De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850

van de Over-Betuwe 1650-1850

PAUL BRUSSE

STELLINGEN

1

Aan de vooravond van de 20e eeuw was het rivierengebied niet minder geïsoleerd dan in 1999.

(Contra: H.P. de Bruin (red), *Het rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelandsvernieuwing*, Zutphen 1988).

2

De moderniteit van de boeren in het rivierengebied tijdens de 17e en 18e eeuw blijkt uit het feit dat zij net zo alert en op vrijwel dezelfde wijze op de marktontwikkelingen reageerden als de 20e eeuwse boeren in dit gebied.

3

Gezien de coulante houding van de Overbetuwse grondeigenaren in het Ancien Régime ten aanzien van hun pachters, kan gesteld worden dat een marktgerichte samenleving tevens een *moral economy* kan zijn.

(Vergelijk de weergave van het *moral economy model* in: Winifred Barr Rothenberg, *From Market-Places to a Market Economy. The Transformation of Rural Massachusetts 1750-1850*, Chicago, London 1992, 25-33).

4

De tweedeling van de Republiek, waarin de gespecialiseerde en marktgerichte kustgewesten tegenover de 'peasanteske' landgewesten worden gezet, is een te simpele voorstelling van zaken.

5

Uit de omtrekkende beweging die bezoekers van bordelen maken alvorens zij naar binnen gaan, blijkt dat de sexuele moraal niet wezenlijk is veranderd sinds de jaren zestig.

6

Dat het functioneren van de uitvoerende macht soms uit louter partij-politieke overwegingen wordt belemmerd, is geen reden om tegen de democratie te zijn.

7

Indien boeren werkelijk aan natuurbeheer zouden doen, dan zouden ze biologisch boeren.

8

Historici die klagen dat er te veel wordt gepubliceerd binnen de geschiedwetenschap, kunnen geen keuzes maken.

9

Mensen die de auto gebruiken voor woon-werkverkeer en in hun vrije tijd trimmen, verspillen energie.

10

Elke student of studente aan de landbouwuniversiteit van Wageningen zou ten behoeve van zijn of haar algemene ontwikkeling verplicht moeten worden ten minste één vak bij de Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis te volgen.

Stellingen bij het proefschrift van Paul Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850*.

Wageningen, 15 januari 1999.

OVERLEVEN DOOR ONDERNEMEN

Promotor: dr. A.M. van der Woude
hoogleraar in de Agrarische Geschiedenis
Co-promotor: dr.ir. J. Bieleman
universitair docent, leerstoelgroep Agrarische
Geschiedenis

NN08201, ZS 60.

Paul Brusse

OVERLEVEN DOOR ONDERNEMEN

De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
op gezag van de rector magnificus
van de Landbouwuniversiteit Wageningen,
dr. C.M. Karssen,
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 15 januari 1999
des namiddags te vier uur in de Aula

nn 962103

ABSTRACT

Brusse, Paul (1999), *Overleven door ondernemen; de agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850 / Agrarian history of Over-Betuwe 1650-1850*. Published as doctoral thesis, Agricultural University Wageningen; as Vol. 51 in the series *Werken van de Vereniging Gelre*; and as A.A.G. Bijdragen 38 (ISSN 0511-0726); XVI + 563 pages, 64 tables, 20 figures, 4 maps, 15 appendices, 851 references and an English summary.

This book is about the efforts made by farmers and other residents in Over-Betuwe to survive economic depressions (after 1650 and 1817) and to take advantage of economic upsurge (after 1750). The line of approach taken in this study of the agrarian developments in Over-Betuwe is the developments on the market. It shows that the economy of Over-Betuwe was one of risk-sharing; not only because many people shared the risks of farming with landowners, but also because they often had more than one occupation. It also shows that agriculture in Over-Betuwe changed dramatically. Residents responded successfully to developments on the market. This led to an increase in the population in the lower social groups in this area. Farmers with more than 40 ha became an elite as they also became very prosperous. The increasing social polarization and the growing wealth of the large farmers is illustrated by changes in the material culture of the various social groups. The large farmers tried to distinguish themselves more and more from other groups by their possessions and customs. Moreover many large farmers bought land in order to achieve political influence.

Free descriptors: farming systems, agrarian history, rural history, social history, regional studies, occupational structure, material culture, rent relations.

English summary on p. 369.
ISBN 90-5485-953-9

Omslag: Kaart no. 19 'Setten en 't Slop' (Zetten en Het Slop), uit: Van Geelkerckens Kaartboek van de landerijen van het Sint Catharinae Gasthuis in Arnhem (1635); Gemeentearchief Arnhem.

Dit werk verschijnt tevens als A.A.G. Bijdragen 38 (Wageningen, 1999) en als no. 51 in de serie *Werken van de Vereniging Gelre* (Arnhem, 1999).

© 1999 Landbouwniversiteit Wageningen en de Vereniging Gelre (Arnhem).

Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Landbouwniversiteit.

No part of this book may be stored in a computerized system or reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the Agricultural University.

BIBLIOTHEEK
LANDEBOUWUNIVERSITEIT
WAGNINGEN

WOORD VOORAF

Bij mijn afstuderen als economisch en sociaal historicus had ik nog niet helder voor ogen wat te doen met mijn pas verworven kennis en vaardigheden. Het schrijven van een proefschrift beschouwde ik als een mogelijkheid, maar ik realiseerde me dat de arbeidsmarkt daartoe weinig kansen bood. Het plan om een dissertatie te schrijven liet me echter niet los. Daarbij ging mijn voorkeur uit naar een onderwerp op het gebied van de stadsgeschiedenis, zoals bijvoorbeeld de ontwikkeling van de nijverheid en het ambachts- en gildenwezen in de vroeg moderne tijd in vergelijkend perspectief.

Het is anders gelopen. Toen ik van Burchard Elias vernam dat de Vakgroep Agrarische Geschiedenis van de Landbouwniversiteit iemand zocht voor een nieuwe regionale studie heb ik, na enige aarzeling, gesolliciteerd. Het besluit om te solliciteren werd ingegeven door mijn enthousiasme voor de regionale en kwantitatieve aanpak van de Wageningers. Ik werd aangenomen voor het project 'Agrarische geschiedenis van het Gelders rivierengebied 1650-1850'. Het is een onderzoek naar de agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe geworden.

Ik heb er geen moment spijt van gehad dat ik aan dit onderzoek ben begonnen. Het onderzoeksplan dat aanvankelijk door anderen werd bedacht, werd al snel mijn onderzoek. De Over-Betuwe, een gebied dat tot voor zes jaar terug geen speciale gevoelens bij mij losmaakte, is nu 'mijn' gebied geworden.

De prettige sfeer op de Afdeling Agrarische Geschiedenis heeft er in belangrijke mate toe bijgedragen, dat ik met veel plezier aan dit onderzoek heb gewerkt. Het door mijn promotor prof. dr. Ad van der Woude in mij gestelde vertrouwen en de grote vrijheid die hij mij heeft gegeven, hebben de drang om dit onderzoek tot een goed einde te brengen, alleen maar doen toenemen. Jan Bieleman, mijn co-promotor, was altijd bereid om zijn kennis met mij te delen en zijn soms niet malse kritiek op mijn werk te uiten. Dankzij de talloze gesprekken die ik met Anton Schuurman heb gevoerd, die overigens niet altijd over geschiedenis gingen, werden mijn invallen gestroomlijnd en ideeën gevoed. Zonder deze drie had mijn boek er heel anders uit gezien, sterker, was dit boek niet eens verschenen.

Er zijn meer mensen die aan de totstandkoming van dit boek hebben bijgedragen. Henk Roessingh ben ik veel dank verschuldigd. Hij heeft zeer belangrijke gegevens voor mijn onderzoek verzameld. Dankzij deze gegevens heeft het betoog in mijn boek aan kracht gewonnen. Ook Peter Priester, G.J. Mentink, Harm Hoogendoorn en E. Smit hebben mij belangrijke informatie doen toekomen. Mijn dank daarvoor. Een zeer grote bijdrage aan dit boek heeft Leandre Bulambo geleverd door met een niet aflatende inzet en zorgvuldigheid de vele boedelbeschrijvingen in de

computer in te voeren. Anne-Marie Evertse-Grince Le Roy heeft daaraan eveneens meegewerkt. Ook hen had ik niet kunnen missen. Willem van de Westeringh heeft paragraaf 5.2 van commentaar voorzien, waarvoor ik hem erkentelijk ben. Speciale vermelding verdient Adri Demouge, onder meer beheerder van het voor mij zo belangrijke archief van het ambt van Over-Betuwe. Het prettige contact met hem heeft het onderzoek veraangenaamd en vergemakkelijkt. De medewerking die ik van het Rijksarchief te Arnhem heb gekregen, heb ik als stimulerend ervaren. Zeer belangrijk voor mij was het dagelijks contact met mijn collega's Glenn Evers en Aicha el Makoui en met mijn lotgenoten Margreet van der Burg, Piet van Crujninghen, Johan Kamermans en Gabriël Pastoor. Het was prettig om met de laatste ervaringen (en kennis) uit te wisselen en frustraties te delen. Deze mensen hebben de sfeer op de afdeling in positieve zin beïnvloed.

Voor een historicus is het goed om regelmatig te vertoeven tussen niet-vakgenoten. Twee niet-historici Pim van den Berg en Rinie Kristiaan hebben mijn proefschrift getoetst op toegankelijkheid. Mijn dank daarvoor.

Dankzij Romkje Bosma en onze dochters Wille en Ella, beiden nog niet geboren toen ik aan mijn proefschrift begon, had ik de rust (en de nodige afleiding) om aan dit boek te kunnen werken. Vooral zij deden mij iedere dag (en nacht) weer beseffen dat er veel meer in het leven is dan het schrijven van een proefschrift.

INHOUD

Lijst van Tabellen	
Lijst van Grafieken	
Lijst van Kaarten	
Lijst van Bijlagen	

1.	INLEIDING	1
1.1.	INLEIDING	1
1.2.	TIJDSKADER	2
1.3.	PROBLEEMSTELLING	4
1.4.	AFBAKENING	5
1.5.	POSITIONERING	8
1.6.	OPZET	12
1.7.	BESTUURLIJK KADER	15
2.	BEVOLKINGSONTWIKKELING EN SOCIALE STRATIFICATIE	25
2.1.	INLEIDING	25
2.2.	DE BEVOLKINGSONTWIKKELING 1470-1850	28
2.3.	HELE BOEREN, HALVE BOEREN, KEUTERS EN NIET-BOEREN	33
2.4.	OPPERVLAKTE PER BEDRIJF	45
2.5.	AANTAL PAARDEN PER BEDRIJF	58
2.6.	LANDARBEIDERS, TABAKKERS EN AMBACHTSLIEDEN	69
2.7.	SLOTBESCHOUWING	72
3.	DE BEROEPSSTRUCTUUR. DE PLAATS VAN DE LANDBOUW	77
3.1.	INLEIDING	77
3.2.	DE BEROEPSSTRUCTUUR OMSTREEKS 1650	80
3.3.	DE BEROEPSSTRUCTUUR OMSTREEKS 1675	84
3.4.	DE BEROEPSSTRUCTUUR OMSTREEKS 1710	86
3.5.	OPKOMST VAN DE TABAKSBOUW	87
3.6.	WEVERS EN SPINSTERS	92
3.7.	NIJVERHEID, HANDEL EN DIENSTEN 1720-1840	97
3.8.	HET VERZORGINGSPATROON 1750-1810	103
3.9.	OPKOMST VAN DE STEENBAKKERIJEN	105
3.10.	DE LANDBOUW 1750-1900	107
3.11.	SLOTBESCHOUWING	111

4.	EIGENDOM EN PACHT	115
4.1.	INLEIDING	115
4.2.	INDELING VAN DE GRONDEIGENAREN IN GROEPEN	121
4.3.	DE ONTWIKKELING VAN HET GRONDEIGENDOM	123
4.4.	DE PACHTCONTRACTEN	133
4.5.	GELDPACHT OF DEELPACHT	135
4.6.	VERPACHTING: OPENBAAR OF ONDERSHANDS	140
4.7.	DE PACHTTERMIJN	145
4.8.	OVERDRACHT EN AANVAARDING VAN HET PACHTBEDRIJF	149
4.9.	BORGSTELLING EN ONDERPAND	154
4.10.	GRONDLASTEN EN ANDERE HEFFINGEN	157
4.11.	PACHTBETALING, PACHTSCHULDEN, KWIJTSCHELDING EN REMISSIE	165
4.12.	BEDRIJFSVOERING EN INVESTERINGEN	171
4.13.	PACHTPRIJSONTWIKKELING	173
4.14.	CONTINUÏTEIT EN MOBILITEIT	177
4.15.	SLOTBESCHOUWING	182
5.	HET BOERENBEDRIJF	191
5.1.	INLEIDING	191
5.2.	BODEM, WATER EN HET WEER	201
5.3.	DE VERHOUDING BOUWLAND-GRASLAND	206
5.4.	TARWE, WINTERGERST EN ROGGE	213
5.5.	OLIEZADEN	218
5.6.	HAYER, ZOMERGERST EN BOEKWEIT	220
5.7.	BONEN EN ERWTEN	222
5.8.	AARDAPPELEN	224
5.9.	KLAVER	226
5.10.	TABAK	228
5.11.	FUNCTIE EN BETEKENIS VAN DE VEEHOUDERIJ. DE INTERNE LEVERANTIES	233
5.12.	ONKRUID, BRAAK, VRUCHTOPVOLGING EN BESCHOT	235
5.13.	DE BEDRIJFSGROOTTE. HELE BOEREN, HALVE BOEREN, KEUTERS EN NIET-BOEREN	244
5.14.	PERSONEEL EN PERSONEELSKOSTEN	249
5.15.	SLOTBESCHOUWING	258
6.	DE MARKT	267
6.1.	INLEIDING	267
6.2.	TARWE	272

6.3.	WINTERGERST	276
6.4.	ROGGE	279
6.5.	OLIEZADEN EN AARDAPPELEN	280
6.6.	HENNEP, VLAS EN HOP	281
6.7.	TUINBOUWPRODUCTEN EN FRUIT	281
6.8.	TABAK	283
6.9.	HOOI EN STRO	286
6.10.	DE VERHOUDING TUSSEN DE GEMARKE TE GEWASSEN EN DE INTERNE LEVERANTIES (DE BESTEMMING VAN BONEN, ERWTEN EN HAVER)	288
6.11.	MEST	290
6.12.	SCHAPEN EN WOL	291
6.13.	VARKENS	292
6.14.	RUNDVEE EN RUNDVEEHOUDERIJPRODUCTEN	293
6.15.	PAARDEN	303
6.16.	SLOTBESCHOUWING	313
7.	WELVAART, MACHT EN PRESTIGE. DE MATERIËLE CULTUUR	319
7.1.	INLEIDING	319
7.2.	DE BOERENWAGEN, DE SJEES EN DE KAR	326
7.3.	GOUD EN ZILVER	329
7.4.	MEUBELS EN WANDVERSIERING	334
7.5.	LEZEN EN SCHRIJVEN	338
7.6.	UURWERKEN	340
7.7.	EET- EN DRINKGEWOONTEN	342
7.8.	HUISELIJKHEID, DE KACHEL EN VERLICHTING	347
7.9.	DE WONING	349
7.10.	SLOTBESCHOUWING	353
8.	SYNTHESE	357
	SUMMARY	369
	BIJLAGEN	377
	NOTEN	495
	ARCHIEVEN	545
	AANGEHAALDE LITERATUUR	547
	PLAATSNAMENREGISTER	557

LIJST VAN TABELLEN

Tabel

2.1.	De ontwikkeling van de bevolking in de Over-Betuwe per plaats in de periode 1650-1849	29
2.2.	Jaarlijkse groeipercentages van de bevolking in de Over-Betuwe in de periode 1650-1849	30
2.3.	De ontwikkeling van de bevolking in een viertal streken in het Kwartier van Nijmegen, 1470-1849	30
2.4.	De relatieve bevolkingsontwikkeling in een viertal streken in het Kwartier van Nijmegen, 1470-1849 (1770 = 100)	31
2.5.	Jaarlijkse groeipercentages van de bevolking in een viertal ambten in het Kwartier van Nijmegen, 1630-1849	31
2.6.	Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in een aantal dorpen in 1677	37
2.7.	Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in enkele dorpen in 1678	38
2.8.	Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in een aantal dorpen in 1711/13	40
2.9.	Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en overige huishoudens in een viertal schoutambten in 1724	41
2.10.	Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en overigen in een aantal dorpen in 1736	42
2.11.	Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en overigen in een aantal dorpen in 1790	43
2.12.	Het aantal huishoudens en/of boerenbedrijven per grootteklasse in een aantal dorpen omstreeks 1650	49
2.13.	Het grondgebruik door de huishoudens in 1650 naar bedrijfsgrootte in een aantal Overbetuwse dorpen met meer dan twintig huishoudens	52
2.14.	Het aantal grondgebruikers in de Neder-Betuwe in 1807 per bedrijfsgrootte-klasse, absoluut en in procenten	55
2.15.	Grondgebruik door de inwoners van de Neder-Betuwe, naar bedrijfsgrootte in 1807	55
2.16.	Het grondgebruik per bedrijfsgrootteklasse in procenten van het totaal in respectievelijk de Over-Betuwe, Neder-Betuwe en de Betuwe in 1650, 1807 en 1910	57
2.17.	Het aantal grondgebruikers in een aantal streken in het Gelders rivierengebied naar bedrijfsgrootte in procenten van het totaal in 1910	57
2.18.	Het aantal huishoudens verdeeld naar het aantal paarden ouder dan twee jaar in een aantal dorpen in de Over-Betuwe in juni 1697	60
2.19.	Het aantal paardenhouders in het schoutambt Valburg in 1750	62
2.20.	Het aantal paardenhouders per bedrijf in 1807, volgens twee verschillende bronnen	63
2.21.	Het aantal paardenhouders in 1807, absoluut en in procenten van totaal aantal huishoudens	64
2.22.	Het aantal landbouwers (met twee of meer paarden) en karlieden (met een paard), absoluut en in procenten van totaal aantal huishoudens in 1846 in de Over-Betuwe (zonder Huissen)	65
2.23.	Het aantal paardenhouders (en landgebruikers) met paarden van drie jaar en ouder per bedrijf in 1910, absoluut en in procenten van totaal aantal paardenhouders in de Over-Betuwe (zonder Huissen)	66

2.24.	Het aantal paardenhouders verdeeld naar het aantal paarden per bedrijf in procenten van totaal aantal paardenhouders, in 1697, 1807 en 1910	68
2.25.	De verdeling van het aantal huishoudens naar het aantal paarden en naar beroep in schoutambt Valburg (de dorpen Andelst, Herveld, Oosterhout, Slijk-Ewijk, Valburg en Zetten), in 1750	70
2.26.	De verdeling van het aantal hoofden van huishoudens naar hun belastingaanslag en naar hun beroep in procenten van totaal in de dorpen Andelst, Herveld, Slijk-Ewijk, Valburg en Zetten in 1750	71
3.1.	Het aantal personen met een beroepsvermelding in de verpondingsregisters van 1650 ingedeeld naar het grondgebruik door hen in morgens	82
3.2.	Het aantal beroepsvermeldingen op de 'monsterrolle vant schoutambt Valburg 1673', de familiegeldcedullen van 1676 en rotcedullen van 1678 van hetzelfde schoutambt (vijf dorpen)	85
3.3.	Het aantal beroepsvermeldingen in de kohieren van het hoofdgeld in 1678	85
3.4.	Het aantal beroepsvermeldingen per onderscheiden groep op de inwonerscedullen van 1711/13	86
3.5.	Het aantal beroepsbeoefenaars in schoutambt Valburg per sector in 1750	91
3.6.	Het aantal beroepsbeoefenaars in de nijverheid en diensten in Huissen in 1722	98
3.7.	Het aantal beroepsvermeldingen bij de uitgaande schulden in de boedelbeschrijvingen per periode van 25 jaar tussen 1675-1800 (crediteuren) (n= het aantal boedelbeschrijvingen)	100
3.8.	De relatieve betekenis (uitgedrukt in procenten) van de onderscheiden economische sectoren in 1811 per plaats	101
3.9.	De beroepsbevolking in Valburg in 1840	102
3.10a.	Het aantal beroepen per beroepsgroep per 1.000 inwoners van Huissen 1722, schoutambt Valburg 1750 (vijf dorpen), zes Drentse kerspellen 1742 en het Veluwe platteland 1749	104
3.10b.	Het aantal beroepen per beroepsgroep per 1.000 inwoners in vier plattelandsgebieden in Nederland begin 19e eeuw	104
3.11.	De beroepsbevolking in de gemeenten Bemmelen, Elst en Valburg in 1899 .	108
4.1.	De verdeling van de grond in morgens per categorie eigenaren in enkele Overbetuwe dorpen omstreeks 1650	124
4.2.	De verdeling van de grond volgens de aanslag in de verpondingen per categorie eigenaren in enkele dorpen in 1790	127
4.3.	De verdeling van de grond in hectaren per categorie eigenaren in enkele kadastrale gemeenten omstreeks 1820	129
4.4.	Grondeigendom per categorie in Andelst in procenten van het totaal tussen 1696 en 1800	130
4.5.	Het aantal roeden dijk per categorie dijkgeslaagden in procenten van het totaal in een aantal Waaldorpen, 1677-1801	131
4.6.	De verdeling van het grondbezit onder de groep van 'anders/boeren' per klasse, uitgedrukt in procenten van totaal boerengrondbezit in enkele schoutambten in 1650 en 1820	133
5.1.	De gewassen tussen 1813 en 1856 in procenten van het totale gewassen-areaal (exclusief klover)	215
5.2.	De vruchtopvolging op acht percelen, 1730-1758	240
5.3.	Vruchtwisseling in Dodewaard in de eerste kwart van de 19e eeuw en omstreeks 1850	241
5.4.	De procentuele samenstelling van het bouwplan van een zestal hele bouwingen 1703-1829 (exclusief braak en grasland)	247

5.5.	Het inwonend personeel (aantal meiden en knechten) in dienst van een dertigtal boeren in schoutambt Valburg in 1750	250
5.6.	De daglonen van enkele ambachtslieden, 1694-1821	257
6.1.	Het gemiddeld aantal runderen (inclusief melkkoeien, exclusief kalveren) per hele boer, halve boer en keuter 1670-1850	296
6.2.	Het aantal runderen anders dan (melk)koeien (ossen, stieren, vaarzen, malen ed) en kalveren per 100 (melk)koeien, 1670-1850	297
6.3.	Het aantal runderen tussen 1824 en 1875	300
6.4a.	Het aantal runderen en enkele verhoudingsgetallen aangaande de rundveehouderij in juni/juli 1811 in verschillende gebieden in Gelderland	302
6.4b.	Het aantal runderen en enkele verhoudingsgetallen aangaande de rundveehouderij in december 1824 in verschillende regio's in het Gelders rivierengebied	302
6.4c.	Het aantal runderen en enkele verhoudingsgetallen aangaande de rundveehouderij in december 1856 in verschillende regio's in het Gelders rivierengebied	302
6.5.	De gemiddelde prijs in guldens van paarden, koeien, ossen en overig rundvee, 1748-1855	308
6.6.	De samenstelling paardenstapel in juli 1811 in het rivierengebied boven de Waal	310
6.7.	Het aantal volwassen paarden (uitgezonderd hengsten) per streek in het rivierengebied en het aantal merries per 100 ha bouwland in 1824 en 1846	311
6.8.	Het aantal paarden in juni 1770 per streek in het rivierengebied per 100 ha bouwland	312
7.1.	De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: het vervoer	327
7.2.	De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: de verspreiding van goud en zilver	331
7.3.	De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: de verspreiding van opbergmeubelen	335
7.4.	De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: de verspreiding van schrijfmeubelen of andere voorwerpen die op de beoefening van de schrijfkunst duiden	339
7.5.	De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: de verspreiding van klokken	341
7.6.	De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: de verspreiding van voorwerpen die duiden op de consumptie van koffie, thee en bier	344
7.7.	De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: de verspreiding van warmtebronnen anders dan de open haard	349

LIJST VAN GRAFIEKEN

Grafiek

2.1.	De bevolkingsontwikkeling in een viertal ambten in het Kwartier van Nijmegen, 1470-1849	31
2.2.	De relatieve bevolkingsontwikkeling in de Over-Betuwe, Drenthe, Overijssel en de Veluwe, 1470-1850 (1795=100)	32
2.3.	Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in procenten van het totaal aantal huishoudens in 1677 en 1678	35
2.4.	Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in dertien dorpen in 1711 en 1790	44
2.5.	Het aantal huishoudens van hele boeren, halve boeren, keuters en niet-boeren in procenten van het totaal aantal huishoudens in de periode 1678-1790	45
2.6.	Het aantal huishoudens en/of boerenbedrijven naar grootteklasse in procenten van het totaal aantal huishoudens en/of boerenbedrijven in 1650 in een aantal dorpen met meer dan twintig huishoudens	51
2.7.	De oppervlakte grond in gebruik door huishoudens en/of boerenbedrijven in procenten van de totale oppervlakte grond naar bedrijfsgrootte in 1650 in een aantal dorpen met meer dan twintig huishoudens	53
2.8.	Het aantal boeren en niet-boeren in procenten van de agrarische beroepsbevolking, 1650-1850	67
4.1.	De ambtslasten en de 'vier stuivers tot hoofden en kribben', 1682-1836	159
4.2.	De ambtslasten en de vier stuivers tot hoofden en kribben uitgedrukt in hectoliters tarwe tegen geldende Arnhemse jaarprijzen 1682-1836	160
4.3.	De ontwikkeling van de pachtprizen van een aantal bouwingen, 1650-1850	174
4.4.	De ontwikkeling gemiddelde pachtprijs per periode van een aantal bouwingen, 1650-1850	175
4.5.	De ontwikkeling pachtprizen van een aantal losse percelen, 1650-1800	176
5.1.	De ontwikkeling van de omvang van het gewassenareaal in zeven tiendblokken in Elst en Valburg, 1642-1772	210
5.2.	Het areaal wintergewassen per periode in procenten van het totale ingezaaide bouwland in zeven tiendblokken in Elst en Valburg, 1668-1734	214
5.3.	Het areaal wintergewassen in zeven tiendblokken in Elst en Valburg in procenten van het totale gewassenareaal, 1642-1772	218
5.4.	Het aandeel van zomergewassen per periode in procenten van het totale gewassenareaal in zeven tiendblokken in Elst en Valburg, 1668-1715	220
5.5.	Het aandeel van het areaal haver in procenten van het totale gewassenareaal in zeven tiendblokken in Elst en Valburg, 1642-1772	221
5.6.	De ontwikkeling van het areaal tabak in zeven tiendblokken in Elst en Valburg 1668-1742	229
6.1.	Het verloop van de graanprijzen in Nederland (Arnhem), Duitsland, Engeland en Frankrijk 1600-1850, in grammen zilver (drie decennia glijdende gemiddelden)	269

LIJST VAN KAARTEN

Kaart

1.1.	De schoutambten/gemeenten en dorpen in de Over-Betuwe die ooit tot dit gebied hebben behoord 1650-1850	7
5.1.	Bodemkaart van de Betuwe	207
5.2.	Cultuurkaart van de Betuwe naar de topografische kaart van 1850	208
5.3.	Cultuurkaart van de Betuwe naar de topografische kaarten van 1927-1938	209

LIJST VAN BIJLAGEN

Bijlage

1.	Een reconstructie van de bevolkingsontwikkeling 1650-1850	379
2.	Een reconstructie van de bevolkingsontwikkeling in de Neder-Betuwe, de Tieler- en de Bommelerwaard 1650-1795	395
3.	Het aantal hele en halve boeren, keuters en arbeiders in 1711, 1713, 1719 en 1724	399
4.	Bronnen voor de eigendomsverhoudingen	403
5.	Bronnen voor de praktijk van de pacht	409
6.	De opeenvolging van de pachters op een twintigtal bouwingen	413
7.	De pacht prijzen in guldens van een aantal bouwingen in de Over-Betuwe 1650-1850	435
8.	De beroepsstructuur in de Over-Betuwe, de Neder-Betuwe en het Kwartier van Nijmegen aan het begin van de 19e eeuw. De Registres Civiques, de Staat der Ingezetenen en de patentregisters	441
9.	De boedelbeschrijvingen	449
10.	De tienden	463
11.	De verhouding bouwland-grasland omstreeks 1650	469
12.	De verhouding bouwland-grasland 1820-1910	477
13.	Het gewassenareaal in 1813	481
14.	Het beschot	483
15.	Schattingen van het beschot en de jaarlijkse geldelijke opbrengst van de akkerbouwproductie op een fictief bedrijf van 40 ha omstreeks 1775	491

1. INLEIDING

1.1. INLEIDING

Het onderzoek naar de agrarische geschiedenis van Nederland heeft een hoge vlucht genomen. Een hoogtepunt vormt het boek van Jan Bieleman *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*, dat in 1992 verscheen. Dit boek is gebaseerd op talrijke andere studies, waarin de landbouw al dan niet uitgebreid ter sprake komt.¹ In zijn boek is de kennis, die er over de geschiedenis van de landbouw in Nederland bestaat, samengebracht en tot een synthese verwerkt.

We kunnen Bielemans boek echter ook opvatten als een leemtenlijst. De agrarische geschiedschrijving is nog lang niet klaar, zo blijkt. Over de periode tot 1650 weten we relatief weinig. En ook over de perioden daarna is nog veel onbekend. Sommige passages in zijn boek zijn meer gebaseerd op vermoedens dan op onderzoek. Gelukkig staat de agrarische geschiedschrijving niet stil en zijn er sinds 1992 mooie boeken verschenen, die enkele leemten hebben opgevuld.²

Ook over de agrarische geschiedenis van het Gelders rivierengebied zijn vooral hypothesen geformuleerd. Met name over de periode vóór 1850 weten we weinig, al komt ook hier verandering in.³ Dit boek wil deze leemte zo veel mogelijk opvullen, omdat dit gebrek aan kennis steeds meer als een gemis wordt ervaren.⁴ Dit boek richt zich daarom op de agrarische geschiedenis van een deel van het Gelders rivierengebied, namelijk de Over-Betuwe, in de periode 1650-1850. Waarom nu juist voor die regio binnen het rivierengebied en voor die periode is gekozen, komt in paragraaf 1.4 aan de orde.

Wat maakte het Gelders rivierengebied zo interessant, dat aan dit gebied één (of meer) historische studie(s) gewijd moet(en) worden? We kunnen wijzen op de bijzondere en vaak ongunstige bodemkundige omstandigheden, dus op de rivierklei, die de boeren tot ver in de 20e eeuw veel hoofdbrekens kostten.⁵ En we kunnen wijzen op de bijzondere infrastructuurle omstandigheden, dus op de ligging tussen de bij tijd en wijle gevaarlijke rivieren, die absoluut invloed moeten hebben gehad op de ontwikkelingen in het gebied. Deze omstandigheden maken de agrarische geschiedenis van het gebied de moeite van het bestuderen waard, omdat de agrarische geschiedenis van dit gebied daardoor ongetwijfeld eveneens uniek is. Door de agrarische geschiedenis van het rivierengebied te bestuderen, kunnen we onze kennis ten aanzien van de agrarische geschiedenis in het algemeen aanzienlijk vergroten en het bestaande beeld nuanceren.

Het gaat ons echter niet in de eerste plaats om de 'omstandigheden' of om de regio, maar om de mensen die (toevallig) in de Over-Betuwe woonden. Het gaat ons er om hoe zij in dergelijke omstandigheden leefden en werkten. Hoe ze onder invloed daarvan vorm gaven aan hun bestaan. Het

gaat ons dus vooral om de geschiedenis van de Overbetuwenaren zelf, want zij zijn het die de geschiedenis van de regio uiteindelijk hebben bepaald. Zij zijn het die geschiedenis hebben gemaakt. Zonder deze mensen zou het gebied geen geschiedenis hebben gehad.

1.2. TIJDSKADER

In hun overzichtswerk *Nederland 1500-1815*, komen De Vries en Van der Woude onder meer tot de conclusie dat de marktverhoudingen de toon aangaven in de Republiek, zowel in het oosten als in het westen.⁶ Ook de landbouw in de Over-Betuwe was sterk marktgericht. Volgens de Statistieke beschrijving van Gelderland (1826) werd tweederde van de oogst op de rivierklei op de markt verkocht.⁷ Tot de 'omstandigheden' behoren dus eveneens de ontwikkelingen van de marktprijzen (van agrarische producten) ofwel de economische conjunctuur. We willen deze hier kort schetsen, omdat de conjunctuurbeweging een voor ons onderzoek bruikbaar tijds kader biedt.

Zoals men weet, verkeerde (de landbouw in) Europa na 1650 in de greep van de neergaande seculaire trend. Deze trend werd (op lange termijn) bepaald door de spanning tussen de omvang van de bevolking en de voedselproductie. De periode 1650-1740/50 werd gekenmerkt door een afnemende bevolking, waardoor deze spanning verminderde. Dat betekende dat de graanprijzen op lange termijn daalden, zo ook de prijzen van andere landbouwproducten. Na 1740/50 nam de bevolking weer toe en gingen de prijzen van landbouwproducten omhoog. De prijzen bereikten rond 1800 ongekende hoogten.

Deze ontwikkeling werd echter in 1817 abrupt afgebroken, toen er opnieuw een periode van economische depressie aanbrak en de graanprijzen kelderden (zie grafiek 6.1).⁸ Deze depressie werd echter niet veroorzaakt door een plotseling afnemende bevolking, maar was onder meer een gevolg van het feit dat grote hoeveelheden graan vanuit Rusland de markten overspoelden.⁹ Deze recessie was bovendien van een andere orde. De economie was in een ander vaarwater terecht gekomen. Ontwikkelingen, zoals de industrialisatie, gingen de internationale conjunctuur steeds meer bepalen. De rol van de landbouw als roerganger van de internationale economie was uitgespeeld.

Historici gebruiken daarom niet de seculaire trend, maar onder meer de *Kondratieff* om de economische ontwikkelingen vanaf 1817 te ordenen, te dateren en te duiden. Deze trend, genoemd naar een van de ontdekkers, werd vooral door ontwikkelingen buiten de landbouw bepaald, maar de agrarische ontwikkelingen kunnen hiervan niet los gezien worden. De 19e eeuwse *baisse*-perioden (1817-1847; 1873-1895) van deze trend vielen grotendeels samen met perioden van agrarische depressies, zo had Kondratieff zelf reeds in 1926 vastgesteld.¹⁰

Voor Nederland is dit proces van op- en neergang al verschillende malen en met name door historici van de zogenaamde Wageningse School in verband gebracht met de agrarische ontwikkelingen. De seculaire trend loopt als het ware als een rode draad door het Wagenings agrarisch-historisch én historisch-demografisch regionaal onderzoek en heeft via de Wageningers deel vijf van de nieuwe editie van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* bereikt.¹¹ Het genoemde boek van Bieleman is naar de ontwikkeling van de seculaire trend geordend, maar ook hij moet deze trend loslaten als hij in de 19e eeuw belandt.¹² In het in 1995 verschenen overzichtswerk over de economische geschiedenis van Nederland tussen 1500-1815 van De Vries en Van der Woude speelt de seculaire trend eveneens een belangrijke rol.¹³

De landbouw in Nederland kon zich niet aan de invloed van deze trends onttrekken. Zonder in detail te treden, kunnen we stellen dat veel boeren in de Republiek het tussen 1650 en 1740/50 zwaar te verduren kregen, vooral na 1720 ging het niet goed met hen. Roessingh noemt de twee decennia na 1730 zelfs een chronische crisisperiode.¹⁴

Na 1740/50 werden de omstandigheden voor de boeren beter dan voorheen. De bevolking nam toe en de prijzen stegen. Het was een tijd waarin de boeren in de gelegenheid waren vernieuwingen ten volle uit de bouwen en te benutten. Het was een tijd van toenemende export van meekrap (vanuit Zeeland), boter (vanuit Friesland) en haver (vanuit Groningen) naar Engeland, alwaar de industrialisatie (sinds circa 1780) grote veranderingen teweeg bracht, zodat de vraag naar Nederlandse landbouwproducten als gevolg daarvan groeide. Ondanks de Franse pogingen na 1800 de Nederlandse handel met Engeland te belemmeren, lijkt de export van genoemde agrarische producten nog tot 1810 toe te nemen en werd deze handel pas daarna voor korte tijd onderbroken. De ongekend gunstige prijsontwikkeling ging echter onverminderd door, mede dankzij deze handelsbeperkingen.¹⁵ Ook na het vertrek van de Fransen bleven de prijzen nog hoog. In 1817 was het echter afgelopen met deze gunstige ontwikkeling.

De ontwikkelingen tijdens de depressieperiode daarna, worden wel als een opmaat beschouwd voor de fundamentele veranderingen die de landbouw in Nederland gedurende de tweede helft van 19e eeuw en daarna onderging.¹⁶ De landbouw ontwikkelde zich na 1817 tot een belangrijke exportsector, die zich aanvankelijk op rundveehouderijproducten richtte. We zien dat weerspiegeld in de prijsverhouding van akkerbouw- en veehouderijproducten, waarbij de prijzen van de laatste zich tijdens de depressie van na 1817 meestal veel beter hielden dan die van de eerste.¹⁷ De ontwikkeling van de landbouw als exportsector werd tijdens de economische hausse na 1847 voortgezet, waarbij de export van varkens(vlees) steeds belangrijker werd en de export van levend vee afnam ten gunste van de uitvoer van verwerkte veehouderij- en tuinbouwproducten.¹⁸ Deze ontwikkeling, die door de daaropvolgende crisis slechts werd vertraagd, ging na 1895 in versneld tempo door.

Deze veranderingen vielen samen met of werden mogelijk gemaakt door de modernisering van de landbouw in Nederland, waardoor de landbouwproductie na 1850 op lange termijn sterk steeg. De boeren intensifieerden hun bedrijf, specialiseerden zich, pasten nieuwe teelttechnieken toe, mechaniseerden, gebruikten meer kunstmest, ontvingen beter onderwijs en organiseerden zich (in bijvoorbeeld coöperaties), zodat de landbouw in Nederland aan de vooravond van de eerste Wereld Oorlog een ander aanzien had gekregen en op een hoger plan was gebracht.¹⁹

1.3. PROBLEEMSTELLING

In 1988 verscheen het boek *Het Gelders rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelandsvernieuwing*.²⁰ De titel duidt onder meer op de achterstand die het rivierengebied in de 19e en 20e eeuw had (opgelopen) ten opzichte van andere gebieden in Nederland. De landbouw, de belangrijkste bestaansbron, ontwikkelde zich onvoldoende. Van Zanden illustreert deze ontwikkeling in zijn bijdrage aan bovengenoemd boek met onduidelijke cijfers. Nam de gemiddelde oogstopbrengst van tarwe per ha tussen 1861/70 en 1921/30 in Nederland toe van 21 hl tot nagenoeg 39 hl, in het rivierengebied nam de opbrengst slechts toe van ongeveer 18 hl tot iets meer dan 25 hl per ha. De gemiddelde opbrengsten van rogge, haver en aardappelen per ha bleven in het rivierengebied eveneens ver achter bij de nationale gemiddelden.²¹

De cijfers lijken de mening van deskundigen uit de 19e eeuw over de landbouw in het rivierengebied volledig te bevestigen. De boeren in dit gebied werden door deze deskundigen als achterlijk bestempeld. Hen werd 'onverstand' verweten. W.C.H. Staring richtte zijn pijlen vooral op de Over-Betuwe: de 'onkunde der landbouwers' was een van de hoofdoorzaken van de onderontwikkeling van de landbouw in dat gebied. Hij vergeleek de landbouw in het rivierengebied daarbij met die in Zeeland, waar de opbrengst per ha veel hoger was.²²

Roessingh, Van Zanden en Bieleman hebben geprobeerd de 19e eeuwse boer in het rivierengebied te rehabiliteren.²³ De landbouw was er niet achterlijk, maar vooral anders. De boeren aldaar stonden open voor vernieuwingen en hun bedrijfsvoering was rationeel. Het waren de relatief moeilijk te bewerken bodem en de slechte waterhuishouding die hen dwongen het boerenbedrijf te voeren zoals ze dat deden.²⁴ Toch kunnen we ons niet aan de indruk onttrekken, dat het met de landbouw in het rivierengebied in de tweede helft van de 19e en eerste helft van de 20e eeuw veel slechter ging dan elders.

Dat was echter na 1650 waarschijnlijk nog niet het geval. Bieleman vermoedt in navolging van Roessingh dat de inwoners van het rivierengebied zich redelijk konden wapenen tegen de neergaande seculaire trend. Ze deden het wat dat betreft beter dan bijvoorbeeld de boeren op de zuivel-

bedrijven in Holland. Ze wijzen in dit verband op het extensieve karakter van de graanbouw in het rivierengebied, waardoor het mogelijk was arbeid voor andere doeleinden aan te wenden. Ze wijzen op de fruitteelt, de paarden- en rundveefokkerij en de tabaksbouw als alternatieve bedrijfsonderdelen waarin nog iets te verdienen viel, toen de graanprijzen daalden.²⁵

Deze ogenschijnlijk tegengestelde ontwikkeling is het uitgangspunt van dit onderzoek, omdat we omtrent deze ontwikkelingen vooral vermoedens hebben. We willen proberen een antwoord te vinden op de volgende vragen: hoe wapenden de inwoners van de Over-Betuwe zich tegen economische crises en depressies, in andere woorden: hoe beschermden ze zichzelf tegen de onvoorspelbare economische ontwikkelingen? Hoe kwamen ze deze depressies (na 1650 én na 1817) door? In hoeverre wisten de mensen te profiteren van de economische opleving(en)? Grepen ze de hun geboden kansen of hadden ze geen kans? Hoe achterlijk of vooruitstrevend waren de Overbetuwenaren? Welke groepen profiteerden het meest en welke groepen hadden relatief het meest te lijden van een economische opgang respectievelijk neergang?

We willen dus onderzoeken of de inwoners van het rivierengebied zich inderdaad tijdens de neergaande seculaire trend goed staande konden houden en zoja, hoe zij dat deden. Ook willen we weten in hoeverre de economische ontwikkelingen van het rivierengebied al tijdens de opgaande seculaire trend van na 1750 minder voorspoedig waren dan in de rest van agrarisch Nederland. En welk effect had de crisis van 1817 op de agrarische ontwikkeling nadien? Anders geformuleerd: in hoeverre was er reeds omstreeks 1850 sprake van een achterstand?

1.4. AFBAKENING

Het onderzoeksveld van de agrarische geschiedenis is wel eens voorgesteld als een geheel van concentrische cirkels. De kern wordt gevormd door de geschiedenis van de technische bedrijfsvoering in de agrarische sector (de geschiedenis van *'cows and ploughs'* of *agricultural history*). We denken dan bijvoorbeeld aan de ontwikkeling van de fysieke opbrengsten per hectare, aan de veranderingen in de gewassenrotatie, aan de verhouding bouwland – weiland en aan de ontwikkeling van de landbouwgebedschappen.²⁶ Daaromheen ligt de cirkel van de economische en sociale verhoudingen waaronder de boer, keuter of landarbeider zijn bedrijf of beroep uitoefent (*agrarian history*). Hieronder vallen onderzoeksonderwerpen als de markt, de prijsontwikkelingen, de verhouding pacht-eigendom en ook de sociale stratificatie. Binnen de derde cirkel tenslotte vallen onderwerpen van politieke, ideologische en culturele aard. Hiertoe mogen we ook de onderwerpen rekenen die de niet-agrarische wereld aangaan, te weten: de relatie stad-platteland, de demografische geschiedenis van

het platteland, migratie, ontwikkeling van de (plattelands)nijverheid enzovoort.²⁷ Zo voorgesteld, kunnen we misschien beter spreken van plattelandsgeschiedenis ('*rural history*') in plaats van agrarische geschiedenis of geschiedenis van de landbouw.

Dit boek beoogt een plattelandsgeschiedenis te zijn, al zullen we deze term in het vervolg niet bezigen, omdat de Over-Betuwe niets anders dan platteland was. We willen ons niet beperken tot de 'kern' noch tot een andere 'laag' binnen de agrarische geschiedenis, maar kiezen voor een benadering die dwars door alle lagen heen gaat. Want we zijn van mening dat de verbanden tussen de lagen net zo belangrijk zijn als de ontwikkelingen binnen de lagen zelf. We zullen daarom politiek-bestuurlijke, demografische, economische, agrarische-technische en culturele ontwikkelingen gaan onderzoeken. Het spreekt voor zich, dat, indien men het onderzoeksveld van de agrarische geschiedenis zo breed mogelijk maakt, men zich anderszins moet beperken. Wij hebben gekozen om het onderzoeksgebied in de eerste plaats geografisch af te bakenen en ons te beperken tot een relatief kleine regio, namelijk de Over-Betuwe. Wel zullen we soms, om de bevindingen meer perspectief geven, andere regio's binnen het rivierengebied (Neder-Betuwe, Tielerwaard enzovoort) bij het onderzoek betrekken.

De Over-Betuwe heeft echter aan het begin van de 19e eeuw een bestuurlijke herindeling ondergaan (zie paragraaf 1.7). Onze aandacht zal om praktische redenen (dat wil zeggen vanwege de beschikbare bronnen) vooral gaan naar het gebied dat de hele onderzoeksperiode tot de Over-Betuwe heeft behoord, dat wil zeggen de Over-Betuwe uitgezonderd Malburgen, Huissen, Pannerden, Herwen, Aerdt, Erlecom, Millingen en Zeeland (zie kaart 1.1). Dat is het gebied dat in 1868 onder de gemeenten Elst, Gendt, Hemmen, Heteren, Valburg en Bemmelen viel. Natuurlijk zullen we ook regelmatig gegevens gebruiken met betrekking tot Malburgen, Huissen, Pannerden, Herwen, Aerdt en Millingen.

Vanwege de keus om het onderzoeksveld zo breed mogelijk te maken, hebben we de onderzoeksperiode beperkt tot slechts 200 jaar. Maar de door ons gestelde tijdsgrenzen zijn soms, al dan niet noodgedwongen, overschreden. We hebben 1650 als tijdsgrens genomen, omdat we de invloed van de neergaande trend volledig in beeld wilden krijgen. Aan de andere kant beschouwen we 1850 als een logische tijdsgrens, omdat de landbouw nadien in een geheel ander vaarwater terecht kwam.

Voor de afbakening van gebied en tijd zijn meer redenen. Zo bleek bij aanvang van het onderzoek dat van alle regio's in het rivierengebied de sociaal-economische geschiedenis van de Over-Betuwe het best in kaart te brengen is, vanwege het relatief uitgebreide archiefmateriaal dat betreffende deze streek bewaard gebleven is. Daarenboven bleek dit materiaal vooral de periode vanaf 1650 te omvatten.

KAART 1.1 De Over-Betuwe van de schoutambten/gemeenten en dorpen/kerpselen die ooit tot dit gebied hebben behoord 1650-1850.
(Tekening: Jan Bieleman).

Toelichting: uitgegaan is van de gemeente-atlas van Kuyper (1868). Verklaring afkortingen gemeentenamen: Be = Bommel; Et = Elst; Ge = Gendt; He = Heteren; Hm = Hemmen; Hu = Huissen; Hw = Herwen en Aerd; Mi = Millingen; Pa = Pannerden; Va = Valburg.

1.5. POSITIONERING

De lokale of regionale geschiedschrijving wordt wel als een aparte richting binnen de geschiedwetenschap beschouwd. Het is echter niet eenvoudig te bepalen welke studie wel en welke studie niet tot deze richting behoort. Veel onderzoekers zijn namelijk gedwongen hun onderzoek geografisch af te bakenen. Maar niet alle studies die zich tot een bepaalde regio beperken mogen tot de regionale geschiedschrijving gerekend worden.

Zo is er bijvoorbeeld geen sprake van regionale geschiedschrijving wanneer de onderzoeker ervoor heeft gekozen een bepaald fenomeen te onderzoeken in een min of meer willekeurig gebied waar dit fenomeen (toevallig) optreedt. We kunnen in dit verband een onderscheid maken tussen regionaliserende en regionale geschiedschrijving. Bij de eerste gaat het niet zozeer om de geschiedenis van de regio, maar meer om discipline-achtige vraagstukken op regionaal niveau. De uitkomsten van een dergelijk onderzoek worden meestal, onder meer ten behoeve van de theorievorming, vergeleken met resultaten uit ander onderzoek binnen de eigen specialisatie en worden zelden binnen de context van de geschiedenis van de regio geplaatst.²⁸ Een regionale studie gaat in de eerste plaats over de geschiedenis van de regio. Daarbij is het natuurlijk mogelijk dat de conclusies van een dergelijke studie tot op zekere hoogte ook voor vergelijkbare maar niet bestudeerde regio's gelden. De conclusies zullen in ieder geval het algemene beeld moeten nuanceren.

Enerzijds legt de regionale geschiedschrijving dus het 'bijzondere' van een streek bloot en anderzijds krijgen we via de regionale geschiedschrijving meer inzicht in het 'algemene'. Dit laatste is ons inziens zelfs een voorwaarde voor een goede wetenschappelijke regionale studie. Slechts constateren dat het in een bepaalde regio anders is gegaan dan elders, is onvoldoende.

De agrarische geschiedenis kan niet losgekoppeld worden van de regio, omdat de regionale omstandigheden, zoals bijvoorbeeld de bodemkundige omstandigheden, voor de agrarische ontwikkelingen nu eenmaal zeer bepalend zijn.²⁹ In dit opzicht is dit boek een regionale studie. De regionale omstandigheden zijn het decor, dat zich weliswaar op de achtergrond bevindt, maar onmisbaar is voor het verhaal. Dit boek gaat dus onmiskenbaar over de geschiedenis van de Over-Betuwe. Deze studie is echter ook regionaliserend, omdat eveneens op discipline-achtige en wetenschappelijke (en regio-overstijgende) discussies wordt ingehaakt. We verwijzen daarvoor naar het betoog in dit boek, dat in zes hoofdstukken uiteen valt en waarin de relevante discussies in de inleidende paragrafen en conclusies worden aangehaald.

Het heeft geen zin om op deze plek veel aandacht te schenken aan de regionale geschiedschrijving als zodanig, niet in de laatste plaats omdat moeilijk vast te stellen is, wat regionale geschiedschrijving nu eigenlijk is en welke studies daartoe behoren. Zelfs als we ons beperken tot de regio-

nale studies die zich (mede) op de agrarische ontwikkelingen hebben gericht, is er geen lijn in aan te brengen.³⁰

Anders ligt dat met de studies van de zogenaamde Wageningse School. Het werk van Slicher van Bath (over Overijssel), Van der Woude (over het Noorderkwartier), Faber (over Friesland) en Bieleman (over Drenthe), die zich allemaal bezig hebben gehouden met de agrarische geschiedenis gedurende onder meer de vroeg-moderne tijd, vertoont kwa inhoud en opzet zekere overeenkomsten.³¹ De historici beschrijven de demografische ontwikkeling, doen verslag van de veranderende economische structuur, geven een ruime plaats aan de veranderingen binnen het agrarische bedrijf, hebben aandacht voor de ontwikkeling van de armoede, houden zich bezig met de sociale stratificatie en behandelen de (pacht)prijsontwikkeling, pacht-eigendomsverhoudingen en de belastingdruk. Het zijn kwantitatieve gegevens, die de belangrijkste basis vormen voor deze studies.

Natuurlijk zijn er ook belangrijke verschillen tussen de boeken aan te wijzen. De studies zijn elk op zich uniek en uit elk boek blijkt een originele visie. Zo schenken Slicher, Van der Woude en Faber veel meer aandacht aan niet-agrarische ontwikkelingen dan Bieleman. Zo ruimt Van der Woude veel meer plaats in voor de demografische ontwikkelingen dan Faber. Zo verbindt Van der Woude de ontwikkelingen in het Noorderkwartier expliciet aan de seculaire trend, terwijl Slicher voor de gang van zaken in Overijssel een meer Malthusiaanse verklaring geeft. Zo geeft Bieleman een optimistischer beeld van de agrarische ontwikkelingen in de vroeg-moderne tijd dan Slicher. Maar wat alle vier historici in feite doen, is het in beeld brengen van de spanning die in het verleden bestond tussen de ontwikkeling van de bevolking en de middelen van bestaan.

Het is aantrekkelijk om dit boek over de Over-Betuwe binnen deze onderzoekstraditie te plaatsen. Want indien we het onderzoek op dezelfde manier aanpakken en dezelfde thema's centraal stellen, kunnen er beter parallellen getrokken worden tussen de agrarische ontwikkelingen in de verschillende gebieden in Nederland én de Over-Betuwe. Dat komt de wetenschappelijke discussie ten goede. Daarmee wint deze studie aan diepte en zeggingskracht.

Maar er is ook niet mis te verstane kritiek op de Wageningers geleverd. Het zijn onder meer deze studies die menigeeen deed verzuchten dat de sociaal-economische geschiedenis gedepersonaliseerd raakte, dat het bij de Wageningers meer om de economische en demografische geschiedenis dan om de sociale geschiedenis ging en erger nog: dat andere studies onnodig Wageningse trekjes gingen vertonen. Door de gefixeerdheid van de Wageningers op de lange termijn ontwikkelingen van op- en neergang en als gevolg een zeker fysisch-geografisch determinisme, werden de mensen, aldus Noordegraaf, gereduceerd 'tot willoze en passieve speelballetjes', of zoals Prak het formuleerde: werden 'de sociale verhoudingen (teruggebracht) tot een spel van wajangpoppen'. De mensen zijn in deze be-

nadering als denkers en doeners afwezig. De sociale geschiedschrijving moest zich derhalve losmaken van de seculaire trend en de direct daarmee verbonden onderwerpen. Want de sociale geschiedschrijving kende teveel structuur en te weinig verandering. Prak pleitte daarom voor een benadering waarin de sociale geledingen weer het heft in handen krijgen.³² En dat lijkt inmiddels te zijn gebeurd.³³

Is deze kritiek terecht? Noordegraaf moest, in weerwil van zijn kritiek, toegeven, dat ook de Wageningers antwoorden zochten op vragen aangaande de wijze waarop door mensen op economische processen en sociale veranderingen werd gereageerd. Hij wees hierbij onder meer op een artikel van Roessingh over de tabaksbouw in Nederland met de veelzeggende ondertitel 'A case study of the Innovative Spirit of Dutch Peasants'. Maar ook in het werk van Roessingh bestaat er geen werkelijke wisselwerking tussen mensen en de omstandigheden, aldus Noordegraaf.³⁴

Het is waar, de Wageningers hebben de neiging om van 'bovenaf' te kijken. Maar wat gebeurt er, als er bij een historisch onderzoek voornamelijk van 'onderaf' wordt gekeken. Wat gebeurt er, als de mens of zijn gedrag centraal staat en de omstandigheden niet eens op de achtergrond aanwezig zijn. Wat gebeurt er als er geen verband wordt gelegd tussen de 'kleine' en 'grote' geschiedenis. Het wordt een verhaal in het luchtledige, zonder kop of staart, zonder richting, het wordt een verhaal waarbij de grote lijn uit het oog is verloren. Studies die over het dagelijks leven gaan, hebben de neiging teveel van 'onderaf' te kijken. Het dagelijks leven kan echter niet losgezien worden van de lange termijn ontwikkelingen.³⁵

We zouden daarom een 'holistische' benadering kunnen bepleiten. We zouden daarmee overigens niet de eersten zijn. Al dertig jaar geleden werd het begrip integrale geschiedschrijving in de historische wetenschap geïntroduceerd.³⁶ De integrale aanpak zou de toverformule zijn tegen de vergruizing van het vak, maar zou ook de 'grote ontwikkelingen' (op regionaal niveau) in verband kunnen brengen met de geschiedenis van het dagelijks leven.³⁷ Een holistische benadering is voor de individuele onderzoeker echter onmogelijk. Hij moet helaas keuzen maken ten aanzien van probleemstelling en aanpak. Een team van historici is daarentegen wel in staat tot een integrale aanpak.

Exemplarisch voor de integrale geschiedschrijving is het boek over Hoogkerk, een dorp dat in 1800 ongeveer 600 inwoners telde. Het boek probeert een integraal beeld te geven van de economische, sociale, politieke en mentale veranderingen tussen 1770 en 1914.³⁸ In dit boek komt de invloed van de 'grote' processen op de 'kleine' gebeurtenissen op een voortreffelijke wijze aan het licht. De mensen worden echter niet als slachtoffers geafficheerd, maar als doeners en denkers, die hun leven zelf (binnen de mogelijkheden) bepaalden.

De modernisering in Hoogkerk wordt door Kooij in het kader van vijf 'grote' processen geplaatst: de economische eenwording van Nederland

en de industrialisatie, de demografische transitie, de politieke unificatie van Nederland en partijvorming, de Verlichting en een toenemend rationalisme en tot slot de secularisatie versus toenemende orthodoxie.³⁹ Het grote nadeel van een dergelijke totale aanpak is, dat, hoewel er meerdere historici bij het project betrokken zijn, zij zich tot een klein gebied moeten beperken. Voordat we de conclusies op hun juiste waarde kunnen schatten, moet het onderzoek (naar andere en grotere dorpen en streken) uitgebreid worden.

Gelukkig voor de individuele onderzoeker is de integrale aanpak niet de enige weg naar een verantwoorde geschiedschrijving. Er zijn genoeg studies waarin vooral van bovenaf is gekeken en studies waarin voornamelijk van onderaf is gekeken, die mooi en baanbrekend zijn. Schuurman pleit desondanks voor een aanpak die beide benaderingen in zich heeft. Er moet ruimte komen voor een geschiedbeeld dat noch volkomen deterministisch noch helemaal voluntaristisch is. Mensen werden en worden niet uitsluitend door structuren bepaald, maar mensen waren en zijn evenmin volkomen vrij in wat ze deden en doen.

Volgens Schuurman gaat het erom dat we overzicht houden. Het is daarom van belang om een verbinding te leggen tussen het alledaagse en daardoor routinematig handelen (het dagelijks leven) met de lange termijn geschiedenis en de structurele ontwikkelingen. Om dit verband te kunnen leggen moet er volgens hem echter eerst een discussie op gang komen over het identificeren van zogenaamde *master-processen*, die ons de mogelijkheid geven inzicht te krijgen in mechanismen van sociale verandering.⁴⁰

Wij nemen alvast een voorschot op deze discussie en benoemen de seculaire trend en de Kondratieff tot master-processen, al kan men zich afvragen of een trend niet wat anders is dan een proces. Misschien moet men de laatste term wel reserveren voor zoets als de ontwikkeling van het kapitalisme en/of voor het ontstaan van de nationale staten (het proces van staatsvorming). Waar het ons echter om gaat is, dat deze (door de massa bepaalde en in wezen onbedoelde) trends een belangrijke rol in de geschiedenis hebben gespeeld en spelen en daarom een goede leidraad kunnen vormen voor dit onderzoek. Maar hierbij kunnen we het niet laten. We willen de economische trend zelf ter discussie stellen, niet als fenomeen, maar wel als een bepalende factor waar men (het individu of de regio) niets tegen kon beginnen.

We kunnen in dit verband stellen, dat het begrip routine (in routinematig handelen) nog teveel op onveranderlijkheid duidt. Het zou interessant zijn, wanneer we kunnen vaststellen dat mensen juist onder invloed van de economische trends breken met hun routinematig en dagelijks handelen. We denken dan bijvoorbeeld aan nieuwe landbouwmethoden die worden toegepast om de productie te verhogen, wanneer de economische omstandigheden verslechteren. Of aan een ander consumptiepatroon dat ontstaat, zodra de economie aantrekt.

Wij kijken daarom van bovenaf (*top-down* benadering) om te bepalen in hoeverre de seculaire trend in de Over-Betuwe te traceren is en we kijken van onderaf (*bottom-up* benadering) om onder meer te bepalen welke strategieën mensen hadden om zich te wapenen tegen deze trend. Het spreekt voor zich dat we ons bij dit onderzoek, ook bij de *bottom-up* benadering, niet (alleen) op het individu kunnen richten, maar dat we groepen moeten onderscheiden en dat we zullen moeten generaliseren. Zonder generalisatie raakt men het spoor bijster en verdrinkt men in de nuances, want deze zijn oneindig. Daarbij is het wel zaak, dat de generalisaties zoveel mogelijk expliciet gemaakt worden.

1.6. OPZET

In weerwil van het voorafgaande, blijkt uit de inhoudsopgave van dit boek, dat de opzet van deze studie 'Wagenings' is. Dat wil zeggen dat thema's als demografische ontwikkeling, de sociale stratificatie, de beroepsstructuur, de pachtverhoudingen, de bedrijfsvorm en het boerenbedrijf ruime aandacht krijgen. Het zijn invalshoeken die hun nut hebben bewezen. De agrarische geschiedenis van het gebied kan zo scherp in beeld gebracht worden en het boek is op deze wijze goed gestructureerd. Bij dit laatste speelt de seculaire trend eveneens een rol. Uiteindelijk is de spanning tussen de middelen van bestaan en de demografische ontwikkeling ook in dit boek een belangrijk thema.

Maar anders dan in de genoemde Wageningse regionale studies, wordt in dit boek ook uitgebreid aandacht besteed aan de geschiedenis van de materiële cultuur. We kunnen het onderzoek naar de materiële cultuur in Nederland echter ook Wagenings noemen, hoewel buiten Wageningen eveneens belangwekkend onderzoek wordt en is gedaan.⁴¹ Kenmerkend voor dit onderzoek, zowel binnen als buiten Wageningen, is, dat de materiële cultuur als onderzoeksonderwerp centraal is gesteld. In dit boek over de Over-Betuwe is dat niet het geval. De materiële cultuur is slechts één van de onderzoeksonderwerpen en is dan ook niet uitputtend onderzocht. Maar in tegenstelling tot het andere onderzoek in Nederland, is de ontwikkeling van de materiële cultuur in de Over-Betuwe volledig ingebed in de sociaal-economische of agrarische geschiedenis van de streek.

Ook de uitwerking van de andere delen van het onderzoek maakt dit boek anders. De verschillen worden natuurlijk in de eerste plaats veroorzaakt doordat dit onderzoek een ander gebied betreft. Ten tweede doordat de bronnen waarop het onderzoek is gebaseerd anders zijn. Maar de belangrijkste oorzaak is dat er andere onderzoeksvragen per hoofdstuk worden en reeds (in paragraaf 1.3) zijn gesteld. Het is niet de bedoeling om op deze plek alle vragen te vermelden die per hoofdstuk zijn geformuleerd, evenmin willen we hier de discussies (en de literatuur) waarop

wordt ingehaakt uitgebreid weergeven, maar we willen wel kort toelichten waarom het boek is opgebouwd, zoals dat is gebeurd.

Inzicht in de loop van de bevolking achten we onmisbaar voor een goed begrip van de agrarische geschiedenis van een streek. Omdat uit eerder onderzoek is gebleken dat de bevolkingsontwikkelingen per streek sterk uiteen konden lopen en ook omdat is aangetoond dat economische en demografische ontwikkelingen nauw samenhangen, is een onderzoek naar de ontwikkeling van de Overbetuwse bevolking gerechtvaardigd. In paragraaf 2.1 worden slechts aantallen gegeven. Maar met deze aantallen kunnen we onder meer beoordelen of de seculaire trend in de bevolkingsontwikkeling te herkennen is. Interessant is vooral of de Over-Betuwe, als rivierkleigebied, een met de oostelijk en zuidelijk gelegen zandgebieden overeenkomstige bevolkingsontwikkeling kende of niet. Deze gebieden kenden immers een gestage bevolkingsgroei na 1650, terwijl in het westen (ook klei) de bevolkingsgroei stagneerde. De paragraaf over de demografische ontwikkeling geeft ons een eerste idee over de economische ontwikkelingen in het gebied.

Ook is in hoofdstuk twee de bevolking gestratificeerd, om te bekijken welke groepen de bevolkingsontwikkeling bepaalden. Zoals elders in het land in de 17e, 18e en 19e eeuw sprake was van groeiende sociale tegenstellingen, zo was dat in de Over-Betuwe mogelijk ook het geval. Belangrijk om te weten is, in hoeverre de boeren in de verschillende bedrijfs-grootteklassen en ook de andere sociale groepen zich konden handhaven tijdens de neergaande trend en welke groepen van de opgaande trend profiteerden.

In hoofdstuk drie wordt bekeken hoe de al dan niet groeiende bevolking haar brood verdiende. We zijn met name geïnteresseerd in hoeveel mensen in de landbouw werkzaam waren en hoe dat aantal veranderde. Welke plaats nam de landbouw in de Over-Betuwe in? Niet minder belangrijk is de vraag naar de overlevingsstrategieën van mensen en huishoudens en hoe deze in de beroepsstructuur tot uitdrukking komen. Met andere woorden: oefende men een of meer beroepen tegelijk uit? Hoe gespecialiseerd was de beroepsstructuur in deze streek? Bestonden er wat dat betreft grote verschillen tussen het als 'peasantesk' getypeerde Veluwe en het aan de overzijde van de Rijn gelegen meer marktgerichte Over-Betuwe?⁴²

In de Nederlandse historiografie van de agrarische geschiedenis is nog erg weinig aandacht besteed aan pachtverhoudingen. Dat is vreemd, want een groot deel van de grond in Nederland werd in pacht gebruikt. Zo werd in 1910 meer dan de helft van de grond in het rivierengebied verpacht. In Noord-Holland werd nagenoeg 60% verpacht, in Zuid-Holland ongeveer 65% en in Zeeland bijna 75%.⁴³ Men is het erover eens dat de pacht- en eigendomsverhoudingen van invloed waren op de agrarische ontwikkelingen, maar men verschilt van mening over de mate waarin de

eigendomsverhoudingen de ontwikkelingen bepaalden en over in hoeverre deze invloed positief dan wel negatief was.

In hoofdstuk vier is onder meer de vraag gesteld wie de eigenaren (de boeren zelf of anderen) van de grond waren (hoe was de toegang tot de productiefactor grond geregeld?) en wordt bekeken of, hoe en wanneer de eigendomsverhouding veranderde. Ook is naar de praktijk van de pacht gekeken, waarbij de relaties tussen de verpachters en pachters nauwkeurig zijn onderzocht. Hoe gingen ze met elkaar om? Een belangrijke vraag die we willen beantwoorden is: was het in het algemeen ongunstig of gunstig om te pachten? Wat we willen weten, is natuurlijk of de verpachter de pachter terzijde stond in moeilijke tijden. Een andere belangrijke vraag is, in hoeverre werden de agrarische ontwikkelingen bepaald door de eigendomsverhoudingen?

In de hoofdstukken vijf en zes staat de bedrijfsvorm centraal. Met deze term, die in navolging van Bieleman is gebruikt, wordt bedoeld: de wijze waarop en het doel waartoe het landbouwbedrijf is georganiseerd.⁴⁴ Hoe pasten de boeren de bedrijfsvorm aan de veranderende omstandigheden (met name de marktprijsontwikkelingen) aan, is de centrale vraag. Hoe vooruitstrevend of achterlijk waren ze eigenlijk?

In hoofdstuk vijf zoomen we op het boerenbedrijf in. Er wordt vooral naar de agrarisch-technische kant van de zaak gekeken. In dit hoofdstuk concentreren we ons dus als het ware op de kern van het al eerder genoemde geheel van concentrische cirkels. Onderwerpen als productiviteit, technische vernieuwingen, de braak, onkruidbestrijding, de vruchtopvolging, de bodemkundige omstandigheden, verhouding bouwland-weiland enzovoort, komen in dit hoofdstuk aan bod. Ook besteden we aandacht aan de loonontwikkeling in het gebied. We richten ons dus op de productiefactoren grond en arbeid. Hoe combineerden de boeren deze productiefactoren, is een belangrijke te beantwoorden vraag. In hoeverre werd de agrarische ontwikkelingen bepaald door de relatieve prijzen van arbeid en grond? In feite gaat het hier om een '*production approach*'.

Het ligt voor de hand om bij een onderzoek naar de agrarische ontwikkelingen, waarbij de economische trend of conjunctuurbeweging of met andere woorden de marktprijsontwikkeling op lange termijn het tijdskaalder vormt, ook aandacht aan de afzetmarkt zelf te schenken ('*consumption approach*'). De voornaamste afzetmarkt in de Republiek, Holland, was, gegeven de bijzondere infrastructurele omstandigheden van de Over-Betuwe, relatief makkelijk bereikbaar voor de producten uit het gebied. De vervoerskosten waren dientengevolge laag. Ook de op steenworp afstand gelegen steden Arnhem en Nijmegen vormden waarschijnlijk belangrijke afzetmarkten. De landbouw in de Over-Betuwe was, zoals gezegd, marktgericht. We willen in hoofdstuk zes bepalen hoe marktgericht de boeren waren en doen een poging de markt voor Overbetuwse producten te identificeren, niet alleen in 1850, maar ook in 1750 en 1650. Welke producten uit de Over-Betuwe werden op welke markt gebracht en traden hier in de

loop van de tijd verandering in op? Kortom, welke invloed had de vraag naar landbouwproducten op de bedrijfsvorm in de Over-Betuwe? Ook zullen we in dit hoofdstuk het befaamde en veel gebruikte Von Thünen-model ter discussie stellen.

Richten we ons in hoofdstuk vijf en zes bij wijze van spreken vooral op het achterhuis van de boerderij, in hoofdstuk zeven houden we ons met het voorhuis bezig. Door middel van een onderzoek naar de materiële cultuur hopen we een completer beeld te krijgen van de Overbetuwenaar in het verleden. Hij was niet alleen een *homo economicus* die uitsluitend zijn inkomen probeerde veilig te stellen, maar was een mens van vlees en bloed met een bepaalde smaak en voorkeuren. Wat vond hij mooi, wat waren zijn eet- en drinkgewoonten, kon hij wel lezen en schrijven, hoe onderscheidde hij zich van zijn buurman, zijn vragen die behandeld zullen worden. In dit hoofdstuk willen we met name onderzoeken of de eventuele sociale veranderingen die we in hoofdstuk twee constateren, ook in de ontwikkeling van de materiële cultuur zichtbaar is. Tevens hebben we aandacht voor het veranderende consumptiepatroon: kunnen we een duidelijk verandering meten en kunnen we een verband leggen met de economische conjunctuur? In hoeverre was de periode 1740/50 ook op het terrein van de materiële cultuur een omslag? Daarnaast wordt ingegaan op de discussie over het 19e eeuwse beschavingsoffensief en het daaraan verbonden aspect van toenemende huiselijkheid. In hoeverre waren de ontwikkelingen in de 18e en begin 19e eeuw, zoals wel wordt gezegd, een opmaat voor de ontwikkelingen daarna?

1.7. BESTUURLIJK KADER

We mogen er vanuit gaan dat er tussen 1650 en 1850 belangrijke sociale, economische en culturele veranderingen hebben plaatsgevonden. Voor dat we er toe overgaan deze veranderingen in kaart te brengen, willen we eerst nog aandacht schenken aan de bestuurlijke veranderingen. Ook op dit vlak waren de veranderingen groot. Hoewel er ons inziens op regionaal en lokaal niveau geen causaal verband bestond tussen de formele politiek-bestuurlijke veranderingen en de sociaal-economische ontwikkelingen, zijn de formele politieke en bestuurlijke ontwikkelingen natuurlijk wel relevant en vormen ze een belangrijk kader voor ons betoog. Door hieraan aandacht te besteden, krijgt ons onderzoek meer perspectief. We hebben daar echter in beperkte mate onderzoek naar gedaan en kunnen derhalve slechts een schets van de gebeurtenissen geven.⁴⁵

Ingrijpend waren de veranderingen aan de grenzen van de Over-Betuwe. Zo werd het Kleefse Huissen in 1808 bij koninkrijk Holland gevoegd en als gevolg daarvan bij de Over-Betuwe ingedeeld.⁴⁶ Daarentegen werden het grootste deel van Pannerden en Herwen en Aerdt, gebieden die sinds de aanleg van het Pannerdens kanaal (1707) gescheiden waren van

de regio, vanaf 1818 niet meer tot de Over-Betuwe gerekend. In 1810 werden Millingen en de gehuchten Zeeland en Erlecom aan de overzijde van de Waal, gebieden die tot die tijd onder de bestuurlijke verantwoordelijkheid van het ambtsbestuur van de Over-Betuwe vielen, elders ondergebracht (zie kaart 1.1).⁴⁷

Fundamenteler van aard was de afbrokkeling van de macht van het relatief gesloten en voornamelijk adellijk ambtsbestuur van de Over-Betuwe, die na 1795 aanving. Het ambt was tot in de Franse tijd een relatief zelfstandige bestuurlijke eenheid – waarbinnen overigens nog enkele heerlijkheden functioneerden – dat samen met een zestal andere ambten (onder andere met dat van Neder-Betuwe en Tielerwaard) deel van het eveneens tamelijk zelfstandige Kwartier van Nijmegen uitmaakte, een van de drie kwartieren van de provincie Gelderland.

De ambtman die tot in de Franse tijd de hoogste bestuurder in de streek was, bekleedde daarnaast nog twee andere belangrijke functies, namelijk die van richter (= rechter) en van dijkgraaf (= belangrijkste functionaris binnen de dijkstoel, het apparaat dat zich met waterstaatszaken en dijkonderhoud bezighield). De ambtman werd ondersteund door de ambtsjonkers (ambtsridderschap) en twee stedegezanten (uit Arnhem en Nijmegen). Deze hadden bovendien de taak toezicht te houden. Een aantal ambtsjonkers en stedegezanten oefende ook de functie van heemraad uit, na de dijkgraaf de belangrijkste functie binnen de dijkstoel.

In 1802 verloor de ambtman, toen al dijkpresident genoemd, het rechtelijk gezag in criminele zaken. In 1811 raakte hij ook de rechtelijke macht in civiele zaken kwijt.⁴⁸ Daarnaast doorkruiste het gemeentebestuur, een door de Fransen in 1811 ingesteld bestuursorgaan, de bevoegdheden van het ambtsbestuur.⁴⁹ In de Over-Betuwe vielen de grenzen van de nieuwe gemeenten (aanvankelijk mairiën) grotendeels samen met de oude schoutambten (de benaming schoutambt werd na de Franse tijd weer in ere hersteld en bleef tot 1825 in gebruik). Bemmelen, Elst, Gendt, Heteren en Valburg ten westen van het Pannerdens kanaal waren de belangrijkste gemeenten in de Over-Betuwe geworden. Deze gemeenten bestonden uit meerdere dorpen en gehuchten (kerspelen). Daar werd Huisen als zelfstandige gemeente aan toegevoegd. Daarnaast bleven ook de dorpen Hemmen (tot 1977) en Loenen en Wolferen (tot 1854) als zelfstandige bestuurseenheden functioneren.

Gedurende de Franse tijd en daarna bestond er echter nog lang onduidelijkheid over de bestuurlijke verantwoordelijkheid van de beide organen. Maar toen het ambt van Over-Betuwe, dat nog een tijdje (1799-1811) ambtsgemeente mocht heten, in 1838 werd omgedoopt tot polderdistrict, werden de verantwoordelijkheden beter gescheiden. Het bestuur van het polderdistrict hield zich vanaf dat moment uitsluitend met waterstaatszaken en dijkonderhoud bezig, het gemeentebestuur richtte zich op algemeen bestuurlijke zaken. De algemeen bestuurlijke zaken stelden toen natuurlijk nog niet zo heel veel voor. De Overbetuwse dorpen, als laagste

bestuurseenheid, werden zogenaamde dorpspolders. De buurmeesters – elk dorp telde twee van deze dorpsbestuurders – gingen vanaf dat moment poldermeester heten en zagen hun taken ingeperkt. Zij raakten hun bestuurlijke verantwoordelijkheid aan het gemeentebestuur kwijt.⁵⁰

Naar de bestuurlijke veranderingen voor en na 1795 in Gelderland is weinig onderzoek gedaan. Waarover we bijvoorbeeld slecht geïnformeerd zijn is, wat er als gevolg van bovengenoemde formele veranderingen, voor de bevolking in de praktijk veranderde. Kregen de inwoners van de Over-Betuwe na 1795 meer of minder zeggenschap? Welke groepen hadden op regionaal en lokaal niveau invloed op het bestuur en welke veranderingen (voor en na 1795) traden hierin op? We doen in deze paragraaf een poging op deze vragen een antwoord te vinden.

Voordat we daartoe overgaan, moeten we eerst vaststellen welke zaken door de dorpsbesturen werden geregeld en welke door het ambtsbestuur. Het ambtsbestuur bezat, tot de aantreding van het gemeentebestuur, de meeste bevoegdheden. De ambtman benoemde de schout, na de ambtman een van de belangrijkste functionarissen. Per schoutambt werd er een schout aangesteld. Maar de ambtman benoemde ook de onderschouten, de vroedvrouwen, de kerkmeesters, de schoolmeesters, de waagmeesters, de armenjagers enzovoort. Hij nam bovendien de buurmeesters de eed af. Hij moest toestemming verlenen voor het houden van geërfdenvergaderingen, dat waren de bijeenkomsten van de plaatselijke grondeigenaren. Verder stelde het ambtsbestuur de hoogte van de ambtslasten vast. Van de opbrengsten werden onder meer de dijken hersteld. In de functie van dijkgraaf hield de ambtman toezicht op het onderhoud van de dijken. Hij werd daarbij geassisteerd door de heemraden.

Op dorpsniveau werden andere zaken geregeld, zoals het onderhoud aan de plaatselijke infrastructuur, de zorg voor de watergangen, de verdeling van de dorps- en ambtslasten en zelfs de provinciale lasten. Ook werden de morgental- en dijkcedullen door het dorpsbestuur samengesteld. Morgentalcedullen werden opgesteld ten behoeve van de verschillende lasten die per morgen werden omgeslagen en de dijkcedullen werden gemaakt ten behoeve van het onderhoud van de dijken. Heel belangrijk was het opstellen van rotcedullen, waarbij de bevolking in ploegen werd ingedeeld ten behoeve van de bewaking van de dijken ten tijde van gevaar.⁵¹ Deze bevoegdheden gaven de dorpelingen een zekere invloed.

Die invloed blijkt ook anderszins. Zo hadden de dorpelingen, met name bepaalde geërfden, stemrecht voor de verkiezing van de collecteur van de verpondingen.⁵² Tijdens een drukbezochte geërfdendag in 1724 van de 'geërfden naburen' van Randwijk werd de ambtman te kennen gegeven dat zij onder bepaalde voorwaarden 'bij akkoord hebben toegestaan' dat Steven Herbers de waag ging bedienen.⁵³ De dorpelingen legden zich niet zonder slag of stoot bij beslissingen van het ambtsbestuur neer. Zo werd er in 1695 door de geërfden van Elst een vergadering belegd, waarin de geërfden 'sich tegens de uijtsettingen der amptslasten wil-

len opposeren'.⁵⁴ En al werd de schout door de ambtman benoemd, de schout werd door de dorpelingen betaald, hetgeen hun een zekere invloed gaf.⁵⁵

In hoeverre de schout en onderschout zich verbonden voelden met de plaatselijke bevolking, weten we niet. Omstreeks 1650 blijken schout Jacob van Cruchten uit Heteren en schout Pavort naast hun eigen grond allebei een groot boerenbedrijf te pachten.⁵⁶ Ook de onderschout bleek nog wleens te boeren, zoals Willem Crijnen uit Lent halverwege de 18e eeuw.⁵⁷ Maar er waren zeker schouten, die niet tot de boerenstand hoorden, zoals Hendrik Rutgers omstreeks 1730, die een zeer welgestelde brouwer te Elst was en de grote boeren ruimschoots in rijkdom overtrof.⁵⁸

Tot 1795 was het ambtsbestuur alleen toegankelijk voor zogenaamde ambtsjonkers en twee stedegezanten. Ambtsjonkers waren die edelen die tot een ambtsridderschap hoorden. De belangrijkste toelatingseis tot het ridderschap was natuurlijk, dat men van adel moest zijn.⁵⁹ Afkomst was dus van groot belang, naast welstand en bezit.

In 1795 kwam er een abrupt einde aan dit relatief gesloten bestuurscollege. Een college dat bovendien vooral protestants was, terwijl een relatief groot deel van de bevolking het katholieke geloof beleed. Het bestuur werd opengesteld voor niet-adellijke personen. Ineens hadden enkele (katholieke) boeren zitting in het bestuur. We zien de namen Gradus Roes, Jacob van den Bosch, Derk Leenders, Johannus Glover, Hermen Burgers in de ambtsverbalen verschijnen. Het waren allemaal mensen van boerenafkomst. In 1790 waren het nog vrijwel uitsluitend namen van adellijke heren geweest die de verbalen sierden: baron Van Randwijk, baron Van Lijnden, baron Van Speijard de Woerden, baron Van Hacfort en graaf Van Bijland.⁶⁰

Na deze stormachtige ontwikkeling, die overigens zonder geweld gepaard ging, vond er een zekere restauratie plaats, maar het gesloten en adellijk karakter van dit bestuursorgaan was definitief voorbij. Zoals gezegd, duurde het tot 1838 eer het bestuur in de Over-Betuwe goed geregeld was. In dat jaar werd de streek een zogenaamd polderdistrict, hetgeen een zekere uitholling van de bevoegdheden van het regionale bestuur betekende. Om invloed op dit bestuur uit te kunnen oefenen, was afkomst echter niet meer bepalend, maar wel iemands grondeigendom. En grondeigenaren konden zowel adellijke heren zijn als boeren.

De grondeigenaren konden hun invloed via het College van Hoofd-Ingelanden laten gelden, een college dat de controlerende taak van de ambtsjonkers en stedegezanten had overgenomen. Dit college was overigens al in 1825 ingesteld. Om de zes jaar werden er per dorpspolder verkiezingen gehouden en kozen de grondeigenaren een kiescollege, dat het College van Hoofd-Ingelanden koos. Degene met de meeste grond bezat de meeste stemmen. Pachters waren van stemming uitgesloten. Met democratie had het dus weinig te maken, maar de invloed van de plaatselij-

ke bevolking was, indien we ervan uitgaan dat zich daaronder grondeigenaren bevonden, aanzienlijk toegenomen. Iemand met twee hectaren in eigendom bezat al een stem, iemand met 50 hectaren bezat zes stemmen. Mensen met minder dan twee hectare konden zich aaneensluiten om zo een stem te bemachtigen. Eén persoon kon maximaal tien stemmen (per dorpspolder) uitbrengen, maar dan moest hij wel over 250 hectaren kunnen beschikken. Eén persoon kon evenmin meer dan eenderde van de stemmen uitbrengen. In 1856 werd de procedure gewijzigd en konden de geërfden hun vertegenwoordigers in het polderbestuur rechtstreeks kiezen. Deze situatie bleef tot 1954 onveranderd.⁶¹

Ook het nieuwe gemeentebestuur was, zoals men weet, aanvankelijk geen democratisch bestuursorgaan. Maar ook op dit orgaan had de plaatselijke bevolking toch invloed. Volgens het reglement van 1819 werd het bestuur van de gemeente (tot 1825 schoutambt geheten) opgedragen aan een raad, die drie tot zeven leden telde. De leden moesten tot de 'vroedste en gegoedste' inwoners horen en werden door de provincie op voordracht van de raad voor zes jaar benoemd. Aan het hoofd van het bestuur stond de schout, die door de koning zonder voordracht werd benoemd. De schout werd bijgestaan door twee assessoren, die jaarlijks op voordracht van de raad door de provincie werden benoemd. In de heerlijkheden had de heer het recht om personen voor bestuurlijke functies voor te dragen.

Dat de plaatselijke bevolking invloed had op het gemeentebestuur blijkt uit het feit dat sommige buurmeesters, de vertegenwoordigers van de geërfde naburen (lokale grondbezitters), tot assessoren werden benoemd en dat de gemeenteraad voornamelijk uit buurmeesters bestond. Niet zelden zullen de assessoren en gemeenteraadsleden van boerenafkomst zijn geweest. Dat was bijvoorbeeld het geval in de jaren twintig van de 19e eeuw toen W. van de Westeringh en H. Burgers, allebei boeren, assessor in het schoutambt Heteren waren.⁶² Zelfs de toenmalige schout/burgemeester in Heteren, Johannes Glover, was van boerenafkomst.⁶³ Bovendien was het de geërfden gegund om bij het afhoren van de gemeenterekening aanwezig te zijn.

In 1825 werd het reglement aangepast. De bedoeling van deze maatregel was dat de plaatselijke invloed afnam. Zo werden nieuwe raadsleden (nu zeven tot negen in aantal) niet meer op voordracht van de raad benoemd. Ook de benoeming van de assessoren geschiedde voortaan zonder voordracht. Toch was de plaatselijke invloed niet uitgeschakeld, want de raadsleden moesten in de gemeente woonachtig zijn. Daarenboven werden de geërfden of grondeigenaren (of enkele afgevaardigden van hen) over zaken, die voor hen van belang waren, door het gemeentebestuur geraadpleegd. Hun advies werd met de mening van de raad naar de provincie gestuurd. Daarnaast kunnen we ons afvragen of deze inperking, gezien het feit dat over de bestuurlijke bevoegdheden op verschillende niveaus grote onenigheid bestond, veel effect heeft gesorteerd. Waarschijn-

lijk bleef de invloed van (bepaalde groepen binnen) de bevolking nage-
noeg even groot, in ieder geval tot 1838.

Het is duidelijk dat welgestelde inwoners de meeste invloed hadden op het bestuur van het polderdistrict. Grondeigendom was het criterium. Mensen met veel grond hadden de meeste invloed. De vraag is, wie de grond in eigendom hadden. Dit boek, met name hoofdstuk vier, moet daarover uitsluitsel geven. Grondeigendom was ook het belangrijkste criterium voor politieke invloed in de gemeente. Om lid van de raad te mogen zijn na 1825, moest men voldoen aan de census voor het stemrecht die voor de verkiezing van provinciale staten gold. Voor de census telden alleen de betalingen in de grond-en personele belastingen. Op het platteland in Gelderland was de maatstaf voor de census een bijdrage van minimaal 25 gulden in deze belastingen. In 1839 voldeden in het district Tiel/Elst 885 personen aan deze eis, dat was 2,85% van de bevolking. Er woonden daar meer rijke mensen dan in het district Doesburg, waar slechts 1,57% van de bevolking aan deze eis voldeed. In hoeverre pachters grondbelasting betaalden, zullen we nog onderzoeken, maar ze schoten daar niet veel mee op. Want bij de vaststelling van de census voor het stemrecht bij de verkiezingen van de Provinciale Staten was bepaald, dat de grondbelasting die door de pachters werd betaald aan de grondeigenaar werd toegerekend.⁶⁴

Grondeigendom was ook de maatstaf voor politieke invloed in het dorp, want het waren uitsluitend de geërfdén die mochten meepraten. Zij waren de grondeigenaren, die een aantal keer per jaar bijelkaar kwamen. Met een paar morgen (een morgen = 0,85 ha) in eigendom had men al toegang tot geërfdénvergaderingen. Pachters hadden in principe geen toegang, maar er waren waarschijnlijk altijd wel pachters die wat grond in eigendom hadden. Claas Romijn, pachter van een enorm bedrijf (80 morgen) was eigenaar van 4,5 morgen grond en had op grond daarvan toegang tot de geërfdénvergadering in Herveld. Er waren meer pachters aanwezig tijdens deze vergadering die op 26 april 1776 werd gehouden. Daarnaast waren er ook mensen die niets pachtten, zoals Willem Bock, die 4 morgen in eigendom had.⁶⁵

Ook de niet in het dorp woonachtige grondeigenaren hadden toegang tot de geërfdénvergadering. Dat waren meestal adellijke dames en heren, stedelingen en elders gevestigde instellingen. Deze lieten zich vaak vertegenwoordigen door hun rentmeesters.⁶⁶ Zo kon de adel ook anderszins zijn invloed aanwenden. De edelen uit het ambtsbestuur woonden overigens in een van de Overbetuwse dorpen. Een van de vereisten om lid te mogen zijn van het ambtsridderschap was namelijk dat men in de Over-Betuwe gevestigd moest zijn.

Of mensen met veel grond in eigendom op dorpsniveau meer invloed hadden dan mensen met weinig grond, moet nader onderzocht worden. Aannemelijk is dat wel, hoewel de dorpsboeken, waarin onder meer de verbalen van de geërfdénvergaderingen te vinden zijn, daar zeer weinig

over loslaten. Slechts een maal zijn we een opmerking tegengekomen waaruit zoiets blijkt. Zo moesten de geërfden van Andelst in 1718 minimaal tien morgen in eigendom hebben, wilden ze stemrecht hebben voor de verkiezing van de collecteur van de verponding.⁶⁷ Waarschijnlijk gold dat voor de hele Over-Betuwe. Ook het dorpsboek van Heteren spreekt in dit verband over stemhebbende geërfden.⁶⁸ Bovengenoemde Claas Romijn had dus geen stemrecht, hoewel hij een zeer groot boerenbedrijf bestierde. Een boer met tien morgen in eigendom en verder niets, had dus meer invloed dan hij. Het is in dit verband opvallend hoe verschillend de opkomst per geërfdenvergadering was. Bij de vergadering in 1786 over de nieuw te bouwen school waren 23 geërfden uit het dorp Heteren aanwezig, terwijl bij de belangrijke stemming over de collecteur van de verpondingen (1781) slechts zeven geërfden de vergadering bezochten.⁶⁹

Belangrijke personen binnen het dorp waren de buurmeesters, van wie de meeste dorpen er twee telden. Zij moesten de belangen van het dorp behartigen als vertegenwoordigers van de geërfde naburen. Ze werden ook ingeschakeld bij allerlei klussen, zoals het schonen van sloten en andere onderhoudswerkzaamheden. Soms besteedden ze deze uit, soms deden ze het werk zelf. Daarnaast hadden ze een controlerende taak: waren de sloten schoon, waren de dammen stevig genoeg? Zij droegen de zorg voor het uitzetten van diverse belastingen en ze stelden, vaak met behulp van de schoolmeester, de verschillende cedullen op. Ze bezorgden belangrijke brieven over bestuurlijke zaken. Zij combineerden in feite de functies van grondwerker, bode, controleur en bestuursambtenaar. Aan deze werkzaamheden hielden ze wat geld over.⁷⁰

Jaarlijks werden twee 'tijdelijke' buurmeesters uit het midden van de geërfden gekozen. Volgens een in 1684 uitgevaardigd reglement moesten de geërfden de buurmeesters kiezen uit de voordrachten van de ambtman, maar uit de dorpsboeken blijkt daar niets van.⁷¹ In 1742 werd bijvoorbeeld door de buurmeesters en naburen van Randwijk expliciet besloten 'dat de boere in hare range sulle continueere', hetgeen op een zekere autonomie wijst.⁷² De geërfden bepaalden zelf wie de buurmeesters werden, maar de ambtman nam hen wel de eed af.

Volgens Mentink en Van Os ontwikkelden de buurmeesters zich reeds in de 17e en 18e eeuw tot een zekere gesloten buurmeestersstand. Wij hebben daarvoor geen bewijzen gevonden. Ook niet in Randwijk waar het veelvuldig voorkomen van de naam Van Binsbergen onder de buurmeesters op deze ontwikkeling zou wijzen. Er waren zeker wel mensen die vaker buurmeester waren dan anderen, maar tussen 1740 en 1760 tellen wij onder de buurmeesters in Randwijk meer dan dertig verschillende namen.⁷³ De verkiezing tot buurmeester lijkt willekeurig, waarbij het waarschijnlijk wel van belang was dat zoveel mogelijk geërfden aan de beurt kwamen. De plaatselijke grondbezitters hadden vermoedelijk zelfs het recht om deze functie in ieder geval één keer in hun leven te bekleden. In 1773 werd vrouw van de Kamp 'voor de bouwning (= boerenbedrijf PB)

waar zij woont' tot buurmeester gekozen. Vermoedelijk was haar man aan de beurt, maar die was kennelijk niet in staat deze functie te bekleden. Uiteindelijk werd Jacob van de Kamp buurmeester, waarschijnlijk haar zoon.

Uit de bronnen blijkt dat deze functie voor velen openstond. Wel moest men grond in eigendom hebben voordat men buurmeester kon worden. Bepaalde personen ontbrak het daar kennelijk aan, want zij werden nooit tot buurmeester gekozen.⁷⁴ Veel grond hoefde men niet te hebben. De genoemde Willem Bock, die in 1776 slechts 4 morgen bezat, was toen buurmeester. In 1742 werd in Randwijk bepaald of bevestigd dat naast de boeren ook de keuters tot buurmeester konden worden gekozen. In 1795 werd dat nog eens herhaald in het dorpsboek van Heteren.⁷⁵

Grote boer, kleine boer, smid, kleermaker, radmaker, voerman, tabakker en arbeider, ze werden, als ze grond in eigendom hadden, allemaal buurmeester op hun tijd. Niet de omvang van het bedrijf was bepalend, waarvan mogelijk een deel gepacht was, maar of men (wat) grond in eigendom had. Evenmin hield men rekening met het inkomen of beroep. Dat welstand en prestige niet echt van belang waren voor het buurmeesterschap, blijkt als we de belastingaanslagen van de buurmeesters vergelijken. Cornelis Ponsen, in 1701 buurmeester te Andelst werd voor veertien gulden in het familiegeld (een soort inkomstenbelasting⁷⁶) aangeslagen, terwijl zijn collega-buurmeester Frerick Stoffelen slechts twee gulden moest betalen. We kunnen veel meer voorbeelden laten zien, waarbij de verschillen zelfs nog groter zijn.⁷⁷

De buurmeesters zijn tot 1838 als zodanig in functie gebleven. In dat jaar werden ze poldermeesters. Ze mochten zich vanaf dat moment alleen nog maar met waterstaatszaken bezig houden. De poldermeesters werden op basis van een censuskiesrecht gekozen door de stemgerechtigde geërfden. Ook nu weer was grondeigendom het criterium.⁷⁸ In feite veranderde er niet zoveel, want de waterstaatszaken behoorden vanouds tot de belangrijkste taken van het dorpsbestuur.

We kunnen concluderen dat de bevolking in de dorpen, als we geen rekening houden met de adellijke inwoners, in de 17e en 18e eeuw weinig gepolariseerd lijkt, althans het lokale dagelijkse bestuur stond open voor veel mensen. Van het ontstaan van een buurmeestersstand lijkt vooralsnog geen sprake. Dat wil niet zeggen dat de sociale tegenstellingen binnen de lokale bevolking toen niet groeiden. Een ontwikkeling die een zekere polarisatie teweeg gebracht zou kunnen hebben, was een eventuele demografische groei, zeker als het aantal niet-grondeigenaren daarbij toenam, hetgeen bij een sterke bevolkingsgroei zeer goed mogelijk was. Niet alleen zou in dat geval het beperkte aantal bestuurlijke functies door steeds meer mensen moeten worden gedeeld, want het aantal buurmeesters bleef onveranderd, maar ook zou een groeiend aantal mensen niet eens voor de functie van buurmeester in aanmerking gekomen zijn. Hoofdstuk twee zal hierover uitsluitsel geven.

Ook een eventueel toenemend grondbezit onder bepaalde groepen van de plaatselijke niet-adellijke bevolking (bijvoorbeeld de boeren), zou in de 17e en 18e eeuw een sociale polarisatie teweeg gebracht kunnen hebben. Een dergelijke ontwikkeling zou ook de bestuurlijke invloed van die groepen hebben doen toenemen. Bepaalde voorrechten, zoals het kiezen van de collecteur van de verpondingen, hingen immers van het grondbezit af. In hoofdstuk vier zal, zoals gezegd, duidelijkheid verschaft worden over de veranderingen in de eigendomsverhouding.

Na 1795 ontstond er een bestuurlijk stelsel, waarbinnen bepaalde lokale sociale groepen (de boeren?) nog beter de kans kregen om via hun (eventueel toenemend) grondbezit invloed uit te oefenen op het bestuur en waarbinnen eventuele groeiende sociale tegenstellingen op lokaal en regionaal niveau goed tot uitdrukking konden komen. Met deze conclusie willen we deze paragraaf over de politiek-bestuurlijke ontwikkelingen beëindigen en ons aan de sociale, economische en culturele geschiedenis van de Over-Betuwe gaan wijden.

2. BEVOLKINGSONTWIKKELING EN SOCIALE STRATIFICATIE

2.1. INLEIDING

Over de globale ontwikkeling van de bevolking in Nederland vanaf 1500 bestaat redelijke overeenstemming. Al in 1965 verscheen er een overzicht over de bevolkingsontwikkeling in Nederland, dat vooral gebaseerd is op Wagenings historisch-demografisch onderzoek en dat een beeld schetst dat sindsdien niet wezenlijk is veranderd.¹ De daarna verschenen (regionale) studies bevestigden het bestaande globale beeld grotendeels.

Uit deze studies komt naar voren dat het oosten en het zuiden (de landgewesten) van de Noordelijke Nederlanden een andere bevolkingsontwikkeling kenden dan de zeegewesten en dat de steden tegenover het platteland gezet kunnen worden. Globaal gezien hadden de zeegewesten te maken met een sterke demografische groei vanaf 1500 tot in de 17e eeuw. Na 1650 wordt er een bevolkingsdaling of stagnatie zichtbaar die tot in de 19e eeuw doorging. Vanaf het begin van de 19e eeuw laten de curves een zeer sterke groei zien. De landgewesten daarentegen kenden een bijna onafgebroken bevolkingsgroei vanaf 1500. Hoewel de bevolkingsontwikkeling in het zuiden gefrustreerd werd door oorlogsgeweld (onder meer in 1672), zette de bevolkingsgroei ook hier vanaf de 18e eeuw weer door.

Het onderscheid tussen de landgewesten en zeegewesten is, zoals gezegd, een globaal onderscheid, want de ontwikkelingen binnen de landen zeegewesten liepen evenmin gelijk. Zo week de ontwikkeling in de Zaanstreek af van die in de rest van Holland: de bevolking groeide daar door tot aan 1730. Friesland, Utrecht en het zuidelijke deel van Holland kenden al vanaf 1750 een bevolkingsgroei, terwijl in het centraal gelegen deel van Holland de daling tot 1815 bleef aanhouden. Ook liepen de ontwikkelingen in de verschillende zandgebieden in het oosten niet volledig parallel en vertoonde de bevolkingsontwikkeling in Limburg wellicht meer overeenkomsten met die van het Rijnland of Luik, dan met enig landgewest in Nederland.

Uit de literatuur blijkt dat de ontwikkeling van de bevolking conjunctuurgevoelig is: de demografische ontwikkeling is vaak in verband te brengen met de (plaatselijke) economische omstandigheden. Men moet dus heel voorzichtig zijn met het overbrengen van kennis uit het ene gebied naar het andere. Met andere woorden: elke regio kent een eigen demografische ontwikkeling.²

Deze laatste bevinding levert een legitimatie om zelf onderzoek te doen naar de demografische ontwikkeling van de Over-Betuwe en niet te putten uit de literatuur. Temeer is een dergelijk onderzoek van belang omdat onze kennis omtrent de loop van de bevolking in het rivierengebied vóór

1795 zeer beperkt is. En omdat is gebleken, dat er vaak een duidelijk verband bestaat tussen economische en demografische ontwikkelingen, mag in dit boek, dat onder meer over de economische geschiedenis van de Over-Betuwe gaat, een paragraaf over de demografische ontwikkeling niet ontbreken.

Ondanks de regionale verscheidenheid binnen Nederland en het zeer wel mogelijk is dat ook de Over-Betuwe een eigen demografische ontwikkeling kende, is de vraag interessant of de Over-Betuwe een ontwikkeling doormaakte die 'kenmerkend' was voor het oosten en het zuiden van het land dan wel voor het westen. Een andere belangrijke vraag is of de ontwikkeling in de Over-Betuwe 'typisch' is voor het rivierengebied.

In dit hoofdstuk willen we tevens onderzoeken, welke groepen de demografische ontwikkeling na 1650 bepaald hebben. Indien er sprake was van een demografische groei, willen we weten of deze groei bepaald werd door de lagere sociale groepen, zoals dat in Drenthe en Overijssel het geval was.³ We zijn dus geïnteresseerd in, hoe groot de sociale ongelijkheid omstreeks 1650 was, wanneer deze begon te veranderen en in hoeverre de ongelijkheid toe- of afnam.

De sociale stratificatie heeft de afgelopen jaren ruime aandacht gekregen. Sociaal historici, die zich in de jaren zeventig vooral met de 19e eeuw bezig hielden, interesseerden zich met name voor de positie van mensen in de sociale hiërarchie. Vragen als, hoe groot was de arbeidersklasse, wie behoorden daartoe, hoe moeten klassen en standen gedefinieerd worden, wilde men beantwoorden.

Onder de noemer 'sociale stratificatie' werd de bevolking ingedeeld in groepen. In feite werden deze groepen vooral samengesteld op basis van economische criteria, zoals beroep en belastingaanslag. Men kan deze eenvoudige indeling daarom nauwelijks een *sociale* stratificatie noemen. Terecht is dan ook op deze benadering kritiek gekomen. Want de intermenselijke relaties waren natuurlijk gecompliceerder dan dergelijke een-dimensionale indelingen suggereren. Men behoorde niet tot één sociale groep, maar tot meerdere. Een 'hele boer' behoorde misschien niet tot de groep van keuters, waartoe zijn buurman werd gerekend, ze konden wel beiden lid zijn van hetzelfde kerkgenootschap en zich daardoor sterk verwant met elkaar voelen. Een indeling op zuiver economische gronden verontachtzaamt de politieke, ideologische en culturele dimensies van de samenleving. De sociaalhistorische praktijk heeft haar bakens inmiddels al geruime tijd verlegd. Prak komt daarom tot de conclusie dat eigenlijk niemand nog op de structurele manier aan sociale geschiedenis kan en mag doen.⁴

De kritiek richt zich niet expliciet op de meer sociaal-economische studies, zoals die van Slicher van Bath over Overijssel en van Bieleman over Drenthe of van Van Zanden over de 19e eeuwse landbouw in Nederland, maar ook zij zouden zich de kritiek kunnen aantrekken. Van Zanden stra-

tificeert namelijk op basis van economische criteria om grip te krijgen op (veranderingen in) de sociale structuur van het platteland in de 19e eeuw. En in studies van Slicher en Bieleman, die de 16e, 17e, 18e en 19e eeuw betreffen, zijn de boeren, keuters, middenstanders en arbeiders ook in groepen ingedeeld volgens economische maatstaven, zoals bedrijfsgrootte en/of paardenbezit.

Het is echter nooit de bedoeling van Slicher, Bieleman en Van Zanden geweest om de sociale verhoudingen in alle dimensies in één simpele stratificatie te vangen, maar om daarmee (de sociale gevolgen van) de structureel economische veranderingen in een bepaalde periode te meten. Hun bevindingen blijken illustratief. Slicher constateert dat het aantal keuters, daghuurders en arbeiders sneller toenam dan de totale bevolking en verbindt daaraan de conclusie dat de agrarische overbevolking en de armoede tussen 1675 en 1795 groeiden in Overijssel. Dankzij de door hem gemaakte stratificatie ziet Bieleman het aantal keuters, eenpaardsboeren en landarbeiders relatief snel groeien na 1670, maar vooral na 1800/40. Hiermee kan hij de dramatische sociale en economische veranderingen op het Drentse platteland goed demonstrenen. Van Zanden toont aan dat er tot 1860 een proletarisering op het platteland waar te nemen was in Nederland, die na 1860 ombuigt in een tendentie naar een toenemende gelijkmatige verdeling van de productiemiddelen in de landbouw. Een belangrijke constatering die hij direct kan relateren aan de ontwikkeling van de relatieve positie van de factor arbeid.⁵

Dergelijke sociale stratificaties hebben hun nut dus wel bewezen. We moeten het kind dan ook niet met het badwater weggooien. Stratificatie is, ondanks de daartegen ingebrachte bezwaren, een goed middel gebleken om het inzicht te vergroten in de sociaal-economische ontwikkelingen in een gebied.

Vanwege het agrarische karakter van de Over-Betuwe, wordt er in dit hoofdstuk vanuit gegaan, dat de sociaal-economische positie van de bevolking grotendeels bepaald wordt door de toegang tot de productiefactor grond. De toegang tot de grond is echter op twee manieren mogelijk, namelijk via eigendom (w.o. erfpacht) en via pacht. Op dit belangrijke verschil wordt in hoofdstuk vier ingegaan. In ieder geval hoeven de bevindingen over wie de grond gebruikt niet zoveel te zeggen over wie de grond in eigendom heeft. Daarom zal in dit boek een onderscheid gemaakt worden naar grondgebruik (bedrijfsgrootte) en grondeigendom. In dit hoofdstuk richten we ons uitsluitend op het grondgebruik en de gebruikers. In hoofdstuk vier wordt de belangrijke vraag, in hoeverre was de groep gebruikers dezelfde als de groep eigenaars en in hoeverre traden hierin veranderingen op, beantwoord.

Afgezien van de al eerder genoemde bezwaren die een sociale stratificatie op basis van economische criteria met zich meebrengt, zijn er andere beperkingen. De oppervlakte grond in gebruik zegt zeker niet alles over de feitelijk opbrengst van het bedrijf en dus ook niet van de sociaal-econo-

mische positie van de gebruiker. Veel hing af van de gewassen die men verbouwde. De extensief verbouwde granen brachten per hectare veel minder op dan intensief bewerkte grond ten behoeve van de tabaksteelt. Veel kleine boeren die zich, ook in de Over-Betuwe, grotendeels op deze teelt richtten, de zogenaamde tabakkers, konden met een relatief klein stukje grond een redelijk bestaan hebben.⁶ Het inkomen vormt dus een betere maatstaf voor een stratificatie, maar daarvoor ontbreken de bronnen grotendeels.⁷

Met gegevens over de inkomens in combinatie met beroepsgegevens zou ook de positie van de middenstanders, ambachtslieden, dienstverleners en ambtenaren, kortom de beroepsbeoefenaars in de andere sectoren dan de landbouw beter bepaald kunnen worden. Van deze groep ontbreken echter niet alleen de gegevens over het inkomen, maar de middenstanders, ambachtslieden en ander beroepsbeoefenaren zijn in de 17e en 18e eeuwse bronnen als zodanig beperkt terug te vinden. Desondanks zullen we proberen (de positie van) de groep van tabakkers, middenstanders en ambachtslieden, zo goed mogelijk in beeld te brengen.

Omdat de bronnen zo verschillend zijn, hebben we gekozen voor een benadering langs drie wegen. Ten eerste schetsen we de ontwikkeling van de stratificatie met behulp van tellingen van hele en halve boeren, alsmede keuters en niet-boeren, ten tweede doen we dat met gegevens over de oppervlakte grond per bedrijf en ten derde stratificeren we naar het aantal paarden per bedrijf. Tenslotte richten we ons op de arbeiders, tabakkers en ambachtslieden. Waar mogelijk hebben we de gegevens op elkaar aangesloten. Maar we gaan ons nu eerst bezig houden met de demografische ontwikkeling in de Over-Betuwe.

2.2. DE BEVOLKINGSONTWIKKELING 1470-1850

Hoewel de onderzoeksperiode in 1650 begint, is het interessant een uitstapje te maken naar de tijd vóór dat jaartal. Van Schaik geeft in zijn boek *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* het bevolkingsaantal van de Over-Betuwe in 1470 (zie tabel 2.3). Hij noemt ook het cijfer van de Neder-Betuwe. Deze cijfers gecombineerd met de cijfers uit 1650 suggereren op zijn minst een stagnatie in de bevolkingsontwikkeling in de Betuwe in de 16e en begin 17e eeuw. Deze stagnatie is opvallend, gezien de enorme groei die zich in het westen voordeed, maar is minder in tegenspraak met de geringe groei in bijvoorbeeld de Veluwe en komt zelfs overeen met de daling die Slicher van Bath voor enkele delen van Overijssel in de 16e begin 17e eeuw vermoedt (grafiek 2.2). Ook in de Meierij van 's Hertogenbosch stagneerde de bevolkingsontwikkeling na het eerste kwart van de 16e eeuw.

Het is natuurlijk niet eenvoudig voor deze daling – als die er geweest is – een bevredigende verklaring te vinden, zonder daar uitgebreid onder-

zoek naar te doen. Evenmin is het doenlijk te bepalen wanneer de daling precies heeft plaatsgevonden. Misschien groeide de bevolking tot aan het begin van de Opstand, waarna als gevolg van de oorlogshandelingen de bevolking afnam. Iets dergelijks wordt geopperd voor de oostelijk zandgronden, met name voor Overijssel, en voor de Meierij.⁸

Het riviereengebied was strategisch van groot belang, twee belangrijke forten waar veel strijd over is gevoerd lagen aan de rand van het gebied, fort St. Andries in de Bommelerwaard en fort Schenkenschans voorbij Millingen. Ook Nijmegen was voor de strijdende partijen van niet geringe betekenis. Gelderland werd aardig 'verminkt' als gevolg van een offensief van Parma halverwege de jaren tachtig van de 16e eeuw. In de jaren negentig werd er minder gevochten. Niettemin waren er vanuit de Betuwe klachten te horen over de doortrekkende legers, die het riviereengebied vaak als uitvalsbasis gebruikten. Schenkenschans was een bekende verzamelaarsplaats. Nog in de jaren dertig van de 17e eeuw is hier gevochten.⁹ Kortom, het is mogelijk dat ook in de Over-Betuwe een verband bestaat tussen de bevolkingsafname en de oorlogshandelingen, maar andere factoren, zoals economische stagnatie en overstromingen, kunnen eveneens een rol gespeeld hebben.

Na 1650 is er echter een zeer lichte stijging te bespeuren, hoewel veel dorpen nog een daling kenden (tabel 2.1). In 1673 was het aantal inwoners in schoutambt Valburg ongeveer 20% lager dan in 1650. In sommige kerspelen, zoals in Oosterhout, was dat percentage veel hoger (bijlage een). Het is niet zo speculatief om deze daling in verband te brengen met de inval van de Fransen, maar misschien had de dijkdoorbraak bij Ooster-

TABEL 2.1. De ontwikkeling van de bevolking in de Over-Betuwe per plaats in de periode 1650-1849.

Plaats	1650	1673	1677	1711	1736	1770	1795	1815	1849
Bemmel	900	1.090	1.160	1.260	1.280	1.579	1.714	2.532	4.214
Elst	1.590	.	1.360	1.600	1.950	2.394	2.652	3.301	4.667
Gendt	590	.	650	730	790	842	819	1.149	2.040
Hemmen	60	.	60	70	70	118	133	157	236
Herwen/Aerdt	550	.	560	550	560	565	722	900	1.080
Heteren	960	.	1.060	1.120	1.190	1.297	1.533	1.890	2.676
Huissen	1.450	.	1.470	1.600	1.440	1.530	1.750	2.116	3.064
Millingen	200	.	280	350	420	430	570	850	1.423
Pannerden	360	.	350	400	460	483	568	476	797
Valburg	1.400	1.140	1.330	1.570	1.670	2.276	2.366	2.682	3.864
Totaal (afgerond op 100-tallen)	8.100		8.300	9.300	9.800	11.500	12.800	16.100	24.100
Indices (1650=100)	100		102	115	121	142	158	198	298

Bron: zie bijlage een.

TABEL 2.2. Jaarlijkse groeipercentages van de bevolking in de Over-Betuwe in de periode 1650-1849.

Periode	Groeipercentage	Periode	Groeipercentage
1650-1677	0,11	1770-1795	0,42
1677-1711	0,33	1795-1815	1,15
1711-1736	0,21	1815-1849	1,19
1736-1770	0,50		

Bron: zie bijlage een. Toelichting: berekend op basis van alle dorpen die ooit tot de Over-Betuwe hebben behoord.

hout in 1673 eveneens negatieve gevolgen voor de bevolkingsomvang.¹⁰

Na 1673 trad er snel een herstel op in het schoutambt Valburg, zodat in 1677 het aantal inwoners alweer ruim 15% hoger was dan in 1673. Vanaf 1677 groeide de bevolking over vrijwel de gehele linie, na 1770 nam de groei nog iets toe en vanaf 1795 kwam er echt de vaart in. De jaarlijkse groeipercentages zijn in tabel 2.2 gegeven. Zoals uit bijlage een blijkt, zijn de cijfers van 1736 vermoedelijk iets te laag, dus de groei tussen 1711 en 1736 was iets hoger en de groei tussen 1736 en 1770 iets lager dan de cijfers uit tabel 2.2 suggereren.

In hoeverre kwam de bevolkingsontwikkeling van de Over-Betuwe overeen met andere gebieden binnen het Gelders rivierengebied? In de tabellen 2.3, 2.4, 2.5 en in grafiek 2.1 komt het een en ander tot uitdrukking. De overeenkomsten zijn duidelijk: de gebieden kenden vanaf 1630/1650 een gestage groei tot aan het begin van de 19e eeuw, waarna de bevolking, in vergelijking met de tijd ervoor, explosief groeide.

Er zijn echter belangrijke verschillen te ontdekken. De bevolking in de Over-Betuwe groeide tussen 1650 en 1770 aanzienlijk sneller dan in de overige regio's in het rivierengebied. Deze groei vond vooral plaats na 1677. Tussen 1770 en 1795 groeiden de Tieler- en de Bommelerwaard sneller dan de Over-Betuwe en de Neder-Betuwe, de groei van deze twee laatsten ging gelijk op. Na 1795 is het beeld wat diverser. Opvallend is de snelle bevolkingsgroei in de Tielerwaard. Vanaf 1815 was de Over-Betuwe

TABEL 2.3. De ontwikkeling van de bevolking in een viertal streken in het Kwartier van Nijmegen, 1470-1849.

Streek	1470	1630	1650	1770	1795	1815	1849
Over-Betuwe	7.300	.	6.700	10.000	11.100	14.000	21.000
Neder-Betuwe	6.400	.	6.400	7.300	8.000	9.500	13.700
Tielerwaard	.	5.600	.	6.400	8.100	10.700	14.000
Bommelerwaard	.	6.200	.	7.100	8.700	10.400	13.600

Opmerking: Over-Betuwe: alle dorpen die vóór de Franse tijd tot het gebied hoorden (dus exclusief Huissen). Tielerwaard zonder Tiel. Bommelerwaard zonder Zaltbommel

Bron 1470: VAN SCHAÏK, *Belasting bevolking*, 163, 253, 275, 276. Bron Over-Betuwe: zie bijlage een. Bron Neder-Betuwe, Tielerwaard, Bommelerwaard: zie bijlage twee.

DE BEVOLKINGSONTWIKKELING 1470-1850

TABEL 2.4. De relatieve bevolkingsontwikkeling in een viertal streken in het Kwartier van Nijmegen, 1470-1849 (1770 = 100).

Streek	1470	1630	1650	1770	1795	1815	1849
Over-Betuwe	73	67	100	111	140	210	
Neder-Betuwe	88	88	100	109	130	187	
Tielerwaard		87		100	126	167	218
Bommelerwaard		87		100	122	146	191

Bron: zie tabel 2.3. Opmerking: Over-Betuwe: alle dorpen die vóór de Franse tijd tot het gebied hoorden (dus exclusief Huissen). Tielerwaard zonder Tiel. Bommelerwaard zonder Zaltbommel.

TABEL 2.5. Jaarlijkse groeipercentages van de bevolking in een viertal ambten in het Kwartier van Nijmegen, 1630-1849.

Streek	1630-1770	1650-1770	1770-1795	1795-1815	1815-1849
Over-Betuwe		0,33	0,42	1,17	1,20
Neder-Betuwe		0,11	0,36	0,86	1,08
Tielerwaard	0,10		0,95	1,40	0,79
Bommelerwaard	0,10		0,82	0,90	0,79

Bron: zie tabel 2.3.

GRAFIEK 2.1. De bevolkingsontwikkeling in een viertal ambten in het Kwartier van Nijmegen, 1470-1849.

Bron: zie tabel 2.3.

weer de snelste groeier. Deze snelle groei, in vergelijking met de andere regio's in het rivierengebied, ging tot ver in de 20e eeuw door.¹¹

Kijken we naar de bevolkingsontwikkeling vanaf halverwege de 17e eeuw in enkele gebieden buiten het rivierengebied, dan zien we overeenkomstige ontwikkelingen in deze gebieden en de Over-Betuwe. De Veluwe, Overijssel, Drenthe én de Over-Betuwe groeiden aanzienlijk tussen 1650 en het begin van de 19e eeuw (grafiek 2.2). Dat was in het gebied rond de Zuiderzee, Friesland en Holland benoorden het IJ wel anders, waar sprake was van een stagnerende bevolkingsontwikkeling na 1650.¹²

Als we daarnaast ook de ontwikkeling van de Over-Betuwe in de periode vóór 1650 in ogenschouw nemen, dan kunnen we niet anders dan tot de conclusie komen dat de demografische ontwikkeling in het gebied 'oostnederlandse' kenmerken vertoonde. Na 1800 steeg het aantal inwoners iets minder snel dan in Drenthe, maar de groei overtrof die van Gelderland als geheel en die van Overijssel en Nederland. Pas na 1870/1880 groeiden Gelderland en Nederland sneller dan de Over-Betuwe.¹³

GRAFIEK 2.2. De relatieve bevolkingsontwikkeling in de Over-Betuwe, Drenthe, Overijssel en de Veluwe, 1470-1850 (1795=100).

Bron Over-Betuwe: zie bijlage 1; Overijssel: SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 56; Het beeld dat Trompeter geeft van de demografische ontwikkeling tussen 1675 en 1795 van Twente is anders dan het beeld dat Slicher schetst, maar ook zijn cijfers laten een snelle groei zien, TROMPETTER, 'Demografische geschiedenis', 183; Veluwe: ROESSINGH, 'Het Veluwse inwonertal', 108; Drenthe: BIELEMAN, *Boeren*, 68.

2.3. HELE BOEREN, HALVE BOEREN, KEUTERS EN NIET-BOEREN

Ten behoeve van de dijkbewaking in de Over-Betuwe werden lijsten opgesteld waarop de plaatselijke bevolking werd ingedeeld in groepen, de zogenaamde rotten (zie ook bijlage een). Uit die indelingen blijkt een zekere sociale of economische gelaagdheid van de bevolking waarbij de categorieën hele boer, halve boer, keuter en arbeider de meest voorkomende waren. Elke rot telde wel een hele boer, een paar halve boeren, een aantal keuters en arbeiders, die onder leiding van een rotmeester stonden. De onderverdeling in hele boeren, halve boeren enzovoort was vooral bedoeld om bepaalde lasten voor het dijkonderhoud en -herstel evenredig te verdelen. Vanwege het overstromingsgevaar in 1711 bij Elden moesten de inwoners van Laar en Rijkerswoerd (...) met stortkarren en schuppen (...) tot Elden aan de sluijs (...) wesen en daer een dagh (...) blijven.' Daarbij werd bepaald dat 'een heele boer (...) twe stortkarren (...) en een halve boer een kar en twe kueters een' kar beschikbaar moesten stellen.¹⁴ De arbeider moest met zijn 'schup' verschijnen.

Deze evenredige lastenverdeling blijkt ook uit de levering van de horden en palen. Horden zijn gevlochten matten, die met behulp van de palen op de dijk werden bevestigd en bestemd waren om de dijk te verstevigen en provisorisch op te hogen bij een dreigende breuk. Ieder jaar moesten de hele en halve boeren deze matten en palen leveren en vanaf 1711 kregen keuters deze verplichting eveneens opgelegd. Hele boeren moesten tot 1711 twee horden en acht palen leveren, van halve boeren werd de helft verwacht. Vanaf 1711 werden deze aantallen verdubbeld. De hele boer werd belast met vier horden en zestien palen, de halve boer met twee horden en acht palen en de keuter met een horde en vier palen.¹⁵ De zogenaamde arbeiders waren vrijgesteld.

Met behulp van deze en andere lijsten is het mogelijk voor een aantal jaren (1677/78, 1711, 1724, 1736 en 1790) een sociale stratificatie te maken. Daarmee kunnen we vaststellen welke bevolkingsgroep(en) de demografische groei bepaalde(n) en kunnen we beoordelen of er sprake was van een groeiende sociale tegenstelling. Het is echter niet zo eenvoudig om dergelijke stratificaties te maken, want de bronnen zijn niet eenduidig en spreken elkaar soms tegen, vooral wat betreft het aantal keuters en arbeiders. De tijdgenoten hadden kennelijk moeite te bepalen wie keuter was en wie arbeider.

Het aantal grensgevallen bij de keuters en arbeiders was groot. Soms werden de arbeiders in een bepaald dorp onder de keuters geschaard, een andere keer gebeurde het omgekeerde. Soms verdeelde men de groep keuters en arbeiders onder in 'keuters die peerden hebben en bouwerij doen', 'keuters die carren en peerden hebben', 'keuters of arbeiders met schuppen' en 'arbeiders met schuppen'. Een andere keer of in een ander dorp kende men naast de hele en halve boeren slechts keuters en arbeiders. Verder worden er 'karlieden' genoemd, waarmee boeren

met een kar (keuters) bedoeld worden en 'steekers', waarschijnlijk een andere benaming voor arbeiders.¹⁶ Het onderscheid tussen kleine of slechte, middelmatige of gemene en stevige keuters kwam ook voor, evenals het onderscheid tussen keuters met een, twee, drie of vier paarden. Een enkele keer werd de indeling arbeiders met twee paarden, arbeiders met één paard en arbeiders zonder paarden gemaakt.¹⁷ En zo nu en dan vermelden de bronnen, dat zich onder de halve boeren, keuters en arbeiders ook ambachtslieden bevonden. Kortom, men was niet consequent bij het opstellen van deze lijsten.

Om die reden zullen we in deze paragraaf slechts vier groepen onderscheiden, te weten: hele boeren, halve boeren, keuters en een groep, die in de bronnen meestal met de term arbeiders wordt aangeduid. Het maken van een fijnere indeling stuit op onoverkomelijke bezwaren, omdat de meeste bronnen niet meer dan de genoemde vier groepen onderscheiden. De vraag is, wat we ons bij een hele boer, halve boer, keuter en arbeider moeten voorstellen. Hadden de tijdgenoten al moeite met het vaststellen van iemands sociale en/of economische positie en status, voor ons is het nog moeilijker te achterhalen wat het betekent als iemand een hele of halve boer, keuter of arbeider werd genoemd. Hoeveel grond bewerkte hij en over hoeveel paarden beschikte hij?. Had een halve boer half zoveel grond in gebruik als een hele boer of was hij maar voor de helft van de tijd boer? Was een keuter alleen maar keuter, dat wil zeggen kleine boer, of verrichtte hij ook werkzaamheden buiten de landbouw? Was een 'arbeijder' iemand die voltijds bij de boeren in loondienst was of had hij (ook nog) een eigen bedrijf? In hoeverre komt deze indeling overeen met de werkelijke economische, sociale, culturele en politieke verhoudingen?

Deze vragen zullen stapsgewijs worden beantwoord. In paragraaf 2.4 gaan we in op het grondgebruik van de verschillende groepen. In paragraaf 2.5 bespreken we het aantal paarden per bedrijf, want het aantal paarden zegt mogelijk iets over de bedrijfsgrootte. In paragraaf 2.6 onderzoeken we welke plaats de zogenaamde landarbeiders, de tabakkers, de ambachtslieden en de middenstanders binnen deze sociale of economische hiërarchie innamen. In hoofdstuk drie bekijken we onder meer of boeren en keuters ook buiten de landbouw werkzaam waren. In hoofdstuk vier kijken we naar het grondbezit van de verschillende groepen. In hoofdstuk vijf en met name in paragraaf 5.13 zoeken we uit of de bedrijfsvoering binnen de onderscheiden groepen verschillend was. In hoofdstuk zeven hopen we onder andere de levensstijl van de vier groepen in beeld te brengen.

Het zal duidelijk worden, dat de in de bronnen met de begrippen hele boeren, halve boeren, keuters en arbeiders aangeduide groepen zeer divers zijn. De term hele boer dekt zijn lading nog het best, maar aan de term arbeider kleven veel bezwaren. Vooruitlopend op wat gaat komen, willen we voor deze groep als geheel niet de term arbeiders gebruiken, maar de benaming 'niet-boeren' reserveren. Aan deze term zitten overi-

gens, zo zal gaandeweg blijken, ook bezwaren vast. De niet-boeren vormen een restgroep, waaronder onder anderen de arbeiders vallen. In voorkomende gevallen zullen we de term arbeider gewoon blijven gebruiken. Duidelijk is in ieder geval nu al, dat de indeling hele boer, halve boer, keuter en niet-boer kunstmatig is. Maar zij is tevens doelmatig, omdat daarmee, zoals we nog zullen zien, belangrijke sociale processen zichtbaar gemaakt kunnen worden.

De eerste tellingen waarover we kunnen beschikken, brengen ons meteen in de problemen. De uitkomsten betreffende de aantallen keuters en arbeiders (voortaan: niet-boeren) zijn zo verschillend, dat de interpretatie een hachelijke zaak lijkt. Volgens de telling uit 1677 rekende men ongeveer 38% van de huishoudens tot de laagste groep en was 39% keuter. Echter, de rotcedullen uit 1678 geven heel andere percentages. Het aantal huishoudens in de Over-Betuwe dat tot de laagste groep werd gerekend, was meer dan de helft van het totaal, namelijk 53%, veel hoger dan het percentage uit 1677. Het aantal keuters was aanzienlijk lager dan uit het cijfer van 1677 blijkt. Volgens het rotcedul uit 1678 was minder dan een kwart van het totaal keuter in die tijd. De percentages hele en halve boeren in beide jaren verschillen nauwelijks van elkaar (zie grafiek 2.3)

GRAFIEK 2.3. Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in procenten van het totaal aantal huishoudens in 1677 en 1678.

Bron: zie de tabellen 2.6 en 2.7.

Dat de scheidingslijn tussen keuters en niet-boeren onmogelijk scherp gesteld kan worden, was hiervoor reeds naar voren gekomen. Maar dat er zo'n omvangrijke 'tussengroep' bestond, is tamelijk verrassend. De oorzaak ligt natuurlijk bij de criteria die men hanteerde bij de tellingen en die blijken ten dele uit de bronnen.

De niet-boeren in tabel 2.6 (1677) zijn voor het grootste deel 'heele geringe luiden die nauwelix vant een brodt aen tander kunnen geraecken', zeg maar de 'echte' minima, terwijl in 1678 ook de 'arbeiders zonder paarden' en 'geringe luiden die paarden hebben' of de 'gemeene keuters' tot de laagste groepen werden gerekend. (zie de toelichting op de cijfers in de tabellen 2.6 en 2.7).

De conclusie luidt dat, als we ervan uitgaan dat alleen de boeren en keuters uit tabel 2.7 een boerenbedrijf bestierden, in de Over-Betuwe in de jaren zeventig van de 17e eeuw meer dan 50% van de huishoudens geen zelfstandig bestaan in de landbouw kon vinden. Dat betekent echter niet dat meer dan 50% van de huishoudens zich aan de onderkant van de samenleving bevond. Een groot deel van deze huishoudens (minimaal 14% van het totaal aantal huishoudens) kon op een andere wijze een redelijk bestaan opbouwen, bijvoorbeeld als ambachtsman, als middenstander of gewoon als loonarbeider. En, zoals verderop zal blijken, waren er toen al veel tabakkers onder de laagste groepen te vinden. Hieruit blijkt al dat de benaming arbeider voor deze groep(en) eigenlijk niet juist is. Maar in hoeverre we de tabakkers niet-boer mogen noemen, is eveneens de vraag.

De hieropvolgende tellingen dateren van 1711 en 1713. De gegevens zijn verwerkt in de tabellen B3.1 en B3.2 van bijlage drie. Er blijkt dat de percentages met name betreffende de halve boeren en de keuters per tabel sterk verschillen. De verschillen zijn overigens niet zo groot als in 1677 en 1678. Ze zouden ontstaan kunnen zijn, doordat de telling van 1713 minder dorpen omvat dan die uit 1711. Als we echter alleen de dorpen vergelijken waarvan we uit beide jaren gegevens hebben, zijn de verschillen weliswaar kleiner, maar ze blijven opvallend. De percentages (voor dezelfde dorpen als in 1713) zijn in 1711 als volgt. Hele boeren 10%, halve boeren 8%, keuters 20% en niet-boeren 63% van het totaal aantal huishoudens. Het aantal keuters was volgens de telling van 1713 aanzienlijk hoger (25%). Het aantal halve boeren en niet-boeren was daarentegen lager in 1713 (respectievelijk 6 en 60%). Vooral het aantal halve boeren was verhoudingsgewijs laag in 1713. Het aantal hele boeren was nagenoeg gelijk (in 1713: 9%).

Het is aannemelijk dat de verschillen net zoals in 1677/78 ten dele ontstaan zijn, doordat per jaar en misschien wel per dorp bij de tellingen verschillende maatstaven werden gehanteerd. Zo telde Elden in 1711 zes niet-boeren (arbeiders) met paarden die in 1713 onder de keuters werden gerangschikt. Maar omdat de criteria onvoldoende uit de bronnen blijken, kunnen we hierover niet veel zinnigs zeggen.

HELE BOEREN, HALVE BOEREN, KEUTERS EN NIET-BOEREN

TABEL 2.6. Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in een aantal dorpen in 1677.

Dorp	Heel	Half	Keuter	Niet-boer	Totaal
BEMMEL					
Angeren	4	3	21	20 ^a	48
Bemmel	7	8	35 ^b	34 ^c	84
Doornenburg	4	3	24	9 ^a	40
Ressen/Doornik	3	4	6	5 ^a	18
Totaal	18	18	86	68	190
Relatief	9	9	45	37	100
ELST					
Aam	5	2	2	3 ^d	12
Elsterbuurt	3	4	19	16 ^d	42
Bredelaar	2	.	.	.	2
Eimeren	1	1	3	2 ^d	7
Hollanderbroek	2	8	10	10 ^d	30
Laar	2	2	.	1 ^d	5
Lijnden	2	5	3	7 ^d	17
Merm	1	1	.	.	2
Reeth	3	2	3	5 ^d	13
Rijkerswoerd	3	2	3	4 ^d	12
Totaal	24	27	43	48	142
Relatief	17	19	30	34	100
Elden	9	6	6	11 ^d	32
Lent	3	3	21	15 ^a	42
Totaal	36	36	70	74	216
Relatief	17	17	32	34	100
HETEREN					
Driel	4	7	8 ^e	28 ^f	47
Heteren	2	8	16	31	57
Randwijk	5	2	38 ^g	16 ^h	61
Totaal	11	17	62	75	165
Relatief	6	10	38	46	100
TOTAAL	65	71	218	217	571
Relatief	11	12	39	38	100

Bron: OAOB, inv. nr. 702, 703, 2271 (Heteren). Toelichting: ^a 'heele geringe luijden die nauwelix vant een brodt aen tander kunnen geraecken'; ^b waaronder een scheper, een brouwer, een kuiper, een smid, twee timmermannen en een rentmeester; ^c 'heele geringe luijden', waaronder een lapper, een snijder en twee wevers; ^d 'geringe arbeijders die nauwelijks aen de kost kunnen geraecken'; ^e 'stevige' keuters; ^f arbeiders (19) en personen 'heel arm en in een slechten staet' (9); ^g 'stevige' (3) en 'middelmatige' keuters (14) en keuters (16), een tapper en een 'custer'; ^h 'slechte' keuters.

SOCIALE STRATIFICATIE

TABEL 2.7. Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in enkele dorpen in 1678.

Dorp	Heel	Half	Keuter	Niet-boer	Onbekend	Totaal
BEMMEL						
Angeren	4	3	16 ^a	25 ^b		48
Bemmel	6	6	10 ^a	63 ^c		85
Doornenburg	5	2	13 ^a	17 ^b		37
Ressen	3	4	3 ^a	4 ^b		14
Totaal	18	15	42	109		184
Relatief	10	8	23	59		100
ELST						
Elst	24	23	33 ^d	63 ^e		143
Elden	9	6	8 ^d	13 ^e		36
Lent	2	4	11 ^a	23 ^b		40
Totaal	35	33	52	99		219
Relatief	16	15	24	45		100
HETEREN						
Driel	4	6	4	30		44
Heteren	1	9	16	31		57
Randwijk	4	2	10 ^d	42 ^f		58
Totaal	9	17	30	103		159
Relatief	6	11	19	64		100
VALBURG						
Andelst	5	3	9 ^g	6	1	24
Herveld	7 ^h	4	12 ⁱ	15 ^j	1	39
Oosterhout	3	2	9 ^k	11	1	26
Slijk-Ewijk	2	5	7 ^l	8	2	24
Valburg	3	2	14 ^m	20 ⁿ	4	43
Zetten (1672)	9	3	2	18	1	33
Totaal	29	19	53	78	10	189
Relatief	15	10	28	42	5	100
TOTAAL	91	84	177	389	10	751
Relatief	12	11	24	52	1	100

Bron: OAOB, inv. nr. 2268, 2269, 2270, 2271, 2273. Toelichting: ^a keuters met paarden; ^b arbeiders zonder paarden; ^c 'geringe luijden die paarden hebben en oock die geen paarden hebben'; ^d stevige keuters; ^e beroep niet vermeld; ^f gemeene keuters (24) en arbeiders (18); ^g waaronder een radmaker, een mulder en een smid; ^h waaronder twee rotmeesters, waarvan is aangenomen dat ze hele boeren waren, zoals vaak het geval was; ⁱ waaronder een 'kuiper keuter', een 'mulder keuter', een 'smid keuter', een scheper en een schoenmaker; ^j waaronder een 'timmerman arbeider'; ^k waaronder een kuiper; ^l waaronder een smid, kuiper en snijder; ^m waaronder een kuiper, een timmerman, een schoenmaker en een bakker; ⁿ arbeiders en 'geringe arbeiders'.

Een andere oorzaak voor de verschillen is dat de totaalcijfers die per dorp uit 1713 bekend zijn, op één uitzondering na, hoger zijn dan die uit 1711. We mogen aannemen dat ze daarom ook meer betrouwbaar zijn (over de betrouwbaarheid van deze bronnen zie bijlage een). We hebben de gegevens uit de tabellen B3.1 en B3.2 in bijlage drie verwerkt in tabel 2.8, waarbij de hoogste aantallen per dorp in de tabel zijn opgenomen.

Het is duidelijk dat het aantal niet-boeren, in vergelijking met het aantal in 1678 en ten opzichte van het aantal boeren en keuters, sterk is toegenomen. Het aantal niet-boerenhuishoudens nam toe van ruim 50% van het totaal aantal huishoudens in 1678 tot ruim 60% aan het begin van de 18e eeuw. Deze groei was mogelijk nog iets sterker, omdat in 1678 onder de niet-boeren, met name in Bemmelen, ook een aantal arbeiders met paarden vielen, terwijl we ze in 1711/13 tot de keuters hebben gerekend. Omdat het aantal paardenhouders in 1678 onder de niet-boeren in Bemmelen onbekend is, kunnen we ze niet tot de keuters rekenen. Het is overigens niet onmogelijk dat een aantal niet-boeren ook in 1711/13 over paarden beschikte en dat dat niet uit de bronnen blijkt.

Als we de absolute toename van het aantal niet-boeren in procenten uitdrukken, komen we op 55%, terwijl voor de keuters een groei van 17% en voor de hele en halve boeren geen groei te constateren is. De groei van de bevolking tussen 1678 en 1711 die eerder is geconstateerd, kwam dus vooral voor rekening van de niet-boeren. In de dorpen die het sterkst groeiden, met name in die rondom Elst en Valburg, nam het aantal niet-boeren met meer dan 100% toe. Ook in Lent is een opvallende groei te constateren. In de schoutambten Bemmelen en Heteren groeide het aantal niet-boeren zeer beperkt. Hoe is het te verklaren dat de toename juist in de schoutambten Elst en Valburg plaats vond?

Een verklaring zou kunnen zijn dat de zich snel uitbreidende tabaksbouw in de Over-Betuwe zich aanvankelijk vooral rond Elst en Valburg concentreerde. Aan het begin van de 18e eeuw had de tabaksbouw in de Republiek een ongekende hoogte bereikt. De bedrijven van de tabakkers in het rivierengebied waren meestal niet groot, met een geringe oppervlakte kon al een redelijk bestaan opgebouwd worden.¹⁸ Ook in de Over-Betuwe waren de tabaksbedrijven klein, zoals we nog zullen zien. Vanwege de veelal geringe bedrijfsgrootte werden de tabakkers bij de tellingen van 1711 en 1713 waarschijnlijk bij de niet-boeren ingedeeld. Uit latere bronnen blijkt dat de tabakkers vaak als arbeiders werden gezien (paragraaf 2.6).

De groei van het aantal niet-boeren in Lent werd waarschijnlijk ten dele bepaald door de ligging van het dorp, vlak bij Nijmegen. Mogelijk dat het aantal warmoezerijen toenam. Ook hier gold dat een klein en intensief bewerkt stukje grond, aangevuld misschien met enige werkzaamheden in de stad een redelijk bestaan bood. Veel dorpelingen uit Lent zullen in Nijmegen werk hebben gezocht en gevonden.

Opmerkelijk is dat het aantal keuters in de schoutambten Bemmelen en

SOCIALE STRATIFICATIE

TABEL 2.8. Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in een aantal dorpen in 1711/13.

Dorp	Heel	Half	Keuter	Niet-boer	Totaal
BEMMEL					
Angeren	3	4	17	32	56
Bemmel	7	8	31	74	120
Doornenburg	5	1	19	17	42
Ressen/Doornik	4	4	1	9	18
Totaal	19	17	68	132	236
Relatief	8	7	29	55	100
ELST					
Aam/Bredelaar	5	3	2	9	19
Elsterbuurt	4	8	12	39	63
Merm/Reeth/Eimeren	5	4	3	13	25
Hollanderbroek	4	2	11	13	30
Laar/Rijkerswoerd	4	3	2	11	20
Lijnden	3	2	5	10	20
Totaal	25	22	35	95	177
Relatief	14	12	19	55	100
Elden	9	3	9	18	39
Lent	3	1	13	54	78
Totaal	37	26	64	167	294
Relatief	13	9	22	57	100
HETEREN					
Driel	4	7	20	34	65
Heteren	1	8	14	43	66
Randwijk	4	2	13	38	57
Totaal	9	17	47	115	188
Relatief	5	10	25	61	100
VALBURG					
Andelst	6	3	5	22	36
Herveld	4	4	9	45	62
Oosterhout	3	5	6	26	40
Slijk-Ewijk	2	5	1	22	30
Valburg	2	2	4	40	48
Zetten	8	2	3	43	56
Totaal	25	21	28	198	272
Relatief	9	8	10	73	100
TOTAAL	90	81	207	612	990
Relatief	9	8	21	62	100

Bron: zie bijlage twee.

Heteren relatief sterk groeide en dat zelfs het aantal hele en halve boeren toenam of gelijk bleef, terwijl in andere dorpen het aantal grotere bedrijven afnam. In absolute aantallen is de toename van het aantal halve boeren en keuters natuurlijk gering, maar in deze dorpen bleek nog ruimte voor een groei van deze (middel)grote bedrijven, die zich mogelijk ook ten dele op de tabaksbouw toeleghden. Die ruimte was er niet in de schoutambten Valburg en Elst, waar dankzij de snel toenemende bevolking vooral het aantal kleine bedrijven toenam. Ontginningen kwamen niet of nauwelijks voor, alle bruikbare grond was reeds in cultuur gebracht. We moeten er overigens ook hier rekening mee houden, dat de uiteenlopende ontwikkeling in de dorpen ten dele een gevolg is van de verschillende criteria die men hanteerde.

Het totaal aantal hele en halve boeren in de Over-Betuwe wist zich in absolute aantallen redelijk te handhaven tussen 1678 en 1711, maar relatief nam het aandeel fors af. Zij, met name de hele boeren, konden zich in toenemende mate ontwikkelen tot een boeren-elite. Ook na 1711 bleef het aantal hele boeren, absoluut gezien nagenoeg gelijk. Dat blijkt uit tabel B3.3 in bijlage drie, waarin de situatie rond 1719 is weergegeven. Het aantal halve boeren is echter afgenomen, evenals het aantal keuters. Nu ook in de schoutambten Bemmelen en Heteren.

Hoe sterk de opgaven uiteen kunnen lopen, blijkt wederom. Elst telde volgens een telling uit 1719 achttien en volgens een telling uit 1724 64 keuters (tabel 2.9), meer dan 3,5 keer zoveel. De genoemde achttien vormden vermoedelijk de 'toplaag' binnen de groep van keuters. We gaan uit van de telling uit 1724, omdat die beter vergelijkbaar is met andere tellingen.

Over het aantal niet-boerenhuishoudens zegt de telling uit 1724 niets. De omvang van deze groep is echter eenvoudig te bepalen, als men eerst het totaal aantal huishoudens schat.¹⁹ Zo kan ook het relatieve aandeel van de hele en halve boeren en keuters vastgesteld worden. Het een en ander komt in tabel 2.9 tot uitdrukking. De per schoutambt gesignaleerde ongelijke ontwikkeling die we tussen 1678 en 1711 constateerden is na

TABEL 2.9. Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in een viertal schoutambten in 1724.

Schoutambt	Heel	Half	Keuter	Niet-boer	Totaal
Bemmel	17	19	51	153	240
Elst	38	23	64	215	340
Heteren	9	15	45	111	180
Valburg	25	14	37	204	280
Totaal	89	71	197	683	1.040
Relatief	9	7	19	66	100

Bron: zie bijlage twee.

1711 afgezwakt, al was de groei van het aantal niet-boeren in Elst relatief sterk en nam het aantal keuters in schoutambt Valburg tussen 1711 en 1724 verhoudingsgewijs bijzonder snel toe.

Het bronnenmateriaal wordt naar gelang de eeuw vordert schaarser en onvollediger. Er bestaan nog twee tellingen, een uit 1736 en een uit 1790. In de tabellen 2.10 en 2.11 zijn de gegevens verwerkt.

Het probleem is dat de tabellen 2.10 en 2.11 niet exact dezelfde dorpen betreffen, waardoor de vergelijking wordt bemoeilijkt en er enige vertekening optreedt. Bovendien moesten we voor 1790 voor een aantal dorpen een beroep doen op de lijsten voor levering van horden en palen, die minder volledig kunnen zijn.²⁰ Daarnaast dient opgemerkt te worden dat het aantal niet-boeren niet uit de bronnen blijkt, maar een schatting is (zie de tabellen 2.10 en 2.11 voor een toelichting). De trend is echter duidelijk. Het aantal niet-boerenhuishoudens bleef onevenredig groeien en maakte omstreeks 1790 bijna driekwart van het totaal aantal huishoudens uit. Het aantal hele boeren bleef, absoluut gezien, redelijk op peil, maar

TABEL 2.10. Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in een aantal dorpen in 1736.

Dorp	Hele boer	Halve boer	Keuter	Niet-boer	Totaal
ELST					
Aam	3	3	2	2	10
Elsterbuurt	3	3	5	61	72
Bredelaar	1	1	1	4	7
Hollanderbroek	2	5	3	28	38
Laar	2	2	—	2	6
Lijnden	4	3	3	27	37
Reeth	2	1	4	11	18
Rijkerswoerd	3	—	4	6	13
HETEREN					
Driel	4	5	22	38	69
Heteren	2	8	8	39	57
VALBURG					
Andelst	6	—	8	22	36
Herveld	2	7	15	44	68
Slijk-Ewijk	1	4	7	23	35
Valburg	—	3	17	35	55
Zetten	6	1	5	33	45
TOTAAL	41	46	104	375	566
Relatief	7	8	18	67	100

Bron: OAOB, inv. nrs. 2096, 2253. Toelichting: de opgegeven aantallen hele en halve boeren en keuters zijn gerelateerd aan opgaven van de aantallen huishoudens van 1736 (zie bijlage een). Het aantal niet-boeren is niet gegeven, maar is eenvoudig te bepalen. Het verschil tussen deze opgaven vormt de kolom Niet-boer.

HELE BOEREN, HALVE BOEREN, KEUTERS EN NIET-BOEREN

TABEL 2.11. Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in een aantal dorpen in 1790.

Dorp	Hele boer	Halve boer	Keuter	Niet-boer ^a	Totaal
BEMMEL					
Angeren ^b	5	5	5	55	70
Bemmel	8	4	30	134	176
ELST					
Bredelaar ^b	1	1	—	2	4 ^c
Elsterbuurt	8	1	15	66	90
Eimeren	1	1	3	11	16 ^c
Hollanderbroek	3	1	9	22	35
Laar ^b	2	—	—	1	3
Rijkerswoerd ^b	4	1	4	8	17 ^c
Elden	5	4	16	39	64
GENDT ^b	3	13	7	142	165
HETEREN					
Driel	1	7	9	110	127
Heteren	4	1	26	40	71
Randwijk	3	2	12	54	71
VALBURG					
Oosterhout ^b	3	4	10	53	70
Valburg	2	3	16	64	85 ^d
Zetten	6	1	7	47	61
TOTAAL	59	49	169	848	1.125
Relatief I	5	4	15	76	100
Relatief II ^c	6	5	17	72	100

Bron: OAOB, inv. nr. 938, 2265. Toelichting: ^a de aantallen niet-boeren worden niet gegeven. De opgaven hele en halve boeren en keuters zijn gerelateerd aan opgaven van het aantal huishoudens in 1796. Het verschil tussen deze opgaven vormt de kolom Niet-boer; ^b volgens de lijsten horden en palen; ^c gerelateerd aan 1807; ^d geschat; ^e Dit zijn de percentages wanneer we het aantal huishoudens op 1.000 stellen. We kiezen voor deze percentages, omdat het aantal van 1.125 te hoog is voor 1790.

nam relatief verder af. Het aantal halve boeren nam absoluut en relatief af en het aantal keuters nam absoluut nog toe, maar daalde relatief.

De ontwikkeling van de absolute aantallen komt zeer illustratief tot uiting in grafiek 2.4. Daarin zijn de aantallen hele en halve boeren, keuters en niet-boeren getekend voor de jaren 1711 en 1790. Het gaat in beide jaren om de totaalcijfers van dertien dezelfde dorpen.²¹ Het aantal hele boeren is, absoluut beschouwd, niet afgenomen. Er was zelfs sprake van enige groei in deze dertien dorpen. Het aantal halve boeren daalde overeenkomstig de al eerder geconstateerde trend. Het aantal keuters is licht

GRAFIEK 2.4. Het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren in dertien dorpen in 1711 en 1790.

Bron: zie de tabellen 2.8 en 2.11.

toegenomen tussen 1711 en 1790 en het aantal niet-boeren groeide on- evenredig in die periode.

Vanwege de onvolledigheid van de bronnen is het moeilijk om binnen de Over-Betuwe na 1736 eventuele belangrijke afwijkende ontwikkelingen te onderscheiden. Duidelijk is echter dat de verschillende dorpen en schoutambten ook na 1724 niet allemaal dezelfde lijn volgden. De al eerder geconstateerde snelle toename van het aantal keuters in schoutambt Valburg vanaf 1711, zette na 1724 door, terwijl elders de toename bepaald geringer was. In Elsterbuurt nam het aantal hele boeren na 1736 sterk toe, terwijl elders soms sprake was van een lichte daling. Opvallend is de tegengestelde ontwikkeling van de aantallen keuters in de dorpen Driel en Heteren. In 1736 telde Driel 22 keuters en Heteren acht, in 1790 waren deze aantallen respectievelijk negen en 26. Een verklaring voor deze verschillen op dorpsniveau is moeilijk te geven en is waarschijnlijk ten dele te wijten aan verschillende criteria die men in de jaren hanteerde. We zullen aan deze verschillen weinig aandacht besteden.

Negentiende eeuwse opgaven van de aantallen hele en halve boeren, keuters en niet-boeren hebben we niet gevonden. Dus wat betreft deze gegevens moeten we het hiermee doen. In grafiek 2.5 worden de bevindingen over de gehele periode nog eens weergegeven. Uit de grafiek blijkt

GRAFIEK 2.5. Het aantal huishoudens van hele boeren, halve boeren, keuters en niet-boeren in procenten van het totaal aantal huishoudens in de periode 1678-1790.

Bron: zie tabellen 2.6 t/m 2.11.

dat het relatieve aandeel van het aantal niet-boerenhuishoudens gedurende de gehele periode is toegenomen, al lijkt de toename vanaf het tweede kwart van de 18e eeuw minder snel te gaan. De aantallen hele en halve boeren en keuters namen verhoudingsgewijs af tussen 1678 en 1790. We zullen in het navolgende zien of deze bevindingen worden bevestigd.

2.4. OPPERVLAKTE PER BEDRIJF

Met behulp van de verpondingskohieren zijn we in staat de bedrijfsgrootte per gebruiker omstreeks 1650 redelijk nauwkeurig vast te stellen. In deze kohieren zijn per perceel of bedrijf de gebruiker, de eigenaar, de pachtwaarde en de oppervlakte vermeld. Ook de huizen staan genoteerd. Via een database-programma zijn de huizen, de percelen en bedrijven met hun bijzonderheden de computer ingevoerd. Zo konden de boeren opgespoord worden die meerdere percelen in gebruik hadden. Een probleem is hierbij dat de verpondingen per dorp zijn opgesteld. Een aantal boeren had namelijk grond in meer dan één dorp in gebruik. In sommige gevallen wordt dat aangegeven in de kohieren. Het betreft dan meestal grond

van niet geringe oppervlakte en behorende bij grote bedrijven. Van de kleine percelen wordt het helaas meestal niet aangegeven. Tot die conclusie kunnen we komen, omdat we op het dorpsgrens-overschrijdend grondgebruik in 1650 enig zicht hebben. Gemiddeld werd ongeveer een kwart niet door de dorpsinwoners zelf geëxploiteerd, maar, naar we veronderstellen, door bewoners van naburige dorpen. Het gevaar bestaat dus dat we voor sommige, waarschijnlijk kleine boeren het grondgebruik onderschatten. We hebben echter geen reden om ervan uit te gaan dat de indeling van de huishoudens uit een bepaald dorp in grootteklassen erg anders wordt als we zouden weten over hoeveel grond de huishoudens in de naburige dorpen beschikten. Anders gezegd, het is niet aannemelijk dat veel inwoners met bijvoorbeeld 15 tot 40 morgen zoveel grond in gebruik hadden buiten het dorp, dat ze eigenlijk in een andere grootteklasse ingedeeld zouden moeten worden.

We zouden de onderschatting van het grondgebruik per huishouden tot een minimum kunnen beperken als we de computerbestanden (elk dorp is apart ingevoerd) zouden koppelen. Maar dan ontstaat een ander probleem, namelijk, dat het grote gekoppelde bestand veel percelen zal tellen die gebruikt werden door verschillende personen met (bijna) dezelfde naam en die daarom moeilijk van elkaar te scheiden zijn. In bijna elk dorp woonde bij wijze van spreken wel een Jan Jansen of iemand met een naam die daarop lijkt. Zelfs op dorpsniveau speelt dit probleem een enkele keer. Het koppelen van de bestanden levert derhalve te weinig op en is dan ook achterwege gelaten.²²

Om deze kohieren te kunnen laten aansluiten op de tellingen van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren van latere datum, willen we weten hoeveel deze mensen respectievelijk (in 1650 en later) in gebruik hadden. De informatie hierover is bepaald niet overvloedig. Een 'lijst der Bouwlieden en keuters' uit 1790 meldt: 'Dries Driessen is zo lang wij weten voor een Half Bouwman gehouden dog hij heeft tans meer dan 40 morgen in gebruik' (een morgen = 0,85 ha).²³ Kennelijk was hij op dat moment een hele boer geworden. De 'lijst van geheele Boeren en halve en Keuters van de Beurtschap Reet' uit 1736 vermeldt twee hele boeren met ieder '39- of 40 morgen' en een halve boer met '38- off 39 morgen', hiermee aangevend dat de grens tussen hele en halve boeren bij ongeveer 40 morgen getrokken werd.²⁴

Ook wanneer we de gegevens van de 'opgaaf wegens de morgentaal der bouwhoven' onder Oosterhout uit 1724 combineren met gegevens uit de lijsten betreffende de levering horden en palen van 1725 uit dat dorp, komen we tot dezelfde conclusie. Derk Egberts moest in 1725 vier horden en zestien palen ter ophoging en versteviging van de dijken leveren, waaruit blijkt dat hij een hele boer was. Derk Geurts echter was verplicht slechts twee horden met acht palen te leveren en was dus een halve boer. Volgens de morgentaal uit 1724 pachtten zij respectievelijk een bouwhof van 43,5 morgen en een van 38 morgen.²⁵ Het is dus niet zo speculatief

om de grens tussen hele boeren en halve boeren te trekken bij 40 morgen. Er zijn meer voorbeelden te noemen, waaruit blijkt dat hele boeren over meer dan 40 morgen beschikten en halve boeren over minder.²⁶

Moelijker is het om een scheidingslijn tussen halve boeren en keuters te bepalen. Een keuter in de Over-Betuwe was zeker niet altijd, zoals elders in Oost-Nederland vaak het geval was, een arbeider met slechts een lapje grond, wiens bedrijf te gering was voor een zelfstandig bestaan, maar eerder een 'kleine boer', die over aardig wat grond en paarden kon beschikken. De meeste Overbetuwse keuters konden waarschijnlijk wel van hun bedrijf leven.²⁷ Hendrik Baltus uit Valburg die volgens de 'lijste van heele en halve bouwluijden' uit 1711 een 'kleijne keuter' was, bezat volgens de boedelinventaris uit 1717 toen acht morgen grond. Mogelijk pachtte hij er ook nog wat bij.²⁸ De weduwe van Steven de Bruijn uit Randwijk, keuter, had in 1790 een bedrijf dat ruim acht morgen groot was. Zijn dorpsgenoot Paulus den Hartog, eveneens keuter, beschikte over vijf morgen.²⁹ Jan Jordaans uit Oosterhout leverde in 1790 volgens de lijst '(...) Van de Buurmeesters Weegens Van Boeren en keuters Soo Als Van outs ondersogt is en heeden ondervraagt Hebben Van Horden en Paalen' een horde en vier palen en was dus waarschijnlijk een keuter. Volgens het verpondingskohier van 1790 beschikte hij over minimaal negen morgen. Egbert Saaijijers uit hetzelfde dorp, smid en keuter, want hij moest een horde en vier palen leveren, beschikte over minimaal zeven morgen.³⁰ Uit deze voorbeelden lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat een keuter over flink wat grond kon beschikken.

De benaming halve boer doet vermoeden, dat hij minimaal twintig morgen, de helft waarover een hele boer minimaal beschikte, in gebruik had. Voor het feit dat veel halve boeren méér dan twintig morgen in gebruik hadden, zijn genoeg bewijzen. Hendrick Jansen uit Heteren beschikte in 1650 over 28 morgen 'zijnde een halve bouwning' (bouwning = boerenbedrijf).³¹ Cobus van Rossum uit Oosterhout pachtte in 1736 23 morgen en moest in datzelfde jaar twee horden en acht palen leveren. Hij was dus een halve boer.³² Maar ook de weduwe van Tomas Backer, die achttien morgen gebruikte en vrouw van Rossum die 17,5 morgen pachtte werden geacht in 1724 twee horden en acht palen te leveren.³³ Sommige halve boeren hadden nog minder tot hun beschikking, zoals Hendrik van Rinsum, halve boer uit Randwijk, met zo'n veertien morgen in 1790 en de weduwe van Peter Spronck, halve bouwman ook uit Randwijk, die in 1677 twaalf morgen, 'toecomende den Graef van den Bergh', pachtte.³⁴ Waar we de grens tussen keuters en halve boeren moeten trekken is dus niet zo duidelijk. We kiezen voor vijftien morgen, omdat blijkt dat het begrip halve boer en dus de grens van twintig morgen niet al te letterlijk genomen moeten worden, maar het begrip zeker niet zonder betekenis is. Aan de andere kant is gebleken dat sommige keuters over bijna tien morgen konden beschikken. Om een grens te trekken tussen de tien en twintig morgen lijkt daarom een veilige oplossing.

Tot slot moet er een grens getrokken worden tussen keuters en niet-boeren. De tijdgenoten zelf hadden de meeste moeite om deze grens te trekken. De scheidslijn tussen deze twee groepen was dan ook vaag. Jan Simons uit Oosterhout was verplicht een horde en vier palen te leveren in 1736 en wordt daardoor tot de keuters gerekend. Over hoeveel grond hij beschikte is niet duidelijk, maar het zal niet veel geweest zijn, gezien de opmerking dat hij 'kar en paert sonder bouwerij hout'. Dat gold ook voor Hendrik Aelbers uit hetzelfde dorp, eveneens keuter.³⁵ Jan van Binsbergen uit Randwijk beschikte in 1790 over een hofstede en wat tabaksland samen iets meer dan een morgen en ook Roelof van Beijnum gebruikte ongeveer hetzelfde. Beide heren werden als keuter geregistreerd.³⁶ Geurt Peterse uit Hollanderbroek pachtte in 1650 een 'koodstedecken met ackers landt groot een morgen'.³⁷ Het is duidelijk dat het onderscheid keuter en niet-boer op basis van het grondgebruik soms moeilijk te maken is.

Op grond van het uitgangspunt dat een keuter pas een keuter genoemd kan worden als hij voornamelijk van de opbrengsten van zijn grond kan leven, zouden we het minimum op 2,5 ha (ca drie morgen) bouwland kunnen stellen. Dit bestaansminimum wordt door Roessingh en Bieleman voor de bedrijven op de zandgronden gesteld.³⁸ Het probleem is dat uit verpondingsregisters het onderscheid bouwland/weiland niet altijd helder blijkt. Het is echter aannemelijk dat hoe kleiner het bedrijf was, hoe meer bouwgrond er relatief in gebruik was. We stellen de ondergrens van het keuterbedrijf in 1650 dan ook op drie morgen, veronderstellende dat zo'n bedrijf vooral over intensief bewerkte bouwgrond beschikte. Later bleek het voor de opkomende groep tabakkers mogelijk met nauwelijks meer dan een hectare (1,2 morgen) per bedrijf een zelfstandig bestaan in de landbouw te hebben.³⁹

In tabel 2.12 zijn de gegevens op een rij gezet. Volgens deze tabel bewerkte 14% van de huishoudens 40 morgen of meer in 1650, 14% gebruikte tussen de 15 en 40 morgen, 22% had tussen de drie en 15 morgen onder zijn beheer en 50% beschikte over minder dan drie morgen. Deze cijfers sluiten niet slecht aan op de telling van 1678 (zie tabel 2.7). Daaruit blijkt dat het aantal huishoudens van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren respectievelijk 12%, 11%, 24% en 52% van het totaal uitmaakte. Het aantal hele en halve boeren zou dus afgenomen zijn tussen 1650 en 1678, het aantal keuters en niet-boeren zou gegroeid zijn. Dit is, gezien de ontwikkelingen na die tijd, zeer goed mogelijk.

Maar we moeten voorzichtig zijn met een dergelijk conclusie, omdat de bronnen verschillend van aard zijn en omdat onze indelingen ten dele op aannames zijn gebaseerd. De aansluiting is niet zonder problemen. Indien we de grens tussen keuters en halve boeren op tien of twintig morgen zouden stellen, wordt het beeld anders. Het is bovendien waarschijnlijk, dat men bij de tellingen van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren niet alleen rekening hield met het grondgebruik, maar ook met andere zaken, zoals het aantal paarden per bedrijf of met neveninkom-

TABEL 2.12. Het aantal huishoudens en/of boerenbedrijven per grootteklasse in een aantal dorpen omstreeks 1650.

Dorp	≥40 morgen	15-40 morgen	3-15 morgen	< 3 morgen	Totaal
BEMMEL					
Angeren	6	7	10	10	33
Bemmel	9	9	17	41	76
Doornenburg	4	3	6	13	26
Ressen/Doornik	6	5	2	6	19
Totaal	25	24	35	70	154
Relatief	16	16	23	45	100
ELST					
Aam	2	3	4	3	12
Elsterbuurt	5	4	10	45	64
Bredelaar	2	—	—	—	2
Eimeren	1	4	—	1	6
Hollanderbroek	5	6	9	16	36
Laar	3	—	—	1	4
Lijnden	1	6	4	10	21
Merm	1	1	—	—	2
Reeth	3	3	3	3	12
Rijkerswoerd	3	2	2	3	10
Totaal	26	29	32	82	169
Relatief	16	17	19	48	100
Elden	9	7	9	18	43
Lent	2	7	16	41	66
Totaal	37	43	57	141	278
Relatief	13	15	21	51	100
GENDT	4	11	17	36	68
HEMMEN	2	1	—	5	8
HETEREN					
Driel	11	5	13	14	43
Heteren	5	9	13	30	57
Indoornik	2	—	—	2	4
Randwijk	4	6	3	39	52
Totaal	22	20	29	85	156
Relatief	14	13	19	54	100
VALBURG					
Andelst	5	2	7	7	21
Herveld	8	7	11	28	54
Homoet	—	2	3	7	12
Oosterhout	9	3	8	13	33
Slijk-Ewijk	3	5	10	9	27
Valburg	4	6	15	16	41
Zetten	10	1	4	24	39
Totaal	39	26	58	104	227
Relatief	17	11	25	47	100
TOTAAL	129	125	196	441	891
Relatief	14	14	22	50	100

Bron: ASkvN, inv. nr. 495, 496, 497.

sten buiten de landbouw. We moeten hierbij daarom niet te lang stil blijven staan. We kunnen de cijfers beter vergelijken met andere opgaven van grondgebruik of bedrijfsgrootte, die overigens niet voor het oprapen liggen. Voordat we ons hiermee bezig gaan houden, onderwerpen we de gegevens van 1650 eerst nog aan een korte nadere beschouwing.

Hoe moeilijk het ook mag zijn om de gegevens uit 1650 aan te laten sluiten op de informatie uit de tellingen van hele boeren, halve boeren enzovoort, de verpondingen geven een goede indruk van wat we ons bij een hele boer, een halve boer en een keuter ongeveer moeten voorstellen. Wat opvalt – als we de gegevens nauwkeuriger bekijken – is, dat aardig wat bedrijven zeer groot waren. Veel bedrijven in de categorie 40 morgen of meer, waren veel groter dan dat. Een bedrijfsgrootte van 60 à 70 morgen was geen uitzondering. Van de acht bedrijven in Herveld met meer dan 40 morgen, waren er drie met meer dan 60 morgen. Het grootste bedrijf had een omvang van 76 morgen. Het grootste bedrijf in Heteren zat met 85 morgen (73 ha) daar ruim boven. In Zetten hadden zeven van de tien grote bedrijven meer dan 50 morgen in gebruik, vier hadden meer dan 60 morgen en het grootste bedrijf zat boven de 80 morgen. In aantallen vormden de hele boeren een minderheid, dat was al uit het voorafgaande naar voren gekomen. Zo ook het aantal boeren met 40 morgen of meer in gebruik in 1650. In grafiek 2.6 is dat nog eens te zien voor de Overbetuwe dorpen met meer dan twintig huishoudens in 1650. Heel anders wordt het beeld als we meten naar het grondgebruik van de boeren, keuters en niet-boeren. Dan wordt goed zichtbaar hoe dominant de positie van hele boeren was omstreeks 1650. In tabel 2.13 komt dat tot uitdrukking, maar in grafiek 2.7 is dat nog beter te zien.

In sommige dorpen zoals Elden, Driel, Andelst en Oosterhout gebruikten de hele boeren tegen de 70% of meer van de oppervlakte. In Zetten gebruikten de hele boeren nóg meer. Aldaar beschikte ongeveer 10% van de huishoudens over 85% van de grond (zie grafiek 2.7). In de Over-Betuwe (althans in de dorpen binnen de schoutambten Bemmelen, Elst, Gendt, Heteren en Valburg met meer dan twintig huishoudens) werd 56% van de grond gebruikt door 14% van de huishoudens, zijnde de hele boeren. Die 56% zou hoger zijn als ook de kleine dorpen erbij getrokken zouden worden.

Nemen we de hele en halve boeren samen (vijftien morgen of meer per bedrijf), dan blijken zij 84% van de grond in de Over-Betuwe in gebruik te hebben gehad, de keuters beschikten gezamenlijk over 13% en de niet-boeren, in 1650 zo'n 50% van de huishoudens, hadden 3% van de grond in gebruik. De grafieken 2.6 en 2.7 laten deze verschillen mooi zien.

De cijfers krijgen iets meer perspectief als we ze vergelijken met cijfers uit andere regio's. Helaas zijn die beperkt aanwezig. Slicher heeft echter een bedrijfsgrootte-indeling voor Salland en Twente in 1600/01 gemaakt. Vooral het gebied binnen Salland, dat door Slicher aangeduid wordt als

GRAFIEK 2.6. Het aantal huishoudens en/of boerenbedrijven naar grootteklasse in procenten van het totaal aantal huishoudens en/of boerenbedrijven in 1650 in een aantal dorpen met meer dan twintig huishoudens.

Bron: zie tabel 2.12. (Voor een verklaring van de afkortingen zie tabel 2.13).

het veeteeltgebied, is interessant. Door dit gebied stroomt namelijk de IJssel en mogelijk zijn er overeenkomsten met de Over-Betuwe te noteren.

Het blijkt dat in het veeteeltgebied van Salland in verhouding tot de andere gebieden in Overijssel veel bedrijven voorkwamen met meer dan tien ha, 42% van het totaal (Twente: 0,5%). Was 27% van de bedrijven in het veeteeltgebied van Salland groter dan vijftien ha, in Twente was dat minder dan een half procent.⁴⁰ In de Over-Betuwe had 35% van de huishoudens tien morgen ($\pm$ negen ha) of meer, 28% had vijftien morgen ($\pm$ dertien ha) of meer en 26% had twintig morgen ($\pm$ zeventien ha) of meer in gebruik. De Over-Betuwe is wat betreft bedrijfsgroottestructuur goed te vergelijken met het veeteeltgebied van Salland, al zijn er wel verschillen. Zo lijkt de samenleving in het Sallandse veeteeltgebied minder gepolariseerd dan de Overbetuwse. Een kleine 23% van de huishoudens in het veeteeltgebied van Salland beschikte in 1600 over minder dan twee ha, terwijl in de Over-Betuwe omstreeks 1650 44% van de huishoudens over minder dan twee morgen ($\pm$ 1,7 ha) beschikte. We moeten wel voorzichtig zijn met deze conclusie, want in de 50 jaar na 1600 kan er veel veranderd zijn in Overijssel.

Een ander gebied waarin onderzoek is verricht naar de bedrijfsgrootte

TABEL 2.13. Het grondgebruik door de huishoudens in 1650 naar bedrijfsgrootte in een aantal Overbetuwse dorpen met meer dan twintig huishoudens.

Dorp	Totale oppervlakte	≥ 40 morgen	15-40 morgen	3-15 morgen	< 3 morgen
Angeren (An)	630	340	190	80	20
Bemmel (Be)	970	570	230	140	30
Doornenburg (Do)	340	180	100	40	20
Elsterbuurt (El)	480	260	130	70	20
Hollanderbroek (Hb)	520	230	200	80	10
Lijnden (Li)	240	50	160	20	10
Elden (Ed)	800	530	200	50	20
Lent (Le)	420	120	170	120	10
Gendt (Ge)	620	180	250	160	30
Driel (Dr)	880	620	160	90	10
Heteren (He)	670	280	280	80	30
Randwijk (Ra)	450	220	190	20	20
Andelst (Ad)	490	350	70	60	10
Herveld (Hv)	750	450	170	100	30
Oosterhout (Oo)	560	410	90	50	10
Slijk-Ewijk (Sl)	340	140	130	60	10
Valburg (Va)	490	200	180	90	20
Zetten (Ze)	660	590	20	30	20
Totaal	10.310	5.720	2.920	1.340	330
Relatief	100	56	28	13	3

Bron: zie tabel 2.12.

is het Oldambt in Noordoost-Groningen. Hoppenbrouwers is tot de conclusie gekomen dat daar, in tegenstelling tot wat lange tijd gedacht is, niet het middelgrote tot grote, maar het kleine tot zeer kleine grondgebruik omstreeks 1660 domineerde. In de meeste onderzochte dorpen werd 60 tot 75% van de grond gebruikt door bedrijven met minder dan zes hectare.⁴¹ In de Over-Betuwe werd 16% van de grond gebruikt door huishoudens/bedrijven met minder dan vijftien morgen (± dertien ha). Huishoudens/bedrijven met minder dan zes ha gebruikten in de Over-Betuwe dus nog veel minder dan 16% van de Overbetuwse grond.

We kunnen concluderen dat de samenleving in de Over-Betuwe, in vergelijking met andere regio's, omstreeks 1650 tamelijk gepolariseerd was. Een grote groep beschikte over te weinig grond voor een zelfstandig bestaan in de landbouw. Ze waren afhankelijk van loonarbeid, die grotendeels verricht moest worden op de enorme bedrijven van de zogenaamde hele boeren, die gezamenlijk over meer dan de helft van de grond beschikten.

Helaas zijn er nauwelijks gegevens aanwezig, waarmee een reconstructie van het Overbetuwse grondgebruik (bedrijfsgrootte) tussen 1650 en 1850 gemaakt kan worden. De gegevens van de telling uit 1807 betreffende de

GRAFIEK 2.7. De oppervlakte grond in gebruik door huishoudens en/of boerenbedrijven in procenten van de totale oppervlakte grond naar bedrijfsgrootte in 1650 in een aantal dorpen met meer dan twintig huishoudens.

Bron: zie tabel 2.12. (Voor een verklaring van de afkortingen zie tabel 2.13).

Over-Betuwe zijn niet bewaard gebleven. Wel zijn er overzichten van de verdeling van het grondgebruik in 1807 van de andere gebieden in het Kwartier van Nijmegen en van het Kwartier in het geheel aanwezig in het Rijksarchief te Arnhem. Het zijn de zogenaamde 'Tableaux van den staat der ingezetenen', waarop de oppervlakte grond per landgebruiker wordt weergegeven ('hoeveelheid van eigenaars van landen, dewelke de landen in eigen gebruik hebben, en van landen in pacht gebruikt worden').⁴²

Als we het overzicht van de Neder-Betuwe beter bekijken, want met dit gebied zal de Over-Betuwe het beste vergeleken kunnen worden (zie verder), blijkt deze opgave niet erg te kloppen. De Neder-Betuwe telde volgens de opgave uit 1807 ongeveer 1.000 landgebruikers (= huisgezinnen), die samen circa 13.500 morgen (11.500 ha) in gebruik hadden. De hele Neder-Betuwe is echter, afhankelijk van de dorpen (gemeenten) die men er toe rekent⁴³, ongeveer 18.800 morgen (16.200 ha) groot (exclusief dijken, moerassen, water, wegen ed.) en het aantal huishoudens in 1807 was 1.700.⁴⁴ Dit betekent dus een aanzienlijke onderschatting van de oppervlakte grond in gebruik en van het aantal gebruikers in de Neder-Betuwe. Het is echter waarschijnlijk, dat de opgave van 1807 alleen de landbou-

wers betreft.⁴⁵ Maar dan nog is de onderschatting groot, want volgens de 'grootte der gronden', die samengesteld is op basis van de kadastrale metingen in de jaren twintig van de 19e eeuw, bedroeg de oppervlakte landbouwgrond toen ongeveer 15.000 ha (= 17.400 morgen). Dit bemoeilijkt de vergelijking met de verpondingsregisters uit 1650, waarin immers elke grondgebruiker is vermeld.

Toch is het mogelijk de opgave van 1807 naast de verponding van 1650 te leggen, ervan uitgaande dat de situatie in de Neder-Betuwe vergelijkbaar is met die in de Over-Betuwe.⁴⁶ We nemen dan aan dat de Neder-Betuwe 1.700 landgebruikers telde, waarvan 1.000 landbouwers. We nemen bovendien aan dat de meeste van de 700 niet-landbouwers vooral kleingebruikers waren, laten we zeggen dat ze elk minder dan drie morgen gebruikten. Natuurlijk beschikte een aantal niet-landbouwers over meer dan drie morgen, maar het is niet zo speculatief om te beweren dat vooral de boeren de grootgebruikers waren. Deze veronderstellingen leiden tot tabel 2.14. In deze tabel wordt zoveel mogelijk dezelfde klasse-indeling aangehouden als bij tabel 2.12 met de cijfers uit 1650.

Van de cijfers in tabel 2.14 is nog wel wat af te dingen, omdat het 'gat' tussen de opgave van 1807 en de werkelijke oppervlakte van de Neder-Betuwe slechts ten dele is gedicht met de oppervlakte grond die de niet-landbouwers in gebruik hadden. Waarschijnlijk is de grootte van het bedrijf van een aantal boeren te laag ingeschat. Veel boeren zullen geprobeerd hebben te frauderen met de opgaven, zoals dat in Drenthe ook is gebeurd, omdat ze de fiscale maatregelen vreesden die mogelijk uit deze inventarisatie zouden voortkomen.⁴⁷ Het is de vraag of de malversaties zo groot waren dat veel boeren daardoor in een andere bedrijfsgrootteklasse terecht zijn gekomen. Zoals men weet, hadden de hele boeren vaak veel meer dan 40 morgen in gebruik. Stel, dat een aantal van hen 20% hun grond verzweng, dan nog zouden velen binnen de hoogste klasse vallen. Bovendien is het aannemelijk dat men binnen alle groepen fraudeerde, zodat de verhoudingen niet al te zeer veranderden. De conclusie is dat we de cijfers uit de tabel niet al te 'letterlijk' moeten nemen, maar dat ze de verhoudingen redelijk weergeven (met name de laatste kolom). Dat geldt echter voor elke tabel.

De percentages in de laatste kolom van tabel 2.14 sluiten in ieder geval beter aan bij de opgaven van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren uit 1790 in tabel 2.11 dan die uit de derde kolom, al zijn er duidelijke verschillen. Zoals is gebleken uit de poging de gegevens uit 1650 met die uit 1677/78 te vergelijken, is het beter aan dergelijke verschillen niet veel aandacht te schenken. Ze zullen onder meer te wijten zijn aan het feit, dat hier weliswaar twee op elkaar lijkende, maar toch zeker ook van elkaar verschillende gebieden worden vergeleken.

In vergelijking met de opgaven van het grondgebruik uit 1650 in tabel 2.12, is tabel 2.14 illustratief en zijn er belangrijke verschuivingen te constateren. De groep kleingebruikers (met minder dan drie morgen) is tus-

TABEL 2.14. Het aantal grondgebruikers in de Neder-Betuwe in 1807 per bedrijfsgrootte-klasse, absoluut en in procenten.

Bedrijfs- grootteklassen in morgens	Aantal volgens opgave	Percentage	Aantal volgens schatting	Percentage
< 3	470	47	1.170	69
3 - 14	270	27	270	16
14 - 40	150	15	150	9
≥ 40	110	11	110	6
Totaal	1.000	100	1.700	100

Bron: FBA, inv. nrs. 2667, 2669.

sen 1650 en 1807 sterk gegroeid, het aantal hele en halve boeren, maar ook het aantal keuters is relatief gedaald.

De oppervlakte grond die door de hele en halve boeren en de keuters werd gebruikt, is mogelijk ook afgenomen. Maar de afname zal gering zijn geweest, zeker wat betreft de hele boeren, gezien het feit dat hun aantal absoluut gezien ongeveer gelijk is gebleven tussen 1650 en 1790. We wagen ons niet aan een reconstructie van het totale grondbezit per groep in de Neder-Betuwe op basis van de juiste oppervlakte van deze streek. Als we er echter vanuit gaan dat de verhoudingen tussen de groepen, door de frauduleuze handelingen bij de opgaven van 1807, niet wezenlijk zijn aangetast, dan zijn er nauwelijks veranderingen in het totale grondgebruik per groep tussen 1650 en 1807 vast te stellen (zie de tabellen 2.13 en 2.15).

De hele boeren in de Neder-Betuwe beschikten in 1807 over meer dan de helft van de oppervlakte (Over-Betuwe 1650: 56%), samen met de halve boeren loopt het aandeel op tot meer dan 80% (Over-Betuwe 1650: 84%). Het aandeel van de niet-boeren in het grondgebruik lijkt niet te zijn toegenomen tussen 1650 en 1807. Dit terwijl hun aantal aanzienlijk is gegroeid in die tijd. Op basis van deze gegevens lijken de sociaal-economische tegenstellingen te zijn verscherpt. Maar, zoals reeds naar voren is ge-

TABEL 2.15. Het grondgebruik door de inwoners van de Neder-Betuwe, naar bedrijfsgrootte in 1807, in morgens.

Bedrijfsgrootteklassen	Morgens	Percentage
< 3 morgen	300	2
3 - 14 morgen	2.000	15
14 - 40 morgen	4.000	30
≥ 40 morgen	7.200	53
Totaal	13.500	100

Bron: FBA, inv. nrs. 2667, 2669.

komen, blijkt het grondgebruik van de niet-boeren, meer dan van de andere groepen, onvoldoende uit de bron van 1807.

Willen we de lijn doortrekken, dan zijn we genoodzaakt verder te kijken dan 1850. Pas in 1910 zijn er weer gegevens over de bedrijfsgrootte per streek aanwezig. We kunnen op basis van deze gegevens dus geen tussentijdse veranderingen of breuken in de ontwikkeling ontdekken. We houden ons dus aan de grote lijn, maar dat deden we vóór 1807 noodgedwongen ook.

Van Zanden concludeert dat de bedrijfsgroottestructuur in het rivierengebied (Kwartier van Nijmegen) radicaal veranderde tussen 1807 en 1910. De 'spadeboer' zou aan terrein winnen vooral ten koste van de zeer grote bedrijven. De spadeboer pachtte van de grote boer kleine stukken grond om daarop intensieve gewassen te verbouwen. Lijkt de bedrijfsstructuur eerst nog sterk op die in de kustprovincies, nadien zou deze meer en meer gelijkenis met de structuur in de zandgebieden vertoond hebben. In 1807 was nog 66% van de landbouwgrond in handen van de boeren met meer dan 20 ha, in 1910 was dit percentage gedaald tot 48%. Het aandeel van de kleine boeren (met minder dan 5 ha) zou in die tijd van 9 tot 18% zijn toegenomen.⁴⁸

Afgezien van het feit dat Van Zanden een te groot vertrouwen heeft in de bron van 1807 en de veranderingen mogelijk minder radicaal waren dan hij dacht, blijken de ontwikkelingen in de Betuwe bepaald anders te zijn verlopen. Dat is goed te zien in tabel 2.16. Omdat de gegevens over het grondgebruik per bedrijf uit 1910 niet voor de Over-Betuwe en Neder-Betuwe afzonderlijk beschikbaar zijn, worden ze in de tabel voor deze streken samen vermeld. Wat opvalt is, dat er juist weinig veranderde in de bedrijfsgroottestructuur tussen 1807 en 1910, al nam het aandeel in het grondgebruik door kleine bedrijven wel toe. Dat gebeurde echter niet ten koste van de grootste bedrijven, maar juist ten koste van de middelgrote bedrijven. Er is echter eerder gebleken, dat vooral het kleingrondgebruik in 1807 onderschat is, dus de groei hiervan zal niet zo sterk zijn geweest als uit de tabel naar voren komt.

Opmerkelijk is dat volgens tabel 2.16 de veranderingen tussen 1650 en 1807 groter lijken dan volgens de tabellen 2.13 en 2.15. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat de grenzen tussen de verschillende grootteklassen in tabel 2.16 anders zijn. Omwille van de vergelijkbaarheid is de bedrijfsgrootte in tabel 2.16 in hectaren uitgedrukt en zijn de scheidslijnen daarenboven aangepast. In hoeverre de boeren in de klassen 3 - 20 ha ($\pm 3,5 - \pm 23$ morgen) keuters waren en de boeren in de klasse 20 - 40 ha ($\pm 23 - \pm 46$ morgen) 'half' genoemd kunnen worden, is de vraag, maar juist binnen deze laatste groepen zijn belangrijke verschuivingen te constateren. Het procentuele aandeel in het grondgebruik van de bedrijven in de sub-top is aanzienlijk afgenomen en het aandeel van de kleinere bedrijven (5 - 20 ha) is toegenomen van 15 naar 21%. Het zoeken naar een verklaring

TABEL 2.16. Het grondgebruik per bedrijfsgrootteklasse in procenten van het totaal in respectievelijk de Over-Betuwe, Neder-Betuwe en de Betuwe in 1650, 1807 en 1910.

Bedrijfsgrootte- klassen	1650 Over-Betuwe	1807 Neder-Betuwe	1910 Betuwe
< 3 ha	3	3	7
3 - 5	3	3	5
5 - 10	6	8	9
10 - 20	9	13	12
20 - 30	14	14	12
30 - 40	21	13	10
≥ 40	44	46	45
Totaal	100	100	100

Bron 1650: zie tabel 2.12, bron 1807 zie tabel 2.15, bron 1910 : *Uithomsten der telling*, 40, 41. Betuwe zonder Zoelen. Toelichting: omdat de klasse-indeling uit de bron uit 1807 niet helemaal overeenkomt met die uit 1910 zijn de percentages uit 1807 ten dele gebaseerd op schattingen.

voor deze verschuiving is op deze plek te vroeg. In paragraaf 5.13 gaan we hier op in.

De ontwikkeling lijkt aardig overeen te komen met de eerder geconstateerde relatieve en absolute afname van het aantal halve boeren, maar lijkt in tegenspraak met de relatieve afname van het aantal keuters. We kunnen hierover slechts zeggen dat de veranderingen gecompliceerder zijn geweest dan uit de indeling van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren naar voren is gekomen.

Een belangrijke constatering is, dat het zeer grote boerenbedrijf in de Betuwe zich goed wist te handhaven, ook na 1807. Dit was vooral in de Over-Betuwe het geval, zo blijkt uit tabel 2.17. Uit die tabel blijkt eveneens

TABEL 2.17. Het aantal grondgebruikers in een aantal streken in het Gelders rivierengebied naar bedrijfsgrootte in procenten van het totaal in 1910.

Bedrijfsgrootte- klassen	Over- betuwe	Neder- Betuwe	Tieler- waard	Bommeler- waard	Land van Maas en Waal
< 1 ha	41	37	29	29	37
1 - 3	28	27	20	22	18
3 - 5	7	9	21	24	20
5 - 10	7	11	13	13	12
10 - 20	5	7	10	7	8
20 - 40	5	6	5	4	4
≥ 40	7	3	3	1	2
Totaal	100	100	101	100	101

Bron: *Uithomsten der telling*, 40-47. Over-Betuwe zonder Huissen.

dat de spreiding van het aantal grondgebruikers in de Over-Betuwe over de verschillende bedrijfsgrootte-klassen in 1910 verhoudingsgewijs redelijk overeenkwam met die in de Neder-Betuwe.

2.5. AANTAL PAARDEN PER BEDRIJF

De tellingen van het aantal paardenhouders kunnen een ander licht op de stratificatie werpen. Zoals is gebleken, werden sommige boeren met paarden tot de arbeiders gerekend en andersom bleken arbeiders af en toe onder de keuters te vallen. De verschillen tussen de tellingen van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren enerzijds en de opgaven van het grondgebruik anderzijds, kunnen mede veroorzaakt zijn doordat bij de eerstgenoemde tellingen niet alleen rekening werd gehouden met de oppervlakte grond in gebruik, maar ook met het aantal paarden per bedrijf.

Het is waarschijnlijk dat het aantal paarden per bedrijf niet altijd correspondeerde met de oppervlakte in gebruik. De Over-Betuwe stond bekend als paardenfokgebied en het kon dus zijn dat sommige bedrijven een onevenredig groot aantal paarden telden. Dit kan de aansluiting op andere gegevens bemoeilijken. Een paar voorbeelden om dit te illustreren. Stoffel Evert van Laer te Bemmelen, hele boer, bezat in 1697 elf paarden met daarnaast nog eens drie weipaarden. Frederick Claasen uit Slijk-Ewijk had in 1750 tien paarden. Cornelis Driessen uit Andelst, waarschijnlijk hele boer, had maar liefst veertien paarden in eigendom. Maar Jan Crijns uit Valburg en Jasper Jansen uit Ressen, eveneens beiden hele boeren, bewerkten hun land omstreeks 1700 met 'slechts' vijf paarden. Albert Jansen uit Doornenburg, ook hele boer, bezat nog minder paarden, namelijk vier. Dat was de helft van het aantal paarden dat de halve boer Gerrit Sanders uit Oosterhout in 1750 bezat. Er waren verscheidene halve boeren die over meer of over evenveel paarden beschikten als sommige hele boeren. Het paardenbezit van de halve boeren varieerde van twee tot acht paarden. Het kwam zelfs voor dat een keuter meer of een gelijk aantal paarden had als een enkele hele boer, zoals Herme Roeloff uit Slijk-Ewijk, die in 1750 zeven paarden op stal had staan of Hermen Coppe, keuter uit Doornenburg met in 1716 vier paarden.⁴⁹

Aansluiting op de andere gegevens lijkt niet goed mogelijk, maar dat er een zeker verband bestond tussen bedrijfsgrootte en aantal paarden per bedrijf mogen we wel aannemen. De kans dat iemand met twee paarden of minder iets anders was dan een keuter is zeer klein, zo blijkt uit de gegevens. Van de 75 hele en halve boeren van wie we het paardenbezit hebben achterhaald waren er slechts drie met twee paarden of minder. De bovengenoemde Herme Roeloff, keuter uit Slijk-Ewijk, was met zijn zeven paarden toch wel een uitzondering, zo ook de genoemde Albert Jansen, hele boer uit Doornenburg, met niet meer dan vier paarden. En de kans dat iemand met zeven paarden of meer een hele boer genoemd kan wor-

den is zeer groot. Aan de andere kant bleken er ongeveer evenveel hele als halve boeren met vijf of zes paarden te zijn (zie bijlage negen tabel B9.1). Op zich hoeft dat niet te verbazen, want waarom zou een halve boer met, laten we zeggen, 35 morgen minder paarden in eigendom hebben dan een hele boer met 45 morgen?

Het is daarom niet mogelijk duidelijke lijnen te trekken tussen de verschillende groepen op basis van hun paardenbezit. We moeten de paardentellingen dus op hun eigen merites beoordelen en kijken of de trend die eerder is geconstateerd wordt bevestigd.

Uit verschillende bronnen blijkt dat er minstens vier paarden nodig waren om de ploeg door de zware rivierkleigrond te trekken. Soms had er men er zes nodig. Van der Poel noemt ook een aantal van zes of zelfs nog meer per ploeg.⁵⁰ Niet verwonderlijk is het dus, dat de Over-Betuwe een relatief groot aantal bedrijven telde met veel paarden. Kwam in Drenthe in 1692 het bedrijf met meer dan vier paarden sporadisch voor, in elf dorpen van de Over-Betuwe beschikte in 1697 23% van het aantal paardenhouders over vijf of meer paarden (tabel 2.18). Bieleman heeft voor Drenthe in de 17e eeuw alleen cijfers over boeren met twee of meer paarden. Vergelijken we die met de Overbetuwse, dan blijkt het aantal boeren met vier paarden in Drenthe veel groter te zijn geweest dan in de Over-Betuwe, namelijk 45% tegenover 15%.⁵¹ Dit wijst erop dat de samenleving in de Over-Betuwe sterker gepolariseerd was dan in Drenthe, al zegt het aantal paarden niet alles over de bedrijfsgrootte, zoals is gebleken. Illustratief zijn in dit verband ook de bevindingen van Slicher voor het veeteeltgebied van Salland. Daar was het aantal paarden per bedrijf relatief laag, terwijl het grote boerenbedrijf (met meer dan tien ha) er relatief veel voorkwam. Dit is te verklaren doordat veeboeren veel minder paarden nodig hadden dan de boeren in de akkerbouwgebieden.⁵²

Als we ervan uitgaan dat er vier tot zes paarden nodig waren om de ploeg te trekken, dan mogen we concluderen, dat het met het boventallige paardenbezit wel meeviel. Ongeveer 63% van de paardenhouders beschikte over te weinig trekkracht en moest deze dus huren bij de burens (zie tabel 2.18). Maar een aantal paardenhouders kan zeker als paardenfokkers aangemerkt worden, zeker gezien het aantal weipaarden (jonge paarden) dat sommigen bezaten. Zo hadden Willem Bartel uit Bemmelen en Frans Broosterhuissen uit Lent ieder drie weipaarden in 1697, Jan Crijns uit Valburg had er in 1703 evenveel. We kunnen hieruit eveneens concluderen dat het vooral de grote boeren waren die zich met het fokken van paarden bezighielden. De Over-Betuwe is waarschijnlijk gedurende de gehele periode een paardenfokgebied geweest. (zie paragraaf 6.15) Volgens de Statistieke beschrijving van 1826 werden op de grote bouwhoven, 'welke veertig en meer bunders land beslaan', vier tot acht en op sommigen wel tien paarden gehouden, waaronder ook enige die 'ten verkoop aangefokt' werden.⁵³

Hoewel de aansluiting van de paardentellingen op het overige bronnenmateriaal tamelijk problematisch is, blijkt deze goed mogelijk als we slechts een onderscheid tussen paardenhouders en niet-paardenhouders maken. Tabel 2.18, waaruit blijkt dat in 1697 58% van de huishoudens geen paarden bezat, past goed tussen de tabellen 2.7 en 2.8. In deze tabellen maakten de niet-boeren in 1678 en 1711/13 respectievelijk 52 en 62% van het aantal huishoudens uit. Ook op dorpsniveau is de aansluiting zeer goed. Tabel 2.18 bevestigt de conclusie dat het aantal niet-boeren/niet-paardenhouders aan het eind van de 17e eeuw en daarna niet alleen absoluut, maar ook relatief sterk toenam.

TABEL 2.18. Het aantal huishoudens verdeeld naar het aantal paarden ouder dan twee jaar in een aantal dorpen in de Over-Betuwe in juni 1697.

Dorp	Aantal paarden per bedrijf						Totaal aantal paarden- houders	Huis- houdens zonder paarden	Totaal aantal huis- houdens
	1	2	3	4	5	>5			
BEMMEL									
Angeren	5	5	4	7	2	2	25	31	56
Bemmel	19	8	7	4	1	7	46	62	108
Doornenburg	6	3	5	1	4	3	22	19	41
Ressen/Doornik	1	3	1	1	2	4	12	6	18
Totaal	31	19	17	13	9	16	105	118	223
ELST									
Lent	7	6	3	1	—	4	21	39	60
HETEREN									
Driel	5	4	2	1	3	6	21	36	57
Heteren	13	—	1	1	1	5	21	44	65
Randwijk	3	6	2	3	—	5	19	36	55
Lakemond	3	—	1	2	2	1	9	3	12
Totaal	24	10	6	7	6	17	70	119	189
HERWEN/AERDT									
Herwen	7	7	3	2	5	—	24	45	69
Aerdt	8	9	1	2	—	—	20	48	68
Totaal	15	16	4	4	5	—	44	93	137
TOTAAL	77	51	30	25	20	37	240	334	574
Relatief (t.o.v. totaal aantal paardenhouders)	32	21	13	10	8	16	100		
Relatief (t.o.v. totaal aantal huishoudens)	13	9	5	4	4	7	42	58	100

Bron: OAOB, inv. nr. 782.

Het is goed hier nog eens even stil te staan bij het begrip keuter. We hebben in het voorafgaande besloten dat een keuterbedrijf over minimaal drie morgen moest beschikken voor een zelfstandig bestaan in de landbouw. Voor ongeveer de helft van het aantal huishoudens in 1650 was dat het geval (tabel 2.12). Dit percentage sluit, met het nodige voorbehoud, aardig aan op de tellingen van hele en halve boeren, keuters en niet-boeren (waarbij we de paardenhouders, voor zover bekend, bij de boeren hebben ondergebracht) van eind 17e en begin 18e eeuw en op de paardentelling van eind 17e eeuw. Toch kunnen we ons afvragen in hoeverre bijvoorbeeld de eenpaardsboeren in staat waren een zelfstandig bestaan op te bouwen en in hoeverre ze dus als keuters beschouwd moeten worden. In 1711 was er namelijk onder de paardenhouders, met name onder de eenpaardsboeren, een aantal personen te vinden die 'seer slecht van gespan en arm ten dele' was. In Bemmelen en Elden werden in 1713 verschillende arbeiders met een paard gesignaleerd (bijlage drie), waarmee waarschijnlijk werd aangegeven dat het om bedrijven van geringe omvang ging. In Drenthe werden in de 17e eeuw de eenpaardsboeren buiten beschouwing gelaten, omdat ze niet tot de 'boeren' werden gerekend en volgens Slicher konden de boeren in Overijssel in 1602 met één paard weinig beginnen.⁵⁴ Als we de eenpaardsboeren bij de niet-paardenhouders tellen en ze dus beschouwen als niet-boer, betekent dit dat in 1697 slechts ongeveer 30% van het aantal huishoudens een zelfstandig bestaan in de landbouw kon vinden. Het beeld van de sociaal-economische stratificatie eind 17e eeuw zou daardoor volledig anders worden.

Toch willen we de houders van één paard tot de boeren rekenen. Dat de trekkracht van één paard te weinig was voor een zelfstandig boerenbedrijf, is aannemelijk. Maar dat was de trekkracht van twee paarden of zelfs drie paarden ook. We hebben gezien dat een boerenbedrijf op de rivierklei minimaal vier paarden nodig had om de ploeg te kunnen trekken. Op grond hiervan zouden we kunnen besluiten ook deze bedrijven niet tot de boerenbedrijven te rekenen. We nemen dit besluit niet, omdat dit teveel in tegenspraak is met de andere gegevens. Bovendien is het waarschijnlijk dat, hoewel hierover geen gegevens beschikbaar zijn, men elkaar hielp bij het ploegen en dat men elkaars paarden leende of huurde. Dat deden de eenpaardsboeren natuurlijk ook. Alleen de grote bedrijven konden zonder hulp van buiten.

Hoewel de bronnen regelmatig aan duidelijkheid te wensen overlaten, is de betekenis van het begrip keuter toch wel uit de bronnen te halen. Keuters moesten horden en palen leveren, hetgeen op een zekere welstand en bedrijfsgrootte wijst. Niet-boeren waren van deze levering vrijgesteld. Keuters beschikten, voor zover dat uit de bronnen blijkt, altijd over paarden en niet-boeren (de bronnen: arbeiders) meestal niet. Net zoals uit de bronnen voren komt, dat er arbeiders en, laten we zeggen, 'geringe arbeiders' leefden omstreeks 1678, woonden er keuters en 'geringe keuters'. Deze geringe keuters waren mogelijk minder welvarend dan sommi-

ge arbeiders (niet-boeren). De term keuter moet men net zo ruim opvatten als het begrip niet-boer, zo is gebleken.

Informatie over het aantal paarden per huishouden wordt ook verschaft door een bron uit 1750. Deze bron vermeldt eveneens het beroep van het hoofd van het huishouden, het aantal meiden en knechten per huishouden en de belastingaanslag. Het betreft de 'opneminge van de huysen met derzelver groote, getal van personen, en haare qualiteyten'. Helaas is deze bron alleen van het schoutambt Valburg (de dorpen Andelst, Herveld, Oosterhout, Slijk-Ewijk, Valburg en Zetten) bewaard gebleven. Bovendien is deze bron beschadigd (uit alle folio's mist dezelfde hoek), zodat niet van alle huishoudens alle gegevens beschikbaar zijn. Alleen de belastingaanslag is van alle huishoudens bekend. Door de beschadiging is van 25% van de huishoudens onbekend of zij paarden hadden of niet. Van 266 huishoudens (=75%) is dat dus wel bekend. We kunnen deze 75% als een wat groot uitgevallen systematische steekproef beschouwen. De gegevens zijn wat schoutambt Valburg betreft dus representatief. De bron leent zich daarom goed voor het maken van een stratificatie.

De gegevens uit tabel 2.19 betreffen andere dorpen in de Over-Betuwe dan de cijfers uit tabel 2.18. Een ontwikkeling voor de verschillende categorieën tussen 1697 en 1750 is daarom moeilijk aan te geven. Wat betreft het onderscheid paardenhouders – niet-paardenhouders lijkt tabel 2.19 de gegevens uit 1697 te bevestigen. Er is mogelijk een groei vast te stellen in de eerste helft van de 18e eeuw van het aantal niet-paardenhouders. Uit tabel 2.19 blijkt dat 63% van het aantal huishoudens in schoutambt Valburg in 1750 niet over paarden beschikte en tot de niet-boeren gerekend kunnen worden. De tabel komt hiermee ook aardig overeen met tabel

TABEL 2.19. Het aantal paardenhouders in het schoutambt Valburg in 1750.

Dorp	Het aantal paarden per huishouden						Totaal aantal paarden- houders	Aantal huis- houdens zonder paarden	Totaal aantal huis- houdens
	1	2	3	4	5	>5			
Andelst	4	–	1	1	–	6	12	21	33
Herveld	7	2	–	–	–	13	22	40	62
Oosterhout	7	1	2	2	2	4	18	27	45
Slijk-Ewijk	3	–	3	–	–	3	9	22	31
Valburg	11	5	3	2	2	–	23	32	55
Zetten	3	2	1	–	–	9	15	25	40
Totaal	35	10	10	5	4	35	99	167	266
Relatief	13	4	4	2	1	13	37	63	100

Bron: OAOB, inv. nr. 840.

2.10, al lijkt het percentage van 67% voor het aantal niet-boeren in 1736 wat aan de hoge kant.

De volgende twee bronnen die ons informatie verschaffen over het aantal paardenhouders in de Over-Betuwe stammen uit 1807. De ene bron is een overzicht dat waarschijnlijk is overgenomen van een van de "Tableaux der ingezetenen", die van een aantal regio's in het rivierengebied bewaard zijn gebleven, maar niet van de Over-Betuwe. De andere bron is uit het archief Gogel afkomstig en heet 'staten van ontvangst der middelen op de dienstboden, paarden, runderbeesten, meubelen en haardsteden' (bronnen: zie tabel 2.20). Een probleem is dat beide opgaven sterk van elkaar verschillen. Gogel komt op ruim 500 paardenhouders die gezamenlijk 1.500 paarden bezaten. Volgens het tableau telde de Over-Betuwe echter meer dan 600 paardenhouders, die samen zo'n 1.750 paarden hielden (tabel 2.20). Een verschil van 20%, gerekend naar het aantal paardenhouders.

Als we uitgaan van 2.100 huishoudens⁵⁵ in de Over-Betuwe (exclusief Huissen) in 1807, dan komen we tot de conclusie dat, welk getal we ook nemen, het aantal paardenhouders tussen 1697 en 1807 relatief sterk is afgenomen, van ongeveer 42% (tabel 2.18) naar 30% (600 paardenhouders) of naar 25% (500 paardenhouders). Het ligt voor de hand de opgave met de meeste paardenhouders als de meest betrouwbare te beschouwen. Waarschijnlijk is de opgave van Gogel niet compleet⁵⁶, maar als men het aantal paardenbezitters in klassen onderbrengt, dan blijken de verhoudingen redelijk overeen te komen (tabel 2.20).

Ongeveer 70% van de huishoudens in de Over-Betuwe beschikte in 1807 niet over paarden (tabel 2.21). Dat was aanzienlijk meer dan het percentage in 1697 (= 58%). Hiermee wordt de trend van een sterk groeiend aantal niet-boeren in de 18e eeuw, die we eerder uit andere gegevens hebben gehaald, bevestigd. In hoeverre sluit het percentage niet-paardenhouders uit 1807 aan op de andere gegevens uit die periode? Het percentage

TABEL 2.20. Het aantal paardenhouders per bedrijf in 1807, volgens twee verschillende bronnen.

Aantal paarden	Aantal paardenhouders volgens het Tableau	Relatief	Aantal paardenhouders volgens Gogel	Relatief
1	270	43	212	41
2	96	15	79	15
3	68	11	59	12
4	57	9	42	8
5-8	98	16	95	18
≥ 8	36	6	28	6
Totaal	625	100	515	100

Bron: FBA, inv. nr. 2667; AG, RAD, inv. nr. 273.

niet-boeren (of mensen met minder dan drie morgen in gebruik) in de Neder-Betuwe in 1807 was volgens tabel 2.14 69% en komt dus aardig overeen met het cijfer van niet-paardenhouders uit de Over-Betuwe. We moeten echter voorzichtig zijn met het percentage uit de Neder-Betuwe, zo hebben we kunnen zien. Het percentage niet-boeren in 1790 (tabel 2.11) van 72% wijkt hier in zeer geringe mate vanaf. We kunnen concluderen dat uit drie verschillende bronnen blijkt dat rond 1800 ongeveer 70% van het aantal hoofden van huishoudens tot de niet-paardenhouders of de niet-boeren gerekend kan worden. Honderdvijftig jaar eerder was dat aanzienlijk minder, ongeveer de helft van het aantal huishoudens van toen kunnen we onder de niet-boeren scharen.

Na 1807 lijkt de sociale polarisatie snel door te zetten. Vergelijken we tabel 2.21 met 2.22, dan zien we dat het aantal paardenhouders tussen 1807 en 1846 zeer sterk afnam. Deze afname was niet alleen relatief, maar ook absoluut. Telde de Over-Betuwe in 1807 nog 625 paardenhouders, in 1846 was dit met ruim 40% afgenomen tot 368. De absolute afname was echter minder sterk dan zij lijkt, want in de tabel 2.22 zijn Herwen en Aerdt, Pannerden en Millingen niet opgenomen en in die van 1807 vermoedelijk wel. Van deze dorpen zijn over 1846, uitgezonderd Millingen geen gegevens beschikbaar. Relateren we echter het aantal paardenhouders aan het aantal huishoudens, dan is de polarisatie in de in de 40 jaar na 1807 sneller toegenomen dan in de ruim 150 jaar daarvoor.

Ook van Zanden komt tot de conclusie dat het aantal paardenhouders in die periode scherp daalde in het rivierengebied en dat het aantal niet-boeren aanzienlijk groeide.⁵⁷ De Over-Betuwe liep hiermee dus aardig in de pas. Er is echter alle reden om aan de bron, waarop tabel 2.22 is gebaseerd en die Van Zanden ook gebruikt, te twijfelen. Uit het gemiddeld aantal paarden per landbouwer blijkt de onbetrouwbaarheid zeer duidelijk. Bemmelen bijvoorbeeld, telde volgens de bron uit 1846 451 paarden, verminderd met de 35 paarden van de karrehouders (eenpaardsboeren), blijft er over 416 voor 67 landbouwers is 6,2 paarden per landbouwer. Elst: 8,6 paarden per landbouwer; Heteren: 14,3 en Valburg: 13,2 paarden per landbouwer. Dit zijn onwaarschijnlijke gemiddelden. Niet alleen het aan-

TABEL 2.21 Het aantal paardenhouders in 1807, absoluut en in procenten van totaal aantal huishoudens.

	Het aantal paarden per huishouden						Totaal aantal paarden- houders	Huis- houdens zonder kaarten	Totaal aantal huishoudens in de Over-Betuwe
	1	2	3	4	5-8	>8			
Absoluut	270	96	68	57	98	36	625	1.475	2.100
Relatief	13	6	3	3	5	2	30	70	100

Bron: zie tabel 2.20.

TABEL 2.22. Het aantal landbouwers (met twee of meer paarden) en karlieden (met een paard), absoluut en in procenten van totaal aantal huishoudens in 1846 in de Over-Betuwe (zonder Huissen).

Gemeente	Land- bouwers 1846	Kar- lieden 1846	Totaal	Totaal aantal huishoudens 1849	Landbouwers en karlieden in procenten van het totaal
Bemmel	67	35	102	717	14
Elst	74	51	125	855	15
Gendt	27	16	43	336	13
Hemmen	6	2	8	32	25
Heteren	28	18	46	449	10
Valburg/Loenen	44	0	44	645	7
Totaal	246	122	368	3.034	12

Bron: *Bevolking, het vee*, 34-39.

tal landbouwers is te laag, maar ook het aantal karrehouders. Zo is het bijvoorbeeld zeer onwaarschijnlijk dat Valburg geen eenpaardsboeren telde in 1846. Het schoutambt telde volgens een meer betrouwbare telling uit 1840 ongeveer 125 landbouwers, een heel ander getal dan uit tabel 2.22 naar voren komt.⁵⁸

Als we de telling van 1910 bekijken (tabel 2.23), wordt het beeld anders. Valburg telde ruim honderd eenpaardsboeren in 1910, 57% van het totaal aan paardenhouders. Het aantal eenpaardsboeren in de Over-Betuwe (inclusief Millingen, Pannerden, Herwen en Aerdt) blijkt in de 19e eeuw met ruim 70% te zijn toegenomen. Een deel van die groei zal zeker vóór 1850 plaats hebben gevonden. Het aantal paardenhouders (boeren) is met 36% toegenomen in de 19e eeuw, zodat men de conclusie mag trekken, dat de gemiddelde bedrijfsgrootte van de boeren is afgenomen. Het is overigens niet bekend vanaf welke leeftijd de paarden bij de telling van 1807 werden meegenomen. Maar stel, dat men telde vanaf het tweede jaar en niet, zoals in 1910 vanaf het derde jaar, dan zou de groei nog sterker zijn geweest.

Het aantal boeren is tussen 1807 en 1850 dus niet afgenomen, maar gestegen. Relatief zal er echter wel een afname te constateren zijn geweest en het aantal niet-paardenhouders zal in de 19e eeuw relatief sterk zijn toegenomen, gezien de enorme bevolkingsgroei (150%) in die periode. Gaan we uit van een gelijkmatige groei (van in totaal 224 paardenhouders) tussen 1807 en 1910, dan komen we voor 1850 op ongeveer 700 paardenhouders. Dit getal gerelateerd aan 3.600 huishoudens (Over-Betuwe exclusief Huissen, zie bijlage een, tabel B1.1) geeft een percentage van 19%. Het aantal paardenhouders is tussen 1697 en 1850 dus afgenomen van 42% naar 19% van het totaal aantal huishoudens. Dat is een minder dramatische afname dan uit tabel 2.22 blijkt. Niettemin is de daling

TABEL 2.23. Het aantal paardenhouders (en landgebruikers) met paarden van drie jaar en ouder per bedrijf in 1910, absoluut en in procenten van totaal aantal paardenhouders in de Over-Betuwe (zonder Huissen).

Aantal paarden per bedrijf	Bemmel		Elst		Gendt		Hemmen		Heteren		Valburg		Totaal		Totaal 2	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
1	74	52	169	68	19	41	8	62	59	57	107	57	436	59	464	55
2	21	15	17	7	13	28	1	8	12	12	21	11	85	11	116	14
3 - 5	32	23	33	13	10	23	2	15	25	24	47	25	149	20	190	22
6 - 10	10	7	28	11	2	4	2	15	5	5	12	6	59	8	67	8
≥ 11	4	3	3	1	2	4	-	-	2	2	1	1	12	2	12	1
Totaal	141	100	250	100	46	100	13	100	103	100	188	100	741	100	849	100

Bron: RAD, archief Directie van de landbouw, afdeling landbouw-economische aangelegenheden, inv. nr. 48. Toelichting: totaal 2 is inclusief Millingen, Pannerden en Herwen en Aerdt.

niet gering. Kunnen we voor 1650 nog ongeveer 50% van de bevolking in de Over-Betuwe tot de boeren (personen met meer dan drie morgen) rekenen, 200 jaar later was het percentage boeren (paardenhouders) afgenomen tot minder dan 20%. Als we ervan uitgaan dat zowel in 1650 als in 1850 75% van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam was (zie hoofdstuk drie), dan is het aantal boeren/paardenhouders in die tijd van 67% afgenomen naar ongeveer 25% van de agrarische beroepsbevolking. Ongeveer 75% van de agrarische beroepsbevolking bezat dus omstreeks 1850 geen paard. Dit laatste percentage komt exact overeen met de cijfers die Van Zanden geeft voor het rivierengebied. Maar dat is louter toeval, want zijn en onze cijfers zijn op verschillende manieren tot stand gekomen.⁵⁹

We hebben bovengenoemde ontwikkeling in grafiek 2.8 afgebeeld. Daarbij hebben we het aantal boeren en niet-boeren in verschillende jaren uitgedrukt in procenten van de agrarische beroepsbevolking. Vooruitlopend op wat in hoofdstuk drie gaat komen, kunnen we zeggen dat de

GRAFIEK 2.8. Het aantal boeren en niet-boeren in procenten van de agrarische beroepsbevolking, 1650-1850.

Bronnen 1650-1807: zie de tabellen 2.7-2.12, 2.18, 2.21. Voor 1850 zie de tekst. Toelichting: de agrarische beroepsbevolking is 75% van het totaal aantal huishoudens. Tot de boeren worden gerekend degenen die meer dan drie morgen in gebruik hadden, de paardenhouders en de keuters, de halve boeren en hele boeren.

TABEL 2.24. Het aantal paardenhouders verdeeld naar het aantal paarden per bedrijf in procenten van totaal aantal paardenhouders, in 1697, 1807 en 1910.

Aantal paarden per bedrijf	1697	1807	1910
1	32	43	59
2	21	15	11
3 – 5	31	27	20
> 5	16	14	10
Totaal	100	100	100

Bronnen: zie de tabellen 2.18, 2.20, 2.23. Toelichting: voor 1807 hebben we in dit geval de telling van Gogel genomen, vanwege de mogelijkheid de klasse-indeling te kunnen aanpassen. Gogels opgave was in zijn totaliteit niet juist, maar de verhoudingen tussen de klassen waren correct.

werkgelegenheid in de landbouw tussen 1650-1850 globaal gesproken met de bevolking meegroeide. Het waren echter in toenemende mate de niet-boeren die werk binnen de landbouw vonden. In de volgende paragraaf zullen we bekijken welke groepen tot de niet-boeren behoorden.

We hebben eerder geconstateerd dat het aantal paarden per bedrijf niet alles zegt over de bedrijfsgrootte, maar dat er zeker wel een positief verband bestond tussen het paardenbezit en de omvang van het bedrijf. Dit verband is sterker naar gelang de bedrijven kleiner zijn, omdat de paardenfokkers vooral onder de grote boeren te vinden waren. De ontwikkeling van het aantal paarden per bedrijf geeft dus tot op zekere hoogte een beeld van de ontwikkeling van bedrijfsgrootte per klasse, al is het niet mogelijk deze direct aan te sluiten op de ontwikkeling van het aantal hele en halve boeren alsmede de keuters. Tabel 2.24 laat het een en ander zien.

Binnen de relatief afnemende groep van boeren, namen de eenpaardsboeren een steeds belangrijker plaats in. Deze toename zou in verband gebracht kunnen worden met het toenemende belang van de tabaksbouw in de Over-Betuwe (zie hoofdstuk drie). Dit arbeidsintensieve gewas was natuurlijk zeer geschikt voor de doorgaans kleine familiebedrijven van de keuter. Het bleek zelfs mogelijk om met minder grond toe te kunnen en er vonden bedrijfssplitsingen plaats. Het is niet onwaarschijnlijk dat sommige niet-boeren die tevens tabakker waren, hun bedrijf konden uitbreiden met een paard. Zo groeide een groot aantal niet-boeren en keuters economisch naar elkaar toe en vormden ze een belangrijke tussengroep.

We kunnen dan ook een verschuiving in de groep van keuters constateren, want, zoals we eerder hebben gezien, het waren vooral de keuters die maximaal twee paarden hadden. Nam het totaal aantal keuters verhoudingsgewijs af (zie ook grafiek 2.5), het aantal keuters met twee paarden nam relatief nog sterker af. Het aantal keuters met één paard groeide daarentegen.

2.6. LANDARBEIDERS, TABAKKERS EN AMBACHTSLIEDEN

Drie belangrijke groepen verdienen extra aandacht, namelijk de groep van landarbeiders, de groep van tabakkers en de groep van ambachtslieden en andere buiten de landbouw werkzame personen zoals tappers en winkeliers (de middenstand). Zoals gezegd, werden de mensen anders dan keuter, halve boer en hele boer in de bronnen meestal als arbeider aangeduid. Maar dat ze niet allemaal arbeider waren, dat wil zeggen dat niet iedere als zodanig aangeduid persoon uitsluitend in dienst van een ander in zijn bestaan voorzag, is duidelijk. Wij gebruiken daarom voor deze groep de term niet-boer.

De vraag is: welke plaats namen de landarbeiders, tabakkers en ambachtslieden binnen de sociale en economische hiërarchie van de Over-Betuwe in? Uit de weinige gegevens die we daarover hebben, blijkt dat de ambachtslieden, winkeliers en tappers niet alleen tot de groep van niet-boeren gerekend kunnen worden, maar dat een aantal van hen ook keuter of halve boer was (zie de tabellen 3.1 en 3.5). Het is niet onmogelijk dat de agrarische activiteiten van de houders van één of twee paarden ofwel de keuters in de loop van de tijd aan betekenis inboetten en dat ze zich steeds meer op niet-agrarische activiteiten gingen richten. Zo was het aantal ploegen onder de keuters in de periode 1825-1855 beduidend lager dan in de periode 1750-1775. Ook nam de betekenis van de tabaksbouw binnen deze groep af. Uit zes van de negen beschikbare boedelbeschrijvingen van keuters in de periode 1825-1855, blijken niet-agrarische activiteiten (zie bijlage negen). De meeste ambachtslieden hadden echter geen paarden, zo blijkt uit tabel 2.25. Zij vallen dus grotendeels binnen de groep van niet-boeren. Dat betekent overigens niet, dat een aantal van hen niet ook binnen de landbouw werkzaam was. Veel ambachtslieden, winkeliers en tappers waren namelijk tevens tabakker. In hoofdstuk drie gaan we hier uitgebreid op in.

Tabak was een arbeidsintensief gewas, dat doorgaans op kleine bedrijven werd verbouwd. Niettemin kon er met een klein bedrijf toch een redelijk inkomen verdiend worden, zeker als de tabaksbouw gecombineerd werd met andere werkzaamheden. Er waren veel keuters die tabakten, maar de tabakkersbedrijven waren vaak nóg kleiner dan de keuterbedrijven. De tabakkersbedrijven beschikten dikwijls niet over paarden en over minder dan drie morgen. Uit de boedelbeschrijvingen van de niet-paardenhouders (bijlage negen: niet-boeren) blijkt dat 77% van hen tabakte (keuters: 67%). Ook Roessingh maakt gewag van de geringe omvang van veel tabakkersbedrijven.⁶⁰ Binnen onze vierdeling valt een groot aantal tabakkers derhalve onder de groep van niet-boeren. In dit geval is de term dus tamelijk verwarrend.

De positie van de arbeiders, tabakkers en de ambachtslieden komt goed naar voren in tabel 2.25. Ongeveer 90, 80 en 70% van respectievelijk de arbeiders, de ambachtslieden en de tabakkers beschikten in 1750 over

TABEL 2.25. De verdeling van het aantal huishoudens naar het aantal paarden en naar beroep in schoutambt Valburg (de dorpen Andelst, Herveld, Oosterhout, Slijk-Ewijk, Valburg en Zetten), in 1750.

Beroep	Aantal huishoudens naar aantal paarden per bedrijf (relatief)								Totaal aantal huishoudens (absoluut)
	Geen	1	2	3	4	5	6-8	>8	
arbeider	87	10	3	—	—	—	—	—	78
ambacht	79	12	3	3	3	—	—	—	33
tabakker ^a	69	21	8	—	—	—	2	—	61
boer ^b	—	4	2	18	4	6	48	18	49
overig ^c	73	17	3	3	2	—	2	—	45
Totaal									266

Bron: OAOB, inv. nr. 840. Toelichting: ^a waaronder arbeider/tabakkers, ambachtsman/tabakkers, voerman/tabakkers; ^b waaronder 7 keuters en 4 voermannen; ^c waaronder een advocaat, een ambtsdienaar, een molenaar, een onderscholt, schoolmeesters, schaapsherders, herbergiers, mensen zonder beroep, adellijke heren.

geen, en ongeveer 10, 10 en 20% van hen hadden slechts één paard. Hieruit blijkt dat de omvang van hun agrarisch bedrijf meestal beperkt was en dat die groepen voornamelijk tot de niet-boeren gerekend kunnen worden. De groep van niet-boeren is dus een gemêleerd gezelschap. Duidelijk is, dat veel niet-boeren/niet-paardenhouders niet tot de laagste sociale lagen van de bevolking behoorden.

Veel tabakkers namen binnen de sociale stratificatie een positie in, die min of meer tussen die van de boeren en arbeiders inlag. Tot die conclusie kunnen we komen als we naar tabel 2.26 kijken. In deze tabel zijn de hoofden van huishoudens gegroepeerd naar beroep en naar belastingaanslag. Helaas kunnen we geen onderscheid maken tussen hele boeren, halve boeren en keuters. Er komt naar voren dat de meeste tabakkers tot een andere economische klasse behoorden dan de arbeiders, maar ook, dat zij meestal niet tot de boeren gerekend kunnen worden. De tabakkers zijn te vergelijken met de ambachtslieden en kunnen voor een groot deel tot de middenstand gerekend worden.

Men kan zich afvragen in hoeverre de belastingaanslag ('aanschrijving der Middelen') per persoon te gebruiken is voor een stratificatie. Hoe deze belastingbedragen precies zijn samengesteld is onbekend, maar de aanslagen werden vermoedelijk ten dele gebaseerd op het aantal paarden in bezit (oor- of paardengeld). De boeren werden daarom als vanzelfsprekend hoger aangeslagen dan arbeiders en tabakkers. Tabel 2.26 biedt dus wat dat betreft niets nieuws. Daarnaast waren de grondslagen voor de verschillende heffingen de consumptie van azijn, wijn, bier, tabak, graan, zeep en zout, aanslagen waarop geen stratificatie te baseren is. De aanslagen waren echter waarschijnlijk ook gebaseerd op het aantal runderen in bezit (hoorngeld) of schapen (schapengeld), op het geslachte vee (slacht-

TABEL 2.26. De verdeling van het aantal hoofden van huishoudens naar hun belastingaanslag en naar hun beroep in procenten van totaal in de dorpen Andelst, Herveld, Slijk-Ewijk, Valburg en Zetten in 1750.

Beroep	Guldens					Totaal aantal hoofden (absoluut)
	Nihil	< 1	1-5	5-20	≥20	
arbeider	52	23	25	—	—	71
ambacht	31	17	38	14	—	29
tabakker ^a	21	12	58	9	—	67
boer ^b	2	11	17	61	9	46
overig ^c	44	11	30	11	2	43
onbekend	40	20	29	11	—	36
Totaal						291

Bron: zie tabel 2.25. ^a waaronder arbeider/tabakkers, ambachtsman/tabakkers, voerman/tabakkers; ^b waaronder enkele keuters; ^c waaronder een advocaat, een ambtsdienaar, een molenaar, mensen zonder beroep, schaapherders, schoolmeesters, een herbergier, adellijke heren.

geld), op het aantal schoorstenen in huis (haardstedegeld) en op de bezaaide landen (het 'besaay'), zaken waarop tot op zekere hoogte wel een stratificatie te baseren is.⁶¹ Hoewel we er dus vanuit kunnen gaan dat de betekenis van de bron betrekkelijk is, mogen we tevens aannemen dat de relatieve welvaart redelijk uit tabel 2.26 blijkt.

Roessingh veronderstelde reeds twintig jaar geleden dat er een sociale verandering plaats vond in de Betuwe en dat de tabakkers vanaf de tweede helft in de 18e eeuw op de sociaal-economische ladder een plaats tussen de keuters en arbeiders innamen. We kunnen op basis van de tabellen 2.25 en 2.26 constateren, dat deze sociale verandering, die Roessingh in de tweede helft van de 18e eeuw en daarna situeert, al ruim vóór die tijd aan de gang was.⁶²

Deze ontwikkeling moeten we in verband brengen met de eerder geconstateerde sterke groei van het aantal niet-boeren. Zoals in paragraaf 3.5 uitgebreid wordt beschreven, was de tabaksbouw in de Over-Betuwe reeds vanaf het tweede kwart van de 17e eeuw een belangrijke bestaansbron. Het aantal tabakkers nam zienderogen toe. Het is aannemelijk, dat de groei van het aantal tabakkers voor een belangrijk deel de toename van de bevolking teweeg heeft gebracht.

Veel tabakkers mogen tot de groep van niet-boeren gerekend worden, maar niet alle niet-boeren waren tabakker. Een groot aantal was landarbeider. De tabakker was vaak beter af dan de landarbeider. Toch mogen we veel tabakkers tot dezelfde sociale groep rekenen als de landarbeiders, omdat veel arbeiders tevens tabakker waren. Onze vierdeling geeft dus een redelijk beeld van de sociale gelaagdheid van de bevolking. Hoe moeilijk het gevonden werd om de tabakker van de arbeider te onderscheiden blijkt onder meer uit de tellingen voor de Registres Civiques uit

1811. Men telde in Elst toen twee landbouwers, veertien 'landmannen', slechts zes tabaksplanters en 194 arbeiders, in Bemmeler telde men 25 boeren, geen tabaksplanters en 310 arbeiders, in Herveld (schoutambt Valburg): 44 bouwmannen, geen tabaksplanters en ruim 190 arbeiders, in Heteren: zestien boeren, geen tabaksplanters, maar wel ongeveer 150 arbeiders. De tabaksbouw was echter niet verdwenen uit de Over-Betuwe in 1811, zoals uit de studie van Roessingh blijkt. Integendeel, deze nam juist toe in die contreien. In Huissen, dat toen strikt genomen nog niet bij de Over-Betuwe hoorde, telde men in hetzelfde jaar ruim 200 tabakkers en bijna evenveel arbeiders. In Valburg werden in 1840 eveneens 200 tabakkers geteld, naast 125 landbouwers en een kleine 500 arbeiders en arbeiders.⁶³

Ook uit een andere bron blijkt dat veel tabakkers gelijk gesteld werden aan de arbeiders. Deze bron is een lijst uit 1813, opgesteld ten behoeve van de vorming van een nationale garde en waarop de mannelijke bevolking van Elst tussen 20 en 40 jaar werd ingedeeld naar beroep en vermogen (met de onderverdeling: *aisé, moyenne, classe de journalier, pauvre*). Op deze lijst waren de meeste tabakkers (90%) net zoals de arbeiders en de boerenknechten in de laatste twee klassen ondergebracht. De als boer aangeduide personen werden vrijwel allemaal onder de eerste twee klassen geschaard. Het is overigens niet uitgesloten dat zich hieronder ook tabakkers bevonden.⁶⁴ De economische positie van veel tabakkers komt ook uit een telling van 1846 naar voren. Elst telde in dat jaar bijna 300 daghuurders-huisgezinnen, waartoe men ruim 100 tabaksplanters rekende.⁶⁵

2.7. SLOTBESCHOUWING

In Nederland is weinig onderzoek gedaan naar verschuivingen op lange termijn in de sociale stratificatie op het platteland. Op zoek naar dergelijk onderzoek, komen we terecht bij Slicher van Bath die zich over de sociale stratificatie op het Overijsselse platteland tussen 1475 en 1795 heeft gebogen en bij Bieleman die zich heeft beziggehouden met de sociale stratificatie in Drenthe tussen 1672 en 1910. Ook Van Zanden heeft hieraan aandacht besteed, met name aan de ontwikkelingen in de 19e eeuw.

Een probleem dat zich voordoet bij een vergelijking van de Over-Betuwe met de verschillende streken in Overijssel en Drenthe is, dat de definities van de afzonderlijke sociale groepen sterk van elkaar verschillen. De relatieve afname van het aantal keuters in de Over-Betuwe kan niet tegenover de enorme groei van het aantal keuters in Overijssel en Drenthe gezet worden, omdat keuters in de Over-Betuwe tot de boeren worden gerekend en in de twee genoemde provincies niet. Bieleman rekent de eenpaardsboeren in het 17e en 18e eeuwse Drenthe niet tot de boeren, terwijl hij dat voor Drenthe in de 19e eeuw wel doet. In de Over-Betuwe worden ze voor de gehele onderzoeksperiode onder de boeren gerangschikt.

De bedrijfsgroottestructuren van de Over-Betuwe en Drenthe waren volkomen verschillend in de 17e eeuw, zodat de sociale veranderingen nadien wel uiteen móesten lopen.

Toch is een vergelijking mogelijk als we ons beperken tot de grote lijnen. Deze vergelijking is om twee redenen interessant. Ten eerste omdat de Betuwse gegevens zo meer perspectief krijgen. Ten tweede omdat de Over-Betuwe en het Gelders rivierengebied in vergelijking met Drenthe en Overijssel een redelijk overeenkomstige demografische ontwikkeling doormaakten in de 17e, 18e en 19e eeuw. Deze streken kenden een constante bevolkingsgroei in de tweede helft van de 17e en in de gehele 18e eeuw, die typisch was voor Oost-Nederland. De bevolking in de Over-Betuwe verdrievoudigde tussen 1650 en 1850. In vergelijking met andere streken in het Gelders rivierengebied groeide de bevolking in de Over-Betuwe snel, al nam de bevolking in de Tielerwaard tussen 1770-1815 en in de Bommelerwaard tussen 1770-1795 sneller toe.

De bevolkingsgroei in de Over-Betuwe kan tegenover de ontwikkeling in de kustprovincies gezet worden, waar in het algemeen sprake was van een bevolkingsafname of stagnatie in die tijd. De vraag is dus, welke gevolgen had de bevolkingsgroei in de verschillende gebieden in Oost-Nederland, die qua sociale structuur zo verschillend waren.

Globaal gezien komen de ontwikkelingen in de Over-Betuwe overeen met die in Drenthe. De omvang van de laagste sociale groepen nam in beide gebieden relatief snel toe. Het aantal boeren met twee paarden of meer nam relatief en absoluut af in de Over-Betuwe, maar de hele grote bedrijven konden zich in absolute aantallen en in grondgebruik goed handhaven. In Drenthe nam het aantal tweepaardsboeren absoluut gezien pas na 1850 af. Het aantal grote bedrijven bleef ook daar op peil. Tussen de landarbeiders en grotere boeren ontstond in de Over-Betuwe een middengroep, de tabakkers, zoals in Drenthe de groep van eenpaardsboeren. Deze tussengroepen waren in beide gebieden voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de bevolkingsgroei. Ook in Overijssel werd de bevolkingsgroei voor een groot deel bepaald door een groep die tussen de boeren en landarbeiders instond: de keuters. De groep van boeren aldaar bleef van een nagenoeg onveranderde omvang.⁶⁶

Bieleman en Slicher staan tegenover elkaar in de interpretatie van deze ontwikkelingen. Slicher ziet als gevolg van de bevolkingsgroei de bestaansmogelijkheden in de landbouw relatief afnemen, omdat het landbouwproductiesysteem destijds naar zijn idee tamelijk rigide was. De boeren konden de productie nauwelijks verhogen. En hun aantal kon niet uitgebreid worden. Toch nam de bevolking toe. Voor die groei waren de landarbeiders en keuters verantwoordelijk. Zij waren veroordeeld tot een marginaal bestaan in de landbouw en daarbuiten. Aan het eind van de 18e eeuw was er volgens Slicher sprake van een agrarische overbevolking in Overijssel. Bieleman is van mening dat de bestaansmogelijkheden in de landbouw heel goed konden toenemen bij een groeiende bevolking. Hij

volgt daarin de ideeën van Ester Boserup, die betoogt dat boeren heel goed in staat waren hun productie te verhogen, door intensiever grondgebruik, als dat nodig was. Niet de bevolking was een afhankelijke variabele, maar de voedselproductie (bestaansmogelijkheden).⁶⁷

In de Over-Betuwe werd in de tweede helft van de 17e eeuw de tabak als nieuw gewas ingevoerd. Het areaal en het aantal tabakkers nam toe, al hebben we over de aantallen vooral vermoedens. De tabak bood veel arbeiders en kleine boeren een redelijk en min of meer zelfstandig bestaan in de landbouw. De bevolkingsgroei in de Over-Betuwe betekende dan ook niet dat grote groepen in de samenleving werden gemarginaliseerd. Integendeel er ontstond een grote middengroep, die redelijk welvarend was. Deze middengroep zal nog zijn uitgebreid met een groeiend aantal ambachtslieden, dienstverleners en handelaren. Net zoals in Drenthe groeiden de bestaansmiddelen in de Over-Betuwe met de bevolking mee.

De middengroep kwam vooral voort uit niet-boeren en keuters. Een aantal arbeiders dat zich voorheen verhuurde aan de halve en hele boeren, kon nu een redelijk zelfstandig bestaan opbouwen. Ze verbouwden tabak en later aardappelen op een intensief bewerkt stukje grond. Tabakkers en arbeiders werden vaak als één groep gezien. Maar ook voor de keuters was tabak, vanwege de geringe bedrijfsgrootte, een zeer geschikt gewas. Steeds meer keuters legden zich op dit gewas toe. Ze konden met minder grond toe en er vonden mogelijk bedrijfssplitsingen plaats. Het aantal keuters met twee paarden nam af ten gunste van het aantal eenpaardsboeren. Bezat in 1697 32% van de boeren niet meer dan één paard, in 1910 was dit aantal opgelopen tot 59%.

We kunnen dan ook niet zeggen dat er tussen 1650 en 1850 een proces van proletarisering gaande was. Wel was er sprake van een zekere polarisatie. De grote bedrijven (de grote hele boeren), met meer dan 40 hectaren, konden zich zeer goed handhaven. Tussen 1650 en 1711 nam het aantal hele boeren absoluut gezien af, maar daarna bleef hun aantal vrijwel ongewijzigd. Relatief nam hun aantal natuurlijk wel af. De oppervlakte grond die zij in gebruik hadden, was in de 260 jaar na 1650 nauwelijks veranderd en eerder toegenomen dan afgenomen, zodat de gemiddelde bedrijfsgrootte waarschijnlijk ook is toegenomen. De grote boeren vormden een relatief kleiner wordende groep, waardoor ze zich mogelijk steeds minder met de rest van de bevolking verbonden gingen voelen.

Het grondgebruik van de 'kleine' hele boeren evenals dat van de 'grote' halve boeren nam daarentegen af (30-40 ha). Het grondgebruik van hen halveerde tussen 1650 en de tweede helft van de 19e eeuw, terwijl het grondgebruik van de bedrijven met 5 tot 20 hectaren ('kleine' halve boeren en 'grote' keuters) toenam. De subtop verdween voor een deel ten gunste van de wat kleinere bedrijven. Ook hebben we het aantal eenpaardsboeren binnen de groep van keuters relatief zien toenemen. Het aantal kleinere bedrijven nam dus op verschillende niveaus toe, maar de grootste bedrijven werden zelfs nog iets groter.

Samengevat in enkele zinnen, kunnen we zeggen dat de groep van niet-boeren de bevolkingsgroei bepaalde. Waarschijnlijk is daarbij ook het aantal (land)arbeiders toegenomen, maar de relatieve groei van deze groep was niet groter (en mogelijk zelfs minder groot) dan de groei van de agrarische beroepsbevolking en de totale bevolking. De arbeiders vonden werk op onder meer de grote boerenbedrijven, die zich in absolute aantallen redelijk konden handhaven. Boven de arbeiders stond een aanvankelijk kleine middengroep van halve boeren, keuters, ambachtslieden, winkeliers enzovoort. Deze groep groeide onevenredig. Vooral het aantal tabakkers nam snel toe. Deze kwamen voort uit zowel de arbeiders als uit de keuters. De tabakkers konden dankzij de tabaksbouw een redelijk zelfstandig bestaan opbouwen in de landbouw. Van proletarisering was dus geen sprake, maar wel nam de polarisatie toe. De zeer grote boeren behielden hun positie, of versterkten deze.

3. DE BEROEPSSTRUCTUUR. DE PLAATS VAN DE LANDBOUW

3.1. INLEIDING

In de Nederlandse historiografie is al de nodige aandacht besteed aan de beroepsstructuur in de 17e, 18e en begin 19e eeuw. De conclusie die uit de literatuur te trekken is, is onder meer verwoord door De Vries en Van der Woude: de Republiek nam een uitzonderlijke positie in binnen Noordwest-Europa, doordat een relatief klein deel van de beroepsbevolking in de landbouw werkzaam was. Slechts ongeveer 40% van de beroepsbevolking vond omstreeks 1750 binnen de landbouw werk.¹ Nog in 1850 waren er maar weinig landen in Europa waar verhoudingsgewijs minder mensen in de landbouw werkzaam waren dan in Nederland.²

Dat betekent niet dat dit percentage voor elke provincie of regio binnen de Republiek gold. Er bestonden grote verschillen. Het aandeel van de beroepsbevolking in de landbouw kwam in Noord-Holland in 1811 niet boven de 35% uit. In Overijssel werkte in die tijd 46% in de landbouw en in Drenthe zelfs 65%. Binnen de provincies waren de verschillen eveneens groot. Gold voor het platteland van Noord-Holland in 1811 een percentage van 54%, in de verstedelijkte Zaanstreek was dit niet hoger dan 11%. Ook binnen Friesland liepen de aantallen nogal uiteen. Faber berekende voor De Wouden in 1749 een percentage van 66%, maar kwam voor de Veenweidestreek op 48%. Zelfs de percentages per dorp binnen dezelfde regio verschillen sterk. Op het Veluwe platteland varieerde het aandeel van de in de landbouw werkzame personen halverwege de 18e eeuw van minder dan 40% (in de 'nijverheidsplaatsen') tot meer dan 75% (in de 'zuiver agrarische kerspels') van de beroepsbevolking.³

Deze plaatselijke verschillen werden dikwijls door toevallige omstandigheden bepaald, zodat er geen patroon in te ontdekken is. Wel bestond er een scheidslijn tussen de land- en kustgewesten, een lijn die overigens dwars door de provincies heen liep. De ontwikkelingen in de kustgebieden verliepen vanaf 1500 in het algemeen anders dan die in het oosten en zuiden. Deze uiteenlopende ontwikkelingen werden grotendeels bepaald door de afstand van de afzonderlijke gebieden tot de grote afzetmarkten (die voornamelijk in het westen lagen) en door fysisch-geografische omstandigheden. De westelijk gelegen kleigebieden kenmerkten zich in de 17e eeuw als gevolg van deze ontwikkelingen door een sterke verstedelijking, een marktgerichte economie, een gecommercialiseerde landbouw en een gespecialiseerde beroepsstructuur. Loonarbeid was een belangrijke inkomstenbron. Op het platteland vonden de vele landloze arbeiders werk op de grote gespecialiseerde boerenbedrijven. De beroepsstructuur in de landgewesten was in die tijd veel minder gespecialiseerd. Iedereen had wel wat grond en wat vee. De landbouw, waarin kleine gezinsbedrijven

de toon aangaven, was er tot op zekere hoogte zelfverzorgend, de urbanisatiegraad was er lager en men was er minder op de markt georiënteerd.

De Vries heeft het idee van de 17e eeuwse tweedeling reeds in 1974 in zijn befaamde *The Dutch Rural Economy in the Golden Age* uiteengezet. In een poging de economische ontwikkelingen tussen 1500-1700 in met name de kustgewesten te duiden, maakt hij gebruik van twee modellen, te weten het 'peasant model' en het 'specialization model'. Het laatste model is volgens hem van toepassing op ontwikkelingen in de kustgewesten, waarbij de toenemende specialisatie het centrale kenmerk was.⁴

Sindsdien is het idee van het onderscheid tussen de land- en kustgewesten wijd verbreid geraakt onder historici. Roessingh verwoordt het in de AGN, hoewel hij beslist geen scherpe scheidslijn wil trekken.⁵ Van den Brink gebruikt dit beeld voor een eerste kennismaking met zijn te onderzoeken regio.⁶ Van Zanden baseert in navolging van De Vries op dit idee een verklaringsmodel, maar dan voor de economische ontwikkelingen van de 19e eeuw, met name van die van de landbouw in Oost-Nederland. Van Zanden gaat het verst met dit onderscheid. Volgens hem verschillen de *peasants* van Oost-Nederland op een groot aantal punten 'fundamenteel' van de boeren in de kustprovincies.⁷ Dat hij dit onderscheid van groot belang acht, blijkt ook uit zijn bespreking van het proefschrift van Bieleman. Hierin wordt Bieleman verweten dat hij onvoldoende en in ieder geval verkeerd gebruik heeft gemaakt van de twee genoemde ontwikkelingsmodellen.⁸ De gevolgen van deze tweedeling bleven tot ver in de 20e eeuw merkbaar, aldus Van Zanden.⁹

Bieleman is echter van mening dat de tegenstelling tussen de kust- en landgewesten, die hij zeker wel ziet, niet goed weergegeven kan worden in termen van 'twee aparte, naast elkaar bestaande economieën'.¹⁰ Hij beschouwt de gebieden liever als een geheel, waarbinnen afwijkende ontwikkelingen plaats vonden. De Vries lijkt zich nu hierbij aan te sluiten en keert hiermee dus op zijn schreden terug. Want van een dergelijke tweedeling is in het door hem en Van der Woude in 1995 gepubliceerd overzichtswerk over de economische geschiedenis van de Noordelijke Nederlanden niet veel terug te vinden. Zij ordenen hun gegevens langs de lijn van de seculaire trend. Zij zien de volkshuishouding in de Noordelijke Nederlanden eerder als een eenheid dan als een verscheidenheid.¹¹

Het is een interessante en voor dit hoofdstuk relevante discussie. Met name de vraag over de mate waarin de beroepsbevolking gespecialiseerd en gedifferentieerd was, is hier van belang. De Vries en van der Woude benadrukken in dit verband de moderniteit van het platteland in de Republiek. Zij zijn van mening dat het 'stelsel' van beroepsspecialisatie en marktverhoudingen de toon aangaven, zowel in het westen als in het oosten van het land. In Noord-Holland, Friesland, Zeeland en in Overijssel en op de Veluwe was de beroepsdifferentiatie groot. Van Zanden stelt tegenover de grote beroepsdifferentiatie en -specialisatie in het westen juist de vrij ongedifferentieerde beroepsstructuur en het 'zeer frequent voor-

komen van de combinatie boer-ambachtsman' in het oosten.¹²

De landbouw in de Over-Betuwe was in vergelijking met bijvoorbeeld de landbouw in de nabij gelegen Veluwe aan het begin van de 19e eeuw zeer marktgericht. Tweederde van de in de Over-Betuwe verbouwde akkerbouwproducten werd op de markt verkocht (Veluwe: slechts eenderde)¹³. Pas in hoofdstuk zes zullen we de markt voor de Overbetuwse producten gaan verkennen, maar daarop vooruitlopend kunnen we zeggen dat de boeren in dit gebied hun producten ook in de 17e en 18e eeuw grotendeels naar de markt brachten. De oostelijk gelegen Over-Betuwe had dus wat dat betreft een 'westers' karakter. Het ligt in de lijn der verwachting dat de beroepsstructuur in de Over-Betuwe ook 'westerse' kenmerken vertoonde en gespecialiseerd en gedifferentieerd was, want marktgerichtheid ging volgens de literatuur samen met een gespecialiseerde en gedifferentieerde beroepsstructuur.

Men zou echter ook kunnen stellen, dat in een tijd waarin de economie veel minder voorspelbaar was dan nu en waarin de misoogsten elkaar snel opvolgden en waarin nog geen goed sociaal-verzekeringstelsel bestond, de specialisatie op het platteland juist gering was, ook in marktgerichte gebieden als de Over-Betuwe. We kunnen in dit verband het debat over de *family economy* aanhalen, dat door Ad Knotter onlangs is weergegeven. Uit verschillende buitenlandse onderzoeken blijkt dat arbeidende gezinnen uit met name de lagere sociale lagen zich in het verleden zeer flexibel opstelden en zich snel aanpasten aan veranderende bestaansmiddelen en werkgelegenheid. Met termen als 'flexibiliteit van gezinsstrategieën', 'adaptieve overlevingseconomieën' en '*occupational pluralism*' kunnen de arbeidsverhoudingen en beroepsstructuren in de Republiek beter geduid worden dan met het 'grove onderscheid tussen landbouwgebieden waarin gezinsarbeid dan wel loonarbeid overheerste'. Knotters conclusie is, dat de noodzaak om verschillende inkomstenbronnen te combineren tot een jaarlijkse arbeidscyclus een bijna universeel kenmerk was van de gezins-economie van kleine boeren en landarbeiders.¹⁴ Wij hebben het vermoeden dat in de Over-Betuwe loonarbeid veelvuldig werd gecombineerd met een eigen gezinsbedrijfje. Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, werden de honderden tabakkers in de Over-Betuwe vaak als arbeider of daghuurder gezien.

Dat wil niet zeggen dat de beroepsbevolking niet gedifferentieerd was. Een uitgebreide beroepsdifferentiatie kan ons inziens goed samengaan met een geringe specialisatie. De vraag naar de beroepsdifferentiatie is echter eenvoudiger te beantwoorden dan de vraag naar hoe gespecialiseerd de beroepsbevolking was. In feite geven de 17e, 18e en 19e-eeuwse belastingbronnen en beroepstellingen, waarop men zich doorgaans baseert, alleen voldoende informatie over de differentiatie in de beroepsstructuur; dus over welke beroepen (en soms over de mate waarin ze) in een streek voorkwamen. Daarbij worden we doorgaans alleen geïnformeerd over het hoofdberoep van het hoofd van het huishouden.¹⁵ Wat hij

en de andere gezinsleden daarnaast nog uitvoerden, is meestal onbekend. Het feit dat er weinig nevenberoepen in de bronnen worden vermeld, is ons inziens nog geen bewijs dat de specialisatie groot was.

Hoe gedifferentieerd de beroepsbevolking in de Over-Betuwe was en hoe gespecialiseerd zij was, zijn dus twee verschillende probleemstellingen. Wij willen proberen beide op te lossen. We stellen daartoe de volgende vragen. Kwamen de overlevingsstrategieën, die de Overbetuwnenaren ongetwijfeld ook hadden, duidelijk in de beroepsstructuur tot uitdrukking? Dat wil zeggen: combineerde men zoveel mogelijk inkomstenbronnen, teneinde zich te wapenen tegen de onvoorspelbare economie? Nam de specialisatie af gedurende de neergaande seculaire trend? Ten aanzien van de differentiatie willen we weten hoe goed het verzorgingspatroon was. Welke beroepen kwamen in welke mate voor? Moesten de Overbetuwnenaren naar de stad voor hun spullen of konden ze deze in het dorp kopen? De vraag die bij dit alles gesteld kan worden en waarmee we op de discussie tussen De Vries, Van der Woude en Van Zanden inhaken, is: in hoeverre week de beroepsstructuur in het marktgerichte Overbetuwse kleigebied af van het nabij gelegen platteland op de zandgronden van de Veluwe, dat door Van Zanden als *peasantesk* wordt aangeduid?

We willen in dit hoofdstuk ook proberen de betekenis van de landbouw als economische sector te bepalen. Hoeveel mensen in de Over-Betuwe verdienden hun brood grotendeels in de landbouw? Groeide de werkgelegenheid in de landbouw met de bevolking mee, of vonden de inwoners een alternatieve broodwinning? Indien de beroepsbevolking gespecialiseerd was, zal het aantal personen dat in de landbouw werkzaam was relatief klein zijn geweest, indien de beroepsbevolking niet gespecialiseerd was, zal het aantal in de landbouw werkzame personen groot zijn geweest.

3.2. DE BEROEPSSTRUCTUUR OMSTREEKS 1650

Evenals wat voor veel andere gebieden geldt, is voor de Over-Betuwe in de vroeg-moderne tijd weinig bronnenmateriaal beschikbaar voor de reconstructie van de beroepsstructuur en de ontwikkeling daarvan. Zelfs de eerste nationale beroepstelling uit 1849 is voor de Over-Betuwe onbruikbaar, omdat de gegevens niet op regionaal en lokaal niveau weergegeven zijn. Gelukkig zijn we toch in staat een redelijk beeld te schetsen van de beroepsontwikkeling in de Over-Betuwe, al zijn de gegevens van vóór 1750 erg summier. Aangaande de periode 1650-1750 blijft het beeld dus onscherp.

De verpondingsregisters uit 1650 zijn de eerste bronnen die ons ter beschikking staan. Het is mogelijk op basis hiervan de beroepsstructuur min of meer te reconstrueren. Met behulp van de informatie over het grondgebruik per persoon kunnen we zien hoeveel huishoudens zich voornamelijk met de landbouw bezig hielden. Ervan uitgaande dat een boeren-

bedrijf over minimaal 3 morgen (1 morgen = 0,85ha) moest beschikken voor een zelfstandig bestaan in de landbouw (voor de motivatie hiervan zie paragraaf 2.4), kunnen we concluderen dat het voor 50% van de huishoudens mogelijk was een zelfstandig bestaan in de landbouw op te bouwen. (zie tabel 2.12). Als we er daarnaast van uitgaan dat het aantal arbeidershuishoudens verhoudingsgewijs ongeveer aan het in 1678 aanwezige aantal arbeiders in het schoutambt Valburg (vijf dorpen) gelijk was en dus minimaal 30% van de hoofden van huishoudens als dagloner of arbeider een bestaan in de landbouw moest vinden (zie tabel 3.2), komen we voor 1650 op een aandeel van de landbouw van 80%. Dit is natuurlijk een grove schatting, maar deze geeft wel de juiste orde van grootte aan.

Dat een zeer groot deel van de in de Over-Betuwe woonachtige niet-boeren bij de boeren gewerkt moet hebben, blijkt als we het benodigde aantal arbeidskrachten op de boerderijen schatten. De boeren hadden halverwege de 17e eeuw in de zomermaanden minimaal 1.940 arbeidskrachten nodig en in de wintermaanden 680. Als we dat relateren aan de 440 niet-boeren huishoudens in de Over-Betuwe (paragraaf 5.14), dan is duidelijk dat veel niet-boeren en hun gezinsleden in de landbouw werkten. Het tekort werd aangevuld met seizoenarbeiders.

Informatie over andere beroepsgroepen geven de verpondingsregisters ook. Deze informatie is echter niet systematisch en zeer beperkt. Dikwijls heeft men het beroep om praktische redenen vermeld. Bijvoorbeeld omdat men twee personen met dezelfde naam van elkaar wilde onderscheiden, werd bij één van hen het beroep vermeld. In andere gevallen werd het beroep als extra aanduiding vermeld, waarschijnlijk omdat de buurmeesters niet op de hoogte waren van het patroniem, dat doorgaans als achternaam werd gebruikt. Mogelijk gaat het hier om personen die niet in het dorp waren geboren, misschien hadden ze zich kortgeleden gevestigd, en kenden de buurmeesters, die doorgaans goed op de hoogte waren van allerlei dorpsaangelegenheden, de vaders naam niet. We hebben dus aangenomen dat iedereen met een beroepsvermelding als achternaam, dat beroep ook daadwerkelijk uitoefende.

Dat het aantal beroepsvermeldingen niet overeenkomt met het werkelijke aantal beroepsbeoefenaren buiten de landbouw, blijkt als we het aantal personen met een beroepsvermelding uitdrukken in procenten van het totaal aantal huishoudens. Dit aantal is 11%¹⁶ We hebben dus een 'gat' van ongeveer 10%, indien we ervan uitgaan dat 80% in de landbouw werkte. In werkelijkheid is het gat groter, omdat onder de vermelde beroepsbeoefenaars zeker 3% ook als zelfstandige boer actief was. Dat waren de 24 personen die meer dan drie morgen in gebruik hadden (zie tabel 3.1). Het aantal mensen met meer dan één beroep was vrijwel zeker groter dan deze 3%, maar daar hebben we geen zicht op.

Omdat de vermelding van een beroep min of meer toevallig gebeurde, mogen we ervan uitgaan dat er geen beroepsgroep bewust is verzwegen. Tabel 3.1 zou dus een aardig beeld van de verhoudingen moeten geven.

TABEL 3.1. Het aantal personen met een beroepsvermelding in de verpondingsregisters van 1650 ingedeeld naar het grondgebruik door hen in morgens.

Beroep	>40 m	15-40 m	3-15 m	< 3 m	Totaal
smid ¹⁷	2	2	3	9	16
snijder/kleermaker	—	—	1	7	8
molenaar	1	1	—	6	8
schoolmeester/koster	—	—	4	4	8
timmerman	—	—	2	5	7
kuiper	1	—	—	4	5
schoenmaker	—	—	—	5	5
wever	—	—	—	5	5
(onder)schout	1	—	—	4	5
predikant	1	—	1	2	4
waarsman	—	—	—	3	3
(lei)dekker	—	—	—	3	3
pastoor	—	1	1	—	2
radmaker	—	—	—	2	2
strosnijder	—	—	—	2	2
bakker	—	—	—	2	2
schepen	—	—	1	1	2
doodgraver	—	—	—	1	1
brouwer	—	—	—	1	1
schipper	—	—	—	1	1
steenbakster	—	—	1	—	1
metselaar	—	—	—	1	1
zadelmaker	—	—	—	1	1
knopenmaker	—	—	—	1	1
Totaal	6	4	14	70	94

Bron: ASKvN, inv. nrs. 495, 496, 497.

En zo lijkt het ook te zijn: de smid nam een belangrijke plaats in binnen de lokale economie van de 17e en 18e eeuw, binnen de nijverheid aanvankelijk zelfs de belangrijkste. Dit wordt bevestigd door ander bronnenmateriaal (zie verder). Daarnaast waren de beroepen van kleermaker, molenaar, timmerman, kuiper, schoenmaker en wever goed vertegenwoordigd. De overige beroepen kwamen minder vaak voor, zoals bakker, metselaar en zadelmaker.

Het is geen verrassend beeld. De beroepen van smid en kleermaker waren ook in het 17e eeuwse Drenthe sterk vertegenwoordigd. Ook elders op het platteland kwamen de in de tabel genoemde beroepen voor. Het zijn de beroepen die het goed functioneren van een agrarische samenleving mogelijk maakten en die behoorden, als we de indeling van Roesingh voor het Veluwe platteland van 1749 aanhouden, tot de zogenaamde 'basisberoepen' of 'agrarische ambachten'. Ook de 'dorpsambachten' en de 'centraal verzorgende beroepen' ontbraken niet.¹⁸ De ambachtslieden hadden een verzorgende functie voor de plaatselijke bevolking en niet meer dan dat. De smid was nodig om de ijzers van de ploeg te slijpen,

de radmaker repareerde de wielen van de boerenwagens en de kleermaker voorzag de dorpsbewoners van nieuwe kleren. Hoe deze voorzieningen op dorpsniveau waren, weten we niet.

Er werden in de Over-Betuwe in de 17e eeuw overigens meer beroepen uitgeoefend dan tabel 3.1 en ook tabel 3.2 laten zien, zo blijkt uit andere bronnen. Zo woonde er in Valburg in 1690 in ieder geval een korvenmaker en werd er in Andelst eind 17e en begin 18e eeuw waarschijnlijk zeep gemaakt.¹⁹ Het beroep van korvenmaker of mandenmaker moet veel vaker voorgekomen zijn dan de bronnen vermelden. Aangezien de tabak doorgaans in manden werd vervoerd en het aantal tabakkers na 1670 sterk toenam, zoals we nog zullen zien, nam het aantal mandenmakers waarschijnlijk eveneens toe.²⁰

Merkwaardig is, dat we het beroep van tapper en winkelier, die, hoewel ze tot de basisberoepen behoorden, niet in de verpondingsregisters van de Over-Betuwe, maar ook niet of nauwelijks in andere 17e en 18e eeuwse bronnen tegenkomen. Hier schieten de bronnen duidelijk tekort. Want in 1810 waren er in Over-Betuwe volgens het patentregister minstens 150 tappers en minimaal 60 winkeliers gevestigd.²¹ Er zal wat dat aangaat niet zoveel veranderd zijn tussen 1650 en 1810. Ook ruim vóór 1810 zal in elk dorp een aantal tappers gewoond hebben, zeker als we in acht nemen dat er in 17e en 18e eeuw veel meer bier werd gedronken dan in de 19e eeuw. In het dorp Andelst waren er in 1703 bijvoorbeeld minimaal twee tappers gevestigd, gezien de verdeling van de biergelden en in 1697 werden in minstens twee andere gelegenheden in het dorp wijn en azijn verkocht, gelet op de verdeling van deze gelden.²² Ook in de Neder-Betuwe en in het Rijk van Nijmegen waren in die tijd in verschillende dorpen tappers en winkeliers gevestigd.²³

We kunnen er slechts naar gissen waarom deze beroepen ontbreken in de bronnen. Een mogelijke verklaring is, dat deze beroepen vooral in combinatie met andere beroepen werden uitgeoefend, en dat ze vrijwel nooit als hoofdberoep golden. Dikwijls werd de winkel en de tapperij door de vrouw gedreven, terwijl de man een ander beroep uitoefende. Volgens de Registres Civiques van 1811, waarin alleen de hoofdberoepen werden genoteerd van mannen van 21 jaar en ouder, werkten er in de Over-Betuwe slechts zeven winkeliers en 36 tappers (zie bijlage acht). Vergelijk deze aantallen met de bovengenoemde uit de patentregisters van 1810, waarin alle winkeliers en tappers werden genoteerd. Veel mensen (huishoudens) aan begin van de 19e eeuw deden het beroep van winkelier en tapper erbij, zo mogen we concluderen.²⁴

De zogenaamde stedelijke beroepen²⁵, zoals barbier, banketbakker, zilversmid, glazenmaker en hoedenmaker kwamen volgens tabel 3.1 niet voor. Wel waren er een zadelmaker en een knopenmaker gevestigd. Het ontbreken van de meeste stedelijke beroepen hoeft niet te verbazen, omdat de Over-Betuwe nu eenmaal een agrarisch gebied was. Maar hier wordt nogmaals de zwakte van de bron zichtbaar, want in de Over-Betuwe

waren in de 17e eeuw zeker wel barbiers en glazenmakers gevestigd, al hoeven we niet onder de indruk te raken van het aantal keer dat we ze in de bronnen tegenkomen.²⁶ We moeten voorzichtig zijn met conclusies, maar dat de ambachtslieden en dienstverleners indertijd geen belangrijke plaats innamen, lijkt vrij duidelijk.

3.3. DE BEROEPSSTRUCTUUR OMSTREEKS 1675

De volgende bronnen stammen uit de jaren zeventig van de 17e eeuw. Voor het schoutambt Valburg beschikken we over een drietal opgaven van de beroepsbeoefenaren. De opgaven zijn zeker niet compleet, dat blijkt wel uit de onderlinge verschillen, maar de gecombineerde gegevens geven een goede indruk van het aantal hoofden van huishoudens dat buiten de landbouw werkzaam was (tabel 3.2). De verschillen tussen de opgaven zullen eerder te wijten zijn aan degenen die de lijst opstelden, dan dat ze werkelijk bestonden. Want waarom zou Valburg in 1673 geen schoolmeesters geteld hebben, drie in 1676 en in 1678 opnieuw geen? Dat zelfde geldt voor het aantal predikanten: in 1673 geen, vier in 1676 en in 1678 geen. Daarom nemen we aan, dat het grootste genoemde aantal van een bepaald beroep, ook daadwerkelijk in het schoutambt werkzaam was. We komen dan op 37 beroepsbeoefenaars die omstreeks 1675 in een andere sector dan de landbouw werkzaam waren. Als we veronderstellen dat de cijfers voor Valburg representatief zijn voor de regio, dan was tussen 17 en 22% van de hoofden van huishoudens niet of slechts ten dele werkzaam in de landbouw (over de verschillen in de inwonersaantallen, zie bijlage een). In de landbouw werkte dus zo'n 80%, indien we ervan uitgaan dat de meeste arbeiders ook in die sector werkten. Tussen 1650 en 1675 lijkt de beroepsstructuur niet veel veranderd. Dit is slechts schijn, want bij de opkomst van de tabaksteelt, en dat gebeurde al vanaf de jaren vijftig van de 17e eeuw, veranderde er veel. Daarover straks.

Ook in 1673-1678 blijkt weer dat de smid een relatief belangrijke positie innam. Volgens de opgave van 1673 was er in elk dorp één gevestigd. De zogenaamde basis- en agrarische beroepen ontbraken niet, ook de dorpsambachten en centraal verzorgende beroepen waren grotendeels aanwezig (zie ook tabel 3.3). We kunnen niet zoveel zeggen over een eventuele toenemende beroepsdifferentiatie tussen 1650 en 1675. Maar we hebben de indruk dat deze niet veel was veranderd.

Kijken we naar gegevens uit enkele dorpen in de Neder-Betuwe, dan blijken de belangrijkste verzorgende beroepen omstreeks 1700 overal voldoende aanwezig te zijn geweest. Ook de beroepen kruidenier, winkelier, tapper en barbier, die we in de Overbetuwse bronnen uit die tijd nauwelijks zijn tegengekomen, kwamen regelmatig in de Neder-Betuwe voor. Van de 312 getelde personen (= hoofden van huishoudens) die in 'ider Dorp wonen en wat bedrieff deselve ider hebben' (Eck, Kesteren, Opheus-

DE BEROEPSSTRUCTUUR OMSTREEKS 1675

TABEL 3.2. Het aantal beroepsvermeldingen op de 'monsterrolle vant schoutambt Valburg 1673', de familiegeldcedullen van 1676 en rotcedullen van 1678 van hetzelfde schoutambt (vijf dorpen).

Beroep	1673	1676	1678
smid	5	3	2
smid/keuter	—	1	1
snijder/kleermaker	4	—	1
kuiper	3	4	3
kuiper/keuter	—	1	1
radmaker	1	2	1
wever	1	1	—
schipper/arbeider	1	—	—
timmerman	—	2	1
timmerman/arbeider	—	1	1
dekker	—	2	—
schoenmaker	—	3	2
molenaar	1	2	1
molenaar/keuter	—	—	1
koster	—	1	—
schoolmeester	—	3	—
predikant	—	4	—
schepers	—	1	1
bakker	—	—	1
hele boer	26	22	28
halve boer	13	12	16
keuter	12	30	53
arbeider	57	43	59
overig/onbekend	39	75	14
Totaal	163	213	187

Bron: OAOB, inv. nrs. 701, 2267, 2268, zonder Oosterhout en Homoet.

TABEL 3.3. Het aantal beroepsvermeldingen in de kohieren van het hoofdgeld in 1678.

Beroep	Aantal
smid	7
molenaar	5
kuiper	5
predikant	4
wever	3
dekker	2
metselaar	2
brouwer	2
schoolmeester	1
timmerman	1
schoenmaker	1
speelman	1
Totaal	34

Bron: OAOB, inv. nr. 772.

den, Ravenswaaij en Rijswijk), waren er minimaal 52 met een ambachtelijk of dienstverlenend beroep, dat is 17%.²⁷ Als we ervan uitgaan dat ieder dorp ook een schoolmeester en een predikant telde, dan is het aantal mensen dat in de Neder-Betuwe een niet-agrarisch beroep uitoefende op ongeveer 20% te stellen.

3.4. DE BEROEPSSTRUCTUUR OMSTREEKS 1710

De inwonerscedullen uit 1711 en 1713, die vrijwel het gehele gebied beslaan, delen ons ook iets over het voorkomen van verschillende beroepen mee. In hoofdstuk twee hebben we deze bron uitgebreid besproken. Helaas biedt de bron aangaande de beroependifferentiatie erg weinig informatie. Slechts 58 keer wordt er een beroep vermeld buiten dat van hele of halve boer, keuter of arbeider. Tabel 3.4 geeft hiervan een overzicht.

Wederom wordt zichtbaar welke prominente plaats de smid innam. Van de diensten van de smid werd kennelijk veelvuldig gebruik gemaakt. Dat blijkt ook uit tabel 3.7. In zogenaamde schuldenlijsten van de boedelin-

TABEL 3.4. Het aantal beroepsvermeldingen per onderscheiden groep op de inwonerscedullen van 1711/13.

Beroep	Keuter	Niet-boer	Totaal
smid	2	13	15
radmaker	2	4	6
dekker	—	4	4
brouwer	3	1	4
kuiper	—	4	4
molenaar	2	1	3
wever	—	2	2
veerman	—	2	2
glazenmaker	—	2	2
timmerman	—	2	2
bakker	—	2	2
snijder/kleermaker	—	2	2
schoenmaker	—	1	1
visser	1	—	1
speelman	—	1	1
houtzager	—	1	1
hovenier	—	1	1
chirurgijn	—	1	1
metselaar	—	1	1
barbier	—	1	1
koopman	—	1	1
sergeant	—	1	1
Totaal	10	48	58

Bron: OAOB, inv. nrs. 2107D, 2249, 2250. Er zijn geen hele of halve boeren met een andere beroepsaanduiding vermeld.

ventarissen wordt de smid het vaakst genoemd. Het ging daarbij niet om de geringste bedragen. De plaatselijke smid had van de keuter Hermen Coppers in 1716 ruim 33 gulden te vorderen. Jacob Ponsen uit Andelst was de smid in 1769 60 gulden schuldig en Peter Stocx was de weduwe van Derk Hageman 'wegens verdienste van smedeloon' over 1727 en mogelijk over een deel van 1728 ruim 40 gulden schuldig. Men liet de schulden vaak hoog oplopen, eens per jaar betalen was kennelijk niet ongebruikelijk.

De schuld van Peter Stocx aan de smid is gespecificeerd. In 1727 en in een gedeelte van 1728 werden de ploegijzers zeven keer voor hem gescherpt en een paar gerepareerd, werd acht maal 'het schaar aangescherpt' en een paar keer gerepareerd, drie paarden van hoefijzers voorzien, een zicht aan hem verkocht, enkele raden van nieuw ijzer voorzien, drie gaffels verkocht of gerepareerd, ijzers verkocht, verschillende keren een aantal nagels verkocht enzovoort.

Volgens de cijfers uit tabel 3.4 komt de radmaker op de tweede plaats. Dat betekent niet dat het aantal radmakers in werkelijkheid groter was dan bijvoorbeeld het aantal schoen- of kleermakers, maar het is wel de eerste keer dat ze zo sterk uit een bron naar voren komen. Ook de boedelschulden laten zien dat de boeren veel gebruik maken van de radmaker. We moeten in dit verband eens naar de wagenmakers kijken. Die komen, behalve in Huissen, vóór de 19e eeuw eigenlijk niet voor in de bronnen, terwijl uit de boedelbeschrijvingen blijkt dat iedere boer wel een of meerdere wagens bezat (paragraaf 7.2). Het is onwaarschijnlijk dat pas met de komst van de wagenmaker deze wagens in de Over-Betuwe werden gemaakt. Het waren de radmakers die deze wagens repareerden én fabriceerden. Volgens de Registres Civiques waren in de Over-Betuwe acht radmakers en slechts twee wagenmakers gevestigd, het patentregister echter vermeldt geen radmakers, maar wel negen rijtuig- en wagenmakers.

De bronnen uit 1711/13 noemen beroepen die we nog niet eerder zijn tegengekomen, zoals dat van chirurgijn, koopman, houtzager en speelman. We kunnen hier nog geen bewijs voor een toenemende differentiatie in zien, wel dat de beroepsstructuur in de Over-Betuwe gedifferentieerder was dan eerder is gebleken. Alle beroepen voor het goed functioneren van deze plattelandssamenleving waren omstreeks 1700 binnen redelijke afstand aanwezig.

3.5. OPKOMST VAN DE TABAKSBOUW

Het aantal mensen dat grotendeels een zelfstandig bestaan in de landbouw had, lijkt na 1650 verhoudingsgewijs sterk te zijn afgenomen (zie grafiek 2.8). Vanaf de jaren vijftig en zestig van de 17e eeuw heeft er echter binnen de landbouw in de Over-Betuwe een grote verandering plaatsgevonden. Omstreeks die tijd deed de tabak zijn intrede. In 1668 bleek dit

gewas al volledig in het gebied te zijn geaccepteerd en hield een groot deel van de bevolking, althans die van bepaalde dorpen, zich bezig met de verbouw van dit gewas (paragraaf 5.10).

We moeten de snelle acceptatie van de tabaksbouw in de Over-Betuwe in verband brengen met de agrarische depressie, die zich na 1650 manifesteerde en ongeveer een eeuw duurde (de neergaande seculaire trend). De graanprijzen daalden sterk en de boeren in de Over-Betuwe, die voor een relatief groot deel afhankelijk waren van de verkoop van granen, gingen in inkomen achteruit. De grote boeren zullen de gevolgen van de depressie minder hebben gevoeld dan de keuters, maar ze zullen allemaal geprobeerd hebben te bezuinigen op de kosten en de vraag naar loonarbeid werd minder (paragraaf 5.14). Hoewel de vraag naar bepaalde diensten altijd bleef bestaan, werd ook hierop bezuinigd. De ambachtslieden, winkeliers en tappers zullen eveneens minder zijn gaan verdienen.

Het hoeft niet te verbazen dat juist de keuters, ambachtslieden en loonarbeiders het nieuwe gewas, waarvan de prijzen relatief erg hoog waren, snel accepteerden. Dit arbeidsintensieve gewas, dat bovendien uitermate geschikt was voor kleine gezinsbedrijven, vulde het gedaalde en dalende inkomen goed aan.²⁸ Het gewas bood zelfs zoveel perspectief dat de bevolking in de Over-Betuwe kon toenemen.

De landbouw oefende dus een grote aantrekkingskracht uit en het aantal mensen dat binnen die sector een min of meer onafhankelijk bestaan opbouwde nam dus eerder toe dan af na 1650. Minstens 29 personen uit verschillende huishoudens in Valburg tabakten in 1669. Het dorp telde in die tijd niet meer dan 40 huishoudens.²⁹ Overigens was het areaal tabak in 1669 uitzonderlijk groot en werd dit tot 1705 zelden meer gehaald (zie bijlage tien). Maar hoezeer de tabaksbouw het dorp was binnengedrongen blijkt uit het feit dat de bakker, de schoenmaker, de smid, de kuiper, maar ook de schoolmeester en de predikant zich hier op gezette tijden mee bezig hielden. De introductie en acceptatie van het gewas in de Betuwe verliep dus aanzienlijk sneller dan uit de gegevens van Roessingh blijkt.³⁰

Het is onmogelijk een schatting te maken van het aantal tabakkers aan het begin van de 18e eeuw. Dat het er veel waren, is wel duidelijk. Rond 1710 bevond de tabaksbouw in de Republiek zich op een hoogtepunt.³¹ Zo ook in de Over-Betuwe. In Valburg en Elst werd tussen 1705 en 1716 een relatief grote oppervlakte bebouwd met tabak. Het percentage mensen (huishoudens) dat zich toen in het dorp Valburg bezig hield met de tabaksbouw kwam ruim boven de 70% van het totaal aantal huishoudens uit, zo blijkt uit een vergelijking van de tiendgegevens (bijlage tien) met de inwonerscedullen van 1711/13 (zie eerder). Dit percentage gold waarschijnlijk niet voor alle dorpen.

De landbouw nam dus tussen 1650 en 1713 mogelijk in betekenis toe in de Over-Betuwe, of werd in ieder geval niet minder belangrijk. Hoeveel procent van de hoofden van huishoudens aan het begin van de 18e eeuw

vooral in de landbouw werkzaam was, is echter, net zoals het aantal tabakkers, moeilijk vast te stellen. Een probleem dat hierbij een rol speelt, is dat van de groeiende groep mensen die in meer dan één economische sector werkte. Is het voor iedere regio in de 17e en 18e eeuw al moeilijk een scherpe scheidslijn te trekken tussen de economische sectoren, omdat veel mensen in meer dan één sector hun brood te verdienen, in de Over-Betuwe lijkt dit aantal na 1650 alleen maar toe te nemen.

De meeste ambachtslieden hadden in 1650 niet meer dan drie morgen in gebruik, zo blijkt uit tabel 3.1. Ze verdienden hun brood dus voornamelijk buiten de landbouw. Na de introductie van de tabak, bleek het echter mogelijk met dat stukje grond meer geld te verdienen dan men voorheen ooit had gekund. De schoenmaker bleef dus niet bij zijn leest, maar ging tabakken. Aan de andere kant moet het voor veel meer ambachtslieden van buiten het gebied aantrekkelijk zijn geweest zich in de Over-Betuwe te vestigen. Ten eerste omdat de bevolking toenam, maar ook omdat men het inkomen dat men als ambachtsman verdiende, kon aanvullen met verdiensten uit de tabaksbouw. Men kon dus genoeg nemen met een kleinere klantenkring dan normaal mogelijk zou zijn geweest. Een groeiend aantal ambachtslieden kan dus samengaan met een afnemende specialisatie. Het percentage huishoudens dat aan het begin van de 18e eeuw ten dele in de landbouw werkzaam was zal daarom tussen de 75 en 85% hebben gelegen. Het aantal dat buiten de landbouw werkte nam toe, maar het aantal dat daarbinnen werkte ook. Een relatief groot deel van de beroepsbevolking werkte zowel in de landbouw als daarbuiten.

Dat laatste komt heel duidelijk naar voren bij gegevens uit 1750. In dat jaar deed de overheid het 'Placaet tot Opneming van de Huysen, met derselver Groote, Getal van Personen, en haare Qualiteyten, etc' uitgaan, naar aanleiding van de belastingonrust die Gelderland in haar ban had gehad. Met behulp van deze bron is het mogelijk de beroepsstructuur te beschrijven. Helaas zijn alleen gegevens van het schoutambt Valburg (zes dorpen) bewaard gebleven. De gegevens zijn echter van dien aard, dat ze als redelijk representatief voor de streek kunnen gelden.

Uit tabel 3.5, waarin deze gegevens zijn verwerkt, blijkt dat 16% van de hoofden van huishoudens tabakker was. Ongeveer 70% van de hoofden van huishoudens werkte vooral in de landbouw, inclusief deze tabakkers. Het lijkt erop dat de meeste tabakkers in het dorp Valburg woonden. Bij het genoemde aantal van 22 tabakkers aldaar, moet echter vermeld worden dat het die mensen zijn, bij wie alleen het beroep van tabakker is vermeld of bij wie dit beroep als eerste werd genoemd. Daarnaast waren er nog eens 17 hoofden van huishoudens die een ander hoofdberoep hadden, maar die daarnaast tabak verbouwden. De timmerman, de smid, de metselaar, de schoenmaker, de kleermaker en de kuiper hadden allemaal een veldje met tabak. Het aantal tabakkers in het dorp Valburg was dus veel hoger, het aantal dat daar in de landbouw werkte dus ook. Sommigen hadden echter 'arbeider' als tweede beroep en die zouden sowieso tot de

landbouw gerekend zijn. Al met al was het percentage hoofden van huishoudens in het schoutambt Valburg dat (ten dele) in de landbouw werkte iets hoger dan 70%, namelijk 73%. Bovendien is het aannemelijk dat een aantal ambachtslieden in de andere dorpen van schoutambt Valburg ook tabakten. Indien dat zo was, dan was het percentage van de hoofden van het huishouden dat een belangrijk deel van het inkomen in de landbouw verdiende nóg hoger dan 73%.³²

Het aantal tabakkers dat uit tabel 3.5 blijkt, is overigens te laag. Want waarom waren er in Valburg 22 tabakkers gevestigd en in Oosterhout geen? Waarschijnlijk zijn de Oosterhoutse tabakkers als arbeider geteld. De bedrijven van veel tabakkers waren namelijk zo klein dat men er geen rekening mee hield. Dat deed men aan het begin van de 19e eeuw ook niet (zie paragraaf 2.6). Het is in ieder geval opvallend dat in Herveld en Oosterhout, waar nauwelijks tabakkers werden geregistreerd, relatief veel arbeiders woonden. Een aantal van hen zal zeker tabak verbouwd hebben.

Het is helaas voor niemand vast te stellen, welk deel van het inkomen in de landbouw werd verdiend. Voor boeren(arbeiders) was dit percentage vanzelfsprekend hoger dan voor de meeste ambachtslieden, zowel voor als na de introductie van de tabak. Sinds er tabak werd verbouwd in de Over-Betuwe, waren de mogelijkheden om een inkomen in de landbouw te verwerven voor de laatsten wel sterk toegenomen. We moeten ons echter realiseren dat vrijwel elk niet-boerenhuishouden in de Over-Betuwe, hier gedefinieerd als huishouden zonder paarden, of het nu tabakke of niet, gedurende de gehele onderzoeksperiode een beperkt gedeelte van het inkomen verdiende binnen de landbouw. Verreweg de meeste niet-boerenhuishoudens bezaten één of meer koeien en wat varkens die zij bij tijd en wijle verkochten, maakten waarschijnlijk vooral voor eigen gebruik boter en kaas, hadden of pachtten een of meer fruitbomen en verbouwden wat groente en later wat aardappelen in de hof.³³ De tabak bood velen weliswaar een nieuwe en belangrijker bron van inkomsten, maar de landbouw als inkomstenbron was voor een aantal van hen niet nieuw. De landbouw nam een veel prominentere plaats in binnen deze plattelandseconomie dan de percentages per sector suggereren.

Overigens waren het niet alleen ambachtslieden, winkeliers en tappers die op kleine schaal agrarische werkzaamheden verrichtten, zoals het verbouwen van tabak of het vetmesten van een koe. Er waren ook boeren die niet-agrarisch werk deden, zo blijkt uit de boedelbeschrijvingen. In 1774 hield een hele boer er een steenoven op na. Het is mogelijk dat hij alleen voor eigen gebruik bakte, zoals men dat, vanwege de hoge transportkosten, aan het begin van de 19e eeuw weleens deed.³⁴ Een andere hele boer die nevenarbeid verrichtte was A.J. Van Doorn te Andelst, die winkelwaren leverde. Meer aanwijzingen dat hele boeren of hun gezinsleden er ander werk naast deden, hebben we niet. De genoemde hele boeren zullen een uitzondering geweest zijn. Het aantal halve boeren dat een nevenberoep uitoefende, was groter. In de 18e en de eerste helft van de 19e eeuw zijn

OPKOMST VAN DE TABAKSBOUW

TABEL 3.5. Het aantal beroepsbeoefenaars in schoutambt Valburg per sector in 1750.

SECTOR/ Beroep	Andelst	Herveld	Ooster- hout	Slijk- Ewijk	Valburg	Zetten	Totaal	%
LANDBOUW								
boer	5	11	6	4	3	7	36	12
bouwer	2	1	—	2	1	—	6	2
keuter	1	—	3	1	—	2	7	2
beestenweider	—	1	—	—	—	—	1	0
schepper	—	—	1	1	—	1	3	1
koehoeder	—	1	—	—	—	—	1	0
tuinman	1	—	—	—	1	—	2	1
tabakker	6	3	—	3	22	12	46	16
TOTAAL	15	17	10	11	27	22	102	35
arbeider	9	30	28	13	11	11	102	35
TOTAAL	24	47	38	24	38	33	204	70
NIJVERHEID								
kleermaker	1	3	2	1	1	—	8	3
dekker	—	1	—	—	—	1	2	1
(wielen)draaiër	—	1	—	—	1	—	2	1
radmaker	1	—	—	—	—	—	1	0
schoenmaker	1	3	1	2	2	1	10	3
molenaar	—	1	—	—	1	—	2	1
smid	1	1	1	—	2	1	6	2
spinstër	2	1	1	—	—	1	5	2
wever	—	1	—	—	—	—	1	0
timmerman	1	1	—	1	2	1	6	2
kuijper	—	—	1	—	1	—	2	1
bleker	—	—	—	1	—	—	1	0
bennemaker	—	—	—	2	—	—	2	1
...nmaker	—	—	1	—	—	1	2	1
TOTAAL	7	13	7	7	10	6	50	17
HANDEL EN DIENSTEN								
schipper	1	—	2	—	—	—	3	1
herbergier	—	1	1	—	—	—	2	1
ambtsdienaar	—	—	—	—	1	—	1	0
advocaat	—	1	—	—	—	—	1	0
onderschout	—	—	—	—	1	—	1	0
karman	—	1	—	—	—	—	1	0
schoolmeester	1	1	1	1	1	1	6	2
predikant	—	1	—	1	1	—	3	1
voerman	1	2	—	—	3	3	8	3
winkelier	1	1	—	—	1	1	4	1
veerman	—	—	1	—	—	—	1	0
kapitein	—	—	—	—	1	—	1	0
TOTAAL	4	8	5	2	9	5	33	11
OVERIG	1	1	1	—	—	1	4	1
TOTAAL GENERAAL	36	69	51	33	57	45	291	99
GEEN BEROEP	—	3	1	2	7	2	15	
GEGEVENS ONTBREKEN	6	10	8	7	8	6	45	

Bron: OAOB inv. nr. 840.

we een aantal halve boeren (15-40 morgen in gebruik) tegengekomen, dat naast het boerenbedrijf het beroep van smid, molenaar, belastingontvanger, brouwer, kastelein, bakker en winkelier uitoefende. Ook de keuters (3-15 morgen) combineerden vaak diverse bezigheden. Eén had een postwagen, een ander brouwde bier, een derde maalde meel, een aantal hield er een winkel op na of was kastelein en we zijn een smid, een timmerman en een bakker onder de keuters tegengekomen (zie ook de tabellen 3.1 en 3.4). In feite waren veel van deze keuters gewoon tabakker (bijlage negen).

Tussen 1713 en 1750 lijkt de betekenis van de landbouw iets te zijn afgenomen. We moeten echter voorzichtig zijn met deze conclusie, omdat alle cijfers van vóór 1750 op grove schattingen zijn gebaseerd en de cijfers van 1750 alleen Valburg betreffen. Toch is er wel iets voor deze conclusie te zeggen. Roessingh schrijft dat het na 1720 niet goed ging met de tabaksbouw. Hoewel de productie na 1730 weer herstelde, zou er na 1730 een zekere concentratie van de teelt zijn opgetreden.³⁵ In Valburg en Elst nam het areaal tabak vanaf 1720 af met een kwart en herstelde zich zeker tot 1742 niet (zie bijlage tien). In 1745 heeft men het over 'enkele morgens' tabak in die dorpen, hetgeen niet wijst op een groot areaal. Het aantal tabakkers zal ook afgenomen zijn. Dat er minder mensen in de landbouw werkten dan voorheen, is aannemelijk, temeer daar de landbouw tussen 1730 en 1750 in een voortdurende crisis verkeerde.³⁶

Wat betreft de nijverheid in 1750, zijn we bijna alle beroepen al eerder tegengekomen. Sterker, een aantal beroepen is zelfs verdwenen. Waar zijn bijvoorbeeld de mandenmaker, de bakker, de chirurgijn, de zeepzieder? Van het feit dat omstreeks 1750 in Valburg een ambtsdienaar en een advocaat woonden, hoeven we niet onder de indruk te raken. Die waren mogelijk reeds ver voor 1750 in Valburg gevestigd. We kunnen concluderen dat er sinds de 17e eeuw geen sprake was van een toenemende specialisatie. Integendeel, de specialisatie was zelfs afgenomen, niet alleen omdat ambachtlieden en andere niet-agrarische beroepsbeoefenaars tabak gingen verbouwen, maar ook omdat veel arbeiders zich op deze teelt toeleghen en loonarbeid combineerden met een eigen bedrijfje (zie ook paragraaf 5.10).

3.6. WEVERS EN SPINSTERS

Opvallend is dat in heel schoutambt Valburg slechts één wever was gevestigd, ondanks dat wevers in een van de eerste levensbehoeften voorzagen. Het aantal wevers en verwante beroepsbeoefenaars als ververs en blekers was zeer beperkt in de Over-Betuwe, zeker in vergelijking met Groningen, Drenthe en de Veluwe. Het aantal wevers lijkt zelfs af te nemen. In 1676 was één wever in Valburg gevestigd. In 1750 woonde er nog steeds een, maar in 1840 ontbraken ze daar (zie de tabellen 3.2, 3.5, 3.9). Vermelden

de verpondingsregisters voor de gehele Over-Betuwe ten westen van het Pannerdens kanaal (exclusief Huissen) vijf wevers (hetgeen er te weinig zijn), de registres civiques uit 1811 (bijlage acht) noemen voor het gebied eveneens vijf (hetgeen mogelijk ook iets te laag is). Dit terwijl de bevolking in die tijd in omvang verdubbelde. Telde Huissen in 1722 nog veertien linnenwevers (tabel 3.6), de registres civiques melden dat er in 1811 niet meer dan vier waren gevestigd. Ook de schulden in de boedelinventarissen suggereren dat er steeds minder gebruik gemaakt werd van de diensten van de (plaatselijke) wever (tabel 3.7).

Het waren niet de boeren zelf die de stoffen weefden of dat steeds meer gingen doen. We zijn in de boedelinventarissen niet één weefgetouw tegengekomen. Misschien dat de inwoners van de Over-Betuwe, in vergelijking met de overige bewoners van het platteland van het rivierengebied, vaker een beroep deden op de wevers in de stad, omdat dit gebied nu eenmaal ingeklemd lag tussen Arnhem en Nijmegen. En wellicht probeerden de textielgilden aldaar, net zoals elders wel gebeurde, deze vorm van plattelandsnijverheid in hun directe omgeving de kop in te drukken. Kijken we echter naar de beroepsstructuur aan het begin van de 19e eeuw, dan zien we dat die van de Over-Betuwe wat het aantal wevers betreft niet wezenlijk afwijkt van de rest van het rivierengebied. De Neder-Betuwe telde in 1807 geen wevers en het platteland van het kwartier van Nijmegen slechts 26.³⁷ Eind 17e eeuw telde de Neder-Betuwe ook nauwelijks wevers.

Het is aannemelijk dat we de afname van het aantal wevers in de Over-Betuwe in verband moeten brengen met de grote verschuiving van het zwaartepunt van de textielnijverheid naar het oosten en zuiden van het land, die in de loop van de 17e en 18e eeuw plaatsvond.³⁸ De linnenwevers in de Over-Betuwe konden niet meer op tegen de concurrentie uit Twente en de Achterhoek, waar deze tak van nijverheid tot grote bloei kwam.³⁹ Deze teruggang is ook elders op het platteland geconstateerd: Roessingh ziet het voor de platteland van de Veluwe gebeuren en Paping voor het kleigebied van Groningen.⁴⁰

De vraag is, hoe kwamen de inwoners van de Over-Betuwe en de rest van het kwartier van Nijmegen aan hun stoffen, want het aantal plaatselijke wevers was te weinig om aan de vraag te voldoen. Dat laatste wordt meteen duidelijk als we kijken naar de verhouding van het aantal wevers tot de bevolkingsaantallen. Het platteland van het Kwartier van Nijmegen telde begin 19e eeuw ongeveer 60.000 inwoners, maar het aantal wevers (bazen) kwam er niet boven de 26 uit, zo hebben we gezien.⁴¹ Vergelijk dit met het kleigebied van Groningen met iets minder inwoners in die tijd. Het gebied, dat niet bekend staat als een proto-industrieel gebied, telde begin 19e eeuw ruim 100 zelfstandige wevers (dus nog exclusief de knechten). Maar zelfs in Groningen konden de wevers niet meer aan de vraag voldoen, want het aantal wevers was er eveneens gestaag afgenomen in de 18e eeuw, terwijl de omvang van de bevolking was toegenomen.⁴² De Betuwenaren haalden waarschijnlijk de wollen stoffen van de Veluwe, het ka-

toen en linnen uit Amersfoort en oostelijk Gelderland (bombazijn) en betrokken het duurdere materiaal uit Arnhem en Nijmegen.

Wie maakten gebruik van de diensten van die enkele wevers die de Over-Betuwe telde? De schuldenlijsten van de boedelbeschrijvingen geven hier enig zicht op.⁴³ Huijbert van Kruchten, halve boer uit Heteren, had bij overlijden in 1681 een schuld van 65 gulden bij de wever in Elst. Dat is erg veel, mogelijk waren het vooral achterstallige vorderingen. Eerder zagen we dat de schulden aan leveranciers wel vaker hoog opliepen. De keuter Hendrick Burchers, eveneens uit Heteren, was in 1694 aan Jan Janssen een weefloon van bijna tien gulden verschuldigd. Daar stond echter tegenover dat van hem (Hendrick Burchers) nog '28 ellen doeck bij voorn. wever sijn, noch onvercogt'. Kunnen we hieruit opmaken dat de wever het doek in opdracht van Hendrick had gemaakt (mogelijk van vlas dat door Hendrick zelf was verbouwd) en dat het de bedoeling was dat hij het doek voor Hendrick zou verkopen en de opbrengst, onder aftrek van zijn weefloon, aan hem zou afdragen? Waarschijnlijk mogen we deze conclusie trekken. Het geeft enig zicht op hoe boeren op verschillende manieren in hun levensonderhoud voorzagen en het zegt iets over hoe de arbeidsverhoudingen voor de wevers lagen. Hendrick liet overigens niet alle geweven stoffen verkopen, maar hield ook nog wat zelf, gezien het feit dat hij aan de 'linnenaeijster' nog ruim twaalf gulden verschuldigd was.

Er waren meer boeren die gebruik maakten van de plaatselijk wever. Zoals Gerrit Verway, halve boer uit Doornenburg, die in 1698 40 pond vlasgaren bij de wever had gebracht. De boer had ook nog 41 el 'wercken-doeck' op voorraad en drie pond vlas om te spinnen plus vier pond 'werckengaren ongekoockt'. Tuijtje de Kemp, weduwe van Jan Crijns, hele boer te Valburg, had in 1703 30 pond gesponnen garen in voorraad. En Jelis Jansen van der Wall, hele boer uit Randwijk had in 1734 twintig pond vlas op voorraad, dat gesponnen was tot garen. Daarnaast behoorde nog eens 87,5 el 'ongemaakt linnen' tot de boedel. De dochter van Dibbit Hendricx, hele boer te Driel, had in 1735 40 el doek laten weven voor vier gulden. De nazaten van Derk Debbits, hele boer uit Zetten, erfden in 1778 onder meer 40 pond garen en 60 el nieuw doek. Ook sommige van deze boeren zullen deze stoffen ten dele hebben verkocht. Het is onwaarschijnlijk dat Jelis Jansen, 87,5 el (60 meter) voor eigen gebruik op voorraad hield.⁴⁴

We zouden ook eens naar de ontwikkeling van het aantal spinners of spinsters kunnen kijken. Was hier sprake van een parallelle ontwikkeling, zoals op de Veluwe, waar met het aantal wevers ook het aantal spinsters en spinners afnam?⁴⁵ De spinner of spinster als apart beroep zijn we echter nauwelijks tegengekomen. Wel zijn er veel spinnewielen in de boedelbeschrijvingen beschreven. Hoewel we vanwege het geringe aantal boedelbeschrijvingen waarover we beschikken, voorzichtig moeten zijn met conclusies aangaande de periode 1675-1750, lijkt het erop dat tussen 1675 en

1800 in ongeveer 40% van de huishoudens één of meerdere spinnewielen aanwezig waren.⁴⁶ Zowel in de huishoudens van de hele en halve boeren als in die van de keuters en niet-boeren werden ze gevonden. We kunnen ons echter niet aan de indruk onttrekken dat de huishoudens van de keuters en de niet-boeren samen verhoudingsgewijs de meeste spinnewielen telden.

Of het percentage huishoudens met bruikbare spinnewielen inderdaad nauwelijks is veranderd tussen 1675 en 1800, staat nog te bezien⁴⁷, maar hoe moeten we dit in verband brengen met (de afname van) het aantal wevers? Allereerst valt hierbij op dat het aantal mensen dat zich (af en toe) bezig hield met spinnen niet in verhouding stond tot het aantal wevers in de regio. Indien 40% van de huishoudens bruikbare spinnewielen telde, dan stonden ze eind 18e eeuw in zo'n 900 huishoudens opgesteld. Aangezien een groot aantal huishoudens twee spinnewielen telde en in de regio negen wevers waren gevestigd (er waren zes tot tien spinners per wever nodig), dan is wel duidelijk – en dan hoeven de spinnewielen niet continu in gebruik te zijn geweest – dat het garen voor een groot deel bestemd was voor wevers buiten de regio.

Het is natuurlijk aannemelijk dat de boeren en boerinnen die gebruik maakten van de arbeid van de plaatselijke wevers ook mensen voor zich lieten spinnen, vaak eigen personeel, of het spinnen zelf deden. Een deel van het garen bleef dus in de Over-Betuwe voor verdere bewerking. Opvallend is dat een aantal boeren, die gesponnen vlas in voorraad hadden, zelf niet over spinnewielen beschikten. Ze hadden dus of het garen van anderen gekocht of ze hadden het vlas gekocht om dit vervolgens te laten verwerken door een spinner. Hieruit blijkt in ieder geval dat niet uitsluitend voor eigen gebruik werd gesponnen. In de Over-Betuwe werd overigens ook vlas verbouwd, al was het niet veel, maar sommigen lieten waarschijnlijk hun eigen oogst verwerken. We hebben de indruk dat het verbouwen van vlas in de Over-Betuwe in de 18e eeuw afnam (zie paragraaf 6.6).

Waarom worden er zo weinig spinners of spinsters in de bronnen genoemd, terwijl er zoveel spinnewielen waren opgesteld in de Over-Betuwe? Het spinnen gebeurde doorgaans door vrouwen en omdat de beroepen van vrouwen alleen werden genoteerd indien ze als hoofd van het huishouden werden beschouwd, komen we het beroep van spinster weinig tegen in de bronnen.⁴⁸ Het in Valburg genoemde aantal van vijf spinsters omstreeks 1750, kunnen we derhalve als het topje van de ijsberg beschouwen (zie tabel 3.5). Het beroep van deze vrouwen weten we toevallig omdat ze weduwe waren. Op de grotere boerderijen zullen de meiden zich ten dele met het spinnen hebben beziggehouden. Als ze al ergens in de bronnen voorkomen, dan zeker niet als spinsters.

Zijn we hier op het spoor van een heuse huisnijverheid? Het feit dat veel huishoudens meer dan één spinnewiel telde, lijkt hierop te wijzen. De Over-Betuwe is hierin echter geen uitzondering. Elders op het platteland in Nederland, ook in nabij gelegen gebieden, werd tot in de 19e

eeuw veel garen gesponnen door boeren en arbeiders. De landbouwenquête van 1800 doet hier verslag van. Op de vraag: 'maakten zij (de boeren PB) hun eigen linnen, woldoek, koussen enz.', was het antwoord voor het district Vianen: 'neen, dog veele spinnen hun eigen garen om linnen daarvan te laten weven'. Ook in de districten Veluwe/Eemland, Nijmegen, Meijerij Den Bosch, Houten/Schonauwen, was spinnen een belangrijke taak op de boerderij. In het ene district werd vooral het eigen verbouwde vlas verwerkt (bijvoorbeeld in de Meijerij), in het andere werd het van verre aangevoerd. Zo kochten de boeren uit de omgeving van Steenwijk het vlas, dat uit Rotterdam was aangevoerd en door de plaatselijke middenstand werd verkocht, in grote hoeveelheden in. Ook het feit dat veel huishoudens in de Over-Betuwe meer dan één spinnewiel telde, was niet uitzonderlijk. In de regio Houten/Schonauwen waren in de meeste huishoudens twee of meer spinnewielen aanwezig. Het aantal spinnewielen was hier zo mogelijk nog groter dan in de Over-Betuwe, want als we de rapporteur van dat district moeten geloven, stonden in vrijwel elk huis spinnewielen opgesteld.

Het werk gebeurde vooral in de winter: 'de vrouwen, dogters en dienstmeiden spinnen des winters s'avonds'. De vrouw van de rapporteur van district Houten/Schonauwen spon, hoewel het spinnen thuis een afnemende zaak was, nog '30 pond (circa veertien kilo)⁴⁹ mooi gaaren tot hemdelinne voor plaisir op een winter en zied daarbij haar huishouden na en houd dat in order (...)'.⁵⁰ Hoewel de man doet voorkomen alsof dat erg veel was, zullen anderen niet veel minder hebben gesponnen in een winter. Het is vrijwel zeker, gezien het beperkte aantal wevers, dat het meeste garen naar elders ging voor verdere bewerking en daarna werd doorverkocht. Het is niet waarschijnlijk dat hetzelfde garen als geweven stof terugkwam. Veel boeren kochten hun stoffen gewoon kant en klaar, in verschillende kleuren en kwaliteiten in de winkel of van reizende handelaren en lieten deze verwerken door de kleermaker.⁵¹ Ook de bovengenoemde Overbetuwse boeren hadden, zoals gezegd, waarschijnlijk niet al het garen en doek voor eigen gebruik op voorraad.

Voor wie was het meeste garen dan bestemd? Niet voor de wolwevers op de Veluwe. Die werden voorzien door spinners, maar vooral door spinsters uit de eigen regio. Bovendien kan men zich afvragen of er veel wol werd gesponnen in de Over-Betuwe. De schaaphouderij stelde er niet zoveel voor, zoals we nog zullen zien, en de boedelbeschrijvingen spreken toch vooral van vlas en linnen. Huissen telde in 1722 veertien linnenwevers en geen wolwevers.

Linnenwevers buiten de streek zullen het garen grotendeels verwerkt hebben. Aanvankelijk waren dat vooral de wevers in Arnhem en Nijmegen (en Huissen), zo nemen we aan, al stelde de textielnijverheid daar niet veel voor in de 17e, 18e eeuw en 19e eeuw.⁵² Maar net zoals het aantal wevers in de Over-Betuwe en Huissen achteruitging, zullen de wevers in Arnhem en Nijmegen in aantal zijn afgenomen. We komen dan vanzelf op de

gedachte, al is deze hypothetisch, dat op de Overbetuwse boerderijen, groot en klein, steeds meer vlas werd gesponnen voor Twentse en Achterhoekse wevers. De linnennijverheid aldaar groeide vanaf de tweede helft van de 17e eeuw, met als gevolg dat de vraag naar vlas het lokale aanbod overtrof. Het vlas dat dientengevolge steeds meer uit Holland en Zeeland kwam – in 1755 kwam het meeste in Twente verwerkte vlas hiervandaan – werd mogelijk ten dele in de Over-Betuwe gesponnen, alvorens het werd doorgevoerd naar het oosten.⁵³ De Over-Betuwe lag precies op de route van het westen naar het oosten, langs de grote rivieren en de loonkosten waren er lager dan in het westen van de Republiek.

Na 1800 is het in de Over-Betuwe met het spinnen gebeurd. We zien dat aan het aantal spinnewielen in de huizen. In de periode 1825-1855 stond er in nog maar 23% van de huishoudens een of meer spinnewielen. In die jaren begon ook de mechanisatie van de spinnerijen in het oosten van het land, hetgeen geen positieve uitwerking zal hebben gehad op het thuis spinnen in de Over-Betuwe.

Huisnijverheid of niet, duidelijk is dat veel huishoudens (boeren, tabakkers, ambachtslieden) in de Over-Betuwe het inkomen op deze wijze probeerden aan te vullen. Het grote aantal spinnewielen getuigt in ieder geval niet van een verregaande specialisatie.

3.7. NIJVERHEID, HANDEL EN DIENSTEN 1720-1840

We keren weer terug naar Valburg halverwege de 18e eeuw, want we willen, om de gegevens meer perspectief te geven, de situatie in Valburg in 1750 vergelijken met die in Huissen in 1722. Bovendien kunnen de gegevens uit Huissen iets over de beroepsdifferentiatie in de streek zeggen. Huissen behoorde, zoals we weten, niet tot de Republiek, maar tot het hertogdom Kleef, dat vanaf de tweede helft van de 17e eeuw onder Pruisen viel. Pas in het begin van de 19e eeuw werd het gebied bij de Over-Betuwe getrokken. Het is bekend dat de inwoners van de Over-Betuwe, van wie een relatief groot aantal na de reformatie katholiek was gebleven, in groten getale kerkten in Huissen.⁵⁴ Want hier werd de katholieken niets in de weg gelegd. Het is aannemelijk dat naast dit kerkelijk verkeer er een intensief economisch verkeer bestond tussen de Over-Betuwe en Huissen. Huissen, dat vrijwel omsloten werd door de schoutambten Elst en Bemmel en in een uithoek van Kleef lag, was sterk gericht op de Over-Betuwe, zeker na de aanleg van het Pannerdens Kanaal. De inwoners van de Liemers, dat ook tot Kleef behoorde, raakten steeds meer georiënteerd op Zevenaar, aangezien dit plaatsje aan economische betekenis toenam en Huissen wat dit betreft aan het begin van de 18e eeuw zelfs voorbij gestreefd leek te zijn.⁵⁵

Dit intensieve handelsverkeer tussen de Over-Betuwe en Huissen blijkt wel uit de uitgebreide tabakssmokkel tussen de gebieden, waarover regel-

TABEL 3.6. Het aantal beroepsbeoefenaars in de nijverheids- en de dienstensector in Huissen in 1722.

SECTOR/Beroep	Aantal	SECTOR/Beroep	Aantal
NIJVERHEID		brandewijnstoker	1
metselaar	5	bakker	10
timmerman	4	grutmolenaar	1
glazenmaker	2		
leidekker	2	Totaal	89
kuiper	4		
mandenmaker	2	HANDEL EN DIENSTEN	
kleermaker	8	wijnhandelaar	1
barbier	4	lakenhandelaar	3
schoenmaker	9	houthandelaar	1
zadelmaker	3	kruidenier	12
smid	4	voerman	6
slotenmaker	1	schipper	4
wagenmaker	7	kastelein	7
draaier	1		
scheepstimmerman	2	Totaal	34
linnenwever	14		
slager	3	TOTAAL GENERAAL	123
bierbrouwer	2		

Bron: ZWEERS, 'Historischer Bericht', 143.

matig werd geklaagd.⁵⁶ Dit was mede het gevolg van het zwakke belasting-regiem dat de Republiek kende. De relatief zelfstandige positie van de provincies was hier debet aan. Want hoewel de in- en uitgaande rechten een zaak van de Generaliteit was, prevaleerden de regionale handelsbelangen bij de praktische uitoefening van deze rechten vaak boven de republikeinse belangen.⁵⁷ Het vigerende belastingstelsel moest dus niet al te belemmerend te werken op de handelscontacten.

We mogen er dus vanuit gaan dat de inwoners van de Over-Betuwe, met name die uit de dichtbij gelegen dorpen van de schoutambten Bemmelen en Elst gebruik maakten van de diensten van de in Huissen gevestigde ambachtslieden en winkeliers. Hoewel de woonplaats van de schuldeisers in de Overbetuwe boedelbeschrijvingen meestal niet werd vermeld, blijkt een paar keer dat de leveranciers uit Huissen kwamen (tabel 3.7). Huissen dat aan het begin van de 18e eeuw ongeveer evenveel inwoners telde als Valburg (hoofdstuk twee), was beter voorzien van ambachtslieden en winkeliers dan Valburg, hetgeen de regionale verzorgingsfunctie van dit stadje onderstreept.

Zo telde Huissen in 1722 tien bakkers, terwijl er in 1750 in Valburg niet één lijkt te zijn gevestigd. In hoeverre er in de Over-Betuwe nog thuis brood werd gebakken is de vraag, maar niet zelden blijken de grote boeren aldaar nog over bakhuizen te beschikken, zo komt uit de boedelbeschrijvingen en de pachtboeken naar voren.⁵⁸ Toch waren er halverwege

de 18e eeuw wel bakkers in de Over-Betuwe gevestigd en hoogstwaarschijnlijk ook in Valburg. Ze waren er voor 1750 en ze waren er daarna, dus ze waren er ook omstreeks 1750, zo mogen we veronderstellen. Het aantal bakkers zal toen echter wel beperkt zijn geweest. Maar daar kwam snel verandering in. In 1811 telde de Over-Betuwe, inclusief Huissen 29 bakkers en volgens het patentregister van 1810 (exclusief Huissen, inclusief Pannerden, Herwen, Aerdt en Millingen) zelfs 33 (bijlage acht). De gemeente Valburg telde in 1840 alleen al zestien bakkers(knechten). We kunnen hierin de eerste tekenen zien van een toenemende specialisatie.

Dat geldt ook voor het aantal metselaars. Ze worden wel genoemd in bronnen van voor 1750, maar in het Valburg van omstreeks 1750 worden ze niet vermeld. Wel in Huissen in 1722. Echter aan het begin van de 19e eeuw is het aantal metselaars verhoudingsgewijs niet gering. Herveld (= schoutambt Valburg) telde er in 1811 tenminste acht en Huissen tien (tabel B8.2 bijlage acht), dertig jaar later waren er in Valburg negentien gevestigd.

De verschillen tussen Valburg en Huissen vonden natuurlijk ten dele hun oorzaak in het feit dat bepaalde beroepsbeoefenaars een grotere klantenkring nodig hadden dan andere. Een wagenmaker of radmaker bediende een kleinere markt dan een schoenmaker. Het ene beroep kwam derhalve op regionaal niveau minder vaak voor dan het andere. De verzorgende functie van het ene dorp of schoutambt was daarom groter dan het andere. Huissen telde zeven wagenmakers in 1722, Valburg slechts één radmaker in 1750. In Huissen waren glazenmakers, barbiers, zadelmakers en een slotenmaker gevestigd, in Valburg niet of nauwelijks. Dat de verzorgende functie van het stadje Huissen groter was dan die van Valburg, blijkt ook als we naar het aantal beroepen per beroepsgroep per 1.000 inwoners in beide plaatsen kijken (tabel 3.10). Maar het aantal schoenmakers, kleermakers, smeden, dekkers, kuipers verschilde niet wezenlijk in die plaatsen.

De bronnen zijn overigens niet volledig te vertrouwen. Want in 1811 telde Huissen volgens de Registres Civiques geen wagen- of radmakers, terwijl er in dat jaar in Valburg (Herveld) tien waren gevestigd (bijlage acht). We kunnen ons nauwelijks voorstellen dat er een dergelijke belangrijke tussentijdse verschuiving had plaatsgevonden. Aan de verschillen tussen de plaatsen moeten we derhalve niet te veel betekenis hechten.

Het aantal ambachtslieden en winkeliers in Huissen in 1722 bewijst echter nogmaals dat in de 18e eeuw alle beroepen voor het goed functioneren van een agrarische samenleving op regionaal niveau aanwezig waren. De mensen hoefden hiervoor niet naar de grote steden Arnhem en Nijmegen. De beroepsdifferentiatie was groot.

Voor de beroepsstructuur van de Over-Betuwe aan het begin van de 19e eeuw beschikken we over goede informatiebronnen. De Statistieke beschrijvingen van 1808 vermelden voor de Over-Betuwe (exclusief Panner-

DE PLAATS VAN DE LANDBOUW

TABEL 3.7. Het aantal beroepsvermeldingen bij de uitgaande schulden in de boedelbeschrijvingen per periode van 25 jaar tussen 1675-1800 (crediteuren) (n= het aantal boedelbeschrijvingen).

Beroep	1675-1699 n=16	1700-1724 n=14	1725-1749 n=20	1750-1774 n=52	1775-1800 n=71	Totaal
smid	5	5	5	7	12	34
smid (Arnh.)	1	—	—	—	—	1
schoenmaker	3	3	5	1	11	23
schoenmaker (Nijm.)	1	1	—	—	—	2
radmaker	—	1	3	4	7	15
radmaker (Huiss.)	—	1	—	—	—	1
timmerman	1	3	3	1	4	12
timmerman (Huiss.)	—	1	—	—	—	1
kleermaker	1	—	3	—	6	10
winkelier	—	—	2	2	5	9
winkelier (Wag.)	—	—	—	1	—	1
winkelier (Nijm.)	1	—	—	1	—	2
wever	3	1	1	1	2	8
metselaar	1	—	1	1	2	5
bakker	1	—	1	—	3	5
kuiper	—	2	—	1	1	4
schepers	—	—	1	—	1	2
leidekker (Arnh.)	1	—	—	—	—	1
steenovenbaas	—	—	—	—	1	1
steenbakker (Arnh.)	1	—	—	—	—	1
scheepstimmerman	1	—	—	—	—	1
linnennaaiester	1	—	—	—	—	1
dekker	1	—	—	—	—	1
naaiester	—	—	1	—	—	1
haammaker	—	1	—	—	—	1
spinner/ster	—	—	—	1	—	1
zadelmaker	—	—	—	1	—	1
bouwmeester	—	—	—	—	1	1
stoelenmaker	—	—	—	—	1	1
chirurgijn	—	—	—	—	1	1
ketelbuijter	—	—	—	—	1	1
brouwer	—	—	—	—	1	1
voerman	—	—	—	—	1	1
glazenmaker	—	—	—	—	1	1
steenkoper	—	—	—	—	1	1
molenaar	—	—	—	—	1	1
klompenmaker	—	—	—	—	1	1

Bron: ORAOB, inv. nrs. 480-486. Toelichting: Slechts een enkele keer is een beroep in de tabel opgenomen dat genoemd is bij de vorderingen, bijvoorbeeld in het geval dat een boer graan had geleverd aan een plaatselijke bakker of wanneer een metselaar zijn diensten had aangeboden aan de schoenmaker in de buurt. In sommige boedelbeschrijvingen zijn er schulden aan verschillende mensen met hetzelfde beroep opgenomen. In dat geval zijn alle personen met dat beroep vermeld in de tabel. Het aantal beroepsvermeldingen kan dus hoger zijn dan het aantal boedelbeschrijvingen.

den, Millingen enz.) acht windkorenmolens en twee roskorenmolens. Daarnaast waren er vier bierbrouwerijen en vijf steenbakkerijen. Het waren kleine bedrijven met weinig personeel. Naast nog twee kaasmakerijen, waren dit de enige bedrijven, die men de moeite van het vermelden waard vond.⁵⁹ De nijverheid kenmerkte zich door eenmansbedrijven, al hadden sommige ambachtlieden wel wat personeel in dienst.

Uit andere bronnen (de Registres Civiques uit 1811) blijkt de nijverheid aan het begin van de 19e eeuw nog steeds uitsluitend een verzorgende functie te hebben. Niet meer dan 15% van de beroepsbevolking was in deze sector werkzaam (bijlage acht). Niet één niet-agrarische beroepsgroep kan stuwend genoemd worden. Het waren timmerlieden, metselaars, dekkers, kuipers, kleermakers, schoenmakers en smeden, die het meest voorkwamen. Ongeveer 75% van de beroepsbevolking in de nijverheid behoorde tot deze beroepsgroepen.

In vergelijking met 1750 lijkt de nijverheid zelfs iets aan betekenis ingeboet te hebben, want toen werkte 17% in deze sector. Maar dit is optisch bedrog. De gegevens van 1750 zijn minder representatief dan die van 1811. Bovendien was een niet gering aantal mensen werkzaam in meer dan één sector, ook aan het begin van de 19e eeuw. Zo was in 1811 voor ongeveer 80% van de slaggers dit vak slechts een nevenberoep en waren er nog steeds veel ambachtlieden die naast hun hoofdberoep tabakten.⁶⁰ Aangezien het aantal personen met meer dan één beroep onbekend is, hebben geringe veranderingen tussen de sectoren geen betekenis.

Binnen de dienstensector zijn tussen 1750 en 1811 eveneens weinig veranderingen opgetreden. In beide jaren was zo'n 11% van respectievelijk de hoofden van huishoudens en de beroepsbevolking hierin werkzaam. Maar aangezien gebleken is, dat het aantal winkeliers en tappers ernstig is onderschat en ook dat zij dikwijls in meer dan één sector werkzaam waren (zie eerder en bijlage acht), moeten we evenzeer met deze conclusie voorzichtig zijn.

De werkgelegenheid in de nijverheid en dienstensector groeide met de omvang van bevolking mee, zo mogen we concluderen. Van een toenemende specialisatie was slechts in beperkte mate sprake. Weinig of nog niet eerder genoemde beroepen als leerlooier, koperslager, horlogemaker, stoelenmaker, klompenmaker, deurwaarder, veearts, tollenaar en

TABEL 3.8. De relatieve betekenis (uitgedrukt in procenten) van onderscheiden economische sectoren in 1811 per plaats.

SECTOR	Bemmel	Elst	Gendt	Heteren	Herveld	Totaal	Huissen	Totaal
Landbouw	71	66	85	67	78	74	73	74
Nijverheid	16	18	11	14	16	15	16	15
Handel en diensten	12	15	4	19	6	11	11	11

Bron: zie bijlage acht

DE PLAATS VAN DE LANDBOUW

TABEL 3.9. De beroepsbevolking in Valburg in 1840.

SECTOR/Beroep ^a	Abs.	%	SECTOR/Beroep ^a	Abs.	%
LANDBOUW			HANDEL EN DIENSTEN		
landbouwers	128		koopman in fruit	2	
tabakplanter	212		winkelier	6	
warmoezenier	9		karman	26	
schaapherder	9		markramer	11	
koehoeder	12		commissionair	2	
arbeider	492		schipper	14	
			herbergier	5	
TOTAAL	862	71	tapper	10	
			veearts	1	
visser	5		doctor	2	
jager	1		notaris	1	
NIJVERHEID			zaakwaarnemer	1	
steenbakker	1		muzikant	1	
timmerman	47		schoolmeester	7	
metselaar	19		dienstbode	22	
strodekker	8		burgemeester	1	
kuiper	4		assessor	1	
houtzager	1		ontvanger	2	
klompenmaker	10		rijksschatte	1	
stoelenmaker	1		jachttopziener	1	
schrijnwerker	1		commies	2	
kleermaker	32		landmeter	1	
naaister	11		veldwachter	2	
schoenmaker	24		klerk	1	
zadelmaker	1		gemeente bode	1	
smid	24		kapelaan	1	
wagenmaker	7		pastoor	3	
horlogemaker	1		predikant	4	
verver	5		TOTAAL	132	11
slager	3		TOTAAL GENERAAL	1.219	100
bakker	16		werkbode	238	
molenaar	3				
TOTAAL	219	18	TOTAAL GENERAAL	1.457	

Bron: GAA, Register van volkstelling van gemeente Valburg over het jaar 1840. Geen inventarisnummer.

a beroepsbeoefenaars inclusief leerlingen en knechten.

landmeter kwamen in 1811 in de Over-Betuwe nog nauwelijks voor (bijlage acht). Misschien dat er thuis minder vaak brood werd gebakken, misschien werd er meer gebruik gemaakt van de diensten van de winkeliers, mogelijk nam het spinnen thuis al aan het begin van de 19e eeuw wat af en werd er minder getabakt door de ambachtslieden, maar de grote verschuiving tussen de sectoren begon pas veel later. Ook als we naar tabel 3.7 kijken, dan blijkt dat de boeren tussen 1675 en 1800 onveranderlijk gebruik maakten van de diensten van vooral smeden, schoenmakers, rad-

makers, timmerlieden en kleermakers.

Tussen 1811 en 1840 lijkt de nijverheid iets en de dienstensector niet aan betekenis te zijn toegenomen. In de gemeente Valburg werkte in 1840 18% van de beroepsbevolking in de nijverheid en 11% in de handel en dienstensector (tabel 3.9). Deze cijfers komen aardig overeen met de percentages voor het binnen Valburg gelegen dorp Andelst in 1850 (respectievelijk 16,6 en 11,2%).⁶¹ De nijverheid en de dienstensector hadden nog steeds vooral een verzorgende functie, althans in Valburg, want elders in de regio werd de nijverheid, met name de bedrijfstak steenfabricage, steeds meer van belang.

3.8. HET VERZORGINGSPATROON 1750-1810

Volgens tabel 3.8 lijkt het verzorgingspatroon aan het begin van de 19e eeuw per plaats sterk te verschillen. Werkte in Gendt slechts 11% van de beroepsbevolking in de nijverheid, in Elst was dat 18%. Was in Herveld niet meer dan 6% in de handel en dienstensector werkzaam, in Heteren en Gendt was dat 19%. Zo waren er in Gendt, dat in 1809 ongeveer 1.000 inwoners telde, volgens de Registres Civiques twee keer zoveel schoenmakers gevestigd als in Bemmél, waar ruim 2.000 mensen woonden. Elst telde verhoudingsgewijs veel meer kleermakers dan bijvoorbeeld Heteren. Het aantal kooplieden in Bemmél lag ver boven dat van Herveld.

Deze verschillen zijn ten dele te wijten aan de op lokaal niveau minder goede kwaliteit van de bron. Bovendien ontbreken de gegevens van bepaalde dorpen, zodat de cijfers (met name van Herveld) iets vertekend kunnen zijn. De verschillen tussen de mairiën (bestuurlijke eenheden waarvan grenzen anders lagen dan van de schoutambten) zullen niet en zeker niet wat betreft basisberoepen als kleer- en schoenmaker zó groot geweest zijn. Maar verschillen tussen de mairiën zullen zeker wel bestaan hebben. Zo hoeft het niet te verbazen dat in Elst, als meest centraal gelegen plaats, de ambachtslieden verhoudingsgewijs goed vertegenwoordigd waren. Het gaat ons echter niet om de verschillen tussen de schoutambten, maar om het totaalbeeld. En dat beeld is niet van dien aard dat we ernstig aan de bruikbaarheid van de gegevens gaan twijfelen. Bovendien hebben we de gegevens uit de Registres Civiques getoetst aan gegevens uit andere bronnen, waaruit blijkt dat de geaggregeerde gegevens uit de Registres Civiques redelijk betrouwbaar zijn (zie bijlage acht).

Met deze en met de Valburgse gegevens uit 1750 kunnen we het 'verzorgingspakket' van de Over-Betuwe beoordelen door deze te vergelijken met de desbetreffende gegevens uit andere plattelandsstreken. De Vries en Van der Woude benadrukken, op basis van een soortgelijke vergelijking, de moderniteit van het 18e en begin 19e-eeuwse platteland in Nederland, zowel in de 'kustgewesten' Noord-Holland, Friesland en Zeeland als in de 'landgewesten' Overijssel, Drenthe en de Veluwe. Overal in Ne-

derland waren destijds voor de consument bepaalde goederen en diensten binnen redelijke afstand aanwezig. Hoe was dat in de Over-Betuwe? Dat wordt zichtbaar in de tabellen 3.10a en b. De vergelijking is niet helemaal zuiver, omdat de kwaliteit van de bronnen per regio verschilt.⁶²

De verschillen aangaande de cijfers van de Over-Betuwe tussen 1810 en

TABEL 3.10A. Het aantal beroepen per beroepsgroep per 1.000 inwoners van Huissen 1722, schoutambt Valburg 1750 (vijf dorpen), zes Drentse kerspellen 1742 en het Veluwe platteland 1749.

	Valburg	Huissen	Drenthe	Veluwe
timmerman	3,5	2,7	5	5
kleermaker	4,7	5,3	4	5
schoenmaker	5,8	6	7	4
wagen/radmaker	1,7	4,7	—	2
smid	3,5	2,7	3	2
winkelier	2,6	8	4	5
kuiper	1,2	2,7	2	1
wever	0,6	9,3	7	5
bakker	—	6,7	—	3
schoolmeester	3,5	—	—	—

Bron Valburg en Huissen: zie tabellen 3.5 en 3.6. Omdat de bron betreffende Valburg niet helemaal volledig is, hebben we het aantal inwoners op 1.700 gesteld. Het aantal inwoners van Huissen hebben we op 1.500 gesteld, zie tabel 2.1; Bieleman, *Boeren*, 110; Roessingh, *Beroep en bedrijf*, 228.

TABEL 3.10B. Het aantal beroepen per beroepsgroep per 1.000 inwoners in vier plattelandsgebieden in Nederland begin 19e eeuw.

	Over-Betuwe 1810	Over-Betuwe 1811	Over-Betuwe 1811 excl. Huissen	Overijssel 1795	Zeeuwse eilanden 1807	Noorder- kwartier 1811
timmerman	5,4	6,3	6,3	5,0	3,7	8,8
voerman, schipper	—	4,1	3,6	6,5	3,3	7,7
bakker	2,6	2,7	2,3	2,0	1,5	5,4
kleermaker	4,5	6,4	5,8	4,0	3,9	4,1
schoenmaker	3,5	5,3	4,7	3,6	2,1	2,9
tapper/herbergier	11,7	3,8	3,0	2,9	3,5	3,1
metselaar	2,8	3,1	2,7	0,7	—	2,5
slager	3,2	0,8	0,7	0,8	3,2	1,9
chirurgijn	0,3	0,5	0,3	0,7	1,2	1,8
smid	2,8	4,0	4,2	1,4	2,0	1,7
kuiper	0,9	1,5	1,5	0,8	0,7	0,8
onderwijzer	1,4	1,5	1,6	1,2 a	—	2,0
geestelijke	—	2,2	2,0	0,9 a	—	2,2

Bron Over-Betuwe: zie bijlage acht; bronnen voor de andere plattelandsregio's zijn: Van der Woude, Het Noorderkwartier 302; Slicher van Bath, Samenleving, 174; Harten 'De verzorging van het platteland, 31-73; De Vries en Van der Woude, Nederland 1500-1815, 593. a stad en platteland. Toelichting: zie tekst.

1811 worden onder meer bepaald door de bronnen. Voor 1810 beschikken we over een patentregister en voor 1811 over de Registres Civiques. In 1810 werd voor het patentregister vrijwel elke economische activiteit per persoon (inclusief vrouwen) binnen de nijverheid en de dienstensector genoteerd, terwijl de overige gegevens, ook in de andere gebieden, vooral de hoofdberoepen van de mannelijke beroepsbeoefenaren aangaan. Het hoge aantal tappers en slaggers per 1.000 inwoners in 1810 betekent derhalve alleen dat het verzorgingspakket in de Over-Betuwe wat deze beroepen betreft goed is en niet dat deze beroepen in andere gebieden slecht vertegenwoordigd zouden zijn. Een andere oorzaak van de verschillen tussen de Overbetuwse cijfers in 1810 en 1811 is, dat de bronnen ten dele verschillende gebieden beslaan (zie bijlage acht).

Het verzorgingspakket in de Over-Betuwe was zeer goed en deed nauwelijks onder voor dat van het Noorderkwartier en al helemaal niet voor dat in andere regio's. Hoewel de kwaliteit van de diverse bronnen ongetwijfeld ten dele debet was aan de verschillen tussen de regio's, waren er natuurlijk ook reële verschillen. We gaan hier niet diep op in, De Vries en Van der Woude analyseren deze voor de andere regio's in voldoende mate.⁶³ In de Over-Betuwe werd vaker thuis brood gebakken dan in het Noorderkwartier, maar minder vaak dan in Overijssel en Zeeland. In de Over-Betuwe bouwde men minder houten huizen dan in het Noorderkwartier. In het eerste gebied maakten de boeren veel vaker gebruik van de diensten van de smeden dan elders, mogelijk omdat er op de vele relatief grote boerenbedrijven in de Over-Betuwe minder tijd over was om het onderhoud aan ploegen en wagens zelf te verrichten, enzovoort.

Hoe goed het verzorgingsapparaat van de Over-Betuwe ook geweest mag zijn, voor bepaalde goederen en diensten was men toch afhankelijk van de steden Arnhem en Nijmegen. De boeren die daar regelmatig kwamen om goederen te verkopen, zullen deze gang naar de stad ook gebruikt hebben om er producten aan te schaffen, die in het dorp niet te verkrijgen waren. Nog aan het begin van de 19e eeuw ontbraken de goud- en zilversmeden geheel in de Over-Betuwe.⁶⁴ Er waren geen horlogemakers, geen hoedenmakers, boekverkopers enzovoort gevestigd. Maar dat deze goederen, die door deze ambachtslieden werden gemaakt, wel door de Overbetuwse boeren werden aangeschaft, bewijzen de boedelinventarissen. En de boerin die 'er najverig op is (...) de Parijsche modes te volgen', zal haar kleding niet bij de winkelier of kleermaker in het dorp betrokken hebben, maar in Nijmegen, Arnhem of nog verder weg.⁶⁵

3.9. OPKOMST VAN DE STEENBAKKERIJEN

Zou het Gelders rivierengebied in de loop van de 19e eeuw een vooraanstaande positie verwerven in de steenfabricage, aan het begin van de eeuw

en daarvoor stelde deze tak van nijverheid nog niet veel voor. De steenbakkerijen in de Over-Betuwe waren nog zeer kwetsbaar en gericht op de plaatselijke behoefte. Toen aan het begin van de 19e eeuw werd besloten de vestingswerken te Nijmegen af te breken, vreesde men voor het voortbestaan van de steenbakkerijen in het gebied. De 'excessive massa steenen' die daarbij vrij zou komen, zou tot gevolg hebben 'dat deze steenbakkerijen (...) een reeks van jaaren werkeloos zullen moeten blijven, en al-zoo geheel in verval geraken'.⁶⁶

Het aantal steenbakkers in de Over-Betuwe bleef gering tussen 1650 en 1825. In de bronnen komen ze slechts sporadisch voor. De verpondingsregisters van 1650 noemen er één, de Registres Civiques van 1811 vermelden er drie en het patentregister van 1810 eveneens drie (bijlage acht). In werkelijkheid zullen het er wel meer geweest zijn, maar niet véél meer. Dat de steenbakkerij in die tijd niet veel voorstelde, blijkt ook uit het feit dat de boeren nog aan het begin van de 19e eeuw soms zelf hun eigen stenen bakten.⁶⁷

Pas na 1825 traden er aanzienlijke veranderingen op. De verbeterde infrastructuur in het land, waardoor de steenfabrieken niet meer dicht bij het afzetgebied gevestigd hoefden te zijn, de aanwezigheid van geschikte en goedkope klei en de beschikbaarheid van goedkope arbeiders speelden hierbij een rol. In 1850 telde de Over-Betuwe reeds dertien steenfabrieken, vier daarvan waren in Huissen en zes in Bemmelen gevestigd. In 1899 waren er ruim 550 mensen in Bemmelen betrokken bij de steenfabricage, dat was meer dan 25% van de lokale beroepsbevolking. Tien jaar eerder waren dat er nog ongeveer 300 geweest. Op regionaal niveau was het aantal arbeiders in de steenfabrieken overigens niet zó groot, want Elst en Valburg telden in 1899 nauwelijks arbeiders in die bedrijfstak. Gendt en Huissen daarentegen, met in 1850 respectievelijk twee en vier steenfabrieken, zullen ook een aanzienlijk aantal steenovenarbeiders geteld hebben. Het is onbekend hoeveel dat er waren.⁶⁸

Steenfabricage betekende tot in de 20e eeuw vooral seizoensarbeid. De voornaamste reden daarvoor was, dat men voor het drogen van de stenen goed weer nodig had en men in die tijd nog geen continu droogproces kende. Het seizoen duurde van half april tot half september, maar zelfs in deze periode viel het werk wel eens stil, omdat het weer te slecht was. De productieperiode is verder in te delen in een voor-, hoog- en naseizoen. De steenbakkerij was een arbeidsintensief bedrijf, vooral in het korte hoogseizoen waren er veel arbeiders, mannen, vrouwen en kinderen nodig. Gedurende de wintermaanden was er slechts voor een kleine ploeg mensen werk voorhanden.⁶⁹

De steenovenarbeiders behoorden, onder meer als gevolg van het feit dat ze ieder jaar weer wegtrokken, vaak niet tot de dorpsgemeenschap. Dat komt tot uiting in de soms erbarmelijke woonomstandigheden van deze mensen, ver buiten de bebouwde kom, dichtbij de fabriek. Ze hadden soms een ander geloof, waren slechter geschoold en verdienden aan-

zienlijk minder dan de meeste andere dorpelingen.⁷⁰ In 1890 werden de arbeiders in Bemmeler grofweg in twee groepen verdeeld: de boerenarbeiders en de steenovenarbeiders. De levensomstandigheden van de eerste groep waren redelijk, ze hadden een klein bedrijfje in eigendom of pacht en werkten daarnaast vaak met een vast contract bij de grote boeren. De omstandigheden van de steenovenarbeiders, die in het genoemde rapport als kamerbewoners werden aangeduid, waren minder florissant. Zij werden niet geacht, aldus het rapport, voorgoed in de gemeente te zullen blijven.⁷¹ Overigens huurden ook zij regelmatig wat bouwland, waarop aardappelen, tuinvruchten en granen werden geteeld.⁷²

De nijverheid is in de loop van de 19e eeuw als gevolg van onder meer de groei van de steenbakkerij in betekenis toegenomen. In 1899 werkte, als we de cijfers van Bemmeler, Elst en Valburg representatief voor de streek mogen noemen, zo'n 28% van de beroepsbevolking in de nijverheid en 24% in de dienstensector (tabel 3.11). Ook hier was, zoals overal in het land, in de tweede helft van de 19e eeuw de gestage relatieve afname van de beroepsbevolking in de landbouw begonnen.

3.10. DE LANDBOUW 1750-1900

Tot in het tweede kwart van de 19e eeuw bleef de beroepsbevolking in de Overbetuwe landbouw echter onverminderd hoog. Meer dan 70% tot driekwart van het aantal huishoudens of van de beroepsbevolking was vanaf 1750 in deze sector werkzaam. Het aantal mensen dat vooral in de landbouw een bestaan vond, zal in de loop van de tijd zeker veranderd zijn, ook relatief, maar het is, zoals al eerder gezegd, moeilijk om op basis van de gevonden cijfers een duidelijke ontwikkeling weer te geven. Niet in de laatste plaats, omdat we niet weten hoeveel personen indertijd in meer dan één sector werkten.

Daarenboven zijn de beroepsgegevens, zoals we weten, van uiteenlopende kwaliteit. Beschikken we voor 1750 slechts over de gegevens van de beroepen van de hoofden van huishoudens in Valburg, voor 1811 weten we uitsluitend de beroepen van mannen van 21 jaar en ouder. Voor 1840 hebben we daarentegen informatie over de gehele beroepsbevolking, maar helaas weer alleen van Valburg. Opmerkelijk is dat we via deze laatste telling ook geïnformeerd worden over het aantal werkboden. Valburg telde het niet geringe aantal van 238 werkboden, zijnde 16% van de beroepsbevolking (tabel 3.9). Werkboden, voor het grootste deel vrouwen, waren vooral op de boerderijen werkzaam en zouden dientengevolge tot de beroepsbevolking in de landbouw gerekend kunnen worden.⁷³ In dat geval zouden de sectoren landbouw, nijverheid en diensten in Valburg omstreeks 1840 respectievelijk 75, 15 en 11% van het totaal uitmaken. Dergelijke percentages golden waarschijnlijk ook voor de andere gemeenten. Hiermee wordt de prominente plaats die de landbouw binnen de

DE PLAATS VAN DE LANDBOUW

TABEL 3.11. De beroepsbevolking in de gemeenten Bemmell, Elst en Valburg in 1899.

SECTOR/ Bedrijfstak	Bemmell		Elst		Valburg		Totaal	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
LANDBOUW	786	36	1.132	51	949	54	2.867	46
visserij	25	1	11	0	1	0	37	1
NIJVERHEID								
steenbakkerij	555	25	79	4	2	0	636	10
bouw	87	4	108	5	114	6	309	5
chemie	—	0	—	0	1	0	1	0
hout	151	7	38	2	26	1	215	3
kleding	39	2	66	3	41	2	146	2
leer	22	1	23	1	24	1	69	1
oer	13	1	—	0	—	0	13	0
metaal	41	2	50	2	27	2	118	2
wagenmakerij	2	0	14	1	6	0	22	0
textiel	—	0	—	0	1	0	1	0
gas	5	0	—	0	—	0	5	0
voeding	59	3	84	4	76	4	219	4
TOTAAL	974	44	462	21	318	18	1.754	28
HANDEL EN DIENSTEN								
warenhandel	64	3	94	4	92	5	250	4
verkeer	199	9	173	8	72	4	444	7
credietwezen	—	0	2	0	—	0	2	0
vrije beroepen	5	0	20	1	9	1	34	1
verpleging	—	0	2	0	59	3	61	1
onderwijs	10	0	15	1	53	3	78	1
huisel. diensten	107	5	220	10	154	9	481	8
losse arbeiders	—	0	17	1	3	0	20	0
overheid	30	1	56	3	32	2	118	2
kerk	12	1	10	0	13	1	35	1
TOTAAL	416	19	609	28	487	28	1.512	24
TOTAAL GENERAAL	2.212	100	2.214	100	1.755	100	6.181	100

Bron: *Uitkomsten der Beroepstelling 1899*. Bij de presentatie van de cijfers worden nauwelijks losse arbeiders genoemd.

economie van de Over-Betuwe van halverwege de 19e eeuw innam, nog eens extra onderstreept.

We hanteren hier dus een indeling naar de aard van het bedrijf.⁷⁴ Zouden we een indeling naar de aard van het beroep volgen, zoals dat bij de beroepstelling in 1889 werd gedaan, dan wordt de beroepsbevolking in de dienstensector aanmerkelijk groter en wordt het beeld van de beroepsstructuur anders.

We kunnen dus op basis van bovenstaande gegevens nauwelijks bepalen

in hoeverre de omvang van de beroepsbevolking in de landbouw is veranderd na 1750, maar we mogen toch aannemen dat de betekenis van de landbouw voor de plaatselijke economie op lange termijn (tot in het tweede kwart van de 19e eeuw) eerder is toegenomen dan afgenomen. In de eerste plaats herstelden de graanprijzen zich weer na 1750, nadat ze gedurende de dalende seculaire trend almaar waren verslechterd. De inkomsten van de grote boeren, die vooral tarwe, gerst en haver verbouwden, zullen erop vooruit zijn gegaan na 1750, hetgeen een positieve uitwerking zal hebben gehad op de werkgelegenheid in de landbouw.

Niet minder belangrijk waren na 1750 de ontwikkelingen binnen de tabaksbouw. Aanvankelijk nam deze in betekenis af, mede als gevolg van de veranderende prijsverhouding tussen tabak en granen. Ook de verbouw van de aardappel, die na 1750 sterk opkwam was debet aan de dalende betekenis van de tabaksbouw.⁷⁵

In het vierde kwart van de 18e eeuw keerde het tij echter voor de tabaksbouw. Als gevolg van verwikkelingen rond de Amerikaanse vrijheidsoorlog stakte de aanvoer van tabak uit dit gebied en nam de vraag naar tabak uit de Republiek sterk toe. Roessingh laat aan de hand van de ontwikkelingen in Wamel in het Land van Maas en Waal zien dat de toename van het areaal tabak en het aantal telers aanzienlijk waren in de jaren na 1776.⁷⁶ De Over-Betuwe zal eenzelfde ontwikkeling gekend hebben. Het zal positieve effecten hebben gehad op de werkgelegenheid in de landbouw in dat gebied.

Na een inzinking, die veroorzaakt werd door een toenemende import in Europa van Amerikaanse tabak, dankzij de beëindiging van de vrijheidsoorlog aldaar, herstelde de vraag naar en de prijs van tabak uit de Republiek zich weer. De Napoleontische oorlogen, maar vooral de overschakeling door de Amerikaanse boeren van tabak op graan, zorgden ervoor dat de tabaksbouw in de Republiek nieuwe kansen kreeg. Het laatste kwart van de 18e eeuw was in het algemeen gunstig voor de inlandse tabaksteelt met als hoogtepunt 1798, 'het altoos gedenkwaardige gulden tabaksjaar'.⁷⁷

Ook in het eerste decennia van de 19e eeuw bleef de omvang van de tabaksbouw op een redelijk peil, al werden de 18e eeuwse productiecijfers niet meer gehaald. Wel hadden de kleine tabaksbouwers na inlijving in het Franse keizerrijk te lijden onder het strakke tabaksregiem, waarmee de Franse overheid de omvang van de tabaksbouw probeerde te reguleren. Vooral in 1813, toen de Fransen echt greep kregen op de zaak, werd, als gevolg van een forse teeltbeperking, de kleine tabakkers veel schade aangedaan. Hun werd de tabaksteelt namelijk verboden, waardoor zij gedwongen werden over te schakelen op aardappelen. Gelukkig voor hen herwon Nederland eind 1813 zijn vrijheid en de tabaksproductie herstelde zich.⁷⁸

Omstreeks 1850 werd een opmerkelijke verschuiving in de tabaksteelt zichtbaar. Zo was de tabaksteelt in de zandstreken afgenomen, maar die

op de rivierklei, met name in de Over-Betuwe en het Land van Maas en Waal, was belangrijk toegenomen. De oorzaak van deze ontwikkeling lag bij de veranderende vraag naar tabak. De vraag naar het zogenaamde bestgoed, dat vooral verbouwd werd in de zandstreken en gebruikt werd voor de fabricage van snuif- en pruimtabak, nam af. De vraag naar het aardgoed, dat het beste verbouwd kon worden op de daarvoor uitermate geschikte kleigronden, nam daarentegen sterk toe. Het aardgoed werd namelijk gebruikt als dekblad voor sigaren en deze raakten steeds meer in de mode.⁷⁹

Hoeveel tabakkers de Over-Betuwe door de tijd heen telde, kunnen we niet zeggen. Wel dat een zeer groot deel van de bevolking in de Over-Betuwe gedurende het laatste kwart van de 17e eeuw en de gehele 18e en 19e eeuw tabakte. Uit de boedelbeschrijvingen blijkt dat vooral de keuters en niet-boeren tabak verbouwden. Slechts een beperkt aantal hele boeren en halve boeren, dat zijn degenen met meer dan vijftien morgen in gebruik, hielden zich er ook mee bezig (bijlage negen).

Reeds voor de grote verschuiving van de tabaksbouw naar de rivierklei, verbouwden honderden mensen tabak in de Over-Betuwe. Alleen al in Huissen hielden, volgens de Registres Civiques van 1811, minstens 210 mannen van 21 jaar en ouder zich hiermee bezig, zo'n 34% van het totaal. Dit percentage moet ongetwijfeld hoger zijn geweest, want men had destijds de neiging veel tabakkers als arbeider te tellen, zodat het aantal tabakkers is onderschat (bijlage acht en hoofdstuk twee). Een jaar later waren er ongeveer 270 tabakkers in Huissen. Ook in andere schoutambten of mairiën in de Over-Betuwe werden dergelijke aantallen geteld. Volgens Roessingh waren er inclusief Huissen in de Betuwe bijna 1.200 tabakstellers woonachtig.⁸⁰ Indien we dit aantal uitdrukken in procenten van het aantal hoofden van huisgezinnen, komen we op ruim 50% (bijlage acht). Waarschijnlijk was niet iedere tabaksteler hoofd van een huishouden, maar aangezien de tabaksteelt vooral door kleine gezinsbedrijven werd bedreven, zullen de meeste dat toch wel geweest zijn. En als we bedenken dat het aantal tabakkers in 1812 iets lager was dan normaal, dankzij het, overigens toen nog weinig succesvolle beleid van de Franse overheid, kunnen we stellen dat ruim de helft van de huishoudens zich met de tabaksteelt bezig hield. En het aantal zou tot in het derde kwart van de 19e eeuw alleen nog maar toenemen. Door de groei van het areaal aardappelen namen de mogelijkheden van de kleine arbeidsintensieve bedrijven verder toe (zie paragraaf 5.8).

Na 1875 ging het snel bergafwaarts met de tabaksbouw in de Over-Betuwe. De crisis, die de landbouw van 1878 tot 1895 in haar greep hield, was hier mede schuldig aan. De prijzen daalden, de teelt werd steeds onrendabeler. In Huissen maakte de teelt grotendeels plaats voor tuinbouw. Ook elders in de omgeving van Arnhem en Nijmegen kwam de tuinbouw op. Veel kleine Betuwse tabakkers moesten hun bedrijf helemaal opgeven en werden dagloner. Sommigen vertrokken naar België, om daar tabakker te

worden. Anderen emigreerden naar het Ruhrgebied in Duitsland om in de industrie te werken. Weer anderen vonden seizoenwerk in de opkomende steenfabrieken.⁸¹ Het aantal mensen dat in de landbouw werkte, nam zienderogen af. In 1899 was minder dan 50% van de beroepsbevolking van de Over-Betuwe daarin werkzaam (tabel 3.11).

3.11. SLOTBESCHOUWING

De landbouw nam tussen 1650 en 1850 een centrale plaats in binnen de Over-Betuwe. Dat is op zich geen opmerkelijke conclusie. We wisten dit al voordat we aan dit hoofdstuk begonnen. Wat we niet wisten, was dat de plaats van de landbouw er zó prominent was. Ruim 70 tot 80% van de hoofden van huishouden werkten tussen 1650 en 1850 in deze sector.⁸²

We kunnen moeilijk een ontwikkeling geven, maar het sterke vermoeden bestaat, alle gegevens wijzen in die richting, dat de landbouw na 1650, dankzij de introductie van de tabak, aan betekenis toenam, tot deze sector zich aan het begin van de 18e eeuw op een hoogtepunt bevond. Deze sector groeide mogelijk sneller dan de bevolking, ondanks de dalende seculaire trend (gekenmerkt door dalende graanprijzen), die de landbouw van West-Europa in zijn greep hield.

De periode 1720 en 1775 was voor de tabaksbouw geen gemakkelijke tijd, de prijzen waren laag. We zagen het areaal tabak in Valburg en Elst na 1720 afnemen. Welke gevolgen dit had voor de beroepsbevolking in de landbouw, weten we niet precies. Uit de boedelbeschrijvingen blijkt dat velen zich ook in die periode met de tabak bezighielden. Maar een relatieve afname van de beroepsbevolking in de landbouw ligt voor de hand, mede doordat de Republiek tussen 1730 en 1750 in een chronische economische crisisperiode verkeerde.

Na 1750 herstelden de landbouwprijzen zich en na 1775 ging het met de tabaksbouw weer opwaarts. De werkgelegenheid in de landbouw zal als gevolg daarvan toegenomen zijn. Aan het begin van de 19e eeuw hield meer dan de helft van de hoofden van huishoudens zich met de tabaksbouw bezig. En toen de vraag naar het zogenaamde aardgoed, dat het beste gedijt op de zware rivierklei, in de decennia voor 1850 toenam ten koste van het bestgoed op de zandgronden, groeide het aantal tabakkers in de Over-Betuwe nog verder. In hoeverre dit een relatieve groei van het aantal mensen in de landbouw teweeg heeft gebracht is niet duidelijk. De groei was in ieder geval van korte duur, want de landbouw raakte in een zware crisis na 1878. Bovendien veranderden de verhoudingen geheel door de opkomst van de steenbakkerij, die in de tweede helft van de 19e eeuw van grote betekenis werd voor het gebied. De beroepsbevolking in de nijverheid nam relatief toe, die in de landbouw af.

We hebben de indruk dat, ondanks de belangrijke plaats die de landbouw

innam, de beroepsbevolking omstreeks 1650 al redelijk gedifferentieerd was. Alle goederen en diensten voor het goed functioneren van deze agrarische samenleving waren binnen redelijke afstand aanwezig. Er had in de Over-Betuwe, net zoals in Holland, Friesland en Groningen vóór 1650 een proces van toenemende beroepsdifferentiatie plaatsgevonden en niet zoals in Drenthe pas nadien.

Tussen 1650 en 1850 was de Over-Betuwe goed voorzien van verzorgende beroepen. Het verzorgingsapparaat van deze regio deed aan het begin van de 19e eeuw niet onder voor dat in andere streken van Nederland. Een belangrijke conclusie is dat de beroepsdifferentiatie in de Over-Betuwe, met zijn enorme boerderijen die vooral voor de markt produceerden en met de honderden kleine bedrijven van de tabakkers die dat ook deden, niet slechter of beter was dan de differentiatie van de beroepsbevolking op de aan de overzijde van de Rijn gelegen Veluwe. Het onderscheid tussen een op de markt gericht gebied en een gebied waar, in de ogen van Van Zanden, dat niet zo het geval was, was dus minder fundamenteel dan hij aanneemt.

Wat betreft de beroepsspecialisatie kunnen we zeggen dat de vraag naar tabak deze heeft doen afnemen. Na de introductie van de tabak werd de landbouw voor een flink aantal ambachtslieden een belangrijke bron van neveninkomsten. Daarnaast gingen honderden landarbeiders op een eigen of gepacht stuk grond tabakken en werden daarmee tot op zekere hoogte zelfstandige ondernemers. Misschien dat de grote beroepsdifferentiatie ten dele te danken is aan het feit dat er in de Over-Betuwe tabak werd verbouwd: zo was het voor een relatief groot aantal ambachtslieden mogelijk er een bestaan op te bouwen, omdat de tabaksverbouw voor een aanvulling op het inkomen kon zorgen. Tot in de 19e eeuw waren er ambachtslieden die tabakten, zo leren de boedelbeschrijvingen ons.

De boedelbeschrijvingen laten ons eveneens zien, dat het beroep van landbouwer regelmatig met een ander beroep werd gecombineerd. En ook anderszins blijkt dat de arbeidsmarkt maar tot op zekere hoogte gespecialiseerd was. Uit een vergelijking van het patentregister met de registres civiques komt naar voren, dat de tientallen tappers en winkeliers, alsmede veel slaggers nog een ander beroep uitoefenden. Er zullen daarnaast vaker ambachtslieden en dienstverleners geweest zijn die meer dan één al dan niet aanverwant beroep hadden, al hebben we hiervoor weinig bewijzen. Maar waarom bijvoorbeeld komen we de mandenmaker nagenoeg niet tegen in de Over-Betuwe, terwijl er een grote vraag naar manden geweest zal zijn, gezien de honderden tabakkers die er woonden? En waarom waren er nauwelijks leerlooiers in het gebied gevestigd, maar wel tientallen schoenmakers? Wie hebben de honderden stoelen en tafels gemaakt, die we in de boedels hebben gevonden? Waarschijnlijk deden vooral de plaatselijke timmerlieden dat, die ook voor allerlei andere timmerklussen werden ingeschakeld. Voor dergelijke gebruiksgoederen gingen men niet naar de stad.

Het feit dat er in honderden boeren- en arbeidershuishoudens vlas gesponnen werd, duidt evenmin op een zeer gespecialiseerde economie. En zo waren er in vrijwel elk huishouden wel een paar koeien, varkens en kippen aanwezig, werd er boter en kaas gemaakt en groenten en fruit geteeld.⁸³ Regelmatig zijn we een bakhuis bij de boerderijen tegengekomen; veel boeren in de Over-Betuwe bakten dus nog zelf hun brood. Maar niet alleen bakten ze hun brood zelf, het kwam ook regelmatig voor dat ze de stenen voor hun gebouwen zelf bakten. En hoe gespecialiseerd is een samenleving, waarin een na 1825 opkomende seizoengebonden steenfabriek haar arbeiders dwingt ieder winterseizoen, wanneer de productie stil ligt, een alternatieve broodwinning te zoeken?

We mogen het opmerkelijk noemen, dat een gecommmercialiseerd gebied als de Over-Betuwe, dergelijke 'peasanteske' kenmerken vertoonde. Ons inziens was de beroepsbevolking daar slechts in geringe mate gespecialiseerd. Dat is in tegenspraak met de literatuur. Want volgens De Vries en Van der Woude gaven de specialisatie van de beroepsbevolking en de marktverhoudingen juist de toon aan in de Republiek, zowel in het westen als in het oosten. Ze waren kenmerkend voor de moderniteit van ons land in de vroeg-moderne tijd.⁸⁴

Was de Over-Betuwe niet modern? Dat kan moeilijk volgehouden worden gezien de marktgerichtheid van de boeren en tabakkers in het gebied. Wij willen de moderniteit van de Over-Betuwe dan ook niet in twijfel trekken, maar wel dat de moderniteit (of marktgerichtheid) aldaar samenging met een verregaande specialisatie. Ook binnen het boerenbedrijf was er geen sprake van specialisatie, zoals we nog zullen zien in de hoofdstukken vijf en zes. We kunnen ons afvragen hoe dat in andere gebieden is geweest.

De markt, die reeds in de 17e eeuw alom vertegenwoordigd was, dwong velen op gezette tijden een alternatieve broodwinning te zoeken, maar bood tevens de gelegenheid deze te vinden. De overlevingsstrategieën van de gezinnen/huishoudens waren er op gericht alle kansen de grijpen die ze kregen. En velen zagen een kans in de tabaksbouw. Het bleek een gouden kans. Mogelijk nam ook het thuis spinnen in die tijd toe. Men zag er in ieder geval geen been in verschillende werkzaamheden te combineren. In die tijd was het uitoefenen van verschillende beroepen (binnen één huishouden) waarschijnlijk vrij normaal, omdat men zich voortdurend tegen het onvoorspelbare gedrag van de markt moest wapenen. De arbeidsmarkt die al rond 1650 een gecompliceerd karakter vertoonde, werd daarna nóg onoverzichtelijker. Met elke scherpe indeling in economische sectoren van de volkshuishouding in de 17e, 18e en begin 19e eeuw, moeten we dus, zoals al vaker in dit hoofdstuk is gezegd, erg voorzichtig zijn.

4. EIGENDOM EN PACT

4.1. INLEIDING

In hoofdstuk twee hebben we een beeld geschetst van verschuivingen in de sociale stratificatie in de Over-Betuwe tussen 1650 en 1850 (1910). We hebben gezien dat in die periode grote veranderingen hebben plaatsgevonden. Deze conclusie is voor een belangrijk deel gebaseerd op gegevens over grondgebruik, waarbij er vanuit is gegaan dat in een agrarische samenleving de sociaal-economische positie van de bevolking grotendeels wordt bepaald door de toegang tot de productiefactor grond. De toegang tot de grond is echter op twee manieren mogelijk en wel via eigendom (w.o. erfpacht) en via pacht. De gebruiker van een stuk grond hoeft niet altijd de eigenaar te zijn en de eigenaar van een perceel is niet vanzelfsprekend de gebruiker. De eigendomsverhoudingen kunnen geheel anders zijn dan de gebruiksverhoudingen. De veranderingen in de gebruiksverhoudingen, vertellen dus maar een deel van het verhaal van de sociale stratificatie.

Dat het verschil tussen eigendom en pacht essentieel is, behoeft weinig betoog. In de historische wetenschap is hier wel aandacht aan besteed. We hoeven in dit verband slechts naar het zogenaamde *Brenner-debate* te verwijzen.¹ De discussie die in de tweede helft van de jaren zeventig en ook daarna nog gevoerd werd, ging over de vraag in hoeverre de maatschappelijke (productie)verhoudingen een verklaring kunnen vormen voor sociaal-economische of agrarische ontwikkelingen.

Deze maatschappelijke (productie)verhoudingen werden tot de 19e eeuw vooral bepaald door de toegang tot de grond. Hadden de boeren in Frankrijk hun toch al stevige greep op de grond aan het begin van de vroeg-moderne tijd versterkt, in Engeland waren het vooral de grootgrondbezitters die de directe toegang tot de grond bemachtigden. Dit had uiteenlopende gevolgen voor de agrarische ontwikkelingen van de beide landen. Terwijl in Frankrijk het grondbezit sterk versnipperde, kon er in Engeland een agrarisch kapitalistisch systeem ontstaan, waarin de toplaag gevormd werd door de grootgrondbezitters, die steeds meer grond in handen kregen en die deze verpachtten aan kapitalistische boeren met enorme bedrijven. Deze boeren hielden op hun beurt de vele landloze arbeiders aan het werk. Naar de mening van Brenner leidden alleen ontwikkelingen als die in Engeland tot economische voorspoed.² In zijn ogen werden de agrarische ontwikkelingen van beide gebieden dus vooral door de productieverhoudingen bepaald. Hij zette zich daarmee onder meer af tegen de demografische en vooral Malthusiaanse verklaring voor agrarische ontwikkelingen van Le Roy Ladurie.³

De discussie over de betekenis van de productieverhoudingen is nog steeds actueel. In recente publicaties wordt de visie van Brenner bestre-

den. Volgens Robert C. Allen waren het niet de grootgrondbezitters, maar vooral de kleine eigenaar-boeren die de agrarische voorspoed in Engeland teweeg brachten. En naar de mening van Philip T. Hoffman werden de agrarische ontwikkelingen in Frankrijk niet door de eigendomsverhoudingen bepaald, maar vooral door de vraag vanuit de steden en door de mate waarin men toegang had tot de markt. Ook Mark Overton is deze mening toegedaan: het waren niet zozeer de maatschappelijke productie-verhoudingen die de agrarische ontwikkelingen in Engeland bepaalden, maar de ontwikkelingen op de markt.⁴

Ook in Nederland wordt deze discussie nog steeds gevoerd. Van Bavel, vergelijkt in het kader van de in 1994 gehouden 'Brenner Conference' de ontwikkelingen in het zogenaamde Lingegebied, een gebied rond Mariënwaard onder Culemborg gelegen, met het Land van Heusden in het stroomgebied van de Maas ten westen van 's-Hertogenbosch. Het proces van stijgende voedselprijzen en relatief dalende lonen in de 15e en 16e eeuw en de gevolgen van de politiek-militaire crisis pakten in deze zeer dicht bijelkaar gelegen en fysisch-geografisch op elkaar lijkende gebieden verschillend uit. Terwijl in het Lingegebied de polarisatie sterk toenam, doordat grote boeren in staat bleken hun bedrijf te vergroten en de middelgrote en kleine boeren hun bedrijf steeds vaker moesten opgeven en zich als arbeider moesten gaan verhuren, vonden er in het Land van Heusden geen of nauwelijks landconcentraties en schaalvergrotingen plaats.

De oorzaken lagen volgens Van Bavel in de eigendomsverhoudingen. In het Lingegebied overheerste het grootgrondbezit; de abdij van Mariënwaard was eigenaar van de meeste grond en verpachtte deze aan de boeren. De grondmarkt was hier veel flexibeler dan in het Land van Heusden, waar de kleine boeren de meeste grond in eigendom hadden. In het Lingegebied was de grond relatief gemakkelijk beschikbaar en konden de grote boeren hun schaalvoordeel als gevolg van de bovengenoemde lonen en prijsontwikkelingen goed uitbuiten. De boeren in het Land van Heusden die de noodzaak voelden en in staat waren hun bedrijf uit te breiden, liepen op tegen de bezittingen van hun burens. Grond om erbij te pachten was relatief beperkt aanwezig.⁵

De ontwikkelingen op het platteland werden dus voor een groot deel bepaald door (veranderingen in) de eigendomsverhoudingen. Of, zoals Van Zanden het formuleert, niet de verhouding mens-natuur is het kernprobleem van de pre-industriële samenleving, maar de verhoudingen tussen sociale groepen en klassen.

Van Zanden constateert in navolging van Slicher van Bath dat er in Overijssel vanaf 1750 een klasse van eigenerfde boeren opkwam. Maar waar Slicher het accent legt op het rigide landbouwproductiesysteem, waardoor, als gevolg van de bevolkingsgroei, een zekere agrarische overbevolking ontstond en de groei van de (bijna) landloze keuters de sociale tegenstellingen deed toenemen, ziet Van Zanden de sociale tegenstellin-

gen vooral groter worden doordat de grote boeren hun positie versterkten, omdat ze eigenaar werden van de grond die zij bewerkten. Deze boeren konden hun positie versterken doordat hun inkomen toenam, dankzij de stabiel blijvende pachten, dalende lonen en toenemende graanprijzen na 1750.

Als gevolg van deze ontwikkelingen nam het grootgrondbezit in Overijssel sterk af. Dientengevolge nam ook de afroming van het agrarisch surplus af, want veel boeren waren op den duur geen pacht meer verschuldigd, omdat ze eigenaar waren geworden. Ook wisten de boeren de lasten van de tienden laag te houden, waardoor de afroming van het surplus nog verder afnam. In de loop van de tijd was er zelfs sprake van een zekere politieke emancipatie van de boeren, omdat aan grondbezit politieke functies verbonden waren.⁶

Het agrarisch surplus is een belangrijk aspect in de eigendomsverhoudingen binnen een agrarische samenleving. In marxistische termen aangeduid, kunnen we zeggen dat de surplus-extractie-verhoudingen nauw samenhangen met de maatschappelijke productieverhoudingen. Onder surplus-extractie wordt verstaan het zich toeëigenen, door niet rechtstreeks bij het productieproces betrokken groepen, van het verschil tussen de totale opbrengst en het deel dat de producenten nodig hebben om in hun eerste levensbehoeften te voorzien.⁷ Deze afroming kan in verschillende vormen plaatsvinden, zoals in de vorm van pachten en belastingen.

Deze afroming kan een verlamdende werking hebben op de agrarische ontwikkeling van een gebied. Hoge pachten of belastingen beperkten de mogelijkheden van de boer geld in het eigen bedrijf te steken. Door het grootgrondbezit van elders woonachtige grondeigenaren, ook wel aangeduid met de term *absenteïsme*, konden de opbrengsten van de pachten afvloeien naar andere gebieden. In het 19e-eeuwse Friesland werd dit *absenteïsme* steeds meer als een probleem ervaren. Vanaf 1850 nam het aantal adellijke grondbezitters dat zich buiten Friesland vestigde toe, terwijl zij hun grond in de provincie aanhielden. Blauw rekende uit dat daardoor jaarlijks grote sommen geld aan pacht werden afgedragen aan grondeigenaren buiten de provincie. Geld dat niet geïnvesteerd werd in de Friese economie en waardoor de economische ontwikkeling volgens Van der Wielen in sommige streken van de provincie ver achter liep.⁸

Surplus-extractie trof natuurlijk niet alleen de pachtboer, maar ook de boer die eigenaar (of erfpachter) was van zijn grond. In het bovengenoemde geval van Frankrijk, waar de boer grip hield op de grond, mede dankzij beschermende maatregelen van de overheid, werd de boer door diezelfde overheid sterk onder druk gezet via hoge belastingheffingen, hetgeen de agrarische ontwikkeling niet ten goede kwam.⁹ Extreme verhoging van de fiscale lasten, kon de boer dwingen zijn land te verlaten, met als gevolg dat er een verschuiving in de eigendomsverhouding optrad.

Het is waarschijnlijk dat de surplus-extractie voor de pachtboer veelal

zwaarder uitviel dan voor de eigenaar-boer, want de pachters moesten pacht én belasting opbrengen. Vanhoute legt een verband tussen de stijgende pachten in België in de 18e en 19e eeuw en de toenemende proletarisering: er werd steeds meer afgeroomd van de toch al kleiner wordende landbouwbedrijven, zodat er voor veel boeren steeds minder over bleef en de landbouw voor hen niet meer dan een bijverdienste werd.¹⁰ We moeten hierbij natuurlijk niet vergeten dat boeren de aankoop van het bedrijf niet altijd met eigen middelen konden financieren en moesten lenen. De rente die ze moesten betalen, kunnen we ook als surplus-extractie beschouwen.

De situatie van de pachters wordt vaak ook nog om andere redenen slechter afgeschilderd dan die van de eigenaar-boeren. Een pachtboer moet na iedere pachttermijn maar afwachten of de verpachter opnieuw bereid is het bedrijf aan hem te verhuren. Van belang hierbij is, of het gebruikelijk was bedrijven tijdens een openbare zitting te verpachten of niet. Een openbare verpachting kon een prijsopdrijvende uitwerking hebben. Boeren die pachtten zouden daarom minder bereid zijn in hun bedrijf te investeren en bovendien de neiging vertonen het bedrijf het laatste jaar van de pacht te verwaarlozen en de grond onnodig uit te putten. Een praktijk waarmee serieus rekening werd gehouden, gezien de aandacht die men eraan schonk tijdens de landbouwenquête van 1910.

Dat de investeringsbereidheid afhankelijk kan zijn van de mate waarin pacht voorkomt of van de eigendomsverhoudingen in een gebied, blijkt volgens Van Zanden uit de uiteenlopende ontwikkelingen in de landbouw in Groningen en Zeeland in de 19e eeuw. Bijna 80% van de boeren was eigenaar (of bekleemde meier) in Groningen, in Zeeland lag dat percentage onder de 50%. Kijken we alleen naar de boeren die 40 ha of meer in gebruik hadden, dan komen we voor Groningen en Zeeland op percentages van respectievelijk 85% en 27%. De boeren in Groningen investeerden diensengevolge enorme bedragen in hun bedrijven teneinde hun opbrengsten te vergroten, terwijl in Zeeland de investeringsbereidheid veel kleiner was. Men ziet dan ook dat de agrarische ontwikkelingen in Groningen veel gunstiger verliepen dan in Zeeland in die tijd.¹¹

Soms wordt een heel somber beeld geschetst van de pachtverhoudingen. Volgens Verrips-Roukens hadden de boeren in Salland geen rechten en was de macht van de grondeigenaar vrijwel onbeperkt. 'Doodslaan mocht hij zijn pachters niet, doch hij kon hen wel zonder meer wegsturen, de pacht verhogen, heide aan hun grond onttrekken, voorschrijven wat wel en niet was toegestaan en hen te werk stellen.' De eigenaren zouden bovendien innovatie tegenhouden.¹²

In een regio waar relatief veel grond verpacht werd, konden de economische ontwikkelingen dus om verschillende redenen achter gaan lopen. Ten eerste als gevolg van het kapitaal dat wegvloede naar elders wonende grondbezitters, ten tweede door de geringe investeringsbereidheid van pachtboeren en ten derde omdat de grondeigenaren innovatie zelfs tegenhiielden.

Toch kunnen we niet op voorhand zeggen dat gebieden waar pacht overheerste de agrarisch-economische ontwikkelingen minder gunstig verliepen dan in gebieden waarin dat niet het geval is en dat de eigendomsverhoudingen dus bepalend zijn voor deze ontwikkelingen. Het is mogelijk dat pachters juist extra geprikkeld werden hun bedrijf zorgvuldig te bestieren, om de verpachter te bewegen het pachtcontract te verlengen. Een slechte pachter kon zijn grond én reputatie kwijtraken, waardoor hij elders evenmin nog grond kon pachten. In dat geval was hij genoodzaakt zijn vee en bedrijfsgereedschap te verkopen en als loonwerker empslooi te zoeken.¹³

Bovendien waren veel grootgrondbezitters er vermoedelijk niet op uit alleen op korte termijn voordeel uit hun grondbezit te halen. Er was hun veel aan gelegen dat hun eigendommen op een verantwoorde wijze beheerd werden. In Limburg werden de boeren vanaf de Middeleeuwen in tijden van crisis bijgestaan door de grootgrondbezitters. Ze verleenden krediet of stonden verlaging van de pacht toe. Maar ook in tijden van voorspoed waren ze bereid te investeren in hun land, hetgeen ten dele ten goede kwam aan de pachters. Door het Instituut van de Tafel van de Heilige Geest in Leuven werden boerderijen in de 15e en 16e eeuw generaties lang verpacht aan dezelfde families. Zonen volgden hun vader op. De verpachter schiep omstandigheden waarin een goede bedrijfsvoering mogelijk was. Er werd hierop zelfs enige controle uitgeoefend.¹⁴ Thoen en Van Bavel komen tot dezelfde conclusie: de verpachters stonden de pachters vaak bij in tijden van crisis.¹⁵ De pachter was in deze situatie mogelijk beter af dan de eigenaar-boer, die niet werd bijgestaan door een kapitaalkrachtige grootgrondbezitter. Hij moest bij een economische crisis mogelijk (een deel van) zijn bedrijf verkopen of zich in de schulden steken.

Van der Poel heeft grote twijfels bij het beeld dat Verrips-Roukes schetst; de positie van pachters was helemaal niet zo slecht. Ook volgens De Vries en Van der Woude hadden de pachters in de Nederlanden tot de 19e eeuw geen zwakke positie. Het oudvaderlands recht, dat tot die tijd invloed had, kende geen absoluut eigendomsrecht. Ook de pachter en zijn nazaten bezaten rechten, waardoor het pachtcontract na afloop meestal werd geprolongeerd.¹⁶

De pachtvorm kon eveneens bepalend zijn voor de positie van de boer. Was er sprake van geldpacht, zaadpacht of garfpacht (deelbouw of deel-pacht)? Alle drie vormen kwamen voor in Gelderland. Zonder in detail te treden – men leze hiervoor het artikel van Roessingh¹⁷ – kan men zeggen dat de ene pachtvorm, afhankelijk van de situatie, gunstiger voor de pachter was dan de andere. Zo werd bijvoorbeeld bij garfpacht overeengekomen dat de pacht zou bestaan uit een van te voren vastgesteld deel van de opbrengst. Het voordeel voor de pachter was, dat wanneer de oogst tegenviel, de verpachter minder pacht ontving. Er zaten ook nadelen aan garfpacht. Omdat deze vorm van pacht vooral verbonden was aan de graanbouw en diens gevolgde de overschakeling op andere gewassen werd be-

moeilijk, kon deze een remmende factor zijn in de agrarisch-technische ontwikkelingen.

Er is relatief weinig onderzoek gedaan naar de pacht- en eigendomsverhoudingen in de 17e, 18e en 19e eeuw in de Noordelijke Nederlanden. Dat is vreemd, omdat, zoals we hebben gezien, deze verhoudingen en de veranderingen daarin zeer bepalend geweest kunnen zijn voor de sociale en politieke ontwikkelingen van een gebied. We kunnen in dit verband wijzen op het feit, dat de politieke invloed van iemand onder meer afhankelijk was van zijn grondeigendom, zo ook in de Over-Betuwe (zie paragraaf 1.7). Voor de eerste helft van de 19e eeuw gold dat nóg meer. Een onderzoek naar de (veranderende) pachtverhoudingen is dus tamelijk relevant, zeker omdat we weten dat aan het begin van de 20e eeuw in een aantal gebieden in Nederland, waaronder ook de Over-Betuwe, meer dan de helft van de grond in pacht werd gebruikt.¹⁸ Bovendien zouden de pachtverhoudingen van invloed geweest kunnen zijn op de agrarisch-economische en agrarisch-technische ontwikkelingen in een gebied. En veranderingen in de eigendomsverhoudingen kunnen natuurlijk ook zelf veroorzaakt zijn door economische ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld in Nieuw Beijerland.¹⁹

Welke rol de pacht- en eigendomsverhoudingen hebben gespeeld in de agrarische ontwikkelingen is echter een gecompliceerd vraagstuk.²⁰ Om inzicht te krijgen in deze materie moet allereerst vastgesteld worden hoeveel grond in de Over-Betuwe verpacht werd. In 1910 was dat 55% van de grond.²¹ De vraag is hoeveel er in de 17e, 18e en begin 19e eeuw werd verpacht? Deze vraag is moeilijk te beantwoorden. Alleen voor het jaar 1650 kunnen we de pachtverhouding bepalen. Een vraag die eenvoudiger te beantwoorden is: hoeveel grond hadden de boeren in eigendom en trad hierin na 1650 een verandering op? Kwam de grond, net zoals in Overijssel, in de loop van de tijd in handen van de boeren of niet? Dat de ontwikkeling in de eigendomsverhouding parallel liep met de ontwikkeling in de pachtverhouding, ligt voor de hand.

Nadat dit kwantitatieve aspect van de pacht- en eigendomsverhoudingen in kaart is gebracht, zullen we met name de pachtverhoudingen op een meer kwalitatieve wijze analyseren. Daartoe richten we ons vooral op de praktijk van de pacht. De vragen waarop een antwoord gezocht moet worden, zijn in willekeurige volgorde onder meer: welke voorwaarden stelden de verpachters aan de pachters? Welke pachtvorm overheerste, deelpacht of geldpacht? Werden er eisen gesteld ten aanzien van bijvoorbeeld de mestvoorziening, de braak of, anders gezegd, de bedrijfsvoering? Hoe lang waren de pachttermijnen? Wie betaalde welke lasten (belastingen, onderhoud, investeringen) en traden hierin veranderingen op? Hoe werden de percelen en bedrijven verpacht: publiek of ondershands? Hoe werden de onderhandelingen over de pachtvoorwaarden gevoerd? In hoeverre werd er van de pachtcondities afgeweken? Werden er pachtvrijstellingen gegeven in moeilijke tijden?

Een belangrijke vraag is die naar de continuïteit. Hoe kwetsbaar waren de pachters in de Over-Betuwe? In hoeverre bleef het bedrijf gedurende de onderzoeksperiode in gebruik bij dezelfde familie? Werd vader opgevolgd door zoon of dochter? Bestond er een pachterselite van grote boeren, zoals Van Bavel die in het laatmiddeleeuwse Lingegebied zag ontstaan?²² Was hun positie vergelijkbaar met de stevige positie van beklemede meiers in Groningen of moesten de pachters in de Over-Betuwe iedere pachttermijn weer opnieuw onderhandelen over eventuele verlenging?²³ Blijkt er iets van sociale mobiliteit?

Uiteindelijk gaat het om vragen als: in hoeverre moeten we de pacht- en eigendomsverhoudingen in de Over-Betuwe aanwijzen als oorzaak van de in de ogen van tijdgenoten slechte prestaties die boeren in de Over-Betuwe leverden en van de economische achterstand, die na 1850 zichtbaar werd? In hoeverre moeten we in de pachtverhouding een verklaring zoeken voor het feit dat het aantal grote tot zeer grote bedrijven zich goed heeft kunnen handhaven? Indien de boeren steeds meer eigenaar werden van de grond, moeten we de vraag stellen, waarom ze de grond kochten? En tot slot: hoe groot was de invloed van de (eventuele veranderende) pacht- en eigendomsverhoudingen op de agrarische ontwikkelingen? Waren de maatschappelijke productieverhoudingen bepalend voor de veranderingen in de landbouw in de Over-Betuwe of waren het de demografische ontwikkelingen of de ontwikkelingen op de markt? Deze laatste vragen kunnen echter pas beantwoord worden nadat de veranderingen in de bedrijfstvorm en de invloed van de markt op de veranderingen in de landbouw in de hoofdstukken vijf en zes zijn onderzocht.

We richten ons in de komende twee paragrafen eerst op de veranderingen in de eigendoms- en pachtverhoudingen. Daarna concentreren we ons op de praktijk van de pacht.

4.2. INDELING VAN DE GRONDEIGENAREN IN GROEPEN

Om een verschuiving in het grondeigendom te kunnen zien, is het in de eerste plaats van belang om categorieën te onderscheiden, waartussen de verschuivingen plaatsgevonden hebben. Hierbij is het niet te voorkomen dat de historische werkelijkheid geweld aangedaan wordt, omdat categorisering nu eenmaal vereenvoudiging inhoudt: mensen worden samengevoegd in groepen, waarbinnen de verschillen mogelijk net zo groot zijn als daarbuiten. Er is geen plaats voor uitzonderingen.

Waar het om gaat is, te bepalen in hoeverre de Overbetuwse boeren in de loop van de tijd eigenaar werden van de grond die zij bewerkten. Vanwege de beperkingen van de bronnen, uitgezonderd de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (de OAT's) en de kadastrale leggers, kunnen we slechts tot drie categorieën komen: de categorie van 'grondeigenaren', de categorie 'instellingen/overheid' en de derde categorie 'anders/boeren'

(voor een bespreking van de bronnen, zie bijlage vier). Alleen na een uitgebreid genealogisch onderzoek zou een verdere verfijning van deze indeling misschien mogelijk zijn, maar het onzekere resultaat weegt niet op tegen de arbeid die het kost.

De eerste groep laat zich onderscheiden door de vermelding in de bronnen van titels als jonker, vrouw, (edele) heer, joffer, graaf, baron(es) en beroepsaanduidingen als tollenaar, secretaris, raadsheer, burgemeester, doctor, ritmeester, leengriffier, kapitein, luitenant, rentmeester enzovoort. Bijna nooit worden de voornamen van deze mensen vermeld, wel vaak de voorletters (met familienaam). Als alleen de voorletters (met familienaam) zijn vermeld zonder titel, is deze persoon ook onder de grondeigenaren gerangschikt. Uit de familienaam is soms af te leiden tot welke groep men behoorde.

Er is bovendien vanuit gegaan, dat eenieder van wie vermeld is, dat hij of zij niet in de Over-Betuwe woonde, (meestal woonde diegene dan in Arnhem of Nijmegen), grondeigenaar was. Regelmatig waren het dezelfde personen, dat betekent dus dat van een aantal mensen met titel bekend is dat zij buiten de Over-Betuwe woonde. Het waren echter niet altijd *groot*grondbezitters of welgestelde burgers, ook bijvoorbeeld de smid uit Arnhem met een lapje grond in de Over-Betuwe is hiertoe gerekend. Deze laatsten vormden een kleine minderheid binnen de groep van grondeigenaars (in oppervlakte uitgedrukt). Vaak is het beroep of titel van deze stedelingen niet gegeven. Het is echter zeer waarschijnlijk dat zij hun grond niet zelf bewerkten, omdat zij er te ver vandaan woonden. Bovendien vormden de rivieren Rijn en Waal natuurlijk een grote barrière: er zullen weinig boeren van 'over de rivieren' in de Over-Betuwe geweest zijn. De verpondingsregisters uit 1650, waarin ook de pachters zijn vermeld, bevestigen dit: de overgrote meerderheid van wie duidelijk is dat ze buiten de Over-Betuwe woonde, verpachtte haar grond. Er blijft natuurlijk altijd een aantal twijfelgevallen over, maar dat aantal is niet groot.

Onder de tweede groep, 'instellingen/overheid', vallen de gasthuizen, (voormalige) kloosters, weeshuizen, kerken, de rekenkamer, de heren gedeputeerden van Arnhem of (de) Veluwe enzovoort. In tegenstelling tot de twijfel die de indeling van sommige personen in de groep van 'grondeigenaars' of 'anders/boeren' op kan roepen, bestaat er nauwelijks enige twijfel over de samenstelling en de omvang van de categorie 'instellingen/overheid'. Deze institutionele eigenaars zijn goed te onderscheiden. Deze instellingen waren, enkele uitgezonderd, gevestigd buiten de Over-Betuwe.

De grond in eigendom van deze twee groepen zou het 'uitheems eigendom' genoemd kunnen worden, met dien verstande dat sommige eigenaars een havezaat of 'adellijk' huis in de Over-Betuwe bezaten en hier vermoedelijk regelmatig vertoefden. Alleen al om toegelaten te worden tot het ambtsridderschap van de Over-Betuwe en dus tot het bestuur van het gebied, moest men minimaal drie tot vier jaar in het ambt verblijven.²⁴

Deze term, die Hoppenbrouwers gebruikt voor de eigendomsverhoudingen in het Oldambt in de 17e eeuw en waarmee hij de groep mensen wil aanduiden, die niet tot de plaatselijke bevolking behoorde, geeft echter goed aan om welke groep het hier gaat: een groep die tegenover de groep van 'inheemse grondgerechtigden' gezet kan worden.²⁵ De adellijke heren, sommigen met belangrijke bestuurlijke functies in het ambt, zullen zich meer verbonden gevoeld hebben met hun standgenoten uit de rest van de provincie dan met de dorpelingen waartussen ze toevallig woonden.

De derde groep, bestaat uit alle personen zonder titel en beroepsaanduidingen als raadsheer, rentmeester en doctor. Deze mensen worden bijna altijd met voor- en achternaam aangeduid. Ook wordt verondersteld, dat alle mensen, zonder vermelding van plaatsnamen buiten de Over-Betuwe, daarbinnen woonden. We mogen ervan uitgaan dat het merendeel van deze mensen boer was, maar natuurlijk was er een aantal dat een ambacht uitoefende, al dan niet in combinatie met het boerenbedrijf. De verpondingsregisters zijn schaars met deze vermeldingen, maar een paar keer worden er timmerlieden, schoenmakers, smeden en andere beroepen genoemd. Uit latere bronnen blijkt dat de combinatie tabakker met een of ander ambacht regelmatig voorkwam. Het onderscheid boer of ambachtsman doet er hier echter niet zo toe: het gaat er immers om uitheems grondeigendom van het inheemse te onderscheiden.

Deze indeling in drie groepen is, zoals blijkt, nogal kunstmatig. De leden van de groep 'grondeigenaren' vormen een gemêleerd gezelschap. Zowel de adellijke grootgrondbezitters en welgestelde burgers behoren ertoe als de niet-adellijke stedelijke ambachtslieden, voorzover ze bekend zijn. De adellijke heren zullen zich net zo min met deze ambachtslieden verbonden hebben gevoeld als met de boeren uit het dorp waarin ze woonden. Aan de andere kant bestaat de groep 'anders/boeren' uit ambachtslieden, keuters en welgestelde boeren met veel grond, die daarvan grote stukken verpacht hadden. Ook deze zullen zich niet altijd met elkaar verwant gevoeld hebben.

4.3. DE ONTWIKKELING VAN HET GRONDEIGENDOM

Tabel 4.1 geeft de oppervlakte grond per categorie eigenaren omstreeks 1650. Iets minder dan de helft was in handen van de groep die voornamelijk uit (adellijke) grootgrondbezitters bestond. Nog eens 23% was in eigendom van de overheid en instellingen, zodat voor de boeren nauwelijks meer dan een kwart van de grond overbleef. De bezitsverhoudingen waken in sommige dorpen sterk van dit gemiddelde af, zoals in de heerlijkheid Hemmen, waar ruim 80% in handen van onder meer de daar residende adellijke familie was, of in Doornenburg en Loenen/Wolferen met vergelijkbare percentages voor de grootgrondbezitters. Stond er in het

EIGENDOM EN PACTH

TABEL 4.1. De verdeling van de grond in morgens per categorie eigenaren in enkele Overbetuwse dorpen omstreeks 1650.

Dorp	Oppervlakte in morgens	Grond- eigenaren %	Instellingen Overheid %	Anders Boeren %	Onbekend %
BEMMEL					
Angeren	840	31	20	49	—
Bemmel	1.590	59	18	23	—
Doornenburg	370	84	1	12	1
Ressen/ Doornik	570	70	5	24	1
Totaal	3.370	57	15	29	0
ELST					
Aam	420	73	8	14	4
Elsterbuurt	650	51	24	24	1
Bredelaar	120	47	3	14	37
Eimeren	220	4	38	58	—
Hollanderbroek	780	45	20	32	3
Laar	220	66	29	2	2
Lijnden	450	52	24	20	4
Merm	160	59	31	10	—
Reeth	330	50	18	32	—
Rijkerswoerd	360	36	49	15	—
Totaal	3.710	49	24	24	3
Elden	950	20	55	25	—
Lent	560	24	31	45	—
Totaal	5.220	42	30	26	2
GENDT	1.090	43	31	26	—
HEMMEN	290	83	10	7	—
HETEREN					
Driel	1.060	36	29	33	2
Heteren	1.000	53	14	29	4
Indoornik	290	72		28	—
Randwijk	550	59	17	25	—
Lakemond	420	43	1	50	—
Totaal	3.320	50	16	32	2
VALBURG					
Andelst	570	69	12	19	—
Herveld	1.030	46	18	34	2
Homoet	230	57	4	40	1
Loenen/ Wolferen	250	88	3	7	—
Oosterhout	680	49	22	28	4
Slijk-Ewijk	410	38	25	36	—
Valburg	820	37	15	39	9
Zetten	720	21	67	11	2
Totaal	4.710	47	23	27	2
TOTAAL	18.000	48	23	27	2

Bron: ASKvN, inv. nr. 495, 496, 497. Zie ook bijlage vier.

dorp een adellijk huis, dan was in het algemeen het grondbezit van deze groep relatief groot.

Ook voor de andere groepen zijn enkele opvallende afwijkingen te melden. In Angeren en in Lakemond hadden de boeren ongeveer de helft in handen en in Zetten, Elden en Rijkerswoerd hadden de instellingen/overheid het merendeel in eigendom. In Elden waren het, vanwege de gunstige ligging van deze stad ten opzichte van dit gebied, vooral Arnhemse instellingen zoals voormalige kloosters en instellingen van armenzorg, die de grond bezaten. In de overige dorpen zorgden vermoedelijk toevallige omstandigheden voor de afwijkende percentages. Als een bouwring (= boerenbedrijf) van 40 morgen of meer van eigenaar wisselde, had dat direct een merkbaar effect op de procentuele verdeling van de grond.

We komen meer te weten over de eigendomsverhoudingen in de Over-Betuwe, als we deze in een willekeurig dorp, bijvoorbeeld Heteren, nader beschouwen. We zien dan dat het grondbezit van de boeren veel meer versnipperd was dan het bezit van de instellingen en de grondeigenaren. Ongeveer 530 morgen was in handen van 26 adellijke of burgerlijke dames en heren, dat is gemiddeld meer dan twintig morgen per persoon. Van de 'top tien' behoorden er zeven tot de groep van grondeigenaren en één tot de categorie instellingen/overheid. Deze zeven bezaten ruim 400 morgen, bijna 60 morgen per persoon. De graaf van den Bergh ('s Heerenberg) en de edele heer van Dooreweert, als belangrijkste grondbezitters, hadden in Heteren respectievelijk 132 en 108 morgen in bezit. Ongeveer 140 morgen was in eigendom van acht instellingen of overheidsinstanties, waarvan de gedeputeerden van Veluwe alleen al 77 morgen bezaten. De 54 boeren en andere eigenaren bezaten gemiddeld ongeveer vijf morgen per persoon, 33 van hen hadden minder dan vijf morgen in eigendom.

Dit patroon herhaalt zich min of meer in elk dorp. Bijvoorbeeld in Oosterhout, waar slechts één boer tot de 'top tien' was doorgedrongen en het gemiddelde grondbezit van de grondeigenaren ongeveer 24 morgen per persoon was. De twee instellingen die in het dorp grond in eigendom hadden, het voormalige klooster Mariënborch uit Nijmegen en de plaatselijke kerk, bezaten respectievelijk 103 en 31 morgen. De boeren bezaten gemiddeld 3,5 morgen per persoon. Als laatste voorbeeld nemen we Herveld, met eveneens slechts één boer in de 'top tien' en een gemiddeld grondbezit voor de grondeigenaren en instellingen/overheid van ruim twintig morgen, terwijl de boeren niet meer dan zeven morgen gemiddeld per persoon bezaten.

Op dorpsniveau kon een bepaalde familie of instelling verhoudingsgewijs veel grond in eigendom hebben. Zo bezaten verschillende leden van de familie van Lijnden in Hemmen 57% van de oppervlakte, maar dit was uitzonderlijk. De heer Steenhuijsen, jonker, bezat in Andelst 24% van de grond en de heer Segsweert bezat in Doornenburg 30%. Het St. Peters gasthuis uit Arnhem had ongeveer 12% van de grond in Elden in handen. Maar als we, voor zover dat mogelijk is, het totaal overzien²⁶, was er geen

sprake van dergelijke grondconcentraties in de Over-Betuwe als geheel. Sommeren we het totale grondbezit van de gedeputeerden van (de) Veluwe, (een van) de voornaamste grootgrondbezitter in de Over-Betuwe, dan komen we op zo'n 600 morgen (ongeveer 520 ha), dat is 3,5% van het totaal. De graaf van den Bergh, die in Heteren ongeveer 13% van de grond in handen had (132 morgen), was in de gehele Over-Betuwe²⁷ eigenaar van zo'n 300 morgen, nog geen 2%.

Toch kunnen we concluderen dat het grootgrondbezit een belangrijk aspect was van de eigendomsverhoudingen binnen de Over-Betuwe halverwege de 17e eeuw, al kwam grootgrondbezit, zoals dat in het zogenaamde Lingegebied bestond, in de Over-Betuwe niet voor. In dit ruim 12.000 hectaren tellend en rond Beesde gelegen gebied, bezat de abdij van Mariënweerd in de 16e eeuw zo'n 1.600 hectaren, dat is 13%. Ook de heer van Culemborg bezat uitgestrekte landerijen in dat gebied, die het totaal aan bezittingen van de graaf van den Bergh in de Over-Betuwe aanzienlijk overschreden. Maar we kunnen deze gebieden niet goed met elkaar vergelijken, omdat de afbakening van het Lingegebied (voor een deel) bepaald is door de bezittingen van de abdij en andere grootgrondbezitters en deze geeft daarom een vertekend beeld.²⁸

Hoe waren de eigendomsverhoudingen in andere regio's in de 17e en 18e eeuw? In Friesland overheerste net zoals in de Over-Betuwe het adellijk grondbezit. In het Oldambt in Groningen lijkt de situatie voor de eigenfde boeren iets gunstiger dan in de Over-Betuwe, maar het uitheemse grondbezit was niettemin tamelijk groot. In Salland hadden de boeren slechts 6% in handen en in Twente niet meer dan 13%. In Drenthe en op de Veluwe waren de verhoudingen daarentegen geheel anders. De boeren hadden daar de meeste grond in eigendom. Voor geheel Drenthe berekende Bieleman een percentage van maar liefst 87%.²⁹ De eigendomsverhouding kon dus per regio sterk verschillen. Wat deze vergelijking ons derhalve leert, is dat de 17e eeuwse situatie in de Over-Betuwe niet uitzonderlijk was.

Kijken we naar tabel 4.2, dan zien we dat er na 1650 opvallende verschuivingen hebben plaatsgevonden. Het grondbezit van de grondeigenaren is afgenomen van 48% naar 41% van het totaal, evenzo is het aantal bezittingen van de instellingen/overheid verminderd en wel van 23% naar 15%. Daarentegen is veel meer grond in handen gekomen van de boeren, een toename van zeventien procentpunten tot 44%.

Na 1790 zijn de verschuivingen minder groot, het grondbezit van de grondeigenaren nam zelfs weer iets toe ten koste van de instellingen/overheid en de boeren. Omstreeks 1820 hadden de grondeigenaren 45% van de grond in handen, de instellingen/overheid en de boeren respectievelijk 13 en 42% (zie tabel 4.3).

De lokale ontwikkelingen weken in een aantal gevallen af van de ontwikkelingen in de gehele Over-Betuwe. Bijvoorbeeld in Bemmelen nam het

DE ONTWIKKELING VAN HET GRONDEIGENDOM

TABEL 4.2. De verdeling van de grond volgens de aanslag in de verpondingen per categorie eigenaren in enkele dorpen in 1790.

Dorp	Totale aanslag in guldens	Grond- eigenaren %	Instellingen Overheid %	Anders Boeren %
BEMMEL				
Angeren	1.580	30	32	28
Bemmel	3.840	38	13	49
Doornenburg	800	31	8	61
Ressen/Doornik	1.050	30	2	68
Totaal	7.270	32	15	47
ELST				
Aam	930	52	16	32
Bredelaar	200	16	1	83
Hollanderbroek	1.640	26	21	53
Laar	460	28	29	43
Lijnden	1.040	42	4	54
Merm	250	16	38	46
Reeth	610	37	2	51
Rijkerswoerd	760	59	13	28
Totaal	5.890	38	17	45
Elden	2.040	39	42	19
Lent	1.180	24	38	38
Totaal	9.110	36	26	38
GENDT	2.390	48	11	41
HEMMEN	560	89		11
HETEREN				
Driel	2.380	31	17	52
Heteren	2.690	46	4	50
Indoornik	470	73		27
Randwijk	1.570	47	5	48
Lakemond	1.170	76	5	19
Totaal	8.280	47	8	45
VALBURG				
Homoet	710	50	2	48
Loenen/Wolferen	790	82	2	16
Oosterhout	1.720	44	12	44
Slijk-Ewijk	980	39	22	39
Zetten	1.230	19	22	59
Totaal	5.430	42	13	45
TOTAAL	33.040	41	15	44

Bron: ASKvN inv. nr. 516b, 517a, 517b, 518b, 519b. Zie ook bijlage vier.

grondbezit van de grondeigenaren veel sterker toe dan in andere dorpen na 1790 en het grondbezit van de instellingen/overheid nam, in tegenstelling tot de meeste andere dorpen, in dat schoutambt tussen 1650 – 1790 juist toe. Verklaringen zijn hiervoor niet te geven. Vaak hoefde een instelling of grondbezitter niet meer dan één of slechts enkele boerenbedrijven van de hand te doen of aan te schaffen om de bezitsverhoudingen in een dorp drastisch te doen veranderen. We hoeven daar niet zoveel betekenis aan te hechten. Het zicht op lokale veranderingen wordt bovendien vertroebeld, omdat we in 1650 en 1790 per dorp meten en in 1820 per kadastrale gemeente.

We moeten bij de verschuiving tussen 1790 en 1820 een kanttekening plaatsen. Hoewel de OAT's meer bruikbare informatie bevatten over de eigenaars dan de verpondingsregisters – met name de beroepsaanduidingen zijn van belang geweest voor de indeling van tabel 4.3 – roepen sommige beroepsaanduidingen (zoals rentenier, particulier en landeigenaar) ook vragen op. Deze mensen hebben we consequent bij de groep grondeigenaren ingedeeld. Het is echter aannemelijk, we hebben hiervoor ook wel aanwijzingen gevonden, dat een aantal van hen ooit actief was als boer.³⁰ We zouden hun grond, als we daar meer zekerheid over hadden gehad, tot het inheemse grondbezit hebben gerekend. Die zekerheid wordt alleen verkregen door genealogisch onderzoek. We wagen ons daar niet aan, omdat dit ons in verhouding tot de hoeveelheid werk te weinig oplevert. We mogen er echter van uitgaan dat het grondbezit van de grondeigenaren omstreeks 1820 een aantal procenten is overschat en het inheemse bezit derhalve is onderschat.

Dat het boerengrondbezit na 1790 eerder is toegenomen dan afgenomen, blijkt uit een opmerking in de Statistieke Beschrijving van Gelderland van 1826. Citaat: 'Intusschen is (...) een aantal dezer beste klei-erven, gedurende de jongst verloopene vijf en twintig jaren, van tijd tot tijd, door de oude pachters en andere goeode landlieden van het domein of van bijzondere grondeigenaars aangekocht, zoodat men zeggen kan, dat een groot deel dier schoone landhoeven door de eigenaars zelve bewoond en gebruikt wordt' Deze aankopen worden in verband gebracht met de hoge graan- en vee prijzen van die tijd.³¹ Die waren, vooral door de Franse inval, aanzienlijk gestegen.³² De boeren die als gevolg daarvan hun inkomsten snel zagen toenemen, zagen hun kans schoon het gepachte bedrijf op te kopen. Mogelijk was omstreeks 1820 wel de helft van de grond in boeren handen. Ook Van Zanden brengt de opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel onder meer met deze prijsontwikkeling in verband.³³

Hun vreugde was van korte duur. De prijzen kelderden toen de Fransen vertrokken en Russisch graan de markt overspoelde. De gevolgen waren niet gering. De aankopen van boerenerven hadden, vervolgt de beschrijving uit 1826, 'bij de tegenwoordig zoo aanmerkelijk gedaalde markt, onder een kostbaar onderhoud en bij zeer verhoogde grondlasten (...) voor het aanzienlijkste gedeelte van den boerenstand de ongunstigste gevolgen

DE ONTWIKKELING VAN HET GRONDEIGENDOM

TABEL 4.3. De verdeling van de grond in hectaren per categorie eigenaren in enkele kadastrale gemeenten omstreeks 1820.

Kadastrale gemeente	Oppervlakte in hectaren	Grond-eigenaren %	Instellingen Overheid %	Anders Boeren %
BEMMEL				
Angeren	950	48	15	37
Bemmel	1.790	47	7	46
Doornenburg	450	48	15	37
Ressen/Doornik	540	74	4	22
Totaal	3.730	51	10	39
ELST				
Aam	350	59	10	31
Elsterbuurt	270	32	29	39
Bredelaar	280	41	3	56
Eimeren	530	21	16	63
Hollanderbroek	490	53	15	32
Laar	540	47	5	48
Lijnden	420	43	10	47
Reeth	360	31	17	52
Rijkerswoerd	400	28	15	57
Totaal	3.640	40	13	48
Elzen	1.130	35	37	28
Lent	570	31	34	35
Totaal	5.340	38	20	42
GENDT	1.310	47	8	45
HEMMEN	250	91	1	8
HETEREN				
Driel	880	53	12	34
Heteren	1.090	43	7	50
Randwijk	660	56	4	40
Lakemond	590	71	1	28
Totaal	3.220	53	7	40
VALBURG				
Andelst/Zetten	1.180	30	9	61
Herveld	1.090	37	13	50
Loenen/Wolferen	330	81	7	12
Oosterhout	790	46	14	40
Slijk-Ewijk	380	44	28	43
Valburg	980	41	10	49
Totaal	4.750	41	13	46
TOTAAL	18.600	45	13	42

Bron: Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (der grond-eigenaren en der ongebouwde en gebouwde vaste eigendommen), aanwezig bij Kadaster Gelderland, kantoor Arnhem (KGA), geen inventaris, geen nummers. Alleen van de kadastrale gemeenten Zetten/Andelst en Herveld zijn de kadastrale leggers gebruikt. Die liggen in het gemeente archief van Valburg, te Andelst. Geen inventaris, geen nummers.

voortgebracht; te meer daar de koopers grootendeels (...) daartoe aanmerkelijke kapitalen hebben moeten opnemen (...)'³⁴ Veel boeren waren dus genoodzaakt het bedrijf te verkopen. We kunnen dus stellen dat het grondbezit van de boeren zich omstreeks 1820 op een hoogtepunt bevond.

We kunnen ook stellen dat de voornaamste verschuiving vóór 1790 heeft plaatsgevonden, ook als we ervan uitgaan dat het boerengrondbezit omstreeks 1820 is onderschat. Dat wordt bevestigd door de tabellen 4.4 en 4.5. Tabel 4.4 is gemaakt op basis van opgaven van de verdeling van het grondbezit (de morgentalcedullen) in het dorp Andelst en tabel 4.5 is gebaseerd op de dijkcedullen van de verschillende dorpen langs de Waal. Wat dijkcedullen zijn, wordt in bijlage vier uiteengezet, maar om de tabel goed te kunnen begrijpen is het nuttig om dat hier nog eens in het kort te vermelden. Het zijn lijsten waarop staat genoteerd wie voor welk stuk dijk verantwoordelijk is. De oppervlakte van iemands grondeigendom correspondeerde met het aantal roeden dijk, waarvoor de verantwoordelijkheid werd gedragen. De tabellen laten zien dat al aan het begin van de 18e eeuw het grondbezit van de boeren toenam, een proces dat de gehele eeuw verder voortduurde. Wat eveneens uit de tabellen naar voren komt, is dat het grootgrondbezit in de tweede helft van de 17e eeuw nog is toegenomen.

Op basis van onze bevindingen ten aanzien van de circa 40 pachtbedrijven die we voor ons onderzoek hebben gevolgd (zie bijlage vijf), mogen we overigens concluderen dat een aantal instellingen een deel van hun grond eerder verkocht dan tabel 4.5 suggereert en wel reeds in het vierde kwart van de 17e eeuw. Wie deze bedrijven hebben gekocht, hebben we niet onderzocht. Zeer waarschijnlijk waren dat niet de boeren, maar, zoals uit enkele aanwijzingen blijkt, adellijke en burgerlijke lieden.³⁵ Dat het grondbezit van de instellingen volgens tabel 4.5 niet afnam in de 17e eeuw, is hiermee niet in tegenspraak. In de Waaldorpen waarvan de gegevens in deze tabel zijn verwerkt, bezat de stad Nijmegen relatief de meeste grond. En die grond werd juist niet verkocht vóór 1700. Er is dus alle aanleiding om te veronderstellen dat het grondbezit van de grondeigenaren tot 1700 toenam en rond die tijd een hoogtepunt bereikte. Daarna nam hun grondbezit pas af.

TABEL 4.4. Grondeigendom per categorie in Andelst in procenten van het totaal tussen 1696 en 1800.

	1650	1696	1703	1724	1760	1780	1800
grondeigenaren	69	70	68	63	66	54	53
instellingen/overheid	12	11	13	9	8	9	9
anders/boeren	19	19	19	28	26	37	38

AD, inv. nrs. 1, 3, 4, 5; 1650, zie tabel 4.1.

TABEL 4.5. Het aantal roeden dijk per categorie dijkgeslaagden in procenten van het totaal in een aantal Waaldorpen, 1677-1801.

	1677	1698	1713	1733	1760	1774	1801
Eigenaars	42	49	41	36	36	33	30
Instellingen	23	23	26	5	22	20	20
Anders/boeren	34	28	33	39	42	47	50

Bron: zie bijlage vier.

Deze geleidelijke verschuiving in de Over-Betuwe is opvallend, omdat de belangrijkste verschuiving in Overijssel tussen 1750 en 1830 plaatsvond. Volgens Van Zanden was deze overdracht zelfs in de 40 jaar tussen 1780 en 1820 geconcentreerd, waarbij de oorzaken vooral gezocht moeten worden bij de ontwikkeling van de pacht prijzen, lonen, graanprijzen en de inkomens van de boeren. Ook in Nieuw Beijerland verkochten de grootgrondbezitters in een relatief korte tijd hun grondbezit, toen gedurende de neergaande seculaire trend de pacht prijzen daalden en de grondbelastingen stegen eind 17e en begin 18e eeuw.³⁶

De verandering in de eigendomsverhoudingen in deze gebieden wordt, zo blijkt, met de economische conjunctuur in verband gebracht. Wordt de gestage toename van het boerengrondbezit in de Over-Betuwe gedurende de gehele 18e eeuw ook door de conjunctuur bepaald? We komen hierop in het hoofdstukken over de bedrijfsvorm nog terug.

Nu we hebben geconstateerd dat het boerengrondbezit is toegenomen, kunnen we ons afvragen binnen welke groep van boeren deze toename voornamelijk plaatsvond. Waren het de boeren met de grote bedrijven die eigenaar werden van de grond of waren het de boeren op de kleine bedrijven?

Hier stuiten we op het probleem dat iemands grondeigendom niet zoveel hoeft te zeggen over het grondgebruik van hem of haar. De pachtverhoudingen kunnen anders zijn dan de eigendomsverhoudingen. De in de OAT's voorkomende grondeigenaren hadden hun grond mogelijk ten dele verpacht, maar de OAT's geven daarover geen informatie, evenmin als de verpondingsregisters uit 1790. Anders gezegd: was een landbouwer met 100 ha in eigendom een grote boer of niet? Misschien gebruikte hij zelf maar klein deel. Aan de andere kant kon een boer met weinig grond in bezit daarnaast natuurlijk grote stukken gepacht hebben.

Hoeveel grond door de in de OAT's als zodanig genoemde landbouwers werd verpacht, weten we niet, maar veel zal het niet geweest zijn. We mogen dit aannemen, omdat men bij de beroepsaanduidingen in de OAT's waarschijnlijk rekening hield met wie de grond gebruikte. Gebruikte men de grond niet (grotendeels) zelf, dan werd men, indien het om een groot stuk grond ging, landeigenaar of rentenier genoemd. Zoals gezegd, is hierdoor het grondbezit van de door ons onderscheiden groep

'grondeigenaren' in tabel 4.3 overschat, omdat een aantal mensen van boerenafkomst als grondeigenaren werd aangeduid. De als zodanig aangeduide landbouwers zullen hun grond grotendeels wel gebruikt hebben. Een aantal van hen zal echter zeker ook grond verpacht hebben. Zo zullen we nog zien, dat een aantal grote boeren kleine percelen aan tabakkers verhuurde alsmede, met name in de 19e eeuw, aan zogenaamde spa-deboeren.³⁷

De enige manier om een indruk te krijgen van de door de boeren in eigendom gebruikte grond en de veranderingen daarin, is door te kijken naar de ontwikkelingen van de pachtverhoudingen. Het is aannemelijk dat parallel aan de eigendomsverhoudingen de pachtverhoudingen ook veranderd zijn en dat de oppervlakte grond die door de boeren in eigendom werd gebruikt, eveneens was toegenomen. Helaas hebben we alleen gegevens over 1650 en 1910. Deze gegevens zijn echter tamelijk illustratief. Werde er in 1650 ongeveer 20% van de grond in eigendom gebruikt, in 1910 was dat percentage voor de Over-Betuwe nagenoeg 45%.³⁸ De oppervlakte grond die de boeren in eigendom gebruikten was dus aanzienlijk toegenomen.

Dit wetende, kunnen we het antwoord op de zojuist gestelde vraag, over binnen welke groep van boeren het grondeigendom vooral is toegenomen, beter interpreteren. Ter beantwoording van de vraag hebben we tabel 4.6 gemaakt. We zien dan dat de toename uitsluitend ten goede van de landbouwers met meer dan 40 hectaren in eigendom is gekomen. Had-den zij omstreeks 1650 niet meer dan 2% van de boerengrond in handen, in 1820 was dat 40%. Het is overigens de vraag of er grote sociale en economische verschillen bestonden tussen boeren die, laten we zeggen, 50 hectaren verpachtten en verder nauwelijks actief waren in de landbouw en boeren die deze oppervlakte in haar geheel pachtten. Ze behoorden waarschijnlijk tot dezelfde sociale groep. In het hoofdstuk over de materiële cultuur gaan we hier dieper op in.

Dat de grote boeren hun grond in 1650 vrijwel volledig pachtten blijkt ook uit het volgende. In Zetten bijvoorbeeld, werd alle grond van grondgebruikers met meer dan 40 hectaren door hen gepacht, terwijl de boeren met minder dan 20 hectaren voor 19% eigenaar van deze grond waren. In Andelst gebruikten de hele boeren 280 hectaren, slechts zestien hectaren hadden zij in eigendom. In Driel bezaten de grote boeren niet meer dan 32 hectaren van de meer dan 400 die zij in gebruik waren. De kleinere boeren aldaar hadden bijna 40% van de door hen gebruikte grond in eigendom.

Veel grondeigenaren verpachtten grote boerenbedrijven van enkele tientallen hectaren per bedrijf in hun geheel aan grote boeren. Zo pachtte Dirck Philipsen uit Bredelaar 46 morgen, bijna 40 hectaren, van de heer van Schoonderbeeck, pachtte Henrick van Cruchten 'den iongsten' uit Heteren 57 morgen, ongeveer 49 hectaren, van 'het closter van Rencom' en pachtte Henrick Lieberts uit Zetten maar liefst 83 morgen, ruim

TABEL 4.6. De verdeling van het grondbezit onder de groep van 'anders/boeren' per klasse, uitgedrukt in procenten van totaal boerengrondbezit in enkele plaatsen in 1650 en 1820.

Plaats	1650			1820		
	≥ 40 ha	20-40 ha	< 20 ha	≥ 40 ha*	20-40 ha*	< 20 ha
Bemmel	0	15	85	40	10	50
Elst	7	4	89	49	5	46
Heteren	0	23	77	30	11	59
Valburg	0	13	87	43	21	36
Totaal	2	13	85	40	13	47

Bron: RAA, ASKvN, inv. nr. 495, 496, 497; KGA, OAT's, geen inv. nrs.. We hebben in geen van beide jaren volledig zicht op het dorpsgrens overschrijdend grondbezit. Dit doet echter niets af aan de in de tabel gesignaleerde ontwikkeling. * Hieronder vallen uitsluitend degenen met de aanduiding 'landbouwer'.

70 hectaren, van de gedeputeerden van Veluwe. In de loop van de tijd werd een aantal van hen dus eigenaar van deze bedrijven. Illustratief zijn de lotgevallen van een bouwning en haar gebruikers en eigenaars uit Andelst, die we tussen 1724 en 1820 ten dele kunnen volgen. In 1724 had Dibbith van Gent ongeveer 40 ha volledig in pacht. Hij bezat zelf ongeveer een ha. Hij had toen zeven paarden. In 1750 blijkt zijn weduwe nog maar over vier paarden te beschikken en we zien dan ook dat het bedrijf in 1757 gesplitst is. Peter de Leeuw pachtte hiervan ongeveer twintig hectaren, waarnaast hij ook ongeveer zes hectaren in eigendom had. In 1760 was de situatie voor De Leeuw ongewijzigd, maar in 1771 was zijn bouwning uitgebreid tot ruim 33 hectaren, waarvan mogelijk nog maar 9,5 hectaren gepacht werd. In 1785 blijkt zijn opvolger Daniël de Leeuw volledig eigenaar te zijn geworden van deze 33 hectaren. In 1800 had Daniël er nog eens 28 hectaren bijgepacht. Zijn bedrijf was nu ruim 60 hectaren groot. In 1820 blijkt Daniël 130 hectaren in eigendom te hebben. Zijn geval is des te meer illustratief, omdat hij zijn grond rond 1820 verkocht aan een grootgrondbezitter.³⁹

Bij een globale inventarisatie van de OAT's komen we op ongeveer 50 grote boeren, die gezamenlijk zo'n 3.000 hectaren (16% van de totale oppervlakte) in eigendom hadden, gemiddeld dus 60 hectaren per boer. Het lijkt erop dat in de Over-Betuwe tussen 1650 en 1820 een boerenelite was ontstaan.

4.4. DE PACHTCONTRACTEN

Nu we weten dat omstreeks 1650 bijna 80% en in de 19e eeuw nog steeds meer dan de helft van de grond in de Over-Betuwe verpacht werd, kun-

nen we ons richten op de praktijk van de pacht. Het eerste wat daarbij opgemerkt dient te worden is, dat de opzegbare tijdpacht (dus gebonden aan een bepaalde termijn) de gebruikelijke pachtvorm was in het gebied, al kunnen we dit niet kwantificeren. Erfpacht, een pacht die automatisch overgaat op de erfgenamen van de pachter, zijn we weinig tegengekomen.

In deze paragraaf bespreken we de pachtcontracten die tussen pachter en grondeigenaar werden afgesloten. In de volgende paragrafen gaan we op andere zaken aangaande pacht, zoals de pachttermijn, de borgstelling, de pachtbetaling enzovoort, in.

Er moeten in de loop van de tijd honderden pachtcontracten zijn opgesteld. Niet duidelijk is of iedere keer dat de verpachter tot een vergelijk met een nieuwe pachter kwam, dit vastgelegd werd op papier. Dat zou best kunnen, want er stonden aanzienlijke belangen op het spel, zeker als het om grote bedrijven ging.⁴⁰ In het eerste van de achttien artikelen betreffende pacht behorende tot de 'Gereformeerde Landt-rechten ende gewoonten van het Rijck van Nijmegen, van de ampten van tusschen Maes ende Wael, Over ende NederBetuwen (...) ' uit 1765, was zelfs bepaald dat bij een pacht boven de 200 gulden de overeenkomst met een schriftelijk contract 'bewezen' moest worden.⁴¹ Maar ook voor het kleine bedrijf, zoals dat van Gerret van Poeljik, dat in de jaren tachtig van de 18e eeuw uit een huis, boomgaard en twee akkers tabaksland bestond (de pacht was veel minder dan 200 gulden), werd een pachtcontract opgesteld.⁴² Bij een conflict kon, om het gelijk te kunnen halen, het overleggen van een pachtcontract van wezenlijk belang zijn.⁴³ Of men een nieuw contract opstelde zal zeker ook afgehangen hebben van de relatie van de nieuwe pachter met de oude. Behoorde hij tot dezelfde familie of niet? Indien de zoon de vader opvolgde of de neef zijn oom, deden zij dat waarschijnlijk veelal op dezelfde voorwaarden. Het is aannemelijk dat bij continuatie van de pacht niet altijd een nieuw contract werd gemaakt, tenzij natuurlijk wanneer de voorwaarden rigoureus waren veranderd.⁴⁴

We hebben een beperkt aantal contracten teruggevonden en bekeken.⁴⁵ Er zijn er zeker meer (maar niet veel meer) bewaard gebleven dan wij hebben gezien, maar op basis van het aantal dat we onder ogen hebben gehad en op grond van de losse opmerkingen in de rekeningen en notulenboeken, durven we wel conclusies te trekken, vooral omdat de gevonden pachtcontracten inhoudelijk tot op zekere hoogte met elkaar overeenkomen.⁴⁶ Men keek de kunst van elkaar af en deed daarbij een beroep op oude gebruiken en heersende gewoonten (gewoonterecht).⁴⁷ Deze gewoonten zijn ten dele vastgelegd in de bepalingen 'Van Pacht ende Huyr', die in de Over-Betuwe golden en die tot de reeds genoemde 'Gereformeerde Landt-rechten' uit 1765 behoren. Deze vormen een belangrijke aanvullende bron.⁴⁸ In het geval van een geschil en bij ontstentenis van een pachtcontract, viel men terug op deze bepalingen. Maar ook in zaken waarin een contract niet voorzag, zal men, bij een conflict, een beroep gedaan hebben op de oude gebruiken. Volgens Vandewalle bestond er in de

Kasselrij Veurne 'een perfecte overeenstemming tussen de theorie van de costumen en de praktijk van het contract'.⁴⁹ Dat lijkt in de Over-Betuwe minder het geval te zijn geweest. Althans, de bepalingen betreffende pacht in het Landrecht zijn veel minder uitvoerig dan de condities in de meeste pachtcontracten. Bovendien weken de pachtbepalingen van het Landrecht op sommige punten af van de voorwaarden in de contracten. Aan deze verschillen besteden we overigens weinig aandacht.

Deze gegevens tezamen geven een goede indruk van hoe de zaken omtrent pacht in theorie waren geregeld. De noodzaak om zoveel mogelijk contracten te analyseren⁵⁰, bestaat dan ook niet, temeer omdat dit hoofdstuk over de praktijk van de pacht gaat. En de praktijk is, zoals we nog zullen zien, gecompliceerder en interessanter dan uit de contracten naar voren komt.

De pachtcontracten verschillen sterk in lengte en gedetailleerdheid, maar in alle contracten zijn, naast een summiere beschrijving van het bedrijf waarover het gaat, bepalingen opgenomen over de datum van ingang van de pacht, over de pacht- en opzegtermijn, over wie welke lasten moest betalen, over de betalingstermijn van de pacht, over de borgstelling, over het onderhoud van de woning en de bedrijfsgebouwen, over in welke situaties pachtvermindering werd gegeven, over de bedrijfsvoering en over wat te doen als de pachter het erf verlaat.

4.5. GELDPACHT OF DEELPACHT

In 1968 verscheen er een verhelderend artikel van Roessingh over de verschillende vormen van pacht in Gelderland. Hij beschrijft daarin onder meer welke pachtvormen omstreeks 1650 in welke regio het meest voorkwamen. Hij constateerde dat deelpacht (een pachtvorm, waarbij een deel van de oogst als pacht aan de grondeigenaar werd afgedragen) niet veel voorkwam in het Kwartier van Nijmegen (daarbinnen nog het meest in de Over-Betuwe) halverwege de 17e eeuw. Geldpacht overheerste aldaar. Roessingh staaft zijn conclusie niet met cijfers, maar na een analyse van onze eigen gegevens – niet dat we aan Roessinghs conclusie twijfelden, maar deze gegevens zijn via het door ons zelf aangelegde databestand (van de verpondingsregisters) nu eenmaal makkelijk te raadplegen – kunnen we deze conclusie alleen maar bevestigen. In de Over-Betuwe stelde deelpacht rond 1650 niet veel voor. In het schoutambt Elst was niet meer dan 10% van de totale grond in deelpacht uitgegeven, in het dorp Bommel was dat 9%, in Elden 8%, in Lent 3%, in Heteren nog minder en in Zetten en Slijk-Ewijk kwam vrijwel geen deelpacht voor.⁵¹ In andere delen van Gelderland, met name de zandstreken, lag het percentage deelpacht veel hoger: Hoge Veluwe 93 tot 99% van de bouwgrond. Deze laatste cijfers zijn wel van Roessingh.⁵²

De vergelijking gaat enigszins mank. De in de Over-Betuwe in deel-

pacht uitgegeven grond is uitgedrukt in procenten van de totale grond. Daarentegen is die in de Hoge Veluwe uitgedrukt in procenten van de bouwgrond en dat geeft vanzelfsprekend hogere percentages. De verschillen zijn echter zo groot dat ze geen andere conclusie toelaten dan dat deelpacht in de Over-Betuwe, zeker in vergelijking met de Gelderse zandgebieden, niet veel voorkwam. Ook uit de gegevens van de 40 boerenbedrijven die we hebben verzameld, blijkt dat pacht in natura beperkt voorkwam in de Over-Betuwe (zie bijlage vijf).

Geldpacht wordt meestal in verband gebracht met een op de markt gerichte landbouw. Zo kwam geldpacht in veeteeltgebieden relatief veel voor, want veeteeltbedrijven produceerden vooral voor de markt. De boeren beschikten daardoor over meer geld. Dat hadden ze ook nodig, omdat ze voor de instandhouding van het bedrijf, maar ook ten behoeve van de eigen consumptie, meer op de markt aangewezen waren dan andere boeren. Ook op de rivierklei, waar akkerbouw overigens een belangrijke plaats innam, waren de boeren op de markt gericht. Het ruime geldverkeer in die streken heeft een positieve uitwerking gehad op de ontwikkeling van geldpacht.

De boeren in het rivierengebied hadden bovendien minder behoefte aan deelpacht dan de boeren op het zand, omdat volgens Roessingh het prijsrisico, dankzij de grote verscheidenheid aan gewassen in het deltagebied, kleiner was dan op het zand. De boeren in de zandstreken verbouwden vooral rogge en boekweit. Bij een prijsdaling van een van deze producten was de inkomensdaling relatief groot. Om die reden was deelpacht voor hen een betere pachtvorm en mogelijk zelfs noodzakelijk voor de voortzetting van het bedrijf, hetgeen ook in het belang van de verpachter was.

Aan de andere kant voert Roessingh het relatief grote oogst risico, dat de boeren in de kleigebieden liepen, aan als reden voor het veelvuldig voorkomen van geldpacht aldaar. De grote kans op een overstroming in het rivierengebied, de schade die door het kwelwater kon worden aangericht, maakten een goede oogst zeer onzeker. De verpachters wilden niet in dit (te) grote risico delen en zouden daarom hebben bedongen dat de pacht in een vast geldbedrag werd voldaan en niet in natura.⁵³ Het is maar de vraag of dit heeft meegespeeld in een eventuele voorkeur van verpachters voor geldpacht. Waarom zouden verpachters niet willen delen in het relatief grote oogst risico in het rivierengebied, maar wel in het relatief grote prijsrisico op het zand? Bovendien kwamen de boeren in het rivierengebied, zoals we nog zullen zien, bijna altijd met de verpachters overeen – dit werd zelfs contractueel vastgelegd – dat de laatsten de eersten zouden ondersteunen bij een overstroming of andere ernstige calamiteiten, met name bij krijgsgeweld. Niet zelden gaven de verpachters de boeren pachtvermindering als de oogst (ten dele) was mislukt ten gevolge van muizenplagen, natte zomers en dergelijke.

Een tweede conclusie van Roessingh die bevestigd wordt, is dat deelpacht in het Kwartier van Nijmegen omstreeks 1650 vooral halfpacht bete-

kent ('ten halven gebouwd'), althans wat betreft de Over-Betuwe. Het was ogenschijnlijk de zwaarste vorm van deelpacht, waarbij de helft van de oogst als pacht werd afgedragen aan de eigenaar van de grond. Als het land ook nog eens tiendplichtig was, waren de lasten, zelfs als de tiend-rechten voor de helft door de verpachter werden gedragen, bijzonder zwaar. De zwaarte van de deelpacht hing volgens Roessingh samen met de bodemgesteldheid. Kleigronden zijn van nature vruchtbaarder en werden daarom geacht per oppervlakte-eenheid meer op te brengen. De deelpacht was in die gebieden dientengevolge zwaarder. Dit is overigens min of meer in tegenspraak met wat Roessingh eerder beweerde over het relatief grote oogst risico voor de boeren in het rivierengebied.⁵⁴

Tegenover het feit dat halfpacht relatief zwaar op het bedrijf drukte, stond, dat de verpachter vaak bijdroeg in de variabele productiekosten, door het beschikbaar stellen van zaaizaad en mest.⁵⁵ In hoeverre dit in de Over-Betuwe gebeurde is niet onderzocht, maar aanwijzingen in die richting zijn niet gevonden.

Een ander voordeel van deelpacht, althans voor de pachter, was dat geen pacht afgedragen werd voor die percelen die braak lagen. Die brachten in dat jaar immers niets op. In het rivierkleigebied werd het land relatief vaak braak gelegd (zie het hoofdstuk over het boerenbedrijf). Waarschijnlijk vormt dit laatste ook een reden voor het feit dat de deelpacht in het rivierengebied zo zwaar was (dat wil zeggen halfpacht) en deze pachtvorm relatief zo weinig voorkwam.

Een nadeel van deze pachtvorm was echter dat deze voornamelijk was afgestemd op de graanteelt en om die reden nieuwe ontwikkelingen kon belemmeren. De boeren waren niet vrij in de bedrijfsvoering. En als de pachters hun opbrengsten na noeste arbeid hadden weten te verhogen, waren het vooral ook de verpachters die hiervan profiteerden. De boeren waren daardoor mogelijk minder bereid in hun bedrijf te investeren. De verpachters waren echter niet blind voor de ontwikkelingen op de markt. Het Burgerweeshuis te Arnhem gaf een van zijn deelpachters in de Over-Betuwe reeds in 1682 toestemming een stuk bouwland van de bouwtegen te gebruiken 'om te mogen twee jaeren te tobacken'. Tien jaar later werd bepaald dat 'invalle hij een acker tabact hij sal geven vijff gulden meer', hetgeen prompt gebeurde.⁵⁶

Kenmerkend voor deelpacht was, dat boeren minder risico liepen. Als de oogst tegenviel of als de graanprijs daalde, moest de pachter bij een vaste geldpacht meestal toch evenveel pacht betalen als het jaar daarvoor. Pas bij een aanhoudende daling was het mogelijk dat de pacht werd aangepast. Bij deelpacht werden de dalende opbrengsten direct voor een deel (bij halfpacht voor de helft) afgewenteld op de verpachter, die immers minder pacht ontving bij een tegenvallende oogst en/of dalende graanprijzen. In een tijd waarin een goed bedrijfsresultaat hoogst onzeker was, moet dit pachtsysteem van groot belang geweest zijn. Aan de andere kant hadden boeren, die hun pacht in geld voldeden, meer voordeel van

stijgende graanprijzen of goede oogsten. Maar naar nog zal blijken, viel dit voordeel in de Over-Betuwe nogal tegen, omdat de geldpachten, bij een verwachte langdurige prijsstijging, snel verhoogd werden.

Deelpacht heeft bij de voorspoedige verspreiding van de tabaksteelt waarschijnlijk een voornamelijk rol gespeeld. In de Liemers was het eind 18e eeuw de gewoonte dat de eigenaar bij halfbouw of –pacht, de kosten van de mest, de aanvoer daarvan en het viermaal ploegen en eggen van het land voor zijn rekening nam. Dit kan voor veel arbeiders de doorslaggevende reden geweest zijn zich op de tabaksbouw te richten, waarmee ze een zekere economisch zelfstandige positie konden verwerven.⁵⁷

Het is aannemelijk dat ook de Overbetuwe grondeigenaren of verpachters bij halfpacht bepaalde kosten voor hun rekening namen. In ieder geval ging de verspreiding van de tabaksteelt in de Over-Betuwe na 1650 eveneens zeer voorspoedig. Helaas beschikken we over onvoldoende gegevens om te bepalen of de tabaksbouw wel of niet voornamelijk in halfpacht geschiedde. Hebben we nauwelijks zicht op het aantal tabakkers, het aantal zogenaamde halftabakkers kennen we al helemaal niet. Wel weten we dat halfpacht veel voorkwam in de tabaksbouw.

Uit de boedelbeschrijvingen blijkt dat veel hele en halve boeren en sommige notabelen voorwerpen bezaten die wijzen op tabaksbouw. Een aantal van hen was eigenaar van tabaksland of had relatief veel tabak in voorraad. Maar de meesten van hen zullen niet zelf de tabak verbouwd hebben, maar dit in halfpacht hebben laten doen. Soms blijkt dit expliciet uit de boedelbeschrijvingen. Zo had Jan Vermeer, hele boer uit Driel, bij overlijden nog de helft van de opbrengst van twee percelen tabak te vorderen van respectievelijk Bart en Reijnder Sanders. Jan Hendricx, hele boer uit Elden kon in 1724 een zeker bedrag in mindering brengen op de schuld die hij had aan de smid in die plaats, omdat deze laatste op zijn beurt nog de helft van zijn tabaksoogst aan de boer moest afdragen. Dit laatste is een mooi voorbeeld van hoe verschillende partijen, binnen en buiten de landbouw, profiteerden van de tabaksbouw. Ook de predikant Casparus Eijlbracht uit Bemmelen had tabak in voorraad, waarvan de helft toebehoorde aan 'de halven toebacker'.⁵⁸

Uit paragraaf 5.10 komt naar voren dat het voor de hele en halve boeren niet aantrekkelijk was om voor eigen rekening tabak te verbouwen. De loonkosten voor dit arbeidsintensieve gewas waren daarvoor te hoog. Halfpacht loonde daarentegen wel. De grote boeren zullen derhalve via deze pachtvorm een belangrijke rol gespeeld hebben bij de verspreiding van dit gewas. Zij konden op deze wijze hun inkomen aanvullen. Niet alleen de halftabakker, maar ook de grote boer had baat bij deze pachtvorm. Niet alle tabakkers waren echter halftabakkers. Ze waren mogelijk zelfs in de minderheid. Zo komt uit de boedelbeschrijvingen naar voren, dat erg veel tabakkers zelf wat tabaksland in eigendom gehad moeten hebben (bijlage negen).

Waarschijnlijk nam het percentage land dat in deelpacht was uitgege-

ven in de loop van de tijd af. De halfpacht van de grote bouwingen werd steeds meer in geldpacht omgezet, zo blijkt uit de gegevens van de 40 pachtbedrijven die wij gevolgd hebben. De toename van het aantal halfbakkers na 1650, zal weinig invloed gehad hebben op de totale oppervlakte in halfpacht uitgegeven grond, omdat de bedrijven van de tabakkers doorgaans zeer klein waren.

Gezien het feit dat geldpacht overheerste in het rivierengebied, zouden we ervan uit kunnen gaan dat de meeste pachters en verpachters van de bouwingen in het rivierengebied daaraan de voorkeur gaven. In de notulenboeken hebben we geen gegevens gevonden die ons maar enigszins doen vermoeden dat hierover conflicten bestonden. Wel zijn er situaties bekend waarin geldpacht tijdelijk werd omgezet in deelpacht, omdat de pachters en hun bedrijven in moeilijkheden verkeerden.

Derk Goris, pachter van een in die tijd 46 morgen tellende bouwing te Merm, eigendom van het Oud Burgeren Gasthuis te Nijmegen, had in 1671 een schuld van 2.600 gulden. De pachter had al geruime tijd geen pacht betaald, want de schuld was iets groter dan de som van zes pachttermijnen van 425 gulden. Tot zijn geluk werden hem de 'Franse jaren' 1672 en 1673 kwijtgescholden, maar waarschijnlijk werden hij en zijn nazaten toch van het bedrijf afgezet, want in 1674 trad een nieuwe pachter aan, namelijk Jan Verheijden, die, voorzover na te gaan is, geen familie was van Derk. De verpachter van de bouwing, die door deze ervaring kennelijk voorzichtiger was geworden, gaf het bouwland van het bedrijf vervolgens in halfpacht uit. Mogelijk hadden de Fransen, die net vertrokken waren, het land verwoest achtergelaten. Dat het bedrijf de komende jaren iets zou opbrengen moest men dus nog maar afwachten. De pachter zal tegen de halfpacht derhalve weinig bezwaar gemaakt hebben. De pacht was op deze manier in deze risicovolle jaren in ieder geval voor een deel gegarandeerd. Reeds vier jaar later, toen het bedrijf waarschijnlijk weer goed draaide en Jan Verheijden aan de verwachtingen voldeed, werd de halfpacht weer omgezet in geldpacht. Jan moest vanaf 1678, net zoals zijn voorganger, 425 gulden per jaar betalen. Ook hij maakte op den duur pachtschulden, maar daar werd minder moeilijk over gedaan, omdat de schuld maximaal slechts de som van twee en een halve pachttermijn bedroeg. De snelheid waarmee de halfpacht weer werd omgezet in geldpacht, geeft wel aan waar eigenlijk de voorkeur lag.⁵⁹

Antoni Caaltgens pachtte de bouwing de Baarskamp vanaf 1696 voor 350 gulden per maand. Al gauw bleek dat teveel te zijn, want hij had in 1700 een pachtschuld van ruim 1.000 gulden. Om de schulden niet verder te laten oplopen, werd in 1702 overgegaan op halfpacht. Het mocht niet baten, in 1706 blijkt hij 'banquerout gegaan en uijt der lande gevlucht'. Zijn in de haast achtergelaten bezittingen werden in het openbaar verkocht en de bouwing werd opnieuw publiek verpacht tegen 286 gulden per jaar. Ook in de 19e eeuw werd geldpacht soms tijdelijk omgezet in halfpacht.⁶⁰

4.6. VERPACTING: OPENBAAR OF ONDERSHANDS

De meeste pachtcontracten laten zich er niet over uit of de betreffende bouwning via een openbare of ondershandse verpachting werd verkregen. We kunnen echter op basis de rekeningen en notulenboeken gerust stellen dat de boerenbedrijven veel vaker ondershands werden verpacht dan in het openbaar. Of dat ook voor losse percelen het geval was, kunnen we niet met zekerheid zeggen. Het lijkt erop dat de losse percelen vaker publiek werden verpacht dan de bouwningen.⁶¹

De verpachters hadden wel altijd de mogelijkheid een bouwning of perceel na afloop van de termijn in het openbaar te verpachten. In de pachtcondities van het begin van de jaren vijftig van de 18e eeuw betreffende een in de Overmaat gelegen bouwning van het Catharina gasthuis te Elden, was bepaald dat de verpachting bij inschrijving moest geschieden. De hoogste inschrijver 'sal den insaat hebben en het eerst mogen hooghen' Nadat men via dit systeem van opbod tot een maximum te bereiken pacht prijs was gekomen, 'sal men de deselve (de bouwning PB) op een hooger somma ophangen ende vervolgens laten aflopen totdat jemant distinctelijk mijn seijt'.⁶² Men hanteerde dus zowel het systeem van opbod als dat van afslag om tot de hoogste pacht prijs te kunnen komen. Ook het hooggraaflijk huis Bergh verpachtte in principe zijn goederen aan de meestbiedende, evenals het Nicolai Broederschap, het ambt van Over-Betuwe, de Gelderse Rekenkamer en het Domkapittel te Utrecht.

De wijze waarop men daarbij te werk ging, verschilde weinig van het bovengenoemde. Het Domkapittel verpachtte zijn landerijen onder Angeren in het openbaar 'bij uijtbranden der keersen' eerst bij afslag en vervolgens bij opbod. Nadat de kaars was opgebrand wilden de verpachters nog een uur de tijd hebben om te beraadslagen, voordat het perceel werd toegewezen.⁶³ De geestelijke goederen van het ambt van Over-Betuwe werden na of tijdens een algemene bekendmaking op een 'tamelicke somma opgehangen', waarop werd afgeslagen 'totdat ijmandt mijn seght', die dan het recht had als eerste te 'hooghen'. De laatste 'hooger', zo werd bepaald, zal bij de 'utganck de kersen (...) pachter wesen'.⁶⁴ De bedragen waarmee werd gehooft of afgeslagen werden zorgvuldig vastgesteld, waarbij, in het geval van geestelijke goederen van het ambt van Over-Betuwe, werd bepaald dat tweederde van de ophoging voor 'vermeerdering der pagtpenningen' was en het andere deel voor de pachter of laatste 'hooger'. Deze laatste maatregel, die was bedoeld om het ophogen te stimuleren, kwam in verschillende variaties voor.

Dat de bouwning in de Overmaat en de andere boerenbedrijven toch meestal ondershands werden verpacht, kwam doordat de oude pachters of hun familie doorgaans een nieuwe termijn werd gegund. De reden daarvan was dat de verpachter in de regel tevreden was met de zittende pachter. Daarom wilde hij dat de pachter bleef. De grondeigenaar hechtte kennelijk meer waarde aan een goede verstandhouding met de pachter,

dan aan de mogelijkheid het bedrijf voor de hoogste prijs te verpachten. De grondeigenaar begreep waarschijnlijk dat een boer, die de hoogst haalbare pacht prijs moest betalen en maar moest afwachten of hij een volgende termijn kon blijven, zich waarschijnlijk minder verplicht voelde het bedrijf goed te beheren. De boer zal zoveel mogelijk profijt hebben willen trekken in de korte tijd die hij het bedrijf pachtte en zich niet bekommeren om wat daarna gebeurde. De verpachter had er dus alle belang bij dat de pachter enig vertrouwen in de toekomst had. Een openbare verpachting bracht bovendien kosten met zich mee en het resultaat was tamelijk onzeker. Als er echter geen directe opvolger beschikbaar was, dan lag een openbare verpachting voor de hand, maar zelfs dan was die niet vanzelfsprekend.

Dat wil niet zeggen dat de oude pachter er altijd bij voorbaat vanuit kon gaan dat hij het bedrijf na afloop van een termijn opnieuw kon huren. Stilzwijgende verlenging kwam niet vaak voor, hoewel verlenging van het contract een aantal keer niet meer dan een formaliteit lijkt. We zijn een keer een contract tegengekomen, waarin een bepaling was opgenomen dat wanneer het onververhoopt mocht gebeuren dat, bij afloop van de pachttermijn, er geen onderhandelingen waren gevoerd over een nieuwe pachttermijn, alles bij het oude zou blijven, met dien verstande dat dat zou gelden voor telkens één jaar.⁶⁵

Het was de pachter die (dikwijls ruim van te voren en ongevraagd) aangaf dat hij het bedrijf nog een termijn wilde huren. Soms deed hij dat op een zeer formele wijze. Zoals Jacob Vermeer, die bij de eigenaar van de door hem gepachte bouwning, Graaf tot den Berghe, in 1692 een schriftelijk verzoek tot continuatie indiende. Hij gaf daarin te kennen al bijna 34 jaar pachter te zijn geweest van de bouwning de Vredensteyn te Driel en vroeg 'alleronderdaenighst (...) dat U HoochGraeffl. Excellentie hem Suppliant in dese slechte en bekommerlicke tijden bij den voorigen pacht Genadigst wilden gelieven te laeten continueren (...) bij Suppliant gemelten Hoff de novo wederom pachten mochte'. Misschien moeten ons niet laten misleiden door het in onze ogen nederig taalgebruik en was verlenging ook hier slechts een formaliteit. Wellicht was de pachter in moeilijkheden geraakt, zoals meer pachters in die tijd als gevolg van de dalende graanprijzen en had hij pacht schulden, zodat hij een eventuele pachtverlenging dus echt als een gunst moest zien. We kunnen er slechts naar gissen, maar ons inziens geeft dit verzoek ook enigszins weer hoe de verhoudingen tussen pachter en verpachter destijds lagen, temeer omdat we dit soort verzoeken vaker zijn tegengekomen. Zelfs na 34 jaar pachter te zijn geweest, kon Jacob Vermeer er niet helemaal zeker van zijn dat hij mocht blijven. Aan de andere kant geeft het feit dat hij 34 jaar pachter van hetzelfde bedrijf is geweest, aan, dat zijn bestaan niet zo onzeker was.⁶⁶

Meestal ging het minder formeel toe en lieten de pachters het mondeling via de rentmeester weten dat ze nog een termijn wilden blijven. De rentmeester werd dan, zo blijkt een enkele keer, om advies gevraagd. Het

rapport over Jan Geurds, in 1815 pachter van de bouwning de Baarskamp, was 'allesints gunstig'. Het bedrijf lag er netjes bij, hij had geen pacht-schulden en mocht dus blijven. De pacht werd ondershands verlengd. In september 1805 vroegen Hermen Burgers en Willem Sanders om continuatie van pacht. Hun verzoek werd vooralsnog in 'advies' gehouden. Ze moesten eerst in eigen persoon voor de huismeesters van het Burgerweeshuis te Arnhem verschijnen, alvorens er besloten werd. Hermen werd aangezegd eerst zijn achterstallige pacht te betalen, voordat hij verlenging kreeg, Willems verzoek werd gehonoreerd.⁶⁷

Soms namen de verpachters het initiatief wel en sommeerden ze de pachters hen tijdig op de hoogte te stellen of ze nog een termijn wensten of niet. Ze werden dan in de gast- of weeshuizen ontboden, soms op een in onze ogen hoogst onplezierige wijze. Zo werd alle grote pachters van het Catharina gasthuis op 1 november 1693 medegedeeld dat ze direct naar het gasthuis te Arnhem moesten komen 'om pacht te maecken; off dat men biljetten sall laeten affgaen om die bouwningen over drij weecken publicq te verpachten'.⁶⁸

Pachter en verpachter kwamen meestal snel tot overeenstemming. Kwam men niet tot een vergelijk dan volgde een openbare verpachting, die overigens niet altijd slecht voor de oude pachter hoefde uit te pakken. Een voorbeeld: Aert Henricksen, pachter van een grote bouwning te Eimeren, behorende tot de geestelijk goederen van het ambt van Over-Betuwe, gaf in september 1683 te kennen minder pacht te willen betalen gedurende de volgende termijn, te weten 400 gulden jaarlijks. De verpachters gingen daar niet mee accoord en eisten 500 gulden. Zij bleven op hun standpunt staan, zelfs toen Aert uiteindelijk 450 gulden bood. Op 4 december 1683 vond de openbare verpachting plaats in het bijzijn van de heer Van Bommel en de heer Van Zulenburch als 'directeurs mitsgaders' enerzijds en Aert Henricksen en andere 'huisluden' anderzijds in het huis van de weduwe Van Weesch. Na het voorlezen van de pachtvoorwaarden wilde niemand bij het 'afflopen' tot 400 gulden de bouwning 'mijnen'.

Op 17 december werd er een nieuwe poging tot openbare verpachting gedaan, maar er verscheen niemand behalve Aert. De kaars hoefde niet aangestoken te worden, meldt het notulenboek droog. Ook toen gaf Aert te kennen niet meer te willen betalen dan 400 gulden. Wat er daarna gebeurd is, is onbekend, maar de bouwning bleek later alsnog voor 450 gulden naar Aert Henricksen te zijn gegaan.⁶⁹ We mogen het niet mijnen van de bouwning evenals het niet verschijnen van de dorpsgenoten als een uiting van een zekere onderlinge solidariteit zien, waaruit blijkt dat de pachters niet machteloos waren.

Een meer recenter voorbeeld komt uit de 19e eeuw. Aart Sanders, die in 1822 het bedrijf van Jan Sanders te Merm voor 1.510 gulden jaarlijks had overgenomen, zei direct na aanvaarding de pacht op, omdat hij pachtvermindering wilde. De bestuurders van het Oud Burgeren Gasthuis te Nijmegen, mogelijk verontwaardigd over een dergelijk brutaliteit, de-

den de bouwing meteen in de openbare verpachting. Ook zij moesten inbinden, want de bouwing werd uiteindelijk voor 800 gulden aan Aart gegeven. Hij kreeg zelfs toestemming het lopende jaar minder te betalen.⁷⁰

Het is niet toevallig dat de verpachters in deze gevallen aan het kortste eind trokken. Geen pachter was meer bereid de gevraagde pacht prijzen te betalen, sinds de graanprijzen dalende waren, zowel in de tweede helft van de 17e eeuw als na 1817. De voorganger van Aert Henrickse op de genoemde Eimerse bouwing, Cost Hendricks, had reeds in januari 1668 laten weten dat het hem en zijn bedrijf niet goed ging omdat het 'coorn tegenwoordich seer goeden coop was'. Hij wilde pachtvermindering, want hij kon zijn pacht niet meer betalen. Dit werd hem geweigerd. Cost was genooddaakt tegen dezelfde voorwaarden de pacht te continueren. Het gevolg was dat zijn pacht schulden opliepen. In 1671 gaf hij weer te kennen 'den ouden sware pacht niet connen betalen', omdat 'het coorn van tijt tot tijt in prijs vermindere'. Met hem liep het slecht af. De verpachters boden hem nog wel aan de pacht prijs het lopende jaar te verlagen tot 500 gulden (was 630 gulden) en de bouwing voor de resterende twee jaar van de termijn openbaar te verpachten. Dit was natuurlijk niet de bedoeling van Cost en hij weigerde hierop in te gaan. Er volgde een beslag op zijn goederen ter verzekering van de resterende pacht jaren. Cost Hendricks werd, ondanks dat 'sijne voor-ouders veele en hij nu twelf jaren' pachter waren geweest, voortijdig van zijn bedrijf afgezet en via een openbare verpachting in 1671 kwam de al genoemde Aert Hendricksen (geen familie) – die de verpachters twaalf later jaar wel tot concessies dwong – op het bedrijf.⁷¹

De mogelijkheid om een bouwing openbaar te verpachten werd als pressiemiddel achter de hand gehouden. Regelmatig werd hiermee bedreigd, maar die dreiging en de daadwerkelijke uitvoering daarvan waren niet altijd effectief, zo hebben we gezien. Het effect werd ten dele bepaald door het economische tij. Jan van Gein te Driel bijvoorbeeld, pachter van het Catharina gasthuis, werd in 1681 de pacht opgezegd, waarschijnlijk omdat hij geen borgen kon stellen. De bouwing werd publiek aangeboden, maar kennelijk lukte het niet de bouwing aan een ander te verpachten, want Jan bleef pachter. Drie jaar later werd hij alsnog gesommeerd die borgen te stellen. Omdat hij in gebreke bleef, werd hem wederom de pacht opgezegd. Maar ook toen kon hij uiteindelijk nog blijven. In 1688 werd de bouwing andermaal publiek verpacht, maar Jan van Gein blijkt na dat jaar nog steeds pachter te zijn.

De periode na 1650 was een slechte tijd, daar waren de verpachters zich goed van bewust. En door 'het inlopen van de Betuwe' in 1680, werd het 'nogh daegelijks slechter', waardoor 'veele pachteren (...) komen te vervallen en te verarmen', zo constateerden de huismeesters van het Catharina gasthuis. Zij wilden het gasthuis hier echter beslist niet de dupe van laten worden. De rentmeester werd derhalve gelast de namen van de wanbetalers direct door te geven. Indien deze meer dan twee jaar pacht schul-

hadden en de rentmeester 'deesen of geen en met middelen van vrindschap' niet tot betaling had kunnen bewegen, zouden de huismeesters tot aktie over gaan.⁷² Overigens moeten we niet direct concluderen dat het dus wel meeviel met de strengheid, omdat het de pachter was toegestaan een pachtschuld van twee jaar te hebben. Die termijn gold voor iedere pachter in de Over-Betuwe en andere ambten in het Kwartier van Nijmegen. In het Landrecht was uitdrukkelijk bepaald dat als de pachter 'boven twee jaren in gebreck van betalinge blijft' de verpachter dan pas het recht had het goed te ruimen.⁷³ De verpachters waren van plan hard op te treden.

Het genoemde geval van Jan van Gein toont aan dat pachters niet altijd even gemakkelijk van hun bedrijf afgejaagd konden worden, maar Jan Dibbits had minder geluk. Hij werd niet lang na de afgekondigde maatregelen door de huismeesters van het Catharina gasthuis van zijn bedrijf afgezet, waarschijnlijk door simpelweg het contract niet meer te verlengen. De reden was dat hij geen borgen kon stellen. Een jaar eerder had hij nog pachtverlenging (voor een jaar) gekregen, terwijl hij ook toen geen borgen had kunnen vinden. Jan voelde zich onheus bejegend, want hij liet grote vernielingen op het bedrijf achter. Mogelijk dat hij als voorbeeld diende, om aan te geven dat het de verpachter ernst was. Het bedrijf werd publiek verpacht en kwam aldus aan Jacob van Welij. Een andere pachter, Sander de Beijer, werd in diezelfde tijd ontboden om over zijn schulden te komen spreken. Ook hij werd met maatregelen bedreigd. Hoe slecht het in die tijd ging, laten eveneens de lotgevallen van Jan van Brandenburg zien. Nadat hem de pacht was opgezegd, werd zijn vervallen huis afgebroken en de bouw opgeheven.⁷⁴

Het gedrag van de huismeesters van het Catharina gasthuis in die tijd mag illustratief heten voor de houding van de meeste verpachters in de tweede helft van de 17e eeuw. Aan de ene kant toonden ze begrip voor de moeilijkheden waarin hun pachters verkeerden en deden ze regelmatig concessies, aan de andere kant dreigden ze met maatregelen en voerden ze een zakelijk beleid.

De huismeesters konden echter niet voorkomen dat de pacht prijzen over de gehele linie (tijdelijk) daalden. Jan van Welij kreeg al snel korting op zijn pacht penningen. Een paar jaar later werd hem 160 gulden pacht kwijtgescholden. Sander de Beijer mocht vanaf 1683 zes jaar lang minder betalen. Hoe sterk deze prijsdalingen gemiddeld waren en hoe lang zij duurden in de Over-Betuwe, zullen we later bespreken.

Hoe anders werd de situatie in de loop van de 18e eeuw. Het aantal conflicten tussen pachter en verpachter lijkt af te nemen, onder andere omdat de verpachters meer greep op de zaak kregen, voor zover ze die ooit kwijt waren geweest. De pacht prijs zette een stijgende lijn in. De boeren waren gretiger en bereid meer te betalen. Maar ook in de 18e eeuw lijkt (dreigen met) openbare verpachting overigens een middel om de oude pachter onder druk te zetten. Hendrik Slinckman, die in 1746 325 gul-

den betaalde voor zijn bouwning, gepacht van het Nicolai Broederschap, was na een publieke verpachting dat jaar gedwongen bijna 400 gulden te betalen.⁷⁵ De Overbetuwe boerenbedrijven van de Gelderse Rekenkamer werden vanaf de tweede helft van de 18e eeuw via een aantal openbare verpachtingen flink in pachtprijs verhoogd.⁷⁶

Een ander mooi voorbeeld komt uit de 19e eeuw. Kreeg Aart Sanders het in 1822 via een openbare verpachting nog voor elkaar dat hij minder pacht hoefde te betalen (zie eerder) en werd de bouwning sindsdien ondershands verpacht voor dezelfde vaste prijs, vijftien jaar later, in 1837, toen de graanprijzen weer waren aangetrokken, kon de weduwe van Aart Sanders ook via een openbare verpachting gedwongen worden aanzienlijk meer te betalen voor de bouwning.⁷⁷

Meestal waren er echter geen openbare verpachtingen voor nodig om de pachtprijs op te voeren. De meeste boeren wilden in de tweede helft van de 18e en aan het begin van de daaropvolgende eeuw heel graag op de bouwning blijven zitten. Het is mooi en triest tegelijk om te zien hoe ze de grondeigenaren soms tot verlenging probeerden te bewegen. Mechtelje Zeegers, 'pachterse' van de Baarskamp van het Arnhemse weeshuis formuleerde haar verzoek in 1809 als volgt: 'Voorts of het Heeren Huismeesteren mogten goedvinden den Bouwhof voortaan aan mij en de nog bij mij zijnde kinderen te verpagten ter oorzake als Heren Huismeesteren mogelijk bekend is, om den bitteren toestand waarin ik verkeer met mijnen Man, welk ik hier in het brede niet zal melden, egter des verkiezende bereid (...) bekend ben te maken (...)'.⁷⁸ Weduwe van Santen vroeg zich in 1795 af 'off het niet met de redelijkheid overeenstemmende zouden zijn' dat haar de pacht verlengd werd, want, voerde ze als argumenten aan, haar man was overleden en was ze bovendien haar vee en hooi kwijtgeraakt door toedoen van 'vijandelijke troupes'.⁷⁹ Ook hieruit blijkt hoe de pachtrelaties eigenlijk lagen.

4.7. DE PACHTTERMIJN

Uit de contracten blijkt dat het de gewoonte was dat de pacht voor de weilanden op 22 februari ('*Petri ad Cathedram*') inging en die voor de bouwlanden (en ook voor de boomgaard, hof, huis en bijgebouwen) per 1 mei. De gebruikelijke pachttermijn was zes jaar 'stedigh en vast', waarbij vaak de mogelijkheid bestond de pacht na het derde jaar op te zeggen, als men tenminste een behoorlijke opzegtermijn in acht nam. Volgens het Landrecht moest die vier maanden zijn. Meestal konden beide partijen de pacht na drie jaar opzeggen, hetgeen ook uitdrukkelijk in het Landrecht was bepaald, maar een enkele keer was dit recht toch slechts voorbehouden aan de verpachter: 'alleenlijk aen sijde van sijn Hoog Graaflijke Excellentie vrijstaande met verloop van drie jaaren te wederseggen'.⁸⁰

De termijn van zes jaar kwam ook elders in de Nederlanden en in ande-

re perioden voor.⁸¹ De oorsprong van deze termijn is wel eens in verband gebracht met het drieslagstelsel.⁸² De bepaling in de Overbetuwse contracten, dat de pachters bij vertrek eenderde van hun bouwland braak moesten laten liggen, zou hier eveneens een overblijfsel van kunnen zijn. Maar waarschijnlijk heeft dat verband nooit bestaan. De abdij Mariënweerd bij Beesd had in de 15e eeuw een duidelijke voorkeur voor een pachttermijn van tien jaar. Pas later, in de 16e eeuw, werden de pachttermijnen ingekort tot zes of acht jaar, hetgeen volgens Van Bavel een gevolg was van de toentertijd relatief snelle prijsinflatie. Zo had de abdij de mogelijkheid de pachtprijs sneller aan te passen aan de stijgende prijzen.⁸³

Aan deze zes jaar heeft men gedurende de gehele periode van 1650 tot 1850 vastgehouden, zo komt uit de rekeningen en de notulenboeken van de verschillende grondeigenaren naar voren. Toch werd hiervan regelmatig afgeweken. Mogelijk omdat men een groot vertrouwen in de pachter had gekregen en/of de continuïteit beter wilde waarborgen of omdat men geen sterke prijsstijgingen verwachtte, verpachtte men het bedrijf soms wel voor twaalf jaar. Met name het Burgerweeshuis te Arnhem had in de tweede helft van de 18e eeuw de neiging pachtcontracten voor twaalf jaar af te sluiten.⁸⁴ Maar aan het eind van de 18e en het begin van de 19e eeuw zagen de huismeesters van het weeshuis hier weer van af, omdat de landbouwprijzen toen te snel stegen. Zij wilden de mogelijkheid hebben de pachtprizen tijdig aan te passen. Zij drongen de pachters, geheel tegen de wil van de laatsten, eind jaren negentig zelfs pachtovereenkomsten van niet meer dan drie jaar op. De pachters, die liever een pachttermijn van zes jaar wilden, kregen na verloop van tijd waarschijnlijk hun zin van de huismeesters. De 'pachterse' van de Baarskamp werd in ieder geval in 1810 de keus gelaten of zij een drie- of zesjarig contract wilde. Hoe de aanpassing van de pachtprijs uiteindelijk kon verlopen, blijkt uit het volgende voorbeeld. Betaalde Peter Sanders, een van de pachters van het weeshuis, in 1796 nog 600 gulden jaarlijks voor zijn bouwings, in 1798 was dat al het dubbele en in 1800 bijna 1.500 gulden. Vanaf 1803 zakte de prijs tot 1.100 gulden, maar in 1815 stond de prijs alweer op 1.530 gulden.

Ook de stad Nijmegen verlengde de pachttermijnen in de tweede helft van de 18e eeuw, hoogstwaarschijnlijk om dezelfde reden als het Burgerweeshuis te Arnhem. Haar Betuwse bouwings werden vanaf die tijd voor acht jaar verpacht (voorheen: zes jaar). Nijmegen verkortte de pachttermijn echter niet aan het eind van de 18e eeuw en handhaafde de acht jaar tot ver in de 19e eeuw. Dat kon slecht uitpakken voor de pachters. Cornelis Arissen sloot, samen met andere pachters, in 1800, net op het moment dat de graanprijzen zeer hoog waren, een pachtcontract voor acht jaar af. Betaalde hij vóór die tijd 950 gulden voor zijn bedrijf, nadien werd de prijs op 1.835 gulden jaarlijks gesteld. Deze prijs werd hij geacht tot 1808 te betalen, ook toen de graanprijzen in 1803 sterk daalden.⁸⁵ Boven genoemde Peter Sanders was in deze periode dus veel beter af.

Een korte pachttermijn kon derhalve niet alleen in het voordeel wer-

ken van de verpachter, maar ook van de pachter.⁸⁶ Immers, bij een prijsdaling kon de pachtprijs eveneens vlug aangepast worden. Andries Jansen, de opvolger van bovengenoemde Peter Sanders, was nog in 1818 op basis van de goede landbouwprijzen met de huismeesters van het weeshuis te Arnhem een pachtprijs van 1.500 gulden plus nog wat toepacht voor zijn bouwning overeengekomen. Al snel bleek dat de graanprijzen niet stand hielden op het hoge niveau van voorgaande jaren. In 1818/19 was de gemiddelde Arnhemse jaarprijs voor een hectoliter tarwe nog ongeveer veertien gulden, vier jaar later was de prijs gedaald tot iets meer dan zeven gulden.⁸⁷ In december 1820 verzochten Andries Jansen en de andere grote pachters van het weeshuis dan ook collectief om pachtvermindering. In februari 1821 werd dit verzoek gehonoreerd, omdat 'bij de tegenwoordige lage prijzen van alle veldvrugten de pachters niet meer deze hoge pacht kunnen voldoen'. Vanaf 22 februari 1821 hoefde Andries Jansen nog maar 1.000 gulden per jaar te betalen. Uiteindelijk waren de verpachters er toch veel beter van geworden. Want waren de tarweprijzen gezakt tot het niveau van de jaren tachtig van de 19e eeuw, voor de pachtprijzen was dat beslist niet het geval.⁸⁸

Een andere reden voor de verpachter om de pachttermijn te verkorten kon het gebrek aan vertrouwen in de solvabiliteit van de pachter zijn. Omdat Jan van Brandenborgh, pachter van het Catharina gasthuis te Arnhem, in 1674 'geen borgen voor d'oude of te nieuwe pacht konde stellen', wilde men de pacht eigenlijk niet verlengen, maar opdat 'het landt niet ledigh soude liggen', werd de pacht toch met een jaar geprolongeed. Jan van Gein uit Driel kreeg tien jaar later om dezelfde reden pachtverlenging voor telkens een jaar. In 1683 had hij reeds te horen gekregen dat hij de gebruikelijke twee borgen moest stellen en bovendien de achterstallige pacht moest betalen. Een jaar later werd zijn bouwning, omdat hij kennelijk in gebreke bleef, publiek verpacht aan Jan Schuilingh. Jan van Gein moest zijn plaats inruimen. In werkelijkheid kwam het niet zover, want ook Jan Schuilingh kon niet op tijd borgen stellen. Hoewel de oude pachter Jan van Gein in dit geval, waarschijnlijk om pragmatische redenen, uiteindelijk de voorkeur genoot, werd hem toch de wacht aangezegd: 'Ende oock Jan van Gein aengeseit en bij hem aengenomen dat hij alle jaren van pacht sall ontset en versteecken sijn indien niet precijs op sijn betaeling past'.⁸⁹

Tussentijdse opzeggingen of vroegtijdig vertrek kwamen niet veel voor, al is het niet eenvoudig hierop goed zicht te krijgen, omdat vaak onduidelijk is wanneer een pachter precies de bouwning verliet. Wel is het zo dat de pachttermijnen vrijwel altijd op 22 februari (en 1 mei) ingingen. Dus in welk jaar de bouwning ook werd verlaten, de oude pachter was in principe altijd verantwoordelijk voor de volledige pacht van het lopende en eventueel laatste pachtjaar.

Overlijden van de pachter was doorgaans geen reden voor de verpachter om het bedrijf opnieuw aan te bieden. Sterfdag breekt geen huur, was

de regel en dat gold overigens ook voor koop. Meestal nam de weduwe van de pachter het bedrijf met medeweten van de verpachter voor de rest van de termijn over. Of ze daarna een nieuwe termijn kreeg was een andere zaak, daarover later. In een aantal pachtcontracten werd expliciet vermeld dat de pachter het bedrijf samen met 'sijn tegenwoordige huisvrouw' huurde. Zij kon hieraan dus rechten ontleen. Regelmatig stond in de notulenboeken genoteerd dat het bedrijf aan de pachter en zijn erfgenamen was vergeven. Het Landrecht bepaalde dat 'Huyr ende Pacht gaet ten beyden syden over aen de Erffgenamen'. Wie precies tot die bevoorrechte groep van erfgenamen behoorde, is echter niet zo duidelijk. Dat stond waarschijnlijk regelmatig ter discussie. Het lijkt erop dat het begrip in het Landrecht ruimer werd gedefinieerd dan door sommige individuele pachters. Toen Henrick van Laer, pachter van een grote bouwning te Lent, vroeg hoe de opvolging op zijn bedrijf precies geregeld was, kreeg hij van de gedeputeerden van Veluwe als antwoord: 'nagesien de conditien van verpachtonge deser bouwinge onder dato den 15 feb 1651 die alleen staen opten naem van den supplt: verstaen de gedeputeerden dat ten dien reguarde niemant aende voors. pachte naer het overlijden van sijne huijsvrouwe van hem geen kijnderen naelatende, enige recht competeert (...)'.⁹⁰ De gedeputeerden hadden veertien jaar eerder aan de 'gesamptlike erfgenamen' van de overleden Bart de Kemp, gewezen pachter van een 70 hectaren tellende bouwning te Zetten, laten weten, dat zij niet 'tot die versochte continuatie bevoecht' waren. Met deze twee voorbeelden is aangegeven hoe eng de gedeputeerden het begrip erfgenamen zagen.⁹¹ De verpachters van de bouwning de Nooteboom te Randwijk en Heteren gelegen, die deze bouwning in 1731 voor zes jaar aan Jan Veelen en zijn vrouw verpachtten, lieten in het contract opnemen dat zij bepaalden of de pachter bij overlijden door erfgenamen zou worden opgevolgd of niet.⁹² In hoeverre (andere dan de naaste) familieleden de overleden pachter opvolgden, wordt straks bekeken.

Aangezien meestal de mogelijkheid bestond de pacht na drie jaar op te zeggen, zullen maar weinig pachters het geprobeerd hebben het pachtcontract 'open te breken'.⁹³ Eén van die weinigen was Evert Hendricsen. Hij wilde, nadat hij in 1684 het bedrijf, groot ongeveer 50 ha, van Jan Roest in Zetten had overgenomen, al weer binnen een jaar van dat bedrijf af. Evert had namelijk een ander bedrijf op het oog, waaraan hij 'sijne goederen soude willen verbinden'. De verpachters waren hier beslist niet mee eens en lieten beslag op deze goederen leggen, met als voornaamste reden dat hij nog een pachtschuld had. Toch konden ze hem niet tegenhouden. Arent Jansen, de derde pachter van het Zettense bedrijf in twee jaar tijd, volgde hem op.⁹⁴

De verpachters hadden meer mogelijkheden om het contract voortijds te beëindigen dan de pachters, maar ze maakten daar zelden gebruik van. Zelfs toen Bernt de Bruijn een jaar voor het verstrijken van de pachttermijn, in februari 1657, te kennen had gegeven 'geruijneert te sijn', werd

hij niet direct van het bedrijf gezet, maar bleef hij tot het einde van de termijn officieel pachter. Bernt had het tijdstip om zijn faillissement te melden waarschijnlijk zorgvuldig gekozen. Als de verpachters snel hadden gehandeld, hadden ze nog voor 22 februari dat jaar een nieuwe pachter kunnen contracteren. Er gebeurde echter niets.

Het faillissement kan overigens geen volslagen verrassing geweest zijn voor de gedeputeerden van Veluwe, de verpachters, omdat Bernt reeds een aantal keren daarvoor om verschillende redenen om 'remissie aen sijne noch schuldige pachte' en om 'gratiense quijtslach' had verzocht. Men was hem tegemoet gekomen, maar dat bleek onvoldoende. Bernt werd uiteindelijk, na 23 jaar pachter te zijn geweest, gedwongen het bedrijf te verlaten. Zijn borgen werden op de schade aangesproken. De bouwing werd in oktober of november 1657 publiek aan de hoogstbiedende verpacht en de nieuwe pachttermijn voor dit bedrijf, een bouwing van zo'n 50 hectaren, ging op de gebruikelijke 22 februari van het jaar daarop in. Bernt overleed tijdens of kort na dit debacle. Zijn weduwe, die sindsdien in 'soberen staet' leefde, bleef verantwoordelijk voor de restanten van de schuld. Nog in 1661 vroeg zij om een korting daarop.⁹⁵

Het is niet duidelijk wanneer Bernt of zijn weduwe het bedrijf heeft verlaten. Was dat pas op 22 februari en op 1 mei 1658, toen de pacht afliep, of verlieten ze de bouwing al veel eerder? Welke eisen werden aan de oude pachter gesteld om de continuïteit te waarborgen en om ervoor te zorgen dat de overdracht van het bedrijf correct geschiedde? Hoe dan ook, het is aannemelijk dat de nieuwe pachter reeds voor het ingaan van de pachttermijn, ten behoeve van de voortgang, werkzaamheden verrichtte op het bedrijf. Want van de oude pachter, die onder dergelijke vervelende omstandigheden het bedrijf moest verlaten, was weinig meer te verwachten. Hoe men de overdracht van een pachtbedrijf normaliter in de Over-Betuwe regelde, wordt nu bekeken.

4.8. OVERDRACHT EN AANVAARDING VAN HET PACHTBEDRIJF

De overdracht van de bouwing aan een nieuwe pachter was een belangrijk moment. De oude pachter moest het bedrijf netjes achterlaten, of beter gezegd, achterlaten zoals hij het had aangetroffen. Als de oude pachter zich aan de afspraken ten aanzien van het onderhoud van de gebouwen, het snoeien van de bomen, het uitdiepen van de sloten, het afvoeren van de mest, de bedrijfsvoering enzovoort had gehouden, moest dat geen probleem zijn. Dat niet elke overdracht vlekkeloos verliep, spreekt voor zich. Gosen Otten bijvoorbeeld, voormalige pachter van een grote bouwing van gedeputeerden van Veluwe, maakte het erg bont. Hem werd in 1684 verweten dat hij 'de bouwinge t'eenenmael desolaet en als verwoest heeft verlaeten, sonder dat hij eenige aftuijninge om den bongaert heeft laeten staen; Voorts dat hij de heckens van buijtendijsche weert, den Baten Engh

en het slach heeft meede genomen, alsmede een tuijn aan Dijck, die maer een jaer hadde gestaen wech genomen, al het vierjaerich hout na St. Peter afgehouden; En insonderheijt dat hij eenige mergen weijlant heeft gescheurt en tegen resolutie (...) een duijven huijs, de kribbe aen koest al en op de deel, en mist van twee jaeren (...) op sijn eijgen gront heeft verbracht'⁹⁶

Het gaat hier om een uit de hand gelopen conflict waarvan de pacht-schulden van Gosen Otten mogelijk aanvankelijk de inzet waren. Toen duidelijk was dat het bedrijf aan een ander werd verpacht, verzocht Gosen Otten om een vergoeding 'voor pretense melioratiën aen voors: bouwinge als voor eerst twee wijnstocken; noch aen schuer; een duijvenhuijs; de kribbe; aen koeijstal en op de deel; de mist van twee jaeren'. Het verzoek werd kennelijk niet naar tevredenheid van de oude pachter afgewikkeld met als gevolg dat hij zich op zijn beurt niet gebonden voelde de zaak volgens de afspraken over te dragen.

Gosen werd voor het gerecht gedaagd. De uitspraak wordt niet vermeld in de notulenboeken, maar als de beschuldigingen juist waren, is het aannemelijk dat hij tot het betalen van een schadevergoeding aan de nieuwe pachter werd veroordeeld. Temeer kunnen we hiervan uitgaan, daar in de Overbetuwe pachtcontracten uitdrukkelijk werd gestipuleerd dat (ook de in het laatste pachtjaar) op het bedrijf geproduceerde mest zonder compensatie ten gunste van de nieuwe pachter moest achterblijven en dat het scheuren van weilanden altijd verboden was. Bovendien werd bepaald dat voor melioratie bij vertrek geen vergoeding werd gegeven. Van de overige geclaimde verbeteringen moest waarschijnlijk worden vastgesteld of het om gewoon onderhoud ging of niet.⁹⁷

Soms was het de nieuwe pachter die de overdracht van een bouwing bemoeilijkte. Laurens van Loon, de nieuwe pachter van de in 1751 door hem betrokken bouwing Hof Vredesteijn te Driel, weigerde de pachtvoorwaarden te ondertekenen, omdat naar zijn mening niet aan alle voorwaarden was voldaan. Het 'getimmer' op Vredesteijn deugde volgens de aantredende pachter niet. Pas als het 'dak-glas-muur-vloer- en wand digt gemaakt wierde, hij alsdan de conditie soude voldoen'. De verpachter achtte het volkomen onjuist dat de nieuwe pachter het contract niet wilde tekenen. In de eerste plaats omdat de pachter en verpachter mondeling afgesproken hadden dat de eerste zou tekenen. En ten tweede omdat het onderhoud van de gebouwen volgens het pachtcontract door de pachters zelf verricht moest worden. Hierbij was uitdrukkelijk bepaald, dat de kosten, die de oude pachter had gemaakt om de gebouwen aanwijsbaar (deskundigen getuigden hierbij) te verbeteren en waarvan de nieuwe pachter profijt had, door de nieuwe pachter aan hem zouden worden vergoed. De verpachter bleef hier volledig buiten. Geen reden derhalve om het contract niet te tekenen.⁹⁸

Afgezien van het feit dat de bouwing in goede staat aan de nieuwe pachter overgedragen moest worden, was het zaak dat hij zijn pas verwor-

ven bedrijf op gang kreeg. Het was derhalve voor hem én de verpachter van belang dat het bedrijf tijdens de overgang niet volledig stil kwam te liggen en dat de eerstgenoemde reeds het eerste jaar inkomsten kon genieten. Opvallend is het daarom, dat meestal niet duidelijk in de contracten was vastgelegd hoe de overdracht, met name van het bezaaide bouwland van het bedrijf, plaats moest vinden. In de 18e eeuwse Overbetuwe contracten ontbraken de aparte clausules die deze overgang expliciet regelden, zoals deze in Vlaanderen in de 13e tot de 16e eeuw met de 'latingen' of in het Land van Montfort in de 17e en 18e eeuw goed werd geregeld.⁹⁹ Omdat het bouwland in de Over-Betuwe, waarvan bij 'expiratie der pagtjaren' een derde deel stoppelbloot of zomervoor¹⁰⁰ moest liggen, volgens de meeste contracten per 1 mei overgedragen werd, dus voordat het wintergraan was geoogst en nadat het zomergraan was gezaaid, kan men zich afvragen voor wie de verwachte opbrengsten van het wel ingezaaide bouwland in het overgangsjaar waren bestemd. Voor de oude of de nieuwe pachter? Kreeg ieder de helft? De oude pachter had een groot deel van het werk gedaan, mogen we aannemen, maar de nieuwe pachter had de opbrengsten nodig voor de continuïteit van het bedrijf.

Het lijkt er overigens op dat het bouwland niet altijd pas per 1 mei werd overgedragen. De notulenboeken spreken dikwijls van 'petri' als datum waarop de pacht van een bouwning inging. Dat zou kunnen betekenen dat zowel het weiland als het bouwland reeds op 22 februari door de nieuwe pachter in gebruik werd genomen. We weten dit echter niet zeker, omdat de pachtcontracten de notulenboeken soms tegenspreken.¹⁰¹ Wel is dat duidelijk van de bouwningen van het Nicolai broederschap te Arnhem. Volgens de contracten van deze instelling werden de bouwningen in de tweede helft van de 18e eeuw en daarna in hun geheel per 22 februari verpacht.¹⁰² In die gevallen was het zomergraan dus uitsluitend voor de nieuwe pachter.

De zogenaamde latingen in Vlaanderen waren in eerste instantie bedoeld om de voortgang te waarborgen en om te verhinderen dat de oude pachter het land verwaarloosd achter zou laten, maar ook en vooral om de nieuwe pachter van startkapitaal te voorzien. Om die reden werd bepaald dat de oude pachter het bouwland of een groot deel daarvan bewerkt en bezaaid achter moest laten voor de nieuwkomer. Ook in het laat-middeleeuwse Brabant was de overdracht op deze manier geregeld.¹⁰³ We kunnen dit zien als een soort van kredietverstrekking, een lening aan de nieuwe pachter, die aan het eind van de pachttermijn op dezelfde wijze terugbetaald diende te worden. Volgens Thoen zorgde dat laatste ervoor dat het voor de pachters moeilijk was hun oude bouwning te verlaten en een nieuwe te betrekken. Thoen is dan ook van mening dat de mobiliteit van de pachter, zeker als hij het bedrijf van zijn vader of moeder had overgenomen, door deze bepaling sterk beperkt werd.¹⁰⁴ De bewegingsvrijheid van de boeren in het 17e en 18e eeuwse Land van Montfort zou dan minder door de latingen beperkt zijn geweest. Daar was, naast de eis dat een-

derde van het bouwland braak moest liggen, bepaald dat de opbrengst aan wintergewassen van het resterende tweederde gedeeld moest worden door de oude en de nieuwe pachter.

Hoe groot de mobiliteit van de Overbetuwse boeren was, zullen we nog zien. Maar alvast hierop vooruitlopend kunnen we zeggen, dat die betrekkelijk groot was. De boeren verhuisden vrij gemakkelijk naar een ander bedrijf. Ze lieten zich niet weerhouden door bepalingen betreffende de overdracht van bezaaide bouwlanden. Aangezien deze bepalingen meestal niet in de pachtovereenkomsten werden opgenomen, gaan we ervan uit dat het gewoonterecht hierin voorzag. Dergelijke zaken dienden goed geregeld te worden. De bepalingen aangaande de pacht in de 'Gereformeerde Landt-Rechten', delen ons hieromtrent echter niets mee. Toch zal er een regeling hebben bestaan, waarop men terug kon vallen, omdat uit het Oudrechtelijk archief van de Over-Betuwe niet blijkt dat hierover vaak geschillen bestonden.¹⁰⁵

Dat er een regeling bestond, wordt bevestigd door een enkel 18e-eeuws pachtcontract, waarin aangaande de overdracht van de bouwning in kwestie, zonder daarover uit te weiden, wordt verwezen naar het 'landrecht en soo als daer gebrueckelick is'.¹⁰⁶ Wat toen precies gebruikelijk was, blijkt mogelijk wel uit een pachtovereenkomst van 1577 inzake een bouwning in Rijkerswoerd, die in eigendom was van de Gelderse Rekenkamer. In dit contract werd onder expliciete verwijzing naar het Landrecht bepaald dat de nieuwe pachter en de oude de opbrengsten van het land in het overgangsjaar moesten delen.¹⁰⁷ Werd deze regel ook nog in de 17e, 18e en 19e eeuw toegepast? Daar mogen we wel vanuit gaan, want in een aantal 18e en 19e eeuwse contracten van het Nicolai Broederschap te Arnhem werd overeengekomen dat de helft van het gewas dat vóór 22 februari was ingezaaid (dus de wintergewassen) bij het aflopen van het contract voor de verpachter of de nieuwe pachter was.¹⁰⁸

Dat het gebruikelijk was dat de oude pachter een deel van de oogst van het overgangsjaar kon opeisen, blijkt ook uit het volgende. Cost Hendricks, die in 1671 om eerder genoemde redenen was mededegedeeld dat hij zijn gepachte bedrijf te Eimeren moest verlaten en waarvan hij vanaf mei 1672 daadwerkelijk geen pachter meer was, klaagde dat hij grote schade had geleden door de inval van de Fransen, die echter pas in juni dat jaar de Betuwe waren binnengevallen. Dus hoewel hij het bedrijf, dat ongeveer 68 morgen groot was waarvan zo'n 54 morgen bouwland¹⁰⁹, reeds had verlaten, werd hij benadeeld door de vernielingen die de Fransen er hadden aangericht. Van de 45 morgen die hij zelf – naar eigen zeggen – nog aan zomer- en wintergewassen had ingezaaid, was het grootste deel verwoest. Hij berekende zijn schade op basis van het hem toekomende deel, namelijk de helft van de opbrengst van de ingezaaide bouwlanden en kwam zo op 630 gulden. Dit bedrag wilde hij in mindering gebracht zien op zijn pachtschulden.¹¹⁰ Of de claim volledig erkend werd, is niet duidelijk, maar Cost Hendricks zal zijn eis zeker op bestaande ge-

woonten gebaseerd hebben. Dus zelfs als de oude pachter door de verpachter gedwongen was om het bedrijf vroegtijdig te verlaten, bleef zijn recht op een deel van de oogst van het laatste pachtjaar bestaan. Overigens blijkt hier ook, dat soms veel minder dan eenderde van de totale oppervlakte bouwland van een bouwning bij overdracht braak lag. We zullen echter niet verbaasd zijn als Cost Hendricks wat dat betreft niet helemaal de waarheid heeft gesproken.

Toch was de overdracht van de bezaaide bouwlanden in de Over-Betuwe niet altijd op dezelfde manier geregeld. Er zijn sterke aanwijzingen dat het vaak op een andere dan de bovengenoemde wijze ging. In een aantal gevonden pachtcontracten was namelijk bepaald dat de oude pachter in het overgangsjaar geen 'bouwrecht kon pretenderen'. Indien we het begrip bouwrecht juist interpreteren, betekende dit in de praktijk dat de oogst in deze gevallen tijdens het overgangsjaar geheel voor de nieuwe pachter was. Hoe vaak dat gebeurde weten we niet. Ook kwam het voor dat de nieuwe pachter pas nadat de oogst door de oude pachter van het veld was gehaald over het bouwland kon beschikken. Dit laatste zal niet veel voorgekomen zijn.¹¹¹

Hiermee is nog niet alles gezegd. Wat gebeurde met het derde deel van het bouwland dat volgens de meeste contracten bij 'de expiratie der pagtjaren onbesaeyt, somervoor of stoppelbloot' moest liggen? Was het de bedoeling dat de nieuwe pachter hierin pas vanaf het volgende najaar zijn wintergewassen zaaide, zodat het land echt een heel jaar braak lag? Moeten we het dus zien als een eis ten aanzien van de bedrijfsvoering? Of kon de nieuwe pachter dit deel reeds voor het ingaan van de pachttermijn bewerken, opdat hij het naar eigen inzicht kon inzaaien met winter- of zomergraan? Zo geïnterpreteerd, ontving de nieuwe pachter, dus grofweg tweederde van de verwachte opbrengsten en de oude pachter slechts eenderde, tenminste indien de laatste nog bouwrecht had in het overgangsjaar. We kunnen hierover geen uitsluitsel geven. Maar we kiezen voorlopig voor het laatste, omdat in sommige contracten expliciet vermeld werd, dat het braakliggende land voor de nieuwe pachter bestemd was. Hiermee wordt ons inziens aangegeven dat de nieuwe pachter, die het contract meestal reeds in november tekende, direct daarna aan de slag kon.

Een andere mogelijkheid is dat het braakliggende bouwland officieel op 22 februari werd overgedragen, zodat de nieuwe pachter daarin zelf zomergewassen kon inzaaien, en dat het grotendeels nog door de oude pachter bewerkte en ingezaaide (tweederde) deel op 1 mei in handen kwam van de nieuwe pachter. We kunnen er in ieder geval geen maatregel ten aanzien van de bedrijfsvoering in zien, omdat, als de verpachter iets aangaande de braak had willen bepalen, hij of zij dat niet alleen bij de overdracht van het bedrijf zou doen.

We kunnen ons voorstellen dat wanneer de oude pachter door een familielid werd opgevolgd er onderling een andere regeling werd getroffen. Dat veel pachtcontracten een duidelijke regeling nopens de overdracht

van het bouwland ontbeerden is wellicht te verklaren doordat, ondanks de betrekkelijk grote mobiliteit, veel bouwingen, zoals we nog zullen zien, generaties lang binnen de dezelfde familie bleven.

Tot slot nog de vraag: waarom werd het weiland juist op 22 februari en het bouwland op 1 mei overgedragen? Het zijn geen data, zeker wat betreft de bouwlanden, die direct verband lijken te houden met agrarische cycli. Het gras begint pas in april te groeien, het wintergewas wordt vanaf september/oktober gezaaid en het zomergewas vanaf maart. Het was veel eenvoudiger geweest om een boerderij aan het eind van de zomer of aan het begin van het najaar over te dragen. De latingen waren dan in ieder geval niet nodig geweest. Misschien hield het verband met het feit dat in de maand mei, afgaande op de verdeling van het 'paardewerk' (ploegen, binnenhalen oogst), weinig werk voorhanden was.¹¹² Ook was het meeste land waarschijnlijk begin mei al ingezaaid. In die periode kon men dus het beste verhuizen.

Wat in ieder geval belangrijk was, met name voor de verpachter – we hebben dat eigenlijk al geschreven – was dat de overdracht na het inzaaien van de wintergewassen en soms zelfs na het inzaaien van de zomergewassen plaatsvond. Dat is niet toevallig. Zo kon de voortzetting van het bedrijf het best gewaarborgd worden. Want als de overdracht in die tijd plaatsvond, hadden zowel de oude pachter als de nieuwe er belang bij dat het bedrijf goed gerund werd. Want zij mochten immers beiden in de opbrengst van de oogst delen, tenzij anders bepaald was in het contract en de opbrengsten uitsluitend voor de nieuwe pachter waren. Maar ook dan was de continuïteit verzekerd, want die opbrengsten konden goed door de nieuwe pachter worden gebruikt om zijn bedrijf te starten. Het belang van de verpachter lag natuurlijk ook hierin dat de betaling van de pacht zo het best gegarandeerd werd.

4.9. BORGSTELLING EN ONDERPAND

Het in pacht uitgeven van een bouwing of boerenbedrijf was niet zonder risico. Het kwam regelmatig voor dat pachters verpachters grote schade berokkenden, zoals we hebben gezien en nog zullen zien. De verpachter had echter verschillende mogelijkheden zich tegen deze risico's in te dekken. Zo werd de beoogde pachter van het bedrijf meestal voorgeschreven een of twee borgen te stellen, voordat hij het bedrijf kon betrekken. In het geval dat de verpachter ernstig benadeeld werd door de pachter, konden de borgen in principe aangesproken worden, indien de schade niet op de pachter verhaald kon worden. Daarnaast kon men eisen dat de pachter zijn eigen bezittingen als onderpand aan de bouwing zou verbinden. Op deze goederen kon de verpachter dan beslag laten leggen, als de pachter zijn verplichtingen niet na kwam. Naast paarden, vee, wagens en huisgerei, werden soms hele landerijen en hofsteden als onderpand aan

de te pachten bouwning verbonden. Het kwam voor dat wanneer een pachter zijn pachtbedrijf verliet, hij terugkeerde naar zijn eigen bedrijf.

We zijn een aantal beslagleggingen op de goederen van pachters in de archieven tegengekomen. De eerder genoemde Cost Hendricks, pachter van een grote bouwning te Eimeren, werd hard aangepakt, toen hij in mei 1671 te kennen had gegeven dat, indien hij niet minder pacht mocht betalen, hij het bedrijf wilde verlaten. Het was kennelijk een goede aanleiding voor de verpachter om de verbintenis met Cost Hendricks te verbreken. Hij werd van zijn bedrijf afgezet en er werd beslag op zijn goederen gelegd, onder meer omdat hij nog pachtschulden had. Men was mogelijk bang dat hij zijn goederen aan een ander bedrijf zou verbinden. Zijn negen melkkoeien, zes andere runderen, zes varkens, vijf merries, zijn graan, zijn wagen, zijn stortkar en andere goederen werden verkocht. Van de ruim 3.600 gulden pachtschuld bleef, na liquidatie van het bedrijf, nog ongeveer 1.600 gulden over.¹¹³

De verpachters van deze bouwning hadden in de tweede helft van de 17e eeuw geen geluk met hun pachters. De opvolger van Cost, Aert Henricksen, had, hoewel de pacht prijs nog in 1682 was gezakt, bij overlijden in 1687 eveneens een grote pachtschuld. Op zijn goederen werd beslag gelegd. De erfgenamen kregen te horen dat indien ze de pachtschulden niet vereffenden, de bezittingen van Aert zouden worden verkocht. Daarvoor werden in juli van dat jaar de goederen door de schout geïnventariseerd. Waarschijnlijk kwam het niet zover, want de zoon van Aert, Henrick Aertsen, die voor de rest van de termijn pachter bleef, had deze goederen zelf nodig voor de voortzetting van het bedrijf. Wel werd de bouwning in 1690 aan een ander verpacht, namelijk Jan Jansen. Henrick Aertsen bleef echter verantwoordelijk voor de pachtschulden.

Jan Jansen was de derde pachter op een rij, die tegen zijn zin het bedrijf moest verlaten. Nadat hij in november 1704 om pachtvermindering had gevraagd, besloot men de bouwning in het openbaar te verpachten. Direct daarna werd Jan gesommeerd de openstaande rekeningen te betalen. Maar omdat 'denselven seer weijnigh in bonis' bleek te hebben, werd in juli 1705 beslag gelegd op zijn vee en de helft van het 'groen coorn', het deel van de oogst waarop hij nog recht had. Deze goederen werden publiek verkocht.¹¹⁴ Er rolden nog meer koppen: de rentmeester werd de laan uitgestuurd, omdat hij de schulden, naar de mening van de verpachters, te ver had laten oplopen.

Het is opvallend dat in geen van de bovenstaande gevallen de borg werd aangesproken om de schulden te voldoen. Misschien hadden de pachters van deze bouwning te Eimeren geen borg, want het was in die tijd niet altijd even makkelijk om een borg te vinden.¹¹⁵ We hebben echter de indruk dat de borg, ook als hij wel aangesteld was, zelden aangesproken werd.¹¹⁶ De pachter of zijn erfgenamen bleven, met of zonder openbare verkoop van hun spullen, verantwoordelijk voor de nog openstaande schulden en werden daar ook voortdurend aan herinnerd.

Overigens kwam openbare verkoop van de eigendommen van voormalige pachters ook niet veel voor. De pachter moest het wel heel bont gemaakt hebben, wilde men daartoe overgaan. De lotgevallen van de pachters van de bovengenoemde Eimerse bouwning mogen uitzonderlijk heten. Echter niet omdat alle drie genoemde pachters van de bouwning te maken hadden met dalende graanprijzen en daardoor in moeilijkheden raakten; ook niet omdat Aert Henricksen zijn bedrijf in 1672 op een wel zeer slecht moment was begonnen en omdat hij in 1682 te kampen had gehad met een dijkdoorbraak en daarom zijn pacht niet kon betalen; evenmin omdat zijn opvolger in 1692 erg last had ondervonden van de muizen, was hun situatie bijzonder. Met dergelijke problemen werden alle boeren in de Betuwe geconfronteerd. Het was eerder de halsstarrigheid waarmee de verpachters probeerden vast te houden aan de te hoge pachtprizen en de hardvochtigheid waarmee ze op de situatie van de pachters reageerden, die de omstandigheden van de laatsten hopeloos maakten. Wat zeker ook meegespeeld zal hebben is dat de verpachters vanwege de slechte ervaringen met Cost Hendricks doortastender waren op het moment dat de pachters na hem in moeilijkheden dreigden te raken.

De meeste verpachters gingen menselijker om met hun pachters. Maar ze waren en bleven wel zakelijk en probeerden te allen tijden, en zeker in de tijd van de neergaande economische trend na 1650, hun belangen veilig te stellen. Dat blijkt onder meer uit de veelvuldige conflicten aangaande de borgstelling die ze met de pachters aangingen. Het is niet overdreven als we stellen dat de borgstelling in de tweede helft van de 17e eeuw een van meest voorkomende onderwerpen van strijd is geweest tussen pachter en verpachter. Maar ook in andere perioden kwamen ze af en toe voor.

Hierbij kon het hard gespeeld worden. Derck Rutgers was met het Nicolai Broederschap overeengekomen, dat hij hun halve bouwning te Elden, groot 28 morgen, zou pachten vanaf Petri 1675. Vlak voor dat hij de bouwning zou betrekken, namelijk op 20 februari, werd de pacht 'vernieticht', omdat Derck geen borgen kon stellen. Erasmus Weijs, een andere gegadigde voor de bouwning, kon zich nadien de gelukkige noemen, kennelijk kon hij wel een of twee borgen stellen.¹¹⁷ Jan Dibbits raakte in 1681 om dezelfde reden zijn bouwning kwijt, zo hebben we eerder gezien. Soms hadden de verpachters geen keus en dan lieten ze de pachter zonder borgstelling op de bouwning. In die gevallen mocht de pachter echter slechts voor een kortere tijd op de bouwning blijven.

Het was erg moeilijk voor de pachters om borgen te vinden. Vooral in de onzekere periode na 1650 waren, ondanks het feit dat het risico voor de borgen wel meeviel, steeds minder mensen bereid zich borg te stellen. Bovendien werd niet iedereen als borg geaccepteerd. Aan hen werden allerlei eisen gesteld, omtrent inkomen, bedrijfsgrootte en bezittingen. Kortom men moest over een goed netwerk beschikken om een bouwning te kunnen pachten. Als de boer een netwerk ontbeerde, had dat negatieve

invloed op zijn economische positie en belemmerde dat zijn mobiliteit.

We hebben om praktische redenen geen systematisch onderzoek verricht naar de relaties van de pachters tot de borgen. Een dergelijk onderzoek is zeer moeilijk, omdat de namen van de borgen doorgaans niet uit de bronnen blijken. Toch hebben we voldoende gegevens gevonden om hieromtrent enige uitspraken te kunnen doen. De conclusies liggen voor de hand. In de meeste ons bekende gevallen is een familiërelatie tussen de pachter en zijn borgen vast te stellen en in de regel behoorden de laatsten tot dezelfde sociaal-economische groep als de pachter. Opvallend is dat pachters regelmatig borg voor elkaar stonden. Dat wil zeggen dat ze niet met de bouwning, maar vooral met hun eigen roerende goederen, die veelal ook aan de door hen gepachte bouwning waren verbonden, borg stonden voor hun zoon, dochter, broer, zuster, neef of nicht.¹¹⁸

4.10. GRONDLASTEN EN ANDERE HEFFINGEN

Over de pacht prijs werd soms hard onderhandeld. Hoe deze onderhandelingen verliepen, hing voor een deel af van het economische tij. De werkelijke prijs die een pachter voor een bouwning betaalde, werd echter niet alleen bepaald door de pacht prijs. De werkelijke prijs, die vrijwel nooit uit de boeken blijkt, was mede afhankelijk van de verdeling van de grond- en andere op het bedrijf drukkende lasten. Wie betaalde de verpondingen, de ambts- en dorpslasten en wie droeg de onderhoudskosten van de dijken? De pachter of de verpachter? Deze vraag is relevant, omdat uit de literatuur een beeld naar voren komt van na 1650 steeds zwaarder op de boeren drukkende lasten enerzijds en dalende prijzen anderzijds.¹¹⁹

Zonder twijfel werd ook de betaling van deze lasten bij de onderhandelingen over de pacht prijs betrokken. Uit de pachtcontracten blijkt dat het per bedrijf verschilde wie de verponding betaalde. Voor de pachter maakte het nogal uit of hij de verponding moest betalen of niet. Jan Peters, die een bouwning van 51 morgen in Andelst pachtte, betaalde daarvoor zelf (een deel van de) de verponding. In 1724 werd hij voor 46 gulden aangeslagen. Dat was mogelijk zo'n 8 tot 10% van de pacht prijs.¹²⁰ Gerardus Roes, eveneens uit Andelst, die zo'n 40 morgen pachtte van verschillende mensen, moest in 1774 ongeveer 52 gulden aan verpondingen betalen. Dat bedrag komt wellicht ook met ongeveer 10% van de pacht waarde overeen. Voor dat geld kon men destijds een gemiddeld paard aanschaffen of een melkkoe. Zijn plaatsgenoot Frederik Jansen, die iets meer dan 50 morgen gebruikte, werd in 1774 geacht ongeveer 75 gulden te betalen, hetgeen neerkomt op circa 15% van de pacht prijs.¹²¹

De verponding werd over de waarde van de grond omgeslagen, of, beter gezegd, berekend op basis van de belastbare pachtsom of huurwaarde van landerijen en huizen. Aangezien de pacht prijzen na 1650 overal in de Republiek, de Over-Betuwe inclusief (zoals we nog zullen zien), zakten, zal

deze belasting, absoluut gezien, ook afgenomen zijn, zo zouden we mogen aannemen. Het tegendeel is echter waar. Omdat de oorspronkelijke verpondingskohieren van omstreeks 1650 niet meer werden bijgesteld, raakten de belastingbedragen volgens Roessingh min of meer gefixeerd, zodat er, omdat de prijzen daalden, in feite sprake was van een verzwaring van de lasten.¹²² Na 1740, toen de prijzen van graan weer stegen, daalde de aanslag in de verponding relatief. In hoeverre de lasten lichter of zwaarder werden bij de herziening van de verpondingsregisters eind 18e eeuw en opnieuw in 1807, weten we niet.

De ambtslasten konden eveneens zwaar op de bedrijven drukken. In 1724 moest het kerspel Andelst ongeveer 780 gulden bijdragen. Per morgen was dit een bedrag van 1 gulden en 6 stuivers. Indien bovengenoemde Jan Peters met de verpachter was overeengekomen dat hij de ambtslasten zou betalen, werden zijn lasten nog eens ruim 10% hoger.

De heffingen voor de ambtslasten dienden om de bestuurlijke kosten van het ambt te dekken, zoals de vacatiegelden van de leden van het ambtsbestuur en de salarissen van de beambten. Maar ook het onderhoud aan de regionale infrastructuur, onderhoud aan de weteringen, de kosten bij dijkdoorbraken, de onderhoudskosten aan een verlaten of verloren stuk dijk, de kosten van controle op het onderhoud van de dijken en aflossingen van leningen enzovoort werden hiervan betaald. Een enkele keer werd een dijkdoorbraak afzonderlijk omgeslagen, zoals in 1711, toen bijna 10.000 gulden extra opgebracht moest worden als gevolg van de dijkdoorbraak bij Elden. Voor de kosten van het onderhoud van kribben en hoofden was een aparte vaste omslag van 4 stuivers per morgen bestemd, die nog bovenop de omslag voor de ambtslasten kwam.

De lasten werden achteraf per morgen omgeslagen. Ze drukten doorgaans op elke morgen even zwaar. Zowel het intensieve bewerkte tabaksland als het marginale bouw- of grasland werden per morgen even zwaar belast.¹²³ De grotere boeren werden dus relatief zwaar belast. Het aantal morgens waarover werd omgeslagen veranderde tussen 1650 en 1838 niet. De kosten konden per jaar sterk verschillen. Het ene jaar werd er 300 gulden omgeslagen in Randwijk, een ander jaar ongeveer 2.000 gulden.¹²⁴

De ambtslasten vertoonden op lange termijn een stijgende lijn, vooral na 1750 namen de lasten toe. Dat laatste hoeft niet te verbazen. Na 1740 braken de dijken vaker door en namen de herstellingskosten toe. Er werden bovendien steeds meer kweldammen aangelegd om zich te verweren tegen het oprukkende kwelwater. In 1801 werd begonnen met de systematische dijkverzwaring. Tussen 1801 en 1837 nam het ambt tweederde van de kosten voor zijn rekening, de dijkgeslaagden (zie verder) moesten de rest ophoesten. Na die tijd (tot 1880) werd de verdeelsleutel 75-25.¹²⁵

Werd er in de periode 1682-1687 jaarlijks ongeveer 14.300 gulden aan ambtslasten en dergelijke omgeslagen, tussen 1822-1836 was dat jaarlijks gemiddeld ruim 35.000 gulden. Dit betekende dat de omslag per morgen meer dan verdubbelde. Dat wil niet zeggen dat deze ontwikkeling rechtlij-

nig was. Zoals gezegd en te zien is in grafiek 4.1, konden de fluctuaties groot zijn, maar ook op lange termijn was de lijn waarschijnlijk niet recht. In de periode 1764 – 1783 was het gemiddelde (over de jaren waarvan we gegevens hebben) nauwelijks meer dan 18.100 gulden.

Interessanter en vooral anders wordt het beeld als we de ambtslasten relateren aan de Arnhemse tarweprijzen. De ambtslasten drukten op de grond, maar ze drukten verhoudingsgewijs zwaarder als de prijzen laag waren. Vooral voor de extensieve graan- en veeteeltbedrijven waren deze lasten relatief zwaar, wanneer de prijzen laag waren. Er blijkt echter dat we tussen 1682 en 1824 geen sterke en langdurige reële lastenverzwaring kunnen ontdekken (grafiek 4.2). De reële druk lijkt op lange termijn tot 1824 slechts te schommelen. Opvallend is, dat de duidelijke absolute lastenverzwaring vanaf het derde kwart van de 18e eeuw pas vanaf de jaren twintig van de volgende eeuw als een vrij plotselinge sterke reële verzwaring voelbaar werd. Dat dit pas toen gebeurde, is vooral te verklaren, doordat aanvankelijk (tot 1818) tegenover de verhoging van de ambtslasten vaak (niet altijd) hogere graanprijzen stonden. Pas toen de graanprijzen structureel sterk daalden, werd de reële belastingdruk erg hoog. In 1824 namen daarenboven ook nog eens de ambtslasten aanzienlijk toe.

GRAFIEK 4.1. De ambtslasten en de 'vier stuivers tot hoofden en kribben', 1682-1836.

Bron: OAOB, rekeningen en uitzettingen, inv. nrs. 217-416; 504-534, 536A, 548. Zonder Herwen en Aerdt, Millingen, Pannerden, Huissen, inclusief Gendt.

GRAFIEK 4.2. De ambtslasten en de vier stuivers tot hoofden en kribben uitgedrukt in hectoliters tarwe tegen geldende Arnhemse jaarprijzen 1682-1836.

Bron: zie grafiek 4.1, Tijms, 'prijzen van granen', 138-142. Zonder Herwen en Aerdt, Milingen, Pannerden, Huissen, inclusief Gendt.

Om enigszins een beeld te krijgen van hoe zwaar de ambts-, krib- en hoofdlasten op de inwoners van de Over-Betuwe drukten, kunnen we de hoogte van de totale omslag vergelijken met die van andere belastingen, met name de belastingen die door het Kwartier van Nijmegen werden geheven. Dat kan voor twee jaar. De Overbetuwse bevolking werd zowel in 1785 als in 1796 waarschijnlijk voor ongeveer 113.000 gulden aan kwartierlijke belastingen aangeslagen.¹²⁶ De ambtslasten (inclusief krib- en hoofdgelden) bedroegen rond 1800 zo'n 28.000 gulden.¹²⁷ Dat is ongeveer 25% van het eerstgenoemde bedrag. In 1783 moest men 23.000 gulden betalen, dat is ongeveer 20% van de totale kwartierslasten. Als we ervan uitgaan dat de kwartierslasten niet zijn gestegen in de 18e eeuw¹²⁸, dan was het percentage aan het begin van de eeuw, toen ongeveer 14.000 gulden betaald moest worden, circa 13%. Het is niet onwaarschijnlijk dat de ambtslasten in de 19e eeuw een steeds groter deel van de totale belastingaanslag uitmaakten.

De dorpslasten of onraad drukten minder zwaar op het bedrijf. Hierbij ging het meestal om enkele stuivers per morgen, maar soms konden de dorpslasten toch aardig oplopen. De opbrengsten van deze heffing dekten de uitgaven voor onderhoud aan de plaatselijk infrastructuur en afwateringsgeulen alsmede de bestuurskosten. Ieder jaar werden de lasten

achteraf vastgesteld en werd de omslag per morgen, na aftrek van de dorpsinkomsten, goedgekeurd door de aanwezige geërfden. Deze lasten konden jaarlijks sterk variëren. Soms moest er groot onderhoud gebeuren en soms bestonden de kosten, bij wijze van spreken, vooral uit de reis- en verblijfskosten van de buurmeesters. Moesten de bewoners van Randwijk in 1738 iets meer dan 60 gulden aan dorpslasten opbrengen, in 1741 was dat meer dan 200 gulden, in 1753 zelfs meer dan 350 gulden, maar in 1758 nog geen 75 gulden. Deze lasten stelden in vergelijking met de andere belastingen niet veel voor. We hebben de indruk dat de dorpslasten, althans die in Randwijk, een stijgende lijn vertoonden tussen 1658 en 1763.¹²⁹ Dat gold waarschijnlijk vooral ook voor die dorpen die het dijkonderhoud 'gemeen' (zie verder) hadden gemaakt en waar deze kosten onder de dorpslasten vielen. Het dijkonderhoud kostte steeds meer, omdat de waterhuishouding langzamerhand verslechterde. Ook de afwatering van de komgronden leverde steeds grotere problemen op. Deze ontwikkeling ging vermoedelijk tot in de 19e eeuw door.

Ook het dijkonderhoud was grondgebonden. De zogenaamde dijkplicht kleefde zogezegd aan de grond die aan de dijk lag. Op de meer landinwaarts gelegen grond drukte die last doorgaans niet, evenmin op het buitendijkse. Officieel waren alleen de eigenaars van de desbetreffende percelen, de zogenaamde dijkgeslaagden, dijkplichtig. Hun namen werden keurig opgetekend in de dijkcedullen en daarbij werd vermeld welk deel van de dijk onder hun verantwoordelijkheid viel. Deze cedullen werden regelmatig geactualiseerd (zie bijlage vier).

De pachters van de betreffende percelen waren dus niet dijkplichtig. In de praktijk echter werd de verplichting om de dijk te onderhouden op hen afgewenteld. In vrijwel alle pachtcontracten betreffende bouwingen aan een dijk zien we bepalingen van die strekking. Dat kon hoge kosten met zich meebrengen, zeker als het dijkvak, het deel waarvoor men verantwoordelijk werd gesteld, lang was. Wanneer de pachter het onderhoud niet goed had gedaan, werden de kosten nog hoger, want dan werd het onderhoud uitbesteed. De controle (het schouwen) was streng, omdat het om een zaak van leven en dood ging. Hoe dat allemaal precies te werk ging, kunnen we lezen bij Mentink en Van Os.¹³⁰

De pachters van de binnenlandse percelen waren dus beter af dan de boeren die aan de dijk zaten, hoewel enkele binnenlandse dorpen ook voor een stuk dijk verantwoordelijk waren. Deze boeren hadden die verantwoordelijkheid echter 'gemeen' gemaakt, de lasten werden evenredig verdeeld over alle grondgebruikers. Ook de Rijndorpen verdeelden de onderhoudskosten op die manier. Het dorp Andelst had dat eveneens gedaan voor zijn stuk dijk langs de Waal en de Rijn. De onderhoudskosten van de dijk vielen daar onder de dorpslasten of onraad. Deze kosten werden verantwoord in de bewaard gebleven dorpsboeken en daarom hebben we hierop enig zicht.

Betreffende de dijklasten bestaan nauwelijks kwantitatieve gegevens, omdat de dijken door de grondeigenaars (dijkgeslaagden) zelf moesten worden onderhouden. Zoals gezegd werd dit doorgaans afgewenteld op de pachters, die grond aan de dijk hadden. We mogen ervan uitgaan dat de dijklasten tussen 1650 en 1850, vooral na 1750 steeds zwaarder werden, omdat de waterstaatkundige toestand verslechterde.

De verantwoordelijkheid ten aanzien van de dijken beperkte zich niet tot dit onderhoud. De bevolking was in een zogenaamd dijkleger georganiseerd, dat in actie kwam bij (dreigende) overstromingen. Ieder huishouden leverde een persoon, de hele boeren soms twee. De hele boeren werden ook het zwaarst belast bij de jaarlijkse levering van horden (gevlochten matten) en palen, die ter versteviging van de dijken dienden. Deze levering werd vanaf 1711 verdubbeld, waarbij vanaf dat moment ook de keuters geacht werden horden en palen te leveren. De arbeiders en niet-boeren waren van deze levering vrijgesteld. Wel werd een aantal van hen, waarschijnlijk vooral degenen uit de dichtsbijzijnde dorpen, ingeschakeld bij het herstel van de dijk als deze toch was doorgebroken. Ze moesten hun schep meenemen. De hele boer uit de getroffen dorpen moest in dat geval met twee stortkarren (vol zand of mest waarschijnlijk), de halve boer met een kar en de keuters moesten ieder met een halve kar hun bijdrage leveren. Ze ontvingen hiervoor wel een vergoeding.¹³¹

Uit de pachtcontracten blijkt dat de dorps- en dijklasten meestal door de pachter werden gedragen. De ambtslasten en de (extra-ordinaire) verpondingen werden veel vaker door de verpachters betaald, de verpondingen, zo lijkt het, in de helft van de gevallen.¹³² Wat schoten de pachters er eigenlijk mee op wanneer de lasten door de verpachter werden betaald? Misschien wel helemaal niets, omdat de verpachters deze extra kosten wellicht via een hogere pacht prijs toch nog aan de pachter doorberekenden. Aan de andere kant was het mogelijk dat de verpachter de pacht prijs minder verhoogde, omdat hij was overeengekomen dat de grondlasten door de pachter zouden worden betaald. Overigens was het zo dat de verpondingen net als de dijklasten oorspronkelijk onder de zogenaamde eigenaarslasten vielen. Iedere keer dat verpachter en pachter overeenkwamen dat die voor rekening van de pachter kwamen, betekende dit in principe een verslechtering van de positie van de pachters.

In hoeverre de boeren de lasten moesten betalen, hing waarschijnlijk af van hoe sterk zij stonden in de onderhandelingen met de verpachters. Hun onderhandelingspositie was tamelijk sterk na 1650, toen het slecht ging in de landbouw. Er waren steeds minder mensen bereid te pachten tegen de geldende prijzen. De verpachters wilden echter niet dat hun bedrijven stil kwamen te liggen en waren waarschijnlijk tot grote concessies bereid. We hebben dat gezien bij de onderhandelingen over de pacht prijs: in tijden van neergaande economische conjunctuur beten de verpachters vaak in het stof. Dat gold waarschijnlijk ook bij de onderhandelingen over de grondlasten. Aert Henricksen, pachter van de Eimerse

kloosterbouwing, was in 1683 alleen bereid jaarlijks 400 gulden voor zijn bedrijf neer te tellen, indien hij de eigenaarslasten niet hoefde te betalen.¹³³ Aangaande de onderhandelingen over de grondlasten zijn we overigens weinig tegengekomen in de bronnen, maar we durven te stellen dat hoewel de grondlasten na 1650 zwaarder werden, de pijn hiervan werd verzacht, omdat de verpachters een deel van de lasten overnamen.

Na 1750 zagen de eigenaars hun kans schoon de lasten op de pachters af te wentelen. Al in 1776 werd hierover geklaagd. Toen verzocht een pachter van het Catharina gasthuis te Arnhem om pachtverlaging, omdat hij de lasten en ongelden die in de loop van de tijd voor zijn rekening waren gekomen, niet meer kon betalen. Ook andere opmerkingen uit de notulenboeken van het gasthuis doen ons vermoeden dat in de 18e eeuw de eigenaarslasten steeds vaker voor rekening van de pachters kwamen.¹³⁴ Na 1795 zullen de pachters nog meer bereid geweest zijn de eigenaarslasten te betalen, maar daar moet na 1818 abrupt een einde aan zijn gekomen. Het feit dat het Catharina gasthuis in 1822 weer de verponding, de ambts- en zelfs de dorpslasten, die normaal door de pachters werden betaald, voor zijn rekening nam, spreekt boekdelen.¹³⁵ Dat de eigenaars in die tijd het onderhoud aan de gebouwen en alle grondlasten betaalden, wordt door de Statistieke beschrijving (1826) vooral in verband gebracht met de lage pacht prijzen.¹³⁶ Sommige bedrijven werden toen alleen tegen de grondlasten verpacht.

De boeren die eigenaar waren geworden van hun bedrijf en die hun bedrijf mogelijk mede op grond van het feit dat de grondlasten na 1750 toch al steeds meer op hen werden afgewenteld, hadden aangekocht, kwamen na 1818 in de problemen vanwege deze 'uiterste bezwarende' grondlasten, die ze toen niet meer op hun voormalige verpachters konden afschuiven. Velen van hen werden gedwongen hun bedrijf te verkopen, terwijl de pachters meestal op hun bedrijf konden blijven zitten.¹³⁷

Andere lasten die de werkelijke prijs voor een bouwing hoger maakten, waren het 'rantsoen', het 'onraet', het 'armengeld' en het 'schrijfgeld'. Niet iedere pachter werd hetzelfde in rekening gebracht. Het 'schrijfgeld' werd betaald voor het opstellen van het contract en was een klein eenmalig bij de ondertekening of vlak daarna te betalen bedrag. Zo ook het armengeld; de bestemming van dit geld is evident. Het zogenaamde 'onraet', nu niet in de betekenis van dorpsgeld, was mogelijk bestemd voor de rentmeester, zoals een enkele keer uit een contract blijkt. Ook dit bedrag was niet hoog.

Tot slot het 'rantsoen'. Volgens Van Bavel was dat een emolument voor de verpachter. De hoogte van het rantsoen kon in het Lingegebied flink oplopen (tot wel 23% van de pacht som) en werd zo een belemmering voor boeren om een nieuw bedrijf te pachten, vooral omdat dit bedrag geïnd werd bij het ingaan van de pacht.¹³⁸ In de Over-Betuwe lijkt de hoogte van het rantsoen mee te vallen. Niet alle pachters hoefden dit te betalen en de hoogte verschilde per contract. De pachter van een bou-

wing van het Nicolai gasthuis moest de eerste drie pachtjaren 5% van de pachtsom aan rantsoen te betalen. De pachters van het huis Bergh betaalden minder.

Naast deze grond- en specifieke lasten voor de pachter bestonden er ook nog andere belastingen en heffingen. De genoemde kwartierslasten waren het zwaarst. Daartoe behoorde de verpondingen, maar ook de zogenaamde middelen van consumptie, waarin iedereen moest bijdragen. Dat waren heffingen op het verbruik van wijn, bier, azijn, zout, graan. Ook het zogenaamde bestiaal, het hoorngeld en het haardstedegeld behoorde tot de kwartierslasten. Het is waarschijnlijk dat de totale belastingdruk in de Over-Betuwe, mede dankzij nieuwe heffingen zoals het hoofdgeld en familiegeld, toenam tussen 1650 en 1720, maar omdat de bevolking sterk groeide was er, net zoals in Overijssel, mogelijk sprake van een daling van de druk per hoofd. Zoals gezegd, nam de totale druk van de kwartierslasten in de 18e eeuw niet verder toe. De daling per hoofd ging door.¹³⁹

Daarnaast werd door het Kwartier een belasting op bezaaide landen geheven, het 'bezaai'. Op alle ingezaaide landen, inclusief aardappelland en boomgaarden, werd twee gulden en vijf stuivers per morgen gevraagd.¹⁴⁰ Deze belasting kon dus behoorlijk oplopen en de aanslag in de verponding benaderen of zelfs overtreffen. Deze belasting drukte onevenredig op de boeren, met name op hen met de grote extensieve bedrijven. Bovendien was het een vast tarief en omdat de prijzen na 1650 omlaag gingen, drukte het bezaai steeds zwaarder op de boeren. Na 1720 nam het areaal echter af, zo ook het bezaai, maar waarschijnlijk nam het areaal na 1750 weer toe, maar toen gingen de prijzen al weer omhoog. Het lijkt er op dat deze belasting vanaf 1806 niet meer werd geheven, hetgeen een aanzienlijke verlichting voor de boeren geweest moet zijn.¹⁴¹

Aan het begin van de Franse tijd schijnen de belastingen in Gelderland weer omhoog gegaan te zijn, vooral via speciale heffingen.¹⁴² Of dit in een (reële) belastingverhoging per persoon teweeg heeft gebracht, weten we niet. Erg waarschijnlijk is dat echter niet, gezien het feit dat de prijzen enorm stegen, hoewel de lonen nog steeds gelijk bleven, zoals we nog zullen zien. Ook de bevolking groeide verder. En of de belastinghervorming van Gogel (1806) het Kwartier van Nijmegen heeft gebracht wat zij moest brengen, namelijk via een eenvoudiger stelsel meer geld in het laatje, is eveneens nog te bezien. Vooralsnog lijkt de belasting op korte termijn omlaag gegaan te zijn.¹⁴³ Misschien dat de afschaffing van de belasting op de bezaaide morgens daar ten dele debet aan was. Hiervan profiteerden vooral de boeren. Maar door extra heffingen als de Quotisatie van drie miljoen (1808) zullen de burgers er uiteindelijk in het algemeen niet heel veel beter op geworden zijn. Toen na 1817 de prijzen op alle fronten kelderden, zal de reële belastingdruk weer sterk toegenomen zijn. Eind jaren dertig trad er weer een structurele verbetering van de prijzen op. Op lange termijn, zullen de (reële) lasten in de 19e eeuw in de Over-Betuwe, net zoals elders, per persoon lichter zijn geworden.¹⁴⁴

Kortom, het verhaal van de belastingen is zeer gecompliceerd. Dat de boeren na 1650 werden gemangeld in de schaarbeweging van kosten en prijzen, zoals in de literatuur wordt gesteld, is dus voor wat de Over-Betuwe betreft een te sterke veralgemenisering van zaken, hetgeen we bevestigd zullen zien als we de ontwikkeling van de pachtprijs bekijken.¹⁴⁵

4.11. PACHTBETALING, PACHTSCHULDEN, KWIJTSCHELDING EN REMISSIE

Iedere pachter werd geacht jaarlijks het overeengekomen bedrag voor perceel of bouwning op tijd te betalen. Meestal werd in het contract vastgelegd wanneer hij of zij dit bedrag voldaan moest hebben. In hoeverre deze afspraken door de pachters werden nagekomen is niet helemaal te overzien, maar duidelijk is dat velen zich er niet aan hielden.

Volgens de meeste contracten diende de betaling tussen St. Martinus (11 november) en Kerstmis te geschieden. Soms was men overeengekomen dat de betaling in twee termijnen mocht plaatsvinden. Een enkele keer werd bij een prompte betaling korting beloofd. De rekeningboeken suggereren dat de betaling meestal in één termijn gebeurde. Maar aangezien de rekeningboeken pas achteraf en na het boekjaar werden opgesteld, kunnen we ons afvragen of die wat dat betreft altijd een juist beeld geven. Willem Bod, die een grote bouwning in Merm pachtte, betaalde de pacht van 475 gulden over 1725 in zes termijnen. In maart 1725 betaalde hij respectievelijk 82 en 78 gulden, in november 201 gulden, in december achtereenvolgens 4, 67 en 41 gulden (afgeronde bedragen).¹⁴⁶ Het zal niet altijd makkelijk geweest zijn voor de pachter om een bedrag van enkele honderden guldens in één keer op te brengen. Een betaling in termijnen gebeurde waarschijnlijk vaker dan uit de bronnen blijkt. Maar als de pachter het zelfs niet in termijnen redden kon, liepen zijn pachtschulden op.

In het algemeen raakte de verpachter niet meteen in paniek, wanneer de pachter achter ging lopen met betalen. De bepaling in het Landrecht, waarin stond dat men pas bij een betalingsachterstand van meer dan twee jaar mocht ingrijpen, zegt al genoeg. Zelfs betalingsachterstanden die langer bleven staan dan twee jaar waren niet altijd problematisch. Het duurde soms lang voordat de verpachter optrad. Albert Huijsman, halve bouwman en pachter van het burgerweeshuis te Arnhem, blijkt in 1752 een schuld te hebben van ruim 350 gulden. Hoewel hij ieder jaar pacht betaalde, bleef de schuld staan en was die tien jaar later zelfs opgelopen tot 760 gulden. Mogelijk was dit het moment voor de verpachter hem de wacht aan te zeggen, want hij verdween in 1762 als pachter. Het kostte niet veel op, want zijn opvolger Peter Sanders had in 1765 ook een schuld van bijna 800 gulden, die in 1775 was opgelopen tot ongeveer 1.000 gulden. In 1780 werd de schuld, die toen nog 900 gulden bedroeg, omgezet in een lening. De verpachter werd dus bijna 30 jaar met een betalingsachterstand

geconfronteerd.¹⁴⁷ Hoe lang het duurde eer de lening was afgelost, is niet bekend.

Toch kwamen de pachtschulden zelden boven drie pachttermijnen uit. Er werd zorgvuldig voor gewaakt dat de betalingsachterstanden niet te hoog werden. Ook de schulden van bovengenoemde Albert Huijsman en Peter Sanders bleven binnen proporties. Waarschijnlijk behandelde de verpachter hen daarom zo coulant. Bovendien bleven deze pachters gewoon pacht betalen, waardoor het vertrouwen in hen lange tijd gehandhaafd bleef.

Maar soms ging het echt fout en liepen de schulden zeer hoog op. Zoals bij Derk Goris in 1671. Zijn pachtschuld was opgelopen tot 2.600 gulden, een bedrag dat ongeveer gelijk stond aan zes pachtermijnen. Hij redde het niet, want hij verdween in 1674 als pachter, terwijl zijn schulden bleven staan. Gezien het feit dat Derk zes jaar achter was met betalen en toch nog tot 1674 mocht blijven, zouden we er vanuit kunnen gaan dat de verpachter het goed meende met de pachter, zeker toen de 'Franse jaren' hem ook nog werden kwijtgescholden.¹⁴⁸ Maar het is ook mogelijk dat de verpachter geen andere pachter kon vinden, zodat hij de oude pachter noodgedwongen moest laten zitten. Bovendien, als de oude pachter zijn inkomstenbron werd ontnomen, moest de verpachter nog maar afwachten of hij zijn vorderingen wel binnen kreeg. Het was dus zeker ook in het belang van de verpachter een uitzetting zo lang mogelijk te voorkomen.

Dit zouden we het 'verpachtersdilemma' kunnen noemen. Wanneer moest hij, indien de pachter in gebreke bleef, de laatste van zijn bedrijf afzetten? Het ambt van Over-Betuwe bleef in 1672 nog met een vordering van 1.600 gulden zitten, toen ze de bezittingen van hun voormalige pachter en wanbetaler Cost Hendriks – hij liep vijf termijnen achter – in het openbaar hadden verkocht. Ook zijn opvolger Aert Henricksen had bij overlijden een grote pachtschuld, die meer dan vier pachtermijnen beliep. Ondanks de ervaringen met Cost Hendriks, liet de verpachter het nog een keer gebeuren dat de schulden van een pachter sterk opliepen.¹⁴⁹ Het gevolg was dat voor pachter en verpachter geen bevredigende oplossing meer mogelijk was.

Beter deden de verpachters het die op tijd ingrepen en een betalingsregeling wisten te treffen. Andries Jansen, pachter van het burgerweeshuis, mocht zijn schuld in zes termijnen aflossen tussen 1824 en 1829.¹⁵⁰ W. Hoogveld, H. Teunissen en B. Derksen, pachters van het Catharina gasthuis hoefden hun schulden pas af te lossen als het hun beter ging en waren ze voorlopig slechts de rente verschuldigd. Want het was gebleken dat de schulden 'bij de tegenwoordige (1822, PB) loop der prijzen niet boven de pachtpenningen opgebracht worden en zelfs bij executie benevens de daarbij komende kosten van pachters en borgen niet ten vollen in te volderen zijn'.¹⁵¹ Ook de pachter Berent van Cruchten mocht zijn schulden vanaf 1690 in zes termijnen voldoen.¹⁵² Doorgaans kwamen de verpachter en pachter over de aflossing van de pachtschuld wel tot overeenstemming.

Pachtschulden kwamen veelvuldig voor, maar we hebben sterk de indruk dat ze in de tweede helft van de 17e eeuw en in het begin van de 19e eeuw meer voorkwamen dan in andere perioden. De oorzaken liggen voor de hand: dalende graanprijzen, te traag zakkende pachtprijzen en de Franse inval in 1672. In de 19e eeuw was de sterk fluctuerende graanprijs de grote boosdoener. Zeker voor de pachters die langlopende pachtcontracten hadden afgesloten. Andere oorzaken waren: tegenvallende oogsten, muizenplagen, overstromingen, slechte weersomstandigheden, veepest, hoge belastingen enzovoort. Opvallend is dat we verpachters nooit over een slechte bedrijfsvoering als oorzaak voor de achterstand hebben horen klagen. We kunnen de betalingsachterstanden als een verkaptte vorm van kredietverlening zien, waarbij overigens niet alleen de pachters waren gebaat.

De beste manier om de pachter met betalingsproblemen ter wille te zijn, was natuurlijk hem structurele en aanzienlijke pachtverlaging te verlenen. Daar kozen de verpachters om begrijpelijke redenen niet graag voor. Een alternatief was om de pachtschulden (gedeeltelijk) kwijt te schelden of (een deel van) de reeds betaalde pacht terug te geven of hierop tijdelijk kortingen toe te staan. Het gebeurde wel dat een pachter pachtverlaging kreeg, daarnaast nog kwijtschelding van een deel van de schuld en bovendien een gunstige betalingsregeling voor het restant.

In een aantal pachtcontracten waren duidelijke afspraken gemaakt over wanneer over kwijtschelding of korting onderhandeld kon worden. Citaat: 'Van Muis, hagelslag of enig ander verderff off misgewasch, als mede waterschade, besanden, ofte van wat naame het soude moogen weezen, ofte door wat oorzaak het ook mogte voorkomen, sal geene kwijtslag mogen gepraetendeert worden; nogte ook niet van enige afloop van land; maar indien bij gemeenen overval van krijgsvolk enige schade van importantie mogte koomen voor te vallen (...) daar van sullen deselve na proportie van den geledene schade remissie (...) genieten'.¹⁵³ In andere contracten was daar nog aan toegevoegd dat een 'ontijdige en langduerlicke overwatering' als gevolg van dijkdoorbraken ook als reden voor eventuele kwijtschelding van pacht kon gelden.¹⁵⁴ De meeste verpachters onderschreven deze bepalingen, zo blijkt uit de notulenboeken.

Beijer Huberts uit Bemmelen, pachter van Groot Baerl, een bouwning van 50 morgen, ondervond veel hinder van wat Poelhekke de 'episode Schenkenschans' heeft genoemd. De voorbereidingen voor de herovering in 1636 van dit strategisch gelegen fort, dat een jaar tevoren door een handjevol Spanjaarden was veroverd, vond kennelijk voor een deel plaats in het schoutambt Bemmelen. Beijer klaagde in oktober 1636 over de grote schade die hij had geleden en verzocht om een jaar vrijstelling van pacht, plus vermindering van de pacht voor het jaar daarna. De verpachter informeerde daarop hoe de burens van Beijer in deze waren tegemoet gekomen en scholden hem tenslotte een jaar pacht kwijt.¹⁵⁵

In juni 1672 vielen de Fransen de Over-Betuwe binnen. De bronnen

zijn ondubbelzinnig over de schade die de boeren en de verpachters hebben geleden. Deze was enorm. Veel boeren waren in die jaren niet in staat hun werkzaamheden normaal uit te voeren, de landerijen lagen er veelal ongebruikt bij en brachten niets of weinig op. Alleen al het feit dat verscheidene verpachters niet in staat waren de notulenboeken bij te houden in die periode en daarna, toont aan dat het leven zeer ontregeld was.¹⁵⁶ Toen de rentmeesters na de terugtrekking van de Fransen de draad weer oppikten, bleken er veel verzoeken om kwijtschelding van pacht binnen gekomen te zijn en was een aantal verzoeken reeds gehonoreerd. De meeste verzoeken werden ingewilligd, sommige nog jaren na dato. Het heeft de verpachters veel geld gekost, want vrijwel alle pachters die we zijn tegengekomen, dienden een dergelijk verzoek in.

In 1681 besloot Oswaldt Grave tot den Bergh zijn pachter Jacob Vermeer twee jaren pacht kwijt te schelden voor onder meer de 'Franse jaren', nadat alle burens van de laatste in Driel reeds eerder de pacht van een aantal jaren was vergoed.¹⁵⁷ De boeren in de Over-Betuwe hadden vooral materiële schade. Zelf hadden ze de inval veelal overleefd. De meesten van hen bleken na de terugtrekking van de Fransen nog steeds op hetzelfde bedrijf te zitten. We mogen gerust stellen dat ze dat groten-deels te danken hadden aan de financiële tegemoetkoming van de verpachters.

In januari 1795 kwamen de Fransen weer. Ook dit keer lieten ze een spoor van vernielingen achter. Geurt Peters, pachter van een bouwinge te Elden, deelde het Nicolai Broederschap mee dat hij als gevolg van de oorlog totaal geruïneerd was. Door verlies van karren en paarden was hij niet meer in staat het land te bebouwen. Ook was hij zijn vrouw en twee zonen kwijt geraakt. Hem werd twee jaar pacht vergoed. Bovendien bleef hij tot 1815 dezelfde pacht prijs betalen, namelijk 330 gulden. Daar moet hij bijzonder veel baat bij gehad hebben, omdat de pacht prijzen na de inval enorm stegen. De prijzen verdrievoudigden nagenoeg in die tijd. Toen hij de bouwinge in 1815 verliet en de bouwinge publiek werd verpacht, bracht ze dan ook 1.000 gulden op.¹⁵⁸

Het risico van een dijkdoorbraak en een overstroming liepen de boeren altijd. Er zijn er heel wat geweest tussen 1650 en 1850. Een aantal doorbraken is bekend.¹⁵⁹ In de tweede helft van de 17e eeuw braken de dijken regelmatig op verschillende plaatsen door, zoals in 1651 (Malburgen), in 1658 en 1664 (Loenen), in 1673 en 1681 (Oosterhout) en in 1699 (Gendt). In de eerste helft van de 18e eeuw gebeurde het wat minder frequent. Eind 18e eeuw lijkt het aantal weer toe te nemen. Niet alle overstromingen zijn reeds in kaart gebracht.¹⁶⁰

Ook in 1644 brak een dijk door en wel bij Loenen. Een direct gevolg was dat een groot deel van het land nabij Loenen lange tijd onbruikbaar was.¹⁶¹ Ook de wat verder van de dijk gelegen bouwingen liepen schade op. Om die reden vroegen een drietal pachters te Zetten de gedeputeerden van Veluwe om kwijtschelding van pacht. Nadat men navraag had ge-

daan over de gevolgde praktijk in de Over-Betuwe, werden ze vrijgesteld van betaling van een deel van de pacht. Opvallend is dat de verzoeken pas jaren na het gebeuren ingediend en afgehandeld werden. Alsof de pachters met grote schroom en pas nadat ze er alles aan hadden gedaan hun schulden op eigen kracht af te lossen, deze stap zetten.

In 1711 was het weer raak. De voortekenen waren al op 20 januari dat jaar zichtbaar. Het weer was slecht. Zo slecht dat de wegen onbegaanbaar waren en de hoog weledelgeboren heren Van Lijnden en Van Bommel het dorp Elst niet konden bereiken om te onderhandelen over de verpachting van de bouwning in Eimeren van het ambt van Over-Betuwe. De onderhandelingen moesten een week uitgesteld worden. Toen na moeizame onderhandelingen de bouwning aan Johannes Vree werd gelaten, braken de dijken bij Elden, waarbij ook zijn bouwning schade leed. Johannes en de pachter die vóór hem op de bouwning zat, kregen een schadevergoeding van respectievelijk 100 en 150 gulden.¹⁶²

De verpachter kon zeer behulpzaam zijn als de pachter in nood verkeerde. In 1769 brak de dijk te Angeren. De pachters van het weeshuis in Arnhem, Evert Sanders te Hollanderbroek, Peter Sanders te Eimeren, Arien Geurtsen en Jan Baltessen te Driel konden nog net een groot deel van hun vee in veiligheid te brengen. Ze hadden echter veel te weinig voer voor hun beesten kunnen redden. De verpachters schaften daarom twee aken aan, huurden een andere, kochten vervolgens voer in en begaven zich daarmee naar de boerderijen van hun pachters. Ook hielpen ze de boeren met het in veiligheid brengen van enkele dieren.¹⁶³ In de 19e eeuw werden de boeren eveneens bijgestaan door de verpachters als dat nodig was. Zo werd Jan Geurds toegestaan in 1820 minder pacht te betalen, omdat hij schade had geleden als gevolg van de watersnood dat jaar.¹⁶⁴ Hij was niet de enige.

Deze voorbeelden kunnen aangevuld worden met vele andere. Niet altijd werd vermeld waarom de pachter minder pacht mocht betalen of geld terug kreeg. Lucas Schuringh te Zetten kreeg in 1653 'quytslach' vanwege de 'quade jaren' tot 1652. Andere pachters werd in 1652 tweederde van hun pacht kwijtgescholden vanwege schade 'onder gepasseerde jaren soo aen coorn, beesten als andersins'. Ook Henrick Roeloffs, pachter van een bouwning te Elden kreeg pachtvermindering vanwege de schade over de jaren 1648-1651. Speelde de overstroming van 1651 bij Malburgen een rol? Mogelijk, maar er was meer aan de hand. Zo maakte Jan Willemse te Laar in 1648 gewag van een 'continuele regen' en ook daarna schijnen de weersomstandigheden zeer slecht geweest te zijn.¹⁶⁵ Het kostte de verpachters in ieder geval veel geld.¹⁶⁶

Duidelijk is wel dat de pachter vaker dan alleen in het geval van oorlog of overstroming tegemoet werd gekomen. Bernt de Bruijn hoefde minder te betalen vanwege 'hagelslag' in 1637. Arien van Noort werd in 1704 250 gulden kwijtgescholden in verband met de 'water- en muijsejaren' 1701 en 1702. Alle grote pachters van het Catharina gasthuis kregen in 1727 'af-

slagh' wegens 'misgewassen (en) sterfte van rundvee'. Een aantal pachters van het St. Peter gasthuis mocht korten op de pacht, omdat ze hun veestapel in 1747 als gevolg van de veepest vrijwel geheel kwijtgeraakt waren.¹⁶⁷

Toch was het niet zo dat de pachters altijd op de hulp van de verpachters konden rekenen, indien zij daarom verzochten. Het is zelfs aannemelijk dat de pachters in een aantal gevallen de hulp van de verpachters niet inriepen, omdat ze de kans dat hun verzoek werd ingewilligd te klein achtten. We zijn op verschillende plaatsen tegengekomen dat de pachter in nood nauwelijks bijstand werd verleend of dat deze botweg werd geweigerd, soms om puur formele redenen. Toen Jan Hendriksen, Geurt Hendriksen en Gerrit Roest remissie van pacht vroegen, omdat de muizen in 1675 de oogst hadden opgevreten, werd dit niet gehonoreerd. Als reden werd opgegeven dat ze te laat waren met het verzoek. Ze hadden dit verzoek tegelijk met hun verzoek om kwijtschelding van de 'Franse jaren' moeten indienen, aldus de verpachter. Het verzoek om remissie van pacht van Andries Jansen, die schade had vanwege de natte zomer van 1816, werd 'op grond der pachtconditien' afgewezen.¹⁶⁸

Soms leidde een verzoek om remissie van pacht tot een conflict, dat voor het gerecht uitgevochten moest worden. Een voorbeeld, waarbij we eigenlijk niet van een verzoek kunnen spreken, is het voorval met Jan Verplack uit Hollanderbroek. Hij had namelijk eigenmachtig gekort op de pacht vanwege de geleden schade als gevolg van de overstroming van 1769. Grote hoeveelheden hooi, raap, erwten, gerst, tarwe, stro, bonen en haver waren daarbij verloren gegaan. Hoogstwaarschijnlijk was de verpachter, de ontvanger A. van IJsseldijk, verbolgen over de handelswijze van de pachter en weigerde hij daarom het contract dat het jaar daarop afliep, te verlengen en eiste hij daarenboven in een proces het gekorte pachtbedrag alsnog op.

Tijdens het proces stonden de partijen lijnrecht tegenover elkaar. De pachter meende recht te hebben op een korting, omdat dat in het contract was vastgelegd. De verpachter was van mening dat het contract juist iedere korting verbood. Bovendien beschuldigde hij de pachter de schade gefingeerd te hebben. De verhoudingen waren goed verpest, dat blijkt wel uit het verwijt dat de verpachter werd gemaakt. Hij zou een 'onverdraaglijk humeur' ten toon spreiden. De pachter was derhalve gedwongen de bouwning te verlaten en zijn eigen hofstede te betrekken.¹⁶⁹ Het is duidelijk dat de pachter zich bij een verzoek om korting of remissie van pacht aan bepaalde fatsoensnormen diende te houden.

Waarom de verpachter in het ene geval wel en in het andere niet op een verzoek inging, kunnen we meestal niet verklaren. Evenmin weten we waarom de pachter soms twee, soms één en soms een halve pachttermijn werd kwijtgescholden of op een andere wijze werd tegemoet gekomen. Want we worden nooit geïnformeerd over de exacte omvang van de schade of over hoe hoog de nood van de pachter precies was. Verkeerde hij eigenlijk wel in nood of fingeerde hij die, zoals Jan Verplack mogelijk deed?

Dat laatste zal niet vaak gebeurd zijn. Het lijkt erop dat de verzoeken vaker wel dan niet werden ingewilligd, al hebben we geen zicht op de eventuele verzoeken die de notulenboeken niet haalden.

Natuurlijk speelde de omvang van de schade mee bij de beoordeling van de verpachters alsook de algemene economische situatie en de mogelijkheden van de pachter om er zelf weer bovenop te komen. Een positieve beslissing was mede afhankelijk van de financiële omstandigheden van de verpachter. Daarenboven zullen sommige verpachters gewoonweg coulanter zijn geweest dan andere. Kortom er bestond geen eenduidige reden voor de verpachters om de pachters al dan niet bij te staan. We kunnen slechts vaststellen dat ze de pachters vaak te hulp schoten en dat deze hulp voor de pachters van groot belang is geweest om economisch te overleven.

4.12. BEDRIJFSVOERING EN INVESTERINGEN

In de meeste pachtcontracten waren weinig bepalingen omtrent de bedrijfsvoering opgenomen. De boeren waren tot op zekere hoogte vrij het bedrijf naar eigen inzichten te bestieren, waarbij soms bepaald werd dat dit 'naar behoren' diende te geschieden. De afspraken die gemaakt werden, betroffen doorgaans het scheuren en hooien van de weilanden, het snoeien, rooien en poten van (fruit)bomen en de bestemming van de op het bedrijf geproduceerde mest. Over de bouwlanden werden in dit verband nauwelijks bepalingen in de contracten opgenomen. Een enkele keer wordt vermeld dat de pachter aangaande de bouwlanden mag handelen 'tot zijn meeste voordeel'. In een ander contract staat dat de pachter wel het 'bouwmanrecht' in acht moest nemen.

Het scheuren of breken van weilanden was verboden. Indien de pachter van het huis Bergh het toch deed, dan waren de opbrengsten van de in bouwland omgezette gronden uitsluitend voor de verpachter, zo werd bepaald. Andere eigenaars stelden nog zwaardere sancties in het vooruitzicht. Maar een enkele keer kreeg een boer toch toestemming om een deel van zijn weilanden te scheuren. Zo mocht Anthony Costerman in 1747 vijf morgen omzetten in bouwland, omdat de veepest zijn rundveestapel had gedecimeerd. Hij had de weilanden anders ongebruikt moeten laten liggen. Hij moest wel beloven er zo snel mogelijk weer grasland van te maken.¹⁷⁰

Ook het hooien van weilanden was niet of beperkt toegestaan. Het gras was bestemd voor het vee. De weilanden moesten derhalve behoorlijk beweid worden, soms uitsluitend met rundvee. In een enkel pachtcontract werd zelfs voorgeschreven hoeveel runderen de boer ten minste naast het overige vee op het weiland moest laten grazen. Indien hooien was toegestaan, werd zorgvuldig vastgelegd hoe vaak dat mocht gebeuren en dat was doorgaans minder dan één keer per jaar. Maar ook hier brak nood

soms wet. In tijden dat de veepest heerste, zo werd in 1750 door het hooggraaflijk huis Bergh bepaald, mochten de pachters de weilanden bescharen en hooien naar eigen inzichten. Andere veel voorkomende bepalingen betreffende de weilanden behelsden het onderhoud daarvan. Eens per jaar moesten de weilanden schoongemaakt en 'gebloemd' worden.

Het is evident waar het de verpachter om te doen was: de mest. Er moest voldoende mest op het bedrijf geproduceerd worden, die uitsluitend aangewend mocht worden voor het bedrijf dat de boer pachtte, ter 'verbeteringh van de koornbouw gronden'. De bepalingen golden voor grote en kleine bedrijven. Ook Geertje Jacobs, weduwe van Antonie Tap, die haar bedrijfje met twee akkers tabaksland tegen halfpacht verhuurd had aan Gerret van Poeljik, stelde eisen ten aanzien van de mestvoorziening. Poeljik werd daarom verplicht een koe te houden. De weduwe leende hem zelfs geld om deze aan te schaffen. Poeljik hield overigens ook nog wat ander vee.¹⁷¹

Geen pachter mocht de mest van het bedrijf vervreemden, verkopen of meenemen bij vertrek, ook al was hij, en dat was vrijwel altijd het geval, eigenaar van het vee. Die laatste bepaling zorgde nog weleens voor conflicten, omdat sommige pachters de verleiding niet konden weerstaan de mest toch mee te nemen als zij het bedrijf verlieten.

De overige bepalingen aangaande de bedrijfsvoering betroffen het onderhoud van de bomen op de bouwning. Zo was het snoeien aan strenge regels gebonden. Het hout dat van de bomen afkwam mocht de pachter veelal behouden. Een aantal maal werd bepaald dat voor elke boom die dood was en gerooid moest worden (hetgeen vaak pas na toestemming van de verpachter mocht gebeuren) een of meerdere jonge bomen geplant moesten worden. Sommige verpachters behielden zich het recht voor te allen tijden bomen te planten op de bouwning van hun pachter wanneer hun dat goedgeacht.

Deze bepalingen golden ook voor de fruitbomen, die overigens maar een paar keer apart in de contracten worden genoemd. Bijzonder was de voorwaarde die huis Bergh stelde aan zijn pachters omstreeks 1750. Afhankelijk van de grootte van het bedrijf werden de laatsten geacht ieder jaar een aantal wilgen-, kersen-, appel- of perenpoters te planten op het bedrijf en indien daarvoor geen ruimte was, te leveren aan de verpachter.

De eigenaars bemoeiden zich weinig met de bedrijfsvoering, maar ze waren de pachters soms wel ter wille als de laatsten de bedrijfsvoering probeerden te verbeteren. Initiatieven op dit gebied, namen de eigenaars vrijwel nooit. Ze hebben waarschijnlijk beperkt de hand gehad in de verspreiding van het nieuwe gewas tabak in de tweede helft van de 17e eeuw. Een enkele keer verleende een verpachter toestemming voor de verbouw hiervan en we zijn een keer een tabaksschuur in een adellijke boedel (beschrijving) tegengekomen, maar meestal is het een zaak van uitsluitend boeren geweest. Ook met de introductie van de aardappel, die in de loop van de 18e eeuw plaatsvond, hebben de verpachters zich (vrijwel) niet be-

moeid.¹⁷² Voor alle duidelijkheid: met verpachters worden hier de instellingen en de adellijke en burgerlijke lieden bedoeld, die zich niet actief met de landbouw bezig hielden en niet de boeren die zelf grond ten behoeve van de tabaksbouw verpachtten. Het is waarschijnlijk dat de grote boeren, over wie de meeste gegevens betreffende de pacht zijn verzameld, zich zeer beperkt op de tabaksbouw hebben gericht en dit grotendeels uitbesteedden aan de zogenaamde tabakkers. Zij hebben als verpachter wél een rol gespeeld bij de verspreiding van tabak. We komen hierop terug in het hoofdstuk over de bedrijfsvoering.

Het aantal investeringen ter verbetering van de bedrijfsvoering die de verpachters deden, was dan ook gering. De meeste kosten die de verpachters maakten, kwamen voort uit het groot onderhoud: Een dak dat vervangen moest worden, een schuur of een bakhuis die vernieuwd dienden te worden en een brug die gerepareerd moest worden, kosten die volgens de meeste contracten voor rekening van de verpachter kwamen. Deze konden overigens flink oplopen, zeker als de hele boerderij herbouwd moest worden als gevolg van bijvoorbeeld brand. Een enkele keer betaalden de verpachters de kosten voor een daadwerkelijke verbetering. Arien Geurts mocht het poten van fruitbomen in 1763 verhalen op de verpachter. Jan Baltesen, die te weinig ruimte had om te dorsen en om zijn vee te stallen, kreeg de kosten voor het vergroten van de deel grotendeels vergoed. De vrouw van Sander de Beijer mocht vanaf 1695 de kosten van de nieuwbouw van een tweede hooi- of korenberg over vijf jaar verspreid op de pacht in mindering brengen.¹⁷³

In hoeverre en hoe vaak de pachters investeerden ter verbetering van het bedrijf, is niet duidelijk. Er zijn wel aanwijzingen dat dat een aantal keer gebeurde. Dat komt bijvoorbeeld naar voren bij conflicten tussen pachters en verpachters, als gevolg waarvan de laatsten de eersten verlenging van het contract weigerden. In die gevallen claimden de pachters allerlei verbeteringen die ze in de loop van hun pachttermijn hadden aangebracht en die de verpachters moesten vergoeden. Een enkele keer werden deze zaken expliciet in het contract geregeld, waarbij werd bepaald dat, bij beëindiging van het contract, de door de oude pachter aangebrachte verbeteringen door twee onpartijdige timmerlieden en metse-laars beoordeeld dienden te worden, alvorens een vergoeding vastgesteld kon worden. De nieuwe pachter werd geacht de eventuele vergoeding te betalen. De verpachter wilde hier volledig buiten blijven.

4.13. PACHTPRIJSONTWIKKELING

Over de pachtprizen hebben we aardig wat gegevens gevonden. Hoe de pachtprizen in de Over-Betuwe zich tussen 1650 en 1850 ontwikkelden hebben we in drie grafieken afgebeeld. De prijzen komen uit de notulen en rekeningboeken van de verpachters. Het zijn grotendeels de werkelijk

betaalde pachtprizen, maar, zoals we hebben gezien, werden hierop wel eens tijdelijke kortingen verleend, ontvingen pachters soms een deel van de betaalde pacht terug, werden bouwingen vaak voor 'vrij geld' (alle grondlasten voor de pachter) verpact en had een flink aantal pachters een achterstand met betalen. Dus eigenlijk geven de grafieken een 'bruto'-prijsontwikkeling weer.¹⁷⁴ Omdat in de grafieken 4.3 en 4.4 de ontwikkeling van de prijzen van uitsluitend complete bouwingen zijn afgedrukt, kunnen we deze prijzen als gemiddelden van bouw- en grasland en boomgaard beschouwen.¹⁷⁵

In grafiek 4.3 is de ontwikkeling van de pachtprizen van een aantal bouwingen getekend. Aangezien we niet van elk jaar gegevens hebben, is het beeld ietwat vertekend. We zien dat de pachtprizen rond 1650 relatief hoog waren en dat ze zich ongeveer 25 jaar later, als gevolg van de Franse inval, op een dieptepunt bevonden. De prijzen herstelden zich daarna enigszins, maar bleven tot na 1750 relatief laag. Vanaf 1760 trad er een sterk herstel op tot er aan het begin van de 19e eeuw een voorlopig hoogtepunt werd bereikt. Na 1820 daalden de pachtprizen weer sterk.

In grafiek 4.4 zijn de gemiddelde pachtprizen om de tien jaar van een aantal bouwingen in een viertal perioden weergegeven. De duur van de perioden wordt bepaald door de beschikbare gegevens. Omdat we niet over het gehele tijdvak 1650-1850 gegevens hebben van dezelfde bouwingen, zijn er gemiddelden per periode berekend. De perioden overlappen

GRAFIEK 4.3. De ontwikkeling van de pachtprizen van een aantal bouwingen, 1650-1850.

Bron: zie bijlage zeven.

GRAFIEK 4.4. De ontwikkeling gemiddelde pachtprijs per periode van een aantal bouwingen, 1650-1850.

Bron: zie bijlage zeven.

elkaar gedeeltelijk. De gestileerde lijnen in grafiek 4.4 geven grotendeels hetzelfde beeld als grafiek 4.3. Het dieptepunt blijkt echter rond 1690 te liggen, het omslagpunt ten goede omstreeks 1760 en het voorlopig hoogtepunt nabij 1820.

De grafieken geven een bekend beeld, hoewel de pachtprijsontwikkeling in Nederland nog maar door weinigen in kaart is gebracht.¹⁷⁶ Er is een duidelijk verband te leggen met de seculaire trend en de ontwikkeling van de graanprijzen.¹⁷⁷ Dat geldt ook voor grafiek 4.5, waarin de ontwikkeling van de pachtprijs van enkele losse percelen in de Over-Betuwe is afgebeeld.

We zien dus dat de pachters gedurende de periode van dalende prijzen minder pacht hoefden te betalen. Opvallend daarbij is echter, dat de gemiddelde pachtprijs na 1690 eigenlijk niet meer zakte en zelfs licht herstelde, terwijl de graanprijzen pas na 1720 het dieptepunt bereikten en de tabaksprijs ook snel achteruit ging. In Holland werd het dieptepunt pas in 1750 bereikt, de pachtprijs aldaar was omstreeks die tijd veel lager dan aan het einde van de 17e eeuw. Ook in Friesland lijkt de pachtprijs omstreeks 1750 een dieptepunt te bereiken. Opvallend is ook dat de pachtprijs in de Over-Betuwe veel minder sterk achteruit gegaan lijkt te zijn dan in Holland.¹⁷⁸

Vonden de verpachters de pachtverlagingen in de Over-Betuwe genoeg? Was de onderhandelingspositie van de pachters zwakker geworden? Waarschijnlijk was dat niet het geval. Het feit dat de pachtprijs niet meer

GRAFIEK 4.5. De ontwikkeling pachtprizen van een aantal losse percelen, 1650-1800.

Bron: zie bijlage zeven.

achteruitgang, wil niet zeggen dat de feitelijke prijs voor de bouwning gelijk bleef. Het is immers aannemelijk dat de verpachters na 1650 steeds meer grondlasten voor hun rekening namen. Die ontwikkeling ging wellicht na 1720 door. En hiermee waren de pachters uiteindelijk veel beter af, omdat de hoogte van de grondlasten veel ongewisser was dan die van de pacht-prijs.

Een andere verklaring voor deze ontwikkeling is echter dat het met de grote boeren na 1690 alweer beter ging, ondanks de neergaande seculaire trend. Deze verklaring wordt ondersteund door het feit dat het grondeigendom onder grote boeren al vanaf het begin van de 18e eeuw toenam. Ze durfden het toen reeds aan hun boerderij te kopen. Dat zouden ze niet hebben gedaan als het slecht ging met hun bedrijf, temeer omdat ze dan ook alle grondlasten moesten betalen. Ze hadden kennelijk vertrouwen in de toekomst. Mogelijk waren ze in staat de bedrijfsvoering aan te passen en hun inkomen veilig te stellen. Dat de gemiddelde pachtprijs ook na 1820 relatief weinig daalde, had mogelijk dezelfde reden. In de hoofdstukken vijf en zes zullen we dit onderzoeken.

Het is echter duidelijk, dat de boeren hun dalende inkomsten ook gedeeltelijk goed konden maken met een lagere pachtprijs, zowel na 1650 als na 1820. De verpachters droegen in dit inkomensverlies bij. Mogelijk waren de boeren in de Republiek na 1650 het slachtoffer van een scharende beweging van (dalende) prijzen en (stijgende) kosten, zoals Bieleman

suggereert. Maar gezien de dalende pachtprizen (en dankzij het feit dat de verpachters de betaling van bepaalde grondlasten overnamen), kunnen we stellen dat dit voor de boeren in de Over-Betuwe niet erg waar-schijnlijk was.¹⁷⁹

4.14. CONTINUÏTEIT EN MOBILITEIT

Een goede manier om te beoordelen hoe de relaties tussen pachters en verpachters waren, is door te kijken naar de continuïteit op de pachtbedrijven. Hoe lang bleven pachters op een bouwning? In hoeverre werden de pachters door hun zonen of dochters opgevolgd, in hoeverre waren dat andere familieleden? Hoe lang bleven bouwningen in handen van dezelfde familie? Daartoe hebben we van de veertig bouwningen, die door ons voor een korte of lange tijd zijn gevolgd, een twintigtal geselecteerd. De keuze voor de bouwningen hing af van de vraag in hoeverre er gegevens over de pachters van de bouwningen te vinden waren in de zogenaamde doop- trouw- en begraafboeken. Van de elkaar opvolgende pachters van deze twintig bouwningen konden we meestal vaststellen of er tussen hen een familierelatie bestond of niet (zie verder bijlage zes).

Bijkomende vragen, die hier niet uitputtend beantwoord kunnen worden, maar waarover wel iets te zeggen is, zijn: bleven pachters altijd op hetzelfde bedrijf of verhuisden ze ook wel eens naar andere bedrijven? Kunnen we een elite van pachters(families) traceren? Kwam sociale stijging voor? Bestond er een netwerk van grote pachters?

De in bijlage zes bijeengebrachte gegevens, laten maar één conclusie toe: veel pachtersfamilies zaten generaties lang op dezelfde bouwning, waarbij perioden van 100 jaar zelfs vaak werd overschreden. Toch kwam het een niet gering aantal keren voor dat een bouwning vrij kwam voor een nieuwe familie. De continuïteit was dus groot, maar de mogelijkheden voor een pachter of voor zijn zoon of dochter om een andere grote(re) bouwning te pachten, waren beslist niet afwezig.

Voorbeelden van families die erg lang hetzelfde bedrijf pachtten zijn er derhalve genoeg te vinden. De familie van Henrick Geurtsen, de boer die vanaf 1704 de ons reeds bekende Baarskamp (bouwning 2; het nummer verwijst naar de betreffende bouwning in bijlage zes) pachtte, zat meer dan 140 jaar op deze bouwning. De bouwning Noordhoek te Driel (bouwning 3) was gedurende de 120 jaar die we haar kunnen volgen in handen van één familie. En ook de bouwning de Hoeven te Randwijk (bouwning 8) werd tussen 1635 en 1743 door dezelfde familie gepacht. De (achter)naam van de laatste ons bekende pachter van deze bouwning, Gerrit Roest, zijn we ook na 1743 nog in Randwijk tegengekomen.

De twintig bouwningen hebben in de tijd die we ze hebben kunnen volgen tezamen zo'n 165 pachters geteld. Dat betekent, dat we gegevens hebben over ongeveer 145 keer dat een pachter werd opgevolgd. Van 113

pachters weten we hoe lang ze hun bouwing hebben gepacht. In de periode 1650-1750 zaten ze gemiddeld 14,2 jaar op hun bouwing ($n=70$), en tussen 1750 en 1850 gemiddeld 17,7 jaar ($n=43$). Het is niet toevallig dat de pachters in de eerste periode, een tijd van economische neergang, gemiddeld korter op hun bouwing zaten.

Minimaal tien keer werd een pachter van een bouwing afgezet of werd het contract tegen zijn zin niet door de verpachter verlengd. Het is evenmin toevallig dat de meeste van deze eenzijdige opzeggingen vóór 1750 plaatsvonden. Tot die tijd en vooral in de tweede helft van de 17e eeuw waren heel wat pachters in moeilijkheden geraakt, niet in de laatste plaats als gevolg van de dalende graanprijzen.

Het merendeel van de pachters gaf echter zelf te kennen het bedrijf te willen verlaten, daar waarschijnlijk dikwijls door ouderdom toe gedwongen. Veel boeren waren niet eens in de gelegenheid om de pacht op te zeggen, omdat ze onverwacht en voortijdig stierven. Opvallend is, dat minder dan 23% van de opvolgers een zoon van de oude pachter was en minder dan 5% een dochter en/of schoonzoon. In ongeveer de helft van de gevallen werd de pachter opgevolgd door de weduwe of andere familieleden.

Het aantal keer dat de pachter opgevolgd werd door zijn weduwe is 39 (= 27% van 145). Driekwart van deze vrouwen traden opnieuw in het huwelijk. Daarvan zijn frappante voorbeelden te geven. Stijneke Jansen, de vrouw van Jacob Jansen, tussen 1655 en 1675 pachter van een bouwing van ruim 40 morgen te Laar (bouwing 6), huwde na het overlijden van Jacob nog drie keer. Al haar echtgenoten werden als pachter van de bouwing te Laar genoemd. Zijzelf overigens ook, nadat ze voor de vierde keer was getrouwd. De laatste keer dat zij trouwde moet zij stokoud geweest zijn. Haar laatste echtgenoot, Hendrik van Otten, pachter tussen 1705 en 1723, huwde na haar minstens nog twee keer. Zijn laatste vrouw hertrouwde, na zijn overlijden met Cornelis van Oort, de volgende pachter van de bouwing in Laar.

Stijneke had tenminste acht kinderen uit haar eerste twee huwelijken. Waar die zijn gebleven is onbekend. Mogelijk is een aantal van hen op de boerderij achtergebleven en hebben zij hun achtereenvolgende stiefvaders bijgestaan in de exploitatie van het bedrijf. En mogelijk hebben een of twee kinderen een eigen bedrijf gepacht, waarvoor de stiefvaders borg stonden. We hebben er geen systematisch onderzoek naar verricht, maar het lijkt erop dat de kinderen van pachtboeren dikwijls niet hun vader of moeder opvolgden, maar een ander gelijkwaardig of groter bedrijf pachtten. Het grote aantal weduwen bood relatief veel boerenzoons de kans zich in te huwen. De laatste echtgenoot van Stijneke, Hendrik van Otten, was de zoon van Ott Hendriks, eveneens hele boer te Laar.¹⁸⁰ Stijneke was bij de geboorte van Hendrik Otten al een vrouw op leeftijd en heeft hem hoogstwaarschijnlijk zien opgroeien. Hoewel Stijneke dus een oude vrouw was, was dat geen bezwaar voor Hendrik met haar in 1694 te trou-

wen, omdat hij op deze wijze een groot pachtbedrijf verwierf.

Evert Sanders, pachter van een bouwing te Hollanderbroek (bouwing 4) en vader van tenminste twee zonen en twee dochters, werd na een arbeidzaam leven in 1785 door zijn weduwe opgevolgd. Zijn kinderen, die reeds lang volwassen waren toen pa stierf, waren hoogstwaarschijnlijk voor een deel het huis uit en hadden een eigen bestaan opgebouwd. Zijn oudste zoon Peter werd in ieder geval in 1762 op 24-jarige leeftijd pachter van een bouwing te Eimeren (bouwing 3). Zowel de bouwing van hem als die van zijn vader waren in eigendom van het Burgerweeshuis te Arnhem. Peter werd zelf evenmin door zijn zonen opgevolgd, maar door een neef of achterneef.

Jan Willemse Danen, vanaf 1699 pachter van een halve bouwing van het Nicolai Broederschap (bouwing 19), werd in 1735 opgevolgd door Hendrik Slinckman, die met de weduwe van Jan huwde. Bart Danen, alias Bart Slinckman, de zoon van Jan en stiefzoon van Hendrik, pachtte vanaf 1741 de hele bouwing van de Gelderse Rekenkamer te Laar (bouwing 6). Hij verkreeg deze bouwing via een openbare verpachting.

Waarschijnlijk omdat zonen en dochters vaak al een eigen bestaan hadden opgebouwd voordat vader en/of moeder overleden of ermee ophielden, werden de bouwingen nadien aan derden in de familie gegund. Kunnen we zoon, dochter en weduwe tot de erfgenamen rekenen, die vaak contractueel het recht hadden pa en ma op te volgen (zie eerder), neven en nichten moesten waarschijnlijk toestemming aan de verpachter vragen om het bedrijf te kunnen voortzetten. Deze ging niet zelden akkoord met het voorstel van de familie. In 20% van de gevallen werd een ander familielid dan de zoon, dochter of weduwe tot opvolger aangewezen. Dat het een familiezaak was, blijkt wel uit het volgende citaat: 'erfgenamen van voors. Wm Sanders, geproduceerd zijnde eene onderlinge overeenkomst waarbij zij hunnen meede erfgenaam Evert Jansen autoriseren (...) deezzen bouwhof (bouwing 4, PB) de nog overigen pachtjaaren te gebruiken (...)'. Evert was een neef of achterneef van de vorige pachter.

Drie van de vier keer werd een pachter dus opgevolgd door een familielid.¹⁸¹ Er zijn talrijke aanwijzingen dat de grote bouwingen niet alleen lange tijd binnen dezelfde familie bleven, maar ook binnen dezelfde groep van welgestelde boeren. Dochters van hele boeren huwden vaak met (zonen van) hele boeren. Zonen van hele boeren trouwden met rijke weduwen. Zonen van hele boeren pachtten eveneens grote bouwingen. Dit is niet verrassend. Om een hele bouwing te kunnen pachten was meer nodig dan de jaarlijkse pacht. Hele boeren moesten over een groot aantal paarden beschikken, over aardig wat vee, karren en wagens, ploegen en ander bedrijfsgereedschap om de enorme bedrijven draaiende te kunnen houden. Daar was kapitaal voor nodig. De eigendommen van de boeren dienden daarenboven als onderpand voor het te pachten bedrijf. Bovendien eisten de verpachters dat de pachters een borg of borgen stelden en dat waren meestal boeren uit de eigen (familie)kring. Kortom, om hele

boer te kunnen worden (of halve), moest men een goede uitgangspositie hebben.

Dat er *clans* van pachtersfamilies bestonden blijkt soms uit het veelvuldig voorkomen van bepaalde namen. Zonder dat we kunnen aantonen dat ze allemaal familie van elkaar waren is het opvallend dat we de naam Sanders halverwege de 18e eeuw en daarna op vier van de twintig bouwingen (nrs. 3, 4, 17, 20) zijn tegengekomen. Zo ook de naam Hoogveld (nrs. 6, 7, 17, 19). Een veel voorkomende naam in de 17e eeuw was Van Cruchten (bouwing 11 en 13). De borgen van de weduwe van Cruchten en haar zoon Jacob, vanaf omstreeks 1660 pachters van een bouwing te Heteren van de Gedeputeerden van Veluwe, waren Steven en Rijck van Cruchten. Henrick van Cruchten 'den oudsten', Henrick van Cruchten 'den iongststen', Dirk, Peter, Jacob (een andere dan bovengenoemde) en Steven van Cruchten, allemaal boeren met een eigen bedrijf, gebruikten volgens de verpondingsregisters omstreeks 1650 zo'n 300 morgen in Heteren en omgeving.¹⁸² Hiervan hadden ze ongeveer 60 morgen in eigendom. Toen Jacob van Cruchten (weer een andere), pachter van de grote bouwing te Heteren overleed in de jaren tachtig van de 17e eeuw, stond Bernt van Cruchten klaar om zijn weduwe te huwen.

Toch hebben we de indruk dat de samenleving in de Over-Betuwe betrekkelijk 'open' was, al kunnen we wederom weinig kwantificeren. Zo hebben we geen zicht op de verpachting van de losse percelen. Afgezien van de aanwijzingen die we voor de openheid in de Over-Betuwe hebben, kunnen we stellen dat in een gebied waar pacht overheerst, de grondmarkt flexibeler is dan in een gebied waar eigendom domineert. In principe komt verpachte grond na iedere pachttermijn vrij. Boeren die eigenaar van het bedrijf zijn, zullen er alles aan doen om de grond in eigen handen of binnen de familie te houden. Het liefst worden ze opgevolgd door zoon of dochter. Men voelt zich sterker verbonden met de grond dan indien men deze zou pachten. Grond krijgt zo, naast een economische waarde, ook een emotionele waarde. Een zekere verstarring van de grondmarkt is daarom te verwachten. Het is bovendien in het algemeen eenvoudiger om grond of een bedrijf via pacht te verwerven dan via koop, er vanuit gaande dat de meeste boeren niet direct het kapitaal voorhanden hebben om een bedrijf of perceel te kopen.

Dit verklaart wellicht ook het feit dat pachters relatief weinig door hun zonen en dochters werden opgevolgd. Ten eerste werd het, omdat het een pachtbedrijf was, minder belangrijk gevonden dat vader door een zoon werd opgevolgd. Ten tweede was het relatief eenvoudig grond of een bedrijf voor de laatste (erbij) te pachten, zodat deze, voordat vader ermee ophield, een eigen bestaan kon opbouwen. De (oudste) zoon hoefde niet te wachten totdat zijn vader of moeder te oud waren voor het bedrijf. Met hulp van zijn ouders kon hij vrij snel zelf een bedrijf starten. Men was minder grondgebonden. Er werd zakelijk met grond omgegaan, hetgeen goed paste in een gebied waar de landbouw sterk marktgericht was.

Een boer die niet grondgebonden was, was bijvoorbeeld Evert Hendriczen. Hij wilde na een jaar na de ondertekening van het pachtcontract alweer van de bouwning af, omdat hij iets beters op het oog had.¹⁸³ Boeren op pachtbedrijven stapten relatief gemakkelijk op om een ander bedrijf te pachten. Leendert Meeuwzen pachtte vanaf 1701 de bouwning Brootkorf in Lent, eigendom van de stad Nijmegen. In 1714 hield hij het in Lent voor gezien en trok met zijn gezin, zijn paarden, vee en andere bezittingen naar een bouwning te Merm. Hij moet een groot gevolg gehad hebben, want hij was hele boer. Waarom hij deze overstap maakte, is niet duidelijk. Waarschijnlijk wilde hij zijn maatschappelijke positie verbeteren, want hij ging aanzienlijk meer pacht betalen. Helaas mislukte de poging, want zes jaar later moest hij weer vertrekken, omdat hij de pacht niet kon betalen. Hij bleef in de buurt wonen, waarschijnlijk op een kleinere bouwning, en was tot 1730 bezig met het aflossen van zijn schulden.¹⁸⁴ Evert Everts, die tussen 1733 en 1764 de bouwning de Lawick te Lent pachtte, vond het niet bezwaarlijk na al die tijd te verkassen om een ander bedrijf in Lent te huren, waar hij in 1772 overleed.¹⁸⁵

Er kwamen ook regelmatig bouwningen vrij in de Over-Betuwe, zodat pachters uit andere families deze konden overnemen. In ruim 20% van de gevallen werd de pachter niet door een familielid opgevolgd. De laatste telg uit het geslacht Reijnen, die al meer dan 100 jaar op een bouwning te Elden van het Catharina gasthuis (bouwning 17A) zat, overleed in 1739. Er waren geen familieleden beschikbaar om het bedrijf voort te zetten. De bouwning van het ambt Over-Betuwe (bouwning 1) werd tussen 1650 en 1710 gepacht door zes pachters uit vier families. Henrick Aertsen pachtte het bedrijf slechts drie jaar, Gerrit Verwaaijen niet meer dan zeven jaar. In 1772 werd de bouwning van Elbertus de Vree, nadat hij Vader van het Catharina gasthuis was geworden, gesplitst en openbaar verpacht aan twee boeren uit andere families (bouwning 17).

Ook op een andere manier blijkt een zekere mobiliteit. We zijn verschillende keren tegengekomen dat halve boeren zich wisten op te werken tot hele boeren, of dat kinderen van halve boeren via huwelijk of op een andere wijze een groter bedrijf verwierven dan hun ouders. Trouwen met een weduwe van een hele boer was daarvoor waarschijnlijk een beproefde manier. Het gebeurde zelfs dat keuters na verloop van tijd hele bouwningen gingen pachten. En sommige hele boeren groeiden uit tot 'superboer', omdat ze twee hele bouwningen verwierven. Aan de andere kant kwam het voor dat hele of halve boeren hun bedrijf verlieten en een kleiner bedrijf betrokken. Soms werden ze van hun bouwning afgezet. Een aantal keren blijken die kleinere bedrijven eigendom van de pachters te zijn. Boeren pachtten soms (tijdelijk) een groot bedrijf en hielden hun eigen bedrijf achter de hand. Waarschijnlijk verpachtten ze dat op hun beurt.¹⁸⁶

Het werd boeren relatief gemakkelijk gemaakt een bouwning te pachten. Ten eerste was het 'rantsoen', dat in het laatmiddeleeuwse Lingegebied een grote belemmering vormde, in de Over-Betuwe vrij laag. Ten tweede

was de gehele oogst van het eerste pachtjaar of een groot deel daarvan voor de aantredende pachter. De nieuwkomer werd zo een soort overbruggingskrediet verleend. De bouwning die onverhoopt vrijkwam, kon op deze manier snel opnieuw verpacht worden.

Meer gegevens zijn nodig, maar ook al zouden we die hebben, mobiliteit is moeilijk te meten, want mensen zijn niet alleen hele of halve boer. Naast boer met een bepaalde oppervlakte in gebruik, zijn ze ook nog lid van een bepaalde kerkgenootschap, wonen ze in een bepaalde buurt, hebben ze een bepaalde levensstijl, behoren ze tot een bepaalde familie en kunnen ze bepaalde functies hebben. Boeren kunnen zich op verschillende manieren van elkaar onderscheiden, hetgeen impliceert dat mobiliteit op meer manieren mogelijk is. We hebben bovendien in hoofdstuk twee gezien dat de tijdgenoten het zelf soms moeilijk vonden de inwoners van de Over-Betuwe in een groep onder te brengen. Het verschil tussen een hele boer en een halve was soms gradueel.

Ook bij het begrip continuïteit zijn vraagtekens te zetten. We zijn in bijlage zes ervan uitgegaan, dat indien de pachter werd opgevolgd door zijn weduwe, er sprake was van continuïteit. Maar in hoeverre kunnen we hiervan spreken als de weduwe hertrouwde met iemand uit een andere familie? En als de pachter werd opgevolgd door een achterneef, was er dan sprake van continuïteit? De begrippen continuïteit en mobiliteit zouden nader geëxpliciteerd moeten worden. Maar zoals gezegd, er zijn meer gegevens noodzakelijk om beter gefundeerde uitspraken hierover te kunnen doen. Er is derhalve meer onderzoek nodig.

Toch willen we hierop vooruitlopend stellen, dat de mobiliteit in de loop van de tijd afnam en de continuïteit toenam, omdat boeren steeds meer eigenaar van de grond werden in de Over-Betuwe. Waarschijnlijk zijn de ontwikkelingen hier te vergelijken met die in het Maasland, waar het boereneigendom eveneens aanzienlijk toenam in de 18e eeuw. Noordam concludeerde dat het aantal boeren dat generatie op generatie het bedrijf bleef uitoefenen op dezelfde boerderij als gevolg daarvan eveneens toenam.¹⁸⁷ Omdat met name de grote boeren grondeigenaar werden, is er in de Over-Betuwe in de 18e eeuw langzamerhand een boerelite ontstaan.

4.15. SLOTBESCHOUWING

Het verschil tussen pacht en eigendom is essentieel, daar zijn de meeste historici, die zich hiermee bezig hebben gehouden, het wel over eens. Hoe de toegang tot de grond is geregeld, is van invloed op de sociale, economische en agrarisch-technische ontwikkelingen in een gebied. Uit paragraaf 4.3 blijkt dat gedurende de onderzoeksperiode de meeste grond in de Over-Betuwe in pacht werd geëxploiteerd, alhoewel veel grote boeren in de loop van de tijd eigenaar werden van de grond. In de daaropvol-

gende paragrafen is de praktijk van de pacht in de Over-Betuwe onderzocht, teneinde enig zicht te krijgen op de invloed van de specifieke pachtverhouding aldaar op bovengenoemde ontwikkelingen.

Het geheel overziend valt de hulpvaardigheid die de verpachters vaak ten toon spreidden ten aanzien van hun pachters als eerste op. Vooral in perioden waarin veel pachters in moeilijkheden raakten, zoals in de tweede helft van de 17e eeuw, zien we dat de pachters dikwijls tegemoet werd gekomen. Bepaalde regels werden in die tijd soepeler gehanteerd, zoals die van de borgstelling. Er werden pachtvrijstellingen gegeven, sommigen kregen een deel van de reeds betaalde pacht terug, er werden gunstige betalingsregelingen getroffen, er werd soms ten behoeve van de pachter tijdelijk overgegaan op deelpacht enzovoort.

Volgens de pachtbepalingen werden de pachters alleen bijgestaan in tijden van oorlog en tijdens overstromingen. De schade die de pachters als gevolg daarvan hadden geleden, kon (ten dele) op de verpachters worden verhaald. De notulenboeken doen soms verslag van bijzondere tegemoetkomingen, zoals van die aan Geurt Peters, die, nadat hem eerst twee pachtjaren waren kwijtgescholden als gevolg van de schade die hij had geleden door de Franse inval in 1795, ook nog tot 1815 een relatief lage en vaste pachtprijs mocht betalen. Toen hij zijn bedrijf in dat jaar verliet, bleek de werkelijke pachtwaarde van de bouwning ruim drie maal zo hoog te zijn.

Er is echter gebleken dat pachters ook in andere situaties de helpende hand werd geboden, zoals bij dalende graanprijzen, bij muizenplagen, natte zomers en tijdens de veepest. Een andere aanwijzing dat verpachters in de regel tamelijk coulant waren, is dat betalingsachterstanden veel voorkwamen, ook in tijden dat het in het algemeen economisch beter ging. Soms liep de pachtachterstand op tot zes termijnen. Het was een verkapte vorm van kredietverlening, waarvan dankbaar gebruik werd gemaakt. We kunnen stellen dat een aanzienlijk aantal pachters het zonder de hulp van de verpachters niet had gered. Zo bleven de meeste pachters tijdens de verwoestende Franse bezetting tussen 1672 en 1674 gewoon op het bedrijf of keerden nadien terug.

De pachters in de Over-Betuwe hadden een stevige positie. Dat blijkt wel uit het feit dat pachtersfamilies dikwijls generaties lang op hetzelfde bedrijf boerden. Hun positie was, althans wat betreft het afdwingen van bepaalde concessies, nog beter in perioden van economische neergang. Gedurende de tweede helft van de 17e eeuw en tijdens de scherpe prijsdalingen na 1820, zien we dat de pachters bij de onderhandelingen over de pachtprijs – hoe de verpachters soms ook dreigden met openbare verpachting – meestal aan het langste eind trokken. De pachtprizen daalden dan ook in die perioden. Tussen 1760 en 1820 waren de pachters echter gaarne bereid de gevraagde hogere pachtpenningen te voldoen en hadden de (dreigementen tot) openbare verpachtingen een prijsopdrijvende werking. Maar ook in die periode bleven de pachtersfamilies lang op de-

zelfde bedrijven. Ook zien we dat de verpachters gedurende de neergaande trend de grondlasten overnamen en soms zelfs volledige vrijstelling van betaling gaven aan de pachters. Dat de boeren, met name de pachters, na 1650 werden gemangeld door een scharende beweging van prijzen en kosten, is dan ook onwaarschijnlijk. Opvallend is, dat de pacht prijs reeds omstreeks 1690 het dieptepunt bereikte. Het lijkt erop dat het effect van de seculaire neergang al 60 jaar eerder dan bijvoorbeeld in Holland tot staan werd gebracht.

De continuïteit was groot, ook in slechte tijden. Hoewel er na afloop van iedere termijn de mogelijkheid bestond dat er opnieuw onderhandeld moest worden en er altijd de kans aanwezig was dat de verpachter de bouw in het openbaar wilde verpachten, geschiedde verlenging van de pacht doorgaans informeel en ondershands ('uijt de hand'). De verpachter was niet in eerste instantie uit op maximale pachtopbrengsten, maar wel op een goed beheer van zijn bedrijf. Zo kreeg de pachter vertrouwen in de toekomst en was hij waarschijnlijk bereid energie, tijd en geld te steken in verbetering van de bedrijfsvoering.

In hoeverre de pachters daadwerkelijk in het bedrijf investeerden of risico's aanvaardden ter verbetering van het bedrijf zal later besproken worden. In de hoofdstukken over het boerenbedrijf en de markt zullen we bekijken welk antwoord de boeren hadden op de neergaande seculaire trend en hoe ze inspeelden op de aantrekkende economie na 1750. Daarop vooruitlopend, kunnen we stellen dat de agrarisch-technische ontwikkelingen bepaald niet stil stonden in het gebied. Het waren in ieder geval niet de verpachters die de pachters wat dit aangaat frustreerden. Er werden de pachter weinig beperkingen ten aanzien van de bedrijfsvoering opgelegd. Bovendien was de kans zeer groot dat de pachter of een familielid van hem van de (eigen) extra inspanningen kon profiteren.

Hoewel pachters jaarlijks een fikse som aan pacht moesten opbrengen en de surplus extractie mogelijk groter was dan bij eigenaar-boeren, hebben we niet de indruk dat daardoor een algehele verarming optrad. Van uitbuiting was geen sprake. En hoewel de tweede helft van de 17e eeuw een slechte periode was en de verpachters de touwtjes harder aantrokken, gebeurde het niet vaak dat boeren gedwongen werden het bedrijf te verlaten.

Toch was het geen onbaatzuchtigheid die de verpachters dreef. In de eerste plaats hadden zij er zelf veel belang bij dat de pachters goed werden behandeld. Indien de pachter zijn bedrijf uitoefende met de verwachting dat hij kon blijven, betekende dat het inkomen van de verpachter tot op zekere hoogte was veilig gesteld. Het ontbrak de verpachters niet aan zakelijk inzicht. Niet elk verzoek om bijstand werd gehonoreerd. En indien ze van mening waren dat de pacht prijs echt te laag was, boden ze de bouw in het openbaar aan. Zij hielden de marktprijzen goed in de gaten. Men ziet dan ook dat de pacht prijzen sterk stegen in de tweede helft van de 18e eeuw, dit bijvoorbeeld in tegenstelling tot de pachten op de

zandgronden in Overijssel.¹⁸⁸ Bij pachtonderhandelingen speelde de verpachter soms hoog spel, waarbij het mogelijk was dat de pachter het onderspit delfde en moest vertrekken. Indien een pachter het bedrijf verwaarloosde of een te grote pachtachterstand had, schroomde de verpachter niet hem van het bedrijf af te zetten en de eigendommen van de pachter ter lediging van de schulden te verkopen. Ook werd de borg wel op de schade aangesproken. En het gebeurde regelmatig, dat als de pachter geen borg kon vinden, het pachtcontract 'vernietigd' werd.

Het pachten van een boerenbedrijf was in het algemeen niet zo ongunstig voor de boer als wel eens wordt voorgespiegeld. Toch waren er steeds meer boeren die grond kochten. Waarom deden ze dat? Was pachten uiteindelijk ongunstiger dan kopen? Deze vragen zijn vooralsnog moeilijk te beantwoorden. Maar vooruitlopend op eventueel verder onderzoek, willen we hierover nu al iets zeggen.

Zoals we nog zullen zien, was de landbouw in het rivierengebied een riskante zaak. Niet zelden waren de oogsten slecht. Er waren jaren bij dat de oogsten én de graanprijzen laag waren, met navenante opbrengsten. Na 1650 daalde de graanprijs echter structureel. Ook de geldpacht daalde en bevond zich in 1690 op een dieptepunt, zo ook de grondprijs waarschijnlijk. Veel instellingen verkochten hun bouwingen dan ook in die tijd, hetgeen zeker ten dele te danken was aan deze ontwikkelingen.

Het staat vrijwel vast dat er nauwelijks boeren waren die, voorzover ze daartoe in staat waren, besloten deze bouwingen te kopen, ondanks de lage grondprijzen en de dalende rentevoet.¹⁸⁹ Ze hebben daar verstandig aan gedaan, want de vooruitzichten waren slecht. Daar kwam nog bij dat de lonen waarschijnlijk niet daalden. Alle voor- en nadelen tegen elkaar afgewende, zullen de meeste boeren hebben gedacht dat het beter was om pachter te blijven, niet in de laatste plaats waarschijnlijk, omdat de verpachters vaak bereid bleken de pachters in tijden van nood te ondersteunen. Van een één of andere geldschietter was dat moeilijk te verwachten.

Vanaf het begin van de 18e eeuw zien we het boerengrondbezit langzamerhand toenemen. Het waren waarschijnlijk vooral grote boeren die grond kochten. Ze kregen iets meer vertrouwen in de toekomst. We zien dat weerspiegeld in de pachtprizen: de dramatische val was sinds 1690 achter de rug. Waarschijnlijk ging het met de grote boerenbedrijven iets beter, dan voorheen. De markt bood hen nieuwe mogelijkheden (zie hoofdstuk zes). Echter het herstel was niet indrukwekkend en tot 1760 hielden de pachtprizen de neiging tot dalen. Ook de graanprijzen daalden nog steeds. Er was geen reden tot veel optimisme, maar enkele van de meest ondernemende boeren waagden het erop. De waarschijnlijk lage grondprijzen en lage rentevoet zullen deze stap vergemakkelijkt hebben. Mogelijk zullen sommige boeren ook nog een andere reden gehad hebben om tot aanschaf van hun bedrijf over te gaan, zoals de behoefte aan status en politieke invloed.

Na 1740/60 stegen de graan- en pachtprizen wel. De lonen bleven waarschijnlijk stabiel of hadden, gezien de sterk groeiende bevolking in de Over-Betuwe, de neiging tot dalen (paragraaf 5.14). Het economisch perspectief voor de grote boeren was dus aanzienlijk verbeterd. Omdat de pachtprizen stegen en de rentevoet waarschijnlijk aanvankelijk niet, werd het aantrekkelijk voor de boeren om grond te kopen.¹⁹⁰ Bovendien werden de grondlasten steeds meer op de pachters afgewenteld. Maar het was eveneens voor de grondbezitters en de verpachters aantrekkelijk geworden om de grond niet te verkopen. Toch kregen steeds meer grote boeren de grond in handen. Dat is alleen te verklaren, doordat sommigen van hen bereid waren een relatief hoge en mogelijk een te hoge prijs voor de grond te betalen. En die bereidheid kwam waarschijnlijk niet uitsluitend voort uit rooskleurige toekomstverwachtingen, maar ook uit de onbedwingbare behoefte eigenaar te worden van de grond, omdat daarmee meer de status werd verkregen die bij een grote boer paste. We kunnen aan de verschuiving van de eigendomsverhouding wellicht een proces van politieke bewustwording verbinden.

Na 1795 werd de situatie weer anders. De pacht- en graanprizen stegen naar ongekende hoogten. Rond 1820 werd een voorlopig hoogtepunt behaald. De lonen bleven echter stabiel. Ook in die tijd wilden sommige grote boeren in de Over-Betuwe grond kopen, zelfs toen de rentevoet steeg.¹⁹¹ Men had hoge verwachtingen omtrent de toekomst, zo ook de verpachters. Het is niet aannemelijk dat de laatsten, afgezien van de overheid die voortdurend om geld verlegen was¹⁹², snel bereid waren hun grond te verkopen, omdat de pachtopbrengsten flink toenamen. Een aantal boeren was, evenals hun collegae in andere streken, wederom geneigd relatief veel geld voor de grond neer te leggen.¹⁹³ Ontegenlijk speelden al dan niet realistische economische motieven bij deze beslissingen een rol, maar vermoedelijk ook sociale redenen. Grondbezit betekende meer status, zoals we al en paar keer hebben betoogd. Grondbezit hield bovendien politieke macht in, iets waar de grote boeren mogelijk steeds meer animo voor hadden, zeker toen na de bestuurlijke hervormingen omstreeks de eeuwwisseling en daarna de mogelijkheden voor grote boeren om invloed uit te oefenen aanzienlijk waren toegenomen.

Achteraf bleek pachten ook in die tijd op lange termijn niet ongunstig te zijn. Veel grote boeren, die hun grond duur hadden gekocht en daarvoor hoge leningen hadden moeten afsluiten, raakten na 1817/18 in ernstige problemen, toen de opbrengsten van hun bedrijven afnamen als gevolg van de dalende graanprizen.¹⁹⁴ De grondlasten drukten zeer zwaar op de bedrijven. De meeste pachters daarentegen kwamen snel pachtverlaging overeen met de verpachters en de pachters die vanwege de hoge pacht prijs van de jaren daarvoor in problemen waren geraakt, hadden goede betalingsregelingen getroffen. De verpachters namen zelfs de grondlasten over. We zijn zeer weinig pachters tegengekomen die in die tijd van hun bouwning werden afgezet. Het is overigens de vraag of de ei-

gendomsverhoudingen sterk zijn veranderd na 1818. Het zullen vooral die boeren geweest zijn die vlak voor 1818 hun bedrijf hadden gekocht, die genoodzaakt waren hun bedrijf weer te verkopen.

Niet alle boeren waren bereid hun grond te kopen en niet elke verpachter/grondeigenaar was bereid zijn grond te verkopen. Iedereen maakte zijn eigen afwegingen. Niet elke boer zal het bijvoorbeeld aangedurfd hebben zich in de schulden te steken. Want er waren grote sommen geld mee gemoeid. We weten niet hoe de boeren hun aankoop doorgaans financierden, maar we mogen ervan uitgaan dat een groot aantal van hen het geld daarvoor moest lenen.¹⁹⁵ Hoe de boeren in de Over-Betuwe hun financiering rondkregen is een apart onderzoek waard. Uit de boedelbeschrijvingen blijkt dat sommige boeren enorme schulden hadden, zoals Jan Vermeer, die omstreeks 1700 een schuld had van ruim 12.000 gulden ter financiering van de aankoop van zijn bedrijf.¹⁹⁶ De rente die de boeren moesten betalen, kwam soms aardig overeen met de pacht van een groot bedrijf. De genoemde Jan Vermeer was jaarlijks ongeveer 600 gulden aan rente kwijt, een bedrag waarvoor men destijds een zeer groot bedrijf kon pachten. Gezien de risico's die een boer doorgaans bij het uitoefenen van zijn bedrijf liep, waardoor de betaling van rente en aflossing in gevaar kon komen, mogen we de verschuiving in de eigendomsverhoudingen als een opmerkelijke ontwikkeling beschouwen. De boeren moeten dus meer dan alleen economische motieven gehad hebben om een boerenbedrijf te kopen.

Hoe het ook zij, door het toenemende boerengrondbezit nam de (sociale) mobiliteit waarschijnlijk af. Want hoewel veel boerenfamilies generaties lang op dezelfde bouwning bleven en er ook onder de pachters een zekere elitevorming plaatsvond, was de mobiliteit aanvankelijk betrekkelijk groot. Dat laatste is op zich niet zo verwonderlijk, want anders dan de in eigendom gebruikte grond, kwam de verpachte grond in principe na iedere pachttermijn vrij.

Pachters voelden zich minder aan de grond gebonden dan de boeren die eigenaar waren. De pachters verlieten daarom vrij gemakkelijk, sommigen pas na vele jaren, hun bouwning om een ander bedrijf te pachten. Regelmatig kwamen bouwningen vrij voor andere pachters uit andere families, zo blijkt uit bijlage zes. Bovendien hebben we een aantal keer gezien dat boeren of hun kinderen zich na verloop van tijd een groter bedrijf wisten te verwerven.

Een andere vraag waarop we een antwoord zochten is: in hoeverre moeten we in de specifieke Overbetuwse pachtverhoudingen een verklaring zoeken voor het feit dat het aantal grote bedrijven zich zo goed heeft weten te handhaven? Voerden de verpachters een speciaal beleid ten aanzien van de grote pachters, zodat deze het bedrijf gemakkelijker in stand konden houden. Werden grote pachters bevoordeeld ten opzichte van kleine?

De enige aanwijzing dat kleine pachters mogelijke zakelijker werden aangepakt dan grote pachters, is het feit dat losse percelen vaker in het openbaar werden verpacht dan de bouwingen. Opvallend is echter dat sommige grote boeren die met de verpachter ondershands waren overeengekomen hun bouwing een nieuwe termijn te pachten, tegelijkertijd via een openbare verpachting nog een aantal losse percelen van dezelfde verpachter wisten te bemachtigen.¹⁹⁷ Het enige voordeel dat deze grote boeren waarschijnlijk hadden, was dat zij het zich konden veroorloven meer te bieden dan anderen. De verzamelde gegevens wijzen niet duidelijk in de richting van bevoordeling van grote pachters, al kunnen we niet zo goed een vergelijking maken, omdat we onze aandacht nauwelijks op de kleine pachters hebben gericht. Ook families van halve boeren zaten generaties lang op hetzelfde bedrijf. En kleine pachters werden eveneens vrijgesteld van pachtbetaling of ontvingen pacht terug als de nood aan de man was. Zo kreeg Henrick van de Kerkhoff, pachter van een hofstede met negen morgen land, remissie vanwege de gevolgen van de Franse inval in 1672 voor zijn bedrijf. We zijn een kleine pachter tegengekomen die voor de rest van zijn leven voor een symbolisch bedrag op zijn hofstede (twee morgen) mocht blijven, wegens 'sijnen seer hogen elderdom ende notoire onvermogenheit'.¹⁹⁸ De algemene pachtvoorwaarden die huis Bergh in 1750 stelde, golden voor hele boeren, halve boeren én keuters. En hoewel het mogelijk is dat de kleine pachters vaker een pachtcontract moesten ontberen dan de grote, golden voor hen ook de algemene bepalingen van het Landrecht. In hoeverre de kleine pachters verhoudingsgewijs minder of meer pacht moesten betalen is niet te meten, omdat de pachtprizen nooit gespecificeerd werden.

De situatie in de Over-Betuwe is te vergelijken met die in het laatmiddeleeuwse Lingegebied. Van Bavel is van mening dat de kleine pachters in dit gebied niet fundamenteel anders werden behandeld door de verpachter dan de grote. Volgens Thoen daarentegen, genoten de grote pachters in Vlaanderen bijzondere privileges.¹⁹⁹ Het feit dat grote boeren zich zo goed wisten te handhaven in de Over-Betuwe – vooropgesteld dat de hele boeren diverse malen werden bijgestaan door de verpachters, maar dat gold ook voor de kleine – had andere oorzaken. We moeten dan denken aan de schaalvoordelen die grote boeren hadden ten opzichte van de kleinere boeren, die dan ook in aantal afnamen. De extensieve graanteelt waar de grote boeren zich op richtten, kon alleen winstgevend zijn als ze op grote schaal gebeurde (zie paragraaf 5.13).

Toch werden de hele boeren vrijwel zeker anders benaderd door de verpachters dan de kleine(re) pachters. Alleen al het feit dat de eersten per persoon enorme bedragen aan pacht opbrachten, noodzaakte de verpachters speciale aandacht aan hen te schenken. Indien een grote boer een betalingsachterstand had, had dat direct merkbare negatieve financiële gevolgen voor de verpachter. En als een grote boer zijn bedrijfsgebouwen wilde laten herstellen, moest daar bijna per definitie veel geld

voor uitgetrokken worden. Daar komt nog bij, zoals Thoen ook voor Vlaanderen heeft geconstateerd, dat de grote pachters in de Over-Betuwe mogelijk meer persoonlijk contact onderhielden met de verpachters dan de kleine, omdat ze tot op zekere hoogte tot dezelfde sociale groep kunnen worden gerekend.²⁰⁰

Hoewel de sociale polarisatie aanvankelijk relatief gering was, kunnen we de grote boeren waarschijnlijk tot de notabelen van de verschillende dorpen rekenen. Ze gingen zich in de loop van de tijd in ieder geval steeds meer als een elite gedragen (zie hoofdstuk zeven). Hans Offermans, pachter van een grote bouwning te Lent, eigendom van de stad Nijmegen, onderhield nauwe contacten met de bestuurders van deze stad, gezien het feit dat de Burggraaf van Nijmegen en Jacob Leeuwens, schepenen in Nijmegen, getuigen waren bij de doop van zijn dochter in 1656.²⁰¹ Hele boeren waren vaak schout of onderschout, zo blijkt regelmatig uit de bronnen. Een enkeling bracht het zelfs tot vader van het Catharina gasthuis te Arnhem, zoals Elbertus de Vree, die zelf eerst pachter was van dit gasthuis. Tot zijn aanstelling in 1772 pachtte hij twee grote bouwningen.²⁰² De dochter van de hoogwedelgeboren heer van Wolferen was getuige bij het huwelijk van de vader van Elbertus, Johannes Vrij, die pachter was van de grote bouwning van het Ambt van Over-Betuwe.²⁰³

Het is waarschijnlijk dat de verpachters het belangrijk vonden dat de hele bouwningen in stand werden gehouden, omdat ook zij begrepen dat de schaalvoordelen alleen voor de zeer grote bedrijven golden. Wel werden in toenemende mate bedrijven van 30-40 ha opgeheven, maar daarbij speelde de schaal van deze bedrijven ook een rol, zoals we nog zullen zien in hoofdstuk vijf. We kunnen zeggen dat de specifieke pachtverhoudingen in de Over-Betuwe tot op zekere hoogte een antwoord waren op de economische mogelijkheden en onmogelijkheden van het gebied, die ten dele werden bepaald door de fysisch-geografische omstandigheden. Als de verpachters het anders hadden gewild, was hun dat zeker gelukt. Ze hadden vaak de kans een grote bouwning te splitsen, bijvoorbeeld bij die keren dat de bouwningen vrij kwamen. Maar telkens weer werden de grote bouwningen in hun geheel verpacht. Slechts een enkele grote bouwning werd noodgedwongen opgeheven, omdat de bedrijfsgebouwen bijvoorbeeld dermate waren vervallen, dat de kosten tot instandhouding te hoog waren geworden. We kunnen beter zeggen dat de grote bouwningen eerder in omvang toenamen, dan dat ze kleiner werden.

Naar gelang de grote bouwningen steeds meer in boerenhanden overgingen, werd het ook steeds meer een zaak van de boeren zelf het gehele bedrijf in stand te houden. Zoals we weten, slaagden de grote boeren in de Over-Betuwe daar aardig in.

5. HET BOERENBEDRIJF

5.1. INLEIDING

In hoofdstuk drie is duidelijk geworden dat de landbouw tussen 1650 en 1850 verreweg de belangrijkste sector was binnen de Overbetuwse economie. Niet minder dan 70 tot 85% van de hoofden van huishoudens of beroepsbevolking verdiende (een deel van) het inkomen in de landbouw. Als we ervan uitgaan dat vrijwel alle inwoners een lapje grond bewerkten, wat fruitbomen of een boomgaard exploiteerden en er enig vee op nahielden, dan kunnen we stellen dat de betekenis van de landbouw nog groter was dan uit deze percentages blijkt.

Het is moeilijk om een ontwikkeling tussen 1650 en 1850 aan te geven, omdat een exacte sectorgewijze indeling van de beroepsbevolking door de tijd heen niet mogelijk is. Dat is niet alleen het gevolg van het feit dat de bronnen dat niet toelaten, maar ook en vooral omdat veel beroepsbeoefenaren in meer dan één sector werkzaam waren. We mogen er echter vanuit gaan dat de beroepsbevolking in de landbouw in de onderzoeksperiode verhoudingsgewijs per saldo niet is afgenomen, al zullen er zeker tussentijdse verschuivingen hebben plaatsgevonden.

De bestaansmogelijkheden binnen de landbouw zijn dus met de bevolking meegegroeid. Dat is opmerkelijk, zeker als we bedenken hoe sterk de bevolking toenam. De omvang van de bevolking in de Over-Betuwe verdrievoudigde namelijk tussen 1650 en 1850. De landbouw was kennelijk in staat een zeer groot deel van deze nieuwkomers op de arbeidsmarkt een bestaan te bieden. In dit hoofdstuk wordt een verklaring gezocht voor deze ogenschijnlijk succesvolle ontwikkelingen. Ogenschijnlijk, omdat we nog niet weten of het groeiende aantal mensen in de landbouw een redelijk dan wel marginaal bestaan in de landbouw vond.¹

Hoewel er nooit systematisch onderzoek naar de 17e, 18e en 19e-eeuwse agrarische ontwikkelingen in het rivierengebied is gedaan, heeft men zich er wel regelmatig over uitgelaten. De meningen zijn verdeeld. Deskundigen uit de 19e eeuw waren soms zeer negatief over de prestaties van de boeren op de Gelderse rivierklei. Zij fulmineerden bijvoorbeeld tegen het vele onkruid op de akkers, waardoor deze weliswaar een schilderachtig karakter kregen, maar waardoor de opbrengst per hectare ook relatief laag was. Staring verweet de boeren onkunde, omdat de boeren zich zijns inziens niet schaamden voor de 'heerlijke gewassen van hederik, klaprozen, korenbloemen, bolderik en dergelijke planten, welke zij op hunne akkers telen'. Het ergste was volgens hem dat de 'kleiboeren er nog niet aan denken om eene hand naar hunnen gewassen uit te steken', terwijl de Zeeuwse boeren de onkruiden reeds in het vroege voorjaar uit hun tarwe en koolzaad verwijderden. En het feit dat de boeren de akkers regelmatig een heel jaar braakten, was voor hem een bewijs van het 'onverstand' van

de boeren in het rivierengebied in het algemeen en die in de Over-Betuwe in het bijzonder. Het resultaat was, dat de oogstopbrengst per hectare in de Over-Betuwe in die tijd naar schatting 20 tot 30% lager was dan in Zeeland.

Ondanks het feit dat Is. An. Nijhoff als auteur/redacteur van de Statistische beschrijving van Gelderland uit 1826, waarin veel aandacht is besteed aan de landbouw, en ook J. Wttewaall, die in 1853 verslag deed van de landbouw in het rivierengebied, veel genuanceerder over de landbouw in het rivierengebied dachten dan Staring en ander tijdgenoten, ontstond het beeld van achterlijk landbouwgebied met slordige en traditionele boeren, die vasthielden aan verouderde methoden en weinig geneigd waren iets nieuws te aanvaarden. Pas in de tweede helft van de 20e eeuw is dit beeld bijgesteld. Volgens Roessingh is de vergelijking van de landbouw in de Over-Betuwe met die in Zeeland volkomen onterecht. De omstandigheden in het rivierengebied, met name de bodem- en waterhuishoudkundige omstandigheden, waren dermate ongunstig dat een intensieve bedrijfsvoering zoals in Zeeland niet mogelijk was. De landbouwers waren beslist niet onkundig, maar de landbouw in het rivierengebied was vooral anders.²

In een bepaald opzicht wordt er zelfs zeer positief over de 17e en 18e eeuwse landbouw in het rivierengebied geoordeeld. Bieleman vermoedt in navolging van Roessingh dat de inwoners in het rivierengebied zich redelijk verweerden tegen de neergaande seculaire trend na 1650, beter dan bijvoorbeeld de boeren op de gespecialiseerde zuivelbedrijven in Holland. Dankzij de extensieve bedrijfsvoering in het rivierengebied was het mogelijk arbeid voor bedrijfsonderdelen aan te wenden, waarin nog wel iets te verdienen viel, toen de graanprijzen daalden. We hebben gezien dat de intensieve tabaksteelt een belangrijke plaats kreeg binnen de Overbetuwse landbouw en dat de bestaansmogelijkheden in deze sector na 1650 onder meer daarom zo sterk toenamen.

Toch kan niet ontkend worden dat de landbouw in het rivierengebied in de 19e eeuw steeds verder ging achterlopen bij die in andere gebieden in Nederland. Zo nam de gemiddelde oogstopbrengst in hectoliters per hectare in het rivierengebied tussen 1861/70 en 1921/30 veel minder toe dan elders.³ Reden genoeg om de landbouwkundige ontwikkelingen in het rivierengebied aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen. We zullen in dit en het volgende hoofdstuk onderzoeken hoe anders de landbouw in de Over-Betuwe was.

De ontwikkelingen in de Overbetuwse landbouw stonden niet op zichzelf, maar werden onder meer beïnvloed door ontwikkelingen buiten het gebied. Iedere boer in de provincie Gelderland en de Republiek had met een aantal min of meer dezelfde factoren te maken. We zouden deze de boven-regionale omstandigheden kunnen noemen. Hiertoe kunnen we de ontwikkelingen van de graanprijzen (seculaire trend) rekenen. Ook

kunnen we de ontwikkelingen van de lonen, de druk van de belastingen en de weersomstandigheden tot de boven-regionale factoren rekenen.

Per regio werd anders op deze ontwikkelingen gereageerd. De wijze waarop men op de boven-regionale ontwikkelingen inspeelde was afhankelijk van de regionale omstandigheden. Tot de regionale of lokale omstandigheden kunnen we de afstand tot de markt (alle bedrijven binnen de regio liggen op ongeveer dezelfde afstand van de markt), de daarmee in verband staande infrastructurele omstandigheden, de bodem- en waterstaatkundige, maar ook de specifieke pacht- en eigendomsverhoudingen van de streek rekenen.

Wat betreft de regionale of lokale omstandigheden, komen we al gauw op de term 'bedrijfsvorm'. De term bedrijfsvorm wordt wel gedefinieerd als 'de wijze waarop en het doel waartoe het landbouwbedrijf is georganiseerd'.⁴ In andere woorden: wat produceert een bedrijf, hoe wordt het geproduceerd en wat is de bestemming hiervan? De lokale of regionale omstandigheden zijn bepalend voor het specifieke van een bedrijfsvorm. Bedrijven die relatief dicht bij elkaar liggen en onder dezelfde lokale omstandigheden produceerden, hebben een min of meer overeenkomstige bedrijfsvorm. In dit en het volgende hoofdstuk proberen we een antwoord te vinden op de vraag, hoe de boeren in de Over-Betuwe hun bedrijf voerden en hoe zij de bedrijfsvoering aanpasten aan de verander(en)de (boven-)regionale omstandigheden.

Het onderscheid tussen regionale factoren enerzijds en boven-regionale factoren anderzijds is overigens niet altijd even absoluut. Indien bijvoorbeeld de belangrijkste afzetmarkt zich verplaatst, is deze factor (de afstand tot de markt) eerder boven-regionaal dan regionaal. En de (veranderende) vraag op de markt is, indien de producten grotendeels buiten het gebied worden afgezet, vooral een boven-regionale factor. Het onderscheid is niet zo belangrijk en is hier slechts gemaakt om aan te geven dat de bedrijfsvorm, ondanks de invloeden van buiten de streek, sterk regionaal bepaald werd. De landbouw in de Over-Betuwe was 'anders'. Zelfs binnen het rivierengebied bestonden aanzienlijk verschillen. Dat zal onder meer blijken als de bedrijfsvorm in de Over-Betuwe wordt vergeleken met die in andere regio's binnen het rivierengebied, zoals we op verschillende plaatsen in dit en het volgende hoofdstuk zullen doen. Een regionaal onderzoek naar de bedrijfsvorm is vanwege die verscheidenheid dus erg nuttig.

De bedrijfsvorm is in de eerste plaats het resultaat van menselijk handelen. De boer of boerin maken keuzen uit de mogelijkheden die ze hebben, maar de mogelijkheden zijn beperkt. De fluctuerende graanprijzen, de vraag op de markt, de eigendomsverhoudingen, de bodemkundige omstandigheden, het weer enzovoort dwingen de boer en zeker de boer die vóór de 20e eeuw leefde, het bedrijf op een bepaalde wijze in te richten. Deze factoren zijn dus bepalend (voorwaardenscheppend) en beperkend tegelijk. Belangrijk is echter dat we niet in een soort determinisme

mogen vervallen, waarbij elke menselijke handeling uitsluitend door factoren van buitenaf is bepaald. We moeten beseffen dat het om een wisselwerking gaat tussen de boer en de 'omgeving' waarbinnen hij werkzaam is, of deze nu boven-regionaal is of regionaal. De Overbetuwse boer gaf de omgeving vorm net zoals de omgeving invloed had op het gedrag van de boer. De boer, ook de pachtboer, had een zekere mate van vrijheid van handelen bij de inrichting van zijn bedrijf. Een gevolg was onder meer, dat de bedrijfsvorm zelfs in de regio divers was. Bij de bedrijfsvoering speelden de persoonlijke omstandigheden een belangrijke rol. Hoe de boer handelde binnen zijn omgeving en hoe divers de bedrijfsvorm in de Over-Betuwe was, zijn vragen die in dit hoofdstuk beantwoord zullen worden. Hierbij moeten we in het oog houden, dat hoewel de boer intentioneel handelde, de gevolgen van zijn handelen onbedoeld konden zijn. We wijzen in dit verband op de daling van de graanprijzen als gevolg van de hogere productie die de boeren probeerden te bereiken als reactie op hun dalende inkomen als gevolg van de dalende graanprijzen enzovoort.⁵

Omdat de bedrijfsvorm het resultaat is van menselijk handelen, kan ook de 'culturele code' van de boeren tot de regionale factoren gerekend worden. Een boer is in de visie van Hofstee niet alleen een 'homo economicus', maar een mens die handelt naar bepaalde 'opvattingen, regels, vroegere ervaringen en steeds weer beproefde inzichten omtrent de wijze waarop geboerd behoort te worden'.⁶ Deze opvattingen, regels en vroegere ervaringen die door meer mensen in een gebied worden gedeeld, leiden tot een bepaalde 'bedrijfsstijl' in dat gebied. 'In iedere min of meer samenhangende groep van boeren in een bepaald gebied vormt zich een bedrijfsstijl, d.w.z. een binnen deze groep algemeen aanvaarde wijze waarop men zijn bedrijf inricht en voert'.⁷ Een economische verklaring voor de agrarische ontwikkelingen eventueel gecombineerd met fysisch-geografische en klimatologische verklaringen, schiet volgens Hofstee dus te kort. Sterker, Hofstee zoekt een verklaring voor de agrarische veranderingen in het 19e-eeuwse Groningen vooral in sociaal-culturele factoren. Omdat akkerbouw een hoger sociaal aanzien had, vanwege de grote boeren in de kuststreek van Groningen die zich daarmee bezig hielden, gingen de boeren ten zuiden daarvan in de loop van de tijd ook over op akkerbouw. Van der Ploeg neemt evenmin genoegen met alleen een economische verklaring voor agrarische ontwikkelingen en schuift, hoewel hij meer oog heeft voor economische factoren, in navolging van Hofstee de door sociaal-culturele factoren bepaalde bedrijfsstijl als belangrijke verklaringsmodel naar voren.⁸

Volgens Lesger streven ondernemers – en dat is wat de boeren waren – in de eerste plaats naar welstand, macht en prestige. Het gaat niet om winstmaximalisatie en/of om de continuïteit van de onderneming. Het ondernemen is slechts een middel om bepaalde zaken, zoals macht, te bereiken. Het bedrijf is geen doel op zich. Zo kan het gebeuren dat boeren bij het investeren in 'sociaal kapitaal', ter verkrijging van die welstand en

macht, vanuit bedrijfseconomische uitgangspunt onverstandige beslissingen nemen.⁹ In die zin kunnen we het streven van de grote boeren in de Over-Betuwe om steeds meer grond te kopen, interpreteren als een streven naar welstand, macht en prestige. Want eigendom gaf meer status en op den duur meer politieke macht. Of het economisch altijd verstandig was, is de vraag. Crises konden altijd toeslaan en dan waren de pachters vaak in het voordeel, zo hebben we gezien.

Hofstee's opvattingen zijn door Priester ernstig bekritiseerd. De bewijsvoering voor Hofstee's verklaringsmodel vindt hij uitermate zwak. Dat wat aangetoond had dienen te worden, namelijk dat de 20e-eeuwse opvatting over status ook in de 19e eeuw gold, werd door Hofstee als vanzelfsprekend beschouwd, aldus Priester. Hij toont aan dat de boeren in Groningen vooral op economische gronden handelden. Toch erkent ook Priester dat 'het praktische voorbeeld van een rijke en succesvolle groep akkerbouwers (...) voor veel boeren leidraad geweest (zal) zijn bij de inrichting van het bedrijf'.¹⁰ Ook in de Over-Betuwe waren de grote boeren mogelijk een voorbeeld voor de kleinere. We zullen in dit hoofdstuk onderzoeken in hoeverre de bedrijfsvoering op kleine bedrijven in dit gebied overeen kwam met of verschilde van die op grote bedrijven.

De boeren in de Over-Betuwe zullen eveneens op economische gronden hebben gehandeld. We zijn het echter met Lesger eens, dat status en prestige belangrijke drijfveren zijn voor een ondernemer. Maar status en prestige zijn ons inziens voornamelijk te bereiken op basis van een gezond bedrijf en een goed inkomen. Rationeel handelen en streven naar status gaan goed samen. Alleen met een goed inkomen was het mogelijk zich te onderscheiden van de rest. Want indien men veel verdiende, kon het bedrijf aangekocht en het woonhuis verfraaid worden. Kon men de woning luxueus inrichten. Kon men dure kleren kopen en een sjees aanschaffen. Zo kon men aan iedereen laten zien dat men goed boerde. In hoofdstuk zeven gaan we hier dieper op in en zullen we de behoefte van de verschillende groepen aan status en prestige via de materiële cultuur onderzoeken.

Voor de veranderingen in de bedrijfsvoering zullen we in eerste instantie economische verklaringen zoeken. Omdat we ervan uitgaan dat de landbouw in de Over-Betuwe voornamelijk marktgericht was (zie paragraaf 1.2), hanteren we net als Priester voor het 19e-eeuwse Groningen het concept van het boerenbedrijf als 'een ontmoetingspunt van markten'.¹¹ 'Markets were the essential mediator in a commercialized economy between the supply of and demand for agricultural products', schrijven Campell en Overton. In hun ogen is bij het historisch onderzoek naar agrarische veranderingen nog te weinig aandacht besteed aan de ontwikkelingen op en van de markt.¹² De ontwikkelingen op de markt speelden (mogelijk) een belangrijke, zonet overheersende rol in de veranderingen in de bedrijfsvorm in de Over-Betuwe. In hoeverre dit juist is, zal uit ons onderzoek moeten blijken.

Naast de ontwikkelingen op de afzetmarkt, waren ook de marktprijzen van de productiefactoren grond (natuur), arbeid en kapitaal van belang voor de beslissingen van de boer. Voor ons onderzoek naar (de veranderingen in) de bedrijfsvorm, willen we derhalve twee wegen bewandelen. In hoofdstuk zes willen we de veranderingen onderzoeken via de ontwikkelingen op de afzetmarkt ('*consumption approach*'). In dit hoofdstuk kijken we vooral naar het boerenbedrijf zelf en naar hoe de productiefactoren door de boeren werden gecombineerd. In feite hanteren we in dit hoofdstuk dus een '*production approach*'.¹³ Door de veranderingen in de bedrijfsvorm vanuit twee perspectieven te bezien, hopen we deze veranderingen goed te kunnen begrijpen.

Volgens de allocatietheorie van de productiefactoren is de inzet van grond, arbeid en kapitaal afhankelijk van de relatieve kosten van deze factoren. Is de arbeid duur ten opzichte van de grond, dan zal men minder arbeid inzetten. In dit geval wordt de bedrijfsvorm dus minder arbeidsintensief. Het is mogelijk dat men dit wil bereiken door bouwland om te zetten in grasland. Maar men kan ook op arbeid besparen door de inzet van meer machines. In dat geval wordt het bedrijf dus kapitaalintensiever. De termen intensief en extensief hebben overigens geen absolute betekenis, maar slechts een relatieve. Of men een bepaalde bedrijfsvorm intensief mag noemen, hangt af van waarmee men deze vergelijkt.

Hoewel de productiefactor kapitaal niet alleen de inzet van machines en werktuigen omvat, maar ook het gebruik van kennis, technologie, gebouwen, trekdieren, mest enzovoort, willen we ter duiding van de ontwikkelingen in de Overbetuwse landbouw tot 1850 in dit hoofdstuk vooral kijken naar de inzet van arbeid per oppervlakte-eenheid. In een tijd waarin de ontwikkelingen in de landbouw nog niet (mede) bepaald werden door mechanisatie, plantveredeling en het gebruik van kunstmest en pesticiden, is de inzet van arbeid per hectare grond beslissend voor de productiviteit en ontwikkelingen in de landbouw.¹⁴ Maar wanneer we ons op de veehouderij en paardenfokkerij richten, kunnen we niet helemaal om de productiefactor kapitaal heen. Deze bedrijfsonderdelen komen vooral in hoofdstuk zes ter sprake.

De activiteiten van de ondernemers/boeren kunnen ook als een productiefactor worden beschouwd. Zij zijn het immers die de productiefactoren combineren. Maar in feite gaat het hier om een bijzondere vorm van arbeid. Wel is de kwaliteit van hun arbeid van groot belang. Hoe innovatief waren de boeren in de Over-Betuwe? Hoe snel werden nieuwe landbouwmethoden geaccepteerd? De agrarisch-technische ontwikkelingen in het gebied zullen, net zoals elders, niet stil gestaan hebben. Ze vormen een belangrijk onderzoeksonderwerp voor ons. We denken hierbij bijvoorbeeld aan de introductie van nieuwe werktuigen, zoals de wanmolen en aan de invoering van nieuwe gewassen zoals klaver. De vraag die hierbij gesteld kan worden is of de arbeidsproductiviteit toenam tussen 1650 en 1850.

Ook de Deense ontwikkelingseconome Ester Boserup geeft de productiefactoren grond en arbeid een sleutelrol in agrarische veranderingsprocessen in niet- of pre-industriële landen, waarbij zij vooral landen of gebieden voor ogen heeft die gekenmerkt werden door een '*peasant economy*'. Maar ook in streken waar boeren van loonarbeid gebruik maken, zijn deze factoren volgens haar van groot belang.¹⁵ Als de bevolking groeit, zijn de boeren in staat de productie te verhogen door de grond intensiever in bewerking te nemen, is in kort haar these. Minder braak, meer bemesting, betere afwatering, betere onkruidbestrijding, zorgvuldiger bewerking van het zaaibed, zijn de middelen om de productie te verhogen.

In de Over-Betuwe ging de bevolkingsgroei na 1650 gepaard met de toename van het aantal arbeidsintensieve landbouwbedrijfjes (die van de tabakkers). Een belangrijke in dit hoofdstuk te beantwoorden vraag is echter: hoe reageerden de eigenaars en pachters van de grote extensieve bedrijven op de dalende prijzen na 1650 en de groeiende bevolking. De verwachting is dat intensivering van de bedrijfsvoering waarschijnlijk nauwelijks loonde na 1650. Ondanks de bevolkingsgroei, was extensivering waarschijnlijk de enige oplossing voor hen, tenzij de lonen sneller dan of even snel daalden als de graanprijzen. Indien de lonen daalden, dan konden de grote boeren op de oude voet doorgaan. Dat de lonen daalden is echter onwaarschijnlijk, gezien de starheid van de lonen in de Republiek na 1650¹⁶, maar ook door de opkomst van de tabak in de Over-Betuwe, waardoor voor de nieuwkomers op de arbeidsmarkt genoeg emplooi was en ze niet voor een lager loon hoefden te gaan werken. De loonontwikkeling in de Over-Betuwe zal de nodige aandacht krijgen in dit hoofdstuk.

We moeten echter direct nóg een vraag stellen: waren de grote en kleine bedrijven wel in gelijke mate op de markt gericht of daarvan afhankelijk? Van der Ploeg heeft erop gewezen dat in duale economieën, en dat was de volkshuishouding in de Over-Betuwe van na 1650 in feite, de marktgerichtheid per bedrijf, groot of klein, uitgedrukt in de zogenaamde incorporatiegraad, nogal kon verschillen.¹⁷ We hebben al verschillende malen beweerd, dat zowel de grote als de kleine bedrijven vooral voor de markt produceerden. De vraag is: hoe afhankelijk waren kleine bedrijven van bijvoorbeeld de arbeidsmarkt? Anders gesteld: omdat de kleine bedrijven waarschijnlijk vooral gezinsbedrijven waren, werd de inzet van arbeid veel minder bepaald door de (relatieve) prijs daarvan. Bij gezinsbedrijven is het namelijk denkbaar, dat men onder de marktprijs van arbeid gaat werken en zijn de mogelijkheden tot 'zelfexploitatie' groter dan bij omvangrijke bedrijven met personeel in dienst. Daar wordt in theorie altijd de marktprijs voor arbeid betaald.¹⁸ Kleine bedrijven zullen meestal sneller intensiveren dan grote bedrijven, omdat ze minder een beroep doen op de arbeidsmarkt.

We kunnen de ontwikkelingen in de Over-Betuwe mede onderzoeken aan de hand van een aantal 'effecten' waarmee Van Zanden de 'balans tussen kleine en grote boeren' in de 19e en begin 20e eeuw onderzocht

heeft. Niet alle door hem genoemde (mogelijke) effecten zijn op de 17e, 18e en het begin van de 19e eeuw van toepassing, zoals de mate waarin kleine boeren zich organiseren in coöperaties, maar een aantal van zijn opmerkingen ten aanzien van deze effecten zijn bruikbaar en kunnen de ontwikkelingen in de Over-Betuwe verhelderen.

Het eerste effect is wat Van Zanden het Chayanov-effect noemt. Volgens Chayanov mijden kleine boeren de arbeidsmarkt en werken ze het liefst op het eigen bedrijf.¹⁹ Het succes van deze kleine bedrijven hangt volgens Van Zanden af van: 1. het aandeel van de arbeidskosten in de totale productiekosten (die moet relatief hoog zijn), 2. de beschikbaarheid van intensieve productietechnieken en 3. de mate waarin keuterboeren bereid zijn tegen een lagere vergoeding te werken dan via de arbeidsmarkt verkregen kan worden (die bereidheid moet groot zijn). In theorie zal op den duur, als aan de voorwaarden werd voldaan, een 'pure peasant economy' kunnen ontstaan.

Het succes van deze bedrijven werd verder bepaald door drie andere 'effecten': 1. de schaalvoor- of nadelen. We kunnen hierbij denken aan het grote aantal paarden dat een boer in het rivierengebied nodig heeft om de zware klei te bewerken. Een groot bedrijf is hierbij in het voordeel, 2. de mate waarin en de snelheid waarmee de boeren innovaties accepteerden, waarbij arbeidsintensieve innovaties voordelig waren voor kleine boeren en de kapitaalintensieve voor grote boeren, 3. het effect van de marktsegmentering. In hoeverre kunnen de kleine boeren onder dezelfde voorwaarden als grote boeren leningen afsluiten en bedrijven pachten.²⁰ Om een groot bedrijf te kunnen pachten, moest men in de Over-Betuwe, zoals we hebben gezien, over kapitaal (paarden en rundvee, die onder meer als onderpand dienden) en over een goed netwerk (borgen) kunnen beschikken.

Daarnaast speelde een andere factor (bij de balans tussen grote en kleine boeren) een rol. Zo is de beginsituatie van groot belang voor de ontwikkelingen daarna. Een ongelijke beginsituatie maakt het ontstaan van een peasanteske samenleving onwaarschijnlijker dan wanneer de samenleving al aardig 'unimodaal' was. Zoals we weten, was de situatie in de Over-Betuwe omstreeks 1650 zeer ongelijk, het gebied kende toen boeren met zeer grote bedrijven, maar ook talloze keuterbedrijfjes of bedrijfjes die nog kleiner waren.

Niet alle effecten laten zich toetsen, maar het geheel vormt een goede leidraad bij de interpretatie van de gegevens. Hierbij dient de volgende vraag beantwoord te worden: waarom deden de boeren met 30 tot 40 ha het veel slechter dan de boeren met 5 tot 30 ha en degenen met meer dan 40 ha, zoals uit hoofdstuk twee naar voren is gekomen?

De agrarische ontwikkelingen in het gebied kunnen mogelijk slechts ten dele worden verklaard met de allocatietheorie. Bovendien was de invloed van de arbeidsmarkt misschien niet alleen bij kleine bedrijven beperkt,

maar ook bij de grote. De mate waarin een bedrijf extensief of intensief was of werd, houdt namelijk ook verband met de kwaliteit van de grond en vooral met de mogelijkheden deze kwaliteit te verbeteren. Was het wel zinvol meer arbeid in te zetten op de als zeer slecht bekend staande rivierklei, indien de markt daarom vroeg?

In dit verband kunnen we ook wijzen op de noodzaak voor de boeren de bodemvruchtbaarheid in stand te houden, waaraan de ontwikkelingen op de markt wel eens ondergeschikt zouden kunnen zijn. Men kon niet ongestraft grasland omzetten in bouwland als de akkerbouwprijzen verhoudingsgewijs hoog waren, of peulvruchten vervangen door wintergerst indien de marktprijs van wintergerst zich gunstig ontwikkelde. In dit hoofdstuk zullen we de agrarisch-technische mogelijkheden en de onmogelijkheden van het boerenbedrijf op de rivierklei onderzoeken.

Ook anderszins kan de invloed van de relatieve factorprijzen beperkt zijn op de agrarische ontwikkelingen. Ze kunnen namelijk een afspiegeling zijn van de machtsverhoudingen. Van der Ploeg noemt het voorbeeld van grote en politiek invloedrijke boeren in een imaginair land, die de overheid aldaar weten de bewegen om landbouwmachines te subsidiëren.²¹ In de Over-Betuwe hebben de verpachters in belangrijke mate bijgedragen aan het voortbestaan van een groot aantal bedrijven in de Over-Betuwe. De prijs van grond werd ten dele op de markt bepaald, maar van groot belang was de bereidheid van de verpachters de pacht prijs te verlagen, krediet te verlenen en pacht schulden te saneren. In hoofdstuk vier zagen we dat de pachters in tijden van nood vaak werden geholpen door de verpachters. Aan de andere kant is het de vraag of de pachters door de grondeigenaren belemmerd werden in het goed op elkaar afstemmen van de productiefactoren. Mochten de pachters bijvoorbeeld wel bouwland omzetten in grasland, om zo de bedrijfsvoering te extensiveren, indien de loonkosten relatief stegen?

De theorie van de allocatie van de productiefactoren is verbonden aan de theorie betreffende het gedrag van ondernemers, die ervan uitgaat dat ondernemers altijd streven naar een maximale winst. Om die reden stemmen ondernemers de bedrijfsvoering af op de relatieve factorprijzen. Maar er zijn ook wetenschappers die er de aandacht op vestigen dat het boerenbedrijf voor veel mensen in de eerste plaats bestaanszekerheid moest bieden. Continuïteit van het bedrijf stond voor veel boeren voorop.²²

Hoewel het streven van de ondernemer naar een maximale winst of naar continuïteit volgens sommigen nooit doelen op zich zijn, is het eerste streven toch fundamenteel verschillend van het tweede.²³ Een boer die naar maximale winst streeft zal het bedrijf op een geheel andere wijze voeren dan een boer die vooral gericht is op continuïteit of bestaanszekerheid.

Het streven naar continuïteit en het daarmee gepaard gaande risicomijdend gedrag is vooral in verband gebracht met de landbouw in zogenaam-

de peasanteske samenlevingen. Toch is het relevant te bekijken in hoeverre risicospreiding tot de bedrijfsstrategie van de op de markt gerichte boeren in de Over-Betuwe hoorde.²⁴ Het is te verwachten dat in een tijd waarin de bedrijfsrisico's erg groot waren – en dat was nog meer het geval in op de markt gerichte gebieden – men er alles aan deed deze risico's te verminderen.²⁵ Het feit dat veel boeren hun bedrijf pachtten en dat bleven doen, wijst er al op, dat risicospreiding een belangrijke factor was, waarbij deelpacht natuurlijk de ultieme vorm van risicospreiding was. Maar ook anderszins werd aan risicospreiding gedaan. We hebben al gezien dat veel boeren nevenactiviteiten ontplooiden. Ze hadden een winkel, een tapperij of ze oefenden een ambacht uit. Op veel boerenbedrijven, niet alleen de kleine, werd vlas gesponnen. Arbeiders die bij de grote boeren werkten, hadden vaak een stukje eigen of gepachte grond tot hun beschikking waarop ze tabakten en de meesten hielden er wat vee op na. De vraag is, of bij de eigenlijke agrarische activiteiten, zowel op de kleine als de grote boerenbedrijven, eveneens aan spreiding van risico's gedaan werd. Het is bekend dat de paardenfokkerij, de rundveehouderij, de fruitteelt en de tuinbouw, de aardappelteelt en de tabaksbouw naast de graanteelt belangrijk waren als bestaansbron. Werden deze bedrijfsonderdelen ook binnen één boerenbedrijf gecombineerd en hoe verhielden deze zich tot elkaar? Deze vraag wordt vooral in hoofdstuk zes beantwoord. Met deze vraag belanden we bij de centrale probleemstelling van dit boek: hoe wapenden de inwoners van de Over-Betuwe zich tegen de onvoorspelbare economische ontwikkelingen? En hoe kwamen ze de agrarische depressies van na 1650 en 1817 door?

In dit hoofdstuk zullen we ons, zoals gezegd, voornamelijk bezighouden met het eigenlijke boerenbedrijf. We richten ons als het ware op de productiefactoren grond (natuur) en arbeid, met als bijzondere vorm van arbeid de activiteiten van de ondernemer/boer. Om de (veranderingen in de) bedrijfsvorm in beeld te krijgen, zoeken we een antwoord op onder meer de volgende vragen: hoe waren de bodem- en waterhuishoudkundige omstandigheden, hoe was de verhouding bouwland-grasland en in hoeverre veranderde deze verhouding tussen 1650 en 1850, welke gewassen werden er verbouwd en in hoeverre veranderde de verhouding tussen de gewassen na 1650, hoe hoog was productiviteit en de oogstopbrengst per hectare en in hoeverre verbeterde deze, hoe extensief of intensief was de bedrijfsvoering, welke technische vernieuwingen werden toegepast, in hoeverre verschilden de bedrijfsvoering van hele boeren, halve boeren, keuters en tabakkers, hoe vaak werd er gebraakt, deed men aan onkruidbestrijding, hoeveel knechten en arbeiders hadden de boeren in dienst, hoe ontwikkelden de lonen in de Over-Betuwe zich? In het volgende hoofdstuk zullen we de (veranderingen in de) bedrijfsvorm vanuit het perspectief van de afzetmarkt en de marktprijsontwikkelingen bekijken.

De belangrijkste bronnen voor dit en het volgende hoofdstuk zijn boe-

delbeschrijvingen, tiendgegevens, verpondingsregisters, pacht- en rekeningboeken, de genoemde Statistieke beschrijving van Gelderland uit 1826 en andere 19e-eeuwse beschrijvingen, de paardentellingen uit de 17e en 18e eeuw, kadastrale gegevens en de 19e-eeuwse veetellingen. Deze bronnen worden op verschillende plaatsen in dit hoofdstuk (en in vorige hoofdstukken) én in aparte bijlagen becommentarieerd (met name in de bijlagen negen tot vijftien). De Statistieke beschrijving is van uitgebreid commentaar voorzien door Roessingh en Schaars in een prachtige heruitgave van het landbouwkundig gedeelte van deze bron.²⁶

5.2. BODEM, WATER EN HET WEER

In de tijd dat de rivieren nog vrij spel hadden in ons land, dus nog voor de bedijkingen – de laatste dijkkring werd rond 1300 gesloten –, is het fysisch-geografisch milieu ontstaan, dat nu zo typerend is voor het Gelders rivierengebied en dat tot ver in de 20e eeuw bepalend is geweest voor de agrarische ontwikkelingen aldaar. Het is een langdurig proces geweest dat ergens in het Holoceen (vanaf ongeveer 8000 voor Christus) is begonnen.

De rivieren, die grind en zand meevoerden en die bij binnenkomst in ons land nog relatief snel stroomden, traden bij hoge waterstand regelmatig buiten hun oevers. Het water, dat daarbij snelheid verloor, zette eerst de relatief zware bestanddelen af. De lichtere bestanddelen werden verder meegevoerd en bezonken pas nadat het water tot stilstand was gekomen. Waar de zwaardere bestanddelen werden afgezet, ontstonden aan weerszijden van de rivierbeddingen zogenaamde oeverwallen. Voorbij of buiten de oeverwallen werd de bodem minder opgehoogd. Daar hadden zich, als gevolg van het eeuwenlange bezinken van de fijne bestanddelen compacte kleigronden gevormd. Er kwam dus enig reliëf in het landschap. De rivieren en stromen, die na verloop van tijd dichtslibden, verlegden als gevolg daarvan bij tijd en wijle hun bedding.

De oude beddingen vormen nu samen met de oeverwallen de zogenaamde stroomruggen. Dat zijn de hoger gelegen brede stroken land, vooral bestaande uit zandige lichte klei. Daartussen bevinden zich de lager gelegen gronden, de zogenaamde komgronden. In het westen van het rivierengebied zijn de komklei-afzettingen omvangrijker dan in de Betuwe.²⁷

Om zich te beschermen tegen deze voortdurende overstromingen legden de bewoners van het rivierengebied dijken aan. De problemen waren echter niet voorbij toen de dijkkring was gesloten. Nu het water niet kon afvloeien via de kommen, werd het, ondanks het feit dat de uiterwaarden als buffer konden dienen, bij hoge waterstand in de winter opgestuwd. Bovendien kwamen de rivieren langzaam in een hogere ligging, omdat het meegevoerde materiaal nu in de bedding werden afgezet. Dijkdoorbraken en overstromingen waren het gevolg. De schade was groter dan

voorheen, omdat het water met veel meer kracht naar binnen viel en veel hoger kwam te staan. Grote stukken dijk werden bij een overstroming weggespoeld en er werden diepe gaten, zogenaamde wielen, waaïen of kolken, in het land geslagen.²⁸ Het herstel kostte veel tijd en energie en betekende een extra last voor de inwoners van het gebied.

Er vonden in de Over-Betuwe tussen 1500 en 1820 minimaal 25 dijkdoorbraken plaats. Waarschijnlijk waren het er zelfs meer. Elke negen á tien jaar gemiddeld brak de dijk ergens in de Over-Betuwe. Een naar huidige maatstaven groot aantal keren. De nadelige gevolgen van een dijkdoorbraak, hoe rampzalig die lokaal ook konden zijn, waren voor de regio echter meestal beperkt. De materiële schade kon groot zijn, maar in de Over-Betuwe vielen over het algemeen geen dodelijke slachtoffers, omdat er kennelijk genoeg vluchtplekken overbleven.²⁹ Een dijkbreuk hoefde niet te betekenen dat alle boeren in het gebied schade leden. De dijkbreuken in 1658 bij Doornik, Lent en Loenen, in 1664 bij dezelfde dorpen en in 1681 bij Oosterhout, hadden bijvoorbeeld geen buitengewone slechte oogst voor de bouw van de Baarskamp te Driel tot gevolg.³⁰

Op langere termijn bezien, lijkt de overlast in de ene periode wat groter dan in de andere. Tussen 1651 en 1681 brak de dijk op verschillende plekken in de Over-Betuwe minimaal zes maal door.³¹ Volgens een opgave brak de dijk tussen 1699 en 1740 daarentegen niet, hoewel uit andere gegevens blijkt, dat in 1711 en 1714 grote doorbraken hadden plaatsgevonden bij Elden.³² Maar waarschijnlijk hielden de dijken in die tijd beter stand.

Er is waarschijnlijk geen reden om aan te nemen dat een klimatologische verandering een rol speelde bij het afnemen van het aantal doorbraken na 1699.³³ Mogelijk werden de dijken in die tijd beter onderhouden en bewaakt. Vanaf 1711 werd, naar aanleiding van een overstroming, toen bleek dat veel inwoners hun taak niet goed verricht hadden, de dijkbewaking beter en strenger aangepakt en werden de door de boeren verplichte leveringen van horden en palen, die gebruikt werden om de dijk te verstevigen, verzwwaard.³⁴ Daarnaast heeft de aanleg van het Pannerdens Kanaal in 1707, de overstromingen van 1711 en 1714 ten spijt, de waterstaatkundige omstandigheden sterk verbeterd, waardoor de kans op een doorbraak kleiner werd.³⁵ Dit heeft mogelijk een tijdlang effect gesorteerd.

Het is overigens sowieso moeilijk een verband te leggen tussen de weersomstandigheden en een dijkbreuk. De watertoevoer via de grote rivieren werd grotendeels bepaald door de weersomstandigheden elders in Europa. Zo werd de Rijn in december vooral gevoed door een neerslagoverschot in het stroomgebied beneden Basel.³⁶ Daardoor was de waterstand in Nederland in de winter het hoogst en kwamen dan ook de meeste overstromingen voor. We moeten overigens bij de weersomstandigheden als directe oorzaak van een dijkbreuk niet gelijk aan storm en regen denken. Op een paar mooie lentedagen en bij aanhoudende dooi was ijsgang meestal de boosdoener. Op het water dat als gevolg van de hoge wa-

terstand tegen de dijk aanlag, had zich in de winter ijs gevormd. Bij dooi ging het smelten en raakte het los. Het ijs dreef dan tegen de kribben, die vaak waren aangelegd voor de landaanwinning, en vormden zo lange ijsdammen. De afvoer van het ijs werd daardoor belemmerd. Ook de zomerkaden, die tamelijk (en eigenlijk te) hoog waren, zodat ze de uiterwaarden beter beschermden, vormden een belemmering voor de afvoer van het winterwater en het ijs. Het ijs kruide zo hoog dat het over de dijk heen kwam, waardoor deze brak.³⁷

Vanaf 1740/50 lijkt het aantal doorbraken toe te nemen.³⁸ Van een langdurige verslechtering van het klimaat is waarschijnlijk geen sprake geweest, van aaneengesloten perioden van slecht weer evenmin. De historisch-meteoroloog Buisman is zelfs van mening dat het weer na 1700 alleen maar beter werd.³⁹ Het toenemend aantal doorbraken was waarschijnlijk een gevolg van het feit dat de rivier, door voortdurende sedimentatie, almaar hoger kwam te liggen. Hierdoor namen de afvoermogelijkheden af. De aanleg van kribben en de te hoge zomerkaden, hadden de situatie er niet beter op gemaakt. Daarnaast werd de dijk almaar zwaker door het toenemend aantal uit- en inspringende hoeken als gevolg van het feit dat de dijk om het groeiend aantal wielen werd heen gelegd. Zeer gevaarlijk waren de schaadijken, de plekken waar de dijk zonder voorland aan het zomerbed lag. De dijken waren in de 17e en 18e eeuw alleen incidenteel verhoogd en verbeterd. Er zaten veel zwakke plekken in en ze waren niet op elke plaats even hoog en dik.⁴⁰ De verbeterde dijkbe-waking in de Over-Betuwe vanaf 1711 werkte daardoor in de loop van de tijd steeds minder goed. Pas in de 19e eeuw ging men de dijkverzwaring overal systematisch verbeteren. Het heeft echter nog tot het einde van de eeuw geduurd, voordat dat karwei geklaard was.⁴¹ Maar reeds na 1820 nam het aantal dijkdoorbraken af.

Dat de weersomstandigheden en het al dan niet voorkomen van dijkbreuken zeer bepalend zijn geweest voor het slagen van de oogst, spreekt voor zich.⁴² Zoals uit hoofdstuk vier is gebleken, werd er regelmatig door de pachters geklaagd over het slechte weer. 'Hagelslag', 'waterjaren' en 'continue regen' dreven de boeren soms tot wanhoop. Overstromingen en wateroverlast dwongen de boeren regelmatig compensatie aan de verpachters te vragen. De schade kon erg groot zijn. In de natte jaren van omstreeks 1650 en in het jaar van de dijkdoorbraak bij Malburgen in 1651, was de oogstopbrengst van de bouwving de Baarskamp te Driel ver beneden het gemiddelde.⁴³ Ook in de 18e eeuw was de oogst soms zeer slecht als gevolg van het slechte weer, zoals we nog zullen zien.

We beschikken echter over onvoldoende gegevens om de oogstopbrengsten door de jaren heen in verband te brengen met de weersomstandigheden en overstromingen. We zouden trouwens over vooral lokale gegevens moeten beschikken, want hoewel we het weer als een boven-regionale factor beschouwen, kon het in het ene gebied op een bepaald moment natuurlijk veel heftiger toegaan dan in het andere. Zo waren de oog-

sten in de Over-Betuwe in vergelijking met die in Drenthe in de door Bieleman als 'berucht' bestempelde jaren 1698 en 1699, ondanks de dijkbreuk bij Gendt in het laatste jaar, verhoudingsgewijs niet zo slecht.⁴⁴

De vele overstromingen brachten overigens niet alleen ellende met zich mee. Het ontstaan van zogenaamde overslaggronden, hebben we te danken aan de overstromingen. De inhoud van de gevormde kolk, zeg maar de grond uit de wiel, werd bij een dijkbreuk over het land verspreid. Daar vormde zich een waterdoorlatende zandlaag op de klei, die, door zijn betrekkelijk gering vochthoudend vermogen, tamelijk geschikt is voor de vroege tuinbouw. De bovengrond draineert dus goed en is dus vlug 'warm', maar droogt niet uit doordat de kleigrond eronder het vocht goed vasthoudt.⁴⁵

Hoe groot de schade als gevolg van de slechte weersomstandigheden en overstromingen ook geweest mag zijn, zij was, ondanks het toenemend aantal overstromingen aan het einde van de 18e eeuw, incidenteel of beter gezegd niet structureel.

Meer structureel waren de problemen met de kwel. Deze problemen werden alleen maar groter, omdat de rivieren, door de voortgaande sedimentatie, ten opzichte van het binnendijkse land hoger kwamen te liggen. De druk op het grondwater nam toe, vooral in de wintermaanden bij hoge waterstand. Het water sijpelde steeds gemakkelijker onder de dijk door om binnendijs als kwelwater omhoog te komen. Dat gebeurde dikwijls via de zandige waterdoorlatende lagen van de stroomruggen, de zogenaamde heibanen. Het resultaat was dat grote delen van de wat lager gelegen gronden erg nat waren en niet op tijd geploegd konden worden. Het hoge grondwater belemmerde bovendien de wortelvorming van de gewassen en een goede zuurstofvoorziening voor het wortelstelsel. Ook de grond die niet direct last had, kon er hinder van ondervinden, omdat deze lang te 'koud' bleef. De gewassen werden verdrongen door het sneller groeiende onkruid. Ook het grasland ondervond hinder van de kwel.⁴⁶

Het kwelwater vergrootte bovendien de kans op een dijkbreuk. Vaak brak de dijk waar deze de stroomrug kruiste.⁴⁷ Men probeerde deze problemen op te vangen door het aanleggen van kweldammen, lage kaden achter en parallel aan de rivierdijk gelegen, die met hun uiteinden naar de rivierdijk toe lopen. Hierdoor werd het kwelwater opgestuwd en kon het een zekere tegendruk bieden. Kweldammen schijnen al vroeg aangelegd te zijn in de Over-Betuwe, maar vooral in de tweede helft van de 18e eeuw is het aantal kweldammen toegenomen.⁴⁸ Ook dit is een aanwijzing dat de problemen met het water in de tweede helft van de 18e eeuw toenamen.

Een extra en groeiend probleem vormden de wielen, de diepe gaten in het land gevuld met water, overblijfselen van de stortvloed bij dijkbreuken. Daar, waar zij waren binnengedijkt, kon het water via de zandige ondergrond doorkwellen. Door een kweldam achter het wiel aan te leggen,

kon het waterpeil worden verhoogd, waardoor de tegendruk werd vergroot.⁴⁹

De landerijen die het dichtst bij de dijk lagen, hadden waarschijnlijk de meeste last van het kwelwater. Daar kon de grond lange tijd te nat zijn om de bewerken. Maar via de zogenaamde heibanen in de stroomruggen sijpelde het water, ondanks de kweldammen, verder landinwaarts, zodat het kwelwater ook daar voor problemen zorgde.⁵⁰

De wateroverlast in de komgronden is een ander verhaal. De laag gelegen komgronden waren tot laat in het seizoen onbruikbaar vanwege het feit dat de bodem te nat was. Die natheid werd in de eerste plaats veroorzaakt doordat de stroomruggen op de lagere delen, dus op de komgronden, werden afgewaterd. In de tweede plaats vormde de afwatering van de komgronden een steeds grotere zorg, omdat de bodem, vanwege voortdurende ontwatering via sloten en dergelijke, steeds lager kwam te liggen. Ten derde bestonden de komgronden veelal uit moeilijk doorlaatbare klei, zodat de grond na regenval lang drassig bleef. Aan de andere kant konden de komgronden in de zomermaanden gemakkelijk uitdrogen.

De afwatering in de Over-Betuwe geschiedde in twee min of meer oost-west en pal naast elkaar lopende weteringen, te weten de noordelijk Rijnwetering en de zuidelijke Waalwetering, met daartussen de Weteringse Wal, die de functie had van een waterscheiding. De Rijnkant loosde op de noordelijke wetering, de Waalkant op de zuidelijke. De capaciteit van deze weteringen schoot echter regelmatig te kort. De komgronden kwamen dan onder water te staan, omdat de weteringen het kwel- en rivierwater niet op tijd konden afvoeren.

Een voordeel van de Over-Betuwe ten opzichte van de westelijk gelegen regio's in het rivierengebied was, dat de Over-Betuwe relatief hoog lag. Daardoor kon de afwatering op een natuurlijke manier geschieden. Er waren geen watermolens nodig om het water af te voeren, terwijl in het westen van het Gelders rivierengebied de eerste watermolen al in de 15e eeuw verscheen en er in totaal 80 werden gebouwd.⁵¹

Voor akkerbouw waren de komgronden vanwege de natheid ongeschikt, zelfs het grasland was er vaak van slechte kwaliteit. Door het grote waterbezwaar in de komgronden (tot laat in het seizoen) was de bewortelingsdiepte van het gras onvoldoende, waardoor het gras in de zomer vaak verdroogde. En ook hier vormde het onkruid een probleem. Daar komt nog bij dat de zware rivierklei in de kommen moeilijk te bewerken is. Ook het gebrek aan kalk, maakte de komgronden veel minder bruikbaar voor de akkerbouw. De stroomruggen daarentegen waren door hun relatief hoge ligging, hun doorlatendheid en hun kalkhoudendheid veel beter geschikt als akkerbouwgrond. De verhouding bouwland-grasland werd dan ook voor een belangrijk deel bepaald door de verhouding stroomrug-komgrond (vergelijk de kaarten 5.1 en 5.2). De 'hellingen' van de stroomruggen werden mogelijk als wisselland of driesland gebruikt. Eens in de

zoveel tijd werd de grond gescheurd en bebouwd, waarna het weer een tijd lang als grasland werd gebruikt. Volgens Bieleman kwam dit veel voor in het rivierengebied.⁵² We zijn het in de Over-Betuwe nauwelijks tegengekomen.⁵³ Maar mogelijk kwam het tussen 1720 en 1750 vaker voor dan in andere perioden (zie volgende paragraaf).

Was het grasland op de komgronden vaak van een slechte kwaliteit, de uiterwaarden leverden doorgaans uitstekend grasland. Destijds werden de graslanden in de uiterwaarden hoog gewaardeerd, hetgeen tot uitdrukking kwam in de pacht prijs die voor grasland in de uiterwaarden betaald moest worden. In Bemmelen was de gemiddelde pachtwaarde van een morgen uiterwaard/grasland omstreeks 1650 31 gulden, binnendijks grasland deed daar niet meer dan 19 gulden per morgen en voor het bouwland werd nog minder pacht betaald. Ook in 1790 werd de buitendijkse grond hoger gewaardeerd dan de binnendijkse.⁵⁴

De goede kwaliteit van het grasland in de uiterwaarden is door 20e eeuws onderzoek niet bevestigd, althans het land was evenals de rest van het rivierengebied ernstig 'vervuild' met onkruid. Waarom werd het buitendijkse grasland dan beter gewaardeerd dan het binnendijkse? Ten eerste werd de goede vruchtbaarheid van het buitendijkse land in stand gehouden door de jaarlijkse slibafzettingen. Bovendien was de afwatering in de uiterwaarden van nature beter dan in de komgronden. Na de winter verdween het water uit de uiterwaarden, terwijl de komgronden nog lang te nat bleven. Ook na een paar zomerse regenbuien bleef de kom lang nat. Daarenboven had het (over)stromende rivierwater een zuurstoftoevoegende werking op de grond, terwijl het stilstaande water in de komgronden de zuurstoftoevoer alleen maar frustreerde.⁵⁵ Daar komt nog bij dat men vroeger anders tegen onkruid aankeek en het beter bruikbaar achtte dan in latere perioden (zie ook paragraaf 5.12).

5.3. DE VERHOUDING BOUWLAND-GRASLAND

De Over-Betuwe was gezegend met relatief hoogliggend land. De waterhuishoudkundige situatie in dat gebied was daardoor veel beter dan die in het meer westelijk gelegen deel van het rivierengebied. Dat komt onder meer tot uitdrukking in het relatief hoog percentage bouwland, want akkerbouw is in die contreien beter te bedrijven op hoog gelegen land. Volgens de Statistieke beschrijving van 1826, was de verhouding bouwland-grasland in de Over-Betuwe 58-42 en in bijvoorbeeld het Land van Maas en Waal 28-72.⁵⁶

Interessant is het om na te gaan of de verhouding bouwland-grasland is veranderd in de loop van de tijd. Een eventuele verandering zegt namelijk iets over de aanpassing van de bedrijfsvoering aan de veranderende omstandigheden. In de bijlagen elf en twaalf hebben we de verhouding bouwland-grasland voor respectievelijk 1650 en de periode 1820-1910 be-

KAART 5.1. Bodemkaart van de Betuwe.

Bron: HOL, *De Betuwe*, t.o. pag. 48.

KAART 5.2. Cultuurkaart van de Betuwe naar de topografische kaart van 1850.

Bron: DE BOER, 'Een geografische schets', 272.

KAART 5.3. Cultuurkaart van de Betuwe naar de topografische kaart van 1927-1938.

Bron: DE BOER, 'Een geografische schets', 273.

paald. Het lijkt erop dat er tussen 1650 en 1850 nauwelijks een verschuiving heeft plaatsgevonden en dat de bodemkundige omstandigheden de boeren deze verhouding indertijd oplegden. In 1650 was de verhouding: 59-41 en in 1820: 56-44 en 1846: 53-47 (zie ook kaart 5.2). Dit wijst op slechts een lichte verschuiving ten gunste van het grasland, maar omdat de cijfers ten dele op schattingen zijn gebaseerd en niet altijd helemaal hetzelfde gebied beslaan, willen we hier vooralsnog geen conclusies aan verbinden (zo geeft de Statistische beschrijving uit 1826, zoals we zagen, weer een iets andere verhouding). Pas na 1875 nam de oppervlakte grasland sterk toe (zie verder).

Toch hebben we reden om te veronderstellen dat de verhouding bouwland-grasland wel degelijk aanzienlijk veranderde tussen 1650 en 1850. Er blijkt namelijk uit gegevens van zeven tiendblokken, waaruit onder meer de totale ingezaaide oppervlakte binnen die blokken over een langere periode blijkt, dat het ingezaaide areaal sterk en structureel afnam na 1720 (grafiek 5.1). Wordt er tussen 1681-1691 gemiddeld ongeveer 370 morgen binnen die tiendblokken (voor een toelichting, zie bijlage tien) ingezaaid, tussen 1700 en 1710 werd gemiddeld zo'n 380 morgen ingezaaid en tussen 1710 en 1716 ongeveer 390 morgen. In de jaren 1724-1739 was slechts 310 morgen en in de periode 1741-1745 kwam het ingezaaide areaal net boven de 290 morgen uit.⁵⁷ Waarschijnlijk nam ook de oppervlakte bouwland af.

GRAFIEK 5.1. De ontwikkeling van de omvang van het gewassenareaal in zeven tiendblokken in Elst en Valburg, 1642-1772.

Bron: bijlage tien.

We kunnen ons afvragen of deze conclusie juist is. Ten eerste is het mogelijk dat er vanaf 1720 meer niet-tiendbare gewassen verbouwd werden, waardoor de oppervlakte tiendbare gewassen verminderde, maar niet de oppervlakte bouwland. We kunnen echter aan de hand van de boedelbeschrijvingen aantonen, dat alle gewassen die in de Over-Betuwe verbouwd werden tussen 1670 en 1745, ook genoemd werden in de opgaven aangaande de tiendblokken. Over alle in die tijd in de Over-Betuwe verbouwde gewassen werd de tiend geheven. De niet-tiendbare aardappel kwam pas aan het einde van de 18e eeuw op.

Een andere reden om onze bevindingen te wantrouwen zou kunnen zijn, dat de boeren de tienden mogelijk afkochten. We hebben daar echter niets over in de bronnen gevonden. Bovendien is het onwaarschijnlijk dat in een gebied waar de grond vooral verpacht werd, de tienden massaal afgekocht werden. Immers, men was er nooit echt zeker van dat men op de bouwning kon blijven. Het is daarenboven niet erg waarschijnlijk dat boeren, in een tijd waarin de graanprijzen zeer sterk daalden, bereid waren een dergelijk grote uitgave te doen.

We gaan er dus vanuit dat het bezaaide areaal daadwerkelijk is afgenomen na 1720. Het is niet toevallig dat deze afname juist toen plaatsvond, want na 1720 zakten de graanprijzen naar een dieptepunt. Er bleef voor de boeren niets anders over dan het opgeven van bouwland. Zo konden ze bezuinigen op de lonen, die, zoals we nog zullen zien, niet daalden, en belastingen zoals de tienden en het bezaai. Er hoefde minder geploegd te worden en minder arbeid ingezet te worden bij het binnenhalen van de oogst, die waarschijnlijk toch al niet veel voorstelde. Want het zal vooral het minder opbrengende zomergewas haver geweest zijn dat op deze waarschijnlijk relatief lage bouwgronden en dus marginale grond verbouwd werd. Kennelijk bracht dit gewas te weinig op. We zien het areaal zomergewassen dan ook afnemen na 1720 (bijlage tien). Het was overigens geen unieke Overbetuwse ontwikkeling. Elders in Nederland en het rivierengebied werd ook het lage bouwland omgezet in grasland.⁵⁸

Een andere oorzaak voor de afname van het bezaaide areaal was misschien dat het land vaker gebrakt werd ter bestrijding van het onkruid, dat als gevolg van het slechter worden van de waterhuishoudkundige situatie, meer kans kreeg. Dat laatste speelde natuurlijk wel mee, hoewel door de aanleg van het Pannerdens kanaal kort daarvoor, de omstandigheden waarschijnlijk juist iets waren verbeterd. Een grote rol speelde dit in ieder geval niet, want daarvoor ging de afname van het bezaaide areaal te snel. Bovendien betekende vaker braken of zomervagen (dat wil zeggen: het bewerken van het grond door ploegen en eggen in de zomer van het braakjaar), dat er juist meer werk verzet moest worden. Dat zou de loonkosten niet doen afnemen, maar juist verhogen. De opbrengsten van deze marginale landen zouden daardoor waarschijnlijk nauwelijks verbeteren. De percelen bouwland werden voor langere tijd omgezet in grasland, althans, men liet ze onbezaaid liggen.

Mogelijk werd een deel van het marginale bouwland wat vaker voor enkele jaren 'dries' gelegd en werd het na verloop van tijd gescheurd om weer een jaar of twee gebruikt te worden als bouwland, waarna het opnieuw een paar jaar niet bebouwd werd. Het land werd dan met het onkruid en de wilde grassen, die als groenbemester dienden, af en toe gebruikt als extensieve veeweide. Dat laatste bevorderde de vruchtbaarheid van het land eveneens. Zo bracht het land met een minimum aan arbeidskosten toch nog wat op. Duidelijk is dat de bedrijfsvoering na 1720 op veel bedrijven werd geëxtensiveerd.

Toen de prijzen weer aantrokken na 1750 kon het voor de boeren weer aantrekkelijk zijn het marginale bouwland vaker in bewerking te nemen. Dat zal pas na 1770/80 tot een duidelijke ontwikkeling geleid hebben. In het kleigebied van Utrecht en Buren nam de oppervlakte bouwland na 1780 weer toe.⁵⁹ Zeker toen de prijzen na 1795 sterk stegen werd het grasland omgezet in permanent bouwland. Volgens de Statistieke beschrijving werden in die tijd aanzienlijke stukken grasland onder de ploeg gebracht.⁶⁰ Toch kon men niet onbeperkt grasland omzetten in bouwland. Alleen de 'hellingen', dat wil zeggen de grond tussen de 'hoge' stroomruggen en de 'lage' komgronden, kwamen daarvoor in aanmerking. Aan het begin van de 19e eeuw werd de maximale omvang van het bouwland weer bereikt.

In 1826 werd de verwachting uitgesproken dat de boeren als gevolg van de slechte prijzen wel weer akkerland zouden omzetten in grasland, maar dat gebeurde niet, of slechts in beperkte mate. In 1846 was de verhouding bouwland-grasland ongeveer gelijk aan die van omstreeks 1820, zo hebben we gezien.⁶¹ Dat had waarschijnlijk vooral te maken met het feit dat de prijzen na 1818 relatief veel minder slecht waren dan na 1720 en met het feit dat die al weer snel herstelden.

Misschien dat de omzetting in grasland een tijdelijke zaak was, zodat dit niet uit de cijfers naar voren komt. Dat de bedrijfsvoering na 1818 zeker wel werd geëxtensiveerd, blijkt uit de toename van het aantal elzenpassen. Het bouwland werd met elzen beplant, die om de vijf jaar werden 'gehakt'. Zo bracht dit bouwland, bij lage graanprijzen, toch nog wat geld op. Zodra de graanprijzen weer stegen, werden de elzen gerooid en werden de akkers met graan ingezaaid. Mogelijk werden na 1720 ook meer elzenpassen aangelegd.⁶² De structurele daling van het bouwland in de Over-Betuwe gebeurde in ieder geval pas na 1875 en niet al in de eerste helft van de 19e eeuw, zoals uit de opmerkingen van Van Zanden opgemaakt zou kunnen worden.⁶³ Uit het feit dat in de periode 1927 - 1938 de graslanden tot op zekere hoogte aaneengesloten lagen, blijkt dat men na 1875 vooral de overgangen van stroomruggen naar komgronden als grasland in gebruik nam. Zo heeft men dat na 1720 waarschijnlijk ook gedaan (vergeleijk kaarten 5.2 en 5.3 met elkaar).

Opvallend is, dat in een gebied waar het grootste deel van de grond werd verpacht, de boeren in de gelegenheid werden gesteld om bouwland

om te zetten in grasland en andersom. Hoewel we wel bepalingen in de pachtcontracten tegengekomen zijn waaruit blijkt, dat er geen grasland gescheurd mocht worden, kon van deze bepaling afgeweken worden, zoals tijdens de perioden van veepest. En dus ook, naar nu is gebleken, als de economische omstandigheden daar om vroegen. Het lijkt erop dat de boeren weinig in de weg werd gelegd bij het aanpassen van de bedrijfsvoering. De boeren in de Over-Betuwe waren wat dat betreft niet minder vrij dan bijvoorbeeld de boeren in Groningen, die, dankzij het beklemrecht, steviger in het zadel zaten. Pacht vormde geen belemmering, indien de bedrijfsvoering aangepast moest worden.⁶⁴

5.4. TARWE, WINTERGERST EN ROGGE

De bronnen laten er geen misverstand over bestaan: tarwe was gedurende de gehele onderzoeksperiode het belangrijkste gewas. Het eerste jaar waarin we over het ingezaaide areaal gegevens hebben is 1642. De 17e en 18e-eeuwse gegevens komen van de al genoemde opgaven van zeven tiendblokken in Valburg en Elst, waarin de gewassen over zo'n gemiddeld 340 morgen worden gespecificeerd (grafiek 5.1, bijlage tien). In 1642 was 40% van het gewassenareaal bezaaid met tarwe. De gegevens uit 1642 zeggen echter niet zoveel, omdat ze maar één jaar betreffen en ze slechts een beperkte oppervlakte beslaan. Voor de periode 1668-1734 hebben we meer gegevens. Hoewel het areaal tarwe regelmatig nabij de 40% van het totale gewassenareaal binnen de tiendblokken kwam, was het gemiddelde per periode doorgaans beduidend lager. Meestal lag het areaal tarwe tussen de 25 en 35% van het totaal, maar het areaal lag vaker boven de 30% dan daaronder. Het lijkt erop dat het areaal tarwe ook in de 19e eeuw doorgaans groter was dan 30% van het totaal. In 1846 was zelfs 39% bezaaid met dit gewas (zie tabel 5.1).

We hebben de indruk dat het areaal tarwe op lange termijn niet sterk is toe- of afgenomen. Op korte of middellange termijn deden zich wel opmerkelijke verschuivingen voor. Eind jaren zestig van de 17e eeuw werd er gemiddeld 27% van het areaal met tarwe verbouwd, tussen 1674 en 1678 was het aandeel toegenomen tot 35%. Daarna was de oppervlakte gemiddeld per periode tussen 31-33%. Pas na 1700 zien we het gemiddelde areaal tarwe voor relatief lange tijd afnemen en zakt het gemiddelde per periode onder de 30%. Deze afname werd vooral veroorzaakt door twee zeer slechte jaren. Zowel in 1709 als in 1711 mislukten de wintergewassen grotendeels. Beide jaren waren nat, in 1711 had de Over-Betuwe zelfs te kampen met een overstroming. Toen de schade in het voorjaar duidelijk werd, probeerde men deze alsnog te beperken door veel zomergewassen in te zaaien. Mogelijk was eind jaren zestig van de 17e eeuw ook iets dergelijks aan de hand.

Begin jaren dertig van de 18e eeuw nam de tarwe zelfs meer dan 40% van

het totale areaal in beslag. Deze relatieve groei was echter niet zozeer een gevolg van een absolute toename van het areaal tarwe, maar kwam omdat het totale gewassenareaal was afgenomen, waarbij vooral het areaal zomergewassen minder werd. Er werden dus verhoudingsgewijs meer wintergewassen verbouwd, waaronder tarwe. In paragraaf 5.3 hebben we gezien dat na 1720 het slechtste bouwland werd omgezet in semi-permanent grasland. Dit bouwland dat op de lage stroomruggonden lag, werd voordien waarschijnlijk vooral door zomergewassen in beslag genomen, omdat het land in de wintermaanden en het voorjaar te nat was voor de wintergewassen.

Na 1750 werden dit land langzamerhand weer als bouwland in gebruik genomen. In hoeverre dit een relatieve afname van het areaal tarwe te weeg heeft gebracht weten we niet. In 1772 was er wel erg veel land in de zeven tiendblokken ingezaaid met tarwe, namelijk 50%. Toen was echter nog niet veel grasland omgezet in bouwland. Dit cijfer heeft bovendien, juist omdat het slechts één jaar en een beperkt gebied betreft, niet zoveel waarde. Drie hele boeren, van wie we toevallig van één jaar het bouwplan kennen, hadden halverwege de jaren zeventig respectievelijk 32, 36 en 42% van hun gewassenareaal met tarwe ingezaaid (zie tabel 5.4). In 1813, het eerste jaar dat we informatie hebben over het gewassenareaal in het hele gebied, was daarvan 37% met tarwe ingezaaid en daar kwam nadien niet veel verandering in (zie tabel 5.1).

GRAFIEK 5.2. Het areaal wintergewassen per periode in procenten van het totale ingezaaide bouwland in zeven tiendblokken in Elst en Valburg, 1668-1734.

Bron: bijlage tien.

TABEL 5.1. De gewassen tussen 1813 en 1856 in procenten van het totale gewassenareaal (exclusief klaver).

Jaar	Tarwe	Rogge	Winter- gerst	Haver	Boek- weit	Aard- appel	Olie- zaad	Tabak	Bonen	Erwten	Diver- sen
1813	37	9	15	10	5	6	1	5	12*	—	—
1845	36	11	5	11	3	16	1	6	7	3	1
1846	39	14	3	7	4	13	4	6	5	4	2
1856	36	14	2	7	4	15	3	6	7	2	3

Bron 1813: zie bijlage dertien; 1846 en 1856: *Mededeelingen en berigten*; 1845: *Mededeelingen en handelingen*. * inclusief groenten.

Aan het verbouwen van tarwe waren nadelen verbonden. Het is namelijk een veeleisend gewas. Het behoort tot de zogenaamde consumptieve schakels in de vruchtopvolging. Na tarwe wilden maar weinig gewassen nog gedijen. Alleen klaver, dat overigens tot 1750 niet voorkwam in de Over-Betuwe, en bonen brachten volgens een Groningse bron na tarwe nog aardig wat op. In de Over-Betuwe werd echter regelmatig nog haver na tarwe ingezaaid. Bovendien waren de productiekosten van tarwe hoog. Het gewas laat zich moeilijk dorsen, omdat het zaad zeer vast in de aar zit.⁶⁵ Het gewas werd derhalve vooral in de wintermaanden gedorst, want hoe harder het vroom, hoe gemakkelijker het dorsen ging.⁶⁶ Overigens gebeurde vrijwel al het dorswerk in de wintermaanden. Een voordeel van een vaste korrel is wel, dat bij het binnenhalen van de oogst en bij zware wind weinig zaad verloren ging.

Het grote voordeel van tarwe was echter, dat het redelijk bestand is tegen water en vorst. De kalk- en vochthoudende middelzware klei- of zavelgrond van de Overbetuwse stroomruggen was uitstekend geschikt voor tarwe. Zelfs op de wat lagere gronden kon de tarwe goed groeien. Dat alles gold in versterkte mate voor de zogenaamde rode tarwe, de witte tarwe en de ristarwe, tarwesoorten die veelvuldig in de Over-Betuwe, althans aan het begin van de 19e eeuw, werden verbouwd. Een nadeel van de ristarwe was, dat de opbrengsten per hectare (in hectoliters) laag waren. De lage opbrengsten werden enigszins gecompenseerd door het hoge hectolitergewicht van het zaad.⁶⁷

Hoe geschikt de klei op de stroomruggen in de Over-Betuwe in theorie ook was voor tarwe, kennelijk moest er meer gebeuren, zoals het wieden van onkruid, om de oogst goed te laten slagen. Want in de praktijk was de opbrengst van de tarweoogst in de Over-Betuwe zó laag, dat men zich zou kunnen afvragen of het verbouwen van een ander gewas in plaats van (een deel van de) tarwe niet veel voordeliger zou zijn geweest. Omstreeks 1730 bracht een hectare bezaaid met tarwe meestal minder dan 10 hl (ongeveer 700 kg) gemiddeld op. Ook in de 17e eeuw was de opbrengst per hectare laag en aan het begin van de 19e eeuw was dat eveneens het geval (zie bijlage veertien). In andere delen van Nederland, met name in Zee-

land, was de opbrengst van tarwe per hectare veel hoger, vaak meer dan het dubbele.⁶⁸

Dat de verbouw van dit gewas desondanks niet werd opgegeven, kunnen we terugvoeren op de extensieve bedrijfsvoering op de grote bedrijven, waardoor de kosten laag waren. Zo werd er betrekkelijk weinig gewied in de Over-Betuwe. We gaan hier in paragraaf 5.12 dieper op in.

De veranderingen in het areaal wintergerst, een gewas dat goed groeit op de wat hoger gelegen kleigronden, waren op lange termijn groter. In 1642 nam de wintergerst 10% van het gewassenareaal in beslag, tussen 1668-1670 ongeveer 13%, maar na 1685 ging het gemiddelde rap omhoog. In de periode 1691-1695 was gemiddeld 25% van het gewassenareaal met wintergerst ingezaaid. Hiermee had het zijn maximale omvang in de Over-Betuwe bereikt. Dit lijkt een poging tot intensivering van de bedrijfsvoering geweest te zijn, want het areaal haver, een gewas dat minder verzorging nodig had, nam in die tijd af, zo zullen we nog zien. Na 1695 nam het areaal wintergerst weer iets af. Tussen 1711 en 1715 was niet meer dan 18% met wintergerst bezaaid, maar hier speelde ook het slechte oogstjaar 1711 een rol (grafiek 5.2). Het lijkt erop dat het areaal wintergerst nadien tussen de 14 en 20% schommelde, want in 1742, 1745 en in 1772 nam de wintergerst respectievelijk 15, 20 en 14% in beslag (bijlage tien). Per boer kon het areaal gerst sterk uiteenlopen. Van drie hele bedrijven weten we van één jaar halverwege de jaren zeventig de oppervlakte gerst, waarbij het vooral om wintergerst ging. Een boer had in april 1774 19% van zijn areaal met wintergerst ingezaaid, een andere in juni 1776 iets meer dan 7% ingezaaid en de derde in datzelfde jaar niet minder dan 43% (tabel 5.4). Na 1813, toen 15% van het gewassenareaal door wintergerst werd ingenomen, nam het areaal wintergerst snel af. In 1856 was nog maar 2% met wintergerst ingezaaid.

De fysieke opbrengst van wintergerst was in de 18e eeuw 18 tot 20 hl per ha. Wintergerst wordt relatief vroeg ingezaaid rijpt ook relatief vroeg af, waardoor het onkruid minder kans krijgt.⁶⁹ Toch is de opbrengst bij lange na niet te vergelijken met de oogstresultaten in Groningen of Zeeland.⁷⁰ Het gewas vormde echter voor de boeren in de Over-Betuwe een goed alternatief voor tarwe, want de geldelijke opbrengt per hectare was ongeveer gelijk.

Ook gerst behoorde tot de veeleisende schakels van de vruchtopvolging en dit gewas moest dus regelmatig afgewisseld worden met andere gewassen.⁷¹ Hoewel gerst zagezegd een 'krachtige' bodem nodig heeft, werd het gewas, evenals tarwe, niet direct na de gemeste zomervaaag ingezaaid. Doorgaans volgde gerst op koolzaad, erwten, bonen en haver of op de ongemeste zomervaaag. Aardappelen zijn minder geschikt als voorvrucht, omdat de wintergerst dan te laat wordt ingezaaid. Misschien is de teruggang van het areaal wintergerst na 1813 ook in verband te brengen met de groei van het areaal aardappelen (zie tabel 5.1). De vroege rijping van het

gewas had als voordeel dat het gewas minder last had van de droogte en dat er meer tijd beschikbaar was om de grond klaar te maken voor het opvolggewas.⁷²

Het areaal rogge was gedurende de 18e eeuw vrij klein. Toen was gemiddeld per periode 5% of minder van het gewassenareaal met rogge bezaaid. Gedurende een groot deel van de 17e eeuw lijkt het areaal rogge aanmerkelijk groter te zijn geweest. In 1642 was wel 15% met rogge bezaaid, tussen 1668 en 1670 gemiddeld 8%, zo ook in de periode 1681 en 1685 en tussen 1691-1695 gemiddeld 6%. Mogelijk dat het areaal rogge reeds in het derde kwart van de 18e eeuw weer in omvang toenam, in 1772 was het areaal 7%, in 1813 9% en daarna nam het areaal toe tot 14%.

De opbrengst van rogge in hl per hectare was op de klei niet bijster hoog. De opbrengst was mogelijk iets hoger dan die van tarwe, maar zeker veel lager dan die van wintergerst. Rogge was minder geschikt voor lage en natte gronden. De klei bood voor dit gewas dus beperkte mogelijkheden.⁷³ Op het zand, waar meer rogge werd verbouwd, was de oogstopbrengst per hectare vaak beter.⁷⁴

Hoewel de klei zeer geschikt was voor wintergranen, met name voor tarwe en gerst, kon de oogst van deze gewassen jammerlijk mislukken. In grafiek 5.3 zien we daar voorbeelden van. Het aantal jaren waarin de oogst was mislukt, lijkt mee te vallen. In 1674, 1709, 1711 en 1741 was het areaal ver beneden het gemiddelde. De belangrijkste oorzaak lag bij het slechte weer: voortdurende regenval en overstromingen, maar de strenge winters speelden vooral ook een belangrijke rol hierbij. Het jaar 1709 was een slecht jaar voor de Over-Betuwe en overigens niet alleen voor dat gebied.⁷⁵ Het areaal wintergewassen in de Over-Betuwe bestond in het voorjaar van 1709 nog slechts uit ongeveer 30% van het areaal wintergewassen van de jaren daarvoor. De extra zomergewassen, zoals haver, zomergerst, boekweit, bonen en erwten, die men inzaaide toen bleek dat de oogst ging mislukken, maar die veel minder opbrachten dan de wintergewassen, moesten de schade zoveel mogelijk beperken.

In 1711, het jaar van de al genoemde dijkdoorbraak, was de schade aan de wintergewassen nog groter. De oppervlakte besloeg in 1711 niet meer dan zo'n 15% van de jaren daarna. Blijkbaar was het in dat jaar minder goed mogelijk dit te compenseren met zomergewassen, want de oppervlakte daarvan was veel minder groot dan in 1709 (bijlage tien). Ook in het duurrejaar 1741 was het areaal wintergewassen relatief klein en mislukte de oogst ten dele. Ook nu werd weer compensatie gezocht in het vergroten van het areaal zomergewassen. Ook hierbij speelde de strenge winter een rol. Maar er was eveneens sprake van wateroverlast, want zowel in 1740 (ook een duurrejaar of een jaar van, in de woorden van Faber, '*crise de subsistence de type ancien*'⁷⁶) als in 1741 brak de dijk bij Elden (en Bemmelt) door.

GRAFIEK 5.3. Het areaal wintergewassen in zeven tiendblokken in Elst en Valburg in procenten van het totale gewassenareaal, 1642-1772.

Bron: zie bijlage tien.

Mogelijk dat in 1674 ook de strijd met de Fransen een rol speelde. Het rivierengebied lag in de frontlinie en de Fransen trokken zich pas in het voorjaar van 1674 plunderend terug. De opkomende wintergewassen werden waarschijnlijk vertrapt. Het eerste wat de boeren deden toen de Fransen weg waren, was de boel omploegen en zomergewassen inzaaien.

Wat in grafiek 5.3 ook zichtbaar is, is de structurele en percentuele toename van het areaal wintergewassen na 1720. We hebben al eerder gezegd dat we deze ontwikkeling in verband moeten brengen met afname van het totale gewassenareaal en bouwland, waarbij vooral het marginale bouwland met zomergewassen minder werd.

5.5. OLIEZADEN

Volgens de Statistieke beschrijving was 'oliezaad' aan het begin van de 19e eeuw een van de hoofdgewassen van het rivierengebied.⁷⁷ Maar volgens onze waarnemingen, kwamen olie�aden in de Over-Betuwe gedurende de gehele onderzoeksperiode op beperkte schaal voor. In 1642 was 4% van het gewassenareaal met olie�aden ingezaaid, tussen 1681-1690 was gemiddeld 6 à 7% ingezaaid, maar daarna kwam het gewas gedurende lange tijd niet boven 3% gemiddeld uit. Alleen in de jaren na 1720, toen het totale areaal kleiner was, namen olie�aden verhoudingsgewijs meer ruimte in

beslag (grafiek 5.2). Aan het begin van de 19e eeuw was niet meer dan 1% met oliezaden bezaaid. Het gewas kwam in de eerste helft van die eeuw mogelijk niet boven de 4% uit (tabel 5.1).

Kool- raap- of aveelzaad, gewassen uit dezelfde familie, werden alle drie in de Over-Betuwe verbouwd. Ze hebben uiteenlopende eigenschappen. Zo zijn de opbrengsten van koolzaad doorgaans hoger dan die van raap- en aveelzaad en geven de korrels van de laatste minder olie. De opbrengsten van aveelzaad zijn weer beter dan die van raapzaad. Aveel- en raapzaad hebben het voordeel dat ze minder kwetsbaar zijn dan koolzaad. Vorst en kwelwater vormen een grote bedreiging voor koolzaad. Raap- en aveelzaad hadden dus meer kans van slagen. Deze gewassen doen het ook uitstekend op minder goede grond en konden zelfs een redelijk oogst opleveren na een ander gewas en na de ongemeste zomer-voor of -vaag, terwijl koolzaad altijd na de gemeste zomervraag ingezaaid moest worden.

Daarmee kreeg koolzaad in de Over-Betuwe een zeer specifieke functie, namelijk als voorgewas van tarwe of wintergerst, omdat deze laatste gewassen weliswaar ook een krachtige grond nodig hebben, maar beter niet na de gemeste zomervraag ingezaaid konden worden. Volgens 19e-eeuwse schema's van de gehanteerde rotatiesystemen werd de wintergerst echter wel direct na de gemeste zomervraag ingezaaid. Maar in het 19e-eeuwse Groningen bestond er een duidelijk verband tussen de groeiende teelt van wintergerst en de toename van het areaal koolzaad.⁷⁸ Aveelzaad werd later ingezaaid (half augustus-half september) dan koolzaad (half juli-half augustus) en, als vanwege het slechte weer geen koolzaad ingezaaid kon worden, lukte dat met aveelzaad mogelijk nog wel.

Kortom de verschillende oliezaden werden afhankelijk van de situatie al dan niet ingezaaid. De bronnen vermelden meestal niet om welk van de oliehoudende gewassen het ging, gewoonlijk spreken ze van zaad. Het is mogelijk dat er soms zelfs herikzaad werd bedoeld, een onkruid dat oliehoudend is, maar toch ook wel (noodgedwongen) werd geoogst en verkocht (zie paragraaf 5.12). Derhalve kunnen we het areaal oliezaad niet verder specificeren.⁷⁹

Koolzaad is een gewas dat op klei meestal zeer goede oogsten geeft, maar dan wel op de hoger gelegen lichtere gronden. Wat betreft de opbrengst van deze gewassen in hl per hectare in de Over-Betuwe, kunnen we echter zeggen dat koolzaad in de eerste helft van de 19e eeuw minder opbracht dan in Groningen en Zeeland. In 1822 leverden de akkers in de Over-Betuwe tussen de 14 en 28 hl per ha. Maar dit was kennelijk een uitzonderlijk goed jaar. In 1823 was de oogst veel slechter, namelijk tussen de 9 en 14 hl per ha. Er was sprake van een goed jaar, indien de opbrengst tussen de 13 en 17 hl per hectare lag, terwijl in Zeeland meestal 26 hl per ha werd gehaald en in Groningen de gemiddelde opbrengst tussen 1817 en 1826 19 hl per hectare was. Aveelzaad bracht minder op dan koolzaad, in de Over-Betuwe in een goed jaar maximaal 14 hl per ha.⁸⁰

5.6. HAVER, ZOMERGERST EN BOEKWEIT

Van de zomergewassen nam haver lange tijd de belangrijkste plaats in. Tussen 1668 en 1715 was gemiddeld per periode tussen de 13 en 19% van de zeven tiendblokken bezaaid met haver, waarbij de omvang van het areaal ten dele bepaald werd door het al dan niet gelukken van de wintergewassen (grafiek 5.4). Tussen 1686-1695 was het areaal relatief klein. Het lijkt erop dat het areaal op lange termijn afnam. Na 1720 hield dit vermoedelijk verband met het opgeven van het marginale bouwland. Of het areaal na 1750 nog (tijdelijk) toenam, weten we niet, maar in 1813 was 10% van het areaal bezaaid met haver, na 1845 niet meer dan 7% (tabel 5.1).

Haver werd niet of in beperkte mate op de markt verkocht (zie paragraaf 6.10). Het gewas was vooral voor de eigen veestapel bestemd, met name voor de paarden. Een boer met zeven tot tien paarden had de haver oogst zelf hard nodig. Er werd zelfs te weinig geproduceerd om in de eigen behoefte te kunnen voorzien (bijlage vijftien). Dat het areaal haver desondanks afnam, kwam omdat er (naar omstandigheden betere) alternatieven beschikbaar kwamen. Ten eerste kon men het na 1720 dries gelegde of helemaal opgegeven marginale bouwland beweiden. Mogelijk

GRAFIEK 5.4. Het aandeel van zomergewassen per periode in procenten van het totale gewassenareaal in zeven tiendblokken in Elst en Valburg, 1668-1715.

Bron: zie bijlage tien.

werd het dries gelegde land als haverland gebruikt, waarbij het af en toe gescheurd en met haver ingezaaid werd en zodoende hoge opbrengsten gaf.⁸¹ Ten tweede werd er steeds meer klaver verbouwd na 1750 (zie paragraaf 5.9) en ten derde gaf de introductie van de hakselsnijder in de eerste helft van de 19e eeuw de boeren meer mogelijkheden om stro aan de dieren te voeren (paragraaf 6.9).

In theorie waren de kleigronden, ook de zware en relatief laag gelegen gronden in het rivierengebied, zeer geschikt voor haver. Waar de grond voor tarwe en wintergerst te nat was, kon haver nog redelijk groeien. Het gewas had geen vaste plaats nodig binnen het rotatiesysteem, de opbrengst was na elk ander gewas redelijk, ook nog aan het einde van de vruchtwisseling.⁸² Volgens de Statistieke beschrijving waren de opbrengsten veel minder wisselvallig, dan die van andere gewassen. Het gewas had weinig verzorging nodig en was daarom zeer geschikt voor de extensief werkende boeren in de Over-Betuwe.

Haver was eveneens uitstekend geschikt om in te zaaien als de wintergranen dreigden te mislukken. Dat is ook precies wat we zien gebeuren. In jaren waarin de wintergranen mislukten, zit het areaal haver ver boven het gemiddelde. In 1674, 1709 en 1711 werd wel 25 tot 30% van het gewassenareaal met haver ingezaaid (grafiek 5.5). In die jaren werd haver

GRAFIEK 5.5. Het aandeel van het areaal haver in procenten van het totale gewassenareaal in zeven tiendblokken in Elst en Valburg, 1642-1772.

Bron: zie bijlage tien.

wel op de markt verkocht, zodat de boeren toch nog wat inkomsten hadden. Kortom, haver was lange tijd een onmisbaar gewas voor de boeren en een belangrijke schakel in het rotatiesysteem. Maar de opbrengst van dit gewas kon het verlies aan wintergranen slechts ten dele compenseren, want de gemiddelde prijs van haver lag doorgaans op nog geen 40% van die van tarwe. Volgens Wttewaall was de opbrengst van haver, indien dit gewas werd ingezaaid in goed bereide grond die oorspronkelijk voor tarwe was bestemd, echter zo groot, dat deze het verlies aan tarwe goed kon vervangen.⁸³

Maar zoals van vrijwel alle gewassen in het rivierengebied, was ook de opbrengst van haver per hectare relatief laag. En in vergelijking met andere kleigebieden waren de opbrengsten van haver in de Over-Betuwe wel heel erg laag. In dit gebied was de opbrengst tussen 13 en 15 hl gemiddeld per ha, terwijl in Groningen en Zeeland bijna het driedubbele werd gehaald. Hoe slecht de oogst doorgaans was in het rivierengebied, blijkt ook uit het relatief lage hectoliter-gewicht van haver.⁸⁴ Dit was natuurlijk het gevolg van het feit dat de haver vaak op de lagere gronden werd ingezaaid, die nog meer geteisterd werden door het onkruid dan de hoger gelegen landerijen. Bovendien werd haver vaak als laatste gewas in de rotatiecyclus ingezaaid.⁸⁵ Het is echter duidelijk dat de boeren met dit gewas, met een minimum aan inspanning, toch nog wat opbrengsten probeerden te behalen en kregen.

Doorgaans werd er in de Over-Betuwe nauwelijks zomergerst en weinig boekweit ingezaaid (grafiek 5.4). Zomergerst nam normaal gesproken niet meer dan 1 of 2% van het areaal in beslag, boekweit iets meer, zo'n 2 à 3%. In de eerste helft van de 19e eeuw was zo'n 5% met boekweit bezaaid.

De boeren gaven de voorkeur aan wintergerst boven zomergerst, omdat de opbrengst van de eerste meestal hoger en de prijs doorgaans beter was. Dat de boeren weinig boekweit verbouwden, kwam mogelijk omdat het een zeer kwetsbaar ('allerteederst') gewas was. Bovendien gedijt boekweit vooral goed op armere gronden. Het gewas werd derhalve veelvuldig op de zandgronden verbouwd en met deze opbrengsten kon de markt waarschijnlijk goed voorzien worden. In het rivierengebied had boekweit als laatste gewas na de zomervaag in de met zand gemengde kleigronden nog wel een functie.⁸⁶

Niettemin waren er jaren dat zomergerst meer dan 10 tot wel 20% van het areaal in beslag nam en ook boekweit ver boven het gemiddelde uitkwam. We weten inmiddels wat de oorzaak daarvan was.

5.7. BONEN EN ERWTEN

Meestal is niet duidelijk welke soorten bonen en erwten er verbouwd werden, maar in die gevallen waarin de bronnen, met name de boedelbe-

schrijvingen, iets specifiekker zijn, blijkt het meestal om paardebonen en grauwe erwten te gaan. De Statistieke beschrijving bevestigt dit. Naast paardebonen werden er ook nog duivebonen geteeld. De bonen namen tussen 1668 en 1715 per periode gemiddeld tussen de 4 en 11% van het areaal in beslag, erwten tussen de 3 en 7% (grafiek 5.4). In de eerste helft van de 19e eeuw namen bonen tussen de 5 en 7% van het areaal in beslag en erwten tussen de 2 en 4%. De bonen werden grotendeels aan de paarden en koeien gevoerd, de erwten werden voornamelijk verkocht.

Opvallend is dat in perioden waarin het areaal met erwten afnam, het areaal met bonen toenam en andersom (bijlage tien). Bonen en erwten hadden dan ook een vergelijkbare functie binnen het rotatiesysteem. Ze werden niet in de eerste plaats verbouwd voor het geldelijk gewin, maar omdat de gewassen een gunstige invloed hadden op de productiviteit van de landbouw.

In een sterk op de graanbouw gerichte akkerbouw, zoals die in de Over-Betuwe, vormden bonen en erwten een belangrijke en onmisbare schakel in de vruchtwisseling. Bonen en erwten behoren tot de vlinderbloemigen en zijn derhalve stikstof verzamelende gewassen. Met hun diepgaande wortelstelsel vinden ze nog voedsel en water in lagen waar de vlakwortelende granen niet bij kunnen komen. Ze gedijen dus nog goed na de consumptieve gewassen als tarwe en wintergerst. Bovendien zorgen de diepgaande wortels voor een goede bodemstructuur en blijft er na de oogst stikstof met de wortel- en stoppelresten in de grond achter. Daarnaast hebben deze planten een onkruid onderdrukkende werking, omdat de grond door hun bladeren goed wordt beschaduwd. Bonen en erwten speelden dan ook wat dat betreft een met klaver vergelijkbare rol.⁸⁷ Het hoeft daarom ook niet te verbazen dat het areaal bonen en erwten in de eerste helft van de 19e eeuw was afgenomen, want het areaal klaver was tegelijkertijd toegenomen.

Bonen zijn een gewas voor de zware klei; erwten kunnen ook op mindere grond gedijen. De bonen werden doorgaans in de tarwestoppels ingezaaid. Men ploegde dus niet vooraf, hetgeen bij de erwten wel gebeurde. Uit 18e-eeuwse gegevens blijkt dat de bonenoogst erg laag was, maar deze cijfers mogen we wantrouwen, omdat ze gebaseerd zijn op weinig gegevens (bijlage veertien). De cijfers uit de Statistieke beschrijving (1826) geven een gunstiger beeld. Volgens deze bron werd gewoonlijk 13 tot 16 hl per hectare gehaald. Ook de opbrengst van grauwe erwten was meestal zo hoog. In Groningen en Zeeland bracht een hectare toen echter veel meer op, althans volgens Van Zanden. Maar volgens de cijfers van Priester waren de opbrengsten in Groningen niet veel beter (16 hl per hectare gemiddeld voor bonen en 15 hl voor erwten in de periode 1817-1826) dan in de Over-Betuwe.⁸⁸ Misschien was dit relatief goede resultaat te danken aan de onkruid onderdrukkende werking van deze gewassen.

5.8. AARDAPPELEN

Een van de eerste aanwijzingen dat er aardappelen verbouwd werden in de Republiek komt uit de Over-Betuwe. Het is een vermelding in een boedelbeschrijving van Hendrik Keultjens, een halve boer uit Bemmelen, waaruit blijkt dat hij in 1699 '1 cuijp off vleiston met erd appelen' bezat.⁸⁹ De volgende vermeldingen zijn van latere datum. Albert Jansen uit Doornenburg bewaarde in 1718 wat aardappelen bij de andere etenswaren. Dibbet Hendricx uit Herveld kocht in 1735 twee zakken aardappelen. Hoewel er niet bij staat van wie hij deze kocht, mogen we aannemen dat het van iemand uit de buurt was. Michiel van Swelm uit Haalderen (Bemmelen) had in 1737 een halve zak aardappelen op voorraad. Het zijn incidentele vermeldingen, die niet duiden op een uitgebreid areaal.⁹⁰ We kunnen dit echter niet verifiëren met de gegevens uit de zeven tiendblokken, omdat aardappelen niet tiendplichtig waren in Gelderland. Maar juist omdat ze dat niet waren, mogen we ervan uitgaan dat de omvang van het areaal aardappelen nog lange tijd weinig voorstelde.⁹¹

Na 1760 neemt het aantal vermeldingen in de boedelbeschrijvingen iets toe. Sommige beschrijvingen spreken vanaf die tijd van aardappelland, hetgeen een direct bewijs is dat het gewas in de Over-Betuwe werd verbouwd. Na 1770 hadden steeds meer mensen aardappelen op voorraad en nam het aantal mensen dat aardappelen verbouwde sneller toe. Maar de aardappel werd zeker tot na 1790 op kleine schaal geteeld.⁹² Hoeveel grond die kleine percelen met aardappelen in beslag namen, is niet te zeggen, maar veel zal het niet geweest zijn. In 1813 was niet meer dan 6% van het areaal bepoot met aardappelen, vergelijkbaar met de omvang van het areaal tabak. Maar in tegenstelling tot dit laatste gewas, werden de aardappelen vooral voor eigen gebruik verbouwd. Daar kwam echter al gauw verandering in. Het areaal nam na die tijd zo snel toe, dat de Statistieke beschrijving van 1826 reeds vermeldt dat de Overbetuwse boeren meer aardappelen verbouwden dan voor eigen gebruik nodig was. In 1845 was 16% van het areaal met aardappelen bepoot. Na een lichte inzinking als gevolg van de aardappelziekte werd in 1856 15% van het areaal door de aardappel in beslag genomen (tabel 5.1).

De vraag is, wie zich vooral met de aardappelteelt bezig hielden. Waren dat de hele boeren, de halve boeren, de keuters of de tabakkers en arbeiders? De literatuur spreekt in dit verband vooral van spadeboeren, geringe boeren of dagloners die kleine percelen aardappelland pachtten, vaak voor eigen gebruik. Ook tabakkers hielden er dikwijls kleine percelen aardappelland op na.⁹³

De aardappel was een arbeidsintensief gewas, de kosten per hectare waren hoog. Een hectare met aardappelen vroeg drie tot vier maal meer arbeid dan een hectare tarwe of koolzaad. Het aardappelland werd gespit en niet geploegd. Een hectare omspitten kostte 60 dagen, terwijl het ploegen van een hectare drie dagen duurde. In tegenstelling tot een hectare

tarwe werd het aardappelland zorgvuldig gewied. Het oogsten van een hectare aardappelen nam veel meer tijd in beslag dan het binnenhalen van een hectare tarwe.

Het verbouwen van aardappelen lijkt dus minder geschikt geweest te zijn voor de extensieve en omvangrijke graanbedrijven in de Over-Betuwe. Maar tegenover hoge kosten, stonden hoge opbrengsten. In de Bommelerwaard was men in 1830 ongeveer 130 gulden aan arbeidskosten per hectare aardappelland kwijt (exclusief kosten grondbewerking in het braakjaar). De opbrengsten waren in dat jaar 320 gulden per ha. De boer hield dus toen ongeveer 190 gulden aan dit land over, als we even alleen rekening houden met de arbeidskosten. Dat was veel meer dan hij aan een hectare tarwe kon verdienen. Volgens de opgave uit de Bommelerwaard was de opbrengst minus arbeidskosten in 1830 per hectare tarwe ongeveer 110 gulden. We moeten echter wel voorzichtig zijn met deze cijfers, omdat ze ten dele geconstrueerd zijn.⁹⁴

De grote boeren zullen zeker wel aardappelen verbouwd hebben. Laat-18e-eeuwse boedelbeschrijvingen bevestigen dit, hoewel de meeste vermeldingen in inventarissen van kleine boeren voorkomen. Ook toen het areaal aardappelen in de eerste helft van de 19e eeuw uitgebreid werd en meer voor de verkoop werd verbouwd, zullen grote boeren aardappelen voor de markt hebben geproduceerd. Een bijkomend, maar zeker niet onbelangrijk voordeel was, dat deze bladvruchten een sterk onkruid-onderdrukkende werking hadden. Rond 1850 was de aardappel definitief in het rotatiesysteem in de Betuwe opgenomen.⁹⁵

Toch waren het waarschijnlijk niet (de arbeiders van) de grote boeren die het grootste deel van het aardappelland in de Over-Betuwe bewerkten.⁹⁶ De reden daarvoor was dat het verpachten van aardappelland vermoedelijk meestal niet ongunstig was voor de grote boeren. Als we uitgaan van het bovengenoemde Bommelse voorbeeld waarbij een hectare aardappelland 320 gulden opbracht, leverde dat de boer bij halfpacht – als we even geen rekening houden met de kosten die hij had – 160 gulden op. Dat is weliswaar minder dan de eerder genoemde 190 gulden, maar het voordeel was, dat bij halfpacht het risico gedeeld werd. Bovendien moeten we bij het bedrag van 190 gulden, zoals gezegd, enig voorbehoud maken. In 1830 waren de aardappelprijzen relatief erg hoog.⁹⁷ Bij lagere prijzen en gelijkblijvende lonen (die tussen 1650-1850 vrijwel niet veranderden, zoals we zullen zien), was het voor de grote boer nog aantrekkelijker om het aardappelland te verpachten. In 1831 bracht een hectare aardappelen gemiddeld bijna minder dan helft op dan het jaar daarvoor. Bij een gemiddelde opbrengst van 180 gulden per hectare en dezelfde arbeidskosten (130 gulden per ha), gaf de grote boer er zeker de voorkeur aan het aardappelland in halfpacht uit te geven. Daarenboven is het niet denkbeeldig dat de oogst van een perceel aardappelen dat verpacht werd, doorgaans hoger was, dan indien dit land door het eigen personeel werd bewerkt. Want een dagloner zal zich meer inzetten om een hoge op-

brengst te bereiken, als hij een perceel (ten dele) voor eigen rekening gebruikt, dan als hij dat volledig in dienst van een boer doet. Immers in het eerste geval loopt hij risico, in het tweede geval niet. De aardappel was met tabak en tuinbouwproducten een gewas dat bij uitstek geschikt was voor het kleine boerenbedrijf, omdat een kleine oppervlakte met deze gewassen, voor zover de oogst niet voor eigen gebruik werd aangewend, met enige inspanning, toch nog een aardig inkomen kon opleveren.

In hoeverre het voor een dagloner, tabakker of keuter aantrekkelijk bleef om aardappelland te pachten, hing af van de prijzen. Aangezien het aardappelland waarschijnlijk vaak door vrouw en kinderen werd bewerkt, moesten de prijzen wel heel laag zijn, wilde dat niet meer voordelig zijn. De dagloner zelf zal zoveel mogelijk in loondienst gewerkt hebben. Voor het dagloners- tabakkers- en keutergezin, dat eigenaar was van de grond en dus geen pacht hoefde af te dragen, was de aardappel een zeer geschikt gewas.

Vanwege het feit dat de aardappel een zeer arbeidsintensief gewas was en er zorgvuldig onkruid werd gewied, is het te verwachten dat de opbrengsten per hectare in het rivierengebied niet veel lager waren dan elders in Nederland. Afhankelijk van de soort aardappel bracht een hectare in de Bommelerwaard omstreeks 1825 120 tot 190 hl gemiddeld op. Het gemiddelde in Groningen was in de periode 1817-1827 ongeveer 190 hl per ha. In 1813 waren de Gelderse cijfers niet veel slechter dan die van Groningen en Zeeland.⁹⁸

5.9. KLAVER

Op de gunstige gevolgen van de introductie van klaver op de agrarische ontwikkelingen is al verschillende malen gewezen. Oorspronkelijk bedoeld als voedergras, waardoor de veestapel (en de mestvoorziening) op peil gehouden of uitgebreid kon worden, had dit gewas op lange termijn tevens een voor tijdgenoten onverwachte positieve invloed op de bodemvruchtbaarheid, met name de stikstofvoorziening. In Norfolk (Engeland) veranderde de bedrijfsvoering in de 18e eeuw volledig, mede als gevolg van de introductie van klaver. In de plaats van een drieslagstelsel ontstond er in de loop van de tijd de zogenaamde '*Norfolk four course*', een rotatiesysteem waarin klaver een belangrijke plaats innam en waarin de betekenis van de braak was afgenomen of waarin deze geheel was verdwenen. Het gevolg was dat de opbrengst van graan sterk toenam.⁹⁹

Op de noordelijke kleigronden in Nederland bracht klaver in de eerste helft van de 18e eeuw uitkomst als voedergras, omdat daar een relatief tekort aan grasland was ontstaan. Met het omzetten van grasland in akkerland wilden de boeren de akkerbouwproductie verhogen en zo hun inkomsten tijdens de neergaande trend veiligstellen. Ook in Groningen was het bijkomende en aanvankelijk onbedoelde effect van de klaverteelt dat

de bodemvruchtbaarheid aanmerkelijk verbeterde. Als bladrijk gewas ging het namelijk de veronkruiding tegen. En dankzij het goede wortelstelsel en het stikstofverzamelend vermogen, zorgde de plant, als deze eenmaal (in het tweede jaar) was ondergeploegd, voor een vruchtbaardere bodem dan na de teelt van bonen en erwten mogelijk was.¹⁰⁰

Klaver werd in de Over-Betuwe relatief laat geïntroduceerd. Toen omstreeks 1750 klaverzaad in Groningen door handelaren via advertenties in de krant werd aangeboden, werd het in de Over-Betuwe nog nauwelijks verbouwd. Omstreeks 1750 werd er een bepaling betreffende klaver in de pachtcontracten aangaande de Overbetuwse bezittingen van het huis Bergh opgenomen. Het was een bepaling omtrent de tiend, waaruit blijkt dat de boeren ook over klaver de tiend moesten betalen.¹⁰¹ Maar het gewas werd toen zeker niet algemeen verbouwd, de eerste vermeldingen in de boedelbeschrijvingen zijn van latere datum. Vanaf 1770 werd klaver in de Over-Betuwe meer algemeen verbouwd.¹⁰² De boedelbeschrijvingen waarin klaver wordt genoemd, spreken vanaf die tijd vaak van enkele akkers of morgens per bedrijf. De hele boer Frederik Jansen Driessen uit Andelst had in 1776 6% (twee morgen) van zijn gewassenareaal met klaver bezaaid. Hendrik Copper, hele boer uit Elst, had in hetzelfde jaar meer dan 5% van zijn gewassenareaal met klaver ingezaaid. Derk Holweg, halve boer uit Zetten, had in 1784 maar liefst vier morgen met klaver bezaaid. En het gewas nam bijna 15% (vijf morgen) van het gewassenareaal in beslag, dat Hendrik Jansen, hele boer uit Elst, in 1794 in gebruik had. Ook Janna Jansen, halve boerin uit Slijk Ewijk, zaaide in 1824 15% van haar gewassenareaal met klaver in.¹⁰³

In 1846 was volgens een opgave 920 ha in de Over-Betuwe met klaver ingezaaid, iets meer dan het areaal rogge, dat 14% van het gewassenareaal in beslag nam (tabel 5.1). Dat lijkt uitzonderlijk veel, want in 1845 was iets minder dan 400 ha met klaver bezet. Het verschil heeft echter vooral een brontechnische oorzaak. Het is maar de vraag of er in 1845 veel minder was ingezaaid dan in 1846.¹⁰⁴

We kunnen ons afvragen waarom klaver zo laat in de Over-Betuwe werd geïntroduceerd. Het antwoord is, dat er tot 1750/70 was geen behoefte aan klaver was, althans als groenvoedergewas. In hoeverre het vóór 1750 bekend was dat klaver een positieve invloed had op de bodemvruchtbaarheid, weten we niet. Maar indien het al bekend was, dan vonden de boeren dat kennelijk onvoldoende reden om dit gewas te gaan verbouwen; te meer daar ieder nieuw gewas een zeker risico met zich meebracht. Als groenvoedergewas was klaver niet noodzakelijk, omdat er voldoende grasland beschikbaar was. In de Over-Betuwe, maar ook in de rest van het rivierengebied, was het na 1650 vermoedelijk nauwelijks nog mogelijk grasland om te zetten in akkerland. De maximale omvang van het bouwland was rond 1650 reeds bereikt. Alle hoger gelegen gronden waren als zodanig in gebruik. Toen de prijzen na 1720 een dieptepunt bereikten, werd het bouwland zelfs belangrijk ingekrompen en nam de oppervlakte gras-

land toe. Klaver als alternatief voor gras en hooi was dus niet nodig.

Na 1750 toen de prijzen aantrokken, werd er weer meer grond als akkerland in gebruik genomen. De percelen die drie, vier, vijf decennia of nog meer daarvoor waren omgezet in grasland. Tegelijkertijd nam ook de veestapel toe, vooral na 1780 zien we het aantal runderen, met name bij de hele boeren, groeien. Na 1820 ging de groei van het aantal runderen nog sneller (zie paragraaf 6.14). De toename van het aantal runderen viel dus samen met een afname van de oppervlakte grasland. Klaver vormde in die tijd dus wel een goed en noodzakelijk alternatief.

We mogen de toename van het areaal klaver dus in de eerste plaats in verband brengen met de groeiende veestapel na 1770/80. Maar het zal de boeren in de Over-Betuwe na 1750 langzamerhand bekend zijn geworden, dat klaver een gunstige invloed had op de bodemvruchtbaarheid. De positieve ervaringen van de Groningse en Friese boeren zullen hun zeker ter ore zijn gekomen. Toen de veestapel toenam, hadden de Overbetuwse boeren ook meer haver kunnen verbouwen, maar dit areaal bleef, nadat het vanaf 1720 sterk was afgenomen, relatief klein. Ze kozen voor klaver, eerst aarzelend, maar niet lang na 1770 leek het gewas, zoals gezegd, al aardig geaccepteerd. In hoeverre dit een juiste keus was, zullen we in paragraaf 5.12 zien.

In de 19e eeuw was met name de rode klaver een belangrijke schakel in het rotatiesysteem. De hoger gelegen kleigronden vormden een uitstekende bodem voor dit gewas. Witte klaver werd vooral voor de aanleg van kunstweiden aangewend. In de Over-Betuwe werd, net zoals in het 18e-eeuwse Friesland, de zogenaamde klaverbouwmethode toegepast. De rode klaver werd in maart, april en mei tussen de opkomende tarwe of de rogge of tegelijk met de zomergerst of haver ingezaaid. Nadat de tarwe, de rogge of de andere gewassen van het veld waren gehaald, werd de klaver in het najaar beweide of gemaaid en het jaar daarop nog een aantal keer gemaaid, de laatste keer soms nog in oktober, alvorens het werd ondergeploegd voor het volgende gewas.¹⁰⁵

5.10. TABAK

In de jaren vóór 1650 werd er vermoedelijk nog geen of weinig tabak in de Over-Betuwe verbouwd. Niet lang daarna gebeurde dat in ieder geval wel, zoals in 1654 in Elst.¹⁰⁶ Op welke schaal tabak toen verbouwd werd, is onbekend, maar waarschijnlijk werd er weinig tabak geteelt. De verspreiding van dit gewas ging echter snel. In 1668 hielden al tientallen mensen in de Over-Betuwe zich met de teelt van tabak bezig. In die tijd was gemiddeld 4% van het areaal met tabak beplant. Afgezien van de jaren 1674-1678 toen het areaal betrekkelijk gering was, nam tabak tot 1742, het laatste jaar waarover we in de 18e eeuw gegevens hebben, 4 tot 6% van het gewassenareaal in de zeven tiendblokken in beslag (bijlage tien). Aan het

GRAFIEK 5.6. De ontwikkeling van het areaal tabak in zeven tiendblokken in Elst en Valburg 1668-1742.

Bron: zie bijlage tien.

begin van de 19e eeuw was 5% beteeld met tabak, daarna nam het areaal toe tot 6%.

In grafiek 5.6 hebben we de ontwikkeling van het areaal tabak afgebeeld. Het zijn absolute cijfers, te weten het aantal morgens tabak in zeven tiendblokken in Elst en Valburg.¹⁰⁷ Opvallend is hoe sterk het areaal fluctueerde, vooral tussen 1668 en 1705. Waarom de schommeling na die tijd lijkt af te vlakken, kunnen we slechts gissen. De sterke fluctuatie had mogelijk onder andere te maken met de onzekere aanvoer van Amerikaanse tabak naar Amsterdam, waar sinds het midden van de 17e eeuw de grote stapelmarkt van tabak was gevestigd. Niet voor niets was de tabaksbouw in den lande geïnitieerd door Amsterdamse kooplui, zodat deze over een buffer konden beschikken en van aanvoer voor de tabaksspinnerijen verzekerd waren. De inlandse tabak ging in die periode dan ook vooral naar Amsterdam en werd daar verwerkt.¹⁰⁸ Na 1707 verbeterde de aanvoer vanuit Amerika, omdat de Engelsen hun konvooi-systeem aanpasten.¹⁰⁹ Na 1720 ging steeds meer inlandse tabak direct naar het buitenland, deze vraag was waarschijnlijk op lange termijn vrij constant.

Tabak nam binnen de Overbetuwe landbouw een aparte plaats in. Het gewas werd op kleine percelen en doorgaans door arbeiders, ambachtslieden en keuters verbouwd. De meeste grote boeren hielden zich er niet mee bezig. Zij hadden hun tabaksland in deelpacht uitgegeven. Het is

niet onwaarschijnlijk dat de grote boeren een belangrijke rol speelden in de verspreiding van dit gewas, omdat ook zij daarmee hun dalende inkomen gedeeltelijk op peil konden houden. Het feit dat de verbouw ten dele in deelpacht gebeurde, heeft de verspreiding vergemakkelijkt, omdat zo de risico's van een dergelijk nieuw gewas werden gedeeld.

Het gewas viel buiten het normale rotatiesysteem dat de grote boeren toepasten. Sterker, de keuters en arbeiders verbouwden tabak vaak jaren achtereen op hetzelfde perceel, hoewel ze de tabak ook wel afwisselden met andere gewassen.¹¹⁰ Dat deden ze overigens niet alleen om redenen van de noodzakelijk geachte vruchtwisseling. Grafiek 5.6 laat zien dat de ontwikkelingen op de markt hen tussen 1668 en 1705 dikwijls dwongen een ander gewas op het tabaksland in te zaaien. Waren in 1669 29 mensen in de zeven tiendblokken in Elst en Valburg met tabaksteelt bezig, in 1676 waren dat er niet meer dan elf.¹¹¹

In tegenstelling tot de meeste andere gewassen, was tabak een zeer arbeidsintensief gewas. Mede om die reden was het mogelijk om minder te roteren. Want de grond werd beter bemest en beter verzorgd en men deed veel meer aan het wieden van onkruid. Het hakken, schoffelen en wieden werd meerdere keren herhaald. Het vergde ook meer tijd om het tabaksland gebruiksklaar te maken, omdat de tabak uitgeplant moest worden op opgehoogde bedden of wallen, nadat de plantjes eerst in tabakskisten waren gekweekt. De wallen beperkten de wateroverlast. Zeer arbeidsintensief was bijvoorbeeld het snijden en opspijlen van de tabak. Het snijden hield in, dat er een tien centimeter lange insnijding in de tabaksbladeren werd gemaakt om het drogen te bevorderen en om ze aan spijlen te kunnen rijgen, waarna ze ter droging werden opgehangen. Er kwam echter nog veel meer kijken bij het telen van tabak. Roessingh heeft daar verslag van gedaan. We hoeven daar dus niet verder op in te gaan.¹¹²

Om een morgen (0,85 ha) naar behoren te bewerken, waren volgens de maire van Wageningen, van april tot oktober drie arbeidskrachten nodig van 's morgens vroeg tot 's avonds laat en soms waren ze ook 's nachts nog bezig. Ook in de winter was er veel werk te verzetten. Voor een morgen tabak was acht maal meer arbeid nodig dan voor een morgen graan. Voor een morgen tabak in de Over-Betuwe was verhoudingsgewijs mogelijk nog meer arbeid nodig, gezien het extensieve karakter van de graanbouw aldaar.¹¹³ Aan de andere kant was de tabaksteelt in het rivierengebied minder intensief dan op het zand. Duidelijk was, dat dit werk moeilijk op de grote boerenbedrijven erbij gedaan kon worden en dat de kleine gezinsbedrijven daarvoor uitermate geschikt waren en een aantal gezinsleden er een dagtaak aan had.

Het was voor de grote boeren niet eens aantrekkelijk dit gewas te verbouwen. Want acht maal meer arbeid leverde zeker niet acht maal meer opbrengst op. Het is moeilijk de gemiddelde geldelijke opbrengst per hectare voor de graanboeren in de Over-Betuwe over de gehele periode te berekenen. Maar vergelijken we gemakshalve de opbrengst van alleen tar-

we in guldens per hectare met die van tabak, dan komen we tot de conclusie dat tabak op gezette tijden vier tot vijf maal per hectare meer opbracht dan tarwe. Bedroeg de opbrengst van tarwe in de periode 1781-1790 per hectare gemiddeld ongeveer 70 gulden, een hectare tabak bracht 280 tot 350 gulden bruto op.¹¹⁴ Deze verhouding was natuurlijk niet altijd hetzelfde, omdat de prijzen veranderden. Bovendien waren de opbrengsten in guldens per hectare van koolzaad, haver en andere gewassen anders dan die van tarwe, hoewel de geldelijke opbrengst van wintergerst aardig met die van tarwe overeenkwam. Daarnaast kan een verschuiving tussen de levering van aardgoed en bestgoed de opbrengsten uit de verkoop van tabak sterk veranderd hebben, omdat het aardgoed (het blad dat het eerst geplukt werd) tot circa 1820 veel goedkoper was dan het bestgoed, maar daarna een stuk duurder. De cijfers zijn echter tamelijk illustratief: grote boeren zullen niet gauw tabak verbouwd hebben.

Dat is ook op een andere wijze aan te tonen. Per jaar vroeg een hectare tabak ongeveer 9.000 uur aan arbeid.¹¹⁵ Gaan we ervan uit dat er gemiddeld veertien uur per dag gewerkt werd, dan was er voor ongeveer 640 dagen werk, dus voor iets meer dan twee arbeiders het hele jaar door.¹¹⁶ Als men tien stuivers per dag betaald kreeg – en dat was een redelijk bedrag voor een arbeider in de Over-Betuwe, zoals we nog zullen zien – dan kostte een hectare tabak ongeveer 320 gulden aan arbeidsloon. Werde er maar dertien uur per dag gewerkt, dan was de boer 350 gulden aan arbeidskosten kwijt.¹¹⁷ Hij was dus, indien hij in de periode 1781-1790, toen de tabaksprijzen niet eens zo slecht waren, tabak liet verbouwen door zijn eigen arbeiders, meer aan arbeidskosten kwijt, dan de hectare tabak hem bruto opgeleverd zou hebben. Het is een grove schatting, want indien hij vrouwen en kinderen bij de productie inschakelde was hij minder kwijt aan arbeidskosten. Hiermee is echter wel duidelijk dat het voor een grote boer niet echt loonde om op eigen kosten tabak te verbouwen. Hij kon beter wat grond aan een tabakker verpachten. Dat leverde hem bij halfpacht in het onderhavige geval bruto 150 gulden op.

De andere 150 gulden was dus in dat geval voor het tabakkersgezin. Dat is relatief weinig, want voor dat bedrag waren iets meer dan twee (half)volwassen gezinsleden voltijds aan het werk, terwijl een arbeider dit bedrag, bij voldoende werkgelegenheid, in zijn eentje kon verdienen. Het zullen dus ten dele de vrouwen en kinderen zijn geweest, die zich met de teelt van tabak bezig hielden.¹¹⁸ De mannen zullen zich (ten dele) als arbeider zijn blijven verhuren; de ambachtslieden bleven gewoon hun beroep uitoefenen. Bovendien kon het verbouwen van andere gewassen, als daar nog tijd voor was, het inkomen aanvullen.

Als de helft van de oogst niet als deelpacht afgestaan hoefde te worden, omdat de keuter of arbeider eigenaar was van de grond, waren de verdiensten helemaal niet zo slecht. Immers voor een bruto-opbrengst van een hectare tabakslaan, te weten ongeveer 300 gulden (waar nog wel allerlei kosten afgetrokken moesten worden), moest 9.000 uur gewerkt wor-

den, terwijl een arbeider voor ongeveer 4.000 uur 150 gulden ontving.¹¹⁹ Iets meer dan twee (half)volwassen gezinsleden konden met de teelt van een hectare tabak het loon van twee volwassen arbeiders verdienen. Het kwam overigens maar zelden voor dat een arbeider het hele jaar door werk had, dus meestal was het loon een stuk lager dan 150 gulden. En als de arbeider maar acht stuivers ontving per dag, dan was het nog aantrekkelijker om tabak te verbouwen.

Doorgaans werd er echter veel minder dan een hectare per bedrijf met tabak verbouwd, niet zelden was dat slechts één hond (of nog minder), een zesde deel van een morgen (= 0,15 ha).¹²⁰ Maar met dit kleine perceel, kon jaarlijks zo'n 50 gulden gemaakt worden, waarvoor ongeveer 100 dagen gewerkt moest worden. Dat was eenderde van het loon van een arbeider die daarvoor eveneens 100 dagen lang tien stuivers per dag moest verdienen. Het bedrag was voor het arbeiders/tabakkersgezin een belangrijke aanvulling op het gezinsinkomen, ook als de helft van dat bedrag als pacht afgedragen moest worden. Van de 25 gulden die na aftrek van de pacht overbleef (in de praktijk werd de pacht waarschijnlijk in natura betaald), moest nog wel iets afgetrokken worden voor allerlei belastingen (bijvoorbeeld de tiend) en productiekosten om de netto opbrengst te verkrijgen. Maar met dit resterende bedrag, dat misschien zo'n 20 gulden was, kon de arbeider/tabakker volledig in de jaarlijkse roggebehoefte van het huishouden/gezin voorzien.¹²¹

Veel half-tabakkers, dat waren de tabakkers die de helft van de oogst afdroegen als pacht, zullen het niet anders gewild hebben. Ten eerste gaf dit gewas en deze pachtvorm velen zonder eigen grond de gelegenheid een deel van het inkomen via een eigen bedrijfje te verdienen. Dat gaf meer status. In het algemeen werkte men liever op het eigen bedrijf, dan (volledig) afhankelijk te zijn van loonarbeid.¹²² Bovendien was het minder bezwaarlijk vrouwen en kinderen op het eigen bedrijf in te schakelen dan op het bedrijf van een ander (de grote boer). Ten derde speelde bij de keuze voor deelpacht de spreiding van risico's een rol. Tabak was een risikant gewas, de oogst kon gemakkelijk mislukken, de markt kon instorten. In feite werd bij halfpacht niet alleen de opbrengst, maar ook het risico met de verpachter gedeeld. Daarenboven droeg de verpachter vaak in de productiekosten bij. De verpachter zorgde voor de mest en de schuur waar de tabak kon drogen en hij ploegde of spitte het land voor de tabakker om.¹²³ Daarnaast was er altijd nog het loon dat door de andere leden van het tabakkersgezin werd binnengebracht.

Het arbeidsintensieve karakter van de teelt had tot gevolg dat een gemengd bedrijfje met een klein areaal tabak – Roessingh spreekt in dit geval van 25% van het totaal – al snel een typisch tabaksbedrijf genoemd kan worden.¹²⁴ Maar of het merendeel van het gezinsinkomen uit dit bedrijfs-onderdeel kwam, is voor veel bedrijfjes nog maar de vraag.

Het is niet waarschijnlijk dat de prijs van arbeid van arbeiders, keuters en ambachtslieden, die zich met de tabaksbouw bezighielden, zich lang-

durig onder de marktprijs van arbeid bevond. Op de gezinsbedrijven waren het vermoedelijk vooral de vrouwen en kinderen die zich met de tabak bezighielden. Hun arbeid werd veel lager gewaardeerd dan die van arbeiders. Indien de tabakker eigenaar was van de grond, was de kans dat de arbeid die hij en zijn gezin aan de verbouw van tabak besteedde te laag gewaardeerd werd, nog kleiner. We hebben gezien dat een arbeider met wat eigen grond in de jaren 80 van de 18e eeuw met het zelf verbouwen van tabak ongeveer evenveel kon verdienen als met het werken bij een boer. Een eigen bedrijf had dan vanzelfsprekend de voorkeur. Met name de arbeiders zullen zich ieder jaar weer hebben afgevraagd wat voordeliger was, werken bij de boer of een deel van de (gezins)arbeid aanwenden voor het verbouwen van tabak. Dat ze niet ten koste van alles en te allen tijde vasthielden aan de verbouw van tabak (en aan het eigen bedrijfje), blijkt wel uit het feit dat het areaal tabak sterk fluctueerde tussen 1668 en 1705 – in sommige jaren werd wel de helft minder tabak verbouwd dan in andere jaren – en uit het feit dat na 1720 een kwart van het areaal tabak pardoos langdurig werd opgegeven. Aan ‘zelfexploitatie’ op het eigen bedrijf zullen ze niet (lang) gedaan hebben, daarvoor waren ze teveel met de markt verbonden. In die zin weken de kleine boerenbedrijfjes in de Over-Betuwe af van die in de meer zogenaamde peasanteske samenlevingen.¹²⁵ Er werd in slechts beperkte mate onder de marktprijs gewerkt. Dat betekende niet dat het inkomen niet beneden het bestaansminimum kon komen.

In de Over-Betuwe was dus zeker een grens aan wat Van Zanden het Chayanov-effect noemt, waarbij de relatieve positie van kleine boeren sterker werd, omdat ze er de voorkeur aan gaven op hun eigen bedrijf te werken en daarom zelfs bereid waren onder de marktprijs van lonen te werken.¹²⁶ Waarschijnlijk waren het vooral de halftabakkers, die, omdat ze de helft van hun oogst aan de verpachter moesten afstaan, als eersten hun bedrijfje (tijdelijk) opgaven.

5.11. DE FUNCTIE EN BETEKENIS VAN DE VEEHOUDERIJ VOOR DE BEDRIJFSVOERING. DE INTERNE LEVERANTIES

Het waren de ‘interne leveranties’ die de veeteelt voor de akkerbouw van belang maken en andersom. Dit begrip duidt op de wederzijdse afhankelijkheid van de afzonderlijke bedrijfsonderdelen. De paarden leverden in feite trekkracht aan de akkerbouw en alle dieren op de boerderij leverden mest aan dit bedrijfsonderdeel. De akkerbouw leverde daarentegen voedergewassen, granen, peulvruchten en moeilijk verkoopbare goederen zoals stro en kaf.¹²⁷

In het rivierengebied werd de trekkracht door paarden geleverd. Deze trekkracht was onmisbaar voor de uitoefening van het bedrijf, behalve voor de intensieve bedrijven van de tabakkers en de aardappeltelers, die

de grond doorgaans spitten. De relatief zware kleigrond vereiste veel trekkracht. Soms moest de ploeg door wel zes paarden getrokken worden, maar meestal waren vier paarden voldoende. Een flink aantal hele boeren beschikten over meer dan één ploeg. Het is niet verwonderlijk dat de hele en halve boeren een groot aantal paarden bezaten. Een hele boer met acht tot tien volwassen paarden was geen uitzondering, halve boeren hadden doorgaans tussen de vier en zes paarden (bijlage negen). Ze hadden alle paarden nodig tijdens de piekperiodes, zoals bijvoorbeeld in het najaar, niet alleen voor het ploegen en eggen, maar ook voor het vervoeren van het ongedorste graan en stro naar de zolders, bergen en schuren en het gedorste koren naar de markt.¹²⁸ En als de hele of halve boer een paard niet zelf nodig had, kon hij dit verhuren aan de boeren met te weinig paarden om de zware klei te bewerken. Want een keuter met niet meer dan twee paarden zal toch ook minstens vier paarden nodig hebben gehad voor het trekken van de ploeg.

Van essentieel belang was eveneens de levering van mest door de veehouderij aan de akkerbouw. Toen de veestapel in de tweede helft van de 18e eeuw toenam (zie paragraaf 6.14), nam de gemiddelde opbrengst per hectare eveneens toe. Maar dit was evenzeer het resultaat van een betere gewassenrotatie, waarbinnen klaver een belangrijke plek had ingenomen, als van een hogere mestproductie. Mest was niet de enige factor. Dat werd nog eens duidelijk, toen de productie per hectare in de Over-Betuwe in de eerste helft van de 20e eeuw, lang na de introductie van kunstmest, nog steeds laag was in vergelijking met die in de overige kleigebieden in Nederland. De voornaamste oorzaak was de slechte waterhuishoudkundige situatie van het rivierengebied. Daar waar de omstandigheden waren verbeterd, was de opbrengst per hectare echter relatief goed.¹²⁹

We hebben weinig 17e en 18e-eeuwse informatie over mest en bemesting. De voornaamste bron vormen de pachtcontracten, waaruit blijkt dat men zuinig was op mest. De pachter mocht de mest niet meenemen indien hij het bedrijf verliet. Het was de pachters verboden grasland te scheuren en er werden soms minimale eisen gesteld aan het aantal stuks vee dat de boer op de graslanden moest laten weiden (zie paragraaf 4.12).

Ook de boedelbeschrijvingen zijn tamelijk zwijgzaam ten aanzien van mest. Een paar inventarissen vermelden een mestvaalt, die overigens een geringe waarde vertegenwoordigde. Volgens de Statistieke beschrijving bevonden de niet overdekte mesthopen zich doorgaans op het erf nabij de stallen, 'door uitruiming van dezelve verkregen'. Soms werd de mest met stro vermengd. Had men de mest direct nodig, dan hoopte men de mest op, zodat het beter broeide; zoniet, dan werd de mest meer verspreid.

Het vee stond alleen in de winter op stal. Het systeem van de zomerstalvoeding, waarbij het vee ook in de zomer op stal stond en waarbij er zo min mogelijk mest verloren ging, kwam in de jaren na 1820 op, maar veel ingang heeft dit systeem niet gevonden. Wel werden er volgens Wttewaall

tussen de Rijn en Waal toen steeds meer overdekte mestvaalten gebouwd, waarin de mest niet met regen en zonneschijn in aanraking kwam en waarin het jongvee losliep en zo de mest vasttrapte, zodat de kwaliteit van de mest niet achteruitging.¹³⁰

Volgens de Statistieke beschrijving werd een perceel bouwland aan het begin van de 19e eeuw eens in de vier tot vijf jaar gemest. Maar vermoedelijk gebeurde dat minder vaak, want volgens dezelfde bron volgde op een jaar met gemeste zomervraag (= het braakjaar) een cyclus van zeven jaar. Niet zelden werd er gebraakt zonder dat er gemest werd. Als er gemest werd, dan werd er ongeveer 50 voer stalmest per morgen aangebracht, dat wil zeggen 50 met twee paarden bespannen volgeladen lange wagens. De boeren hadden dus alleen al veel paardenkracht nodig om het land te bemesten. Omstreeks 1850 werd tijdens een cyclus van acht jaar twee maal gemest, het eerste jaar werden er 40 volgeladen wagens mest over de akker verspreid en in het vierde jaar 25 wagens. Een minder arbeidsintensieve vorm van bemesting met dierlijke mest, was het weiden van schapen op de akkers, waar zelfs schapen van de Veluwe voor overkwamen.¹³¹

De veehouderij, met name de paarden- en de rundveehouderij, leverde ook producten voor de markt. Gedurende de gehele onderzoeksperiode werden er runderen en paarden gefokt en werden er ossen vetgeweid voor de markt. We zullen nog zien dat het belang van deze bedrijfsonderdelen op gezette tijden aanzienlijk was en dat de betekenis van deze bedrijfsonderdelen toe- of afnam op het ritme van de op- en neergaande golven van de conjunctuur. De boeren hebben menig agrarische crises overleefd mede dankzij de veehouderij.

Dat de veehouderij van een relatief grote betekenis was in de Over-Betuwe, is niet toevallig. Ten eerste beschikten de boeren in dit gebied over uitstekende graslanden, met name de uiterwaarden, die alleen als grasland aangewend konden worden en dus goed via de veehouderij te gelde gemaakt konden worden. Ten tweede was het houden van rundvee op bedrijven met veel bouwland een goede mogelijkheid om toch nog iets te verdienen aan de grote hoeveelheden stro die jaarlijks werden geproduceerd. Dat gold vooral in tijden waarin de veevoederprijzen relatief laag waren. Dit nevenproduct kon worden vervoerd aan de runderen en het andere vee. De introductie van de hakselsnijder in de eerste helft van de 19e eeuw stelde de boeren in het rivierengebied beter in staat de veestapel uit te breiden en in te spelen op de toenemende vraag naar ossen vanuit het buitenland (paragraaf 6.9). Ook brachten de marginale bouwgronden zo nog wat op door er haver, die als veevoeder werd gebruikt, op te verbouwen.

5.12. ONKRUID, BRAAK, VRUCHTOPVOLGING EN BESCHOT

In de 17e en de 18e eeuw was de opbrengst of het beschot van de meeste gewassen per morgen of hectare erg laag, zo hebben we gezien. In Gro-

ningen en Zeeland deden de boeren het wat dat betreft veel beter. Toch mogen we de bedrijfsvoering in de Over-Betuwe niet als slecht of achterlijk bestempelen. De grote boeren, over wie we het in deze paragraaf zullen hebben, hadden goede redenen hun bedrijf te bestieren zoals dat gebeurde. Bovendien stonden de ontwikkelingen niet stil in dit gebied: omstreeks 1850 zag de landbouw in de Over-Betuwe er heel anders uit dan rond 1650 en was er grote vooruitgang geboekt.

Het grootste probleem vormde het onkruid, dat welig tierde op de Overbetuwse akkers. Tijdgenoten hebben zich hier dikwijls over uitgelaten. Halverwege de 19e eeuw werden de graanakkers van de Neder-Betuwe beschreven als ware bloementuinen van klapprozen, korenbloemen, kamille en herik. Herik kwam zoveel voor dat het koren dikwijls 'geheel en al met een tapijt van gele bloemen bedekt' was.¹³² De oorzaak lag vooral bij de relatief ongunstige waterhuishoudkundige situatie van het gebied (paragraaf 5.2). Ook kwam er veel onkruid met de mest het land op. Onkruid kreeg vaak eerder de kans omhoog te komen dan de ingezaaide gewassen en die kwamen daardoor in de verdrukking.

Het onkruid diende derhalve bestreden te worden. Dit kostte echter zeer veel moeite en leverde niet altijd voldoende resultaat op. Herik bijvoorbeeld, een eenjarige plant, die in juni en juli bloeit, was een van de hardnekkigste onkruiden in de zomergewassen. Het zaad behoudt zijn kiemkracht nog jarenlang na onderploegen. Soms moest men het land wel twee jaar achtereen braak leggen, ter bestrijding van de opkomende kiemplantjes. Wanneer er helemaal geen houden meer aan was, maakten de boeren van de nood een deugd: men liet de plantjes afrijpen en probeerde het herikzaad, dat oliehoudend was, te verkopen. De boeren konden er vaak nog een beste prijs voor krijgen, want uit dit zaad kon goede lampolie gemaakt worden. Uit het zaad kon bovendien een soort mosterd gemaakt worden, zij het van een matige kwaliteit.¹³³ Op dit zaad werd wellicht zelfs de tiend geheven, want in 1709 werd herikzaad apart vermeld in de opgaven aangaande de zeven tiendblokken in Valburg en Elst. Het is niet onmogelijk dat men met de veel voorkomende term 'zaad', ten dele herikzaad bedoelde (bijlage tien). Herik werd al in de 16e eeuw als oliezaad verkocht.¹³⁴

Dreps of dravik is een ander onkruid, dat veel op de grens van zandstreken en rivierdalen voorkwam en tussen de wintergranen, met name de rogge, groeide. Het is een middelhoog tot hoog eenjarig gras, dat in het najaar kiemt en in het begin van de zomer bloeit. We zijn het een enkele keer in de Overbetuwse bronnen tegengekomen, maar dreps kwam ongetwijfeld vaker voor. In 1658 droeg de pachter van de Baarskamp, bouwung te Driel, de helft van zijn oogst af als pacht, waaronder 1,8 hl dravik.¹³⁵

Ook dravik bleef lang kiemkrachtig en kon in natte jaren plotseling massaal tevoorschijn komen op een ogenschijnlijk dravikvrije grond. Soms nam de dreps of dravik de hele akker in beslag. Wieden was onmogelijk, omdat de plant pas van de rogge onderscheiden kon worden als de

aar zich ontwikkeld had. Het was tevens moeilijk om het drepszaad uit het roggezaad te zeven. Ongewild zaaide men de dreps dan opnieuw met de rogge in. Dat was echter niet alleen maar nadelig. Dravik is ook te beschouwen als halfgraan, al was brood bereid met dravik van slechte kwaliteit. In hoeverre de boeren in de Over-Betuwe dreps in het brood verwerkten, is onbekend. Het voordeel was, dat indien rogge met dreps was uitgezaaid, het oogstrisico werd verminderd, want als het voorjaar erg nat was, kon men de dreps vaak nog oogsten. Dreps kon ook gebruikt worden als paardenvoer.¹³⁶

De benaming 'worghkruit', een plant die in 1709 samen met erwten, vlas en zomergerst drie morgen binnen de zeven tiendblokken in Valburg en Elst in beslag nam, duidt eveneens op een onkruid (bijlage tien). Dit worghkruit, waarmee mogelijk akkerwinde werd bedoeld, een plant die zich om de graanhalmen wond en daarmee veel schade aanrichtte, was evenmin zonder waarde. Als veevoer was akkerwinde namelijk zeer geschikt.¹³⁷ Ook dit kruid kwam vaker voor dan uit de bronnen blijkt.

Onkruid is dus een relatief begrip. Het was niet alleen maar schadelijk of nutteloos. Onkruid kon bruikbaar en van enige waarde zijn. Toch waren de boeren het onkruid doorgaans liever kwijt dan rijk, want de waarde van onkruid was meestal lager dan die van de gewassen die door het onkruid bedreigd werden. En veel onkruid was waarschijnlijk niet bruikbaar.

Hoe ging men dit onkruid te lijf? In de eerste plaats door het land een aantal keer te ploegen tijdens de braak. In de tweede plaats door het onkruid te wieden als de gewassen opkwamen. De derde manier was door de halmgewassen af te wisselen met onkruid onderdrukkende gewassen, zoals bladvruchten. Erg succesvol met de onkruidbestrijding waren de boeren in het rivierenbied overigens niet, getuige de genoemde verslagen van tijdgenoten. Dit in tegenstelling tot de Zeeuwse boeren, die wel goede resultaten behaalden. De Zeeuwse akkers hadden de naam zeer schoon te zijn.

In Zeeland werd eens in de acht jaar gebrakt. Tijdens de braakperiode aldaar werd een perceel acht tot elf keer geploegd en voordat men de tarwe inzaaide nog eens drie tot vier keer. Ook tussen de opeenvolgende gewassen werd er geploegd. Bovendien deed men op de klei in Zeeland aan het zeer intensief wieden van onkruid. Drie of vier keer gedurende het rijpingsproces van het graan waren vele kinderen en arbeid(st)ers bezig het onkruid weg te halen.¹³⁸

In het rivierengebied werd waarschijnlijk minder vaak gewied dan in Zeeland.¹³⁹ Meestal was de bodem daarvoor te nat, maar ook had het wieden geen zin, omdat het onkruid, zoals we hebben gezien, soms niet van de jonge plantjes van het verbouwde gewas te onderscheiden was. De boeren in de Over-Betuwe bestreden het onkruid vooral door het regelmatig braken of zomervagen van de akker. De akker werd tijdens de zomer van het braakjaar vijf tot zes keer omgeploegd (zomervagen). Het ploegen moest in de zomer gebeuren, omdat de grond in het voorjaar nog te nat was. Een vol jaar braak was derhalve noodzakelijk.

In het rivierengebied werd wel vaker gebräakt dan in Zeeland. Volgens Kops gebeurde dat rond 1800 eens in de zes jaar. Volgens de Statistieke beschrijving (1826) werd er eens in de vijf of zes jaar gebräakt, maar elders vermeldt deze bron dat, afhankelijk van de situatie, om de drie tot zeven jaar gebräakt werd. Men maakte hierbij het onderscheid tussen de gemeste en ongemeste zomervaag. In het eerste geval werd het bouwland bewerkt (vooral beploegd) en bemest, in het tweede geval werd het land, bij gebrek aan mest, alleen bewerkt. Hier wreekte zich mogelijk het feit dat mest ook gebruikt werd voor de versteviging van de dijken. Op de gemeste zomervaag volgde een vruchtwisseling van zo'n zes tot zeven jaar, na de ongemeste zomervaag een vruchtopvolgving van drie tot vijf jaar. Wtte-waall kwam op een vruchtwisseling van vijf jaar na een gemeste zomervaag en een vruchtwisseling van drie jaar na een ongemeste. Het kwam wel voor dat een perceel slechts eens in de vijftien jaar werd gemest. In die vijftien jaar werd het land na de gemeste zomervaag zes jaar met afwisselende gewassen ingezaaid, waarna een jaar van ongemeste zomervaag volgde, vervolgens bracht het land weer twee jaar vrucht voort, waarna weer een jaar werd gebräakt en geploegd zonder dat er gemest werd, om nogmaals vier jaar achtereen met verschillende gewassen ingezaaid te worden. Soms volgde nog een jaar van ongemeste zomervaag, waarna twee jaar een gewas verbouwd werd. In die achttien jaar werd er dus vier maal gebräakt. Pas daarna begon de cyclus opnieuw en werd er gemest.¹⁴⁰ Het ploegen gebeurde natuurlijk ook tussen de verschillende gewassen door, voor het inzaaien van de zomergewassen had men daar ruimschoots de tijd voor. Het land moest dan natuurlijk niet te nat zijn.

Omdat de boeren in het rivierengebied nauwelijks wieden of dat lieten doen, bespaarden zij arbeidskosten. Maar omdat zij het land vaker braak lieten liggen dan de boeren uit Zeeland, zullen zij het land meer geploegd hebben. Dat laatste is overigens nog maar de vraag, want volgens Kops, kwam de boer in de Over-Betuwe niet verder dan twee of drie keer ploegen per braakperiode.¹⁴¹ Dat hield mogelijk verband met het feit dat veel land tot ver in het voorjaar te nat was. Hoe het ook zij, het ploegen van land kostte veel minder arbeid dan het wieden. Per saldo betaalden de boeren in de Over-Betuwe minder aan arbeidskosten dan de boeren uit Zeeland.

Hoe vaak de boeren het land in de praktijk braakten, blijkt uit tabel 5.2. In het eerste halfjaar van de 18e eeuw werden de meeste percelen gemiddeld welhaast eens in de vier of vijf jaar gezomervaagd, al dan niet gemest. De tabel bevestigt de 19e-eeuwse literatuur: er werd veelvuldig gebräakt in de Over-Betuwe, vaker dan in Zeeland. We kunnen ons echter niet aan de indruk onttrekken dat er in de eerste helft van de 18e eeuw vaker werd gebräakt dan in de eerste helft van de 19e eeuw.

Dat is niet zo vreemd. We kunnen zeggen, dat de akkerbouw in de Over-Betuwe tot na 1760/70 werd gekenmerkt door een vrij eenzijdige graanteelt. Driekwart tot meer dan 80% van het gewassenareaal werd in beslag genomen door granen (bijlage tien). Ook de grafieken 5.3 en 5.5

laten zien dat granen sterk overheersten, ze werden slechts af en toe afgewisseld door met name bonen, erwten en oliezaad. De 'consumptieve' gewassen als tarwe en wintergerst, waartussen het onkruid bovendien goede kansen had, namen het grootste deel van het bouwland in beslag. Ook haver voegde niets aan de bodem toe. Braken was hard nodig om de bodemvruchtbaarheid in stand te houden (zie verder), maar vooral om het onkruid te bestrijden.

In de tweede helft van de 19e eeuw namen de granen een minder prominente plek in. Minder dan 65% van het areaal was in 1856 bezaaid met granen. De onkruid onderdrukkende aardappel had de plaats ingenomen van de 'consumptieve' wintergerst. Haver moest ruimte maken voor de groenbemester klaver, die als bladrijk gewas ook de veronkruiding tegen ging, zeker als de klaver tussen of onder het graan werd ingezaaid. Dankzij klaver verbeterde de bodemstructuur aanmerkelijk. De bodemvruchtbaarheid werd beter in stand gehouden dankzij de klaver en ook dankzij de groeiende mestproductie. Kortom, het bouwland raakte minder snel uitgeput en het onkruid kreeg minder kans.

Het is moeilijk om precies te meten hoeveel de braak afnam, maar iets kunnen we er wel over zeggen. Volgens een opgave uit 1846 lag toen ruim 12% van het bouwland braak. Voor 1875 komen we op ongeveer hetzelfde percentage.¹⁴² Dat wil zeggen dat gemiddeld eens in de acht jaar gebraakt werd. Uit de 19e-eeuwse literatuur blijkt, zo hebben we gezien, dat in het eerste kwart van die eeuw eens in de vier tot acht jaar braken normaal was. Gezien het feit dat veelvuldig aan ongemeste zomervaaag werd gedaan, is het geen grote gok om een gemiddelde van eens in de vijf/zes jaar aan te houden. Volgens tabel 5.2 werd er omstreeks 1750 zelfs nog vaker gebraakt. We kunnen dus stellen dat aan het begin van de 19e eeuw zo'n 16 tot 20% van het bouwland braak lag. Ook in de Liemers lag in die tijd nog bijna 20% braak.¹⁴³ Mogelijk lag er rond 1750 20 tot 25% braak. De braak was dus aanzienlijk afgenomen sinds die tijd, maar vooral na 1800, waarbij we niet moeten vergeten dat tussen 1750 en 1818 ook veel grasland in bouwland was omgezet. De totale of nominale opbrengsten uit de akkerbouw zullen derhalve sterk toegenomen zijn.

Wttewaall bevestigt de ontwikkeling ten aanzien van de braak. 'Tussen Rijn en Waal zoude in het algemeen, het zomervoren geen plaats vinden', waarmee hij de situatie van omstreeks 1850 beschrijft.¹⁴⁶ Maar dat de zomervaaag toen helemaal niet meer voorkwam, is niet aannemelijk. Hij doelde waarschijnlijk op de ongemeste zomervaaag, die wel langzamerhand was verdwenen. In tabel 5.3 zijn de veranderingen zichtbaar die Wttewaall in Dodewaard (Neder-Betuwe) signaleerde. De rotatie van vijf jaar na een gemeste zomervaaag en de vruchtwisseling van drie jaar na een ongemeste zomervaaag hadden plaatsgemaakt voor een cyclus van zeven jaar na een gemeste zomervaaag. Tijdens deze cyclus werd er zelfs nog een keer extra gemest, hetgeen duidelijk maakt dat de mestvoorziening aanzienlijk was verbeterd.

HET BOERENBEDRIJF

TABEL 5.2. De vruchtopvolging op acht percelen, 1730-1758.

Jaar	Perceel 1 4 mrgn	Perceel 2 3,5 mrgn	Perceel 3 3,5 mrgn	Perceel 4 2 mrgn	Perceel 5 2 mrgn	Perceel 6 2,5 mrgn	Perceel 7 2,5 mrgn	Perceel 8 2,5 mrgn
1730	haver, erwten	wintergerst en bonen		'koorn zonder waarde'	zomervoor	tarwe	zomervoor	tarwe
1731	zomervoor	3 mrgn tarwe, de rest braak		tarwe	gerst ¹⁴¹	haver	wintergerst	haver
1732	rogge	gerst	zomervoor	bonen	tarwe	tarwe	haver	?
1733	haver	gerst	tarwe	zomervoor	haver	tarwe	tarwe	tarwe
1734	zomervoor	tarwe	bonen	tarwe	gerst	haver	haver	wintergerst
1735	rogge	zomervoor		zomervoor	tarwe	zomervoor	haver	zomervoor
1736	haver	wintergerst		'niet bezaait'	bonen	tarwe	tarwe	tarwe
1737	zomervoor	tarwe	haver en bonen	tarwe	zomervoor	niet bezaaid	haver, 4 mrgn koolzaad	
1738	rogge	bonen	braak	zomervoor	gerst	rogge	wintergerst	zomervoor
1739	haver	3 mrgn tarwe, 4,5 mrgn zomervoor ¹⁴⁵		tarwe	bonen	zomervoor	tarwe	tarwe
1740	zomervoor	3 mrgn haver, 3 mrgn haver en weit, 1 mrgn zomervoor		zomervoor	zomervoor	haver, tarwe	2,5 mrgn haver, de rest (4 mrgn) niet bezaaid	
1741	rogge, gerst	3 mrgn haver, 4,5 en zomervoor		haver	gerst	haver	zomervoor	zomervoor
1742	haver	5,5 mrgn gerst, de rest zomervoor		bonen	tarwe	tarwe	gerst	gerst, tarwe (4 mrgn)
1743	haver			zomervoor	haver	erwten, haver	haver, tarwe	
1744	haver, rogge			gerst	zomervoor	zomervoor	tarwe	zomervoor (4 mrgn)
1745	zomervoor			tarwe			haver	tarwe
1746	rogge			haver			zomervoor	haver, bonen
1747	zomervoor			zomervoor			gerst	gerst
1748				tarwe			tarwe	tarwe
1749				bonen			haver en bonen	
1750				tarwe, spelt			tarwe	tarwe
1751				zomervoor			haver en tarwe	
1752				haver			tarwe en bonen	
1753				tarwe			haver, de rest zomervoor	
1754				haver			gerst	
1755				zomervoor			tarwe	gerst
1756				tarwe			tarwe	bonen
1757				bonen			haver	spelt
1758				haver			zomervoor	

Bron: ABWA, rekeningen betreffende jaren, inv. nrs. 129-228.

Overigens is het niet zo dat alle boeren deze vruchtwisseling strak aanhielden, hoewel ze natuurlijk wel gebonden waren aan een bepaalde volgorde als ze de opbrengsten op peil wilden houden. Maar wat dat betreft namen hun mogelijkheden steeds meer toe, omdat de betere mestvoorziening hun vrijheid vergrootte. De Statistieke beschrijving vermeldt zelfs dat ten aanzien van de vruchtopvolging 'een zeer aanmerkelijk verschil' bestond.¹⁴⁷ Elke akker had zijn kwaliteiten en iedere boer had zijn ideeën over hoe de akker het beste kon worden bebouwd.

Hoewel de braak aanzienlijk was afgenomen, bleef, zolang de waterhuishoudkundige situatie niet verbeterde en de winterwaterstand niet omlaag kon, de noodzaak tot braken bestaan. Want de braak diende niet alleen om het onkruid tegen te gaan, maar ook om een goede doorluchting, met name in de natte kleigronden, te bewerkstelligen. Want door een onvoldoende doorluchting (aëratie) werd de mineralisatie (van de van nature in kleigrond aanwezige organische stoffen) afgeremd, waardoor er minder stikstof en mineralen voor de planten beschikbaar waren. De waterhuishouding werd pas vanaf de tweede helft van de 19e eeuw serieus aangepakt. Maar de problemen waren zo groot dat deze nog tot ver in de 20e eeuw niet opgelost werden. Het kwam door deze problemen dat de landbouw in het rivierengebied na 1850 wederom op een grote achterstand werd gezet, nadat de boeren de achterstand die rond 1750 bestond, aardig hadden ingelopen.¹⁴⁹

De fysieke opbrengsten in de Over-Betuwe waren laag, met name tarwe bracht weinig op. Maar of de winstmogelijkheden van deze extensieve bedrijven ook lager waren dan die van de meer intensieve bedrijven in Zeeland, staat nog te bezien, want de kosten waren relatief laag in de Over-Betuwe. De extensieve teelt van tarwe, een gewas (met name de ristarwe) dat doorgaans een zeer goede prijs op de markt maakte, was zeker niet onvoordelig.¹⁵⁰ Dat verklaart waarom de boeren zo hardnekkig vast bleven houden aan dit gewas, zowel na 1650 als na 1820, toen de prijzen daalden. De prijs van tarwe lag meestal, ook na de prijsdalingen, anderhalf tot twee

TABEL 5.3. Vruchtwisseling in Dodewaard in de eerste kwart van de 19e eeuw en omstreeks 1850.

Jaar	Rotatie eerste kwart 19e eeuw na een gemeste zomervraag	Rotatie eerste kwart 19e eeuw na een ongemeste zomervraag	Rotatie omstreeks 1850 na een zomervraag gemest met '40 tweespannige voeders' ¹⁴⁸
2	koolzaad of gerst	tarwe	koolzaad
3	tarwe	erwten, bonen, of klaver	tarwe
4	klaver	tarwe	bonen, gemest met '25 voeders'
5	tarwe		klaver
6	zomervoor		tarwe
7			aardappelen
8			rogge

Bron: WITTEWAALL, 'Jaarlijksch verslag', 42.

keer hoger dan de prijs van wintergerst, het gewas dat na tarwe tot 1813 het meest werd verbouwd in de Over-Betuwe. Dat de boeren niet meer grond inzaaiden met tarwe, had vooral te maken met de fysieke mogelijkheden van de grond en met de behoefte aan risicospreiding.

Afgaande op de belangrijke veranderingen die na 1760 plaatsvonden, zou het beschot of de oogstopbrengst per hectare sindsdien toegenomen moeten zijn. We zetten deze veranderingen nog even op een rij, waarbij we het tijdstip van de veranderingen goed in het oog moeten houden. Werden de granen voorheen vooral afgewisseld met bonen en erwten (en oliezaad), na 1760 werden ook regelmatig met klaver en aardappelen afgewisseld. Klaver werd vrij snel algemeen verbouwd, het areaal aardappelen nam eerst na 1813 sterk toe. Deze gewassen hadden een onkruid onderdrukkende werking, hun wortelstelsel verbeterde bovendien de structuur van de bodem, hetgeen de doorluchting ten goede kwam. Daarenboven was klaver een zeer goede groenbemester. Een met klaver ondergeploegde akker kon de bemesting met dierlijke mest volledig vervangen. De vruchtwisseling was veel gevarieerder geworden, temeer daar wintergerst vrijwel was verdwenen (1813-1856) en het areaal haver sterk was afgenomen (2e helft 18e eeuw). Het areaal met granen was dus verminderd. Daar komt nog bij dat de veestapel sterk toegenomen was (na 1780, maar vooral na 1820), waardoor de mestvoorziening nog beter was geworden.

Uit bijlage veertien blijkt dat de opbrengsten per hectare in de 17e en gedurende de gehele 18e eeuw zeer laag waren. Tarwe bracht gemiddeld minder dan 10 hl per hectare op, wintergerst gemiddeld tussen de 18 en 20 hl, haver gemiddeld niet meer dan 14 hl per hectare en de gegevens betreffende rogge en bonen duiden eveneens op een zeer lage opbrengst per ha. We durven op grond van de gegevens uit bijlage veertien geen ontwikkeling te schetsen, maar we kunnen er van uitgaan dat deze gemiddelden zeker tot 1760 golden.

Aan het begin van de 19e eeuw (1812/13) lijken de opbrengsten per hectare, althans wat de tarwe, de haver en de rogge betreft, wat hoger te zijn geweest dan die van vóór die tijd. Een hectare tarwe gaf een opbrengst van 12,6 hl en een hectare haver gaf 18,8 hl, rogge 12,1 en gerst 18,8. Het zijn cijfers die Van Zanden uit Franse bronnen heeft gehaald, maar waarvan de betrouwbaarheid door Bieleman in twijfel wordt getrokken. De cijfers zouden te laag zijn en als gevolg daarvan zouden de ontwikkelingen nadien (te weten de groei van de productiviteit in Oost-Nederland) door Van Zanden als te rooskleurig zijn voorgesteld.¹⁵¹ Toch lijken de cijfers, althans voor zover het het rivierengebied betreft, redelijk betrouwbaar. En gezien de lage opbrengsten in de 18e eeuw, zijn ze eerder te hoog dan te laag. Maar omdat de veranderingen in de bedrijfsvoering vanaf 1760 niet zonder resultaat zullen zijn gebleven (dat wil zeggen, dat de productiviteit is toegenomen), is het aannemelijk dat de oogstopbrengsten per hectare in 1813 hoger waren dan die in de 18e eeuw.

De veranderingen begonnen dus hun vruchten af te werpen. In de laatste decennia van de 18e en het begin van de 19e eeuw is er een langzame verbetering in de gemiddelde oogstopbrengst per hectare te bespeuren, die we voor het grootste deel kunnen toeschrijven aan de introductie van klaver. Ook de opkomst van de aardappel en de toename van de veestapel zullen daarbij geholpen hebben, maar die factoren speelden hun grote rol pas na 1810/20. Tot die tijd bleven de opbrengsten relatief laag. Van Lijnden van Hemmen verzuchtte nog in 1808 over de akkerbouw in het rivierengebied: '(...) bij eene vergelijking met Zeeland, zo kan men aannemen dat de quantiteyt die verbouwd word op dezelfde plek gronds zal staan als 1 tot 2 (...)'.¹⁵²

Omstreeks 1845 blijken er echter opzienbarende vorderingen te zijn gemaakt ten opzichte van de situatie van omstreeks 1750. De opbrengst van tarwe per hectare was naar bijna 17 hl gestegen, een hectare haver bracht bijna 34 hl op, een hectare rogge ruim 20 hl en gerst bijna 30 hl. Nog weer tien jaar later blijken deze opbrengsten te zijn geconsolideerd of zelfs nog iets te zijn verbeterd. Volgens een opgave uit 1857 bracht een hectare tarwe 18 hl gemiddeld op, maar in 1856 was de opbrengst wel 20 hl. Rogge bracht gemiddeld 20 hl op, maar in 1856 was de opbrengst 30 hl. Een hectare haver leverde gemiddeld 30 hl per ha, maar in 1856 was de oogst maar liefst 50 hl per ha. Uit gegevens over de periode 1861-70 blijkt dat de boeren in het rivierengebied het, wat betreft de opbrengsten van tarwe, rogge en haver per ha, niet veel slechter deden dan de boeren in Nederland als geheel, hoewel de opbrengsten per hectare nog ver achterbleven bij die op de zeeklei.¹⁵³

Niettemin was er grote vooruitgang geboekt. Een stijging van de opbrengst per hectare van meer dan 70% lijkt aannemelijk, maar het is niet onmogelijk dat de gemiddelde opbrengst per hectare verdubbelde. Wat dit betreft passen de ontwikkelingen in de Over-Betuwe en waarschijnlijk die in het gehele rivierengebied in het beeld dat Van Zanden van de ontwikkelingen in de landbouw van Oost-Nederland schetst: een snelle groei van de productiviteit in de eerste helft van de 19e eeuw. Ook de opmerkingen van Van Zanden ten aanzien van de gunstige ontwikkelingen op de rivierklei in de dezelfde periode zijn hiermee bevestigd.¹⁵⁴ Maar het is de vraag of de ontwikkelingen zó snel gingen als Van Zanden ons wil laten geloven. De groei werd volgens hem tussen 1810 en 1850 gerealiseerd of in een nog kortere periode. Daarvóór gebeurde er wat dat betreft niet zoveel. Sterker, de opbrengst per hectare in het rivierengebied nam volgens hem in de 18e eeuw niet toe.¹⁵⁵ Daarmee onderschat hij echter de ontwikkelingen in de tweede helft van de 18e eeuw. We hebben gezien dat reeds vlak na 1760 aanzienlijke veranderingen plaatsvonden, hetgeen in een afname van de braak resulteerde, maar ook in een groei van het beschot per ha. Na 1810 ging de groei weliswaar sneller dan daarvoor, maar tot 1810 werd er een substantiële groei, in ieder geval wat de tarwe en de haver betreft, per hectare gerealiseerd. De groei van de productiviteit per hectare

nam zo'n 90 jaar in beslag. Na 1850 stonden de ontwikkelingen echter niet stil, maar ze gingen wel trager onder meer als gevolg van de slechte waterhuishoudkundige situatie.

Er is een duidelijke oorzaak voor de versnelling van de ontwikkelingen van na 1810 aan te wijzen. De toename van de productiviteit na 1760 viel aanvankelijk samen met een nieuwe opgaande fase van de seculaire trend, dus met stijgende akkerbouw en veehouderij prijzen. Na 1818 zakten de prijzen echter in elkaar. De tarwe, de rogge, de wintergerst enzovoort brachten in geld plotseling veel minder op. Het antwoord dat de boeren hierop hadden, was, dat ze zich in versterkte mate gingen toeleveren op de veehouderij en dat het areaal aardappelen aanzienlijk werd uitgebreid (waarbij het areaal wintergerst werd ingekrompen), want de prijzen van die producten hielden zich, hoewel ze ook daalden, veel beter.¹⁵⁶ Ook het areaal klaver zal in die tijd sneller zijn toegenomen, omdat er meer behoefte was aan veevoeder. De mestvoorziening werd daardoor ineens sterk verbeterd. De dalende prijzen na 1818 hebben de productiviteit van de akkerbouw sneller doen toenemen. Toen de prijzen eind jaren twintig weer herstelden, brak er een gouden tijd aan voor de graanboeren in de Over-Betuwe.

5.13. DE BEDRIJFSGROOTTE. HELE BOEREN, HALVE BOEREN, KEUTERS EN NIET-BOEREN

In hoofdstuk twee hebben we de bevolking van de Over-Betuwe onderverdeeld in hele boeren, halve boeren, keuters en niet-boeren. Het bleek dat de lage sociale groepen de bevolkingsgroei bepaalden. Bij een andere indeling op basis van bedrijfsgrootte, bleek dat het aantal bedrijven met een oppervlakte van tussen de 30 en 40 hectaren, zeg maar de bedrijven van de grote halve boeren en de kleine hele boeren, tussen 1650 en 1807 en ook nog daarna sterk afnam, terwijl de bedrijven met een omvang van vijf tot twintig hectaren (keuters en kleine halve boeren) groeiden. Waarschijnlijk nam het aantal bedrijven met minder dan vijf hectaren eveneens sterk toe. De grootste bedrijven konden zich goed handhaven, zo ook de bedrijven met een oppervlakte van tussen de 20 en 30 ha.

Deze indelingen zijn nuttig gebleken, omdat daarmee de toenemende sociaal-economische polarisatie zichtbaar gemaakt kon worden. Duidelijk is echter, dat dergelijke indelingen veel verhullen en dan hebben we het niet eens over de ontbrekende politieke en culturele factoren, die ook van belang en mogelijk belangrijker zijn bij groepsvormingsprocessen. In deze paragraaf willen we dieper ingaan op de agrarische bedrijfsvorm binnen de afzonderlijke groepen. De vraag is: in hoeverre verschilden de bedrijfsvormen binnen en tussen de onderscheiden grootteklassen. Bestond de typische hele boer, halve boer, keuter en niet-boer (tabakker, ambachtsman of arbeider) eigenlijk wel? We willen dus de wanorde achter de

ogenschenlijke orde van de eerder gemaakte indelingen onderzoeken. Misschien dat we dan meer duidelijkheid verkrijgen over groei en neergang van de verschillende groepen.

Wat betreft de verschillen binnen de afzonderlijke groepen kunnen we zeggen dat die aanzienlijk waren. Er waren hele boeren met een grote kudde schapen, maar de meesten beschikten niet over schapen. Er waren hele boeren die vijftien paarden hadden, maar er waren er ook met niet meer dan vijf. Er waren hele boeren met een grote rundveestapel en er waren hele boeren die relatief weinig runderen bezaten (bijlage negen). Er waren boeren die vooral aan de fokkerij deden en er waren boeren die zich met de vetmesterij bezig hielden. Er waren bedrijven met relatief veel grasland en er waren boerderijen met veel bouwland (tabel B11.3, bijlage elf). Zo gebruikte Jan Glover uit Heteren volgens een morgentalcedul uit 1785 40 morgen, waarvan 33,5 morgen grasland. Meer dan 80% van dit bedrijf bestond dus uit grasland. De bouwning van Johannes Vree in Eimeren bestond daarentegen in 1750 voor 80% uit bouwland.¹⁵⁷

Dergelijke verschillen zijn er ook te vinden bij de halve boeren, keuters, ambachtslieden en arbeiders. Sommige halve boeren hadden zelfs meer paarden dan sommige hele boeren. Dat gold ook voor de rundveestapel van enkele halve boeren en zelfs voor die van een aantal keuters. Er waren halve boeren en keuters die naast het boerenbedrijf een ambacht uitoefenden. Veel keuters en enkele halve boeren hadden een winkel of een tapperij, anderen weer niet. Er waren arbeiders, ambachtslieden, keuters en halve boeren die tabakten, maar ook velen die dat niet deden. Hendrik Bouwman, halve boer uit Elden, bezat in augustus 1754 een grote rundveestapel van wel negen koeien, negen kalveren, negen ossen en acht 'ewinters'¹⁵⁸, een totaal van 35 runderen. De rundveehouderij was een belangrijk bedrijfsonderdeel voor hem. Daarnaast was hij ook nog smid. Derk Holman, halve boer uit Zetten, bezat in juni 1774 een veestapel van negentien runderen. Deze man deed ook aan tabaksbouw en was tevens belastingontvanger. Hermen Burgers, halve boer uit Meinerswijk, had in april 1753 een os, zes koeien, zes kalveren en vier 'ewinters', tabakte niet en oefende, voor zover na te gaan is, geen ambacht uit.

Natuurlijk hadden hele boeren, naast dat ze meer grond bezaten of gebruikten, gemiddeld meer paarden, meer ploegen, meer rundvee, meer varkens en meer schapen tot hun beschikking, waarmee ze zich van de andere groepen onderscheidden. Waarschijnlijk hielden de hele boeren zich verhoudingsgewijs meer met de paardenfokkerij bezig dan de halve boeren en keuters. En hele boeren zullen gemiddeld meer tarwe, meer wintergerst, meer rogge enzovoort geproduceerd hebben dan de kleinere boeren. De halve boeren zullen meer graan voortgebracht hebben dan de keuters. Ook zijn de verschillen tussen de extensieve bedrijfsvorm van de hele en halve boeren enerzijds en de intensieve bedrijfsvorm van de kleinere bedrijven, met name van de tabakker/keuter, de tabakker/arbeider en de aardappelteler/arbeider anderzijds evident. Maar het antwoord op

de vraag, of er een typerende bedrijfsvorm binnen elk van de groepen is te onderscheiden, is helder. Dé hele boer bestond niet, net zo min als dé halve boer, dé keuter, dé tabakker, dé ambachtsman en dé arbeider.

Dat komt ook naar voren als we naar de overeenkomsten tussen de bedrijfsvormen in de verschillende grootteklassen kijken. Hierbij gaat het natuurlijk om een vergelijking van de bedrijfsvormen van bedrijven in de naast elkaar gelegen grootteklassen, want, zoals gezegd, het is duidelijk dat de bedrijfsvorm van een arbeider/tabakkersbedrijf weinig overeenkomsten vertoonde met die van een hele boer. De overeenkomsten blijken bijvoorbeeld uit de verhouding bouwland-grasland, welke bij halve boeren niet veel verschilde van die bij hele boeren (tabel B11.3, bijlage elf).

Belangrijker is echter de constatering dat het gewassenareaal van hele bedrijven verhoudingsgewijs sterk overeenkwam met dat van halve bedrijven. In tabel 5.4 zijn een zestal bouwplannen (exclusief grasland) van hele boeren opgenomen. Het beeld dat hieruit naar voren komt, is niet verrassend. Het komt aardig overeen met het algemene beeld dat we hebben van de verhouding tussen de gewassen in het gehele gebied. In de Over-Betuwe werden door de hele boeren vooral wintergranen zoals tarwe en wintergerst verbouwd. Daarnaast vormden haver en peulvruchten belangrijke gewassen. Aan individuele afwijkingen hoeven we geen betekenis te hechten, omdat het bouwplan op bedrijfsniveau jaarlijks veranderde.

De gegevens die we hebben van de halve boeren wijzen op overeenkomstige bouwplannen. Tarwe en wintergerst domineerden volledig. Gijsbert Peeters, halve boer uit Elden, had in 1795 verhoudingsgewijs ongeveer evenveel tarwe en wintergerst ingezaaid als de hele boer Cornelis Sanders uit Elst in 1794. Ongeveer 60% van hun areaal (van respectievelijk 14,5 en 34 morgen) werd door deze gewassen ingenomen. We kunnen meer voorbeelden noemen waaruit de dominantie van deze gewassen op de bedrijven van halve boeren blijkt. En net zoals de hele boeren verbouwden halve boeren op kleinere schaal oliezaad, haver en peulvruchten. Zelfs bij de keuters lijken tarwe en wintergerst te overheersen. Na 1760 zien we zowel bij de hele boeren als bij de halve boeren en keuters klaver opkomen. Eén van de eerste boedelbeschrijvingen waaruit blijkt dat er klaver in de Over-Betuwe werd verbouwd, was van een keuter.

Als we naar het gemiddeld aantal runderen per hele boer, halve boer of keuter kijken, hebben we geen reden om aan te nemen, dat de bedrijfsvoering wat dat betreft binnen een van de afzonderlijke groepen totaal anders was (tabel 6.1). Opvallend is, dat de gemiddelde omvang van de rundveestapel per halve boer ongeveer half zo groot is als de gemiddelde omvang per hele boer (uitgezonderd periode 1730-1780). De halve boeren voerden hun bedrijf net zoals de hele boeren, alleen deden ze dat op kleinere schaal. De keuters op hun beurt boerden op nóg kleinere schaal. De conclusie is, dat als we een indeling naar bedrijfsvorm zouden maken, die er geheel anders uit zou zien dan de indelingen naar bedrijfsgrootte.

TABEL 5.4. De procentuele samenstelling van het bouwplan van een zestal hele bouwvelden 1703-1829 (exclusief braak en grasland).

mei 1703		april 1774		augustus 1776	
26	tarwe	43	tarwe	36	tarwe
16	tarwe, bonen	19	wintergerst	43	gerst
13	tarwe, rogge	7	zaad	3	haver
18	gerst ^a	31	zomerkoren	6	klaver
6	erwten, wit, grauw			12	bonen
3	bonen				
9	bonen, haver				
9	haver				
100	totaal (= 31,8 mr)	100	totaal (= 30,5 mr)	100	totaal (= 33 mr)

juni 1776		juni 1794		juli 1829	
32	tarwe	28	tarwe	40 ^c	tarwe
7	gerst	30	gerst	8	gerst
14	graveelzaad ^b	6	zaad	7	koolzaad
3	rogge, aardappelen	7	haver	6	rogge
3	gerst, boekweit	14	klaver	9	haver
17	haver	9	bonen	6	klaver
5	klaver	6	erwten	1	boekweit
5	erwten			6	paardebonen
14	bonen			17	erwten
100	totaal (= 29 mr)	100	totaal (= 34 mr)	100	totaal (= 45,7 ha)

Bron: boedelbeschrijvingen, OAOB inv. nrs. 480-486. Uit de boedelbeschrijvingen blijkt alleen het gewassenareaal. We gaan er echter vanuit dat deze bedrijven zoveel grasland gebruikten dat de totale omvang van de bedrijven boven de 40 morgen uitkwam, waardoor we ze hele boeren mogen noemen. Als we de gemiddelde verhouding bouwland-grasland aanhouden, dan had een bedrijf van 40 morgen ongeveer 25 morgen bouwland. Zie bijlage elf. ^a We mogen ervan uitgaan dat met gerst vooral wintergerst werd bedoeld. Zomergerst werd nauwelijks verbouwd, zo blijkt uit andere bronnen. ^b Hier wordt vermoedelijk avelzaad bedoeld. Dat was een oliezaadgewas. ^c De helft hiervan kan ook een ander gewas zijn geweest.

Hiermee hebben we tevens de oorzaak van de neergang van het aantal bedrijven met een omvang van 30-40 ha blootgelegd. Veel van deze bedrijven waren kennelijk te klein om te kunnen overleven op basis van de extensieve bedrijfsvoering die deze bedrijven kenmerkte en te groot voor een meer intensievere bedrijfsvoering. De extensieve bedrijfsvoering was bij lage graan- en veeprijzen alleen door de zeer grote bedrijven vol te houden. Een grote halve boer en een kleine hele boer moesten evenveel paarden aanhouden als een grote hele boer. Zij moesten ook veel vee aanhouden voor de mestvoorziening, ze hadden grote bedrijfsgebouwen te onderhouden en moesten over relatief veel personeel kunnen beschik-

ken. Een kleine hele boer werd bovendien relatief hoog aangeslagen in allerlei belastingen. Een boer met 40 morgen leverde bijvoorbeeld evenveel horden en palen als een boer met 70 morgen. Zijn kosten waren dus relatief hoog. De grotere boeren genoten daarentegen het schaalvoordeel.

Het aantal kleinere bedrijven (met 5-20 ha) nam sterk toe, zo ook het aantal bedrijven met minder dan 5 ha. We kunnen stellen dat het succes van deze groep onder meer bij de voorspoedige ontwikkeling van de intensieve teelten lag. Hield volgens de boedelbeschrijvingen slechts 17% van de hele boeren en 23% van de halve boeren zich met de tabaksbouw bezig, van de keuters was dat 67% en van de niet-paardenhouders zelfs 77% (bijlage negen). Het waren ook deze kleinere bedrijven die zich vooral met de aardappelteelt en de tuinbouw bezig hielden. Misschien werden de akkers met granen op deze kleine bedrijven ook wel intensiever bewerkt en waren de opbrengsten hoger. De kleine boeren konden hun bedrijf ook combineren met andere beroepen en bedrijven. Het gevolg was, dat de samenleving polariseerde. Aan de ene kant ontstond er (of handhaafde zich) een groep superboeren en aan de andere kant een grote groep van relatief kleine bedrijven.

Deze ontwikkeling heeft zich vermoedelijk vooral tussen 1650 en 1760 voorgedaan. Toen de productie per hectare nadien toenam en de prijzen (vooral na 1795) omhoog gingen, werd de bedrijfsvoering mogelijk ook voor de bedrijven met 30 tot 40 ha weer rendabel. Na 1818 veranderde de situatie weer, maar de omstandigheden werden niet zo slecht als na 1650. Ten eerste nam de productie per hectare nog verder toe; ten tweede herstelden de prijzen zich vrij snel en ten derde ontwikkelde de veehouderij zich redelijk goed.

Het succes van een boerenbedrijf hing dus mede af van de juiste combinatie van bedrijfsgrootte en bedrijfsvorm. In hoeverre de individuele boeren zelf verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor het al dan niet bereiken van de goede combinatie en voor de continuïteit van het bedrijf, kunnen we niet vaststellen. Iets kunnen we er echter wel over zeggen. In de literatuur wordt het management als belangrijke oorzaak, door sommigen zelfs als de belangrijkste oorzaak, genoemd voor de verschillen in de bedrijfsresultaten.¹⁵⁹ Als dat waar is, dan gold dat zeker voor het management binnen een fysisch-geografisch en bestuurlijk homogeen gebied, waar de meeste boeren op ongeveer gelijke afstand van de belangrijkste markt woonden.

We hebben eerder opgemerkt dat de specifieke pachtverhoudingen in de Over-Betuwe geen grote belemmering vormden voor de aanpassing van de bedrijfsvoering. Bovendien zullen de verpachters hebben ingezien dat de combinatie van de bedrijfsomvang van 30-40 ha met een extensieve bedrijfsvoering niet ideaal was en zullen ze regelmatig toestemming gegeven hebben om bouwingen te splitsen of samen te voegen. We zijn daar wel voorbeelden van tegengekomen. Voor een boer met een te klein be-

drijf was het relatief gemakkelijk om grond bij te pachten, omdat een groot deel van de grond in principe iedere zes jaar vrij kwam. Het voordeel van een flexibele grondmarkt, die de Over-Betuwe zeker tot 1750 had, komt hier naar voren. We hebben gezien dat veel boeren hun vrijheid goed gebruikten en dat ze alert reageerden op de veranderende omstandigheden. Een aantal van hen lukte het ook om grond bij te pachten of te kopen. Sommigen zullen er misschien bewust voor gekozen hebben minder grond te pachten. Zij namen of hielden hun lot dus in eigen handen. In hoofdstuk zes zullen we dat nog beter zien. Maar er zullen zeker boeren geweest zijn die geen succes hadden. In hoofdstuk vier hebben we daar voorbeelden van gezien.

5.14. PERSONEEL EN PERSONEELSKOSTEN

In hoeverre de boeren hun bedrijfsvoering intensiveerden of extensiveerden hing in belangrijke mate af van de ontwikkeling van de lonen. Inzicht in deze materie is dus van belang om de agrarische ontwikkelingen beter te kunnen begrijpen. Bovendien krijgen we zo een indruk van hoe het de mensen verging die grotendeels afhankelijk waren van loonarbeid. Maar eerst schetsen we een beeld van het aantal knechten, meiden, arbeiders en arbeidsters dat een boer doorgaans nodig had om zijn bedrijf naar behoren te kunnen voeren.

De loonkosten vormden een grote kostenpost voor de hele en halve boer en zelfs voor de keuter. De boer en boerin hadden hulp nodig bij het ploegen en zaaien, oogsten en maaien, bij het dorsen, het verzorgen van de dieren in de winter, bij het melken en boterbereiden en allerlei andere werkzaamheden. Hoeveel mannen en vrouwen had een hele boer doorgaans in dienst? Uit de schuldenlijsten van de boedelbeschrijvingen wordt niet duidelijk hoeveel personeel er op de boerderij rondliep, maar soms zijn de gegevens illustratief. Hele boer Huijbert van Kruchten uit Heteren had, toen zijn boedel in februari 1681 werd beschreven, een loonschuld aan vier knechten, twee meiden, een 'maeght' en twee arbeiders, totaal dus negen personen. Jan Vermeer, hele boer uit Driel, moest in april 1701 nog loon en toebaat (= loon in natura, zoals schoenen en kleding) aan twee knechten, twee meiden, een schaapherder en een ploegdrijver betalen. Berrouw Dercxen Van Hien, halve boer uit Bemmelen, was in februari 1711 aan twee meiden, twee knechten en een ploegjongen loon verschuldigd. Ook keuters deden vaak een beroep op de arbeid van anderen. Een keuter was in februari 1784 aan vijf personen loon verschuldigd.

Het probleem is, dat we een redelijke indruk hebben van het aantal inwonende personeelsleden, maar niet van het aantal losse en vaste arbeiders. Het inwonend personeel werd soms voor belastingdoeleinden geteld, zoals in 1750, maar de arbeiders nooit. Bovendien betreffen de meeste loonschulden in de boedelinventarissen de lonen van inwonende

knechten en meiden. Hun contracten werden (half)jaarlijks afgesloten en hun lonen werden eveneens per (half)jaar voldaan, zodat de kans groot is dat deze lonen op de schuldenlijsten van de boedelinventarissen voorkomen. Lonen van arbeiders werden waarschijnlijk vrijwel direct voldaan. Helaas weten we bij de telling van 1750 niet of het om personeel van hele boeren of halve boeren gaat (tabel 5.5).

Ook uit de basisgegevens van de Volkstellingen van 1796 en 1807 is soms het aantal inwonende knechten en meiden per huishouden te bepalen. Maar het bezwaar van deze bron is dat het beroep van de baas en batin niet bekend is. Op een indirecte manier kunnen we echter wel iets te weten te komen over het inwonend personeel bij boeren. De bron bevestigt wat in tabel 5.5 naar voren komt, namelijk dat het aantal inwonende personeelsleden niet groot was: doorgaans twee of drie knechten en een meid.

Driel telde rond 1800 zo'n 125 huishoudens, waaronder die van één hele boer, zeven halve boeren en negen huishoudens van keuters. Het aantal huishoudens met inwonend personeel was 40. Eén huishouden telde vijf knechten en twee meiden, één huishouden telde vier knechten en een meid, de overige huishoudens telden minder personeel, doorgaans minder dan drie personeelsleden in totaal. Vijftien huishoudens telden elk twee meiden. De gegevens van Heteren geven hetzelfde beeld. In Angeren waren aan het begin van de 19e eeuw vijf hele boeren, vijf halve boeren en vijf keuters gevestigd. Hetzelfde aantal huishoudens telde meer dan één inwonend personeelslid, maar slechts drie huishoudens telden meer dan drie inwonende personeelsleden.¹⁶¹

Volgens de gegevens uit tabel 5.5 was het gemiddeld aantal inwonende personeelsleden per boerderij 3,6, maar dit gemiddelde zegt niet zoveel, omdat alleen degenen die als boer zijn aangeduid in de tabel zijn opgenomen. Als we de keuters en de tabakkers ook als boer rekenen, wordt het gemiddelde natuurlijk lager en komen we waarschijnlijk in de buurt van

TABEL 5.5. Het inwonend personeel (aantal meiden en knechten) in dienst van een dertigtal boeren in schoutambt Valburg in 1750.

Aantal boeren ¹⁶⁰	Aantal knechten per boer	Aantal boeren	Aantal meiden per boer
1	geen	5	geen
4	1	20	1
9	2	5	2
8	3	.	.
5	4	.	.
2	5	.	.
1	6	.	.
30	.	30	.

Bron: OAOB, inv. nr. 840.

het gemiddelde dat Paping geeft voor de Groningse klei aan het einde van de 18e eeuw, namelijk iets meer dan één knecht of meid per boerderij. Maar net zoals in de Over-Betuwe kon het aantal inwonende knechten of meiden in Groningen oplopen tot zes per bedrijf.¹⁶² Volgens de Statistieke beschrijving van 1826 hadden grote boerenbedrijven op de rivierklei vier tot zeven vaste werkboden rondlopen, waarvan twee tot vier knechten en twee of drie meiden.¹⁶³ Het aantal knechten en meiden per bedrijf werd mede bepaald door het aantal zonen en dochters van de boer dat er werkzaam was.

Van belang is dat we hieruit kunnen afleiden dat de Overbetuwse grote boeren voor een groot deel afhankelijk waren van de diensten van losse en vaste arbeiders en van seizoenarbeiders. Dit aantal kon het aantal knechten en meiden in bepaalde seizoenen overtreffen. Want afgaande op gegevens van Paping, konden, afhankelijk van het seizoen, op boerderijen met 40 tot 80 hectare, naast de knechten en meiden, een tot tien arbeiders (exclusief de arbeidsters) werkzaam zijn. Hierbij is het natuurlijk de vraag of de boer, die relatief veel knechten in dienst had, minder arbeiders nodig had, of dat een boer met veel knechten ook veel arbeiders aannam. Hoe het ook zij, in de zomermaanden, wanneer er geoogst en gemaaid werd, en in oktober/november, wanneer er geploegd en mogelijk een groot deel van het graan gedorst werd, lagen de pieken. Indien de Groningse aantallen arbeiders ook voor de Over-Betuwe opgaan, dan liepen op de grootste boerderijen op gezette tijden tien tot zeventien man personeel (knechten en arbeiders) rond. Volgens Wttewaall was voor de grote bedrijven op de Utrechtse klei rond 1830 alleen bij het dorsen al negentien à twintig man personeel nodig, terwijl dankzij de introductie van de dorsrol al enige bezuiniging op personeel mogelijk was.¹⁶⁴ Nog in de 20e eeuw werden, ondanks de mechanisatie, dergelijke aantallen op de grootste boerderijen in Groningen gehaald.¹⁶⁵ Het aantal personeelsleden werd natuurlijk mede bepaald door de bedrijfsvorm, want indien het accent op de veehouderij lag, was er minder arbeidskracht nodig. Ook het feit dat graanbouw in de Over-Betuwe vrij extensief gebeurde, had een negatief effect op het aantal arbeiders aldaar.

Om een beeld te krijgen van hoe groot de behoefte aan arbeid bij tijd en wijle in de Overbetuwse landbouw was en om te weten of de Overbetuwse arbeiders aan deze vraag konden voldoen, relateren we het geschatte aantal benodigde arbeiders in de zomermaanden van 1650 aan het aantal niet-boerenhuishoudens. Volgens tabel 2.12 telde de Over-Betuwe in dat jaar ongeveer 130 hele boeren, 125 halve boeren en 200 keuters. Stel dat iedere hele boer in de zomermaanden acht arbeiders nodig had, elke halve boer vier en iedere keuter twee, dan waren er 1.940 arbeiders nodig in de zomermaanden. Het aantal niet-boerenhuishoudens in deze schoutambten kunnen we echter op ongeveer 440 stellen. Deze huishoudens (bij een gemiddelde grootte van 5,5 personen, zie bijlage een) konden dus bij lange na niet in de vraag naar landarbeiders voorzien, temeer om-

dat we nog geen rekening hebben gehouden met vraag naar de arbeid van vrouwen. Een aantal van deze niet-boeren oefende overigens een ambacht uit, zodat ze mogelijk niet eens voor werk op de boerderij beschikbaar waren. Deze rekensom leert ons derhalve dat in de zomermaanden veel seizoenarbeiders van elders nodig waren.

In de wintermaanden was de situatie geheel anders, maar ook in die periode werd een beroep gedaan op de diensten van arbeiders, zo blijkt onder meer uit de boedelbeschrijvingen. Het dorsen en het verzorgen van het vee op stal zorgde voor veel werk. Stel dat een hele boer naast de knechten en meiden nog eens drie arbeid(st)ers nodig had, een halve boer anderhalve arbeid(st)er en een keuter gemiddeld een halve arbeid(st)er, dan was er vraag naar 680 arbeidskrachten. Er waren, zoals gezegd, ongeveer 440 niet-boeren huishoudens in deze schoutambten gevestigd, waarvan er zeker een flink aantal een ambacht of ander beroep uitoefende. Er woonden in de wintermaanden dus mogelijk maar net genoeg arbeiders in de Over-Betuwe om in de vraag naar arbeidskrachten te kunnen voorzien. Van winterwerkloosheid was dus geen sprake; er was voldoende werk voorhanden voor de in de Over-Betuwe gevestigde arbeidersbevolking.

In 1711 lijkt de behoefte aan seizoenarbeiders afgenomen te zijn, want het aantal in de Over-Betuwe gevestigde niet-boeren, doorgaans in de bronnen aangeduid met de term arbeider, was sterk toegenomen sinds 1650. In de zomermaanden was er, als we dezelfde omrekeningsfactoren als voor 1650 gebruiken, in de schoutambten Bemmelen, Elst, Heteren en Valburg werk voor 1.440 arbeiders (berekend op basis van tabel 2.8). Er waren in 1711 in deze schoutambten ongeveer 610 niet-boeren- of arbeidershuishoudens gevestigd, die, als de meeste gezinsleden meewerkten, voor het grootste deel in deze behoefte konden voorzien. Maar ook toen gold, dat veel niet-boeren een ambacht uitoefende (zie bijvoorbeeld tabel 3.4). Nog belangrijker was echter, dat sinds de opkomst van de tabak een groot deel en misschien wel het grootste deel van de niet-boer/arbeider tabakte en de arbeid van het gezin voor het eigen bedrijfje aanwendde. Zelfs in de wintermaanden vereiste een dergelijk bedrijf nog veel werk (sorteren, opbossen, gereedmaken van de tabakskisten, mesten, grondbewerken).¹⁶⁶ De in de Over-Betuwe woonachtige arbeiders/tabakkers waren dus ook in de wintermaanden niet volledig beschikbaar.

Voor de 19e eeuw kunnen we een dergelijke berekening beter achterwege laten, omdat het aantal arbeiders/niet-boeren daarvoor een te groot deel van de bevolking uitmaakte. De cijfers krijgen daardoor minder betekenis. In hoeverre de tabakkers of hun gezinsleden beschikbaar waren voor werk op de grote boerderijen, valt niet te zeggen, maar we mogen ervan uitgaan dat een aantal van hen bijkluste. In de wintermaanden waren er mogelijk teveel arbeiders, maar in de zomermaanden was er te weinig inheemse arbeidskracht in de Over-Betuwe aanwezig. Volgens de Statistische beschrijving van 1826 kwamen er rond die tijd jaarlijks in de zomer 500

mensen naar de Over-Betuwe voor werk.¹⁶⁷ Deze mensen zochten werk in de landbouw en niet in de steenbakkerij, want deze kwam pas na 1800 echt van de grond. Ze werden vooral ingeschakeld bij het binnenhalen van de oogst.

In ieder geval is duidelijk dat de (Over-)Betuwe geen 'neutraal' gebied kan zijn geweest, zoals Lucassen meent. Neutraal betekent in dit verband dat er nauwelijks mensen wegtrokken voor seizoenswerk en dat er weinig mensen van elders kwamen om in de Over-Betuwe te werken.¹⁶⁸ Het is wel mogelijk dat de steeds terugkerende stroom seizoenwerkers in vergelijking met 1650 en 1711 afgenomen was, omdat de bevolking vrij sterk was gegroeid en zelf seizoenswerk verrichtte. Maar in de 19e eeuw nam dit aantal weer sterk toe, toen de steenfabricage een hoge vlucht nam.

Zoals vermeld, hebben we weinig gegevens over lonen in de Over-Betuwe. Toch kunnen we er wel iets over zeggen. Volgens de Statistieke beschrijving van Gelderland uit 1826 kon de 'grooten bouw knecht of zaaiknecht' op de rivierklei 90 tot 100 gulden per jaar verdienen, de 'middenknecht' zo'n 60 tot 70 gulden, de derde knecht tussen de 40 en 50 gulden en de vierde knecht of jongen 20 tot 25 gulden. De 'voornam melkmeid' maakte 50 tot 55 gulden per jaar, de 'mindere' 30 tot 35 gulden en de derdemeid verdiende doorgaans 15 tot 20 gulden.¹⁶⁹ Hierbij kwamen nog de emolumenten als kost en inwoning en wat in de boedelbeschrijvingen 'toebaat' wordt genoemd. De toebaat bestond doorgaans uit kleren, schoenen en voor de vrouwen soms uit stof.

Het is mogelijk dat de verdiensten van de knechten en meiden in de Over-Betuwe in de decennia vlak daarvoor iets hoger waren. Paping ziet namelijk de jaarlonen voor knechten en meiden, arbeid(st)ers in Groningen na 1780 stijgen, tot ze rond 1820 op een hoogtepunt waren, zo'n 95 gulden gemiddeld voor knechten, exclusief emolumenten. De lonen in Groningen daalden na 1820 in navolging van de prijzen snel en bevonden zich rond 1825/26 op een dieptepunt, met een gemiddelde van rond de 50 gulden voor knechten en voor meiden 30 gulden. Misschien dat de gegevens uit de Statistieke beschrijving van Gelderland (1826) van een of twee jaar daarvoor stammen, want de cijfers lijken erg hoog ten opzichte van die uit Groningen. Maar een vergelijking is niet echt mogelijk. Wel kunnen we concluderen dat de jaarlonen voor knechten en meiden in Groningen en de Over-Betuwe in dezelfde orde van grootte lagen. Na 1830 bleven de Groningse lonen redelijk stabiel en lag het gemiddelde voor knechten zo rond de 60 gulden, de meiden verdienden gemiddeld 30 gulden.¹⁷⁰ Uit de schaarse Overbetuwse gegevens blijkt, dat veel knechten aldaar omstreeks 1850 ongeveer evenveel verdienden.¹⁷¹

Het gemiddelde loon voor knechten in Groningen lag voor de grote loonstijging van rond de eeuwwisseling ook ongeveer op 60 gulden en voor meiden op 30 gulden (1775). De Overbetuwse gegevens geven geen aanleiding te denken dat de lonen aldaar op dat moment hoger zouden

zijn. Ze waren eerder lager. Een knecht had in 1779 van zijn baas bijna 90 gulden voor twee jaar aan loon te vorderen, een andere had in 1769 46 gulden voor een jaar te verwachten, een derde in 1772 bijna 33 gulden voor driekwart jaar, twee knechten respectievelijk 26 en 32 gulden te vorderen voor een halfjaar (1776). Het jaarloon van een zekere 'tweede knecht' bedroeg in 1792 40 gulden. De lonen voor de meiden waren, op enkele uitzonderingen na, veel lager dan die van de knechten.

Het is niet waarschijnlijk dat de Overbetuwse lonen van knechten tussen 1775-1850 en met name tussen 1790 en 1820 dezelfde ontwikkeling kenden als die in Groningen, hoewel de Overbetuwse landbouw (uitgezonderd de tabaksteelt) een gunstige ontwikkeling doormaakte. De boeren kregen een steeds betere prijs voor hun producten, de prijzen stegen naar ongekende hoogten en de productiviteit nam toe. Het ging de boeren vóór 1820 zo voor de wind dat velen het aandurfdén hun boerderij te kopen, zo hebben we eerder gezien. In Groningen ontstond er een tekort op de arbeidsmarkt, waardoor de lonen stegen. Waarschijnlijk gebeurde dat niet in de Over-Betuwe, want het ging niet bijster goed met de tabaksbouw. De weinige loongegevens die wij hebben, laten in ieder geval geen stijging zien (zie verder).

Hoe de ontwikkeling tussen 1650 en 1775 is gegaan, moeten we eveneens vooral uit de literatuur halen. Er is helaas nog maar weinig onderzoek gedaan naar de ontwikkelingen van de lonen. Het algemene beeld is dat de loonontwikkeling in de Republiek, met name die in Holland na 1650/60 een zekere starheid liet zien, de lonen bleven tot 1850 vrijwel gelijk.¹⁷² De oorzaak moet volgens Paping onder meer gezocht worden in het inelastische karakter van de vraag naar arbeid. De vraag naar arbeid nam op korte termijn slechts weinig toe bij een daling van de lonen. Dat werd veroorzaakt doordat de hoeveelheid arbeid in bepaalde sectoren, zoals de landbouw, min of meer vast lag. Belangrijker was echter dat het aanbod van arbeid zeer elastisch was: hoe lager de lonen, hoe minder de arbeiders bereid waren te werken. De lonen bleven daardoor op een bepaald niveau hangen. Daar lag het besef aan ten grondslag dat indien iemand bereid was om tegen een lager loon te gaan werken, een ander zijn of haar werk kwijt zou raken. Volgens Paping was de arbeider geen 'kortzichtige homo economicus strevend naar maximale behoeftenbevrediging die niet verder keek dan zijn eigen (tijdelijk) gewin', maar iemand die met de consequenties van zijn gedrag rekening hield.¹⁷³ Lonen gingen en gaan makkelijker omhoog dan omlaag.

Deze starheid van de lonen lijkt echter vooral voor de steden te gelden. De gilden wisten namelijk de vrije arbeidsmarkt heel goed buiten te sluiten en de concurrentie in de sector te beperken. De Vries en Van der Woude spreken in dit verband over een gesegmenteerde arbeidsmarkt, waarin alleen het eerste segment, van overheids- en semi-overheidsorganen, van beroepen die in gilden waren georganiseerd en van kapitaalintensieve bedrijven, profiteerde van de loonstarheid. Daarnaast was een

segment, met onder meer de bouwnijverheid, de landbouw, de visserij en de steenbakkerij waarin de lonen veel meer bepaald werden door vraag en aanbod. In deze segmenten waren voor een belangrijk deel seizoenarbeiders werkzaam. In het derde segment delen zij de 'werkgever van de laatste keus', namelijk de V.O.C. in.¹⁷⁴

Ook op het platteland van de Over-Betuwe was er mogelijk in zekere zin sprake van een gesegmenteerde arbeidsmarkt met een segment van knechten, meiden, vaste arbeiders en de in de Over-Betuwe woonachtige losse arbeiders en een tweede segment dat vooral uit van elders komende seizoenarbeiders bestond. De prijs voor de arbeid van de laatsten werd vooral bepaald door het economische tij, de omvang van de oogst, het ingezaaide areaal. De prijs voor de arbeid van de eersten werd tot op zekere hoogte bepaald door de heersende conventies en door de dorpsolidariteit. De prijs voor hun arbeid kwam daardoor niet of niet gauw onder een bepaald niveau. Maar ook was van belang dat de vraag naar hun arbeid veel constanter was. Het is dus mogelijk dat de lonen van de Overbetuwse arbeidersbevolking veel minder sterk fluctueerden en daalden (na 1650 en 1820) dan de lonen van de van elders komende seizoenwerkers, die overigens niet noodzakelijk lager betaald werden dan de arbeiders uit de Over-Betuwe zelf. Integendeel de lonen van hen konden soms zelfs relatief hoog zijn, omdat de vraag naar seizoenarbeid op gezette tijden het aanbod kon overtreffen. Dankzij de seizoenwerkers kende de Over-Betuwe een zeer flexibel arbeidsaanbod en kon de loonstarheid voor de overige werknemers een lange tijd na 1650 in stand gehouden worden.¹⁷⁵

Op zich is het merkwaardig, dat in een tijd waarin de prijzen daalden en de bevolking sterk toenam, zoals in de Over-Betuwe het geval was na 1650, de lonen niet zouden dalen. Het is maar de vraag of deze groeiende arbeidsbehoeftige groep, waaronder mogelijk een aantal nieuwkomers, zich iets van de conventies in de streek aantrok en niet bereid was voor minder loon te gaan werken. We hebben echter gezien dat de bevolkingsgroei vooral door het groeiend aantal tabakkers werd bepaald. De tabaksteelt maakte tot circa 1720 een zeer florissante periode door. Deze arbeidsintensieve teelt slokte het groeiende aantal en de zich metterwoon vestigende arbeidskrachten grotendeels op. De boeren kregen niet de kans om te lonen te verlagen, omdat de nieuwkomers op de plaatselijke arbeidsmarkt zich niet of in beperkte mate aan de boeren verhuurden. Nog tot in de eerste twee decennia van de 18e eeuw bestond er nauwelijks winterwerkloosheid in de Over-Betuwe, zoals we hebben aangetoond.

Vanaf 1720 zal de neerwaartse druk op de lonen groot geweest zijn, ook op die van de in de Over-Betuwe wonende arbeiders. De graanprijzen begaven zich in de drie decennia daarna naar een dieptepunt. Ook de tabaksteelt verkeerde in grote moeilijkheden. De bevolking groeide echter nog door, maar het ziet er niet naar uit dat deze ontwikkeling in een daadwerkelijke daling van de lonen geresulteerd heeft (zie verder). De 'dorpsolidariteit' heeft de lonen weten de redden. Een gevolg was wel dat de

(verborgen) werkloosheid toenam. Mogelijk dat een aantal arbeiders en ex-tabakkers zich op de seizoenarbeid in de eigen streek stortte en het aantal seizoenarbeiders afnam.

Na 1750 zijn de lonen waarschijnlijk nauwelijks gestegen, hoewel de graanprijzen weer omhoog gingen. De na 1750 sterk groeiende bevolking in de Over-Betuwe vond waarschijnlijk onvoldoende emplooi. Zoals gezegd, lag het werk op de boerderij tamelijk vast en nam slechts in beperkte mate toe. Ernstiger was dat de tabaksteelt, die na 1730/50 weliswaar iets herstelde, niet meer de oude omvang aannam. Pas na 1820 werd deze teelt weer uitgebreid in de Over-Betuwe. Op zich zouden de seizoenarbeiders wel hebben kunnen profiteren van de stijgende prijzen, maar het groeiende aantal in de Over-Betuwe wonende arbeiders nam waarschijnlijk steeds meer het werk van hen over. De winterwerkloosheid nam navenant toe.

We kunnen het een en het ander illustreren met een aantal cijfers, maar meer onderzoek is noodzakelijk. Eind 17e eeuw liet de Dijkstoel onderhouds- en herstelwerkzaamheden uitvoeren aan de dijk, zoals dat vaker gebeurde na een heftige winter. Het bestuur betaalde de arbeiders daarvoor tien stuivers per persoon per dag. In 1712 werden de arbeiders nog steeds voor tien stuivers per persoon per dag ingehuurd. Zo ook in 1753, 1794, 1799, 1807 en 1822. Opvallend is, dat er geen onderscheid gemaakt werd in zomer- en winterlonen. Het kan zijn dat dit komt, omdat de werkzaamheden meestal in hetzelfde seizoen (het voorjaar) gebeurden.¹⁷⁶ We kunnen ons afvragen of die tien stuivers wel een reëel bedrag vormden. Was het een vast tarief dat niet overeenkwam met de werkelijke lonen? Waarschijnlijk was dit hét bedrag voor ongeschoold werk, want boeren betaalden hun arbeiders dit ook wel uit, zowel aan het begin als aan het einde van de 18e eeuw, zo blijkt uit de boedelbeschrijvingen. Volgens de Statistieke beschrijving van 1826 ontvingen arbeiders gemiddeld 45 cent. In de zomermaanden werd er echter 50 tot 60 cent per dag verdiend, in de winter niet meer dan 30 tot 40 cent.¹⁷⁷ Een boer betaalde in 1694 zes stuivers per dag voor winterwerkzaamheden zoals het dorsen.

Andere looncijfers lijken eveneens op een zekere starheid van de lonen te wijzen. Een timmermansknecht verdiende in het eerste kwart van de 18e eeuw ongeveer achttien stuivers per dag, een eeuw later verdiende hij nog steeds dat bedrag. Ook toen de graanprijzen sterk stegen eind 18e en begin 19e eeuw, lijken de lonen van de ambachtslieden op hetzelfde niveau te zijn gebleven (zie tabel 5.6). De gegevens hebben echter een beperkte waarde. Temeer omdat we geen informatie hebben over de lengte van de werkdag. Misschien nam het aantal gewerkte uren per dag toe of af, afhankelijk van het economische tij, terwijl het dagloon gelijk bleef.

Over de hoogte van de lonen kunnen we nog dit zeggen. Het loonniveau in de Over-Betuwe is vergelijkbaar met dat van de rest van Oost-Nederland. In Holland lagen de lonen veel hoger. De ambachtslieden in de Over-Betuwe verdienden ongeveer hetzelfde als die in Groningen, alleen stegen de lonen in de Over-Betuwe na 1790 niet.¹⁷⁸

TABEL 5.6. De daglonen van enkele ambachtslieden, 1694-1821.

Jaar	Beroep	Dagloon in stuivers
1694	kleermaker	5-6
1721	timmermansknecht	19
1721	timmermansknecht	18
1723	metseleersknecht	22
1723	leidekkersopperknecht	18
1725	metseleersopperknecht	19
1727	kleermakersbaas	7
1727	kleermakersknecht	6
1733	kleermaker	5
1749	metseleer	13,5
1750	timmerman/metseleer	20
1750	timmerman/metseleer	12
1794	timmermansknecht	18
1794	timmermansknecht	15
1794	timmermansbaas	20
1800	metseleersknecht	14
1800	metseleersbaas	15
1800	timmermansbaas	20
1800	timmermansknecht	18
1800	glazenmaker	20
1805/1807	metseleersbaas	20
1805/1807	metseleersknecht	18
1809	metseleersbaas	24
1809	metseleersbaas	20-25
1809	metseleersknecht	18
1809	metseleersopperman	11-15
1820	timmermansbaas	20
1821	metseleersbaas	20
1821	metseleersbaas (dag van 5 schoften)	25
1821	metseleersknecht (idem)	22,5
1821	timmermansknecht	18
1821	timmermansbaas	20

Bron: boedelbeschrijvingen, maar de meeste gegevens komen uit de rekeningen van het ambt, OAOB, inv. nrs. 277-416.

Concluderend kunnen we stellen dat de lonen van de arbeiders en knechten uit de Over-Betuwe niet gedaald zijn na 1650 en in ieder geval tot 1720 waarschijnlijk op hetzelfde niveau zijn gebleven. De lonen van de seizoenarbeiders zijn waarschijnlijk wel per saldo afgenomen. Tussen 1720 en 1750 stonden de lonen voor beide segmenten onder druk, maar een daling van de lonen voor de arbeiders en knechten uit de Over-Betuwe heeft dat niet of nauwelijks teweeg gebracht. Waarschijnlijk zijn de lonen van de seizoenarbeiders wel gedaald. Als de lonen niet zijn gedaald in die periode, dan is toch zeker de werkloosheid toegenomen. Na 1750 bleven de lonen, ondanks de stijgende landbouwprijzen, op hetzelfde niveau. De tweedeling op de arbeidsmarkt nam echter af, omdat het seizoenswerk door de plaatselijke arbeiders werd overgenomen. De winterwerkloosheid

nam toe. Ook na 1790 lijken de lonen, althans die van de arbeiders en ambachtslieden, niet of weinig gestegen te zijn. Mogelijk werd het seizoenswerk wel beter betaald, maar in dat geval gingen de lonen voor die mensen na 1820 weer omlaag. Dat trof ook de Overbetuwse arbeidersbevolking, omdat zij hierbij steeds meer werd ingeschakeld. Van 1830 tot 1850 bleven de lonen stabiel of ze gingen omhoog, omdat de arbeidsintensieve tabaks- en aardappelteelt sterk werden uitgebreid. Het aantal seizoenarbeiders nam weer toe, maar nu vanwege de opkomst van de steenfabricage.

5.15. SLOTBESCHOUWING

Omstreeks 1650 werd de landbouw gekenmerkt door een vrij eenzijdige teelt van granen, met tarwe, wintergerst en haver als belangrijkste gewassen. Rogge en de zomergewassen zomergerst en boekweit werden in beperkte mate ingezaaid. Alleen als de wintergewassen dreigden te mislukken werd er veel meer zomergerst en boekweit ingezaaid dan normaal. Ongeveer 75 tot 80% van het gewassenareaal werd in beslag genomen door granen. Zowel grote als kleine bedrijven richtten zich op de graanteelt.

De granen werden noodzakelijkerwijs afgewisseld met oliezaden en peulvruchten. Het vruchtwisselingssysteem varieerde in duur en in opeenvolging van gewassen. Volgens sommigen duurde een cyclus wel achttien jaar, maar waarschijnlijk was dit uitzonderlijk. Er werd regelmatig gebraakt, waarbij een onderscheid werd gemaakt tussen de ongemeste en gemeste zomervraag. Zomervragen betekent dat de akker tijdens de zomer van een braakjaar een aantal keer werd geploegd en al dan niet werd bemest. Doorgaans lag 20 tot 25% van het land braak. Het braken van land was nodig ter bestrijding van het onkruid, een strijd die bij voorbaat verloren leek, want 19e-eeuwse deskundigen hekelden het vele onkruid dat de akkers vervuilde en tussen het graan groeide.

De opbrengst per hectare was dan ook zeer laag. Een hectare op de rivierklei ingezaaid met tarwe bracht halverwege de 18e eeuw ongeveer 10 hl op. Roessingh schatte de opbrengsten op de rivierklei 20 tot 30% lager dan de opbrengsten per hectare op de zeeklei. Volgens onze gegevens waren de opbrengsten op de rivierklei in de 17e en 18e eeuw vermoedelijk zo'n 40 tot 50% lager dan op de zeeklei. En de opbrengst van haver per hectare was op de zeeklei drie keer zoveel als op de rivierklei.

Waren de boeren inderdaad zo onkundig en traditioneel als in de 19e eeuw en daarna werd voorgespiegeld? Nee, onkundig waren ze zeker niet. De bodem-, waterstaat- en waterhuishoudkundige omstandigheden lieten hun echter weinig keus. Het onkruid dat vanwege de natheid en de kou in de bodem eerder de kans kreeg om op te komen dan de gewassen, was nauwelijks te bestrijden. In ieder geval was het niet mogelijk te wieden, zoals in Zeeland veelvuldig werd gedaan.

De boeren in de Over-Betuwe maakten echter van de nood een deugd. Hun bedrijfsvoering was, omdat er niet werd gewied, extensiever dan in Zeeland. Hun kosten waren dientengevolge veel lager, want wieden was zeer arbeidsintensief. Weliswaar braakten de boeren in de Over-Betuwe iets vaker dan in Zeeland, maar tijdens het braken werd mogelijk minder vaak geploegd en geëgd. Bovendien was niet al het onkruid onbruikbaar. Zo werd het zaad van herik, een onkruid dat de akkers volgens zeggen als een tapijt van gele bloemen bedekte, waarschijnlijk grotendeels verkocht. Het zaad kon gebruikt worden voor de fabricage van lampolie en mosterd. Ook ander onkruid kon te gelde gemaakt worden.

Dankzij de extensieve bedrijfsvoering was het voor veel boeren mogelijk andere werkzaamheden ernaast te doen, zo stellen Roessingh en Bielman. In hoeverre binnen het agrarische bedrijf verschillende bedrijfs-onderdelen gecombineerd werden, zullen we in hoofdstuk zes nog zien. Feit is, dat veel boeren werkzaamheden buiten het agrarische bedrijf uitvoerden. Kleine boeren en hun vrouwen en kinderen hadden vaak een tapperij of winkel, oefenden een ambacht uit of verhuurden zich als arbeid(st)er. Zoals we weten was de beroepsbevolking maar zeer ten dele gespecialiseerd.

Traditioneel waren de boeren in de Over-Betuwe evenmin. Ze stonden open voor veranderingen en waren bereid de bedrijfsvoering te verbeteren en aan te passen aan de veranderende omstandigheden. Dat blijkt wel uit het feit dat de landbouw in de Over-Betuwe tussen 1650 en 1850 een geheel ander aanzien heeft gekregen. Opmerkelijk is dat ze daarin niet belemmerd werden door de verpachters. De grondeigenaren deelden de belangen van de boeren.

Belangrijk was de introductie van tabak direct na 1650 en de snelle verspreiding van dit arbeidsintensieve gewas. De grote boeren zullen hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld, hoewel zij dit gewas niet zelf gingen verbouwen, maar dit in halfpacht lieten doen. Daarmee wisten zij op een vrij gemakkelijke manier een deel van hun dalende inkomen te compenseren. De bestaansmogelijkheden voor landarbeiders, keuters, ambachtslieden en neringdoenden namen dankzij dit gewas aanzienlijk toe. Landarbeiders die voorheen bij de grote boeren werkten, verwierven een zekere mate van zelfstandigheid. Een sterke bevolkingsgroei was het gevolg. Overigens verbouwden veel kleine boeren en arbeiders tabak op eigen grond.

Een ander nieuw arbeidsintensief gewas was de aardappel. Al in de tweede helft van de 18e eeuw werd dit gewas in de Over-Betuwe regelmatig verbouwd, maar pas in de eerste helft van de 19e eeuw werd het van enige betekenis. Aardappelen werden eveneens ten dele in deelpacht verbouwd. Dit gewas was uitermate geschikt voor kleine boerenbedrijven en arbeiders met wat grond. We kunnen stellen dat het aantal kleine intensieve bedrijven dankzij tabak en aardappelen sterk was toegenomen.

Ook stonden de ontwikkelingen op de grote(re) bedrijven niet stil. Zo waren alleen al de veranderingen in het areaal wintergerst en haver en an-

dere zomergewassen opvallend. Tussen 1670 en 1690 verdubbelde het areaal wintergerst nagenoeg van 13% tot 25% en nam het areaal zomergewassen aanzienlijk af. Daarna werd er weer minder wintergerst verbouwd. In de 19e eeuw nam het areaal wintergerst af tot 2% van het totale gewassenareaal. Ook zien we het areaal haver afnemen. Omstreeks 1850 werd iets meer dan 60% van het gewassenareaal door granen ingenomen.

Na 1720 werd 25% van het marginale bouwland tijdelijk omgezet in grasland. Na 1750/70 zien we het omgekeerde gebeuren. Deze laatste omzetting ging gepaard met de introductie van een nieuw gewas, namelijk klaver. Dit gewas dat bestemd was als groenvoeder voor de groeiende vee-stapel had tevens een heilzame werking op de bodemvruchtbaarheid en ging, als bladrijk gewas, bovendien de ontwikkeling van onkruid tegen. Een met klaver ondergeploegde akker kon de bemesting met dierlijke mest volledig vervangen. Maar als gevolg van de groeiende veestapel werd er ook meer dierlijke mest geproduceerd. De mestvoorziening werd veel beter in de Over-Betuwe. De braak kon zodoende afnemen. Omstreeks 1850 lag gemiddelde nog slechts 12% van het bouwland braak. Het bouwland dat braak lag, was dus sinds 1750 gehalveerd.

Het resultaat was dat de productie aanzienlijk toenam, ook de productie per ha. Voor sommige gewassen is er tussen 1750 en 1850 welhaast een verdubbeling van de opbrengst per hectare te noteren. De grootste toename werd na 1810/20 bereikt, maar vóór die tijd werd, in tegenstelling tot wat Van Zanden veronderstelt, ook grote vooruitgang geboekt. Van Zanden's opmerkingen ten aanzien van de relatief snelle ontwikkeling in het rivierengebied na 1810/20 lijken echter bevestigd. De toename van de productiviteit per hectare was hier in ieder geval groter dan Bieleman voor mogelijk hield in Drenthe.

Hoe moeten we de veranderingen duiden? We kunnen daar nog niet volledig antwoord opgeven, omdat we nog niet naar de ontwikkelingen op de afzetmarkt hebben gekeken, maar veel is al duidelijk geworden.

Ter duiding maken we onder meer gebruik van de allocatietheorie van de productiefactoren. Volgens deze theorie wordt de wijze van productie in de landbouw bepaald door de inzet van de drie productiefactoren grond, arbeid en kapitaal. De mate waarin men deze factoren inzet is afhankelijk van de relatieve prijzen daarvan. We richten ons hierbij met name op de 'oorspronkelijke' productiefactoren arbeid en grond, omdat de ontwikkelingen in de landbouw van vóór 1850 vooral werden bepaald door de inzet van arbeid per hectare, hoewel de aanschaf van paarden en rundvee, waarmee de productie per hectare eveneens verhoogd kon worden, veel kapitaal vereiste. We mogen derhalve veronderstellen, dat indien de prijs van arbeid ten opzichte van de grond duurder werd, de boeren in de Over-Betuwe de bedrijfsvoering geëxtensiverd zullen hebben en vanaf het moment dat de arbeid weer relatief goedkoper werd, de bedrijfsvoering intensiever geworden zal zijn.

Welnu, de prijs van arbeid veranderde tussen 1650 en 1850 niet of nauwelijks, terwijl de prijs (en de geldelijke opbrengst) van de grond tussen 1650 en 1760, gezien de dalende graanprijzen tot 1740 en de aanvankelijke dalende en later min of meer stagnerende pachtprijzen tot 1760, afnam (voor ontwikkeling de graanprijzen zie grafiek 6.1). De prijs van arbeid nam dus tot 1760 verhoudingsgewijs toe, terwijl deze na 1760 verhoudingsgewijs afnam, omdat de graan- en grondprijzen toenamen. Tussen 1795 en 1817 was arbeid relatief zeer goedkoop, omdat de grond- en landbouwprijzen zich op een ongekennde hoogte bevonden. Na 1817 veranderde de situatie weer en waren de lonen weer betrekkelijk hoog.

De zaken lagen niet zo simpel als de allocatietheorie wil, want het lijkt erop dat de theorie niet opgaat. In plaats van dat de bedrijfsvoering na 1650 arbeidsextensiever werd, ziet het er naar uit dat deze juist aanvankelijk geïntensiveerd werd. We zien namelijk het areaal wintergerst tussen 1668/70 en 1686/90 bijna verdubbelen. Ook nam het areaal oliezaad aanvankelijk toe, terwijl de arealen haver en andere zomergewassen afnamen. Haver bracht veel minder per hectare op dan wintergerst, niet alleen omdat de prijs van wintergerst per hl doorgaans 1,5 tot 1,8 keer hoger was dan haver, maar ook omdat het beschot van wintergerst per hectare bijna twee keer zo hoog was. Daar stond tegenover dat haver minder verzorging nodig had dan wintergerst en de inzet van arbeid dus groter werd.

In hoeverre de boeren hier verstandig aan deden is moeilijk met zekerheid te zeggen. Ze hadden immers ook het areaal haver kunnen uitbreiden of op een andere manier op arbeid kunnen bezuinigen. Maar we mogen aannemen, zeker gezien het extensieve karakter van de bedrijfsvoering, dat de toenemende inzet van arbeid ruimschoots gecompenseerd zal zijn geworden door de hogere opbrengst per hectare en dat de arbeidskosten per hectare derhalve minder snel zullen zijn toegenomen dan de opbrengst per ha. Alleen daar kan de 'winst' gelegen hebben, want de prijsverhoudingen tussen de gewassen veranderden op lange termijn nauwelijks. Zo trad dus hetzelfde effect op als volgens de allocatietheorie na 1650 had moeten optreden, namelijk dat de arbeidskosten verhoudingsgewijs daalden.

Ook op een andere manier wist een aantal grote boeren hun inkomen op peil te houden, namelijk door hun arbeiders en andere dagloners uit de streek te bewegen tabak te gaan verbouwen. Omdat het voor grote boeren zelf niet aantrekkelijk was om tabak voor eigen rekening (door arbeiders) te (laten) verbouwen, besteedden ze het uit. De boeren leverden grond, mogelijk mest, het gebruik van de tabaksschuur en aanvankelijk kennis. De arbeiders en hun gezinsleden stelden daar hun arbeid tegenover. De oogst werd gedeeld (halfpacht) en omdat de opbrengst in geld per hectare zeer groot was, vormde dit een belangrijke aanvulling op het inkomen van de grote boeren. Hier was dus ook sprake van intensivering van de landbouw, waar vooral de grote boeren die tabaksland in deelpacht uitgaven van profiteerden, omdat ze er niet veel voor hoefden te doen. Zo

trad het effect, dat volgens de allocatietheorie had moeten optreden, in feite ook in dit geval op, want de opbrengst per hectare nam sterk toe, terwijl de loonkosten minder of niet stegen.

Na 1690 lijkt de akkerbouw extensiever te worden, omdat we het gemiddelde areaal wintergewassen per periode zien afnemen en het areaal haver, vooral na 1705, aanzienlijk toenam. Mogelijk werd het proces nu omgedraaid: dankzij de iets herstellende prijzen, kon men meer haver verbouwen, die weliswaar minder per hectare opbracht, maar ook minder aan arbeid kostte. In feite was de afname van het areaal wintergewassen minder sterk dan de gemiddelden per periode suggereren, omdat de afname vooral werd bepaald door twee zeer slechte oogstjaren, namelijk 1709 en 1711. Zonder rekening te houden met deze jaren, nam het areaal wintergewassen slechts in beperkte mate af.

Ook is het niet onmogelijk dat men tegen de toenmalige grenzen van de mogelijkheden van de Overbetuwse landbouw was opgelopen. Dankzij het grotere areaal wintergerst, dat samen met tarwe tot de consumptieve gewassen gerekend wordt, raakte de grond sneller uitgeput en namen de opbrengsten per hectare langzamerhand af, waardoor dit gewas steeds minder rendeerde. Het was dus beter om het areaal wintergerst in te krimpen. Aanwijzingen voor een grotere mestproductie of een andere gewassenrotatie, waarbinnen bijvoorbeeld bonen en erwten een grotere plaats kregen en waarmee deze ontwikkeling gestopt zou kunnen worden, hebben we niet gevonden. Klaver werd pas na 1750 geïntroduceerd.

Na 1720 bereikten de graanprijzen een historisch dieptepunt, terwijl de lonen nog steeds ongeveer op gelijke hoogte bleven. Zelfs de tabaksprijzen daalden zoals dat nog niet eerder was gebeurd. In die periode lijkt het alsof we de allocatietheorie van de productiefactoren in optima forma terugzien in de praktijk. De boeren zetten namelijk hun slechtste bouwlanden om in grasland, terwijl een groot deel van de intensief bewerkte tabakslanden werd opgegeven. In die tijd namen ook de veehouderij en de paardenfokkerij aan betekenis toe, zoals we nog in hoofdstuk zes zullen zien. De bedrijfsvoering werd geëxtensiveerd. Ook de snelle opkomst van de wadmolen in die tijd, wijst op de behoefte van de boeren om op arbeidskosten te bezuinigen.

Na 1740 herstelden de graanprijzen zich weer. De pachtprijzen gingen omhoog, maar de lonen bleven op hetzelfde niveau. Grasland werd na verloop van tijd omgezet in bouwland. De bedrijfsvoering werd geïntensiveerd. Na 1818 kelderden de graanprijzen, de landbouw kwam in een zware crisis terecht. Veel boeren kwamen in de problemen. Op verschillende manieren probeerden ze de gevolgen van de crisis af te zwakken. Onder andere door minder gehuurde arbeid in te zetten en zelf bepaalde werkzaamheden over te nemen. De boerenzonen schaamden 'zich minder dan voorheen, zelve met zicht en den dorschvlegel om te gaan, hetwelk dus vermindering van werk en verdiensten en, onder den stand der daglooners, steeds meer en meer armoede en gebrek doet geboren worden

(...)'.¹⁷⁹ Waarschijnlijk werd de bedrijfsvoering geëxtensiverd, want de boerenzonen zullen niet al het werk van de arbeiders overgenomen hebben.

Misschien mogen we de afname van het areaal wintergerst en de toename van het areaal aardappelen in die tijd mede opvatten als een bezuiniging op gehuurde arbeid. Want hoewel de aardappelteelt arbeidsintensiever was, konden de grote boeren toch met minder personeel de oogst binnenhalen, omdat de verbouw van gerst (in 1813 nog zo'n 15% van het areaal, in 1856 ongeveer 2%) voor rekening van hen gebeurde en de verbouw van aardappelen (ten dele) in deelpacht.¹⁸⁰

Opvallend is dat de productie in de landbouw na 1760 slechts in beperkte mate is toegenomen door een hogere arbeidsinzet. Weliswaar werd er tussen 1760/70 en 1810/20 grasland omgezet in bouwland en werd de oppervlakte met de arbeidsintensieve aardappelen na 1760 iets uitgebreid, waardoor er in de loop van de tijd meer mensen werk in de landbouw vonden. En wellicht zullen de boeren in de periode 1795-1818, vanwege de relatief lage lonen, niet geschroomd hebben nieuw personeel in dienst te nemen, indien ze dat noodzakelijk achtten. Maar veel meer personeel in dienst nemen was niet zinvol, want wat moest men die mensen laten doen? De bedrijfsvoering op de grotere bedrijven in de Over-Betuwe was immers noodgedwongen arbeidsextensief. De bodem- en waterhuishoudkundige omstandigheden frustreerden de mogelijkheid meer arbeid in te zetten. De introductie van klaver, de afname van de braak, de groeiende veestapel hebben vooral voor de toenemende productie gezorgd.

Na 1817, toen de graanprijzen inzakten, hebben de grote boeren, conform de allocatietheorie, zeker op de inzet van gehuurde arbeid bezuinigd. De akkerbouw werd echter niet ingekrompen en de opbrengst per hectare nam ook toen of, beter gezegd, vooral in die tijd toe. Weliswaar nam het areaal aardappelen in de eerste helft van de 19e eeuw ten koste van het areaal wintergerst toe, nam daarenboven het areaal tabak na 1820/30 toe, maar dit had vooral tot gevolg dat met name de arbeidsinzet op de (zeer) kleine bedrijven toenam. Het is derhalve duidelijk dat de hogere opbrengst per hectare op de grotere bedrijven ook na 1820 voornamelijk door een betere rotatie en een hogere mestproductie werd bereikt. Bovendien zal de uitbreiding van de rundveehouderij na 1820 (zie hoofdstuk zes) niet of nauwelijks gepaard zijn gegaan met een toename van het aantal arbeidskrachten. Het is dus niet zo speculatief om te zeggen dat de arbeidsproductiviteit in de Overbetuwse landbouw na 1760 en in ieder geval na 1820 is toegenomen. In feite werd deze groeiende arbeidsproductiviteit mede bereikt door de productiefactor kapitaal (vee) meer in te zetten. De uitbreiding van de veestapel, zal tevens uitbreiding van de bedrijfsgebouwen vereist hebben.

De allocatietheorie van de productiefactoren blijkt tot op zekere hoogte een goede leidraad te zijn om de agrarisch-economische ontwikkelingen

tussen 1650 en 1850 in de Over-Betuwe te duiden. Maar hoe moeten we de veranderende 'balans' tussen grote en kleine bedrijven verklaren, zoals het groeiend aantal kleine bedrijven met minder dan 20 ha, het dalend aantal bedrijven met tussen de 30-40 ha? Hoe hebben de grote bedrijven (met meer dan 40 ha) zich zo goed weten te redden? Van Zanden heeft hiertoe een aantal 'effecten' geformuleerd, die bepalend zijn voor deze balans ofwel voor het 'winnen' van kleine bedrijven dan wel grote bedrijven. Slaat de balans door naar een 'peasant-idylle' of naar een samenleving met grote kapitalistische boeren enerzijds en landloze arbeiders anderzijds? We kunnen niet alle effecten volledig toetsen, maar er valt wel het een en ander over te zeggen.

Het eerste effect noemt Van Zanden het 'Chayanov effect'. Of dit effect de balans liet doorslaan naar een peasanterke samenleving was afhankelijk van drie factoren of voorwaarden: 1. het aandeel van de arbeidskosten in de totale productiekosten moest hoog zijn; 2. er moesten intensieve productietechnieken beschikbaar zijn; en 3. de bereidheid van de arbeiders en keuters om beneden de marktprijs van de lonen te werken op het eigen bedrijf moest groot zijn.

Na 1650 werden de nieuwe teelttechnieken voor tabak bekend in de Over-Betuwe. De grote boeren speelden mogelijk een belangrijke rol in de verspreiding van de kennis. Omdat de teelt zeer arbeidsintensief was, was het alleen voor kleine bedrijven rendabel om dit gewas te verbouwen. Het aantal kleine bedrijven nam dus toe. Maar deze groei was begrensd, omdat de kleine boeren en arbeiders en hun gezinnen niet bereid waren langdurig onder de marktprijs van de lonen te werken. Indien de prijs van tabak daalde, nam ook het areaal tabak af. We zien het areaal tabak flink fluctueren eind 17e eeuw en na 1720 zelfs met een kwart afnemen. De arbeiders/tabakkers deden niet aan zelf-exploitatie en gaven de teelt op zodra het onvoldoende loonde. Tabakkers hielden niet ten koste van alles vast aan het eigen bedrijf. Waarschijnlijk gaven de deelpachters de teelt het eerst op. De tabakkers waren teveel met de arbeidsmarkt verbonden. De economie in de Over-Betuwe was ook wat betreft de arbeidsmarkt geen duale economie.

Het tweede effect werd volgens Van Zanden bepaald door de schaal van de boerenbedrijven. Op de rivierklei waren veel paarden nodig om de ploeg te trekken en was een extensieve teelt noodzakelijk. Een groot bedrijf was derhalve in het voordeel. We zien dan ook dat de grootste bedrijven (met meer dan 40 ha) het zeer goed deden na 1650, maar dat de iets kleinere bedrijven (30-40 ha), die ongeveer dezelfde bedrijfsvoering hadden als de grote, steeds meer verdwenen. De kleine bedrijven konden zich, met een voor dit gebied kenmerkende en noodzakelijke extensieve bedrijfsvoering, bij dalende graanprijzen niet handhaven. Pas toen de opbrengsten per hectare en de prijzen toenamen na 1750, wisten deze bedrijven zich beter te redden.

De bedrijven met minder dan 30 ha deden het beter, waarbij vooral de

bedrijven met minder dan 20 ha een absolute en relatieve groei lieten zien. We beschikken over onvoldoende gegevens om precies aan te kunnen geven waarom deze bedrijven zich staande wisten te houden. Vermoedelijk wisten ze hun kosten beter te beheersen, want het is niet waarschijnlijk dat de opbrengst per hectare van gewassen als tarwe en wintergerst op deze bedrijven veel groter was. Wel werd op een aanzienlijk deel van deze kleinere bedrijven tabak verbouwd, een gewas dat een hoge opbrengst per hectare gaf en waarmee de inkomsten in ieder geval tot 1720 redelijk op peil bleven. Later werd er op deze kleine bedrijven aardappelen verbouwd, die ook een betrekkelijk hoge opbrengst per hectare gaven. Ook kon een relatief klein boerenbedrijf beter gecombineerd worden met andere werkzaamheden, zoals het uitoefenen van een ambacht, het voeren van een winkelnering of het houden van een kroeg. Misschien werd op deze boerenbedrijven vaker aan huisnijverheid gedaan, zoals het spinnen van vlas. Waarschijnlijk was het feit dat deze mensen de risico's beter konden spreiden, waarbij een deel van het inkomen buiten de landbouw werd verdiend, debet aan hun grotere overlevingskansen. Uiteindelijk speelde de schaal van deze bedrijven dus ook een rol: deze was zodanig dat boeren en hun gezinnen verschillende werkzaamheden konden combineren.

Het derde effect was de mate waarin de boeren nieuwe innovaties accepteerden. We hebben gezien dat zowel grote als kleine boeren niet traditioneel waren en veranderingen aanbrachten wanneer ze dat nodig achtten. Zowel de kleine als de grote boeren hebben hiervan profijt gehad. Zo bleef de balans aardig in evenwicht.

Het vierde effect tenslotte is het effect van de marktsegmentering. In hoeverre konden boeren bijvoorbeeld onder dezelfde voorwaarden geld lenen voor het doen van investeringen of in hoeverre konden ze onder dezelfde voorwaarden een bedrijf pachten. Alleen over dit laatste kunnen we iets zeggen. Hoewel een groot deel van de grond in de Over-Betuwe iedere zes jaar weer vrij kwam en de grondmarkt zeer flexibel was, kunnen we zeggen dat de verpachters waarschijnlijk zoveel mogelijk hun best deden de grote bedrijven in stand te houden. Zij hebben mogelijk zelfs een actieve rol gespeeld bij de neergang van de bedrijven van 30-40 ha groot. Ook zij zagen in, dat alleen de zeer grote (of relatief kleine bedrijven) grotere overlevingskansen hadden. Omdat de verpachters de grote bedrijven wilden handhaven, hadden kleine boeren vanzelfsprekend minder kans deze te pachten. Want daarvoor was toch wel een zeker kapitaal vereist in de vorm van vee, paarden en werktuigen, al was het alleen maar om een onderpand te hebben. Bovendien moest de beoogde pachter over een goed netwerk beschikken, dat wil zeggen hij moest een oom, broer of zwager hebben die borg kon staan. Ook deze moest over veel kapitaal en een groot bedrijf beschikken, wilde hij als borg geaccepteerd worden.

Van Zanden noemt ook nog de 'beginsituatie' als factor voor de balans tussen grote en kleine boeren. Was deze situatie erg ongelijk, dan was het ontstaan van een peasanteske samenleving erg onwaarschijnlijk. Omstreeks

1650 was de Over-Betuwe al aardig gepolariseerd. Een 'peasanteske' samenleving was de Over-Betuwe vermoedelijk nooit geworden. Maar de ontwikkeling had wel naar de andere kant kunnen doorschieten, naar een samenleving waarbinnen de lagere sociale strata vooral landloze arbeiders waren. Dankzij de opkomst van de gewassen tabak en aardappelen is dat niet gebeurd. De polarisatie nam toe, maar er was geen sprake van een toenemende proletarisering.

Tot slot willen we nog iets zeggen over de landarbeiders. Zij profiteerden van de dalende graanprijzen na 1650. Hoewel het nominale loon niet omhoog ging, nam het reële loon wel toe. Bovendien gingen veel arbeiders zich met de tabaksbouw bezig houden. Omdat de grote boeren de bedrijfsvoering intensiveerden, nam de vraag naar arbeidskrachten toe. Voor de lagere sociale lagen van de bevolking was 1650-1720 een relatief gunstige periode. Na 1720 zal het minder goed gegaan zijn. Er was minder werk voorhanden, omdat de boeren hun bedrijven extensiveerden en omdat het minder rendabel werd om tabak te verbouwen. Maar aangezien de graanprijzen zich eveneens naar een zeer laag niveau begaven (maar de lonen niet), hebben veel arbeidershuishoudens zich toch nog staande weten te houden.

Na 1750 gingen de prijzen omhoog, maar de lonen niet. Wel nam de vraag naar arbeidskrachten toe, maar waarschijnlijk nam deze vraag, gezien de bevolkingsgroei, niet zo snel toe als het aanbod. Ook de vraag naar tabak was niet meer wat het geweest was, hoewel er wel enige oplevingen te noteren zijn. Tussen 1795 en 1817 was het reële loon zeer laag. In deze periode zal de afstand tussen de grote boeren en de arbeiders in hoge mate zijn toegenomen. Aan deze toenemende polarisatie zal na 1817 geen einde gekomen zijn, maar de arbeiders kregen toen iets meer lucht. De prijzen daalden, de aardappelteelt nam toe en de verbouw van tabak werd uitgebreid.

6. DE MARKT

6.1. INLEIDING

In het vorige hoofdstuk is de bedrijfsvoering van de grote en de kleine boeren in de Over-Betuwe uitvoerig ter sprake geweest. We weten nu dat tussen 1650 en 1850 doorgaans meer grond als bouwland werd gebruikt dan als grasland, maar dat er ook tussentijdse verschuivingen plaats vonden. We weten dat tarwe, wintergerst en haver in het gebied domineerden. Dat tabak vooral door keuters en arbeiders werd verbouwd. We weten eveneens dat wintergerst na 1813 plaatsmaakte voor aardappelen. Dat de bedrijfsvoering, mede onder invloed van de ontwikkelingen op de markt (dat wil zeggen onder invloed van de relatieve prijzen van de productiefactoren arbeid en grond), meerdere keren veranderde tussen 1650 en 1850. We weten inmiddels dat de opbrengst in hectoliters per hectare in het gebied zeer laag was, maar dat deze aanzienlijk toenam na 1750 en dat waarschijnlijk ook de arbeidsproductiviteit steeg. De landbouw zag er rond 1850 geheel anders uit dan omstreeks 1650. We weten dat veeteelt en akkerbouw met elkaar verweven waren en dat de interne leveranties onmisbaar waren voor de bedrijfsvoering.

Maar het beeld is niet volledig. Want we kunnen ons afvragen of de tarwe, de rogge en de aardappelen voor eigen consumptie werden verbouwd of dat deze gewassen vooral werden verkocht. En wat gebeurde bijvoorbeeld met de gerst en de haver? Waren zij vooral bestemd voor de eigen paarden of werden zij gemarkt? Werd het vee vooral voor de mestvoorziening aangehouden of werd het (ook) op de markt gebracht? Werden er runderen voor de markt gefokt en vetgemest? Werden de paarden alleen voor hun trekkracht gebruikt of werden ze tevens verhandeld? Werden er paarden gefokt voor de verkoop? Hoe belangrijk waren de verschillende bedrijfsonderdelen als bestaansbron en in hoeverre werden de accenten in de bedrijfsvoering verlegd, indien de markt daarom vroeg? We moeten in dit verband ook aandacht aan de fruitteelt besteden, een bedrijfsonderdeel dat nog niet ter sprake is geweest.

In dit hoofdstuk hanteren we in feite een '*consumption approach*' (zie paragraaf 5.1). Wat was de bestemming van de producten uit de Over-Betuwe? We zullen onderzoeken welk deel van de oogst op het eigen bedrijf bleef en welk deel naar welke markt ging. Het gaat onder meer om de vraag hoe afhankelijk de boeren van de afzetmarkt waren. Waarschijnlijk werd een relatief groot deel van de productie van zowel de grote als de kleine boeren en de tabakkers gemarkt, zo hebben we meerdere malen gesteld. Maar was dat ook zo?

De belangrijke markten Arnhem en Nijmegen lagen op minder dan een dagafstand van de Over-Betuwe. En in een gebied waar de infrastructuurle omstandigheden dankzij de grote rivieren zeer gunstig waren en

waar Holland als een van de belangrijkste afzetmarkten in het 17e en 18e eeuwse West-Europa als het ware binnen handbereik lag, was de invloed van de ontwikkelingen op de afzetmarkt op de bedrijfsvorm waarschijnlijk erg groot. Het ligt dus voor de hand ook te onderzoeken in hoeverre de bedrijfsvorm in de Over-Betuwe veranderde als gevolg van veranderingen op de afzetmarkt. Daarbij hebben we niet de pretentie dat we de afzetmarkt voor de Overbetuwse producten volledig in beeld kunnen krijgen. Maar door de afzetmarkt in dit hoofdstuk als uitgangspunt te nemen, hopen we de veranderingen in de bedrijfsvoering mogelijk nog beter in beeld te krijgen en te begrijpen.

Omdat de boeren waarschijnlijk vooral voor de markt produceerden, waren ze afhankelijk van de ontwikkelingen van de marktprijzen. Deze prijzen, bijvoorbeeld de graanprijzen, werden niet in de Over-Betuwe bepaald, maar (door de aanvoer van en de vraag naar graan) in Amsterdam. Deze stad was destijds de belangrijkste graanmarkt in Europa. Tussen de fluctuaties van de graanprijzen op de internationale graanmarkt en die in Arnhem bestond een nauw verband. We zien in grafiek 6.1 een sterke correlatie tussen de graanprijzen in Arnhem en die in Engeland, Frankrijk en Duitsland. Dit kon voor de boeren in de Over-Betuwe uiteenlopende gevolgen hebben. Indien de graanoogst in de Over-Betuwe mislukte, bijvoorbeeld als gevolg van een overstroming, dan was het mogelijk dat de schade niet werd gecompenseerd door hoge graanprijzen. Een goede oogst kon echter op gezette tijden duur verkocht worden, zodat de boeren een optimale opbrengst genoten. Ook de tabaksprijzen werden elders bepaald en dat gold eveneens voor de veehouderijproducten.

Op lange termijn ondervonden de boeren in de Over-Betuwe dus, net zoals de boeren in de rest van de Republiek, de nadelige gevolgen van de neergaande seculaire trend na 1650. Zoals men weet en kan zien in grafiek 6.1, vertoonden de internationale graanprijzen als gevolg van de dalende bevolking, tussen 1650 en 1740 een neergaande lijn, zo ook die in Arnhem (zie ook paragraaf 1.2). De prijzen van de veehouderijproducten lieten een overeenkomstige trend zien, al hielden deze zich aanvankelijk beter. Ook die van tabak kenden aanvankelijk een gunstiger ontwikkeling, maar dat was na 1720 afgelopen.¹ In de jaren tussen 1720-1750 werd het dieptepunt bereikt. Roessingh noemt die jaren een chronische crisisperiode.²

Na 1730/50 ontwikkelden de graanprijzen zich weer beter, beter zelfs dan de prijzen van veehouderijproducten, er vond een heuse omslag plaats.³ Aan het begin van de 19e eeuw bevonden de prijzen van akkerbouwproducten zich, mede als gevolg van de oorlogssituatie, op een recordhoogte. De scherpe daling daarna, die overigens niet werd veroorzaakt door een dalende bevolking, integendeel de bevolking nam zelfs toe, bracht de boeren opnieuw in moeilijkheden. Met name de boeren die op grond van de rooskleurige toekomstverwachtingen hun bedrijf in de jaren voor 1817 tegen hoge prijzen hadden gekocht, zagen zich dik-

GRAFIEK 6.1. Het verloop van de graanprijzen in Nederland (Arnhem), Duitsland, Engeland en Frankrijk 1600-1850, in grammen zilver (drie decennia glijdende gemiddelden)

Met dank aan Jan Bieleman, die zijn berekeningen beschikbaar heeft gesteld. Voor de herkomst van de gegevens zie BIELEMAN, *Boeren*, 53 en 742, noot 212. Daaraan is toegevoegd de ontwikkeling van de Arnhemse tarweprijzen. Tijms, 'Prijzen van granen', 137-142.

wijls genoodzaakt hun bedrijf te verkopen. De lage prijzen hielden gelukkig niet aan, na 1840 zien we een structurele verbetering.

Deze prijsontwikkeling vormt het temporele kader waarin de veranderingen in de bedrijfsvorm hebben plaatsgevonden. Hoe reageerden de boeren op de neer- en opgaande trend, is de vraag. We kunnen bij de marktontwikkelingen echter ook een geografisch kader aanbrengen en ons afvragen welke plaats de Overbetuwse landbouw in de de Republiek innam. Had de landbouw in de Over-Betuwe een speciale plaats binnen de Republiek? Was de landbouw in het gebied op de productie van bepaalde goederen gericht of niet? In hoeverre was de bedrijfsvorm gespecialiseerd?

We komen dan al gauw op het in de laatste decennia veel gebruikte en becommentarieerde locatiemodel van Von Thünen, een Duitse landbouweconoom, die zijn werk in eerste helft van de 19e eeuw publiceerde.⁴ Volgens dat model wordt, kort gezegd, de aard van de agrarische productie in een gebied bepaald door de ligging van dat gebied ten opzichte van de markt. Deze markt werd door Von Thünen voorgesteld als een centraal

liggende stad te midden van een fysisch-geografisch homogeen gebied. De prijzen op de markt en de transportkosten (bepaald door gewicht en volume van het product) per eenheid-product naar de markt toe zijn daarbij de doorslaggevende factoren. Zo kon Von Thünen tot landbouwzones komen, die in concentrische cirkels om de afzetmarkt heen liggen.

We vragen ons echter af hoe bruikbaar dit model is om de situatie in de Over-Betuwe te duiden. Zo is een van de belangrijkste uitgangspunten van het model, dat boeren *profit-maximizers* zijn: boeren beslissen uitsluitend op economische gronden en kiezen voor of specialiseren zich in het gewas dat de hoogst mogelijke winst oplevert (bij de beste verhouding transportkosten-marktprijs). Maar in hoeverre waren de boeren in de Over-Betuwe *profit-maximizers*? Deden zij niet veel eerder aan risicospreiding? Het feit, dat met name de kleine boeren allerlei niet-agrarische werkzaamheden ernaast deden (hoofdstuk drie), wijst daarop. Boeren die aan risicospreiding deden, voerden hun bedrijf op een andere wijze dan zogenaamde *profit-maximizers*.

Bovendien is het niet zo dat er duidelijke en symmetrische ringen of landbouwzones traceerbaar zijn in de Republiek. Binnen de Republiek, hoe klein ook als geografische, politieke en economische eenheid in vergelijking met bijvoorbeeld Frankrijk of Engeland, verschilden de bodemkundige omstandigheden zodanig, dat deze de invloed van de markt (waar die ook ligt) sterk verstoorden. De mate van marktgerichtheid stond hiermee in verband. Die kon eveneens per regio verschillen (zandgebieden waren minder marktgericht), dus het model is niet op alle gebieden in gelijke mate toepasbaar. Daarnaast waren factoren als loonkosten, bezitsverhoudingen, bedrijfsgroottestructuren, verschillen in technische kennis, die de aard van de landbouw per streek eveneens konden beïnvloeden, niet of onvoldoende in het model opgenomen.⁵

Misschien is het daarom beter om, zoals Priester voorstelt, het model op een kleiner en fysisch-geografisch homogeen gebied toe te passen, want hoe groter het gebied, hoe meer factoren de Thünensiaanse relatie tussen landbouwgebied en afzetmarkt verstoren.⁶ De Over-Betuwe kunnen we als een fysisch-geografisch homogeen gebied beschouwen. Maar kijken we naar de ligging van het gebied ten opzichte van de markt dan lijkt de situatie evenmin eenvoudig. In de eerste plaats was de Over-Betuwe waarschijnlijk een verzorgingsgebied voor en van Arnhem en Nijmegen. Maar ook het verderweg gelegen Holland was mogelijk een belangrijke afzetmarkt voor het gebied. Hier werd waarschijnlijk veel graan afgezet. En de intensieve tabaksteelt in de Over-Betuwe was juist op een verre (buitenlandse) markt gericht. De markt voor de Over-Betuwe lag dus vermoedelijk dichtbij én veraf. Als intensiteitsmodel (hoe dichter bij de markt, hoe intensiever het landbouwsysteem), zoals het model soms ook gehanteerd wordt, is het daarom voor ons onbruikbaar, temeer omdat zeer extensieve teelten in de gehele Over-Betuwe afgewisseld werden met zeer intensieve.⁷

Het model als zodanig lijkt niet zo geschikt om de landbouw in de Over-Betuwe te duiden. We verwachten niet dat de landbouw in de Over-Betuwe binnen één bepaalde zone (in de Republiek) in te passen is of dat in het gebied zelf een duidelijke zonering te ontdekken is. Beter is het om uit te gaan van de aan het model ontleende gedachte dat de plaatselijke situatie van de infrastructuur van invloed was op de landbouw. In de tijd dat het vervoer relatief nog zeer kostbaar was, was de afstand waarover een product vervoerd kon worden om nog winstgevend te zijn, beperkt. De Thünensiaanse ringen mogen dan moeilijk traceerbaar zijn: de afstand tot de markt was wel van groot belang voor de landbouw.

Von Thünen ging er in zijn model in de eerste plaats vanuit dat alle goederen met paard en wagen over land naar de markt vervoerd werden. Dat geeft het genoemde gelijkmatige model van concentrische cirkels van landbouwzones rond de markt. Maar omdat ook in zijn tijd niet al het vervoer over land ging, geeft Von Thünen eveneens een model waarin de zones met een 'schiffbaren Fluss durchströmt' werden. In zijn tijd deed de spoorlijn (Von Thünen: *Kunststrasse*) haar intrede. Langs de rivieren, kanalen en spoorlijnen is het patroon van agrarische zones bepaald anders, omdat de vervoerskosten over water en per spoor veel lager waren dan met paard en wagen.⁸ We kunnen dit laatste aan de hand van een Gelders voorbeeld uit de tijd van Von Thünen mooi illustreren. De Statistieke beschrijving van Gelderland uit 1826 werd geschreven op het moment dat de graanprijzen zich op een dieptepunt bevonden. De boeren die op een 'aanmerkelijken afstand van rivieren en bevaarbare kanalen verwijderd zijn', met name die op de Veluwe en in de Achterhoek, hadden hiervan te lijden. Het verslag gaat verder met: 'men zal zich hiervan eenigermate een juist denkbeeld kunnen vormen, wanneer men bedenkt, dat de onkosten van het vervoer uit het oostelijkste gedeelte des Zutfenschen kwartiers, bij voorb. van Aalten of Wenterswijk, naar Zutfen of Deventer, niet minder bedragen dan twintig gulden voor ieder last, zoodat zoodanig koren, te Amsterdam komende, nagenoeg met evenveel voorkosten bezwaard is, als datgene, hetwelk te scheep van de kusten der Oostzee aangevoerd wordt.'⁹ Het gevolg was dat de boeren het graan niet meer markten en zich op andere bedrijfsonderdelen gingen toeleggen.

De gunstige ligging van de Over-Betuwe wordt, zo die dat niet al was, hiermee meteen duidelijk. Niet alleen lagen op minder dan een dagafstand twee redelijk grote steden, ook de grootste afzetmarkt in de Republiek, Holland, lag zoals gezegd dichtbij. In dit opzicht bepaalde de ligging ten opzichte van de markt natuurlijk wél de aard van de landbouw in het rivierengebied: we zouden kunnen zeggen dat de mate waarin een gebied marktgericht was, afhankelijk was van de plaatselijke situatie van de infrastructuur. De meeste boeren in de Over-Betuwe woonden dichtbij een loswal, waar de goederen direct in de schepen naar elders konden worden geladen. De wereld lag open voor de boeren in de Over-Betuwe.

Met deze kaders kunnen we het empirische materiaal dat we gevonden

hebben eenvoudiger interpreteren. In het navolgende gaan we bekijken welke producten en in welke mate deze door de Overbetuwse boeren werden gemarkt. Daarnaast zullen we de markt proberen te identificeren (voor welke markt werd er geproduceerd?) en gaan we, zoals gezegd, onderzoeken in hoeverre de bedrijfsvorm veranderde als gevolg van veranderingen op de afzetmarkt. Uiteindelijk gaat het om de vraag, in hoeverre men zich in de Over-Betuwe wist te wapenen tegen de onvoorspelbare economische ontwikkelingen.

6.2. TARWE

Voor welke markt was de tarwe bestemd? Volgens de Statistieke beschrijving werd het Overbetuwse graan vooral in Arnhem en Nijmegen verkocht. Ook ging er graan naar Wageningen. Een deel werd ter plekke geconsumeerd en een deel belandde via graanhandelaren in Holland, aldus de beschrijving. Ook ging er graan rechtstreeks naar Hollandse en Utrechtse steden.¹⁰ Interessant om te weten is natuurlijk hoeveel tarwe voor Holland was bestemd. Hoewel dat niet precies vast te stellen is, kunnen we rustig stellen, dat in de 17e en 18e eeuw verreweg het grootste deel van de tarwe uit de Over-Betuwe, al dan niet via Arnhem of Nijmegen, naar Holland ging.

In Arnhem en waarschijnlijk ook in Nijmegen en eigenlijk in heel Gelderland werd namelijk vooral rogge geconsumeerd, althans zo was dat aan het begin van de 19e eeuw.¹¹ De steden Arnhem en Nijmegen, als de meest 'natuurlijke' marktplaatsen voor de Overbetuwse producten, evenals de Over-Betuwe zelf, waren dan ook tot die tijd niet de belangrijkste afzetmarkt voor tarwe uit de streek.¹² De boeren in de Over-Betuwe produceerden omstreeks 1810 zeven tot negen maal zoveel tarwe als waar de inwoners van Arnhem behoefte aan hadden.¹³ En de Over-Betuwe was niet de enige tarwe producerende regio in de buurt van Arnhem en Nijmegen. In het Land van Maas en Waal, de Liemers en de IJsselstreek werd eveneens veel tarwe verbouwd, zo ook waarschijnlijk in Kleef.¹⁴ De boeren in de Over-Betuwe konden de tarwe derhalve grotendeels exporteren naar Holland, waarbij Arnhem en Nijmegen voor het Overbetuwse graan zelfs een beperkte rol speelden als doorvoerhaven, zoals we nog zullen zien.

Dat Holland een belangrijke afzetmarkt was voor de tarwe uit de Over-Betuwe en de andere kleigebieden in Gelderland, hoeft eigenlijk niet te verbazen. Van der Woude heeft al in 1963 erop gewezen dat de Hollanders aan het eind van de 18e eeuw twee keer zoveel tarwe consumeerden als rogge.¹⁵ De Vries bevestigt deze bevindingen met de publicatie van de cijfers aangaande de graanconsumptie in de eerste helft van de 19e eeuw in vrijwel geheel Nederland. Er blijkt een merkwaardige scheidslijn in het land te hebben bestaan. In Holland, noord en zuid, de provincie Zeeland

en het westen van de provincie Utrecht was de consumptie van tarwe per hoofd van de bevolking aanzienlijk hoger dan in de rest van het land. Waarschijnlijk was dat aan het begin van de 18e eeuw en aan het einde van de 17e eeuw ook al het geval.¹⁶

De binnenlandse vraag naar tarwe zal wel gefluctueerd hebben naar gelang de ontwikkeling van de prijzen en lonen. Tussen 1650 en 1730 nam, gezien de dalende prijzen en gelijkblijvende nominale lonen, het reële loon voornamelijk toe. Er kwam meer bestedingsruimte voor de duurdere tarwe. Na 1750 nam het reële loon af. Vooral na 1795 stegen de prijzen zo snel, dat de consumptie van tarwe afgenomen zal zijn en men overging op alternatieven als rogge, boekweit en aardappelen.¹⁷ Waarschijnlijk was de tarweconsumptie aan het begin van de 18e eeuw veel hoger dan aan het begin van de eeuw daarop.

Reeds in de 16e eeuw kwam 'principalicken die terwe, die in Hollant gebacken ende gegeten werdt', toen waarschijnlijk nog niet zoveel als begin 18e eeuw, uit Gelre, Gulik en Kleef. De tarwe kwam via de grote rivieren, vooral langs de Waal en Maas, naar Dordrecht en werd daarvandaan verder verhandeld. Het graan bleef destijds echter niet alleen in Holland, maar een aanzienlijk deel ging zelfs naar de Zuidelijke Nederlanden.¹⁸ Ook in de 17e en 18e eeuw ging de tarwe uit het rivierengebied voornamelijk naar Holland en West-Utrecht, hoewel het meest westelijke deel van het Gelders rivierengebied mogelijk een met Holland overeenkomstig voedselpatroon kende en dus minder tarwe uitvoerde.

Jan de Vries noemt in zijn opsomming van belangrijke tarweproducerende en -exporterende (klei)gebieden in Nederland, wel de kuststreek van Friesland en Groningen, de Zuidhollandse eilanden, Westbrabant en Zeeland, maar niet het Gelders rivierengebied. De tarweproductie en -export in en vanuit dit gebied was echter niet zo onbelangrijk, hoewel de export wel veel lager was dan de export vanuit Zeeland. Het areaal tarwe in Gelderland was aan het begin de 19e eeuw groter dan in bijvoorbeeld Groningen. Werd aan het begin van de 19e eeuw in Gelderland zo'n 11.000 ha met tarwe bezaaid, waarvan circa 10.000 ha op de rivierklei, in Groningen was dat 6.000 ha. Maar als gevolg van de relatief lage opbrengsten per hectare, had Gelderland 'slechts' een jaarlijks overschot van minimaal 2.700 last (6,1 mln kg of 82.000 hl). Er werd zodoende door Gelderland ongeveer evenveel tarwe uitgevoerd als door Groningen, dat tussen 1815 en 1821 gemiddeld 2.850 last tarwe exporteerde. Ter vergelijking: Zeeland exporteerde rond de eeuwwisseling ruim 200.000 hl (6.700 last) tarwe naar Holland. We mogen ervan uitgaan dat Holland gedurende het grootste deel van de onderzoeksperiode de belangrijkste afzetmarkt was voor Overbetuwse tarwe.¹⁹ Een groot deel van de tarwe uit het rivierengebied zal naar Rotterdam gegaan zijn, want het rivierengebied lag gunstig ten opzichte van deze stad. Deze stad was in de 17e en 18e eeuw de voornaamste markt voor inlandse tarwe.

Opvallend is dat lang niet al het Overbetuwse graan via Arnhem en Nij-

megen werd verhandeld. Waarschijnlijk ging zelfs een relatief klein deel via deze steden naar elders. Een hele boer uit Herveld bijvoorbeeld, verkocht het graan in vier verschillende plaatsen. Tussen 24 september 1734 en het einde van dat jaar zette hij voor bijna 1.000 gulden af aan tarwe en gerst in vooral Opheusden en Heteren, slechts een klein deel ging naar Nijmegen en Arnhem.²⁰ Voor de plaatselijke brouwerij in Heteren was het graan niet bestemd, want in Heteren werd alleen tarwe afgeleverd.²¹

Waarschijnlijk werd het graan vanuit deze aan de rivier gelegen dorpen via de Rijn en Lek naar Holland vervoerd. Aan de schaaldijk bij de herberg tussen Heteren en Driel lag een loswal, waar de beurtschippers hun schepen laadden en losten. Aldaar voerde Gerrit Heijmericx in het eerste kwart van de 18e eeuw zijn taak uit. In de functie van *meter* moest hij 'alle turf, Fruijt of Ooftgewasch en voorts allerhande Coorn, soo tot Driel sal aen lant gebrogt of geladen worden' meten. Op verschillende plaatsen aan de rivieren lagen dergelijk losplaatsen, zoals bijvoorbeeld in Loenen en Angeren.²² Het graan ging dus rechtstreeks naar het westen. De vervoerskosten voor het graan uit de Over-Betuwe waren daardoor vermoedelijk lager dan die voor het graan uit Engeland – een belangrijke exporteur van tarwe (zie verder) – alhoewel het graan uit de Over-Betuwe een aantal binnenlandse tollens moest passeren.

De boeren kozen zoveel mogelijk voor de dichtstbijzijnde overslagplaats en markt om de transportkosten zo laag mogelijk te houden.²³ Echter, de afstand was niet altijd doorslaggevend, ook de bereikbaarheid speelde kennelijk een rol. Want de bovengenoemde boer uit Herveld werd voor het vervoer van het graan naar het wat verder gelegen Opheusden twee stuivers per mud in rekening gebracht, terwijl men voor Heteren drie stuivers rekende. Heteren was mogelijk moeilijker te bereiken voor sommige boeren uit Herveld dan Opheusden. Het vervoer naar het relatief veraf gelegen Nijmegen kostte hem vijf stuivers per mud. De boer liet de keus voor een markt daarom afhangen van de te verwachten prijs aldaar en de vrachtkosten. Het is niet toevallig dat de prijs die hij voor zijn in Nijmegen afgeleverde tarwe en gerst ontving relatief hoog was. Mogelijk werden deze partijen op bestelling geleverd en kon hij een hogere prijs bedingen om zo de transportkosten terug te verdienen. Het toont in ieder geval aan, hoe marktgericht en prijsbewust de boeren waren. Het toont ook aan dat indien de boer geen hoge prijs voor zijn goederen in Arnhem of Nijmegen kon krijgen, hij het graan liever naar Opheusden en verder westwaarts stuurde. Daar was de vraag naar graan immers groot genoeg.

Er werd natuurlijk ook direct aan de plaatselijk bakkers en winkeliers geleverd.²⁴ Het aantal bakkers was echter beperkt (hoofdstuk drie). Een groot deel van de boeren baktten het brood nog zelf. In hoeverre ze voor dorpsgenoten baktten, is onbekend, maar de boeren verkochten wel graan aan hen, zo blijkt uit verschillende boedelbeschrijvingen. De molenaars, de bakkers en de andere inwoners van het gebied, namen vermoedelijk

vooral rogge af. De boeren leverden tevens direct aan bakkers, die buiten het gebied waren gevestigd, zoals Fredrik Jansen uit Andelst, die in 1776 voor 80 gulden tarwe aan een meester bakker te Lunteren verkocht.²⁵ Naar verwachting werd ook direct aan Nijmeegse, Arnhemse en Wageningse bakkers en brouwers geleverd. De boeren kregen dan waarschijnlijk meer voor hun waar dan indien ze hun graan aan een handelaar verkochten. De boeren bedienden ook elkaar of kochten graan van elkaar op de markt. Het ging dan om veevoer en zaaizaad, maar soms ook om broodgraan.²⁶ In een enkel geval was de oogst mislukt en moest de boer graan inkopen in plaats van dat hij kon verkopen.

In de eerste helft van de 19e eeuw deed zich echter een verschuiving voor in de afzetmarkt. Tussen 1808 en 1834/37 namelijk verdubbelde het tarweverbruik per hoofd in Gelderland. De bevolkingsgroei aldaar versterkte deze toenemende vraag. De totale vraag naar tarwe in de provincie verdrievoudigde nagenoeg. Deze groei werd waarschijnlijk gestimuleerd door de lage prijzen van na 1817. Wat betreft de consumptie van tarwe had Gelderland een grote achterstand in te halen. Maar het zullen vooral mensen met de hogere inkomens geweest zijn, die meer tarwe gingen consumeren. De lagere strata consumeerden vooral rogge, boekweit en aardappelen en bleven dat doen. De consumptie van de aardappel nam zelfs toe, gezien de sterke groei van het areaal in die tijd.

Vanwege de toenemende Gelderse consumptie werd het overschot aan tarwe in die provincie kleiner. Toen de graanprijzen zich op een dieptepunt bevonden, zo halverwege de jaren twintig van de 19e eeuw, werd het Gelderse overschot aan tarwe op slechts 12.600 hl geschat. Hoewel dit vermoedelijk te laag is (wij komen op 26.000 hl), was het overschot aanzienlijk kleiner dan aan het begin van de eeuw (82.000 hl, zie eerder). In 1834-37 kon Gelderland nóg minder van de eigen oogst uitvoeren (minimaal 9.500 hl). De Over-Betuwe bleef natuurlijk een belangrijke netto-exporteur van tarwe, maar de karren en schepen met tarwe gingen niet meer grotendeels naar Holland, maar in toenemende mate naar de graanmarkten in Arnhem en Nijmegen.²⁷

De invloed van de toe- of afnemende spanning tussen de totale vraag naar en aanbod van tarwe in de Republiek en Europa op het areaal in de Over-Betuwe was op lange termijn beperkt. Zo had de prijsdaling als gevolg van de dalende internationale vraag naar graan na 1650 geen langdurige negatieve effecten op de omvang van het areaal in de Over-Betuwe. En toen de aanvoer in de Republiek vanuit het Balticum na 1690 afnam en de prijzen weer iets aantrokken, nam het areaal niet toe. Evenmin werd de oppervlakte tarwe verkleind als gevolg van de toenemende Engelse invoer en de wederom dalende prijzen veertig jaar later. Integendeel, het areaal tarwe nam in de jaren dertig van de 18e eeuw, toen de prijzen zeer laag waren, verhoudingsgewijs meer ruimte in beslag (bijlage tien). Maar dat was, zoals we hebben gezien, niet zozeer het gevolg van een uitbreiding van het

areaal tarwe, maar meer het resultaat van de inkrimping van het areaal zomergewassen als gevolg van de omzetting van bouwland in grasland.

Omstreeks 1813, nadat de prijzen zich zeer gunstig hadden ontwikkeld, lijkt het areaal tarwe groter dan ooit, maar van een belangrijke verschuiving kunnen we niet spreken. Werd in het laatste kwart van de 17e eeuw in de Over-Betuwe tussen de 31 en 33% van het gewassenareaal met tarwe ingezaaid, in 1813 was dat 37%.²⁸ Na 1817 zakten de prijzen dramatisch. Veel boeren kwamen in de problemen. De afname van het areaal tarwe was echter beperkt. In 1813 was het areaal tarwe in Gelderland volgens een eigen schatting 11.000 ha (zie eerder). Halverwege de jaren twintig – de prijzen waren op het dieptepunt – werd de gemiddelde oppervlakte op 10.000 ha geschat. Maar we kunnen ons afvragen of de boeren op de rivierklei verantwoordelijk waren voor deze daling. Vooral de boeren die wat verder van de rivieren en kanalen af woonden, zoals de boeren in Oost-Gelderland en op de Veluwe, legden zich in die tijd minder op de graanbouw toe, omdat de transportkosten van het graan naar de markt verhoudingsgewijs te hoog waren geworden.²⁹ Bovendien zal de geringe inkrimping van het areaal geen effect hebben gehad op de totale opbrengsten, want de opbrengst per ha nam belangrijk toe in die tijd. Omstreeks 1845, toen de prijzen al geruime tijd herstellende waren, was het areaal tarwe in Gelderland opnieuw ongeveer 11.000 ha.

De boeren in de Over-Betuwe hielden dus vast aan de verbouw van tarwe en dit gewas bleef gedurende 1650-1850 het belangrijkste exportproduct van het gebied. Kennelijk was de winstmarge op de verkoop van dit gewas ook bij lagere prijzen voldoende. Van de granen maakte tarwe bijna altijd de beste prijs op de markt en de extensieve wijze waarop dit gewas werd verbouwd, hield de kosten laag. Opmerkelijk is, dat in Groningen het areaal tarwe in de eerste helft van de 19e eeuw sterk afnam. Priester brengt dit in verband met de hoge productiekosten van tarwe in Groningen. De intensievere teeltmethode, waar tegenover overigens relatief hoge opbrengsten stonden, maakte dit gewas minder rendabel.³⁰ De kosten in de Over-Betuwe waren zo laag, dat de teelt nog steeds rendeerde. Bovendien nam de productie per ha gestaag toe, een proces dat al sinds 1760 gaande was en dat vanaf omstreeks 1820 werd versterkt. Waarschijnlijk was deze toename groter dan de toename van de kosten, want de groei van de productie was niet zozeer een gevolg van een intensievere teeltmethode, als wel het resultaat van een grotere mestproductie op het bedrijf en een betere gewassenrotatie. Het toont aan dat de graanteelt in de Over-Betuwe niet zo achterlijk was als een aantal tijdgenoten en velen na hen dachten.

6.3. WINTERGERST

De in de Over-Betuwe verbouwde wintergerst zal eveneens ten dele zijn gemarkt. Er bestond een grote vraag naar gerst. Gerst vormde een belang-

rijke grondstof voor bier, evenals hop, die ook in de Over-Betuwe werd verbouwd.

Dat er Overbetuwse gerst verhandeld werd, blijkt uit een boedelbeschrijving uit 1734, waarin het verkochte graan van een hele bouwning tussen september en december dat jaar is verantwoord (zie verder). De gerst van dat bedrijf werd met de tarwe voor het grootste deel verkocht. Waarschijnlijk was de gerst grotendeels bestemd voor de bierbrouwerijen en de branderijen in Holland. De productie van bier was erg hoog in de 17e eeuw. Maar al gauw na 1650 ging de bierproductie achteruit in Holland en in de Republiek als geheel. Na 1720 ging de daling erg snel. Toch ging de brouwnijverheid niet geheel tenonder. In Amsterdam en in Rotterdam bleven de brouwerijen van enige betekenis.³¹ Ook was een deel van de gerst waarschijnlijk voor de plaatselijke brouwers bestemd. Maar het aantal brouwers nam, net zoals elders, in de 18e eeuw waarschijnlijk af en in 1808 eeuw telde de Over-Betuwe niet meer dan vier brouwers.³²

In dezelfde tijd (vooral begin 18e eeuw) kwam de brandewijn- en de jeneverproductie sterk op in Rotterdam, Schiedam en Delfshaven. Ook voor deze bedrijfstak was gerst een belangrijke grondstof. De opkomst en bloei van deze bedrijfstak wordt echter in verband gebracht met de gesubsidieerde en daardoor relatief goedkope aanvoer vanuit Engeland van gerst en gerstemout en niet met de binnenlandse aanvoer. De Engelse gerst werd ook in de Hollandse brouwerijen gebruikt. Toch zal ook gerst uit de Over-Betuwe en het overige rivierengebied gebruikt zijn in de jeneverstokerijen. Noemt Ormrod de ligging van de Engelse uitvoerhavens van graan (Yarmouth, Wells en Lynn) met hun graanproducerende achterland ten opzichte van aanvoerhavens in de Republiek zeer gunstig, de ligging van het rivierengebied ten opzichte van Holland ten zuiden van het IJ en met name ten opzichte de genoemde steden, was welhaast ideaal. Het afzetgebied lag stroomafwaarts en via twee goed bevaarbare rivieren konden deze bulkgoederen (tarwe en gerst) er relatief goedkoop afgeleverd worden.

In hoeverre de gerstproductie in het rivierengebied en elders werkelijk een concurrent was voor de Engelse, moet nader onderzocht worden. Feit is, dat toen de mislukte gerstoogst in 1757 en 1758 in Engeland de prijzen deed stijgen en de export van gerst en mout daardoor werd gefrustreerd of zelfs verboden, de productie van mout in de Republiek direct grootschalig ter hand werd genomen met de op dat moment goedkopere in de Republiek verbouwde gerst. Het zal wel vaker voorgekomen zijn dat de prijs van de Engelse gerst en mout relatief hoog waren. En indien de prijzen van gerst aldaar te hoog werden, vielen de exportsubsidies weg, zo was er bepaald.³³ De gerstproductie in de Republiek zal de Engelse aanvoer aangevuld hebben. In een tijd waarin de oogst in een bepaalde regio gemakkelijk kon mislukken, konden de stokerijen niet afhankelijk zijn van slechts één productiegebied.

Overigens is het verband tussen de Engelse aanvoer van mout en gerst

en de ontwikkeling van het aantal stokerijen in sommige perioden helemaal niet aanwezig. Want in de periode 1722-1735, toen de Engelse aanvoer afnam, nam het aantal stokerijen in Schiedam juist sterk toe. Zo ook na 1760/70, toen de Engelse aanvoer stokte, maar het aantal branderijen toenam als nooit tevoren. Nog in 1816 was het aantal branderijen vrij hoog.³⁴ En in 1808 werd er ongeveer 18.500 last (41,6 miljoen kilo) gerstemout verwerkt in Nederland.³⁵

Het is niet eenvoudig om de ontwikkeling van het areaal gerst, voor zover bekend, in verband te brengen met ontwikkelingen op de markt. De globale ontwikkeling laat na 1670 een sterke toename en bijna een verdubbeling van het areaal zien, een daling na 1701, na 1711/15 een lichte toename (althans in 1731/34 was het relatieve aandeel van het areaal wintergerst weer wat hoger dan in 1711/15, maar het totaal ingezaaide bouwland was in de jaren dertig en daarna veel lager), waarna de omvang van het areaal wintergerst mogelijk min of meer constant bleef, tot het gewas in de eerste helft van de 19e eeuw nagenoeg verdween (zie bijlage elf).

De groei na 1670, is misschien in verband te brengen met de dalende graanprijzen. De prijsverhouding tussen bepaalde gewassen zou hierbij bepalend geweest kunnen zijn voor de verschuiving binnen het areaal. Om dit te onderzoeken hebben we de ontwikkeling van de prijs van wintergerst gerelateerd aan de ontwikkeling aan de prijs van haver, een zomergewas. Want het areaal gerst nam na 1670 toe ten koste van onder meer het areaal haver. Maar de prijs van gerst hield zich op lange termijn niet beter dan die van haver.³⁶ Wel kunnen we hier een poging tot intensivering in zien. Wintergerst bracht veel meer per ha op (zie bijlage veertien), maar ook de marktprijs was hoger, kortom gerst had een relatief hoge bruto-geldelijke opbrengst per hectare. Daar stond tegenover dat het gewas meer zorg nodig had dan haver. De groei van het areaal oliezaad in die periode moeten we ook in dit verband zien.³⁷ Men probeerde het inkomen veilig te stellen door gewassen te verbouwen met een hogere opbrengst. De daling van het areaal wintergerst na 1701 hield mogelijk verband met de toenemende invoer vanuit Engeland, maar de dalende invoer vanuit dat land na 1760 lijkt geen effect gehad te hebben op het areaal.

De afname tussen 1813 (toen: 15%) en 1856 (in dat jaar: 2%) van het areaal wintergerst mag opmerkelijk heten, want in Groningen werd dit gewas juist meer verbouwd. Priester brengt deze groei in verband met de toenemende vraag van de mouterijen en branderijen in de omgeving van Schiedam en de pelderijen in de Zaanstreek, die als gevolg van de graanwet van 1835 meer gebruik gingen maken van binnenlandse gerst. En mogelijk werd er meer gerst vervoederd aan het vee, omdat de productie van hooi in Groningen afnam. Als derde factor noemt hij de toenemende teelt van koolzaad, waarbij gerst als opvolggewas hoge opbrengsten liet zien.³⁸

In de Over-Betuwe is echter tot 1856 eerder een afname van de olie-

houdende gewassen te constateren dan een groei, althans in vergelijking met 18e-eeuwse cijfers. Wel liet de aardappelteelt een belangrijke groei zien, van 6% van het beteelde bouwland in 1813 naar 15% in 1856. Aangezien er geen andere grote verschuivingen plaatsvonden in die tijd (alleen het areaal rogge nam wat toe), kunnen we zeggen dat de wintergerst grotendeels werd vervangen door de aardappel.

Op korte termijn zal mogelijk de relatief snelle daling van de prijs van wintergerst tussen 1815/19 en 1821/25 meegespeeld hebben. De geringste prijsdaling in die tijd deed zich bij aardappelen voor. Op langere termijn zal de verschuiving een gevolg zijn geweest van wat Priester het streven naar een hogere grondproductiviteit noemt.³⁹ De bruto-geldelijke opbrengst per hectare van de aardappel was relatief hoog. De Gelderse aardappel, met name die van de kleigronden, kon zich wat betreft de opbrengst per hectare redelijk meten met die uit andere gebieden in Nederland en dat was voor de andere gewassen meestal niet het geval.⁴⁰ Bovendien ontstond zo de mogelijkheid de vrij eenzijdige graanteelt los te laten. Hetgeen op den duur, in combinatie met andere veranderingen, de productiviteit van de andere gewassen eveneens deed toenemen.

6.4. ROGGE

In Gelderland en in de grote steden aldaar werd, zoals gezegd, vooral rogge geconsumeerd. De rogge voor de Gelderse steden kwam grotendeels van de zandstreken, want op de klei werd relatief weinig rogge verbouwd. Ook de bewoners op de klei verbruikten voornamelijk rogge, al zullen ze in vergelijking met bewoners op het zand wel meer tarwe geconsumeerd hebben.⁴¹ Rogge was een belangrijk bestanddeel van het voedselpakket voor de mensen in de Over-Betuwe, vooral voor de tabakkers, ambachtslieden en landarbeiders in de streek.⁴² Een groot deel van de in de Over-Betuwe verbouwde rogge was dan ook voor hen bestemd, zo mogen we veronderstellen. Indien we de productie van rogge in de Over-Betuwe aan het begin van de 19e eeuw relateren aan de consumptie, bleef er niets over om te exporteren, er moest mogelijk zelfs geïmporteerd worden.⁴³ Het is niet toevallig dat de molenaar Willem Wilmsen uit Angeren in 1769 voor ruim 350 gulden aan rogge had ingekocht (hij maalde voor eigen rekening), terwijl hij in juni van dat jaar voor ongeveer hetzelfde bedrag aan rogge op het veld had staan.⁴⁴ Ook in Groningen was aan het begin van de 19e eeuw de tarwe voor de export bestemd, terwijl men zich vooral met rogge voedde.⁴⁵

De consumptie van rogge nam volgens cijfers van De Vries in de eerste helft van de 19e eeuw sterk toe in Gelderland. Werd in 1808 nog 44 kilo per persoon verbruikt, in 1834/37 was dat bijna 81 kilo. Wat de waarde van deze cijfers is, moet nog onderzocht worden, maar enige groei van de roggeconsumptie is wel mogelijk.⁴⁶ De boeren in de Over-Betuwe speel-

den hierop in. Mogelijk was die trend al langer gaande, want bestond in de eerste helft van de 18e eeuw 3 á 4% van het areaal in de Over-Betuwe uit rogge, 100 jaar later was dat 7 tot 14%.

6.5. OLIEZADEN EN AARDAPPELEN

Oliezaden (kool-, raap- en aveelzaad), reeds zijdelings ter sprake geweest, waren eveneens belangrijke gewassen in de Over-Betuwe. De vraag naar deze oliehoudende gewassen alsmede naar walvistraan groeide sterk vanaf het eerste kwart van de 17e eeuw. De walvistraan werd vooral voor verlichting gebruikt en van het oliezaad vervaardigde men spijsolie, lampolie en zeep. Raap- en lijnkoeken, die bestemd waren voor het vee, vormden een belangrijk restproduct. Volgens De Vries en Van der Woude was deze groeiende vraag naar olie vooral te danken aan de stijgende koopkracht van de bevolking. Kennelijk werd olie lange tijd als luxeproduct gezien. Toen na 1670/80 het aanbod van traan afnam, werd een grotere afzet van oliezaad mogelijk. Want de vraag naar olie bleef groot, gezien het feit dat het aantal oliemolens in de Zaanstreek niet afnam.⁴⁷ Toch was de vraag naar oliezaad na 1680 kleiner dan het aanbod, want de prijs van koolzaad daalde, om na 1730 echter weer te stijgen.⁴⁸ Pas na 1870 nam de vraag naar oliezaad definitief af als gevolg van de opkomst van industrieel vervaardigde substituten.⁴⁹

Volgens Bieleman hield de prijs van raap- en lijnolie zich na 1660 beter dan die van het graan.⁵⁰ Als we de verhouding van de prijzen van koolzaad/tarwe tussen 1650 en 1750 bekijken, zien we dat de prijzen van de eerste zich vaak beter ontwikkelden.⁵¹ Het verband tussen deze prijsverhouding en de ontwikkeling van het areaal koolzaad is echter niet duidelijk. De gebrekkige gegevens spelen ons parten. Maar misschien dat ook andere factoren dan alleen de ontwikkelingen op de markt een rol speelden, zoals de bodemkundige en klimatologische omstandigheden. Koolzaad vormde een belangrijke schakel in het vruchtwisselingsstelsel. Omstreeks 1825 werd het meeste oliezaad naar de markt in Nijmegen gebracht. Een deel daarvan werd ter plekke verwerkt, maar het merendeel werd doorgevoerd naar Holland om daar verwerkt te worden. Het zaad werd zelfs naar Engeland geëxporteerd.⁵²

De aardappel is vóór 1800 geen belangrijk exportproduct geweest voor de boeren in de Over-Betuwe. De Statistieke beschrijving van 1826 noemt de Bommelerwaard, de Tielerwaard én de Betuwe als streken waar meer aardappelen werden verbouwd dan nodig was voor eigen gebruik. Deze werden vooral verkocht op de markten in Tiel en Zaltbommel of direct in de dorpen aan de rivieren verscheept naar elders.⁵³ Wat betreft de Betuwe kunnen we zeggen, dat hiermee vooral het westelijk deel van de Neder-Betuwe werd bedoeld.⁵⁴ In 1856 blijkt dat het areaal aardappelen in de Over-Betuwe aanzienlijk is toegenomen, maar het areaal in de Bommelerwaard

was, ondanks dat er relatief weinig bouwland was, absoluut gezien 1,5 keer groter dan dat in de Over-Betuwe.⁵⁵

6.6. HENNEP, VLAS EN HOP

Hennep, vlas en hop werden nauwelijks verbouwd in de Over-Betuwe. Deze gewassen kwamen aan het begin van de 19e eeuw vooral in het westelijk deel van het Gelders rivierengebied voor. Hoewel de verpondingsregisters van 1650 in Driel en Randwijk een aantal keer hop vermelden, komen we dit gewas weinig tegen in 17e, 18e en 19e-eeuwse bronnen uit Over-Betuwe. De marktontwikkelingen voor dit product waren niet zo van belang voor deze streek. Waarschijnlijk is de betekenis van de hopteelt in de 18e eeuw afgenomen, toen de productie van bier verminderde.⁵⁶

Ook de vlasteelt zijn we slechts sporadisch tegengekomen in de bronnen. In hoofdstuk drie is gesteld dat, gezien het aantal spinnewielen, het in de Over-Betuwe verbouwde vlas vooral in de streek zelf werd verwerkt en is tevens geopperd dat er zelfs vlas uit het westen op 'doorreis naar het oosten' in de Over-Betuwe werd verwerkt. Volgens de Statistieke beschrijving van 1826 werd het beetje vlas dat in de Betuwe werd verbouwd echter grotendeels direct verscheept naar Rotterdam en Dordrecht, alwaar het op de vlasmarkten werd verhandeld, alvorens het in Gouda werd verwerkt. Soms ging het vlas naar Engeland.⁵⁷ Het een hoeft het ander niet uit te sluiten. Omstreeks 1825 was het aantal spinnewielen in de Over-Betuwe al drastisch afgenomen en was het thuisspinnen grotendeels verleden tijd.

De hennep uit de Betuwe ging ten dele naar Tiel en Nijmegen, maar vooral naar de touwslagerijen en zeilfabrieken in Amsterdam en Rotterdam. Maar ook dit gewas heeft in de Over-Betuwe nauwelijks iets voorgesteld tussen 1650 en 1850.

6.7. TUINBOUWPRODUCTEN EN FRUIT

Aangaande de tuinbouw en de fruitteelt beschikken we nauwelijks over gegevens. Bij elke boerderij en woning hoorde wel een hof, waarin voor eigen gebruik groente en later ook aardappelen werden verbouwd. Ook telden de meeste boerderijen een boomgaard of wat fruitbomen. Bij de verpondingsregisters van 1650 werden ze meestal in een adem genoemd: hofstede bestaande uit 'huijs hof en boomgaert'. We kunnen daarom helaas niet de oppervlakte aan boomgaarden voor dat jaar bepalen. Ook uit de boedelbeschrijvingen komt naar voren dat, indien de grond gespecificeerd werd, bij het bedrijf, groot of klein, een boomgaard of een paar fruitbomen én een hof hoorden. In menig boedel was een appelhaak aanwezig.

De opbrengsten van deze hoven en boomgaarden waren echter van zo

een geringe waarde, dat ze op enkele uitzonderingen na niet in de boedelbeschrijvingen gespecificeerd en zelfs niet apart genoemd werden, terwijl dit voor de granen (met name in de in de lente- en zomermaanden opgemaakte inventarissen) vrijwel altijd gebeurde. De uitzonderingen zijn op de vingers van één hand te tellen. In de hof van kleermaker Jan IJselbrands uit Lent, die ook nog tabakte en wat runderen hield, stond in 1775 wat sla, aardappelen, look, wortelen, klimbonen en kool. Aan fruit werden er in dat jaar pruimen, peren en appels geoogst. De waarde van dit alles werd op twintig gulden geschat. Mogelijk werd er wat verkocht, met name van het fruit, maar de rest gebruikte de kleermaker waarschijnlijk zelf. De vruchten uit de hof en boomgaard van de halve boer Christiaan van Kempen, werd in de zomer van 1792 op twaalf gulden gesteld, terwijl drie morgen tarwe van hem 180 gulden waard waren. De eerder genoemde Herveldse hele boer, die tussen 24 september en 31 december 1734 voor bijna 1.000 gulden aan graan omzette, verkocht voor slechts 31 gulden aan appels.⁵⁸ Indien er fruit in de boedel aanwezig was, dan vooral in gedroogde vorm als eigen voedselvoorraad.

Toch is het mogelijk en zou het in de lijn der verwachting liggen, dat in de omgeving van de steden Arnhem en Nijmegen relatief veel mensen uit de Over-Betuwe aan tuinbouw voor de verkoop hebben gedaan en hun producten in de stad hebben proberen af te zetten, hoewel veel stedelingen zelf ook over een tuin of hof beschikten.⁵⁹ De tuinbouw werd zelfs min of meer vanuit de steden ontwikkeld. De 17e-eeuwse plattegronden van Blaeu van Arnhem en Nijmegen maken hier gewag van: direct buiten de wallen (maar ook daarbinnen) lagen de tuinen. Maar werden er tussen 1650 en 1850 ook aan de overzijde van de Rijn en Waal tuinbouwproducten voor deze steden geteeld, zoals dat in de tweede helft van de 19e eeuw steeds meer het geval was, toen de boeren in de Over-Betuwe als gevolg van de marktontwikkelingen tabaksland in tuingrond omzetten? De enige aanwijzing dat de tuinbouw (op sommige plaatsen) in de Over-Betuwe vóór 1850 iets meer voorstelde dan elders, wordt geleverd door de kadastrale metingen van omstreeks 1820. De gemeente (schoutambt) Elst, die met de daartoe behorende dorpen Elden en Lent aan deze steden grensde, lag aan een redelijk begaanbare weg (en aan de tot 1742 redelijk bevaarbare Grift) tussen Arnhem en Nijmegen. Iets meer dan 150 hectare tuingrond telde Elst. Valburg telde minder dan 60 ha, Bemmelen kwam net boven de 40 ha uit. Relatief gezien, telde Elst ongeveer 2,5 maal zoveel tuingrond als Valburg en Bemmelen. Voor sommige boeren zal de tuinbouw een goede aanvulling op het inkomen gegeven hebben.⁶⁰

Ook de fruitteelt was mogelijk belangrijker dan uit de boedelbeschrijvingen blijkt. Al in de 17e eeuw werd de Betuwe de 'gemeyne appel-kelder van Holland en Friesland' genoemd. In verschillende 17e en 18e-eeuwse bronnen werden de boomgaarden in de Betuwe geroemd.⁶¹ Niet alleen appels, maar ook peren, pruimen en kersen werden er geteeld. Aan het begin van de 19e eeuw gingen de kersen met wagens naar Utrecht om van

daaruit verder verhandeld te worden naar Holland, Friesland en Groningen.⁶²

Er is helaas niets bekend over de omvang van de 17e en 18e-eeuwse consumptie van en de vraag naar fruit, of die groeiende was of niet, en we weten weinig over de prijzen. Ook over het aanbod en de omvang van de teelt zijn we slecht geïnformeerd. We moeten het wat dit betreft weer doen met 19e-eeuwse bronnen. Daaruit blijkt dat het vooral de Neder-Betuwe en de Tielerwaard waren, waar de fruitteelt werd beoefend. Volgens een Franse telling uit 1813 telde de Over-Betuwe ruim 440 ha met boomgaarden en de Neder-Betuwe, Buren en de Tielerwaard ruim 1.630 ha. In procenten van het bouwland en grasland samen was dat respectievelijk 3,2% en 7,5%. De kadastrale metingen komen tot een vergelijkbaar resultaat. In de Over-Betuwe namen de boomgaarden ongeveer 3% in beslag (670 ha), in de Neder-Betuwe zo'n 8% (1.230 ha). Deze cijfers suggereren wel een toename van de oppervlakte ooftgewas tussen 1813 en 1818/19 in de Over-Betuwe. Maar we mogen deze conclusie niet trekken, want de tellingen houden waarschijnlijk verschillende geografische grenzen aan. Bovendien is de telling van 1813 veel minder betrouwbaar dan die van 1820.⁶³

In hoeverre deze verhoudingen ook golden voor 1650 of 1750, is de vraag, maar gezien hetgeen uit de boedelbeschrijvingen naar voren komt, mogen we stellen dat de fruitteelt voor de hele en halve boeren in de Over-Betuwe van zeer beperkte betekenis was. Een aantal kleine boeren verdiende er relatief gezien mogelijk nog een aardige som geld aan. Voor de streek als geheel was de fruitteelt, in ieder geval eind 18e eeuw en begin 19e eeuw, veel minder van belang dan voor de Neder-Betuwe. Aan het begin van de 20e eeuw lagen de verhoudingen bepaald anders. Toen telde de Over-Betuwe ruim 1.700 ha aan boomgaarden, bijna net zoveel als in de Neder-Betuwe. Deze verandering had vooral na 1880 plaats gevonden, toen de tabaksteelt in de Over-Betuwe sterk aan betekenis inboette. Niet onbelangrijk bij deze toename van de oppervlakte aan boomgaarden (en tuingrond) was dat de prijzen van fruit en groente zich na 1870 veel beter ontwikkelde dan de prijzen van graan en veehouderijproducten (vergelijk ook kaart 5.2 met kaart 5.3).⁶⁴

6.8. TABAK

De snelle verspreiding van de tabaksteelt na 1650 in Gelderland is door Roessingh in verband gebracht met de ontwikkeling van de prijsverhouding tussen inlandse tabak en rogge. De prijs van tabak hield zich tussen 1650-1720 op lange termijn beter dan de graanprijzen. Bij een dalend inkomen als gevolg van de dalende graanprijzen, zochten de boeren naar alternatieven en vonden deze onder meer in de verbouw van tabak. Zoals men weet, kwam de tabaksteelt in de Over-Betuwe vlak na 1650 van de

grond (hoofdstuk drie). De opkomst van tabak aldaar was dus een reactie van de boeren op de veranderende markt.⁶⁵

De inlandse tabak ging aanvankelijk hoofdzakelijk naar Amsterdam, waar het, samen met de ingevoerde tabak (Virginia), verwerkt werd in de tabaksspinnerijen. Amsterdam was aan het begin van de 18e eeuw een van de grootste tabaksverwerkingscentra van Europa. Na bewerking werd de tabak grotendeels uitgevoerd naar Denemarken, Noorwegen, Zweden, het Oostzeegebied en Frankrijk. De in Nederland gefabriceerde tabak overheerste de markt in Noordwest-Europa. Tussen de opkomst van de inlandse teelt in Utrecht en Gelderland en de groei van de tabaksnijverheid in Amsterdam bestond een functioneel verband.⁶⁶ In de Over-Betuwe richtte men zich vooral op de productie van een lichte en goedkope soort tabak (aardgoed), die als dekblad voor gesponnen tabak en later als omblad voor sigaren kon dienen.⁶⁷

Ook in Arnhem waren dergelijke spinnerijen. In de tweede helft van de 17e eeuw telde Arnhem er een, maar na 1700 waren het er twee. Het is aannemelijk dat hier ook Overbetuws tabak werd verwerkt. Onder de tabakskopers en -spinners waren relatief veel joden. In Arnhem werd een spinnerij door joden gedreven. De boeren in de Over-Betuwe leverden regelmatig aan joodse handelaren, blijkens de vorderingen die verschillende boeren volgens de boedelbeschrijvingen hadden.⁶⁸ Vanuit Arnhem werd de gesponnen tabak via Amsterdam, waar het overgeladen werd in grotere schepen, naar het buitenland uitgevoerd. De totale productie van deze spinnerijen stelde echter niet zo veel voor in vergelijking met de productie in Amsterdam.

Nadat de tabaksnijverheid in Amsterdam, maar ook elders in de Republiek als gevolg van de buitenlandse concurrentie achteruit ging (er werd zelfs een spinnerij uit Arnhem naar Zweden verplaatst), werd steeds meer onbewerkte tabak naar het buitenland uitgevoerd. Werd omstreeks 1700 80% van de inlandse tabak in de Republiek verwerkt, in 1751 was dat ongeveer 25%. De verbouw van inlandse tabak heeft zich, na een teruggang als gevolg van bovengenoemde ontwikkelingen, toch redelijk kunnen herstellen en is niet met de tabaksnijverheid ter ziele gegaan. Na 1730 breidde de inlandse teelt weer iets uit, dankzij de toegenomen vraag naar dekblad door de buitenlandse spinnerijen, maar ook door de groeiende populariteit van de snuiftabak, waarvoor de inlandse tabak, vanwege de prijs, zeer geschikt was.⁶⁹

De inlandse tabaksteelt, die dus afnam tussen 1720 en 1730, concentreerde zich steeds meer in gebieden die gunstig lagen voor de export van tabaksblad, zoals de omgeving van Amersfoort en Nijkerk die in directe verbinding over water stonden met Amsterdam. De teelt van tabak uit de wat afgelegen gebieden was minder rendabel geworden, want de tabak was in prijs gedaald, maar de kosten van vervoer, dat voor die gebieden grotendeels over land geschiedde, bleven hoog.⁷⁰ Ook in de Over-Betuwe nam het areaal tabak tussen 1720 en 1730 met een kwart af en de ontwik-

keling in het gebied liep daarmee met de ontwikkeling in de 'ruime omgeving' van Arnhem in de pas.⁷¹ We zien hier dus een directe reactie van de tabakkers in de Over-Betuwe op de ontwikkelingen op de markt.

Voor een eenjarig handelsgewas als tabak, waarvoor weinig speciale uitrusting nodig was en waarvoor inkrimping van de oppervlakte weinig gevolgen had voor de andere bedrijfsonderdelen, was aanpassing aan de markt betrekkelijk eenvoudig.⁷² In paragraaf 5.10 hebben we gezien dat de oppervlakte tabak in het vierde kwart van de 17e eeuw in de Over-Betuwe sterk schommelde. Boeren krompen hun tabaksland in of breidden het uit afhankelijk van hun verwachting over de prijsverhoudingen.

Maar de tabaksteelt verdween niet uit de Over-Betuwe na 1720. Integendeel, in 1731 kwam nog 15% van de inlandse tabak uit de Betuwe.⁷³ En ook uit ander bronnenmateriaal blijkt dat de tabaksteelt ook daarna erg belangrijk was voor het gebied. We hoeven alleen maar te wijzen op het grote aantal tabakkers omstreeks 1750 in Valburg (hoofdstuk drie). In de Over-Betuwe en elders in het rivierengebied, alwaar men zich vooral had toegelegd op de teelt van het goedkope aardgoed, waren de productiekosten relatief laag (weinig mest) en bleef de tabaksteelt voor velen rendabel. Bovendien waren de verbindingen voor het rivierengebied per definitie beter dan die van de zandstreken van Midden-Veluwe en het Kwartier van Zutphen, waar de tabaksteelt steeds meer werd opgegeven in die tijd.

Toen de buitenlandse vraag naar dekblad na 1730 toenam, nam het areaal tabak in de Over-Betuwe niet toe.⁷⁴ Het areaal bleef zeker tot aan 1742, in vergelijking met de situatie van voor 1720, klein (bijlage tien). Dat is merkwaardig, omdat Roessingh vanaf 1730 wel toename in het nabij gelegen Land van Maas en Waal constateert.⁷⁵ Dit kunnen we niet verklaren, maar mogelijk was de tabak uit het Land van Maas en Waal nóg goedkoper dan die uit de Over-Betuwe. Waarschijnlijker is echter, dat de ontwikkelingen in de gebieden wél parallel liepen en dat de geconstateerde verschillen een brontechnische oorzaak hebben. Aangezien de Overbetuwse gegevens iets 'harder' zijn dan die uit het Land van Maas en Waal, zijn we geneigd de Overbetuwse gegevens eerder te geloven. Waarom we dan geen reactie in deze gebieden zien op de toegenomen vraag naar dekblad, blijft een open vraag.

Na 1750 veranderde de markt. De Britse koloniale tabakshandel vormde een steeds grotere bedreiging voor de inlandse productie. Frankrijk, waar de vraag alsnair groter werd, kocht meer tabak in de noordwestelijk gelegen nieuw opkomende havens van Engeland en Schotland zoals Whitehaven, Liverpool en Glasgow, waar de Amerikaanse tabak relatief goedkoop aangevoerd kon worden. De aanvoer steeg naar ongekende hoogten, het Virginiablاد werd goedkoper. Rotterdam, dat gunstig lag ten opzichte van de Engelse havens, werd in de Republiek hét centrum van de tabakshandel.⁷⁶ Omdat ook de graanprijzen na 1750 omhoog gingen, veranderde de prijsverhouding tussen graan en tabak. Er werd steeds minder tabak verbouwd, de aardappelteelt bood nieuwe mogelijkheden. In hoe-

verre het aantal tabakkers in de Over-Betuwe afnam, weten we niet, maar uit de boedelbeschrijvingen blijkt, dat velen ook na 1750 nog tabakten. Mogelijk nam het aantal tabakkers in het rivierengebied zelfs toe. Want Rotterdam werd niet alleen een belangrijk centrum voor de tabakshandel, de tabaksnijverheid nam er eveneens sterk toe. En hoewel hier vooral geïmporteerde tabak werd verwerkt en deze vervolgens in Duitsland werd verkocht, kan deze ontwikkeling voordelig geweest zijn voor de tabaksteelt in het rivierengebied, dat zeer gunstig lag ten opzichte van deze stad.

Een tijdelijk opleving van de inlandse tabaksteelt, waar zeker ook het rivierengebied van profiteerde,⁷⁷ vond gedurende de Amerikaanse vrijheidsoorlog plaats, maar daarna (na 1783) zakte de vraag naar inlandse tabak weer in, al bleef de vraag tot in de 19e eeuw nog behoorlijk, omdat de aanvoer uit Amerika afnam. De Fransen hebben het de tabakstelers in 1812 even moeilijk gemaakt, door een teeltbeperking aan hen op te leggen, maar na hun vertrek bloeide de teelt korte tijd op. In het algemeen ging het echter na 1820 bergafwaarts met de tabaksteelt in Nederland als gevolg van de buitenlandse concurrentie en door de hoge tariefmuren elders. Ook de Verenigde Staten gingen weer meer exporteren.⁷⁸

Vanaf die tijd deed zich wel een voor de Over-Betuwe gunstige ontwikkeling voor. De Betuwse telers ontvingen steeds betere prijzen voor hun producten. Voor die tijd werd de tabak van de rivierklei, met name het aardgoed, doorgaans minder gewaardeerd. De telers in het rivierengebied die zich minder op de productie van vette tabak voor de snuiffabricage hadden gericht, maar meer op een leniger en lichter dekblad voor de gesponnen tabak en hun akkers derhalve veel minder zwaar hoefden te mesten, verkeerden na 1825 in een gunstiger positie dan de tabakkers op het zand. Want voor het aardgoed, het product waar de zware rivierklei beter geschikt voor was dan de zandgronden, werd na 1825 meer betaald dan voor het bestgoed, dat vooral op het zand werd verbouwd. Dit hield verband met de veranderende vraag. Het snuiven en pruimen van tabak nam af en het roken van sigaren raakte in de mode. Voor de productie van de snuiftabak werd bestgoed gebruikt, het aardgoed was zeer goed te gebruiken als dek- en omblad in de sigarennijverheid. De Overbetuwse tabaksteelt maakte daardoor in de 19e eeuw nog een bloei door.⁷⁹ Hoe belangrijk deze ontwikkeling voor de Over-Betuwe was, blijkt uit het feit dat 60% van de totale oppervlakte tabak in het rivierengebied in de Over-Betuwe was geconcentreerd.⁸⁰

6.9. HOOI EN STRO

In hoeverre en hoeveel hooi en stro voor de markt werd geproduceerd, is moeilijk te zeggen. Een groot deel van het hooi was voor de paarden in de Over-Betuwe bestemd. Het wintervoer bestond daar aan het begin van de 19e eeuw vooral uit: gehakt stro, 'overvloediger hooi', klaver, ongedorste

linzen of wikke en in het voorjaar, 'wanneer er gebouwd wordt', haver en bonen.⁸¹ De op het bedrijf geproduceerde haver en bonen waren doorgaans onvoldoende (bijlage vijftien). De boeren in het rivierengebied produceerden wel genoeg hooi en stro en konden daarmee ook in de behoefte van het overige vee voorzien. In goede jaren kon er zelfs wat hooi verkocht worden, aldus de Statistieke beschrijving uit 1826.⁸² Ook werd er stro verkocht, direct aan het schip op de Rijn en de Waal.⁸³ Van de Bommelerwaard wordt gezegd dat de winning van handelshooi niet onbelangrijk was.⁸⁴ Te Zaltbommel was een belangrijke hooimarkt. Zo ook in Nijmegen.

Werd in Nijmegen Overbetuws hooi verhandeld? Waarschijnlijk wel, hoewel een deel van het hooi uit de Over-Betuwe, net zoals het stro, direct of misschien wel ten dele via Zaltbommel naar het westen zal zijn gegaan. Indien we de oppervlakte hooiland en uiterwaarden omstreeks 1820 in de Bommelerwaard en de Over-Betuwe afzonderlijk relateren aan het aantal stuks vee (paarden, runderen en schapen) dat in december 1824 in beide gebieden op stal stond (en dus wintervoer nodig had), dan komen we op een gemiddelde van respectievelijk 0,24 en 0,23 ha hooiland per stuks vee.⁸⁵ In de Over-Betuwe was dus verhoudingsgewijs nauwelijks minder hooiland beschikbaar dan in de Bommelerwaard, derhalve zullen ook boeren uit de Over-Betuwe hooi uitgevoerd hebben.

Mogelijk exporteerde de Over-Betuwe zelfs meer hooi dan de Bommelerwaard. Want in het eerstgenoemde gebied werd veel meer stro geproduceerd, omdat er, in vergelijking met de Bommelerwaard ruim driemaal zoveel bouwland aanwezig was en er zeker niet driemaal zoveel vee rondliep. Er was dus meer stro beschikbaar om aan de dieren te voederen en er bleef dus meer hooi over om uit te voeren. Hooi maakte een betere prijs dan stro. Overigens werd het stro niet alleen als veevoeder gebruikt, maar vooral ook als stalstrooisel en bijvoorbeeld als dakbedekking. Als zodanig, dus als dakstro, werd het ook wel direct van de boer gekocht, zo zien we in een boedelbeschrijving. Bovendien werd er, naast mest, horden en palen, riet, rijswaarden- en snoeihout ook stro gebruikt om de dijken te verstevigen. De dijkstoel hield een prijslijst bij, met daarop de prijzen van verschillende soorten stro, riet en hout. Het stro van tarwe, rogge, gerst, haver, boekweit, erwten en bonen werd voor de dijk gebruikt. Anders dan de horden en palen werd het stro en het andere materiaal kenmerkend van de boeren gekocht.⁸⁶ Een markt voor stro was er in ieder geval wel.

Als de paarden én de runderen vooral hooi verbruikten, kan de hoeveelheid uitgevoerd hooi niet erg veel geweest zijn. Volgens enkele Groningse opgaven uit die tijd consumeerde een paard, naast haver, zo'n 3.000 kilo hooi per jaar en een rund, naast bonen, zo'n 2.000 kilo. Indien we deze hoeveelheden aanhouden, dan werd er in de Over-Betuwe maar net genoeg geproduceerd voor de paarden en runderen samen.⁸⁷ Voor de schapen bleef er nauwelijks iets over. Er zullen jaarlijks dus aanzienlijke

hoeveelheden stro geconsumeerd zijn. Dit wordt bevestigd door de beschrijving van 1826, met name de runderen verbruikten stro.⁸⁸ En stro was er in overvloed. Er bleef dus wat hooi over voor de verkoop. Toch zal de marktwaarde van het verkochte hooi en stro in verhouding tot de waarde van de andere producten die door de boeren werden gemarkt niet zoveel voorgesteld hebben. De Herveldse boer die in de laatste maanden van 1734 voor bijna 1.000 gulden aan graan markte, verkocht in die tijd voor slechts 34 gulden aan stro en hooi.

De voornaamste afzetmarkt voor hooi en stro moet Holland geweest zijn. De intensieve veehouderij daar had grote hoeveelheden hooi nodig, een deel daarvan kwam vrijwel zeker uit het dichtbij gelegen Gelders rivierengebied. De markt voor hooi en stro ontwikkelde zich tussen 1650 en 1750 waarschijnlijk ongunstig, want de rundveestapel werd ingekrompen in Holland. Na 1750 breidde de veestapel zich echter weer uit, en – naar wij aannemen – ook de afzet van hooi en stro. Toen de aanvoer in Holland van Fries hooi in dezelfde tijd afnam en uiteindelijk stokte, namen de mogelijkheden voor de Overbetuwse boeren om hooi af te zetten toe.⁸⁹ De afzet op de markt zal wel zeer slecht geweest zijn in de perioden waarin de runderpest heerste, te weten 1713-20, 1744-65 en 1768-86.⁹⁰

Na 1820/30 werd er steeds minder stro verkocht of uitgevoerd. Volgens Wittewaai was de verkoop van stro rond 1850 helemaal gestopt. De boeren in de Over-Betuwe gebruikten het stro allemaal zelf, omdat hun veestapel sterk in omvang was toegenomen. Het verbruik van hooi daarentegen was afgenomen. Deze ontwikkeling werd in de hand gewerkt door de introductie van de hakselsnijder, die, met behulp van paarden, grote hoeveelheden stro kon vermalen. Zo kon het gehakte stro, vermengd met bonenmeel, het hooi als voeder vervangen. Of er daardoor meer hooi werd uitgevoerd, is de vraag, want men ging ook minder hooien. Het hooiland werd steeds meer ingezet als grasland voor de vetweideij.⁹¹

6.10. DE VERHOUDING TUSSEN DE GEMARKTE GEWASSEN EN DE INTERNE LEVERANTIES 1750-1825 (DE BESTEMMING VAN BONEN, ERWTEN EN HAVER)

In 1826 schatte men dat gemiddeld eenderde van de oogst op de klei op de bedrijven zelf geconsumeerd werd, inclusief het gedeelte dat als zaai-zaad en veevoer werd gebruikt. Tweederde werd dus gemarkt. Volgens dezelfde bron brachten de zandboeren op de Veluwe slechts eenderde of tweevijfde deel van hun oogst naar de markt.⁹² Deze grove schatting, voor zover juist, gaat wat betreft het rivierengebied voorbij aan de grote verschillen in bedrijfs grootte en bedrijfsvorm en is daarom betrekkelijk. Maar hoe marktgericht de boeren in het rivierengebied waren in vergelijking met de boeren op het zand, komt hiermee wel goed tot uitdrukking.

Het is ondoenlijk om de verhouding tussen de gemarkte granen en de

'interne leveranties'⁹³ in de 17e, 18e en begin 19e eeuw voor bedrijven uit alle grootteklassen te bepalen en om de stelling uit 1826 te verifiëren. Toch kunnen we hierover wel iets zeggen, met name over de grote bedrijven in de tweede helft van de 18e eeuw en het eerste kwart van de 19e. Op basis van gegevens van onder meer de bouwplannen van drie hele bedrijven van omstreeks 1775, een heel bedrijf in 1794 en een hele bouwning in 1829 hebben we het bouwplan van het akkerland van een fictief bedrijf van 40 hectare opgesteld en de marktwaarde van het beschot berekend (bijlage vijftien). Zo hebben we een redelijk betrouwbare schatting kunnen maken van dat deel van de oogst dat gemarkt werd in die periode. Dit bedrijf staat als het ware model voor de andere grote bedrijven uit de periode 1750-1825. Zoals uit paragraaf 5.13 blijkt, kwamen de bouwplannen van hele boeren aardig overeen met die van halve boeren. De gegevens zijn dus aardig representatief voor de extensieve graanbedrijven.

Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat niet alle bedrijven in gelijke mate aan akkerbouw deden. Veel bedrijven haalden een belangrijk deel van hun inkomsten uit de verkoop van vee. De mate waarin een bedrijf marktgericht was, werd dus ook door dat bedrijfsonderdeel bepaald. Bovendien was bij deze bedrijven mogelijk een groter deel van de akkerbouwproductie voor de veehouderij bestemd. De verhoudingen tussen gemarkte gewassen en interne leveranties waren vóór 1750 en na 1825 anders, dankzij verschuivingen binnen het cultuurland en natuurlijk veranderde het bouwplan tussen 1750 en 1825 ook. Vooral na 1825 nam het betekenis van de veehouderij sterk toe, zoals we nog zullen zien. We mogen er echter van uitgaan dat de mate waarin de grote boeren in de Over-Betuwe marktgericht waren, niet sterk veranderde en na 1825 eerder toenam dan daalde.

De marktwaarde van de tarwe, rogge, wintergerst, oliezaad en erwten van het bedrijf bedroeg tezamen ongeveer 86% van de totale marktwaarde van de oogst. Indien we ervan uit gaan dat de ons bekende hele boer uit Herveld representatief is voor degenen in zijn klasse, en er is geen reden om daaraan te twifelen, dan werd de gerst van het fictieve bedrijf verkocht.⁹⁴ Als we tevens mogen veronderstellen dat ook de tarwe, de rogge, de nijverheidgewassen raap-aveel- en koolzaad (oliezaad) en de erwten⁹⁵ werden gemarkt en dat de boekweit, de haver, de (paarden)bonen en de klaver⁹⁶ op het bedrijf werden geconsumeerd, dan werd, rekening houdend met het gegeven dat 10% tot 12% van de marktbaar oogst voor zaaizaad was bestemd⁹⁷, inderdaad ongeveer tweederde van de oogst op de markt gebracht. Waarschijnlijk werd een deel van het zaaizaad gekocht, maar aan de andere kant kunnen we er van uitgaan dat een deel van de rogge en tarwe op het bedrijf werd geconsumeerd en dat soms een beetje gerst aan de dieren werd gevoerd. Boeren op kleine bedrijven verkochten mogelijk minder dan tweederde van de oogst, hoewel de tabakkers ongetwijfeld vrijwel alle tabak, die een hoge marktwaarde vertegenwoordigde, markten. Aardappeltelers, vooral degenen met een klein bedrijf, zul-

len echter een groot deel van hun oogst voor eigen gebruik aangewend hebben.

6.11. MEST

Mest was volgens Roessingh een belangrijk uitvoerproduct voor bepaalde gebieden in het Gelders rivierengebied, met name het Land van Maas en Waal.⁹⁸ In deze streek was de mest overvloedig aanwezig. Ten eerste mestten men daar minder zwaar dan bijvoorbeeld op het zand. Ten tweede was de veehouderij er een relatief belangrijk bedrijfs onderdeel. De uitgevoerde mest was vooral voor de tabakkers op de Veluwe bestemd. Ook schapenmest zal uitgevoerd zijn.

Dat de boeren in de Over-Betuwe ook veel mest uitvoerden, is niet waarschijnlijk, hoewel er Betuwse schapenmest naar Nijkerk en omgeving werd verscheept.⁹⁹ In de Over-Betuwe was namelijk relatief veel meer bouwland aanwezig dan in het Land van Maas en Waal. De verhouding bouwland-grasland was, zoals we al hebben gezien, in de respectievelijke gebieden: 58-42 en 28-72.¹⁰⁰ In de Over-Betuwe liepen aan het begin van de 19e eeuw 85 grootvee-eenheden (GVE) rond per 100 ha bouwland, in het Land van Maas en Waal waren dat er 192.¹⁰¹ De behoefte in de Over-Betuwe aan mest was veel groter, de productie relatief kleiner dan in het Land van Maas en Waal. Gezien de strikte bepalingen in de Overbetuwse pachtcontracten ten aanzien van de mest, ging men zeer zorgvuldig met dit product om. Dat wijst eerder op een tekort dan op een overschot.¹⁰² Zo was meestal bepaald, dat als de boer het pachtbedrijf verliet, hij de mest niet mocht meenemen, maar moest achterlaten op het bedrijf. Bovendien werd mest vaak gebruikt om de dijk te verstevigen, wanneer er overstromingen dreigden.¹⁰³ Het is waarschijnlijk dat het tekort aan mest in de Over-Betuwe na 1720 minder nijpend werd. In de eerste plaats werd toen veel bouwland in grasland omgezet en de veestapel uitgebreid. Ten tweede werd na 1750, toen het grasland weer werd omgezet in bouwland, steeds meer klaver verbouwd, dat als groenbemester diende. Bovendien werd de veestapel verder uitgebreid, vooral na 1820 (zie verder).

De opbrengsten van de verkochte mest van de Herveldse boer waren laag. In de laatste maanden van 1734 verkocht hij voor maar vijf gulden aan mest. Hier ging het overigens om duivenmest. Mogelijk werd in het voorjaar, als de stallen werden leeggehaald, meer mest verkocht. Ondanks het grote belang van de mest voor de bedrijfsvoering, was de waarde van de voorraden mest op de boerenbedrijven doorgaans relatief laag, zo blijkt uit de boedelbeschrijvingen, de handelswaarde zal evenmin veel voorgesteld hebben. Van de meeste bedrijven werd de waarde van de mestvaalt niet eens (apart) opgegeven. Het inkomen van de zelfstandige schaapherders daarentegen was voor een groot deel afhankelijk van de

verkoop van mest. Omstreeks 1850 werd door sommige herders wel voor 1.000 gulden per jaar aan mest omgezet.¹⁰⁴

Als een bijzondere vorm van mestexport kunnen we de jaarlijkse trek van kudden schapen tussen klei- en zandgebieden beschouwen. In het na-jaar trokken schapen van eigenaars in het kleigebied naar bedrijven op het zand. De reden daarvan was de behoefte van de zandboeren, met name de tabakkers, aan mest. De herders, die de kudden begeleidden, verbleven bij de boeren en waren daar in de kost. Of deze herders eigenaar waren van de schapen, is onduidelijk, maar is niet waarschijnlijk. Uit de boedelbeschrijvingen blijkt dat vrijwel alleen de hele boeren in de Over-Betuwe over kudden schapen beschikten.¹⁰⁵ Bij goed weer werden de kud- den geweid op de woeste gronden op het zand. Volgens De Vooys, die zich weer baseert op Wttewaall, is niet duidelijk wie, de (ontvangende) boer of de herder, moest zorgdragen voor het aanvullende wintervoer. In het voorjaar kwamen de schapen weer terug. Uit de in de winter opgemaakte boedelbeschrijvingen blijkt overigens ook dat lang niet alle Overbetuwse boeren hun schapen op de Veluwe lieten overwinteren. Mogelijk was het vooral een Nederbetuws fenomeen, waar het aantal schapen veel groter was.

Er zijn ook berichten van Veluwse herders die met hun schapen (zij waren wel eigenaar) in het voorjaar naar de Betuwe kwamen. Zij ontvingen dan voedsel en 'weide' in ruil voor de mest die de schapen produceerden. Hoe omvangrijk deze schapentrek was, is niet te zeggen. Evenmin weten we hoe deze tegengestelde bewegingen zich tot elkaar verhielden en of er per saldo meer mest werd ingevoerd dan uitgevoerd. Ook is onbekend in hoeverre dit voor de Over-Betuwe gold. Wel kunnen we zeggen dat deze mest niet op de markt kwam en dat hier sprake was van ruil.¹⁰⁶

6.12. SCHAPEN EN WOL

De schapenhouderij in de Over-Betuwe stelde in vergelijking met die in de Veluwe, maar ook in verhouding tot de Neder-Betuwe niet zoveel voor.¹⁰⁷ Afgaande op de boedelbeschrijvingen, hield ongeveer een kwart van de hele boeren in de Over-Betuwe een min of meer omvangrijke kud- de schapen van 40 tot 80 beesten. De andere hele boeren hadden geen schapen of slechts enkele. Ook de halve boeren en keuters, enkele uitge- zonderd, hadden geen schapen. In 1846 waren er 46 schapenhouders in de Over-Betuwe die gezamenlijk ongeveer 3.200 schapen hielden (1824: ongeveer 3.100), dit was 70 schapen per houder. In dat jaar had slechts 11% van de boeren ('landbouwers-huisgezinnen' en 'karremans-huisge- zinnen') een kudde schapen.¹⁰⁸ Opvallend is dat de meeste tabakkers in de Over-Betuwe evenmin schapen hielden, terwijl de tabakkers op de Ve- luwe veel schapenmest gebruikten.¹⁰⁹ De reden daarvan is, dat de vette schapenmest niet geschikt was voor de akkers van de Overbetuwse tabak-

kers, omdat ze vooral een lichtere soort tabak teelden. Toch werden de schapen in de Over-Betuwe waarschijnlijk vooral gehouden voor de mest. De kudden van de hele boeren werden tijdens de zomervoor op de akkers geweid, waarschijnlijk ook op die van de buren. Of men liet Veluwse schapen overkomen, zoals we zagen. Het was een relatief goedkope vorm van mestvoorziening en deze paste goed in de extensieve bedrijfsvoering van de grote bedrijven in het rivierengebied.¹¹⁰

De vetweiderij was waarschijnlijk ook van belang in de Over-Betuwe.¹¹¹ De hogere kleigronden waren daar uitermate geschikt voor, aldus de Statistische beschrijving van 1826. Niet iedereen was overigens gelukkig met de schapen die van akker naar akker trokken, want sommigen klaagden over de schade die door de kudden onderweg aan de oogst werd aangericht.¹¹²

De schapenhouderij kon een aardige bron van inkomsten zijn voor degenen met de wat grotere kudden. Een kudde schapen van 50 á 60 stuks leverde zo'n 200 á 300 kilo wol.¹¹³ Een kilo wol zal, indien we ervan uitgaan dat de prijs lager was dan de Amsterdamse prijsnoteringen van de ingevoerde wol, in die tijd 8 á 15 stuivers gekost hebben.¹¹⁴ Voor een hele boer met een kudde schapen en met een jaarlijkse bruto-opbrengst van akkerbouwproducten van ongeveer 1.200 gulden (bijlage vijftien), waren de inkomsten uit de verkoop van wol dus aanzienlijk.

Of er veel wol binnen de Over-Betuwe werd verwerkt, is de vraag. Hoewel de boedels aardig wat spinnewielen telden, zijn we weinig voorraden wol tegengekomen, meer vlas en linnen. De wolmarkt ontwikkelde zich ongunstig sinds de gestage ondergang van de Leidse wolnijverheid na 1670 in de Republiek, maar de binnenlandse vraag bleef wel bestaan. Veel Betuwse wol ging aan het begin van de 19e eeuw naar Scherpenzeel en Veenendaal alwaar het verwerkt werd. De fijnere wol ging naar Leiden. De schapen zelf gingen, indien ze verkocht werden, naar naburige plaatsen en naar Holland, Brabant en soms naar Frankrijk.¹¹⁵ Met een prijs van 5 á 6 gulden voor een volwassen schaap (derde kwart 18e eeuw), kon ook deze handel voor de schapenhouders van belang zijn.

6.13. VARKENS

In tegenstelling tot de geringe spreiding van schapen, beschikten de meeste hele boeren, halve boeren en keuters wel over een paar varkens. Ook een groot aantal niet-boeren (hier gedefinieerd als niet-paardenhouder) en tabakkers hield varkens. Ten dele werden deze beesten voor eigen gebruik gehouden. Het varkensvlees was beter te bewaren dan enig ander vlees.¹¹⁶ Maar een aantal boeren hield ook varkens om vet te mesten en te verkopen. Deze werden meestal zelf gefokt.¹¹⁷ Hele boeren hadden gemiddeld vier (3,7) varkens, maar er waren hele boeren met wel acht tot dertien varkens.¹¹⁸ Ook waren er keuters met een bovenmatig aantal van

deze dieren. De inkomsten uit dit onderdeel van het bedrijf konden dus voor sommige boeren aanzienlijk zijn.

6.14. RUNDVEE EN RUNDVEEHOUDERIJPRODUCTEN

Elke boer, groot of klein, en verreweg de meeste tabakkers en niet-boeren hadden runderen. De tabakkers en de niet-boeren bezaten doorgaans een of twee melkkoeien. Deze werden waarschijnlijk vooral voor eigen gebruik gehouden. Van de melk werd boter gemaakt. In vrijwel elke boedel hebben we een karn gevonden. Ook werden deze dieren om de mest aangehouden. Toch zal men regelmatig een koe verkocht hebben.

De boeren hielden meer runderen. Volgens de Statistieke beschrijving van 1826 werden deze in de eerste plaats als leverancier van mest gezien. Van de vetweiderij werd in de Over-Betuwe minder werk gemaakt dan het verdiende, aldus hetzelfde verslag.¹¹⁹ Ons inziens was de auteur dezes niet goed op de hoogte. Want de vetweiderij en mogelijk de vetmesterij¹²⁰ alsmede de veefokkerij waren aan het begin van de 19e eeuw in het rivierengebied, inclusief de Betuwe, in vergelijking met het grootste deel van ons land, wel degelijk van grote betekenis. Dat komt tot uitdrukking in het relatief grote aantal kalveren ten opzichte van het aantal koeien dat in juni/juli 1811 aanwezig was en dus niet verkocht was op de voorjaarsmarkten. In het rivierengebied werden 60 kalveren of meer per 100 koeien gehouden (Over-Betuwe: 72), terwijl in het grootste deel van ons land 45 per 100 het maximum was en in Zuid-Holland zelfs minder dan 30 kalveren per 100 koeien werden gehouden.¹²¹ Ook als we naar het aantal ossen kijken, komen we tot de conclusie dat de vetweiderij niet onbelangrijk was. De Over-Betuwe viel in de hoogste klasse, met in juni/juli 1811 ongeveer 24 ossen per 100 koeien.¹²²

Hoe belangrijk de vetweiderij en -mesterij en veefokkerij vóór 1811 precies waren in de Over-Betuwe, is moeilijk te zeggen. Uit de boedelbeschrijvingen blijkt dat de vetweiderij, de vetmesterij en/of de veefokkerij vóór 1811 niet onbelangrijk waren. Huijbert van Cruchten bezat in februari 1681 naast elf kalveren op twaalf koeien, ook nog eens acht stieren, waarmee waarschijnlijk ossen bedoeld worden.¹²³ Ossen werden in de Over-Betuwe niet voor hun trekkracht gehouden, maar waren bestemd voor de slacht. Er waren gedurende de gehele periode flink wat boeren, en niet alleen hele boeren, met vijf tot tien stieren of ossen. Ook was het aantal kalveren soms verhoudingsgewijs groot. Hendrik Bouman smid en halve boer uit Elden was in augustus 1748 eigenaar van negen kalveren (op negen koeien) en negen twee-jarige stieren. Hendrik Coppers uit Elst bezat in juni 1776 elf kalveren (op zes koeien), tien twee-jarige ossen en twaalf 'stier- en maalrunderen'. Peter Jansen, halve boer, had in 1794 zeven kalveren (op zes koeien) en acht twee-jarige stieren en 'scharige' ossen. We kunnen veel meer van dergelijke voorbeelden aanhalen.¹²⁴

Voor welke markt vooral werd geproduceerd in de 17e en 18e eeuw, is niet met zekerheid te zeggen. De belangrijkste markt vóór 1800 was waarschijnlijk Holland. In Holland was de vraag naar melkvee groot, want het jongvee werd daar vrijwel direct na de geboorte geslacht, opdat de melk volledig in productie kon worden genomen. De melkkoeien uit de hoger gelegen kleigronden van het rivierengebied konden zeer productief zijn. Het vette rundvee dat op de relatief goede weilanden op de klei werd vetgeweid en, volgens zeggen, van een uitstekende kwaliteit en dus een gewild product was, werd verkocht op de najaarsmarkten in Nijmegen, Arnhem, Wageningen en werd waarschijnlijk ook en vooral direct per schip naar Tiel, Zaltbommel en Culemborg vervoerd en van daaruit naar Holland. Het magere vee ging naar de voorjaarsmarkten in deels dezelfde plaatsen.¹²⁵

Holland was ook de markt waar het meeste slachtvee heen ging. De vleesconsumptie had in de 17e eeuw in de Republiek een ongekeerde omvang aangenomen. De vraag naar slachtvee was derhalve erg groot, met Holland, als volkrijkste provincie, als belangrijkste markt. In Holland werd echter nauwelijks of in ieder geval te weinig aan de fok voor slachtvee gedaan, sinds het gebied zich in de 16e eeuw had gespecialiseerd in het zuivelbedrijf. De productie van slachtvee verplaatste zich naar de 'meer perifere zones van de toenmalige Noordwesteuropese landbouweconomie'.¹²⁶ Er kwam vanaf de 16e eeuw een grote stroom (jaarlijks enkele tienduizenden) ossen, het slachtvee dat verduurzaamd het langst zijn smaak behield, op gang vanuit Denemarken en Sleeswijk-Holstein (en Drenthe). Dit vee, dat doorgaans drie tot vijf jaar oud was, werd in het vroege voorjaar vermagerd van de lange tocht afgeleverd en daarna vetgeweid in Noord-Holland, opdat het in het najaar geslacht kon worden. Een groot deel van het vlees was in geconserveerde vorm of als 'tonnevlees' bestemd voor de vloot.

Ook de boeren in de dichtbij Holland gelegen gebieden in de Republiek, produceerden vee voor deze grote markt. De boeren uit de Over-Betuwe hielden zich met de fokkerij bezig en fokten vee dat in de 19e eeuw 'ongemeen geschikt (...) tot vetweiden' werd genoemd, maar ze richtten zich tevens zelf op het vetweiden van ingevoerde ossen.¹²⁷ Gelderland was namelijk een niet onbelangrijke afzetmarkt voor ossen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein. Arnhem en Nijmegen lagen aan het einde van een wellicht belangrijke 'Ochsenweg'. In deze steden woonden veel ossenhandelaren. De ossen die via deze route werden ingevoerd, werden in Elst verhandeld, want volgens een bron uit 1571 trok de markt aldaar in die tijd jaarlijks 20.000 ossen. Oost-Nederland leverde volgens Wiese ook runderen aan Keulen.¹²⁸ Het rivierengebied lag ten opzichte van de markt in Holland en die in het oosten uitermate gunstig, de runderen waren per schip binnen de kortst mogelijke tijd op de plaats van bestemming.

Hoe de markt en de Betuwse afzet van melkvee zich precies ontwikkelde na 1650, is niet met zekerheid te zeggen. De zuivelbedrijven in Holland

kampten met een teruglopende afzet en een toenemende buitenlandse concurrentie. De prijzen van zuivel daalden na 1680 even sterk als de prijzen van akkerbouwproducten. De kosten stegen daarentegen wel, de rentabiliteit van de zuivelbedrijven nam af. Indien de boeren uit de Over-Betuwe reeds in 1680 die markt bedienden, en dat was waarschijnlijk het geval, dan nam de afzet van runderen uit deze streek af.¹²⁹

Toen na 1750 de markt weer aantrok en de prijzen stegen, namen de kansen om vee af te zetten in Holland (bij de zuivelbedrijven) en elders toe. In de perioden van de veepest (1713-20; 1744-65; 1768-86; 1798), zullen de Overbetuwse boeren echter zwaar getroffen zijn.¹³⁰ Een voordeel was dat de prijs van vee in die perioden beter was dan anders en aangezien het gestorven vee vervangen moest worden, werd het verlies ten dele gecompenseerd. Het is bekend dat de rundveestapel na een sterftégolf weer snel op peil was.¹³¹

Hoe de markt en de afzet van Betuws slachtvee zich ontwikkelde, is evenmin altijd duidelijk. Door Abel wordt aangenomen dat de vleesconsumptie in Duitsland afnam.¹³² Indien de vleesconsumptie ook in de Republiek daalde in de 17e en 18e eeuw, dan was die afname toch zeker gering. Want als we de vleesconsumptie omstreeks 1810/15 in Nederland, Engeland, Duitsland en Frankrijk vergelijken, dan blijkt de consumptie in ons land aanzienlijk hoger te liggen dan in de andere landen. In de genoemde landen werd aan het begin van de eeuw jaarlijks gemiddeld respectievelijk 36 kg, 27 kg, 14 kg en 20 kg vlees per persoon geconsumeerd. De consumptie van vlees zal vóór 1795, dus nog voor de sterke prijsstijging in de Franse tijd, nog groter geweest zijn. In 1850 was de consumptie in Nederland per persoon afgenomen, maar was nog altijd hoger dan in de ons omringende landen, uitgezonderd Engeland. Ook De Vries en Van der Woude nemen aan dat de consumptie van vlees in de 17e en 18e eeuw nauwelijks afnam, maar pas daarna.¹³³

Het totaal aantal ossen dat Denemarken en Sleeswijk-Holstein uitvoerden was echter vanaf het tweede kwart van de 17e eeuw flink geslonken. Waarschijnlijk gingen er sindsdien ook veel minder ossen daarvandaan naar ons land. Ook Drenthe voerde minder ossen uit na 1650. Door de prijsdaling werd het minder aantrekkelijk ossen over grote afstanden te verplaatsen en te verkopen. Aangezien de vleesconsumptie in de Republiek ons inziens niet noemenswaardig was afgenomen, moeten er dus andere productiegebieden voor in de plaats gekomen zijn, dichterbij of zelfs in Holland, zodat de transportkosten de winsten niet teveel drukten.¹³⁴ Van der Woude suggereert dat de fokkerij en vetweiderij van runderen in Holland toenam. Misschien gebeurde dat in het rivierengebied ook, maar we hebben pas van na 1730 aanwijzingen dat de betekenis van de veehouderij aldaar toenam.¹³⁵

Toch was de aanvoer vanuit het buitenland nog zo groot dat de Staten Generaal zich in 1686, vanwege de verslechterde situatie op de markt, gedwongen voelden de aanvoer te beperken. Het plakkaat waarop de maat-

regelen werden aangekondigd, vermeldt onder meer 'dat alsoo van tijd tot tijd seer groote quantiteyten vette koeyen en ossen van buyten hier te lande werden ingebracht en verkocht en dat daerdoor de landtgoederen seer werden gedepretieert (...)'. Waarom er toen pas maatregelen werden genomen, weten we niet. Wellicht omdat de vleesconsumptie in het buitenland zo sterk was afgenomen, dat steeds meer handelaren uit het buitenland zich op de Republiek richtten. De maatregel was in ieder geval niet zo effectief, omdat de aanvoer tussen 1 april en 1 juni vrij was en juist in het vroege voorjaar de meeste ossen ons land binnenkwamen. Vanaf 1729 werd er echter op elk ingevoerd rund het hele jaar door 20 gulden geheven, nadat de tarieven tussen 1 april en eind mei in de vier jaar daarvoor jaarlijks waren verzwaaard.¹³⁶ Als we bedenken dat slachtvee in Groningen omstreeks 1780 gemiddeld 90 gulden kostte en het vee omstreeks 1725 ongetwijfeld veel goedkoper was, kunnen we ons enigszins voorstellen hoe radicaal en effectief deze maatregel geweest moet zijn.¹³⁷

De boeren in de Over-Betuwe hebben stellig van deze ontwikkelingen, met name van de importbeperkingen na 1725, kunnen profiteren, hoewel de veestapel van de hele boeren niet noemenswaardig lijkt toe te nemen tot 1780, zo blijkt uit de boedelbeschrijvingen (zie tabel 6.1). Maar omdat we over de periode 1734-1765 geen boedelbeschrijvingen van hele boeren hebben, mogen we deze bevinding wantrouwen. De boedelbeschrijvingen van de halve boeren, waarvan wel een aantal uit die jaren bewaard zijn gebleven, laten een flinke groei zien na 1730. Het is niet toevallig dat het grasland in de Over-Betuwe en elders in het rivierengebied in die tijd aanzienlijk werd uitgebreid (paragraaf 5.3). En kijken we naar de ontwikkeling van het aantal kalveren en het aantal runderen anders dan (melk)koeien, dan zien we dat de veranderingen in de rundveehouderij na 1730 aanzienlijk zijn (tabel 6.2). De vetweiderij en vooral de fokkerij namen na 1730 een veel grotere plaats in dan daarvoor. Na 1770 veranderde de situatie weer.

Uit tabel 6.2 blijkt dat de fokkerij en waarschijnlijk de vetweiderij en -mesterij tussen 1670 en 1850 altijd van enige betekenis zijn geweest. Zo was het gemiddeld aantal kalveren gedurende de gehele periode hoger

TABEL 6.1. Het gemiddeld aantal runderen (inclusief melkkoeien, exclusief kalveren) per hele boer, halve boer en keuter 1670-1850.

Periode	Hele boeren		Halve boeren		Keuters	
	n=	gem.	n=	gem.	n=	gem.
1670-1730	11	17,3	7	8,5	9	5
1730-1780	13	17,9	21	11,7	23	4,4
1780-1820	8	20,9	10	10,7	12	6,2
1820-1850	10	29,0	9	15,3	9	6,3

Bron: zie bijlage negen.

TABEL 6.2. Het aantal runderen anders dan (melk)koeien (osses, stieren, vaarsen^a, malen^b ed.) en kalveren per 100 (melk)koeien, 1670-1850.

Periode	Runderen per 100 koeien	Kalveren per 100 koeien	n=
1670-1730	150	55	29
1730-1770	201	96	33
1770-1780	157	52	53
1780-1790	122	51	23
1790-1820	190	53	36
1820-1850	266	73	43

Bron: zie bijlage negen. ^a vaars: jonge koe van ongeveer twee jaar, die nog niet of voor de eerste keer heeft gekalfd. ^b maal: jonge koe die nog niet gekalfd heeft. Alleen de (melk)koeien en de kalveren werden goed gespecificeerd, waarbij het natuurlijk niet helemaal duidelijk is of in elke beschrijving dezelfde leeftijdsriteria werden gehanteerd. De ossen en andere runderen werden vaak onvoldoende uitgesplitst en niet zelden onder de noemer runderen in de boedelbeschrijvingen opgenomen.

dan het gemiddelde in ons land aan het begin van de 19e eeuw (maximaal 45 kalveren per 100 koeien, Zuid-Holland: maximaal 30). Opvallend is dat het aantal kalveren in de Over-Betuwe tussen 1730 en 1770 wel heel erg groot was, ook ten opzichte van de runderen anders dan koeien. Dat wijst erop dat vooral de fokkerij in betekenis toenam na 1730. Dat is niet zo vreemd, want de graanprijzen en de daarmee correlerende veevoederprijzen waren na 1720 erg laag. Het loonde derhalve om zelf vee te fokken en meer kalveren aan te houden. Bovendien werd door de verhoogde invoerrechten de import van ossen bemoeilijkt, de vetweiderij en mesterij werd daardoor minder aantrekkelijk. Een ander effect van deze maatregel was waarschijnlijk dat de vee prijzen in de Republiek weer iets aantrokken, hetgeen een extra stimulans voor de boeren in de Over-Betuwe was zich op de veehouderij te richten. We moeten het belang van deze ontwikkelingen niet onderschatten. De boeren in de Over-Betuwe waren zo beter bestand tegen de neergaande seculaire trend die Europa in zijn greep hield en die tussen 1720 en 1750 een dieptepunt bereikte.

Na 1770 nam de betekenis van de fokkerij weer af, al zal de verandering minder abrupt zijn geweest dan tabel 6.2 suggereert. De graanprijzen namen toe, zo ook de veevoederprijzen. De akkerbouwprijzen namen zelfs sneller toe dan de veehouderijprijzen.¹³⁸ Het fokken van vee werd dus relatief duur en daarom ook minder lonend. Ook nam het vetweiden en mesten van vee af. Het grasland werd weer omgezet in bouwland, een proces dat na 1795 versnelde.

Na 1780/90 nam de veestapel weer toe, terwijl de oppervlakte grasland, zoals we zagen, snel afnam. Deze contraire ontwikkeling is begrijpelijk als we bedenken dat er vanaf 1760 meer klaver werd verbouwd. Dankzij de klaver, die onder meer als groenvoedergewas werd verbouwd, kon er meer vee aangehouden worden op minder grasland. Ook toen de veestapel na

1820 een vermoedelijk ongekeende omvang bereikte werd het grasland niet uitgebreid. Het areaal klaver nam omstreeks 1850 een aanzienlijk deel van het bouwland in beslag.

Opmerkelijk is, dat niet de fokkerij, maar de vetweiderij en -mesterij waarschijnlijk toenamen. Het aantal kalveren per 100 koeien groeide niet (tabel 6.2). De fokkerij was vermoedelijk niet of onvoldoende rendabel, zeker toen de graanprijzen na 1795 grote hoogten bereikten. De vetweiderij bracht waarschijnlijk nog wel voldoende op. Bij de vetweiderij en -mesterij werd het aangekochte vee in relatief korte tijd weer te gelde gemaakt en de boer liep daardoor minder risico. Bovendien was de invoer van osen relatief goedkoper geworden, omdat de invoerrechten niet waren veranderd sinds 1729, maar de prijzen wel. De invoer van vee werd wel tussen 1796 en 1801 verboden, vanwege de dreigende veepest.¹³⁹ Vanwege de hoge akkerbouwprijzen zal ook de behoefte om de opbrengsten van de akkerbouw te verhogen via een grotere mestproductie een rol gespeeld hebben bij de groei van de veestapel.

Na 1820 traden grote veranderingen op in de veehouderij, zo blijkt uit tabel 6.2. Zowel vetweiderij en vetmesterij als de fokkerij namen in betekenis toe. Steeds meer stierkalveren werden aangehouden om later als tweedrie- en vierjarige ossen, dus als slachtvee, te worden verkocht. Deze groei hing samen met de dalende graanprijzen als gevolg van de toenemende buitenlandse aanvoer van graan na 1817. Ook de veeprijzen namen af, maar die hielden zich beter, dankzij de aantrekkende buitenlandse markt, zoals we nog zullen zien. Het relatief goedkope veevoer maakte ook de fokkerij winstgevend en minder riskant.

Toch lijkt de fokkerij na 1846 tijdelijk de pas op de plaats te hebben moeten maken. De reden hiervoor was dat de prijzen van granen en dus ook van veevoeder sterker stegen dan de prijzen van rundvee, waardoor de boeren terughoudender werden in het zelf fokken en opfokken van rundvee, omdat de risico's daarbij groter waren dan bij de vetweiderij.¹⁴⁰ Vooral de prijs van veevoeder leek verhoudingsgewijs sterk te stijgen en een eigen dynamiek te vertonen in die tijd, mede dankzij de snel toenemende veestapel. Het werd voor de boeren in de Over-Betuwe aantrekkelijker om het overvloedig aanwezige stro en het hooi direct op de markt te brengen in plaats van te vervoederen (zie paragraaf 6.15). Net zoals aan het einde van de 18e eeuw en begin 19e eeuw nam het vetweiden van osen na 1846 toe, zonder dat de fokkerij groeide. Toen halverwege de jaren vijftig de akkerbouwprijzen zich minder gunstig ontwikkelden dan de veehouderijprijzen, nam de fokkerij weer aanzienlijk in betekenis toe.

De boeren in de Over-Betuwe speelden goed in op nieuwe ontwikkelingen op de markt. In de eerste helft van de 19e eeuw vond er namelijk een verschuiving plaats in de voornaamste afzetmarkt van rundvee.¹⁴¹ In Nederland nam de consumptie van vlees af, zo hebben we gezien. Maar de vraag uit het buitenland nam per saldo toe na de Franse tijd, hoewel de export naar het buitenland werd belemmerd door hoge invoerrechten.

Tot de Franse tijd was de buitenlandse markt voor Nederlands vlees volgens Reens van weinig betekenis en ook in de Franse tijd was de uitvoer beperkt. Zo kwamen er volgens Gogel in 1807 helemaal geen buitenlandse kopers op de veemarkten in Gelderland. Maar reeds halverwege de jaren twintig van de 19e eeuw werd vanaf de najaarsmarkten in Arnhem en Nijmegen en vanuit andere plaatsen (dikwijls zelfs direct vanaf de loswal) in het rivierengebied het vette vee niet alleen naar Holland (er gingen veel twee- tot driejarige ossen naar Schiedam) Brabant en België (tot 1830 de 'zuidelijke provinciën') vervoerd, maar ook naar Frankrijk en Pruisen.¹⁴² In de periode 1803-1809 werden jaarlijks gemiddeld 9.200 vaarzen, ossen en koeien meer Nederland uitgevoerd dan ingevoerd. In de periode 1824-1829 waren dat jaarlijks gemiddeld 27.000 ossen en koeien (en stieren). In 1847 was het verschil tussen import en export al ongeveer 50.000 vaarzen, ossen, koeien (en stieren) en na 1850 steeg het (positieve) saldo naar ongekende hoogten (1864: 140.000 stuks).

Hoewel de totale afzet in het buitenland op lange termijn gestaag groeide, schommelde de afzet natuurlijk wel. Hamburg, Bremen, het Rijnland, Vlaanderen en Brabant vormden aanvankelijk de voornaamste markten. Frankrijk werd na 1820 een belangrijke bestemming voor vee uit Nederland en Gelderland, belangrijker dan de voornoemde gebieden samen. De uitvoer nam toe. Ongeveer 80% van het uit Nederland gevoerde rundvee ging naar dit land. De rundveehouderij in het rivierengebied beleefde een goede tijd, aldus de Statistieke beschrijving. Maar in 1825 gingen de invoerrechten in dat land aanzienlijk omhoog. Volgens de beschrijving uit 1826 werden er dan ook vanwege de hoge rechten minder ossen uit Gelderland door Brabantse kooplieden naar Frankrijk doorgevoerd dan 'voorheen'. Reens toont echter aan dat aan de exportcijfers niet veel te merken was van deze invoerbeperkingen.¹⁴³ Ook Pruisen bemoeilijkte op een gegeven moment de export van Gelderse runderen en maakte de invoer zelfs een tijdje onmogelijk. Het waren de lage prijzen die de regeringen tot dergelijke maatregelen verleidden. De prijzen waren halverwege de jaren twintig zo laag, dat de boeren in het rivierengebied zich gedwongen voelden het vee nog een winter extra aan te houden, hopende op betere tijden. Ook de Belgische afscheiding (1830) zal de export vermindert hebben. Vanaf 1836 werd daar een invoerrecht geheven. Maar in 1839 verlaagde Duitsland (de Zollverein) de invoerheffingen op rundvee. België verlaagde deze in 1844, Frankrijk deed dat in 1853.

Zeer belangrijk was de toenemende vraag naar ossen vanuit Engeland na 1842, toen het invoerverbod van 1787 werd opgeheven. En zeker toen de Engelse invoerrechten op rundvee in 1846 werden afgeschaft, moet de export vanuit de Over-Betuwe naar dit land een hoge vlucht genomen hebben. Volgens Wttewaall werd het vee vanuit de Betuwe direct vanaf de loswal met stoomboten naar Rotterdam gebracht en van daaruit naar Engeland vervoerd.¹⁴⁴

Ook uit tabel 6.3 blijkt dat de veestapel na 1820 aanmerkelijk groeide

en dat de groei zich verhoudingsgewijs vooral bij de ossen heeft voorgedaan, een groei die pas na 1856 (tijdelijk) tot stilstand kwam. Het aantal kalveren nam tot na 1856 toe, al was er tussen 1846 en 1856 sprake van een lichte daling. Tabel 6.3 bevestigt dus in grote lijnen tabel 6.2, waaruit naar voren komt dat het aantal 'runderen anders dan koeien' na 1820 sneller groeide dan het aantal kalveren. Het is overigens mogelijk dat de 'omloopsnelheid' van de runderen ook toenam. Want deze konden steeds sneller worden vetgemest, dankzij het feit dat de runderen steeds beter gevoederd werden.

Volgens Wittewaall waren de mogelijkheden voor de vetweiderij en -mesterij en veefokkerij in de Betuwe in die tijd aanzienlijk toegenomen dankzij de introductie van de arbeidsbesparende hakselsnijder. Hierdoor kon meer stro vermengd met bonenmeel vervoederd worden en hoefde er minder land als hooiland aangewend te worden. Er kon zo bovendien in de zomermaanden meer vee ingeschaard worden, omdat er meer grasland als weiland beschikbaar kwam. Het weiland verbeterde in kwaliteit door voortdurende begrazing, hetgeen op lange termijn een gunstige uitwerking had op de groei van de ossen. De boeren waren bovendien beter in staat vee op stal te houden, omdat de productie van veevoeder was toegenomen dankzij de mogelijkheid meer stro te vervoederen, maar ook dankzij het feit dat vanaf 1760/70 in toenemende mate klaver werd verbouwd. Zo hoefde men het vee pas te verkopen als het het juiste gewicht had.¹⁴⁵ De toenemende omloopsnelheid komt niet in de tabellen tot uitdrukking, maar kan wel bijgedragen hebben aan de verbetering van het inkomen van de boeren.¹⁴⁶

Indien we naar de prijzen van ossen kijken, dan zien we op lange termijn een stijging. In het derde kwart van de 18e eeuw was de gemiddelde waarde van een os volgens de boedelbeschrijvingen iets minder dan 40 gulden, rond 1850 was dat wel 75 gulden (tabel 6.5). De marktwarde van deze beesten was echter veel hoger, maar de prijsstijging komt overeen met die van elders in het land. De prijzen van ossen waren vergelijkbaar

TABEL 6.3. Het aantal runderen tussen 1824 en 1875.

	Rundveestapel (geen stieren)	Koeien	Ossen	Kalveren
1824	7.897	3.919	1.029	2.949
1846	10.470	4.515	1.848	4.107
1856	10.686	4.227	2.637	3.822
1875	11.817	4.283	2.622	4.912

BRON: ROESSINGH EN SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 237; *Mededeelingen en berigten*, III, 1857; *Verslag van den toestand*, 1875, 820. Toelichting: de tellingen vonden in de winter plaats. Wat betreft het aantal kalveren: in 1824, 1846 en 1856 werden ze gewoon kalveren genoemd en in 1875 zijn de kalveren, pinken en hokkelingen bij elkaar genomen. Wat betreft de ossen: ze worden in 1824 ossen genoemd, in 1846 en 1856 slachtossen en in 1875 'mestossen en ander mestvee'.

met of zelfs beter dan de prijzen van koeien.¹⁴⁷ Als een hele boer jaarlijks tien ossen verkocht – en in de 19e eeuw hadden sommige hele boeren wel het dubbele aantal – vormde de opbrengst daarvan een substantieel deel van het inkomen van deze boer.

Hoewel de fokkerij, de vetweiderij en de -mesterij de belangrijkste onderdelen binnen de rundveehouderij waren, was hieraan ook onvermijdelijk de productie van melk verbonden. Uit de boedelinventarissen blijkt dat elk bedrijf over een karn beschikte, dus elk bedrijf produceerde wel boter. Kaas werd er nauwelijks gemaakt. De Statistieke beschrijving van 1826 komt op 75 kilo boter per koe per jaar.¹⁴⁸ Volgens deze bron werd er doorgaans meer boter geproduceerd dan voor eigen gebruik nodig was. Die boter werd verkocht.¹⁴⁹

Een hele boer had al gauw vijf tot tien (melk)koeien, een halve boer drie tot zeven en een keuter ook zoiets. De meeste niet-boeren en tabakkers bezaten een of twee koeien. We nemen aan, dat de boeren die kalveren hielden, de melk grotendeels daarvoor gebruikten. Sommige bedrijven hielden meer kalveren dan koeien. Maar er waren zeker boeren die (misschien tijdelijk) geen of minder kalveren opfokten en vetmestten. Zij zullen hun melk en boter op de markt verkocht hebben. Met een boterprijs omstreeks 1740 van 18 gulden per 40 kilo, konden de opbrengsten hiervan aardig oplopen.¹⁵⁰ Echt belangrijk is de boterwinning niet geweest. Werden in 1675 al regelmatig door dieren (honden en paarden) aangedreven karnmolens in de Friese boedels gevonden, in de Over-Betuwe was dat rond 1850 nog niet het geval.¹⁵¹ Het is aannemelijk dat boeren die in de buurt van Arnhem en Nijmegen waren gevestigd meer aan verkoop van melk en boter deden dan de wat verder weg wonende boeren.

Dat de boeren zich vooral op de fokkerij, de vetmesterij en (in mindere mate) op de vetweiderij richtten, is niet toevallig. De melkveehouderij was niet zo geschikt voor de akkerbouwbedrijven, omdat het kaasmaken een tamelijk arbeidsintensieve aangelegenheid was. Bovendien lagen de graslanden verder weg van de boerderij, want de boeren woonden op de stroomruggen waar ook het bouwland lag. Het dagelijks melken vormde derhalve een bezwaar. De fokkerij en de vetmesterij waren beter te combineren met akkerbouw.

Om de betekenis van de rundveehouderij in de Over-Betuwe het best te kunnen bepalen, moeten we kijken naar cijfers uit andere gebieden. In 1824 stonden er 26 ossen per 100 koeien op stal (juni/juli 1811 ongeveer 24 ossen), in december 1846 waren dat er 41 en weer tien jaar later 62. Het aantal kalveren per 100 koeien was in 1824: 75, 1846: 91, 1856: 90. Het aantal koeien steeg in die tijd met 7%, het aantal kalveren met 30% en het aantal ossen met 156% (tabel 6.3). Vergelijken we de cijfers van de Over-Betuwe met die van andere regio's van het rivierengebied, dan zien we dat de rundveehouderij en met name de fokkerij en de vetmesterij in de eerste helft van de 19e eeuw in ons onderzoeksgebied van een niet ge-

DE MARKT

TABEL 6.4a. Het aantal runderen en enkele verhoudingsgetallen aangaande de rundveehouderij in juni/juli 1811 in verschillende gebieden in Gelderland.

	Aantal runderen ^a	Aantal koeien in % van aantal runderen	Aantal ossen per 100 koeien	Aantal kalveren per 100 koeien
Over-Betuwe ^b	10.984	42	25	111
Neder-Betuwe/Buren	8.222	41	23	123
Tielerwaard	6.361	36	35	142
arrondissement Arnhem	41.345	54	3	80
arrondissement Zutphen	43.004	55	5	76

Bron: FBA, inv. nr. 3542. ^a exclusief stieren. ^b inclusief Herwen (Aerdts en Pannerden).

TABEL 6.4b. Het aantal runderen en enkele verhoudingsgetallen aangaande de rundveehouderij in december 1824 in verschillende regio's in het Gelders rivierengebied.

Regio	Totaal aantal run- deren ^a	Aantal runderen per 100 ha gras- land	Aantal runderen per 100 ha cul- tuurland	Aantal runderen per 100 inwoners ^d	Aantal koeien in % van aantal runderen	Aantal ossen per 100 koeien	Aantal kalveren per 100 koeien
Over-Betuwe	7.937	101	43	49	49	26	75
Neder-Betuwe ^b	8.692	76	37	41	47	39	72
Tielerwaard	5.489	80	42	32	49	28	75
Rijk v Nijm. ^c	5.988	81	37	52	66	6	45
Maas en Waal	5.064	56	41	36	58	10	61
Bommelerwaard	5.143	69	37	34	47	15	97

Bron: HOFSTEE, 'Groeit van de bevolking', 44; ROESSINGH en SCHAAARS, *De Gelderse landbouw*, 190, 237.

^a inclusief stieren. ^b inclusief Buren en Culemborg. ^c exclusief Nijmegen. ^d aantal inwoners in 1830.

TABEL 6.4c. Het aantal runderen en enkele verhoudingsgetallen aangaande de rundveehouderij in december 1856 in verschillende regio's in het Gelders rivierengebied.

	Aantal runderen ^a	Aantal koeien in % van aantal runderen	Aantal ossen per 100 koeien	Aantal kalveren per 100 koeien
Over-Betuwe	10.729	39	62	90
Neder-Betuwe ^b	11.623	47	43	67
Tielerwaard	9.063	42	69	66
Rijk van Nijmegen ^c	8.798	49	8	91
Maas en Waal	6.549	56	19	59
Bommelerwaard	5.414	38	27	137

Bron: *Mededeelingen en berigten*, (III), 1857. ^a inclusief stieren. ^b inclusief Buren en Culemborg. ^c exclusief Nijmegen.

ringe betekenis waren (zie tabel 6.4). Dat is verrassend, omdat men verwachtte zou, dat de rundveehouderij, gezien de relatief grote oppervlakte bouwland in de Over-Betuwe, van beperkte betekenis was. Op gezette tijden in de 17e en 18e eeuw, zoals bijvoorbeeld tussen 1720 en 1750, zal de rundveehouderij in de Over-Betuwe eveneens een vergelijking met de andere regio's in het Kwartier van Nijmegen hebben kunnen doorstaan.

Tabel 6.4 maakt tevens de verschillen tussen de regio's zichtbaar. Het voert te ver om diep op de verschillen in te gaan. Dat vergt meer onderzoek. Iets willen we er echter wel over zeggen. De oorzaken van deze verschillen moeten onder meer gezocht worden in de verhouding bouwland-grasland. In gebieden met relatief veel grasland, werd meer aan vetweide-rij gedaan dan in gebieden met veel bouwland.¹⁵² Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in tabel 6.4a. De telling in 1811 werd in de zomer gehouden. Het blijkt dat het aantal ossen in de Tielerwaard, waar relatief veel grasland was gelegen, het grootst was. Gebieden met relatief veel bouwland zullen zich meer op de vetmesterij gericht hebben, omdat de mest van de op stal staande extra runderen voor het bouwland gebruikt kon worden en omdat het overvloedig aanwezige stro zo vervoerd kon worden. Zo is het niet vreemd dat het aantal ossen in de winter van 1824 en 1856 in de Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal relatief laag was (tabellen 6.4b en 6.4c). Het moge duidelijk zijn dat dit niet de enige verklaring kan zijn. In de tabellen komt echter weer eens tot uitdrukking dat de regionale verscheidenheid in het rivierengebied groot was en dat elke regio een eigen en historisch bepaalde ontwikkeling kende.

6.15. PAARDEN

In de 19e eeuw, zo blijkt onder meer uit de Statistieke beschrijving van 1826, was de paardenfokkerij en -handel een belangrijke bestaansbron voor veel boeren in het rivierengebied.¹⁵³ In hoeverre de boeren in de Over-Betuwe zich op dit bedrijfsonderdeel richtten en in hoeverre dat vóór de 19e eeuw gebeurde, zullen we hier onderzoeken.

Volgens een bron uit 1571 werden omstreeks die tijd jaarlijks 8.000 paarden in Elst aangevoerd. Dat is een onwaarschijnlijk hoog aantal. Ter vergelijking; in Drenthe werden in de 19e eeuw op de gezamenlijke markten jaarlijks gewoonlijk tussen de 10.000 en 15.000 paarden en veulens aangevoerd.¹⁵⁴ Op de belangrijke paardenmarkt van Beusichem werden er op de voorjaarsmarkt van 1855 bijna 2.100 paarden gebracht, waarvan er 1.500 werden verhandeld. De najaarsmarkt aldaar werd niet bezocht, omdat te Brakel en Tiel ook een markt werd gehouden. In Wijchen werden op de vijf jaarmarkten in 1853 ongeveer 2.900 paarden aangevoerd.¹⁵⁵ In het rivierengebied waren er omstreeks 1570 net zoals in de 19e eeuw nog andere plaatsen naast Elst waar paarden werden verhandeld, marktplaatsen die zo mogelijk nog belangrijker waren dan het dorp in de Over-

Betuwe.¹⁵⁶ Het getal komt dan ook uit een verzoekschrift van het ambtsbestuur aan Philips II, waarin gevraagd werd tol te mogen heffen tussen Arnhem en Nijmegen. Om hem te overtuigen zullen ze niet erg nauwkeurig met de feiten om zijn gegaan.¹⁵⁷

De paardenhandel zal destijds echter niet onbelangrijk geweest zijn. En het kan zelfs zo zijn geweest, dat de paardenhandel indertijd bloeide als gevolg van de steeds maar weer oploeiende strijd tussen de Noordelijke Nederlanden en Habsburg. Bovendien was Nijmegen een garnizoenstad en waarschijnlijk werden daar paarden uit de Over-Betuwe afgezet.¹⁵⁸ Na de vrede van Munster (1648) zal de markt voor paarden ingestort zijn. De garnizoenen verlieten Nijmegen, de bevolking halveerde bijkans. En hoewel het aantal soldaten daarna weer toenam en de Republiek in 1672 opnieuw in een groot conflict verzeild raakte, bleef hun aantal op langere termijn kleiner dan voorheen. Een andere oorzaak kunnen de dalende graanprijzen zijn geweest. De boeren, die hun paarden via de handel betrokken, stelden hun aankoop daardoor mogelijk uit. Toch bleven de paardenhandel en -fok van enige betekenis in de Over-Betuwe, hetgeen onder meer blijkt uit het feit dat in 1680 een officiële (hernieuwde?) vergunning voor een paardenmarkt in Elst werd verstrekt. Ook kwam de hengstenhouderij toen onder toezicht van het ambt, kennelijk om de kwaliteit van de Overbetuwse paarden te bewaken.¹⁵⁹

Dat de paardenfok en/of opfok eind 17e eeuw nog steeds van betekenis was, blijkt uit een telling van juni 1697, waarbij voor belastingdoeleinden een onderscheid gemaakt werd tussen paarden van een jaar oud, de zogenaamde wei- of graspaarden, en paarden van twee jaar en ouder.¹⁶⁰ Paarden jonger dan een jaar werden niet geteld. De reden van dit onderscheid zal zijn geweest, dat deze jonge paarden nog niet of minder inzetbaar waren voor het werk op de boerderij. De graspaarden werden daarom in hun tweede levensjaar nog voor half gerekend bij de berekening van de belasting op deze dieren. Volgens de Statistieke beschrijving waren de paarden pas op hun vierde of vijfde jaar volledig inzetbaar.¹⁶¹ Bij de 19e-eeuwse tellingen werden de paarden tot hun derde jaar tot de veulens gerekend.

De graspaarden kostten de boer dus voornamelijk geld. We kunnen daarom stellen, dat alle graspaarden die werden gehouden boven het aantal dat voor vervanging van de eigen paardenstapel nodig was, voor de handel bestemd waren. In sommige dorpen was het aantal weipaarden verhoudingsgewijs erg groot. Ruim een vijfde van de paardenstapel (54 van de 264) in schoutambt Heteren was graspaard. Rut Fockingh, uit het dorp Driel (schoutambt Heteren) hield wel zes graspaarden en Jan Vermeer vier. Meer dan 35% van de paardenstapel van Rut was graspaard. Hij was niet de enige.

Toch lag het percentage weipaarden in 1697 in de Over-Betuwe als geheel beneden 20%. In de gehele Over-Betuwe werden in juni 1697 334 graspaarden gehouden op 1.760 paarden van twee jaar en ouder, tezamen

zijn dat 2.094 paarden.¹⁶² Van dit totaal werd dus bijna 16% tot de graspaarden gerekend. Zonder Herwen, Aerdt en Pannerden was dit percentage ruim 15%. Om de werkelijke betekenis van de paardenfokkerij in 1697 te kunnen bepalen moeten we echter het aantal paarden jonger dan drie jaar (de veulens) schatten, zodat we dit aantal kunnen vergelijken met het 19e-eeuwse aantal. Bij de 19e-eeuwse tellingen werden de veulens apart geteld. We vermenigvuldigen het aantal graspaarden daarom met de factor 3. Het aantal paarden jonger dan drie jaar was in juni 1697 maximaal ongeveer 1.000. Dit is 41% van het totaal.¹⁶³

Zonder al te veel betekenis aan dit cijfer te geven, mogen we stellen dat het percentage veel hoger was dan de percentages uit de eerste helft van de 19e eeuw, toen 19 tot 24% van de paarden in de Over-Betuwe tot de veulens werd gerekend. En ook toen was de Over-Betuwe een paardenfok en -opfokgebied, zoals we nog zullen zien. Het ligt voor de hand te concluderen dat de fok en opfok van paarden eind 17e eeuw in de Over-Betuwe belangrijk was. Dit is echter moeilijk te rijmen met de eerder gedane veronderstelling dat het met de fokkerij na 1650 slechter ging. Waarschijnlijk vond er in de laatste decennia van de 17e eeuw een opleving plaats in de handel in paarden. In het vierde kwart van de 17e eeuw herstelden de graanprijzen zich weer enigszins, zo mogelijk ook de prijzen van paarden, want de boeren kregen meer bestedingsruimte. Maar meer effect op de vraag naar Overbetuwse paarden had de Negenjarige Oorlog, die met de Vrede van Rijswijk in 1697 ten einde liep. De Republiek droeg de kosten van een groot landleger, dat Willem III bijstond in zijn strijd tegen Frankrijk. De strijd speelde zich vooral af in de Zuidelijke Nederlanden waar de paarden in betrekkelijk korte tijd afgeleverd konden worden. De boeren konden zich snel aanpassen aan de veranderende omstandigheden. De vraag naar veulens fluctueerde, zo ook het aantal dat de boeren opfokten. De ongewisse markt bepaalde het aantal veulens dat een boer bezat. We kunnen er niet veel meer over zeggen. In ieder geval staat het vast, dat de paardenfok of opfok eind 17e eeuw een belangrijk bedrijfs onderdeel was.

Ook uit de boedelbeschrijvingen blijkt dat in de 17e en 18e eeuw paarden voor de markt werden (op)gefokt. Er waren hele boeren, die bij overlijden drie, vier, vijf of zes veulens bezaten. Eenderde of meer van het totaal aantal paarden van deze boeren bestond uit veulens. Maar er was ook een flink aantal van hen dat geen veulens had, ook niet in het voorjaar of de zomermaanden. De weipaarden werden doorgaans niet apart vermeld, maar in 1677 had Jurrien Willemsen uit Angeren, bij opmaking van de boedel, drie weipaarden en een veulen (op vijf trekpaarden) in de wei rondlopen. Willem Willemsen, eveneens uit Angeren, bezat na overlijden van zijn vrouw in 1769 vier trekpaarden en twee graspaarden.

Het is niet mogelijk de criteria vast te stellen die de beschrijvers van de boedels hanteerden bij het tellen van de paarden. Als we het aantal veulens uit de boedelbeschrijvingen uitdrukken in procenten van het totaal

aantal paarden, kunnen we drie perioden onderscheiden. Want het is opvallend dat de oudste boedelbeschrijvingen (1670-1710) meer veulens vermelden dan die uit de periode daarna (1710-1790). Na 1790 lijkt het aantal veulens weer toe te nemen. Voor alle boedels met paarden komen we voor de drie genoemde perioden op de volgende percentages: 18,5% (n=17), 9,6% (n=81) en 12,9% (n=44).

Het eerste percentage valt veel lager uit dan het percentage veulens dat wij op grond van de telling uit 1697 hebben berekend. Het laatste percentage komt bepaald niet overeen met gegevens uit juli 1811, december 1824, januari 1846 en december 1856. De percentages veulens voor deze vier jaren zijn namelijk respectievelijk 22%, 19%, 24% en 17%.¹⁶⁴ Het is evident, dat men bij de boedelbeschrijvingen andere criteria hanteerde dan bij de officiële tellingen. Daar komt nog bij dat het aantal boedelbeschrijvingen, vooral tussen 1670 en 1710, laag is en daardoor mogelijk minder representatief.

De percentages berekend op basis van gegevens uit de boedelbeschrijvingen zijn dus niet helemaal juist, maar de trend (ten dele) wel, temeer omdat ook volgens de boedelbeschrijvingen het aantal veulens aan het einde van de 17e eeuw verhoudingsgewijs groter was dan aan het begin van de 19e eeuw. Deze gemiddelden geven geen goed beeld van de vraag op korte en middellange termijn naar paarden. Zo is de vraag naar paarden tussen 1710 en 1790 niet constant geweest, zoals de cijfers uit de boedelbeschrijvingen suggereren.

We kunnen het een en ander illustreren aan de hand van de ontwikkeling van de omvang van het leger van de Republiek. We gaan ervan uit dat de vraag naar paarden evenredig toe- of afnam met de toe- of afname van het aantal manschappen in het leger. Was de vraag naar paarden mogelijk na 1697 ingezakt, toen de Vrede van Rijswijk was gesloten, de markt moet weer aangetrokken zijn na 1701, op het moment dat de Spaanse Successieoorlog uitbrak en Frankrijk de Zuidelijke Nederlanden bezette. De strijd werd in dit gebied in verschillende slagen uitgevochten. Door de Republiek werd daarvoor 100.000 tot 130.000 man op de been gehouden, die ongetwijfeld een groot aantal paarden nodig hadden. Gelderland dat niet zo ver van het slagveld aflag, zal veel paarden geleverd hebben.

Na de Vrede van Utrecht in 1713 zal de vraag naar paarden afgenomen zijn. Het leger werd ingekrompen tot 34.000 man. Maar in 1727, toen de dreiging weer toenam, werd het leger weer uitgebreid tot 54.000 man. In 1743 was het aantal manschappen toegenomen tot 84.000 en nam nadien, toen de problemen met Frankrijk dreigden te escaleren, nog verder toe tot 95.000. In de jaren vijftig werd het leger daarentegen afgeslankt tot 40.000 man en ook in 1772 telde het niet meer dan 41.000 man. Sinds 1750 heeft het leger van de Republiek, in vergelijking met daarvoor, niet veel meer voorgesteld. De rol van de Republiek als militaire macht was uitgespeeld.¹⁶⁵

Zeer waarschijnlijk beleefde de paardenfokkerij dus een goede tijd in

het eerste decennium en het tweede kwart van de 18e eeuw. Dat dat laatste niet uit de gegevens uit de boedelbeschrijvingen naar voren komt, is een gevolg van het feit dat er over de periode 1734-1765 geen boedelbeschrijvingen van hele boeren bewaard zijn gebleven. En de hele boeren waren degenen die zich doorgaans met de fokkerij bezighielden. De vraag naar paarden werd waarschijnlijk wel getemperd doordat de boeren, die zelf geen paarden (op)fokten en dus van de paardenmarkt afhankelijk waren, minder hadden te besteden, als gevolg van het feit dat de graanprijzen na 1720 een dieptepunt bereikten. Dat laatste was echter niet alleen maar nadelig, want ook het veevoeder werd goedkoper, zodat de kosten van de fokkerij omlaag gingen en de winstmarge op dit bedrijfsonderdeel toenam. Door de Overbetuwse boeren werden tussen 1710 en 1790 relatief weinig paarden opgefokt voor de markt, al zal de fok en opfok van paarden tussen 1725 en 1750, toen de agrarische depressie op haar hevigst was, beduidend hoger hebben gelegen. De inkomsten uit dit bedrijfsonderdeel moet een belangrijke aanvulling geweest zijn op het dalende inkomen van de Overbetuwse boer.

De toename van het aantal veulens na 1790 kunnen we in eerste instantie in verband brengen met de groeiende vraag naar paarden als gevolg van de Franse expansiedrift. De in het rivierengebied gefokte paarden werden verkocht aan Brabantse kooplieden, die de paarden naar Frankrijk brachten. Ook gingen veel paarden naar Holland. En de boeren van wie het inkomen erop vooruit ging, kochten eveneens meer paarden op de markt. De prijzen van paarden stegen sterk (zie tabel 6.5). Na de Franse tijd nam de vraag weer af, hetgeen ook in de ontwikkeling van de prijzen zichtbaar is. Aan het einde van onze onderzoeksperiode waren de prijzen van paarden weer hoog en de vraag dus waarschijnlijk ook.

Cijfers uit andere bronnen wijzen in dezelfde richting. In juli 1811 werden er ongeveer 560 veulens gehouden in de Over-Betuwe, in december 1824 waren dat er 400 en in december 1846 stonden er nagenoeg 630 veulens op stal of in de wei. Mogelijk speelde het feit, dat de veulens in 1811 in juli en in 1824 in december werden geteld, een rol bij de gesignaleerde daling na 1811. Maar het aantal veulens nam zeker af. Alleen al tussen december 1821 en december 1824 daalde het aantal veulens in Gelderland (65% van de veulens bevond zich in het rivierengebied) met 18%.¹⁶⁶

Overigens waren niet alleen de nominale prijzen van paarden bepalend voor de omvang van de (op)fok en de verkoop van deze dieren, maar vooral de relatieve prijzen. In 1856 was het aantal veulens in de Over-Betuwe 35% lager dan in 1846, een andere bron spreekt van meer dan 40%. De reden daarvan was, dat er een grote schaarste aan veevoeder was ontstaan, waardoor de prijzen naar ongekende hoogte waren gestegen. Dit wordt bevestigd door andere bronnen. In 1825 bedroeg de gemiddelde prijs van hooi in de marktplaatsen Zaltbommel en Nijmegen vijftien gulden per 1.000 kg, in 1853 was de prijs 40 á 50 gulden voor dezelfde hoeveelheid. Ook het stro van rogge en tarwe was zeer duur geworden. Volgens

TABEL 6.5. De gemiddelde prijs in guldens van paarden, koeien, ossen en overig rundvee, 1748-1855.

Periode	Paarden		(Melk)koeien		Overig rundvee ^b			
	n=	prijs	n=	prijs	ossen		overig vee, inclusief ossen	
					n=	prijs	n=	prijs
1748-1754	11	46 gld	16	50 gld			37	29 gld
1761-1770	39	75	33	46			34	19
1771-1775	32	52	36	64			44	26
1776-1780	25	52	34	57			53	23
1781-1785	13	46	21	46			14	21
1786-1790	13	67	22	50	13	37 gld	36	26
1791-1794	37	86	47	45	18	34	89	21
1795-1796	16	143	18	65			24	51
1809-1810					3	75	14	46
1819-1829	10 ^a	130	29	58	34	42	44	36
1830-1833	25	102	20	64	18	59	47	41
1841-1845	32	118	48	73	26	89	66	55
1846-1850	17	124	19	66	12	75	81	45
1851-1855	13	144	36	80	24	66	58	48

Bron: boedelbeschrijvingen; ORAOB, inv. nrs 480-486 (periode 1670-1811); NOTA, diverse inv. nrs., 19e-eeuwse boedelbeschrijvingen uit notariële archieven van notarissen die in de eerste helft in de Over-Betuwe (Andelst, Bemmelen, Elst, Heteren en Lent) waren gevestigd. ^a slechts één eigenaar/boedel. ^b zijnde runderen, maaltunderen, stierunderen, twinterters, ewinters, hokkelingen, stierossen, scharige ossen, varren, 2-jarige ossen, ewinter ossen, oshokkelingen en malen. Het is dikwijls zo, dat per boedelbeschrijving slechts een totaal waarde van het aantal koeien of paarden wordt gegeven, waarbij gelukkig wel het aantal vermeld wordt. We kunnen in die gevallen dus alleen een gemiddelde per boedelbeschrijving berekenen. Alleen de koeien, die als zodanig zijn vermeld, dat wil zeggen (melk)koeien, guster koeien (slechts enkele) en koeien, die 'vet gingen', zijn apart in de tabel opgenomen. Dat geldt ook voor de ossen. We hebben zoveel mogelijk perioden van 5 jaar aangehouden. De prijzen van de boedelbeschrijving waren doorgaans lager dan de marktprijzen, maar de ontwikkeling van de prijzen komt in grote lijnen met die in bijvoorbeeld Groningen overeen. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 549, 550.

een verslag van Wttewaall uit 1853 werd in het tweede kwart van de 19e eeuw acht gulden of minder voor 1.000 kilo stro betaald. In het jaar dat het verslag verscheen, bracht 1.000 kg rogge- of tarwestro al 20 á 26 gulden op. Haver, bonen en andere granen stegen eveneens sterk in prijs. Het was in die periode dat de akkerbouwprijzen zich aanzienlijk beter ontwikkelden dan de veehouderijprijzen. Dat zou in de rest van de 19e eeuw niet meer gebeuren.¹⁶⁷

Tijdgenoten vermoedden dat 'de afnemende der paardenmassa aan de schaarste van voeder en den levendigen handel te wijten' was.¹⁶⁸ Dus ondanks dat de markt voor paarden zich zeer goed ontwikkelde, gingen de boeren zich minder met de paardenfok of opfok bezighouden. Opvallend is dat het aantal veulens het snelst in de Over-Betuwe daalde. In de Tieler-

waard was zelfs nauwelijks een afname te constateren, in de Bommelerwaard een afname van 22%. De boeren in de Over-Betuwe maakten een heel andere keus dan de boeren in de Tielerwaard.

De keus van de boeren in de verschillende streken werd vermoedelijk vooral bepaald door de bedrijfsvorm in de afzonderlijke gebieden. De boeren in de Over-Betuwe waren in de eerste plaats graanboeren. Indien de winstmarge van de fokkerij te klein werd, zullen veel boeren in de Over-Betuwe deze hebben afgeslankt. Ze konden het zich permitteren minder paarden te fokken, omdat de akkerbouw de belangrijkste bron van inkomsten vormde, bovendien konden ze ook nog eens het stro en hooi dat overbleef goed verkopen. Voor de boeren in de Tielerwaard was de paardenfok en opfok absoluut, maar ook relatief veel belangrijker (zie verder). Zij konden minder makkelijk zonder de inkomsten uit dit bedrijfsonderdeel. Zij zullen derhalve veel minder gauw de fokkerij hebben opgegeven en met een kleinere marge genoegen hebben moeten nemen.

De afname van de fokkerij was een tijdelijke zaak. In 1875 bloeide de paardenfok en opfok als nooit tevoren. Het aantal veulens in de Over-Betuwe was al weer zo sterk toegenomen (en sinds 1856 verviervoudigd), dat het aantal verhoudingsgewijs met dat in de Tielerwaard overeenkwam. Meer dan 50% van de paardenstapel bestond uit veulens.¹⁶⁹ De prijsverhouding was kennelijk ten gunste van de paardenfokkerij veranderd. Deze ontwikkeling toont aan hoe flexibel de boeren in de Over-Betuwe konden zijn. Ze waren in staat de bedrijfsvoering op relatief korte termijn aan te passen. De kansen die de markt hun bood, grepen ze met beiden handen aan. Dat was eind 17e eeuw en midden 18e eeuw niet anders, toen dit bedrijfsonderdeel eveneens floreerde.

Waarom in 1811 verhoudingsgewijs minder veulens werden gehouden dan in 1697 heeft ook alles te maken met de relatieve prijzen. Eind 17e eeuw stegen de akkerbouwprijzen slechts in zeer geringe mate, de prijzen van paarden zullen tijdelijk veel sneller omhoog zijn gegaan. Eind 18e eeuw en in begin van de daaropvolgende eeuw, stegen de akkerbouwprijzen naar ongekennde hoogten, hetgeen het voor de boeren aantrekkelijk maakte zich toch vooral op de akkerbouw te richten. Niettemin werd de fokkerij niet veronachtzaamd, omdat ook de vraag naar paarden toenam.

Tot nu toe hebben we vrijwel alleen naar de paardenfokkerij in de Over-Betuwe gekeken en geconcludeerd dat dit bedrijfsonderdeel niet onbelangrijk was en in sommige perioden in betekenis toenam. Om beter inzicht te krijgen hoe belangrijk de fok en opfok van paarden was kunnen we de paardenfokkerij in de Over-Betuwe vergelijken met die in andere gebieden. Zo waren er boeren in Tuil en Vuren (Tielerwaard), die in de 19e eeuw wel tien of meer drachtige merries hadden.¹⁷⁰ Dat zal in de Over-Betuwe niet of zeer weinig voorgekomen zijn. Want een drachtige

merrie – ze draagt ongeveer 11 maanden – is minder goed inzetbaar. En de boeren in de Over-Betuwe hadden veel paarden nodig voor de bewerking van het bouwland.

De boeren in de Over-Betuwe hielden dan ook veel meer ruinen (gesneden hengsten) aan dan de boeren in de andere gebieden. De verhouding ruinen-merries was in 1811 in de Over-Betuwe 1-3, in de andere regio's in het rivierengebied was deze verhouding 1-6 (tabel 6.6). Ook hielden ze toen minder merries voor de fok aan. Iets meer dan de helft van de merries in de Over-Betuwe werd af en toe gedekt. In sommige dorpen was dit percentage hoger. In de Neder-Betuwe, de Tielerwaard en Buren werd in 1811 wel 65% van de merries aangehouden om mee te fokken. Maar in sommige dorpen aldaar lag dit percentage boven de 75% en in een enkel dorp zelfs boven de 80%.

Niettemin was de paardenfokkerij niet zonder betekenis in de Over-Betuwe. Dat blijkt als we verder dan het rivierengebied kijken. In Drenthe, waar de paardenfokkerij eveneens van belang was, werd in 1811 48% van de merries ter dekking aangehouden. In de arrondissementen Zutphen (Achterhoek) en Arnhem (Veluwe) waren in 1811 respectievelijk niet meer dan 42% en 25% van de merries voor de fok bestemd. In dit laatste gebied was er op één ruin slechts anderhalve merrie aanwezig.¹⁷¹ Duidelijk is, dat de regionale verscheidenheid groot was in het rivierengebied, waar zelfs ook op lokaal niveau de verschillen aanzienlijk waren.

Er zijn echter redenen om de bron van 1811 te wantrouwen. Zo is het grote aantal hengsten (272) in de Over-Betuwe ongeloofwaardig.¹⁷² We kunnen onze bevindingen ten aanzien van de regionale verschillen echter controleren.

TABEL 6.6. De samenstelling paardenstapel in juli 1811 in het rivierengebied boven de Waal.

	Over-Betuwe		Neder-Betuwe, Buren, Tielerwaard	
	Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief
hengsten die springen	18	0,6	56	1,0
hengsten die niet springen	272	9,6	70	1,3
ruinen	480	17,0	557	10,0
merries ter dekking	784	27,9	2.240	40,3
merries niet ter dekking	639	22,7	1.200	21,5
hengsteveulens	386	13,6	719	12,9
merrieveulens	244	8,6	724	13,0
Totaal aantal paarden	2.823	100	5.566	100

Bron: FBA, inv. nr. 3542.

TABEL 6.7. Het aantal volwassen paarden (uitgezonderd hengsten) per streek in het rivierengebied en het aantal merries per 100 ha bouwland in 1824 en 1846.

Streek	1824		1846		1824		1846
	Ruinen	Merries	Ruinen	Merries	Bouwland ha	Merries per 100 ha bouwland	Merries per 100 ha bouwland
Over-Betuwe	495	1.150	499	1.388	10.640	11	13
Rijk van Nijmegen	391	736	532	1.215	8.770	8	14
Neder-Betuwe	273	1.311	224	1.128	7.220	18	16
Maas en Waal	215	890	268	1.023	3.440	26	30
Tielerwaard	268	1.665	491	1.974	5.750	29	34
Bommelerwaard	174	1.138	269	1.242	3.080	37	40
Buren/Culemborg	213	757	415	1.028	3.250	23	32

Bron: ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 190, 237; *Mededeelingen en berigten*, III, (1857).

In het rivierengebied werden vooral merries als werkpaarden ingezet. Ruinen speelden een minder belangrijke rol. Alleen in de Over-Betuwe en het Rijk van Nijmegen was hun aantal betrekkelijk groot, hetgeen al veel zegt over de relatieve betekenis van de paardenfokkerij in deze gebieden. Als we het aantal merries in de eerste helft van de 19e eeuw per 100 hectare bouwland per gebied bepalen, worden de grote verschillen ten aanzien van de paardenfokkerij tussen de verschillende regio's in het Gelders rivierengebied nog eens goed zichtbaar (tabel 6.7). In de Neder-Betuwe, het Land van Maas en Waal, de Tielerwaard, de Bommelerwaard en Buren/Culemborg waren in december 1824 respectievelijk 18, 26, 29, 37 en 23 merriepaarden per 100 ha bouwland aanwezig. Deze gebieden hadden dus, in vergelijking met de Over-Betuwe (met niet meer dan 11 merries per 100 ha), een enorme 'overcapaciteit' aan merries. Het 'tekort' aan merries in de Over-Betuwe werd slechts ten dele door het aantal ruinen aangevuld, dus de boeren hadden de merries hard nodig voor de bewerking van het land. Ook in 1846 bestond een dergelijk verhouding. De merries in de andere regio's dan de Over-Betuwe (en het Rijk van Nijmegen) werden dus grotendeels voor de fokkerij gehouden. Niet voor niets werden juist in deze gebieden de belangrijkste paardenmarkten van het rivierengebied gehouden.¹⁷³ We kunnen ons afvragen of dat in de 17e en 18e eeuw anders is geweest.

De enige concrete aanwijzing aangaande de regionale verschillen inzake de paardenfokkerij die we van vóór de 19e eeuw hebben, is een telling uit juni 1770 van het aantal paarden in het rivierengebied.¹⁷⁴ We kunnen geen onderscheid maken tussen ruinen en merries (veulens werden niet geteld), maar kunnen wel het aantal paarden per streek per 100 ha bouwland uitrekenen. In die periode was de oppervlakte van het bouwland in de Over-Betuwe echter veel kleiner dan in 1824. In paragraaf 5.3 hebben we berekend, dat na 1720 ongeveer 25% van het bouwland tijdelijk in

grasland werd omgezet. Tussen 1750 en 1770 was de oppervlakte bouwland kleiner dan ooit. Elders in het rivierengebied gebeurde hetzelfde. In tabel 6.8 zijn we er derhalve vanuit gegaan dat omstreeks 1770 slechts 75% van de oppervlakte bouwland uit 1720 (en 1820) in gebruik was.

Het blijkt dat ook in de tweede helft van de 18e eeuw het aantal 'boven-tallige' paarden in het rivierengebied, uitgezonderd de Over-Betuwe en het Rijk van Nijmegen, enorm was. Zelfs als elders in het rivierengebied minder bouwland in grasland omgezet zou zijn dan in de Over-Betuwe, was het aantal paarden per 100 ha in dit gebied relatief klein. Het Rijk van Nijmegen, behoort overigens maar ten dele tot het rivierkleigebied. Een groot deel bestaat uit zandgrond en zandgrond vraagt veel minder paardenkracht bij het ploegen. De cijfers uit dit gebied laten zich derhalve moeilijk vergelijken met die uit de andere gebieden. We mogen aannemen, dat het 'teveel' aan paarden in de streken buiten de Over-Betuwe voor de fok en opfok gehouden werd. Tussen 1750 en 1850 was wat dat betreft niet veel veranderd.

We kunnen stellen dat de paardenfokkerij in de Over-Betuwe gedurende de 17e, 18e en in de eerste helft van de 19e eeuw van een niet geringe betekenis is geweest. Dit bedrijfsonderdeel zorgde voor veel boeren voor een belangrijke aanvulling op het inkomen, zeker in enkele perioden in het tijdvak 1650-1750, toen het almaar slechter ging met de akkerbouw.

TABEL 6.8. Het aantal paarden in juni 1770 per streek in het rivierengebied per 100 ha bouwland.

Streek	Geschatte opp. bouwland in ha	Aantal paarden	Aantal paarden per 100 ha bouwland
Over-Betuwe	8.250	2.260	27
Rijk van Nijmegen	6.580	890	14
Neder-Betuwe	5.420	1.800	33
Maas en Waal	2.580	1.480	57
Tielerwaard	4.310	2.440	57
Bommelerwaard	2.320	1.930	83

Bron: OAReM, inv. nr. 273. Om de omvang van het bouwland in de Over-Betuwe omstreeks 1770 te schatten, zijn we uitgegaan van de situatie van omstreeks 1820. Er is echter rekening gehouden met de Overbetuwse grenswijzigingen in de Franse tijd. Herwen, Aerdt, Pannerden en Millingen behoorden in 1770 tot de Over-Betuwe, maar in 1820 niet meer. Daarentegen werd Huissen in de Franse tijd bij de Over-Betuwe gevoegd. Andere wijzigingen waren beperkt van omvang en zullen de verhoudingen niet wezenlijk hebben beïnvloed. *Grootte der gronden*, 74, 75, 84; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 190. Waarschijnlijk werden de paarden jonger dan een jaar in 1770 niet geteld, want die werden nooit geteld, zo blijkt telkens weer uit de bronnen. De paardentellingen werden altijd voor belastingdoeleinden gehouden. Over deze paarden was men kennelijk geen belasting verschuldigd, maar wel over de wei- of graspaarden, die voor de helft werden meegeteld. Deze weipaarden zijn niet apart vermeld, maar gewoon in de totalen verwerkt. Weipaarden waren jonge paarden van een jaar of soms twee jaar die nog niet (volledig) werden ingezet op het land, zo blijkt uit een telling uit 1697. OAOB, inv. nr. 782. Zie ook OAOB, inv. nrs. 763 en 764.

Maar de paardenfokkerij in het rivierengebied was, met name in de eerste helft van de 19e eeuw en waarschijnlijk ook in de 17e en 18e eeuw, vooral buiten de Over-Betuwe (en het Rijk van Nijmegen) geconcentreerd.

Wat betreft de opfok van paarden, lijkt het erop dat het verschil met de andere streken kleiner was. De Overbetuwse boeren hadden weliswaar relatief weinig grasland beschikbaar, maar konden daarentegen wel veel stro vervoederen. In juli 1811 bestond ruim 24% van de paardenstapel (minus 250 hengsten) in de Over-Betuwe uit veulens, in de andere gebieden was dat minder dan 26%. In december 1824 was dit percentage voor de Over-Betuwe 19% en voor de andere gebieden samen, zonder het Rijk van Nijmegen, 23%. In 1875 werden in de Over-Betuwe verhoudingsgewijs evenveel veulens gehouden als in de Tielerwaard. In absolute termen was de opfok van paarden eveneens niet onbelangrijk. Als we de aantallen veulens in 1824 met elkaar vergelijken, moest de Over-Betuwe alleen de Tieler- en de Bommelerwaard boven zich dulden, zo ook in 1846.

6.16. SLOTBESCHOUWING

In dit hoofdstuk hebben we geprobeerd om de eventuele veranderingen in de bedrijfsvorm vanuit het perspectief van de ontwikkelingen op de afzetmarkt te benaderen. Door de afzetmarkt centraal te stellen hebben we bepaalde veranderingen in de bedrijfsvorm, die uit ons empirisch materiaal naar voren zijn gekomen, aannemelijk willen maken.

Een van de doelstellingen van dit hoofdstuk was de markt voor goederen uit de Over-Betuwe te identificeren. De markt is een breed begrip gebleken. De markt lag zowel dichtbij als veraf. De Over-Betuwe bediende de markten van de steden Arnhem en Nijmegen, maar was ook volledig geïntegreerd in de markt van de Republiek. Wol ging naar Veenendaal, fruit ging naar Utrecht, tabak naar Amsterdam en naar Scandinavië en Frankrijk, ossen naar Holland en later naar Londen. Tarwe en gerst gingen naar Holland. Rogge werd in de Over-Betuwe afgezet. Groente ging naar Nijmegen en Arnhem. Schapen naar Brabant en Parijs. Koolzaad naar de Zaanstreek. Paarden gingen met Napoleon naar Rusland enzovoort. De markt voor bepaalde producten uit de Over-Betuwe verplaatste zich weleens, zoals die voor tarwe, die na 1800 steeds meer in Gelderland werd afgezet en die voor rundvee, dat in dezelfde tijd in toenemende mate naar het buitenland ging.

De boeren in de Over-Betuwe waren zeer marktgericht. Driekwart van de akkerbouwproductie van de grotere bedrijven werd gemarkt. Ook de tabakkers produceerden vooral voor de markt. En de veehouderijproducten waren eveneens voor een groot deel voor de markt bestemd. Dat maakte de boeren dus zeer afhankelijk van de (internationale) marktontwikkelingen. Een belangrijke te beantwoorden vraag is, hoe wapenden de boeren zich tegen de onvoorspelbare ontwikkelingen op de markt.

Tussen 1650 en 1850 veranderde de bedrijfsvoering aanzienlijk als gevolg van de veranderende markt. In hoofdstuk vijf is al het één en ander naar voren gekomen. We zetten al onze bevindingen (uit hoofdstukken vijf en zes) nog eens op een rij. Op lange termijn zijn de aanpassingen goed te zien. We kunnen stellen dat de introductie van de tabak de grootste verandering tussen 1650 en 1750 was. Deze verandering bood enkele honderden kleine boeren en niet-boeren de gelegenheid een relatief goed bestaan in de landbouw op te bouwen. Een andere belangrijke verandering was de afname van het areaal haver en de toename van het areaal wintergerst na 1670/80. Een derde verandering was de inkrimping met een kwart van de oppervlakte bouwland na 1720 en de uitbreiding van het grasland. Vooral de zomergewassen en met name haver werden als gevolg daarvan minder verbouwd. Het areaal tabak nam eveneens af in die tijd. In die tijd nam waarschijnlijk de betekenis van de paardenfokkerij toe. Ook nam de betekenis van de rundveehouderij toe in die tijd.

Na 1750/80 kunnen we de uitbreiding van het bouwland en de opkomst van de aardappel en klaver als de grootste veranderingen beschouwen. Aanvankelijk legde men zich weer meer toe op de akkerbouw. Zeer belangrijk was de toename van de (arbeids)productiviteit. Deze ontwikkelingen gingen na de Franse tijd in versterkte mate door. De wintergerst verdween in die periode (na 1813) vrijwel geheel uit het bouwplan ten gunste van de aardappel en het areaal tabak nam weer aanzienlijk toe. Na 1820 werd de rundveehouderij (opnieuw) een zeer belangrijke bedrijfstak, evenzo de paardenfokkerij.

De marktontwikkelingen en de prijsverhoudingen speelden bij deze veranderingen een voornamelijk rol. Zo legt Roessingh een verband tussen de opkomst van de tabaksteelt en de relatief gunstige prijs voor dit gewas. Het tabakkers reageerde zelfs vrij scherp op de vraag naar tabak en het areaal fluctueerde jaarlijks. We kunnen de (tijdelijke) inkrimping van het areaal tabak in de Over-Betuwe na 1720 eveneens in verband brengen met de ontwikkelingen op de markt. De uitbreiding van dit gewas in de 19e eeuw was een gevolg van de veranderende vraag. De prijs voor het aardgoed, waar de Over-Betuwe in was gespecialiseerd, ontwikkelde zich beter dan de prijs van het bestgoed.

De toename van het areaal wintergewassen (wintergerst) na 1670/80 hing samen met de ontwikkelingen van de graanprijzen. Hierbij was echter niet de prijsverhouding bepalend, maar de gemiddelde geldelijke opbrengsten van de gewassen. Immers het areaal haver, die een lage opbrengst per ha had, nam af ten gunste van wintergerst, die een relatief hoge opbrengst per ha kende. De prijs van haver ontwikkelde zich niet slechter dan de prijs van wintergerst. In feite werd de bedrijfsvoering geïntensifieerd, waarbij de loonkosten minder stegen dan de geldelijke opbrengsten. Ook de tijdelijke groei van het areaal oliezaad na 1680 en de vervanging van wintergerst door aardappelen na 1810, moeten we vooral in dit verband zien, al speelde de relatieve prijs ook een rol.

Als we de afname van het areaal haver en de toename van het areaal wintergerst mogen interpreteren als een poging tot intensivering van de bedrijfsvoering, om zodoende het inkomen op peil te houden bij dalende graanprijzen, dan was het ongeveer gelijktijdig groeiende areaal bonen een indirect gevolg van de marktontwikkelingen. Immers haver werd aan de paarden gevoerd, en toen het areaal afnam, kwam daarvoor mogelijk bonen in de plaats. Een ander gevolg was dat het areaal erwten afnam.

De groei van de paardenfokkerij en de rundveehouderij na 1720 was een gevolg van de zware crisis waar de akkerbouw in terecht was gekomen. Hier speelde de veranderende prijsverhouding een belangrijke rol. Het opfokken en vetmesten van vee was relatief goedkoper geworden, omdat de graanprijzen zo laag waren. De prijzen van vee hielden zich waarschijnlijk beter. De twee bedrijfstakken werden naar believen uitgebreid en ingekrompen. De boeren profiteerden vermoedelijk van de toenemende vraag naar paarden als gevolg van de groeiende spanning tussen de Republiek en Frankrijk. Ze speelden direct in op deze vraag, zoals ze dat eind 17e eeuw hadden gedaan. Ook reageerden ze snel op de toegenomen vraag naar runderen toen de invoerrechten op deze beesten werden verhoogd in 1725. De groei van de veestapel na 1820 had onmiskenbaar te maken met de sterk dalende graanprijzen in die tijd en de sterke groei van de vraag naar ossen vanuit het buitenland. De prijsval van akkerbouwproducten was toen dramatischer dan die van veehouderijproducten. We kunnen derhalve stellen dat de invloed van de markt op de bedrijfstvorm in de Over-Betuwe zeer groot was.

De mogelijkheden om de bedrijfsvoering te veranderen waren echter niet onbeperkt. Bodemkundige en klimatologische omstandigheden maakten de boeren voorzichtig. Het was bijvoorbeeld niet eenvoudig om grasland om te zetten in bouwland, omdat de waterhuishouding van de relatief laag gelegen graslanden daarvoor te slecht was. Bovendien moest men de mestvoorziening niet in gevaar brengen, zodat er voldoende grasland over moest blijven om het vee te kunnen laten grazen en voor de hooiwinning. Ook de waterhuishouding van veel akkerbouwgrond liet te wensen over, waardoor alleen een extensieve teelt mogelijk was. Men kon evenmin zomaar het vruchtwisselingsstelsel loslaten, zonder dat daar een alternatief voor was enzovoort. De invloed van de markt was derhalve beperkt.

Ook anderszins was de invloed van de markt beperkt. Men streefde waarschijnlijk niet zozeer naar het volgen van de markt, maar vooral naar het veiligstellen van het inkomen. De veranderingen moesten we derhalve ook zien als pogingen tot het (nog beter) spreiden van risico's. Kenmerkend daarbij was, dat de boeren te allen tijden vast hielden aan het gemengde bedrijf. Dat deed men dus niet alleen met het oog op de noodzakelijke interne leveranties.

Een goed voorbeeld van de behoefte aan risicospreiding is de opkomst

van de tabaksteelt, maar vooral de wijze waarop de teelt gestalte kreeg. Hele en halve boeren gaven vaak kleine percelen tabaksland in deelpacht (halfpacht) uit aan anderen. Het is niet onwaarschijnlijk dat ze een belangrijke rol speelden in de verspreiding van dit gewas, zonder dat ze zelf de verbouw ter hand namen. Zo ontvingen zij de helft van de doorgaans relatief hoge (geldelijke) opbrengsten van dit gewas, maar droegen ze eveneens de risico's slechts voor de helft. Zo probeerden ze dus uit verschillende bedrijfsonderdelen een inkomen te vergaren. De Overbetuwe boer was een voorbeeld van een volledig op de markt georiënteerde ondernemer zonder dat we hem een *profit-maximizer* willen noemen.

Het spreiden van risico's blijkt onder andere ook uit het feit dat men in de Over-Betuwe tussen 1650 en 1850 – in de ene periode wat meer dan in de andere – naast de graanteelt (binnen een bedrijf) ook aan het fokken en het vetweiden van slachtvee deed. Zowel het graan als het rundvee uit de Over-Betuwe was aanvankelijk grotendeels bestemd voor dezelfde markt: Holland. De Over-Betuwe past dus niet in een één of andere landbouwzone volgens het locatiemodel van Von Thünen. Volgens dit model van landbouwzones rondom de markt werd het fokken van slachtvee in de buitenste ring gesitueerd en de graanteelt in een van de binnenringen. Van een duidelijke zonering binnen het gebied is evenmin nauwelijks sprake.

Dat 'het (landbouw)economische systeem' van de Republiek zeer complex kon zijn, wordt nog eens zichtbaar in het verschil tussen de aard van de graanteelt in respectievelijk Zeeland en die in het rivierengebied. De boeren in deze gebieden zetten hun graan (tarwe en gerst), zoals gezegd conform het model van Von Thünen, vooral in Holland af. Maar werd de graanbouw in Zeeland zeer intensief bedreven, in het rivierengebied gebeurde dat juist zeer extensief.

Toch is de gunstige ligging van de Over-Betuwe ten opzichte van de markt van groot belang geweest voor de ontwikkelingen. Het is onder meer om die reden (de gunstige infrastructuur) dat de graanteelt in de Over-Betuwe, ondanks de dalende graanprijzen, zich staande wist te houden. Het is onder andere om die reden dat het laaggewaardeerde aardgoed (tabak) toch een succes werd in het verderweg gelegen rivierengebied (in vergelijking met de omgeving Amersfoort, Nijkerk) en winstgevend verbouwd kon worden. Niet voor niets kon de tabaksteelt zich na 1720 redelijk handhaven in de Over-Betuwe, toen de teelt zich steeds meer concentreerde in centra die relatief dicht bij de afzetmarkt lagen.

En in zekere zin is de Thünensiaanse relatie tussen markt en landbouwgebied natuurlijk wel te ontdekken in Nederland. De tuinbouw en de melkveehouderij concentreerden zich in Holland, precies volgens het model, rond de talrijke steden aldaar. Daar omheen, ook min of meer volgens het model¹⁷⁵, kunnen we de graanbouwgebieden van het rivierengebied en Zeeland situeren. Ook rond Arnhem en Nijmegen, onder andere in de Over-Betuwe, lag en ligt een tuinbouwgebied en ook in de Over-Be-

tuwe kwam de melkveehouderij in de 19e eeuw beter van de grond dan elders in het rivierengebied.¹⁷⁶ Duidelijk is, dat de transportkosten een belangrijk deel van de kostprijs uitmaakten en van invloed waren op de locatie die men voor een bepaald gewas koos, hoewel hier niet zozeer de transportkosten als zodanig, alswel de afstand tot de markt (vanwege de bederfelijkheid van de producten) een rol speelt. Hoe rendabel een bedrijfs onderdeel was, hing dus zeker ten dele af van de ligging van het bedrijf ten opzichte van de markt.

Hoe marktgericht de Over-Betuwe ook was, hoe geïntegreerd het gebied ook was in de Republiek, de landbouw was er niet gespecialiseerd. De marktsituatie, hoe modern ook, liet dat niet toe, want de markt was te ongewis. De kracht van de Overbetuwse economie lag juist in het feit dat deze niet gespecialiseerd was.

Tot slot moet nog het volgende gezegd worden. We hebben de veranderingen vooral in algemene termen aangeduid. Deze veranderingen waren aanzienlijk. Ons onderzoek heeft echter ook aangetoond dat de bedrijfsvoering per bedrijf sterk kon verschillen, zo ook waarschijnlijk de reactie van individuele boeren op de veranderingen op de markt.

7. WELSTAND, MACHT EN PRESTIGE. DE MATERIËLE CULTUUR

7.1. INLEIDING

Tussen 1650 en 1850 hebben in de Over-Betuwe grote sociale veranderingen plaatsgevonden. De bevolking verdrievoudigde nagenoeg (hoofdstuk twee). Deze groei werd vooral bepaald door de toename van de lage sociale groepen. Degenen die in de bronnen vaak worden aangeduid met de term arbeiders, maar waaronder in feite een breed scala van beroepsbeoefenaren valt, namen in aantallen verhoudingsgewijs sterk toe. Ook steeg het aantal eenpaardsboeren aanzienlijk. Het aantal keuters, met name de tweepaardsboeren onder hen en het aantal halve en hele boeren, nam daarentegen relatief af. Er was sprake van een toenemende sociale polarisatie, zo hebben we eerder geconstateerd. Aan de ene kant zagen we een uitdijende groep van kleine boeren, keuters, tabakkers, ambachtslieden, tappers, winkeliers en arbeiders en aan de andere kant zagen we een groep van relatief grote boerenbedrijven, die in omvang ongeveer gelijk bleef.

Kijken we niet naar het aantal mensen, maar naar het grondgebruik, dan wordt het beeld van de toenemende sociale polarisatie nog scherper. Want de boeren met meer dan 40 ha wisten zich zeer goed te handhaven, terwijl er steeds minder boerenbedrijven met 30 tot 40 ha voorkwamen. Zowel in 1650 als in 1807 en in 1910 hadden de grootste boeren ongeveer 45% van de grond in handen. Omdat hun aantal verhoudingsgewijs sterk afnam, maar de oppervlakte grond die hun gezamenlijk ter beschikking stond niet, verbeterde hun economische en sociale positie in feite. Te meer omdat een groot deel van hen eigenaar was geworden van de grond en zij de grond voorheen grotendeels pachtten.

Dat wil niet zeggen, dat de rol van de middengroepen uitgespeeld was. Integendeel, de boeren met 5-30 ha wisten hun positie eveneens goed te handhaven. En als we alle tabakkers, middenstanders en ambachtslieden tot de middengroep rekenen, dan is de groei van deze groep zeer evident. We kunnen echter stellen dat de sociale tegenstellingen in 1850 gepro-
nonceerder waren dan omstreeks 1650.

We weten inmiddels dat aan de groei van deze sociale verschillen bepaalde economische ontwikkelingen ten grondslag liggen. Een belangrijke vraag is, of deze sociale tegenstellingen nog op een andere wijze zichtbaar gemaakt kunnen worden dan alleen via de verdeling van de grond en het aantal paarden in gebruik of via het beroep dat men uitoefende. Anders gezegd: in feite hebben we de groeiende sociale tegenstellingen vooral in economische zin gedefinieerd. De indelingen in groepen zijn gebaseerd op economische criteria, zodat we ons kunnen afvragen: waren de tegenstellingen eigenlijk wel sociale tegenstellingen of waren deze vooral economisch?

P. Th. Bogaard verhaalt in 1852 van het bestaan van een Betuwse boerenaristocratie, die een 'boven de beschaving toenemende liefde voor uitwendige pracht en weelde' ten toon spreidde, 'zoo dat men waarlijk den boer, oudtijds om zijnen eenvoud geroemd, niet zoude herkennen in den man, alom met titel van heer begroet, wiens vrouw, in zijde gedoscht, er naijverig op is het eerst de Parijsche modes te volgen; (...), dien men de markten in rijtuig en met veeren ziet bezoeken'. Deze boeren hadden volgens Bogaard geprofiteerd van de hoge landbouwprijzen, waardoor hun 'maatschappelijke beschaving' omhoog was gegaan. De boeren werden door Bogaard in twee groepen verdeeld. Eén groep bestond uit boeren die 'wegens de uitgestrektheid hunner boerderijen, zelf geen handarbeid verrigten, doch zich bepalen tot het wakend toezigthouden over den ten hunnen behoefte verricht wordenden arbeid' en een groep van boeren van wie het bedrijf minder groot was en 'zelf de hand mede aan het werk slaan'

Daaronder bevond zich een groep, 'die een klein en meestal eigen erf bewonen, waarop zij doorgaans hun werk vinden, doch die ook wel (...) als arbeider bij anderen uit werk gaan'. De hoge aardappelprijzen alsmede de gunstige ontwikkelingen in de tabaksteelt hadden hun voorspoed gebracht. Ook zij hadden 'eene onmatige liefde tot opschikken', waardoor 'in menig huisgezin, vooral in de zoodanigen, die rijkelijk met dochters gezegend zijn, de vrucht van een gelukkigen en rijk beloonden arbeid even ras verslonden als zij in huis komt'

Op de onderste sport van de maatschappelijk ladder stonden volgens Bogaard de 'eigenlijke arbeiders', met wie het niet goed ging. De armoede onder hen nam toe, zo ook het aantal bedelden. Bogaard legde de oorzaak bij de geringe spaarzaamheid van de arbeiders gedurende de zomermaanden en bij de 'onberadene wijze' waarop zij in het huwelijk traden.¹

Het moralistische gehalte van Bogaards uitspraken is erg hoog en is wat betreft de arbeiders typerend voor hoe tijdgenoten destijds over de leefwijze van hen dachten. Er is genoegzaam aangetoond dat de meeste 19e eeuwse arbeiders beslist niet roekeloos leefden. Zo was de gemiddelde huwelijksleeftijd van hen juist relatief hoog en werden de huwelijken massaal uitgesteld als gevolg van de mislukte aardappeloogsten in 1845/46.²

Zijn beschrijving is echter tamelijk illustratief voor de sociale gelaagdheid van de Overbetuwse agrarische bevolking. Opvallend is hoe groot de sociale tegenstellingen in het gebied volgens hem waren. Zijn verslag geeft tevens een beeldende beschrijving van het uiterlijk vertoon van de groepen, waarin sociale verschillen tot uitdrukking komen. Uiterlijk vertoon ontbrak echter bij de derde of, zo men wil, vierde groep, maar dat is, hoewel het waarschijnlijk vooral een gevolg was van het gebrek aan middelen, eveneens veelbetekenend. Hiermee komen we bij het huidige onderzoek naar de materiële cultuur in het verleden, dat het laatste decennium een hoge vlucht heeft genomen binnen de Nederlandse geschiedschrijving, maar ook daarbuiten.³

Geschiedenis van de materiële cultuur, geschiedenis van leefstijlen en consumptiegeschiedenis zijn verschillende benamingen voor een bloeiende tak van geschiedbeoefening, waarin onderzoek naar macht, identiteit, cultuur en economie met elkaar verbonden zijn. Het is een geschiedschrijving waarin 'alledaagse routinehandelingen in nauwe samenhang gezien worden met veranderingen in maatschappelijke groepsvorming'. We kunnen het gebruik en in mindere mate de aanschaf van consumptiegoederen tot de alledaagse routinehandelingen rekenen. En consumptie speelt een belangrijke rol in ons dagelijks streven naar het verkrijgen van respect en naar het bevredigen van fysieke noden. Dit streven is op macro-niveau zelfs een dynamische kracht in de geschiedenis.⁴

Consumptie speelt niet alleen een rol in de hedendaagse consumptie-maatschappij, maar ook in de samenlevingen van de 19e, 18e en 17e eeuw of die van nog verder terug. De consumptie van goederen, die niet tot de eerste levensbehoeften gerekend worden, speelde vooral een belangrijke rol in die samenlevingen waarin de mensen op de (internationale) markt gericht waren en waar de productie of aanvoer van voldoende voedsel gewaarborgd was, zoals in de Republiek en Engeland. Door de marktgerichtheid kwam de bevolking in die landen sneller en vaker in contact met nieuwe goederen. Het maakte de mensen nieuwsgierig naar andere, vreemde en exotische producten en bereidwilliger deze goederen aan te schaffen, hetgeen werd versterkt 'door het spel van maatschappelijke wedijver waarbij mensen voorwerpen gebruiken om zichzelf ten opzichte van elkaar te positioneren'.⁵ Zo kregen koffie, thee, chocolade, tabak en specerijen, maar ook de sjees, het kabinet, de klaptafel en de kachel in de 17e en 18e eeuw een plaats in het huishouden.

De bevolking in de Over-Betuwe was op de markt gericht. Nieuwe producten vonden snel hun weg over de brede rivieren naar de bewoners van dit gebied, zo mogen we veronderstellen. Ook zij zullen de behoefte gevoeld hebben om zich te profileren, als groep en als individu. Bepaalde groepen kregen, toen de prijzen na 1750 sterk omhoog gingen, daartoe ook steeds meer de gelegenheid. Het consumptiepatroon in de Over-Betuwe zal in die tijd, net zoals elders in de wereld, aanzienlijk veranderd zijn.⁶

Zoals we in paragraaf 5.1 in navolging van Lesger hebben geschreven, was de ondernemer/boer niet alleen *homo economicus* en streefde hij niet in de eerste plaats naar de continuïteit van het bedrijf of naar winst-maximalisatie, maar was het boerenbedrijf (of het beroep) het middel om welstand, macht en prestige te verwerven. Dat dat met een economisch gezond bedrijf gemakkelijker ging dan met een slecht renderend bedrijf, is evident. De boer handelde op het niveau van de bedrijfsvoering dus rationeel en economisch, zo hebben we in de hoofdstukken vijf en zes gezien. Volgens Sleebe speelden factoren als status en reputatie misschien geen doorslaggevende rol bij de besluitvorming ten aanzien van de bedrijfsvorm, maar ze waren wel van groot belang. Het sociale kapitaal kan

niet losgekoppeld worden van het economische kapitaal. Ook Roessingh is van mening 'dat het geheel van de cultuur' mede van invloed was op de economische veranderingen.⁷

In dit hoofdstuk hopen we, door de ontwikkeling van de materiële cultuur in de Over-Betuwe te onderzoeken, te kunnen vaststellen in hoeverre en vooral hoe dit streven (naar welvaart en prestige) in dit gebied vorm kreeg en bekijken we of de economische veranderingen ook daadwerkelijk gepaard gingen met sociale veranderingen. De belangrijkste te beantwoorden vragen hierbij zijn: kende de Over-Betuwe in de eerste helft van de 19e eeuw inderdaad een boerenelite en als dat zo is, wanneer is deze dan ontstaan? Bestond deze boerenelite alleen uit hele boeren of ook uit halve boeren? Blijkt de eerder geconstateerde toenemende sociale polarisatie ook uit de ontwikkeling van de materiële cultuur per groep? Nam de welvaart na 1750 inderdaad toe en hoe werd dat vertaald in het consumptiepatroon? Werd de economische voorspoed van bepaalde groepen in materiële zin geëtaleerd? In hoeverre is de indeling hele boer, halve boer, keuter en niet-boer een sociale stratificatie?

We kunnen ook proberen om de resultaten van ons onderzoek naar de materiële cultuur te plaatsen in het kader van de toenemende huiselijkheid. De toenemende huiselijkheid, die goed via het onderzoek naar de materiële cultuur in beeld te brengen is, is tot nu toe vooral geplaatst binnen de context van het 19e eeuwse beschavingsoffensief. Dit offensief, dat verbonden is aan de activiteiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, wordt onder meer gekenmerkt door een streven naar vermindering van het alcoholgebruik en verlaging van de zuigelingensterfte door meer aandacht voor opvoeding, opleiding en hygiëne te schenken en door het streven naar netter woongedrag en huiselijkheid. Uiteindelijk had dit streven, met name het streven naar huiselijkheid, succes, vooral omdat dit aansloot bij de verlangens van de mensen zelf.

Schuurman beziet de toenemende huiselijkheid ook in het licht van de 19e eeuwse processen van industrialisatie, snelle bevolkingsgroei en urbanisatie. 'De huiselijkheidsideologie is niet alleen één van de maatschappelijke antwoorden op vele problemen die genoemde processen met zich meebrengen, maar de verwezenlijking ervan wordt er tevens door mogelijk gemaakt, doordat namelijk het proces van economische groei, nadat de dreigende Malthusiaanse crisis van de jaren veertig van de negentiende eeuw overwonnen was, geleidelijk een stijging van de levensstandaard teweeg begon te brengen.' Maar Schuurman ziet eveneens in dat de 19e eeuwse ontwikkelingen een voortzetting zijn van 18e eeuwse of nog oudere ontwikkelingen.⁸ Omdat ons onderzoek over de grens van de 18e en 19e eeuw heen gaat, kunnen wij misschien de wortels van de behoefte aan huiselijkheid blootleggen. Deze behoefte was mogelijk ouder dan het 19e eeuwse beschavingsoffensief en niet in eerste instantie een antwoord op de door Schuurman genoemde processen. De eventueel toenemende huiselijkheid in de Over-Betuwe kan in de eerste plaats een gevolg zijn ge-

weest van de economische opleving van na 1750.

Volgens Sleebe voltrok het beschavingsoffensief (en toenemende huishelijkheid) op de Groningse klei zich in twee fasen. In de eerste fase, die zich in de eerste helft van de 19e eeuw afspeelde, bleef het beschavings-offensief 'bovenaan de sociale ladder steken'. Dat laatste was in feite een gevolg van de toenemende sociale afstand tussen grote boeren en de rest van de bevolking. Pas na 1850 'sijpelde' de invloed van dit offensief verder naar beneden.⁹ De vraag is of de toenemende huiselijkheid tot 1850 ook in de Over-Betuwe vooral tot de elite beperkt bleef.

De indeling hele boeren, halve boeren, keuters en niet-boeren blijft in dit hoofdstuk gehandhaafd. Voor deze indeling gebruiken we dezelfde criteria als we voor de stratificatie in hoofdstuk vier hebben gebruikt. We hebben de boedelbeschrijvingen dus op basis van de omvang van de gebruikte grond en/of het aantal paarden per bedrijf ingedeeld (zie bijlage negen). Dat doen we niet alleen omdat we de indeling zelf willen toetsen, maar ook omdat het de meest praktische indeling is. De bronnen dringen ons deze op. Bovendien is een indeling in meer groepen niet mogelijk, bij gebrek aan boedelbeschrijvingen, de belangrijkste bron voor dit hoofdstuk. Een bezwaar van deze indeling kan zijn, dat we de toenemende tegenstelling tussen boeren met 40 ha en meer enerzijds en die met minder in gebruik anderzijds, niet goed kunnen meten, omdat we de grens, waarmee we hele boeren van de halve boeren onderscheiden, op 40 morgen (34 ha) hebben gesteld. Het blijkt echter, dat veel hele boeren van wie we boedelbeschrijvingen hebben, over meer dan 40 ha beschikten.

Winkeliers, tappers en de ambachtslieden vallen dus buiten deze indeling. Ze zijn althans niet als afzonderlijke groep(en) zichtbaar. De boedelbeschrijvingen uit de 17e en 18e eeuw vermelden vrijwel geen beroepen en die uit de 19e eeuw alleen de beroepen van de boedelhoud(st)er. In een samenleving waarin 70 tot 85% van de bevolking in de landbouw werkte, is een dergelijke indeling echter weinig bezwaarlijk. Zeker omdat we weten dat veel huishoudens van kooplieden, winkeliers, ambachtslieden, tappers en van andere niet-agrarische beroepsbeoefenaren een deel van het inkomen uit de landbouw haalden. De meeste van deze mensen vallen overigens binnen de groep van keuters en niet-boeren. Toch zullen we, voor zover mogelijk, aandacht aan deze beroepsbeoefenaren besteden.

Ook de tabakkers vormen een verhaal apart. Deze groep was erg groot. In de literatuur worden ze vaak als een aparte groep voorgesteld, ook door Bogaard. Ze vormen zijn middengroep. Uit ongeveer 70% van de boedelbeschrijvingen van de keuters blijken activiteiten op het gebied van de tabaksbouw; dat was in ongeveer 80% van de boedelbeschrijvingen van de zogenaamde niet-boeren het geval. Een complicatie is, dat veel tabakkers tevens ambachtsman of winkelier waren, of beter gezegd, dat het gezinsinkomen in meerdere sectoren werd verdiend. De groep van keuters en niet-boeren was een gemêleerd gezelschap, die mogelijk ook nog in de

loop van de tijd van samenstelling veranderde. De 'lading' van deze groepen wordt dan ook maar ten dele door de benamingen gedekt, zo hebben we al op verschillende plaatsen in dit boek betoogd.

De beschrijvingen van adellijke boedels hebben we niet gebruikt. Van deze groep zijn er te weinig beschrijvingen bewaard gebleven. Bovendien vormde de adel slechts een fractie van de totale bevolking. De sociale positie van mensen van adel is daarenboven bij voorbaat duidelijk. Hoewel ze soms in de Over-Betuwe resideerden, kunnen we ze niet echt tot de lokale bevolking rekenen. Ook de boedelbeschrijvingen van mensen met hoge functies hebben we niet geselecteerd, tenzij uit de boedelbeschrijvingen blijkt, dat zij agrarische activiteiten ontplooiden. Ook van hen zijn slechts enkele boedelbeschrijvingen bewaard gebleven. Ze vormden evenmin een omvangrijke groep. Een enkele keer zullen we naar deze boedelbeschrijvingen verwijzen om de bevindingen ten aanzien van de andere beschrijvingen meer perspectief te geven.

We hebben niet alle geschikte boedelbeschrijvingen gebruikt, maar uit praktische overwegingen alleen die (circa 150, zie bijlage negen) uit een drietal perioden, waarbij we geprobeerd hebben per periode ongeveer eenzelfde aantal beschrijvingen te selecteren. Daarom is de eerste periode (1670-1740), langer dan de tweede periode (1750-1775) en de derde (1825-1855). Er hebben ook andere factoren een rol gespeeld bij de afbakening van de perioden. De eerste periode valt bijvoorbeeld samen met de periode van economische neergang, hoewel het na 1690 tamelijk stabiel bleef. We gingen er vanuit, dat in die periode waarschijnlijk nog weinig sprake zou zijn van toenemende sociale tegenstellingen. Temeer omdat eventuele veranderingen, vanwege het feit dat de meeste goederen vele jaren vóór de inventarisatie zijn aangeschaft, altijd vertraagd uit de beschrijvingen naar voren komen.

De tweede periode valt samen met de eerste jaren van echte economische opgang. Maar de grote boeren die al vanaf begin 18e eeuw grond kochten, onderscheidden zich mogelijk toen al van de rest van de groep. De derde periode valt na de Franse tijd, dus pas na een voor de boeren belangrijke periode van economische voorspoed. Mogelijk had de crisis van 1817 een weerslag op de elitevorming. De bronnen vermelden immers dat veel grote boeren, die eigenaar waren geworden in de jaren daarvoor, in moeilijkheden waren gekomen. De derde periode lijkt derhalve ongelukkig gekozen om een eventueel proces van elitevorming te meten. Maar omdat ontwikkelingen in de materiële cultuur, zoals gezegd, altijd vertraagd uit de boedelbeschrijvingen tevoorschijn komen, is een eventuele verandering in het consumptiepatroon in een periode pas goed te meten in de periode daarna. Bovendien verbeterde de economie zich relatief snel. De eerste tekenen van herstel waren al halverwege de jaren 1820 merkbaar. De meeste boeren, de eigenaars inclusief, wisten zich op langere termijn zeer goed te handhaven, zo hebben we gezien. Het proces van elitevorming werd dus nauwelijks verstoord. Bogaard dateerde dit proces

zelfs in de decennia vlak vóór 1850. Daarenboven zijn er vrijwel geen boedelbeschrijvingen uit de Franse tijd en direct daarna bewaard gebleven.

Hoe zijn we te werk gegaan? Een belangrijke leidraad voor het onderzoek naar de materiële cultuur in de Over-Betuwe in de 17e en 18e eeuw vormen het artikel van Van Koolbergen en het boek van Schelstraete e.a. Voor de verwerking van het 19e eeuwse materiaal is het boek van Schuurman vaak ter hand genomen. Deze literatuur is onder andere van belang, omdat ze ontwikkelingen op het platteland beschrijft.

Koolbergen heeft onderzoek gedaan naar de materiële cultuur in Weesp en Weesperkarspel in de 17e en 18e eeuw. Hij is vooral op zoek geweest naar 'innovatieprocessen' en naar ontwikkelingen die 'zouden kunnen wijzen op mentaliteitsveranderingen'. Hij heeft onder meer bekeken in hoeverre en hoe snel bepaalde nieuwe goederen, zoals koffie, thee, porselein, de sjees, de klok enzovoort verspreid raakten onder uiteenlopende sociale groepen. Hij concludeert dat 'rijk' niet per se 'innovatief' betekent. Ook constateert hij dat de groepen, met name de boeren ten opzichte van de stedelingen, een 'eigen' materiële cultuur kenden en heeft hij vastgesteld wanneer deze eigenheid ontstond. Volgens Koolbergen werd die eigenheid vooral in de tweede helft van de 18e eeuw zichtbaar, een gevolg van de economische neergang in de eerste helft van die eeuw. Door die recessie moesten de boeren hun consumptie aanpassen en beperken en hielden ze langer vast aan hun oude eigendommen, waardoor de verwijdering tussen stad en platteland groter werd. Deze eigenheid werd naderhand gekoesterd en gecultiveerd.¹⁰

Ook Schelstraete, Kintaert en De Ruyck onderzoeken de innovaties in de 17e en 18e eeuw per sociale groep in het Land van Nevele, dat even ten westen van Gent ligt. Zij kijken naar de verspreiding van de goederen per groep. Van belang is, dat zij de verschillende reacties op de economische vooruitgang na 1720/50 beschrijven. Zij brengen de ontwikkelingen van de materiële cultuur dus eveneens in verband met de economische conjunctuur en constateren dat dit verband niet rechtlijnig is. Zo hielden middenstand en dagloners, waarmee het minder goed ging, vast aan hun oude (en in de loop van de tijd te dure) levensstijl, terwijl de keuterboeren, waarmee het beter ging, sober bleven leven. Normen en waarden veranderden langzamer dan de economische en sociale verhoudingen, zo stellen zij. Zij zien ook, in tegenstelling tot Koolbergen, dat de innovaties op het gebied van de materiële cultuur zich pas na 1750 voordeden.¹¹ De grote vraag is, hoe reageerden de verschillende sociale groepen in de Over-Betuwe tussen 1650 en 1850 op het al dan niet slechter worden van hun economische situatie?

De methode van Koolbergen en Schelstraete e.a. zal hier worden toegepast, waarbij de verspreiding van vooraf geselecteerde goederen onder de verschillende groepen per periode wordt bekeken. Met behulp van deze literatuur en het boek van Schuurman zijn goederen uit de genoemde circa 150 Overbetuwse boedelbeschrijvingen geselecteerd, waarmee ons in-

ziens het snelst resultaat te boeken was.¹² De goederen moesten natuurlijk wel voldoende gespecificeerd en aanwezig zijn in ons enorme databestand van enkele tienduizenden voorwerpen. Gezien overigens het geringe aantal bewaard gebleven boedelbeschrijvingen per groep, moeten de verschillen tussen de groepen groot zijn, voordat we er conclusies aan kunnen verbinden.

7.2. DE BOERENWAGEN, DE SJEES EN DE KAR

We beginnen onze analyse met een van de meest sprekende voorwerpen waarmee mensen zich konden profileren en onderscheiden en waarmee ze letterlijk naar buiten traden: het luxe rijtuig, de sjees (chaise) of de (boeren)wagen. Zoals we hebben gezien, begaf de boerenelite in het tweede kwart van de 19e eeuw zich volgens Bogaard met het luxe rijtuig naar de markten in de stad. Deze behoefte zich te onderscheiden op een wijze die 'boven de beschaving' stond, vond bij hem echter weinig begrip. In tabel 8.1 wordt duidelijk in hoeverre Bogaards waarneming juist was.

De Overbetuwe boedelbeschrijvingen maken onder meer een onderscheid tussen karren en wagens. Deze voertuigen waren onmisbaar voor de boeren. Alle boeren, zowel de hele als de halve boeren alsmede de keuters beschikten over karren, kort of lang, stortkar of niet. Iets anders was dat met de wagens. Wat precies het verschil was tussen karren en wagens, wordt niet duidelijk uit de boedelbeschrijvingen, maar een feit is, dat de meeste wagens in periode 3 een hogere waarde vertegenwoordigden dan de karren. De boerenwagens uit de boedels werden toen vaak op een waarde van tussen de 100 en 150 gulden geschat. We zijn een lange kar tegengekomen die op 80 gulden werd gezet, maar dat was een uitzondering. De chaise, een luxe rijtuig, kwam niet boven de 70 gulden uit. Er waren bijna geen keuters die een wagen bezaten en hiermee onderscheidten zij zich van de hele en halve boeren.

De (boeren)wagen werd van oorsprong, zowel voor vracht- als voor personenvervoer gebruikt. Indien men naar de stad ging werd de wagen schoongemaakt en werden er bankjes ingezet. In de loop van de tijd is men de boerenwagen echter gaan versieren en kreeg deze steeds meer de functie van pronkwagen. Houtsnijwerk met bijbelse en wereldse motieven, verguldsel en schilderijen maakten de wagens echte kunstwerken. Ook werden de wagens vaak van een afneembare huid voorzien. Soms kreeg de overkapping een meer permanent karakter en ging de wagen op een koets lijken.

Daar waar het luxe rijtuig, zoals de chaise, meer algemeen werd, werd de wagen echter weer vaker als bedrijfswagen ingezet en verdween de versiering. Dat was bijvoorbeeld in Groningen het geval, waar omstreeks 1830 bijna iedere grote boer een luxe rijtuig had en er weinig verschil bestond tussen de verspreiding van kar en wagen. Zowel de boeren, die zich in de,

TABEL 7.1. De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: het vervoer.

PERIODE 1 (1670-1740)								
n=	Hele boer 14		Halve boer 11		Keuter 12		Niet-boer 9	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
wagen	9	64	4	36	2	17	—	—
chaise	—	—	1	9	—	—	—	—
koetskar	—	—	—	—	—	—	1	11
stort-/korte kar	14	100	11	100	11	92	—	—
lange kar	4	29	5	45	4	33	—	—
PERIODE 2 (1750-1775)								
n=	Hele boer 7		Halve boer 13		Keuter 11		Niet-boer 21	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
boerenwagen	1	14	2	15	1	9	—	—
wagen	6	86	5	38	1	9	—	—
chaise	3	45	3	23	1	9	—	—
(boeren)wagen/chaise	7	100	7	53	1	9	—	—
stort-/korte kar	5	71	12	92	9	82	—	—
lange kar	4	57	13	100	7	64	—	—
PERIODE 3 (1825-1855)								
n=	Hele boer 8		Halve boer 8		Keuter 9		Niet-boer 23	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
boerenwagen	5	63	4	50	—	—	—	—
wagen	5	63	2	25	—	—	—	—
chaise/tilbury	4	50	3	37	—	—	—	—
(boeren)wagen/chaise/tilbury	7	88	7	88	—	—	—	—
fourgon	1	13	2	25	—	—	—	—
karretje met veren	—	—	—	—	1	11	—	—
huifkar (retje)	2	25	—	—	2	22	—	—
stort-/korte kar	8	100	8	100	9	100	1	5
lange kar	8	100	7	88	4	44	—	—

Per boedelbeschrijving is maximaal één onderscheiden voorwerp in de tabel opgenomen.

zoals Schuurman dat noemt, laagste consumptieklasse bevonden, als de boeren in de hoogste klasse, bezaten vrijwel allemaal een kar én wagen.¹³

In de Over-Betuwe was het luxe rijtuig, zoals de chaise, veel minder wijd verspreid dan in Groningen. Ongeveer de helft van de hele boeren en minder dan de helft van de halve boeren had een chaise of tilbury. Daar

had de (boeren)wagen dus nog voor veel boeren de functie van luxe vervoermiddel. En als we hiervan uitgaan, dan is het verschil tussen hele en halve boeren enerzijds en de keuters en niet-boeren anderzijds evident (zie tabel 7.1). De keuters en niet-boeren gebruikten vrijwel geen luxe vervoermiddelen, wat voor de laatsten natuurlijk geen verrassende conclusie is, omdat niemand in die groep over paarden beschikte en ze zelfs op grond daarvan zijn ingedeeld.

Dat één niet-boer in periode 1 wel over een luxe vervoermiddel beschikte, komt omdat deze man ooit (vóór de inventarisatie) een of meer paarden bezeten heeft. Hij was predikant en we mogen hem daarom, ondanks dat hij op zeer kleine schaal boerde, tot de elite rekenen, maar niet tot de boerenelite.¹⁴ In periode 2 was er een keuter die eigenaar was van een aantal luxe vervoermiddelen, waaronder zelfs een koets. Ook bezat hij een postwagen. Deze man hield zich dus met meer zaken dan alleen het boerenbedrijf bezig. De luxe vervoermiddelen, uitgezonderd misschien zijn boerenwagen, zullen niet voor eigen gebruik aangewend zijn. Daarnaast was hij zeker ook boer of beter gezegd keuter, gezien zijn landbouwwerktuigen en bezaaide areaal in juni 1772 van slechts zeven morgen. Deze man zal zich, gezien zijn boerenwagen, waarschijnlijk minder met de keuters verbonden gevoeld hebben dan met de halve of hele boeren.¹⁵

Waarschijnlijk mogen we de huifkarretjes van de keuters in periode 3 ook als luxe vervoermiddelen beschouwen en het in de tabel genoemde karretje met veren was, gezien de geschatte waarde van 70 gulden, vermoedelijk een chaise. Duidelijk is, dat sommige keuters welvarender waren dan anderen binnen hun groep.

We kunnen ons afvragen, in hoeverre Bogaards drie- of vierdeling te herkennen is in de materiële cultuur van de afzonderlijke groepen. Bogaards beschrijving over het uiterlijk vertoon van de grote boeren lijkt juist. We weten niet helemaal zeker of onze hele boeren tot dezelfde groep behoren als de grote boeren van Bogaard, 'die zelf geen handenarbeid verrigten' en evenmin weten we in hoeverre onze halve boeren dezelfde zijn als de boeren van Bogaard, 'die zelf de hand mede aan het werk slaan', maar in beide gevallen onderscheidde deze groepen zich door middel van een luxe voertuig van de rest van de bevolking, met name van de keuters. Het lijkt nu al duidelijk met wie de halve boer zich het meest verbonden voelde. Het verschil tussen enerzijds de hele en halve boeren en anderzijds de keuters en niet-boeren lijkt groter dan de onderlinge verschillen tussen de hele en halve boeren, hoewel de hele boeren per saldo wel meer luxe vervoermiddelen ter beschikking stonden. Terwijl de economische afstand tussen de hele en halve boeren sterk groeide, lijkt de sociale afstand niet veel groter te zijn geworden. Mogelijk doelde Bogaard vooral op de halve boeren toen hij de boeren verweet 'boven de beschaving' te leven. Het streven naar prestige leek bij deze groep minder rationele vormen aangenomen te hebben.

Opvallend is wel dat in periode 3 twee van de drie in de tabel genoemde halve boeren die een chaise bezaten, althans hun vrouwen en tevens de boedelhoudsters, het beroep van 'kasteleinsche', uitoefenden.¹⁶ Misschien konden ze zich, dankzij deze neveninkomsten, een duurder levensstijl permitteren en was hun streven naar prestige toch niet zo irrationeel. Misschien was het boerenbedrijf wel van ondergeschikt belang en voelden ze helemaal niet de behoefte om de hele boeren na te volgen en mogen we ze niet eens tot de boeren rekenen. Uit de boedelbeschrijvingen blijkt echter, dat men over de benodigde landbouwwerktuigen beschikte. Eén bedrijf telde zelfs twee ploegen. En het feit dat tot beide boedels ook een boerenwagen behoorde, blijkt dat men zich wel degelijk met de boeren identificeerde.

Opmerkelijk is ook, dat de chaise pas omstreeks of na 1750 door de boeren in de Over-Betuwe werd aangeschaft, terwijl dit voertuig al aan het einde van de 17e eeuw werd gesignaleerd in de Republiek en het toch een typisch plattelands voertuig was. De boeren rond Weesp reden veel eerder en massaler in dit rijtuig rond.¹⁷ Waarschijnlijk hebben de boeren in de Over-Betuwe de aanschaf van deze voertuigen uitgesteld, totdat bleek dat de economische trend structureel verbeterde. Tot die tijd deden de boeren in de Over-Betuwe het met de wagen, die mogelijk toen nog minder was versierd dan in latere perioden.

7.3. GOUD EN ZILVER

De mensen traden niet alleen met hun voertuigen naar buiten, ze zullen zich daarbij ook vaak met hun sieraden hebben getooid. Het probleem dat zich bij het onderzoek naar deze voorwerpen voordoet is, dat een aantal boedelbeschrijvingen incompleet blijkt, met name de boedelbeschrijvingen uit de perioden 1 en 3. Ook als we de ogenschijnlijk completere boedelbeschrijvingen uit periode 2 aan een nader onderzoek onderwerpen, blijkt dat deze waarschijnlijk een onjuist beeld geven van de verspreiding van deze voorwerpen, want het gemiddelde aantal beschreven zilveren items (zes lepels vormen bijvoorbeeld één item, maar ook één boek met zilver beslag) per boedel, was bij de halve boeren, keuters én niet-boeren, hoger dan bij de hele boeren. In periode 3 ontbraken de gouden en zilveren voorwerpen bij niet minder dan de helft van de boedelbeschrijvingen van de hele en halve boeren en de keuters.

Dat een deel van de hele en halve boeren in periode 1 geen zilver of goud bezat, kunnen we misschien nog aannemelijk maken door te wijzen op de economische recessie die Europa tussen 1650 en 1740 in haar greep had. Veel boeren hadden toen geen geld (over) voor kostbare sieraden en dergelijke. Ook in Weesp en Weesperkarspel moest men, met name tussen 1710 en 1740, een pas op de plaats maken.¹⁸ Maar dat de helft van de hele en halve boeren in periode 3, toen het economisch

veel beter ging, geen goud of zilver bezat, kunnen wij niet geloven.

Misschien werden de zilveren en gouden voorwerpen, vaak voor een groot deel bestaande uit sieraden, tot de persoonlijke eigendommen van de erflaters en boedelhouders gerekend en niet tot het gemeenschappelijk bezit, zodat deze (of een deel daarvan) niet werden geïnventariseerd. Vrouwen bezaten doorgaans de meeste sieraden en omdat zij in de regel, althans in de bewaard gebleven beschrijvingen, als boedelhouder optraden, werden hun spullen niet beschreven. Dat gebeurde ook niet met hun lijfgoederen. Als de lijfgoederen al werden geregistreerd, dan waren het de lijfgoederen van de overledene (meestal de man) en daarbij hoorden soms ook wat sieraden. Toch mogen we het opmerkelijk noemen dat de zilveren en gouden voorwerpen vaak ontbraken, omdat vrijwel alle boedels 'in gemeenschap bezeten' werden en er weinig op huwelijkse voorwaarden werd getrouwd.

Het is niet aannemelijk dat de boedelschulden met het goud en zilver uit de boedel werden vereffend en dat ze daarom niet vermeld worden, want het ging waarschijnlijk vaak om erfstukken met een emotionele waarde. Meestal werd de te verwachten oogst gereserveerd om de boedelschulden af te lossen, zoals uit veel beschrijvingen blijkt. We kunnen het dus niet goed verklaren waarom een aantal boedels geen goud en zilver bevatten. Als laatste mogelijkheid om de afwezigheid van goud en zilver te verklaren, willen we de hebzucht van de familieleden noemen, die mogelijk meer door deze goederen werd aangewakkerd dan door de andere voorwerpen.

Toch willen we het goud- en zilverbezit bij onze analyse betrekken, omdat, wanneer iemand edelmetalen voorwerpen bezit, dat nu eenmaal veelzeggend is. In tabel 7.2 is de verspreiding van goud en zilver, voor zover bekend, weergegeven. Als er iets te concluderen valt op basis van deze tabel, dan is het wel over de verspreiding van edelmetaal onder de keuters en niet-boeren. Opvallend is dat in periode 1 in negen van de twaalf (meer dan 70%) bewaard gebleven boedelbeschrijvingen van keuters en in periode 2 zeven van de elf (meer dan 60%) zilveren voorwerpen worden vermeld. Goud kwam in perioden 2 en 3 in iets minder dan de helft van de boedels van keuters voor. Van de niet-boeren in periode 2 had meer dan 40% zilveren voorwerpen. Als we er vanuit mogen gaan dat ook uit die boedelbeschrijvingen het bezit aan goud en zilver onvoldoende blijkt, dan moeten we concluderen dat een groot aantal mensen binnen de onderste twee lagen van de door ons gemaakte stratificatie er niet slecht aan toe was.

We moeten hier in herinnering roepen dat de keuters bedrijven hadden met een omvang van 3 tot 15 morgen en over een of twee paarden beschikten. Het begrip keuter had in de Over-Betuwe dus een andere betekenis, dan wat men doorgaans onder keuters verstaat. We kunnen ons bovendien afvragen in hoeverre sommige keuters ook daadwerkelijk keuter (in de betekenis van boer) waren. Misschien voerden ze niet alleen een

TABEL 7.2. De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: de verspreiding van goud en zilver.

PERIODE 1 (1670-1740)								
n=	Hele boer 14		Halve boer 11		Keuter 12		Niet-boer 9	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Materiaal								
zilver	8	57	6	55	9	75	1	11
goud	4	29	2	18	1	8	–	–
PERIODE 2 (1750-1775)								
n=	Hele boer 7		Halve boer 13		Keuter 11		Niet-boer 21	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Materiaal								
zilver	7	100	11	85	7	63	9	43
goud	3	43	7	54	5	45	4	19
PERIODE 3 (1825-1855)								
n=	Hele boer 8		Halve boer 8		Keuter 8		Niet-boer 23	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Materiaal								
zilver	4	50	4	50	4	44	4	17
goud	4	50	2	25	4	44	3	13

klein boerenbedrijf, maar waren het eveneens succesvolle middenstanders of ambachtslieden. Dat laatste gold mogelijk ook voor sommige zogenaamde niet-boeren. En laten we niet vergeten dat de tabakkers met een relatief klein bedrijf hoge omzetten konden halen en daardoor mogelijk in goeden doen waren.

Over de niet-agrarische activiteiten van de keuters en niet-boeren uit periode 3, zijn we redelijk geïnformeerd, althans we weten vaak het beroep van de boedelhouder, de langst levende. Kijken we eerst naar de activiteiten van degenen van wie we weten dat ze zilver en/of goud bezaten, dan blijkt het volgende. Een keuter (of zijn vrouw) blijkt tevens winkelier en bakker te zijn geweest. Ze waren bovendien in het bezit van een rosmolen. De landbouw was voor hem en zijn vrouw slechts bijzaak. Zij lieten weliswaar een paar paarden en koeien grazen op een hem of haar toekomende weide van een paar hectaren, maar deden niet aan tabaksbouw en bezaten geen ploeg of andere landbouwwerktuigen.¹⁹

Een andere keuter die zilver bezat, was molenaar. Zijn molenaarsbedrijf was niet klein, want hij had minimaal drie knechten en een meid in

dienst. Hij bezat negen hectaren grond, die hij nog steeds bewerkte of ooit had bewerkt, want hij bezat ook een oude ploeg en andere landbouw-werktuigen en een 'bles aftands paard'. Daarnaast bezat hij drie melkkoeien en vijf andere runderen, die hij mogelijk vetmestte voor de verkoop.²⁰

Onder de bezittingen van de derde keuter met zilver en goud, bevonden zich zelfs diamanten en andere kostbare sieraden. Kunnen we bij de twee zojuist genoemde keuters nog volhouden dat zij bij de groep van keuters ingedeeld mogen worden, bij deze is dat nauwelijks vol te houden, ondanks het feit dat er op het bedrijf alleen wat tabak werd verbouwd en er niet meer dan twee paarden rondliepen. Hier gaat onze indeling duidelijk mank. De erfllaatster was namelijk de weduwe van Hermen Burgers, die op verschillende plaatsen als grote boer naar voren komt en in leven een aantal belangrijke functies bekleedde. Tot de boedel behoorden 44 hectaren, maar deze waren grotendeels verpacht, waarschijnlijk sinds de dood van Hermen. De vrouw zal zich meer met de grote boeren verbonden gevoeld hebben dan met de keuters. We komen hierop terug.²¹

Het is niet met zekerheid te zeggen in hoeverre de keuters die uit de boedelbeschrijvingen naar voren komen representatief zijn voor de grotere groep keuters die we voor ons onderzoek hebben onderscheiden. Het is niet ondenkbaar dat de representativiteit in de ene periode beter is dan in de andere. Maar we hebben al verschillende malen benadrukt dat veel mensen (uit onder meer keuterhuishoudens) in meer dan één economische sector werkzaam waren. Dat wordt dus bevestigd door de boedelbeschrijvingen uit periode 3. Uit zes van de negen beschrijvingen van keuterboedels uit die periode blijken niet-agrarische activiteiten. Onder die zes bevonden zich nog, naast de al genoemde molenaar en winkelier, een kastelein, een timmerman, een koopman in steenkolen die tevens kastelein was en nog een molenaar.²² Vier van de negen keuters deden niet of weinig aan landbouw en als we de weduwe van Hermen Burgers even niet meerekenen, dan waren dat er drie van de acht.

Het is mogelijk dat de landbouw onder de groep van keuters in de loop van de tijd aan betekenis inboette. Kijken we bijvoorbeeld naar de verspreiding van het aantal ploegen, dan blijkt dat in periode 3 ongeveer 20% van de keuters over ploegen beschikte, terwijl dat in periode 2 ongeveer 60% was en in periode 1 ook. De betekenis van de tabaksbouw lijkt onder deze groep eveneens af te nemen. En het gemiddeld aantal runderen per keuter nam na 1820 nauwelijks toe, terwijl de veestapel van de hele en halve boeren, als antwoord op de agrarische crisis, wel sterk groeide.

De keuter ging zich mogelijk in de loop van de tijd steeds minder boer voelen en andere niet-agrarische activiteiten naast het boerenbedrijf ontplooiën of uitbreiden. We zien hier een mogelijke sociale verandering, die haar weerslag kan hebben gehad op een veranderde materiële cultuur binnen die groep. De keuters hadden steeds minder de behoefte zich te identificeren met de hele en halve boeren, waardoor de verschillen in de

materiële cultuur per groep in de loop van de tijd misschien ook groter werden.

Ook onder de groep van niet-boeren bevonden zich mensen met goud en zilver. Hoewel de mensen uit deze groep in de bronnen dikwijls met de term arbeider worden aangeduid, waren velen van hen beslist geen arbeider in de zin van iemand die in volledige loondienst werkte. In hoofdstuk drie hebben we laten zien dat de smid, de radmaker, de kuiper, maar vooral ook de tabakker vaak arbeider werden genoemd. Door tijdgenoten, die de bevolking ten behoeve van belastingbetalingen of andere sociale plichten in groepen indeelden, werd deze term gereserveerd voor de restgroep, voornamelijk voor die mensen die weinig grond gebruikten.

Wij hebben al eerder besloten om de restgroep 'niet-boeren' te noemen, omdat deze term ons een betere leek dan 'arbeider', ten eerste omdat velen van hen geen arbeider waren (een aantal natuurlijk wel) en ten tweede omdat de meesten in deze groep, gezien de kleine oppervlakte grond per persoon, geen volledig zelfstandig bestaan in de landbouw konden vinden. Ook het feit dat deze mensen geen paard hadden, wijst daarop. Degenen die volgens de boedelbeschrijvingen geen paarden bezaten, zijn dan ook bij de groep van niet-boeren ingedeeld.

Een aantal van deze niet-boeren stak, gezien hun bezittingen, boven de middenmoot binnen die groep uit. Dat waren bijvoorbeeld de succesvolle tabakker, met net iets meer grond dan de rest, de smid, wiens zaken goed gingen en de schaapherder, die veel wol afzette tegen gunstige prijzen.²³ Mogelijk bevond zich onder hen nog een onderwijzer of andere dorpsnotabele, die niet als zodanig in de boedelbeschrijving te herkennen is. Ze zullen zichzelf niet tot de laagste sociale groep gerekend hebben.

Bijzondere sieraden als het oorijzer, waarmee de boerinnen zich rond Weesp na 1740 van de stedelingen onderscheidden, hebben we niet gevonden in de Overbetuwse boedelbeschrijvingen. We kunnen hieraan echter, vanwege het feit dat de bronnen wat de sieraden (van de vrouwen) betreft lacuneus zijn, geen conclusies verbinden. Wel zijn we zilveren en gouden signetten en andere ringen, oorbellen, beugeltassen, broek- en schoengespen, kettingen, haarpinnen en zilveren knopen tegengekomen. Deze laatste komen vanaf periode 2 bij tientallen in de boedels voor. Daarmee, maar ook met de verspreiding van de gespen en beugeltassen, lijkt de Over-Betuwe in de pas te lopen met Weesperkarspel. Ook de snelheid waarmee nieuwe goederen de Over-Betuwe bereikten, deed niet onder voor Weesp en omgeving. Een mooi voorbeeld daarvan is het 'eau de la reinedoosje', dat in 1752 voor het eerst in de stedelijke middengroep van Weesp werd gesignaleerd en dat spoedig werd overgenomen door de boeren aldaar.²⁴ We zijn dit zilveren doosje, met daarin een in reukwater gedrenkt sponsje, ook veelvuldig in de Over-Betuwse boedelbeschrijvingen uit periode 2 (1750-1775) tegengekomen.

Dit reukdoosje was overigens al ver vóór 1750 in de Over-Betuwe aanwezig en wel in 1731 in de boedel van Geertruij van de Wart en haar man

Hendrik Rutgers, brouwer en schout. Deze mensen bezaten niet minder dan 175 sieraden en zilveren (gebruiks)voorwerpen, groot en klein. Het aantal zilveren en gouden voorwerpen van de hele boeren viel daarbij in het niet, ook in de boedels van hele boeren die compleet lijken. In deze boedels kwam het aantal edelmetalen voorwerpen niet of nauwelijks boven de 30 uit. De hele boeren leefden tamelijk sober in die tijd. In het tweede kwart van de 19e eeuw was dat, voor zover we dat aan de hand van de verspreiding van deze voorwerpen na kunnen gaan, wel anders.

7.4. MEUBELS EN WANDVERSIERING

Men pronkte natuurlijk niet alleen buitenshuis met de eigendommen, ook in de woning probeerde men zich te onderscheiden van degenen waarmee men zich niet verbonden voelde. Om dat te kunnen staven zijn de meubels de aangewezen voorwerpen om nader te bekijken. Opbergmeubels waren relatief duur en hadden daarom, naast een praktische functie, zeker ook een pronkfunctie. In tabel 7.3 is de verspreiding van de opbergmeubels per periode weergegeven.

We kijken eerst naar de verschillen tussen hele en halve boeren. Deze waren aanvankelijk klein. Het lijkt erop dat een paar halve boeren de eersten waren met een glazenkast. Dit nieuwe opbergmeubel werd in diezelfde tijd bij de stedelijke middenklasse van Weesp en iets later bij de boeren aldaar voor het eerst aangetroffen. Het kantoor, dat overigens maar in één boedel van een hele boer is gezien, verdwijnt conform de ontwikkelingen elders.

In periode 2 zijn de verschillen tussen hele en halve boeren toegenomen. De glazenkast was toen onder de hele boeren meer verspreid dan onder de andere groepen. Dat gold ook voor de kleerkast. In periode 2 was er ook een hele boer (en twee niet-boeren) met een kabinet. Na 1775 is de verspreiding van deze pronkkast snel gegaan. Het kabinet had in periode 3 de rol van de kleerkast overgenomen, want deze laatste namen in aantal sterk af. Daarmee liep de Over-Betuwe voor op andere gebieden. Deze ontwikkeling wijst op economische voorspoed, maar ook op regionale voorkeuren. Want in de Zaanstreek en in Brabant stonden de kabinetten omstreeks 1830 veel minder vaak in huis te pronken dan in de Over-Betuwe en Oost-Groningen.²⁵

In periode 3 was de glazenkast weer uit de gratie, al weten we niet welke kast onder de veel voorkomende term 'kast' schuil gaat. Nieuw zijn de hoekkast en -buffet, alsmede de latafel en de chiffonnière. Hiermee komt het veranderende consumptiepatroon van de inwoners uit de Over-Betuwe goed tot uitdrukking, hetgeen overigens ook zichtbaar is in de snelle verspreiding van het kabinet. Het verschil tussen hele boeren en halve boeren is evident. De verspreiding van deze bergmeubelen, uitgezonderd het kabinet, was onder de hele boeren groter dan onder de halve boeren.

TABEL 7.3. De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: de verspreiding van opbergmeubelen.

PERIODE 1 (1670-1740)								
n=	Hele boer 14		Halve boer 11		Keuter 12		Niet-boer 9	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
kast	9	64	6	55	5	42	2	22
etenskast	7	50	5	45	2	17	2	22
kleerkast	7	50	6	55	3	25	2	22
glazenkast	—	—	2	18	1	8	1	11
boekenkast	—	—	—	—	—	—	1	11
zonder kast	—	—	—	—	5	42	2	22
kantoor	1	7	—	—	—	—	—	—
PERIODE 2 (1750-1775)								
n=	Hele boer 7		Halve boer 13		Keuter 11		Niet-boer 21	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
kast	1	14	5	38	2	18	7	33
etenskast	5	71	4	31	4	36	10	48
kleerkast	6	86	6	46	7	64	8	38
glazenkast	4	57	2	15	1	9	—	—
porseleinkast	1	14	—	—	1	9	—	—
hangkast	—	—	1	8	1	9	1	5
zonder kast	—	—	2	16	1	9	5	24
glasbuffet	—	—	—	—	—	—	1	5
kabinet	1	14	—	—	—	—	2	10
latafel	—	—	—	—	1	9	—	1
PERIODE 3 (1825-1855)								
n=	Hele boer 8		Halve boer 8		Keuter 9		Niet-boer 23	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
kast	4	50	5	63	3	33	10	43
etenskast	1	13	—	—	—	—	5	22
kleerkast	2	25	1	13	2	22	5	22
glazenkast	—	—	1	13	1	11	1	4
hoekkast	4	50	3	37	6	67	6	26
linnenkast	1	13	1	13	—	—	—	—
boekenkast	1	13	—	—	—	—	—	—
penantkast	1	13	1	13	3	33	—	—
kabinet	8	100	8	100	9	100	13	57
latafel	7	88	4	50	3	33	7	30
chiffonnière	2	25	—	—	2	22	3	14
hoekbuffet	3	37	1	13	1	11	3	13
zonder kast	—	—	—	—	—	—	3	14

Per boedelbeschrijving is maximaal één onderscheiden voorwerp in de tabel opgenomen.

Maar ook de verschillen per streek zijn soms opvallend duidelijk. Het kabinet hebben we wat dat betreft al besproken. De latafel, die in de Over-Betuwe tamelijk populair was, kwam in Oost-Groningen nauwelijks voor, maar wel in de Zaanstreek en in minder mate in Oost-Brabant. De hoekkast is een meubelstuk dat vooral in de Over-Betuwe werd gebruikt.

Als we naar de verspreiding van de kasten kijken, lijkt het erop dat de keuters de achterstand op de hele, maar vooral op de halve boeren in de loop van de tijd hebben ingelopen. De halve boeren en de keuters zijn naar elkaar toegegroeid. In periode 1 had nog een relatief groot aantal keuters geen losstaande kast, in periode 3 kwamen bepaalde kasten bij de keuters zelfs vaker voor dan bij de andere groepen.

Het aantal kasten bij de niet-boeren is in alle perioden het laagst. Dat hoeft niemand te verbazen. De meesten van hen hadden een klein tabakkers- of ambachtsbedrijf en/of werkten in loondienst en stonden, conform onze indeling, onderaan de maatschappelijke ladder en zullen dus het minst te besteden hebben gehad. Toch is nu al duidelijk dat er grote verschillen binnen deze groep bestonden en wordt het door ons reeds verschillende malen uitgesproken vermoeden bevestigd, dat een aantal mensen zich niet thuis gevoeld zal hebben in de groep waarin wij ze hebben ingedeeld.

Speciale aandacht verdient de chiffonnière. Deze hoge ladekast was relatief duur en kwam in de eerste helft van de 19e eeuw alleen voor bij burgers in de hoogste consumptiegroepen in Brabant, Groningen en de Zaanstreek. In de Over-Betuwe zien we deze mooie kast in die tijd al binnen verschillende groepen verschijnen, ook in de onderste lagen van onze stratificatie, waar het kabinet eveneens veelvuldig werd gevonden. Het waren de goed boerende tabakkers en middenstanders binnen deze groepen, die zich deze meubelen konden veroorloven.

Ook verdient de porseleinkast extra aandacht of, beter gezegd, het ontbreken daarvan, uitgezonderd twee boedels in periode 2. In Weesp (erkarspel) kwam porselein veelvuldig voor, al werden de porseleinen voorwerpen niet allemaal en niet door iedereen in een kast geëtaleerd, maar hing het ook (in rekken) aan de wanden. Daar werden vaak wel honderden van dergelijke voorwerpenesignaleerd. Eind 18e eeuw bezat iemand uit de middengroep gemiddeld 150 porseleinen voorwerpen.²⁶ In de Over-Betuwe kwam porselein echter weinig voor. Als pronkvoorwerp had het dus een beperkte functie. Dat was ook in het Gelderse stadje Doesburg aan de IJssel het geval, waar porselein in vergelijking met Weesp en Maassluis beperkt voorkwam. In Gelderland werd mogelijk minder waarde gehecht aan porselein dan in Holland.²⁷ Opvallend is wel het grote verschil in periode 3 tussen de hele boeren in de Over-Betuwe en de overige groepen, een verschil dat eerder niet voorkwam. Ruim 60% van de hele boeren bezat in periode 3 porselein, zij het, dat het aantal voorwerpen per boedel relatief gering was en in de meeste gevallen nauwelijks boven de tien uitkwam. De halve boeren (13%), de keuters (22%) en de niet-boeren

(14%), bezaten nagenoeg geen porselein. In de Over-Betuwe werd vaker met schotels en borden van gewoon aardewerk en het relatief kostbare tin gepronkt. Het is aannemelijk dat ook en vooral de tegels een dergelijke functie hadden, maar deze worden niet vermeld, omdat ze tot het onroerend goed werden gerekend.²⁸

Naast de borden, schotels en tegels werden ook spiegels en natuurlijk schilderijen gebruikt als wandversiering. Helaas volstond men bij de inventarisatie doorgaans met de omschrijving 'spiegel' of 'schilderij', dus zonder nadere omschrijving. Deze goederen hadden kennelijk niet zoveel (pronk)waarde. In periode 1 was de spiegel in veel huishoudens aanwezig, bij de hele boeren nog het minst. In periode 2 hadden alle hele boeren een spiegel, terwijl dit voorwerp bij de andere groepen, met name bij de niet-boeren, minder verspreid was. In periode 3 had vrijwel iedereen een spiegel.

Schilderijen zijn we in beperkte mate tegengekomen in de boedelbeschrijvingen uit periode 1 en 2. Pas in periode 3 komen deze ineens veelvuldig voor, maar nog steeds niet bij iedereen (bij 75% van de hele en halve boeren en keuters). Van de niet-boeren bezat toen iets meer dan de helft schilderijen/tjes. De verschillen tussen de groepen manifesteerden zich vooral in de aantallen. Er waren hele boeren met meer dan 25 schilderijen. De halve boeren hadden er doorgaans niet meer dan vijftien, bij de keuters en niet-boeren hingen er meestal minder dan tien aan de muur. Maar sommige van deze laatste groepen hadden er meer, zoals bijvoorbeeld de niet-boer Christaan Scheerder uit Driel. Deze man, die smid was en bovendien een relatief groot tabakkersbedrijf had, bezat samen met zijn vrouw vijftien schilderijen. Een andere niet-boer, met een relatief groot tabakkersbedrijf, bezat elf schilderijen.

We keren weer terug naar de meubels. Opmerkelijk is dat bepaalde meubelstukken onder de keuters beter verspreid raakten dan onder de hele en halve boeren, zoals de hoekkast en penantkast²⁹ in periode 3. We vatten dit op als een poging van de keuters zich te onderscheiden van de hele en halve boeren en niet-boeren. Dat wordt nog een onderstreept door de verspreiding van het ledikant.

Dit meubelstuk werd in Weesp voor het eerst aan het einde van de 17e eeuw gesignaleerd. Het ledikant raakte aldaar aanvankelijk vooral onder de rijkere stedelingen verspreid. Pas na 1760 gingen ook de rijke boeren het ledikant gebruiken. In het Land van Nevele, waar de eerste vermelding uit 1718 stamt, raakte dit voorwerp evenmin algemeen verspreid in de 18e eeuw.³⁰

In de Over-Betuwe werd het ledikant in periode 1 voor het eerst gebruikt. Maar dit meubelstuk was toen nog maar in een zeer beperkt aantal huishoudens aanwezig. In periode 2 waren het vooral de hele en halve boeren die zich in het ledikant te slapen legden, maar ze bleven ook binnen hun eigen kringen een kleine minderheid. Pas in periode 3 was het

ledikant meer verspreid geraakt onder de bevolking. Het waren echter vooral de keuters die een ledikant in huis hadden. In percentages uitgedrukt, had 25%, 50%, 67% en 17% van respectievelijk de hele boeren, halve boeren, de keuters en de niet-boeren een of meer ledikanten.

Ook in dit geval onderscheidden de keuters zich heel duidelijk van de rest van de bevolking met name van de hele boeren en niet-boeren. Als we naar de verspreiding van het ledikant omstreeks 1830 in Oost-Brabant, Oost Groningen en de Zaanstreek kijken, dan zien we dat vooral de middenstanders en de zogenaamde burgers een ledikant bezaten. In 1860 was dat nog steeds het geval.³¹ Misschien dat we de keuters in de Over-Betuwe uit periode 3 meer als middenstanders moeten zien en minder als boeren. Deze groep ontwikkelde een eigen levensstijl, die steeds losser kwam te staan van die van de hele en halve boeren, waarbij het opvallend is, dat vooral de hele boeren vasthielden aan de bedstede. Dat laatste is echter moeilijk aan te tonen, want de bedstede wordt weinig vermeld in de boedelbeschrijvingen, omdat het onroerend goed is.

Stoelen, banken en tafels werden onvoldoende gespecificeerd in de boedelbeschrijvingen. Er waren kennelijk weinig exemplaren die de moeite van een aparte vermelding waard waren. Tafels en stoelen waren in groten getale aanwezig, er waren nauwelijks boedels zonder deze voorwerpen. We kunnen de groepen hooguit via het aantal tafels of stoelen per groep van elkaar onderscheiden, maar dat lijkt ons niet zo interessant, omdat de uitkomst voorspelbaar is.

Wel kunnen we zeggen dat de bevolking ook wat betreft deze voorwerpen de ontwikkelingen nauwkeurig volgde. Nieuwe soorten als theetafels, schenktafels, op- en neerslagtafels, uittrektafels, hangtafels, penanttafels, nachttafels kwamen steeds meer voor. We kunnen ook zeggen dat de soorten en aantallen tafels per boedel sterk toenamen, vooral na 1775, hetgeen erop wijst dat de mensen het economisch steeds beter kregen. Vermeldenswaard is nog wel het aantal tafellakens per boedel in periode 3. Terwijl de boedel van een hele boer gemiddeld ongeveer 50 tafellakens telde, was dat bij een boedel van een halve boer én keuter gemiddeld iets meer dan 30. De niet-boeren, van wie een minderheid tafellakens had, bezaten er niet meer dan gemiddeld 20.

7.5. LEZEN EN SCHRIJVEN

Het verschil tussen keuters en de andere groepen komt ook tot uitdrukking in de verspreiding van het bureau. Daarenboven werden in de meeste boedels van keuters uit periode 3 meubels aangetroffen die er op duiden dat de schrijfkunst door de erfla(a)t(st)ers en/of boedelhoud(st)ers uit deze groep regelmatig werd beoefend. Dat was veel minder het geval bij de boedels van de hele boeren, de halve boeren en de niet-boeren (zie tabel 7.4.). Misschien voerden de keuters annex middenstanders vaker

TABEL 7.4. De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: de verspreiding van schrijfmeebelen of andere voorwerpen die op de beoefening van de schrijfkunst duiden.

PERIODE 1 (1670-1740)								
n=	Hele boer 14		Halve boer 11		Keuter 12		Niet-boer 9	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
lessenaar	1	7	1	9	1	8	1	11
schrijfkast	2	14	1	9	—	—	—	—
schrijfleij/plank	3	21	1	9	3	25	1	11
PERIODE 2 (1750-1775)								
n=	Hele boer 7		Halve boer 13		Keuter 11		Niet-boer 21	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
lessenaar	1	14	1	8	3	27	—	—
schrijfbord/plank	1	14	—	—	1	9	1	5
inktpot/koker	1	14	2	15	2	18	—	5
PERIODE 3 (1825-1855)								
n=	Hele boer 8		Halve boer 8		Keuter 9		Niet-boer 23	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
lessenaar	1	13	1	13	2	22	1	4
secretaire	3	37	1	13	2	22	—	—
bureau	2	25	2	25	5	56	5	24
schrijfkast/dis	1	13	—	—	1	11	—	—
inktpot/koker	1	13	2	25	2	22	2	10
geen schrijffoorwerpen	4	50	3	37	2	22	16	76

Per boedelbeschrijving is maximaal één onderscheiden voorwerp in de tabel opgenomen.

een bedrijfsadministratie. Overigens beheersten de hele en halve boeren de kunst van het schrijven in periode 3, afgaande op de ondertekening van de boedelbeschrijving door de boedelhoud(st)ers, even goed als de keuters. Alleen de niet-boeren scoorden iets slechter.

De schrijf- en met name de leescultuur in de Over-Betuwe stelde, evenals in andere streken van Nederland, niet zoveel voor in die tijd. Het aantal boedels zonder boeken was zeer groot. Het percentage boedels zonder boeken was bij de hele boeren, halve boeren, keuters en niet-boeren in periode 1 respectievelijk: 85%, 91%, 75% en 77%, in periode 2: 71%, 92%, 100% en 81%, in periode 3: 88%, 100%, 78% en 91%. Alle groepen samen genomen in periode 1, 2 en 3 geeft respectievelijk 83%, 83% en 90%.

Dit beeld wordt vermoedelijk anders als we ook bijbels, gebeds- en kerkboeken zouden meetellen. Maar hier hebben we een probleem. Veel kerkboeken en Bijbels waren namelijk met goud of zilver afgewerkt en we hebben het vermoeden dat de boedelbeschrijvingen wat betreft dergelijke erfstukken lacuneus zijn. Kijken we naar het totaal aantal boeken met zilverbeslag in de boedels uit periode 2, die wat dit betreft de meest volledige indruk maken, dan komen we op het percentage van 67%. Kijken we alleen naar de halve boeren in die periode, dan wordt het percentage boedels zonder boeken nog kleiner, namelijk 46%. Niettemin blijkt hier geen hoogstaande leescultuur uit.

Dat er in de Over-Betuwe weinig kerkboeken en bijbels werden gevonden, staat mogelijk ook in verband met het feit, dat de bevolking in de Over-Betuwe, met name in het oostelijk gedeelte overwegend katholiek was. Aan het begin van de 19e eeuw behoorde meer dan 80% van de bevolking aldaar tot deze geloofsgemeenschap.³² Schuurman ziet wat dit betreft ook verschillen tussen het katholieke Brabant en de protestantse Zaanstreek en Oost-Groningen.³³

7.6. UURWERKEN

Veel voorkomende voorwerpen in de boedels uit de 19e eeuw waren de uurwerken, voorwerpen die omstreeks 1650 nog niet in de streek te vinden waren. Het waren voorwerpen waarmee, naast het praktische nut dat deze voorwerpen hadden, zeker gepronkt kon worden. Te denken valt bijvoorbeeld aan de grote staande klok, die soms veel geld waard was. Zo werd de klok van Gerret Derksen en Frederika Roes, niet-boeren uit Randwijk, in 1852 op 60 gulden geraamd en was daarmee het duurste voorwerp in huis. Het in hun boedel aanwezige 'horlogie', werd op 50 gulden geschat en was daarmee, samen met het kabinet, een goede tweede.³⁴

Het zakhorloge werd in Weesp(erkarspel) voor het eerst in 1679 gezien, de klok in 1686. In het Land van Nevele werd het horloge al in 1666 gesignaleerd. Het uurwerk raakte echter in het Land van Nevele pas na 1750 meer verspreid, terwijl de klok kort na 1720 al in meer dan 80% van de boerenhuishoudens rond Weesp voorkwam. Koolbergen ziet een opmerkelijk verschil tussen burgers en boeren. De boeren schaften veel eerder en massaler een uurwerk aan dan de stedelingen en binnen-boeren. Omdat de boeren doorgaans verder van de kerkklok of stadsomroeper woonden, hadden zij meer behoefte aan een eigen klok.³⁵

We mogen verbaasd zijn over de snelheid waarmee het uurwerk verspreid raakte onder de hele boeren in de Over-Betuwe (zie tabel 7.5). Tot 1740 kwam het uurwerk bij hen niet voor. Alleen een paar halve boeren en een enkele niet-boer bezaten een klok. Na 1740 schaften de hele boeren echter massaal een uurwerk ('horologe', 'hangend horloge', 'staand horloge', 'vries horloge' enzovoort) aan, zodat elke hele boer binnen de

TABEL 7.5. De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: de verspreiding van klokken.

PERIODE 1 (1670-1740)									
n=	Hele boer 14		Halve boer 11		Keuter 12		Niet-boer 9		
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
klok	–	–	2	18	–	–	1	11	
PERIODE 2 (1750-1775)									
n=	Hele boer 7		Halve boer 13		Keuter 11		Niet-boer 21		
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
klok	7	100	9	69	6	55	4	19	
PERIODE 3 (1825-1855)									
n=	Hele boer 8		Halve boer 8		Keuter 9		Niet-boer 23		
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
klok	8	100	8	100	8	89	18	78	

Per boedelbeschrijving is maximaal één onderscheiden voorwerp in de tabel opgenomen.

kortste keren (periode 2) een klok bezat. De andere boeren volgden deze ontwikkeling, zij het veel minder massaal, hoewel zij er waarschijnlijk evenveel behoefte aan hadden. De meeste niet-boeren konden zich nog geen klok veroorloven, maar mogelijk was er bij een aantal van hen iets minder animo voor een eigen klok, omdat ze meer in het centrum van het dorp en dichterbij de kerkklok woonden. Pas in periode 3 is het uurwerk, evenals elders in het land, een algemeen gebruiksvoorwerp geworden.³⁶ Zakhorloges hebben we weinig aangetroffen, maar dat heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat veel zakhorloges van zilver waren en dergelijke voorwerpen mogelijk niet tot het gemeenschappelijk bezit (van boedelhoudster en erfflater) werden gerekend.

Twee zaken verdienen extra aandacht. Ten eerste het feit dat de boeren in de Over-Betuwe pas na 1740 massaal uurwerken aanschafte. Net zoals het toenemende kastenbezit en het groeiend aantal sjezen na 1740, kunnen we dit in verband brengen met de voorspoedige economische ontwikkelingen. Tot 1740 waren de boeren voorzichtig met nieuwe aankopen. Hoewel het bestaan van horloges en klokken bij hen al lang bekend moet zijn geweest, hebben ze met de aanschaf gewacht tot de conjunctuur op lange termijn een verbetering liet zien en ze vertrouwen kregen in de toe-

komst. Dit ondanks het feit dat zij zich redelijk hadden verweerd tegen de seculaire neergang.

Ten tweede is het opmerkelijk dat de hele boeren, na aanvankelijke aarzelingen, voorop liepen bij de aanschaf van het uurwerk. Dit duidt op een grotere economische voorspoed bij hen dan bij de andere groepen, maar ook op een grotere behoefte zich te onderscheiden van de overige plattelandsbewoners. Tot 1740 hebben ze die behoefte kennelijk minder gevoeld. In periode 3 was de klok als zodanig geen voorwerp meer waarmee men zich kon profileren. In die periode was het vooral de soort klok en de waarde daarvan, waarmee men kon pronken.

7.7. EET- EN DRINGGEWOONTEN

Nieuwe voorwerpen of consumptiegoederen in een boedel of voorwerpen daarin die relatief kort voor de inventarisatie van de boedel op de markt waren verschenen, of juist het ontbreken daarvan, kunnen duiden op de behoefte van mensen zich te onderscheiden van anderen. Ook het verdwijnen van goederen kan daarop wijzen.

Als gevolg van het toenemende internationale handelsverkeer in de 17e en 18e eeuw, verschenen er heel wat nieuwe producten op de markt, zoals bijvoorbeeld koffie en thee. In de 18e eeuw ging de verspreiding zeer snel. Koffie en thee overspoelden de markt. De prijzen daalden, met name tussen 1720 en 1750. Dit bracht een grote verandering in het consumptiepatroon van de bevolking in de Republiek teweeg.

In de boedels verschenen dan ook steeds meer goederen die op de consumptie van koffie en thee wijzen. In Weesp(erkarspel), waar enkele boedels al vóór 1700 koffie- en theevoorwerpen telden, nam het aantal na de eeuwwisseling zienderogen toe, tot dergelijke voorwerpen reeds vlak na 1720 in de meeste boedels werden aangetroffen. In Maasland was men wat trager, pas na 1740 werd koffie en thee meer algemeen geconsumeerd. In het Land van Nevele lijkt de verspreiding ook iets minder hard te zijn gegaan, maar aan het einde van de 18e eeuw werd ook daar regelmatig koffie en thee gedronken.³⁷

De cijfers uit tabel 7.6 laten zien (periode 1), dat koffie en thee in de Over-Betuwe minder snel aan populariteit wonnen dan in Weesp en omgeving, maar dat deze ontwikkeling met die in Maasland gelijk op ging. Pas na 1740 werden deze dranken door de meeste Overbetuwnaren geconsumeerd. Ook in Doesburg werden koffie en thee pas in de tweede helft van de 18e eeuw veelvuldig gedronken.³⁸ In periode 3 dronk vrijwel iedereen koffie en thee.

De consumptie van koffie en thee in de Over-Betuwe raakte in alle sociale lagen ongeveer tegelijkertijd in zwang. De eerste boedelbeschrijving waarin sprake is van een koffievoorwerp, stamt uit 1716 en is een beschrijving van de boedel van een keuter. De andere groepen volgden snel. Er

was dus geen groep, al was het maar tijdelijk, die zich hiermee kon of wilde onderscheiden. Integendeel, het drinken van koffie gaf juist geen status, maar de hele en vooral de halve boeren schroomden niet deze drank toch tot zich te nemen.³⁹ En met het drinken van thee als zodanig, onderscheidde de hele en halve boeren zich evenmin van de rest. Op het moment dat de boeren wel de behoefte voelden zich te onderscheiden (vanaf periode 2), waren de koffie- en theeprijzen zo laag, dat deze producten voor de meeste mensen bereikbaar waren geworden.

Het drinken van thee werd echter vanaf de 17e eeuw in hogere sociale lagen omgeven met rituelen en gaf daardoor status, tot in de 19e eeuw toe. We zien dat weerspiegeld in de grote verspreiding van het theeservies in periode 3 onder hele en halve boeren en zelfs de keuters. Koffieservies hebben we nauwelijks gevonden. Ook in Oost-Groningen en de Zaanstreek beschikten de meeste mensen over een theeservies en nauwelijks over een koffieservies.⁴⁰

Opvallend is evenwel, dat relatief weinig niet-boeren in de Over-Betuwe in periode 3 een compleet theeservies in bezit hadden. Dat was niet alleen een kwestie van armoede, want meer dan de helft van hen bezat, om maar iets te noemen, een kabinet. Het lijkt er meer op dat deze niet-boeren geen theeservies bezaten, omdat ze er niet een wilden hebben. De 'theecultuur' was binnen die groep minder ontwikkeld. De meeste niet-boeren in de Over-Betuwe hadden, hoewel ze allemaal thee dronken, geen behoefte aan deze status en gaven daarmee te kennen tot een andere sociale laag te willen horen. De keuters daarentegen deelden kennelijk graag wel in dit aanzien.⁴¹

Thee en koffie waren volksdranken geworden. Bier ontwikkelde zich daarentegen van een volksdrank tot een drank voor de elite. Eind 17e en in de 18e eeuw nam de productie en consumptie van bier in de Republiek dramatisch af. Dat gebeurde niet in de laatste plaats, omdat de prijsverhouding tussen koffie en thee enerzijds en bier anderzijds voor de laatste ongunstiger werd.⁴² Daar komt nog bij, dat het goedkoopste bier vaak van een slechte kwaliteit was. In periode 1 komt deze afnemende consumptie nog niet zo helder aan het licht (tabel 7.6). Maar na 1740 nam het aantal biervoorwerpen (tonnen, glazen, kruiken en kannen) onder het gros van de Overbetuwse bevolking (met name de niet-boeren en keuters) af.

De prijzen van bier zullen in de Franse tijd, als gevolg van de hoge graanprijzen, erg hoog geweest zijn. In die tijd werd het bier in brede lagen van de bevolking definitief verdrongen door koffie en thee. Het is echter de vraag of de afname van het aantal biervoorwerpen onder de uit de boedelbeschrijvingen naar voren gekomen niet-boeren en keuters, uitsluitend of voornamelijk een gevolg was van de veranderde prijsverhouding. Zowel de keuters als een groot deel van de niet-boeren, kunnen we niet echt arm noemen. We willen deze ontwikkeling daarom óók zien als een poging van de keuters en mogelijk een aantal niet-boeren zich te onderscheiden van de boeren. Om diezelfde reden bleven de hele en halve

boeren bier drinken. Dit laatste wordt bevestigd door de Statistieke beschrijving van Gelderland (1826). Alleen de 'zeer welgezeiten' boeren dronken volgens deze bron nog dagelijks bier.⁴³ Ook wijn, hoewel nooit volksdrank geweest, werd steeds meer een elitedrank, zowel in de Over-Betuwe als elders.⁴⁴ Werd in periode 1 zowel door enkele hele en halve boeren als door sommige keuters en niet-boeren in de Over-Betuwe wijn gedronken, in periode 2 en 3 dronken vooral de hele en halve boeren wijn.

Een ander nieuw genotmiddel dat vanaf de tweede helft van de 17e eeuw, net zoals elders in het land, tamelijk populair moet zijn geworden in de Over-Betuwe, was tabak. Hoe kan het ook anders in zo'n belangrijk

TABEL 7.6. De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: de verspreiding van voorwerpen die duiden op de consumptie van koffie, thee en bier.

PERIODE 1 (1670-1740)								
n=	Hele boer 14		Halve boer 11		Keuter 12		Niet-boer 9	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
koffievoorwerp	4	29	5	45	4	33	1	11
theevoorwerp	2	14	2	18	2	17	2	22
biervoorwerp	12	86	7	64	12	100	5	56
PERIODE 2 (1750-1775)								
n=	Hele boer 7		Halve boer 13		Keuter 11		Niet-boer 21	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
koffievoorwerp	6	86	12	92	10	91	17	81
theevoorwerp	5	71	10	77	10	91	17	81
biervoorwerp	7	100	11	85	8	72	10	47
PERIODE 3 (1825-1855)								
n=	Hele boer 8		Halve boer 8		Keuter 9		Niet-boer 23	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
koffievoorwerp	8	100	8	100	7	78	16	70
theevoorwerp	8	100	8	100	7	78	19	83
koffieservies	1	13	—	—	1	11	—	—
theeservies	5	63	5	63	6	67	4	17
biervoorwerp	7	88	6	75	3	33	5	21

Per boedelbeschrijving is maximaal één onderscheiden voorwerp in de tabel opgenomen.

productiegebied van inlandse tabak. Vreemd genoeg zijn we in periode 1 en 2 nauwelijks voorwerpen tegengekomen die wijzen op tabaksconsumptie. Mogelijk waren de meeste voorwerpen, zoals bijvoorbeeld de pijp, van een te geringe waarde om te registreren. Zo werd de pijp ook nooit in de inventarissen uit Weesp(erkarspel) genoemd.⁴⁵ Dat er in de Over-Betuwe zeker wel tabak werd gerookt, gepruimd en gesnoven blijkt uit enkele pijppotten, tabakscomforen en (snuif)tabaksdozen die we zijn tegengekomen.

Pas in periode 3 kwamen deze laatste voorwerpen veelvuldig voor, maar eigenlijk vooral in de boedels van hele en halve boeren, te weten in 75% van de gevallen. De keuters gebruikten deze voorwerpen in mindere mate (33%) en in de boedels van de niet-boeren, de voornaamste producenten van inlandse tabak, kwamen deze voorwerpen nauwelijks voor. Dat wil natuurlijk niet direct zeggen dat de hele en halve boeren meer tabak verbruikten dan de keuters en niet-boeren en ook niet dat de tabaksconsumptie alleen bij de hele en halve boeren was toegenomen. Het betekent wel, dat de boeren meer dan voorheen wilden laten zien, dat ze tot een andere sociale groep hoorden. De 'tabakscultuur' was bij de boeren beter ontwikkeld dan bij de andere groepen.

Koffie, thee en tabak werden in de loop van de tijd door het merendeel van de bevolking geconsumeerd. Peper, een ander exotisch product dat in de 17e eeuw onze markten bereikte, bleef een product voor een beperkte groep. In periode 1 lijken er nog geen grote verschillen tussen de groepen te bestaan. Alleen de niet-boeren verbruikten minder peper dan de rest. Maar in periode 2 en 3 waren het vooral de hele boeren die hun voedsel op smaak brachten met deze specerij. Andere specerijen zijn we nauwelijks tegengekomen. De enige boedel waarin we een voorwerp gevonden hebben dat wijst op de consumptie van kaneel, was ook van een hele boer.

Dat de eetgewoonten veranderden, kunnen we niet alleen zien aan wát men consumeerde, maar ook aan hóe men dat deed. Het is de vraag of men in de Over-Betuwe ooit de soep met de vork heeft gegeten, maar de opkomst in dit gebied van de vork, het tafelmess en de soeplepel duidt op aanzienlijke veranderingen.⁴⁶ Aanvankelijk was de lepel het belangrijkste eetgerei. De meeste boedels bevatten meerdere lepels, soms wel meer dan twintig. Daarnaast telden deze boedels meestal niet meer dan één of twee messen, vaak aangeduid als hak- of houwmes. Het eetgerei was in periode 1 nog niet zo verfijnd als in latere perioden.

De vork, die al aan het begin van de 18e eeuw door de rijke inwoners van Weesp werd gebruikt en daar na 1730 een meer algemeen gebruiksvoorwerp werd, zijn we in de Over-Betuwe in periode 1 (1670-1740) nauwelijks tegengekomen. Het is natuurlijk mogelijk dat dat komt, omdat er bij de inventarisatie van de boedels een deel van het zilver ontbrak. Het is echter onwaarschijnlijk, gezien de economische situatie, dat er toen veel zilveren vorken aanwezig waren.

Opmerkelijk is, we hebben dit al eerder geconstateerd, hoe snel bepaalde voorwerpen verspreid raakten onder de bevolking. De vork, meestal gemaakt van staal of tin, werd tussen 1750-1775 (periode 2) al in meer dan de helft van alle boedelbeschrijvingen gevonden. De hele boeren maakten nog het meest gebruik van dit voorwerp, maar de verschillen per groep waren niet groot. In periode 3 werd de vork in vrijwel elk huishouden gebruikt. In die tijd werd ook het tafelmes vaak gebruikt, vaker dan in periode 2. De tafelmessen kwamen, anders dan de hakmessen in periode 1, voor in sets van tien of meer. Maar de aanwezigheid van deze voorwerpen bleef toch vooral beperkt tot de huishoudens van de hele en halve boeren. De keuters gebruikten deze voorwerpen nauwelijks, minder nog dan de niet-boeren.

De soeplepel tenslotte komen we voor het eerst in periode 3 tegen. Zowel in de boedels van de hele en de halve boeren alsmede in die van de keuters kwam dit voorwerp vaak (in circa 70% van de gevallen) voor. Daarentegen had slechts een kwart van de niet-boeren een soeplepel in gebruik.

Opvallend is, dat bij de introductie en verspreiding van de vork en de soeplepel in de Over-Betuwe nauwelijks sprake was van dalende cultuurgoederen. Volgens Nobert Elias is dat echter een van de belangrijkste deelbewegingen in wat hij het civilisatieproces noemt. Ook de verspreiding van het servet, waarvan het gebruik in 1786 in Frankrijk volgens Elias nog een hoofs karakter droeg, ging in de Over-Betuwe volgens een ander patroon dan hij zou hebben voorspeld, indien hij erover had nagedacht.⁴⁷ Ten eerste werd het servet reeds in periode 1 (1670-1740) in alle lagen van de bevolking veelvuldig gebruikt. Ten tweede was de verspreiding van het servet onder hele en halve boeren en niet-boeren in periode 2 afgenomen, terwijl het gebruik bij de eerste twee groepen in periode 3 weer toenam. Vooral bij de hele boeren is deze laatste ontwikkeling goed zichtbaar. De verspreiding van het servet onder hen in periode 1, 2 en 3 was respectievelijk: 86%, 45% en 88%.

Deze ontwikkeling duidt op een veranderende functie van het servet. Werde het servet in periode 1 door alle groepen waarschijnlijk vooral gebruikt om de vette vingers af te vegen en had het servet vooral een praktische functie, na de opkomst van de vork (periode 2) werd deze van minder belang, waardoor het aantal servetten afnam. In periode 3, toen vrijwel iedereen met de vork at, werd het servet nauwelijks nog gebruikt om de vingers af te vegen. Gezien de geringe verspreiding van servetten onder niet-boeren (14%) in de Over-Betuwe en de lagere sociale groepen in andere regio's en gezien de grote verspreiding van het servet onder de hogere sociale lagen, had het servet in de huishoudens van de laatsten mogelijk vooral een decoratieve functie gekregen.⁴⁸ De keuters, de halve boeren en vooral de hele boeren, bij wie het servet het vaakst werd gebruikt, pronkten op gezette tijden met chique gedekte tafels. De niet-boeren deden dat, ook gezien de geringere verspreiding onder hen van tafellakens, tafelmessen en de soeplepel, in mindere mate.

7.8. HUISELIJKHEID, DE KACHEL EN VERLICHTING

Het is duidelijk dat er na 1750 veel veranderde binnen het huishouden. Tot nu toe hebben we deze veranderingen vooral in verband gebracht met de pogingen van mensen zich te positioneren. Het is echter relevant deze veranderingen ook in een ander verband te bekijken.

Voor Elias vormden (bepaalde elementen van) deze veranderingen een onderdeel van het civilisatieproces, waarmee zelfs het Europese proces van staatsvorming verklaard wordt. Anderen, iets bescheidener, brengen deze ontwikkelingen in verband met het proces van de toenemende huiselijkheid, een proces dat overigens ook wel gerelateerd wordt aan het civilisatieproces.⁴⁹ Dit proces (van huiselijkheid) kreeg vooral in de 19e eeuw vorm via het zogenaamde beschavingsoffensief, waarbij de zedelijke verheffing van het volk centraal stond. Vooral de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen wierp zich op de 'beschavingsarbeid'. Het Nut streefde onder meer naar minder drankgebruik onder de bevolking, een netter woongedrag en grotere huiselijkheid. Dat betekende, kort gezegd, dat men geen vertier meer mocht zoeken op de kermis, in de kroeg en op het dorpsplein, maar dat men (na het werk) gewoon thuis moest blijven bij vrouw en kinderen.⁵⁰ Sleebe heeft dit beschavingsoffensief en de toenemende huiselijkheid in het Groningse kleigebied voorbeeldig in beeld gebracht, daarbij onder andere gebruik makend van de bevindingen van Schuurman ten aanzien van de materiële cultuur.⁵¹ Volgens Sleebe voltrok het 19e eeuwse beschavingsoffensief zich in twee fasen. In de eerste fase, die zich in de eerste helft van de 19e eeuw afspeelde, bleef het beschavingsoffensief beperkt tot de elite. Pas na 1850 kwam ook de rest van de bevolking onder invloed van dit offensief.⁵² Van den Brink dateert het disciplineringsproces in Woensel tussen 1840-1885.⁵³

We kunnen het beschavingsoffensief in de Over-Betuwe, dat ongetwijfeld heeft plaatsgevonden, hier niet in beeld brengen. Wel willen we stilstaan bij het door de literatuur daaraan verbonden aspect van de huiselijkheid of de huiselijkheidsideologie, zoals Schuurman dat noemt.⁵⁴ Zien we in de Over-Betuwe ook een toenemende huiselijkheid? En zoja, welke groepen namen deze ideologie (het eerst) over? En vanaf wanneer is dit proces te traceren?

Volgens Voskuil is het toenemend koffie- en theegebruik in de 17e eeuw een uiting van de groeiende behoefte aan gezelligheid. Deze werd in de 18e eeuw verdiept tot de behoefte aan huiselijke intimiteit.⁵⁵ Schuurman dateert het proces van toenemende huiselijkheid weliswaar vooral in de 19e eeuw, maar dit proces is zijns inziens eerder begonnen. Door dit streven naar huiselijkheid werd de behoefte aan bepaalde consumptiegoederen groter. We hebben al enkele voorwerpen besproken, zoals kasten en klokken, stoelen, spiegels, schilderijen, die het wonen in de Over-Betuwe vanaf 1750 in toenemende mate veraangenaamden. Het lijkt er inderdaad op dat 19e eeuwse ontwikkelingen ook in de Over-Betuwe al eerder zijn ingezet.

Naast de aanwezigheid van de reeds genoemde voorwerpen in het huis, komt de huiselijkheid bij uitstek tot uitdrukking in de aanwezigheid van de kachel. Zo ziet Schuurman de toenemende huiselijkheid in Oost-Brabant in de tweede helft van de 19e eeuw in belangrijke mate weerspiegeld in de groeiende verspreiding van deze warmtebron. Ook de opkomst van de petroleumlamp speelde hierbij een belangrijke rol. Met de opkomst van deze voorwerpen nam ook het aantal vertrekken per woning toe. Er kwamen aparte kamers om te eten, te slapen, te werken enzovoort. Kortom de huiselijkheid nam letterlijk toe.⁵⁶

In de Over-Betuwe is de open haard, net zoals elders, tot ver in de 19e eeuw een belangrijke warmtebron geweest. De haard bevond zich in de keuken. De term haard werd in periode 1 niet zelden als synoniem voor keuken gebruikt, later werd dat minder gewoon. We hebben slechts indirecte bewijzen dat er een haard in het huishouden aanwezig was, omdat deze als onroerend goed doorgaans niet in de boedelbeschrijvingen wordt genoemd. Wel komen we veelvuldig haard- of vuurgereedschap, roosters, blaasbalgen en hangijzers tegen. In alle perioden bevonden zich in vrijwel alle boedels dergelijke voorwerpen.

Naast de haard waren er soms andere warmtebronnen in het huishouden aanwezig, zoals de stoof en het komfoor. Het blijkt echter dat na 1750 het aantal warmtebronnen sterk is toegenomen. Tabel 7.7 laat deze ontwikkeling zien. Zeer opvallend is dat de kachel direct na 1750 haar intrede deed.⁵⁷ In periode 2 had al meer dan de helft van de hele boeren de beschikking over één of meer kachels. Ongeveer driekwart van de keuters, die minder te besteden hadden, bezat een stoof. In periode 3 bezat vrijwel iedereen één of meer kachels en het aantal stoven en komforen was eveneens zienderogen toegenomen. Ook van deze laatste voorwerpen bezaten veel mensen meer dan één. Sommige van deze warmtebronnen waren echter alleen bedoeld om de thee warm te houden. Maar gezien het feit, dat een aantal van deze stoven voetstoof werd genoemd, hadden ze ook een andere functie.

Deze ontwikkeling duidt op een toenemende welvaart na 1750 in het gebied, maar ook op een groeiende huiselijkheid. De haard verwarmde de keuken, maar de kachels – niet zelden waren meerdere kachels per huishouden aanwezig – verwarmden de op- in- en/of zijkamer. Daar werden ook wel (voet)stoven aangetroffen. Vaak stond de kachel in de zomer op zolder, die als tijdelijke opslagplaats diende. In het voorjaar werd de kachel daar opgeborgen om in het najaar weer naar beneden gehaald te worden. Het feit dat de kachel een enkele keer op de deel stond, bevestigt dit.⁵⁸

De toenemende huiselijkheid wordt eveneens zichtbaar als we naar de ontwikkeling van het aantal lichtbronnen kijken. Lampen, kandelaren en lantaarns kwamen in toenemende mate in de boedels voor. In periode 1 waren in de meeste huizen één of twee lichtbronnen aanwezig. In periode 3 waren vijf tot tien lichtbronnen per huishouden geen uitzondering. Vooral de hele boeren waren toen zeer goed van lichtbronnen voorzien.

TABEL 7.7. De ontwikkeling van de materiële cultuur, 1670-1855: de verspreiding van warmtebronnen anders dan de open haard.

PERIODE 1 (1670-1740)								
n=	Hele boer 14		Halve boer 11		Keuter 12		Niet-boer 9	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
komfoor	5	35	4	36	2	17	3	33
stoof	4	29	2	18	3	25	4	44
PERIODE 2 (1750-1775)								
n=	Hele boer 7		Halve boer 13		Keuter 11		Niet-boer 21	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
komfoor	6	86	8	62	4	36	3	14
stoof	3	43	4	31	8	73	7	33
kachel	4	57	3	23	3	27	3	14
PERIODE 3 (1825-1855)								
n=	Hele boer 8		Halve boer 8		Keuter 9		Niet-boer 23	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
komfoor	5	63	5	63	4	44	8	35
stoof	8	100	7	88	6	67	11	48
kachel	8	100	7	88	9	100	19	83

Per boedelbeschrijving is maximaal één onderscheiden voorwerp in de tabel opgenomen.

Wat betreft het streven naar huiselijkheid lijken de hele boeren voorop te hebben gelopen. Dat komt ook naar voren, als we naar de verspreiding van het aantal vloerkleden kijken. In periode 1 en 2 kwamen deze nog niet voor, maar in periode 3 blijkt 63% van de hele boeren een of meer vloerkleden in huis te hebben. Hiermee onderscheidden zij zich heel duidelijk van de andere groepen, want de halve boeren, de keuters en de niet-boeren hadden geen tapijt, karpert of vloerkleed. Wel bezaten enkele halve boeren vloermatten, maar die hadden sommige hele boeren ook.

7.9. DE WONING

Tot slot willen we naar de woningen zelf kijken. Hoe groot waren deze, hoeveel kamers telden ze, bestonden er grote verschillen tussen de groepen en is er een ontwikkeling te traceren? Is de toenemende huiselijkheid

ook via deze weg terug te vinden? Helaas kunnen we deze vragen maar ten dele beantwoorden, want de boedelbeschrijvingen uit periode 1 bieden nauwelijks en die uit periode 2 weinig informatie over het aantal vertrekken per woning. Een ander probleem hierbij is, dat het aantal kamers niet alles zegt over de grootte van het huis, omdat de bronnen niets los laten over omvang van de vertrekken.

In de Statistieke beschrijving van 1826 is een plattegrond afgedrukt van een Overbetuwse boerderij van een hele boer met 60 hectaren. Deze plattegrond hebben wij hier overgenomen. Dit bedrijf staat als het ware model voor de grote boerenbedrijven omstreeks 1825 in het gebied. (zie afbeelding 7.1). We zien in het voorhuis links van de gang – de laatste was overigens betrekkelijk nieuw – een opkamer en de was- en melkkamer ofwel de goot. Rechts van de gang bevond zich de keuken, met daarachter een tweede opkamer. Bij de huizen zonder gang, kwam men direct via de keuken binnen. Meestal werd de ingang dan afgeschermd met een kast. In het achterhuis waren de deel met dorsvloer, paardenstal en de stal voor het overige vee. Boven het geheel lag de zolder, die voor opslag van granen werd gebruikt en waarvan somtijds een kleine ruimte voor andere doeleinden was afgeschat. Bij het hoofdgebouw stonden nog een aantal bijgebouwen, zoals schuren, bergen en een bakhuis.

Bij de kleine boerderijen, waarvan we geen plaatje hebben, was het aantal vertrekken volgens bovengenoemde bron beperkt tot de keuken/haard of 'woongemak', een goot en een slaappleats boven het keldertje. Ook deze boerderijen waren in een voor-en achterhuis opgedeeld evenals de woningen van de zogenaamde arbeiders, maar deze waren wel half zo groot. De grote boerderijen waren geheel in steen opgetrokken, bij de kleinere bedrijven was het achterhuis gedeeltelijk van hout. De daken die oorspronkelijk van stro en riet waren, werden steeds meer vervangen door pannendaken. Interessant is, of en in hoeverre de 18e en 19e eeuwse boerderijen van deze 'modellen' afweken, waarbij we ons vooral op het hoofdgebouw zullen richten.⁵⁹

Het beeld dat uit de boedelbeschrijvingen naar voren komt, is zeer divers, maar een ding is duidelijk. Men ging steeds groter en luxer wonen. Uit periode 1 beschikken we over vijf boedelbeschrijvingen waaruit het aantal vertrekken per huis blijkt. Het zijn boedelbeschrijvingen van hele en halve boeren en een predikant, die bij de niet-boeren is ingedeeld. Afgezien van het feit dat niet één inventaris een gang vermeldt, lijkt het erop dat de boeren en de predikant ongeveer zo groot of minder groot woonden dan de hele boer op onze modelboerderij.

Uit periode 2 beschikken we over achttien boedelbeschrijvingen waaruit de omvang en indeling van de woning min of meer blijkt. De hele boeren woonden toen net zo groot of iets groter dan de grote modelboer, dat wil zeggen dat ze in het laatste geval een kamer extra tot hun beschikking hadden. In een aantal woningen van hele boeren was een gang aanwezig. De halve boeren woonden ongeveer even groot en luxe als de hele boe-

AFBEELDING 7.1. Plattegrond van een boerderij van een boer met 60 hectare grond in de Over-Betuwe omstreeks 1825.

- A. De platte grond.
 B. De opstand.
 a. Keuken.
 b. } Opkamers.
 c.

- d. Wasch- en melkkamer.
 e. Deel of dorschvloer.
 f. Paardenstal.
 g. Beestenstal.

ren. De keuters woonden minder groot, hun woningen telden vaak een kamer minder. Hun woningen waren wel groter dan het 'model' van de kleine boerderij uit de Statistische beschrijving.

De woningen van de niet-boeren waarvan we gegevens over het aantal vertrekken hebben, waren ongeveer zo groot als die van de keuters. Daarbij moet echter aangetekend worden, dat het aantal woningen waarvan we deze gegevens niet hebben onevenredig groot is. Het kan zijn, dat men de boedel bij velen van hen niet per vertrek hoefde op te nemen, omdat er maar één vertrek was. We kunnen in ieder geval niet concluderen dat de keuters en de niet-boeren in huizen van vergelijkbare grootte woonden.

De boedelbeschrijvingen uit periode 3 geven over de woningen van alle hele en halve boeren, keuters en de meeste niet-boeren informatie met betrekking tot het aantal vertrekken. In het algemeen waren de woningen uit periode 3 binnen alle groepen beduidend groter dan de woningen uit periode 2.

De meeste hele boeren woonden in een grotere woning dan de model-hele boer. Het verschil was soms aanzienlijk. Het voorhuis van de boerderij van Daniël de Leeuw uit Andelst bestond uit een 'achterkeuken', twee 'inkamers', twee opkamers en een goot. Het voorhuis van David Tijmens bestond uit een keuken, een gang, een achterkamer, nog drie kamers, een provisiekamer en een bovenkamer. En het voorhuis van Willem van Gendt uit Driel bestond uit een achterkeuken, een gang, een meidenkamer, een benedenkamer, een beneden voorkamer, een 'cel' (klein kamertje) en drie bovenkamers.⁶⁰

Interessant is het om in dit verband eens te kijken hoe de eerder genoemde weduwe van Hermen Burgers woonde, die we bij de keuters hebben ondergebracht, omdat ze op zeer kleine schaal boerde, maar die qua levensstijl, zo ontdekten we, eigenlijk bij de hele boeren ingedeeld had moeten worden. Dat wordt bevestigd door hoe zij woonde. Zij woonde zo mogelijk nog comfortabeler dan de andere hele boeren. De indeling van haar voorhuis was als volgt: keuken, gang, goot, twee kamers en een meidenkamer en boven: een overloop, twee logeerkamers en een slaapkamer.

Het is niet toevallig dat deze boeren en boerinnen eigenaar waren van hun woning. Hoewel niet alle eigenaren zo groot woonden, hadden veel boeren onder hen de woning in de loop van de tijd verfraaid. De pachters onder de hele boeren woonden kleiner, maar ook dat was geen vaste regel. Zij voelden echter doorgaans niet de behoefte te investeren in een woning die niet hun eigendom was. Dit wordt bevestigd door de Statistische beschrijving. Volgens deze bron hadden vooral de eigenaren van de grote boerderijen hun woningen verfraaid, zodanig zelfs dat deze een 'verpletterende last' waren geworden.⁶¹

Er waren ook halve boeren die riant woonden. Rutgers Sanders uit Driel had nog niet zolang voordat hij overleed een nieuw huis laten bouwen. Het voorhuis telde veel vertrekken, zoals een achterkeuken, achterkamer, een goot, mangelkamer, meidenkamer, voorkamer, een gang en

boven een 'bovengang', een slaapkamer en twee 'bovenvoorkamers'. Ook Magaretha Frederiks, 'kasteleinsche' uit Elst, weduwe van Peter Breuneze woonde in een groot huis, groter dan van de meeste halve boeren.⁶² Deze laatsten woonden ongeveer zo groot als onze model-hele boer, zij het dat veel halve boeren nog een kamertje extra hadden. We kunnen dus stellen dat het model vooral de situatie tot 1825 weerspiegelt en dat de meeste hele en halve boeren hun woningen sindsdien sterk hadden uitgebreid.

Ook enkele keuters uit periode 3 woonden groter dan de hele boer uit de Statistieke beschrijving. Anderen woonden ongeveer even groot. Er waren zelfs niet-boeren met woningen met een vergelijkbaar aantal vertrekken. Maar veel niet-boeren woonden kleiner. Een keuken, een goot, soms nog een kamer, meer was het vaak niet. Het feit dat in een aantal boedelbeschrijvingen van niet-boeren het aantal vertrekken niet is gespecificeerd, is veelzeggend.

7.10. SLOTBESCHOUWING

Het is duidelijk dat de huiselijkheid in alle lagen van de bevolking reeds vanaf 1750 is toegenomen. Het was niet de economische groei na de jaren veertig van de 19e eeuw, maar de opleving na 1740, ongeveer 100 jaar eerder dus, die deze ontwikkeling mogelijk maakte. De toenemende huiselijkheid was niet alleen een maatschappelijk antwoord op processen als industrialisatie, bevolkingsgroei en urbanisatie, maar had haar wortels in de 18e eeuw. Wij willen de 18e eeuwse ontwikkelingen in de Over-Betuwe daarom niet uitsluitend zien als een aanzet tot of een opmaat van de grote veranderingen die in de 19e eeuw plaatsvonden. Want indien we dat doen, onderschatten we de betekenis van de 18e en begin 19e eeuwse veranderingen in de materiële cultuur.

Bovendien zijn we van mening dat deze ontwikkelingen een ander karakter hadden dan de veranderingen daarna. Omdat de toename van het materiële bezit in de Over-Betuwe ruim vóór 1800 begon en in de tweede kwart van de 19e eeuw al ver was gevorderd, kunnen we dit moeilijk aan de 19e eeuwse huiselijkheidsideologie koppelen, die pas na 1850 veel aanhangers kreeg. Het kroegleven in de Over-Betuwe was nog goed ontwikkeld, gezien het aantal tappers en herbergiers in 1810, toen de kachel al in veel huishoudens een belangrijke plek had ingenomen.

En hoewel het vanaf 1750 toenemende gebruik van vork, tafelmessen en soeplepel duidelijk wijst op een toenemende beschaving, had deze ontwikkeling nog niets te maken met het 19e eeuwse beschavingsoffensief. En zeker niet met een offensief dat tot 1850 bovenaan de sociale ladder bleef steken. Wel is het mogelijk, dat de huiselijkheidsideologie en het beschavingsoffensief een impuls kregen, nadat het huis comfortabeler was geworden. Pas toen een zekere mate van welvaart, comfort en beschaving was bereikt, kreeg men meer oog voor de ideologie.

Het streven naar huiselijk comfort kreeg, zoals gezegd, direct na 1740/50 vorm. Niet alleen een beperkte groep, maar iedereen in de samenleving verbeterde zijn woonomstandigheden. Maar aangezien de ene persoon het op het economisch vlak beter deed en over meer middelen beschikte dan de ander, waren er wel duidelijke verschillen zichtbaar, die in de loop van de tijd groter werden. Maar deze veranderingen en de verschillen tussen de groepen waren in eerste instantie materieel en niet ideëel. Wel komen hier sociale verschillen tot uitdrukking.

De economische omslag van 1740/50 is een heuse ommekeer geweest in de sociaal-economische geschiedenis van de Over-Betuwe. Na deze omslag nam de welvaart in het gebied sterk toe. Het consumptiepatroon veranderde volledig. De materiële cultuur werd rijker. De boeren schaften sjezen aan, verfraaiden hun wagens, kochten nieuwe kasten, dure klokken en vloerkleden en breidden hun huizen uit. Ook andere groepen profiteerden van de economische opleving. Het lijkt er op, dat veel mensen de aanschaf van nieuwe spullen hadden uitgesteld en na 1740 een inhaalslag maakten. Zo is de snelheid waarmee de klok verspreid raakte onder de hele boeren zeer opvallend.

Tot 1740 waren de sociale verschillen niet zo groot, ondanks het feit dat de hele boer een groter bedrijf had dan de halve boer, de keuter en de niet-boer. De hele boeren dronken niet minder koffie en niet meer thee dan de andere groepen, ze waren niet beter voorzien van warmtebronnen, ze beschikten net zo min als anderen over uurwerken, ze gebruikten evenals anderen geen mes en vork bij het eten, ze lazen niet meer boeken en ze bezaten niet meer spiegels en schilderijen.

In periode 2 waren de verschillen groter. Het aantal kasten was bij de hele boeren het snelst toegenomen, zo ook het aantal luxe vervoermiddelen, klokken, spiegels en kachels. In periode 3 lijken de sociale verschillen nog groter. De hele boeren dronken bier, dat inmiddels een elitedrank was geworden. Ze dronken relatief veel wijn. Ze gebruikten betrekkelijk veel peper. Ze bezaten tabaksdozen. Ze hadden relatief veel schilderijen aan de muur hangen. Ze bezaten relatief veel porselein. Ze gebruikten een theeservies. Ze hadden het servet een meer decoratieve functie gegeven. Ze gebruikten het tafelmes vaker. Bij hen lagen kleden op de vloer en ze woonden in de grootste huizen.

We mogen deze ontwikkelingen interpreteren als de toenemende behoefte van de hele boeren zich te onderscheiden van de overige groepen, hetgeen steeds beter mogelijk werd dankzij hun economische voorspoed. De (grote) hele boeren vormden langzamerhand een boerenelite. Daarbij zijn geen duidelijke verschillen opgetreden tussen eigenaarboeren met een groot bedrijf en pachters. Mogelijk woonden de eigenaarboeren in een groter huis dan de pachters, maar ze behoorden ontegenzeggelijk tot dezelfde sociale groep.

De halve boeren voeren in hun kielzog. Want het is duidelijk dat de laatsten de hele boeren zoveel mogelijk volgden en zich gedurende de ge-

hele periode met hen identificeerden. Op deze wijze wilden ze zich onderscheiden van de keuters en niet-boeren. Ook zij beschikten in toenemende mate over luxe vervoermiddelen. Ook zij bleven bier drinken en dronken meer wijn dan de keuters en niet-boeren. Ook zij hadden tabaksdozen, gebruikten regelmatig een tafelmes, hadden het servet een decoratieve functie gegeven en woonden soms in zeer grote huizen.

Toch moesten veel halve boeren na 1740 nog even pas op de plaats maken. Zo bezaten ze aanzienlijk minder kachels, klokken en kasten en luxe rijtuigen dan de hele boeren. Zoals in hoofdstuk zes is opgemerkt, ontbeerden bedrijven van de grote halve boeren en kleine hele boeren het schaalvoordeel van de bedrijven van de grote hele boeren, dat bij een extensieve teelt en lage graanprijzen noodzakelijk was. Hun inkomen was te laag. Een deel van hen kwam in de problemen. Het aantal halve boeren, met name het aantal grote halve boeren, nam af. De halve boeren die het wel redden, zullen de aanschaf van nieuwe goederen tot na 1775 uitgesteld hebben. Pas toen de opbrengst per ha vanaf het derde kwart van de 18e eeuw omhoog ging en de prijzen stegen, vooral na 1795, ging het met deze boeren echt beter.

In periode 3 lijken de verschillen tussen hele en halve boeren weer kleiner. Sommige halve boeren en boerinnen hielden het gezinsinkomen met nevenwerkzaamheden op peil, bijvoorbeeld als kastelein of winkelier. Op deze manier konden ze zich een duurder levensstijl permitteren, waarbij ze zich vooral op de hele boeren bleven richten. Maar de verschillen bleven wel bestaan. Want halve boeren hadden in periode 3 geen vloerkleden, nauwelijks porselein, minder schilderijen, minder dure meubels en minder tafellakens.

De sociale afstand tussen de hele en halve boeren enerzijds en de keuters anderzijds was in periode 3 groter dan daarvoor. Mogelijk werd dat veroorzaakt doordat de keuter zich in de loop van de tijd minder boer ging voelen en meer middenstander. Het boerenbedrijf was voor hen in periode 3 van minder betekenis geworden, getuige het afgenomen aantal ploegen, het afgenomen belang van de tabaksbouw en de niet toegenomen rundveestapel. Uit zes van de negen boedelbeschrijvingen van keuters in periode 3 blijken niet-agrarische activiteiten.

De keuters waren niet arm. Het is niet onmogelijk dat sommige keuters de halve boeren in rijkdom overtroffen. Hun huizen waren doorgaans niet klein en het feit dat iedere keuter een kabinet bezat, wijst eveneens op een zekere welstand binnen die groep. Ook hebben we veelvuldig goud en zilver in hun boedels aangetroffen. Toch was hun consumptiepatroon bepaald anders dan dat van de hele en halve boeren. Ze hadden, op enkele uitzonderingen na, geen boerenwagen, noch een chaise. Ze dronken relatief weinig bier en wijn in periode 3, terwijl ze deze dranken in periode 1 en 2 nog veelvuldig tot zich namen. Ze maakten minder of nauwelijks gebruik van het servet en het tafelmes. Ze hadden veel minder tabaksdozen en dergelijke dan de hele en halve boeren. Ze gaven de voor-

keur aan andere meubelstukken, zoals schrijfmeubelen en het ledikant. Kortom, ze maakten bewuste keuzes, waaruit een eigen identiteit naar voren komt. Dat blijkt ook uit het feit dat ze soms wél de dezelfde keuzes maakten als de hele en halve boeren. Zo bezaten de meeste keuters een theeservies, hetgeen op een zekere status wijst. Ook bezaten de keuters in periode 3 gemiddeld evenveel tafellakens als de halve boeren.

De verschillen binnen de groep van niet-boeren lijken groter dan binnen de andere groepen. Een aantal niet-boeren was welgesteld. Ze bezaten goud en zilver, een chiffonnière, een dure klok en een redelijk groot huis. Dat waren de ambachtslieden, de middenstanders en de goed boerende tabakkers onder hen, die deze voorwerpen bezaten. Zij waren mogelijk rijker dan of even rijk als menig keuter.

Toch vormden de niet-boeren als groep heel duidelijk de onderste sociale laag van de samenleving. Ze bezaten nauwelijks theeserviezen, nauwelijks tafellakens, ze gebruikten nauwelijks het servet, het tafelmes of de soeplepel. De klok, de kachel, de kast, het schrijfgerei, het ledikant, de stoel, de tafel enzovoort waren onder hen het minst verspreid. Zij woonden doorgaans in de kleinste huizen. Maar ook maakten zij, ondanks hun beperkte middelen, zoveel mogelijk bewuste keuzes bij de aanschaf van nieuwe goederen. Dat wordt bijvoorbeeld aangetoond door de relatief grote verspreiding van het kabinet onder hen. Hieruit blijkt een zeker groepsgedrag, maar ook een behoefte zich met de hogere sociale lagen te meten.

We kunnen stellen dat de indeling hele boer, halve boer, keuter en niet-boer niet alleen een sociale stratificatie is op basis van economische criteria, maar dat de groepen ook daadwerkelijk verschillende sociale groepen vormden. Het waren groepen die de behoefte voelden zich van elkaar te onderscheiden en dat onder meer via hun materiële cultuur uitten. Het is echter evenzeer duidelijk dat de sociale werkelijkheid gecompliceerder was, dan uit onze vierdeling blijkt.

8. SYNTHESE

Nu we aan het eind van ons betoog zijn gekomen, is het tijd om nog eens in herinnering te brengen waarom we dit onderzoek zijn begonnen. Nadat de agrarische geschiedenis van Nederland in de afgelopen decennia (regiogewijs) steeds beter in kaart is gebracht, werd het ontbreken van een studie over het rivierengebied meer en meer als een gemis ervaren. Ons doel was een deel van deze leemte op te vullen. Niet omdat het bij voorbaat noodzakelijk is om de agrarische geschiedenis van alle gebieden in Nederland aan een onderzoek te onderwerpen, maar vooral omdat het rivierengebied uniek is en een unieke geschiedenis heeft.

Daarbij hebben we ons niet willen beperken tot de geschiedenis van de ‘*cows and ploughs*’, maar was het onze inzet om er een regionale (en regionaliserende) plattelandsstudie (*rural history*) van te maken. Dat wil zeggen, dat we ons niet wilden beperken tot de geschiedenis van de landbouw in engere (of agrarisch-technische) zin, maar dat we ook economische, demografische, sociale, politieke en culturele ontwikkelingen en (bepaalde) verbanden daartussen in kaart wilden brengen. Afbakening in tijd (1650-1850) en van het geografische onderzoeksgebied (de Over-Betuwe) was daarom noodzakelijk.

Het ligt voor de hand om bij een onderzoek naar de agrarische ontwikkelingen in een bepaald gebied de prijsbeweging van agrarische producten op lange termijn als tijds kader te kiezen, temeer omdat we er vanuit zijn gegaan dat de boeren in de Over-Betuwe overwegend marktgericht zullen zijn geweest. Door deze prijsbeweging op lange termijn als leidraad te kiezen, sluiten we bovendien aan bij ander agrarisch-historisch onderzoek, met name bij het onderzoek van de zogenaamde Wageningse school. Tussen 1650 en 1740 verkeerden de prijzen in een neergaande lijn, waarna tot 1817 een stijgende trend zichtbaar werd. Vooral na 1795 stegen de prijzen sterk. In 1817 stortten de prijzen opnieuw in. Pas in de jaren dertig van de 19e eeuw trad er weer een structurele verbetering op. Deze prijsbewegingen, de zogenaamde seculaire trend en na 1817 de Kondratieff, hebben we als zogenaamde *master*-processen beschouwd. Het zijn door de grote massa en op Europees niveau bepaalde, maar in wezen onbedoelde processen, die op hun beurt weer het handelen van veel mensen (in de regio) hebben bepaald.

Het was echter geenszins de bedoeling om in een soort economisch determinisme te vervallen. We wilden de mensen in de Over-Betuwe niet bij voorbaat als slachtoffers (van de prijsbeweging) afficheren, maar onderzoeken of en hoe zij het heft in eigen handen namen. Daartoe hebben we in paragraaf 1.3 een aantal vragen geformuleerd, die we hier nog eens herhalen: hoe wapenden de inwoners van de Over-Betuwe zich tegen economische crises en depressies, in andere woorden: hoe beschermden ze zichzelf tegen de onvoorspelbare economische ontwikkelingen? Hoe kwa-

men ze deze depressies (na 1650 én na 1817) door? In hoeverre wisten de mensen te profiteren van de economische opleving(en)? Grepen ze de hun geboden kansen of hadden ze geen kans? Hoe achterlijk of vooruitstrevend waren de Overbetuwnaren? Welke groepen profiteerden het meest en welke groepen hadden relatief het meest te lijden van een economische opgang respectievelijk neergang?

Uit ons onderzoek is naar voren gekomen dat er in de Over-Betuwe tussen 1650 en 1850 grote veranderingen hebben plaatsgevonden, zowel op agrarisch-technisch als op economisch, demografisch, sociaal, politiek en cultureel terrein. We gaan hier niet al onze bevindingen nog eens samenvatten. Men leze daarvoor de slotbeschouwing van ieder hoofdstuk. We beperken ons tot de hoofdlijnen en zullen slechts proberen de bovenstaande vragen te beantwoorden.

Zoals men weet, werd de seculaire trend bepaald door de spanning tussen de omvang van de bevolking en de voedselproductie. Na 1650 stagneerde de groei van de bevolking in Europa, de graanprijzen daalden diensgevolge. In ons land hield de stagnatie tot ongeveer 1800 aan, in Holland ten noorden van het IJ nam de bevolkingsomvang zelfs sterk af. Welnu, in plaats van dat de bevolkingsgroei in de Over-Betuwe na 1650 eveneens stagneerde of dat het aantal mensen daalde, steeg het aantal inwoners. Tussen 1650 en 1795 was er sprake van een groei van bijna 60%. De Over-Betuwe was zelfs een van de snelste groeiers in het rivierengebied. Na 1800 liepen de ontwikkelingen in de Over-Betuwe en Nederland beter met elkaar in de pas. Tussen 1795 en 1850 nam de bevolking in de Over-Betuwe met ruim 90% toe.

De eerste indruk die we van de ontwikkelingen hadden, was dus positief. Meer inwoners duidt op economische voorspoed, zo zou men kunnen zeggen. Om te kunnen vaststellen welke groepen de bevolkingsgroei in de Over-Betuwe bepaalden, hebben we onderzoek gedaan naar de sociale stratificatie. We ontdekten dat de sociale tegenstellingen, net zoals elders in Oost-Nederland, toenamen in de Over-Betuwe. Kon in 1650 nog bijna 70% van de agrarische beroepsbevolking tot de boeren (dat waren degenen met meer dan drie morgen in gebruik) of paardenhouders gerekend worden, in 1850 behoorde niet meer dan een kwart van de beroepsbevolking tot die bevolkingsgroep. De bevolkingsgroei was dus bepaald door de niet-boeren.

Was er daarom in de Over-Betuwe na 1650 sprake van een toenemende agrarische overbevolking en marginalisering van een groot deel van de inwoners? Nee, want zoals uit ons onderzoek blijkt, namen de bestaansmiddelen binnen de landbouw evenredig toe. Het waren vooral de tabakkers die in aantallen toenamen. Met een klein tabakkersbedrijf kon al een redelijk bestaan opgebouwd worden. Al gauw vonden enkele honderden bewoners van de Over-Betuwe een bestaan in de tabaksteelt. Deze ontwikkeling was direct na 1650 gaande en bereikte omstreeks 1720 haar hoogte-

punt. Ook op de grote boerenbedrijven was meer werk voorhanden, omdat de bedrijfsvoering aanvankelijk geïntensiveerd werd. Voeg daarbij, dat de graanprijzen (en dus ook de prijzen van de eerste levensbehoeften) daalden en de lonen niet, dan kunnen we de periode tussen 1650 en 1720 niet als een slechte tijd bestempelen voor de lagere sociale lagen van de plattelandsbevolking.

Ons onderzoek naar de bestaansmiddelen in de Over-Betuwe heeft ook het inzicht in de beroepsstructuur vergroot. Opvallend is de belangrijke plaats die de landbouw in dit gebied innam. Ruim 70 tot 80% van de beroepsbevolking werkte in de landbouw, ook in eerste helft van de 19e eeuw. Deze percentages komen ongeveer overeen met het percentage van omstreeks 1750 in de 'zuiver agrarische kerspels' op de Veluwe (= 75%). Maar elders op de Veluwe was het percentage lager. Ook in andere zandgebieden zoals de (wel als 'peasantesk' aangeduide) gewesten Overijssel en Drenthe, werkten minder mensen in de landbouw dan in de marktgerichte Over-Betuwe. Kijken we naar het platteland van Noord-Holland, waar de gecommmercialiseerde landbouw overheerste, dan zien we dat daar in 1811 iets meer dan 50% van de beroepsbevolking in de landbouw werkte. Omstreeks 1750 werkte slechts 40% van de beroepsbevolking in de Republiek in de landbouw.

Hoe zijn de verschillen (tussen de Over-Betuwe en de andere gebieden in de Republiek) te verklaren? Hoe kan het, dat in een marktgericht gebied als de Over-Betuwe de beroepsbevolking veel minder gespecialiseerd lijkt dan die in andere gebieden met een gecommmercialiseerde landbouw en zelfs in vergelijking met de beroepsbevolking in gebieden die veel minder op de markt gericht waren?

We vragen ons af of de verschillen wel hebben bestaan of altijd zo groot zijn geweest. Kijken we naar de beroepsdifferentiatie (of het verzorgingspatroon) in de Over-Betuwe, dan zien we dat alle beroepen voor het goed functioneren van deze plattelandssamenleving aanwezig waren. Daarin deed het gebied niet onder voor welk plattelandsg gebied in de Republiek dan ook. De beroepsspecialisatie in de Over-Betuwe was daarentegen inderdaad gering. Veel mensen oefenden meer dan één beroep uit en binnen één huishouden werden meerdere beroepen gecombineerd. Toen de tabaksbouw opkwam, nam de specialisatie verder af: de schoolmeester, de schoenmaker, de metselaar enzovoort gingen tabakken. Veel mensen werkten dus binnen én buiten de landbouw.

Het tegelijkertijd hebben van meer dan één beroep, behoorde ons inziens tot de overlevingsstrategieën van veel inwoners van de Over-Betuwe en waarschijnlijk ook van een groot aantal bewoners van andere gebieden. Juist in een marktgerichte samenleving, waarin de economische ontwikkelingen volkomen onvoorspelbaar waren, zullen maar weinig mensen (langdurig) één beroep uitgeoefend hebben. Men deed aan risicospreiding. We kunnen de Over-Betuwe om die reden echter niet minder modern noemen dan de andere gebieden in de Republiek. Integendeel, de

geringe beroepsspecialisatie was mede een gevolg van de moderniteit (ofwel de sterke marktgerichtheid) van het gebied. Ons inziens was een verregaande beroepsdifferentiatie eerder kenmerkend voor de volkshuishouding van de Republiek (in ieder geval van het oosten) dan een verregaande beroepsspecialisatie.

Ook voor de grote boeren was risicospreiding een belangrijk uitgangspunt. Dat blijkt uit hun bedrijfsvoering. Zij verbouwden niet alleen granen (met name tarwe en wintergerst) en oliezaden voor de markt, maar fokten daarvoor ook paarden (op) en deden aan vetweiderij van runderen. Deze laatste twee bedrijfsonderdelen waren (bij tijd en wijle) van groot belang. Sommige boeren hielden daarnaast nog grote kudden schapen en teelden fruit. Doordat de akkerbouw vrij extensief werd bedreven, werden de boeren in staat gesteld hun aandacht ook op andere bedrijfs-onderdelen te richten. Dat de bedrijfsvoering extensief was, blijkt uit het feit dat de boeren in het rivierengebied niet zoals in Zeeland het onkruid bestreden door zorgvuldig te wieden, maar vooral door veelvuldig te braken. Dat was een doorn in het oog van veel tijdgenoten, die deze methode als achterlijk bestempelden. De boeren in het rivierengebied hadden echter geen keus, want de bodem was in het voorjaar veelal nog te nat om te kunnen wieden. Pas in de 20e eeuw werden bodem- en waterstaatkundige omstandigheden echt verbeterd.

Het gemengde bedrijf maakte de boeren flexibel. Zij hadden kennis van zowel de akkerbouw als de veehouderij. Als de markt veranderde, werd de bedrijfsvoering snel aangepast. Zo werd na 1720, toen de prijzen van graan een dieptepunt bereikten, een kwart van het bouwland omgezet in grasland en werden de paarden- en de rundveehouderij uitgebreid. De bedrijfsvoering werd geëxtensieerd, omdat de loonkosten gelijk bleven. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit de snelle introductie in die tijd van de wanmolen. Uitbreiding en inkrimping van de veehouderij gebeurden waarschijnlijk verschillende keren. Ook binnen de akkerbouw werden de accenten verlegd als de markt daar om vroeg, maar tarwe bleef de gehele onderzoeksperiode het belangrijkste gewas. Uit ons onderzoek is gebleken hoe rationeel en ondernemend de boeren waren en hoe goed zij wisten in te spelen op de veranderende omstandigheden.

De mogelijkheden om de bedrijfsvorm aan te passen, waren natuurlijk niet onbegrensd. De extensieve bedrijfsvoering kon niet losgelaten worden, zolang de waterhuishoudkundige omstandigheden niet verbeterden. En men kon niet ongestraft grasland omzetten in bouwland. Ten eerste omdat veel grond dat als grasland werd gebruikt ongeschikt was voor bouwland en ten tweede omdat de mestvoorziening niet in gevaar mocht komen. Ook de vruchtbare uiterwaarden waren alleen geschikt voor grasland. Het gemengde bedrijf was de enig mogelijke bedrijfsvorm, zo zou men kunnen zeggen. Dat neemt niet weg, dat de behoefte aan risicospreiding een belangrijke rol speelde bij de bedrijfsvoering.

Veel grote boeren verpachtten ook nog wat tabaksland. De geldelijke

opbrengst per ha van dit arbeidsintensief gewas was hoog. Omdat de hele of halve boer het tabaksland doorgaans in halfpacht verhuurde, was de helft van de oogst voor hem. Hij deelde het risico en de opbrengst dus met de tabakker. Met deze opbrengst kon hij het verlies aan inkomen (als gevolg van de dalende graanprijzen) gedeeltelijk compenseren. Ook voor de tabakker was deelpacht aantrekkelijk. Het feit dat tabakkers wat land in deelpacht konden huren, waarbij de boer ook wat kosten voor zijn rekening nam, heeft de opkomst van tabak gestimuleerd. Overigens waren veel tabakkers eigenaar van hun grond.

Deelpacht was niet de belangrijkste pachtvorm in de Over-Betuwe. De meeste boeren in de Over-Betuwe pachtten hun bedrijf van adellijke en burgerlijke grondeigenaren en van diverse instellingen en betaalden hun pacht jaarlijks in geld. Meer dan driekwart van de grond werd gepacht. Pas na 1700 trad hierin een verschuiving op en nam het grondbezit onder met name de grote boeren toe. Dat deze boeren tot aan het begin van de 18e eeuw geen pogingen deden de grond te kopen en dat velen dat na dien nog niet deden, zou ook ingegeven kunnen zijn door de behoefte aan risicospreiding. Want het was ons inziens niet zo, dat de pachters in de Over-Betuwe er per definitie slechter aan toe waren dan de boeren die eigenaar waren van hun bedrijf. Integendeel, pachten was in velerlei opzichten gunstiger dan kopen. Hoewel ons inziens niet de pachtverhoudingen of de maatschappelijke productieverhoudingen bepalend waren voor de ontwikkelingen in de Over-Betuwe, maar de ontwikkelingen op de markt, zijn de specifieke pachtverhoudingen in het gebied en de veranderingen daarin wel van groot belang geweest voor de ontwikkelingen.

De grondeigenaar en de pachter vormden een soort joint-venture. Het was in beider belang dat het bedrijf goed werd beheerd en gecontinueerd. Waarschijnlijk is het feit dat de zeer grote bedrijven (met meer dan 40 ha) zich zo goed wisten te handhaven mede te danken aan de pachtverhoudingen. De grote boeren genoten het schaalvoordeel dat bij de kenmerkende extensieve landbouw van de Over-Betuwe van belang was. De verpachters zullen dat ingezien hebben en zo veel mogelijk voorkomen hebben dat de grote bedrijven werden gesplitst. Veel pachters hebben bovendien menige crises overleefd (economisch of anderszins) dankzij de hulp van de verpachter. Met name gedurende de neergaande seculaire trend (en tijdens de Franse inval in 1672) hebben de pachters veel hulp ontvangen.

De continuïteit op de pachtersbedrijven was groot. Pachters werden doorgaans (drie van de vier keer) opgevolgd door familieleden. De boeren waren daardoor bereid te investeren in het bedrijf. Ze konden de bedrijfsvoering bovendien zonder al te veel (door de verpachter opgeworpen) belemmeringen aanpassen aan de veranderende omstandigheden. Tijdens de neergaande seculaire trend, lijkt de positie van de pachters nog beter. De pacht prijzen daalden en waarschijnlijk werden veel grondlasten door de verpachters overgenomen. De boeren werden na 1650 niet

gemengeld door de scharende beweging van stijgende kosten en dalende prijzen.

Opvallend is, dat de gemiddelde pacht prijs van grote bouwingen al na 1690 niet meer noemenswaardig daalde, terwijl de daling elders tot 1750 doorging. De pacht prijzen reageerden dus nauwelijks toen de graan prijzen na 1720 het dieptepunt bereikten en dat is opvallend in een gebied waar de graanbouw zo'n belangrijk bedrijfsonderdeel was. Waarschijnlijk ging het de grote boerenbedrijven, dankzij de succesvolle uitbreiding van de paardenfokkerij en de rundveehouderij toch nog redelijk voor de wind. In die tijd zien we dan ook voor het eerst dat boeren hun bedrijf kochten. Ze kregen kennelijk steeds meer vertrouwen in de toekomst.

We mogen concluderen dat veel boeren en andere inwoners in de Over-Betuwe zich, dankzij hun vermogen zich aan te passen aan de veranderende omstandigheden, redelijk wisten te handhaven gedurende de neergaande seculaire trend. Hierbij speelde het aspect van de risicospreiding, met name de specifieke pachtverhoudingen, een belangrijke rol. Het negatieve beeld van de agrarische ontwikkelingen gedurende de periode 1650-1740 dat uit de literatuur naar voren komt, lijkt niet van toepassing op de ontwikkelingen in de Over-Betuwe. Alleen de boeren met een bedrijf met een omvang tussen 30 tot 40 ha deden het veel minder goed dan de zeer grote en de bedrijven met minder dan 30 ha. Zij ontbeerden het schaalvoordeel van de grote bedrijven. Zij waren te klein voor de extensieve graanteelt en te groot voor de intensieve teelt van tabak. Bovendien was zo'n bedrijf te groot om er andere werkzaamheden naast te doen.

Ook is het waarschijnlijk, dat de tabakkers het tussen 1720 en 1750 moeilijker kregen, omdat ook de tabaksbouw in een crisis verkeerde. En er zal voor arbeiders in die tijd minder werk voorhanden geweest zijn, omdat de grote boeren hun bedrijfsvoering extensiveerden. Maar aangezien de graanprijzen erg laag waren, zal de daling van hun reële inkomen meevallen zijn.

In de jaren rond 1750 vond een heuse omslag plaats. De graanprijzen stegen op lange termijn. We zien dat de boeren de bedrijfsvoering als gevolg daarvan opnieuw aanpasten en zich weer meer op de akkerbouw gingen toelekken (grasland werd omgezet in bouwland). De ontwikkelingen op de markt nodigden de boeren uit ook allerlei verbeteringen in de bedrijfsvoering aan te brengen. De boeren grepen de kansen die de markt hun bood. Klaver werd geïntroduceerd, de veestapel werd verder uitgebreid, de mestvoorziening werd verbeterd, het rotatiesysteem aangepast en de braak werd aanzienlijk teruggebracht. De productiviteit nam toe. Dat de boeren in het rivierengebied en met name die in de Over-Betuwe achterlijk en traditioneel waren, zoals veel 19e eeuwse deskundigen schreven, was dan ook een onjuiste waarneming.

Het ging de grote boeren erg goed na 1750. Vooral na 1795 toen de

prijzen ongekende hoogten bereikten. De Franse tijd was, afgezien mis-schien van de eerste paar maanden na de inval van de Franse troepen, een gouden tijd voor de grote boeren. Ze kochten steeds meer grond. Hun grondbezit bereikte in die tijd een hoogtepunt. Met de andere groepen, met name de arbeiders en de tabakkers ging het minder goed. De lonen stegen niet (hetgeen in het voordeel van de grote boeren was) en met de tabaksbouw ging het niet echt goed. Het reële inkomen van arbeiders en tabakkers zal tussen 1740/50 en 1817 achteruit gegaan zijn.

De prijsval na 1817 gooide roet in het eten van de grote boeren. Veel eigenaarboeren, waarschijnlijk vooral degenen die kort voor 1817 het bedrijf hadden gekocht, kwamen in de problemen. Toen de grondlasten medio jaren twintig sterk werden verhoogd en de prijzen het laagst waren, was de ramp compleet. Een aantal boeren moest het bedrijf verkopen en bleef met schulden achter. Pachters vroegen uitstel van betaling, kregen die en konden veelal op het bedrijf blijven zitten. Soms werden de grondlasten door de verpachter overgenomen, zoals eerder ook wel gebeurd was. De lagere sociale groepen profiteerden echter van de lage prijzen.

De ramp voor de boeren was van relatief korte duur. In de jaren dertig van de 19e eeuw waren de graanprijzen in het algemeen al weer een stuk hoger dan in het decennium daarvoor. De boeren reageerden bovendien opnieuw snel op de veranderende omstandigheden. Net zoals honderd jaar daarvoor werd de veehouderij uitgebreid. De prijzen van de veehouderijproducten hielden zich beter, omdat de vraag uit het buitenland aantrok. De veestapel werd groter. De mestvoorziening werd beter. De braak kon nog verder teruggebracht worden. De eenzijdige graanteelt werd losgelaten. Het areaal wintergerst maakte plaats voor aardappelen. Deze verbeteringen waren mogelijk, zonder dat er meer inzet van arbeid nodig was. De conclusie, dat de arbeidsproductiviteit toenam, lijkt dan ook gerechtvaardigd. Toen de tabaksbouw ook uitgebreid kon worden, was de crisis snel vergeten. Ook de jaren na 1830 moet een zeer goede tijd zijn geweest voor de inwoners van het gebied.

De omslag na 1740/50 was ook te zien aan de ontwikkeling van de materiële cultuur. De welvaart nam, gemeten aan het goederenbezit, aanzienlijk toe. Nieuwe meubels, luxe vervoermiddelen, dure klokken, fraaie vloerkleden, veraangenaamden het leven van de Overbetuwenaren. De woningen werden groter en luxueuzer, het aantal kamers werd uitgebreid. Men schafte kachels aan en verbeterde de verlichting. Kortom het huiselijk comfort of de huiselijkheid nam toe. De crisis van 1817, bracht daar geen verandering in, hetgeen een aanwijzing is dat boeren in staat waren gebleken de nadelige gevolgen van deze crisis snel te pareren. De toenemende huiselijkheid, die door sommige historici vooral wordt verbonden aan het 19e eeuwse beschavingsoffensief en de economische opleving in de jaren veertig van de 19e eeuw, is ons inziens eerder een gevolg van de economische opleving van na 1740/50.

Wat hebben de hierboven beschreven ontwikkelingen de afzonderlijke groepen gebracht? In de eerste plaats kunnen we zeggen dat tussen 1650 en 1850 een duidelijk proces van elitevorming heeft plaatsgevonden. Zoals we weten, konden de boeren met meer dan 40 ha (de grote hele boeren) zich zeer goed handhaven. Omstreeks 1810 hadden de gezamenlijke grote hele boeren evenveel grond in gebruik als in 1650. De zogenaamde subtop, zeg maar de kleine hele boeren en de grote halve boeren (30-40 ha) had omstreeks 1820 veel minder grond in gebruik dan in 1650. Zij waren in aantal afgenomen, vooral tussen 1650 en 1750. Het aantal kleinere bedrijven (kleine halve boeren en de keuters) alsmede het aantal tabakkers en arbeiders nam daarentegen sterk toe. Het aantal zeer grote boeren was een relatief kleine groep geworden.

Deze grote boeren werden in toenemende mate eigenaar van hun bedrijf. Daardoor nam de sociale mobiliteit af, omdat de grondmarkt minder flexibel werd. Het toegenomen grondbezit gaf de grote boeren niet alleen meer status, maar ook meer politieke invloed. Aan de economische voorspoed van de grote boeren, kunnen we waarschijnlijk een proces van toenemende politieke bewustwording binnen deze groep verbinden. Het is niet onwaarschijnlijk dat de grote boeren om redenen van status en meer politieke invloed grond kochten.

Politieke invloed was vóór 1795 gebaseerd op grondbezit, maar vooral op afkomst. Omdat de grote boeren aanvankelijk vooral pachters waren, hadden ze weinig politieke zeggenschap. Het was theoretisch mogelijk dat een hele boer, die alle door hem gebruikte grond pachtte, geen toegang had tot de geërfdenvergadering, maar een keuter met een paar morgen in eigendom wel. In de praktijk zal elke hele boer wel wat grond in eigendom hebben gehad, maar zijn politieke macht was niet veel groter dan die van de keuter. Gezien het feit dat iedere grondbezitter (arbeider, smid, kleermaker, keuter en hele boer was) buurmeester kon worden, wijst erop dat de samenleving weinig gepolariseerd was. Hoewel de bedrijven sterk in grootte verschilden, stond de hele boer aanvankelijk niet ver af van de keuters en andere inwoners van de Over-Betuwe.

Op dorpsniveau kregen de grote boeren door hun toenemende grondbezit steeds meer in de melk te brokkelen, hoewel het buurmeesterschap voor iedere grondbezitter (groot en klein) tot in de 19e eeuw open bleef. Ook anderszins nam de polarisatie toe. Omdat de bevolking groeide, nam ongetwijfeld ook het aantal mensen dat geen grond bezat toe. Het aantal mensen dat de geërfdenvergadering niet mocht bijwonen groeide dus ook, evenals het aantal mensen dat geen buurmeester kon worden.

Op ambtsniveau hadden de grote boereigenaars tot 1795 nog nauwelijks iets te vertellen, hoewel het dorpsbestuur zeker niet zonder invloed was op het beleidsterrein van het ambt. Waarschijnlijk kregen de grote boeren wel de mooiste baantjes (schout, onderschout, kerkmeester) van het ambtsbestuur toebedeeld. Het waren de adellijke heren en stedegezanten uit Arnhem en Nijmegen die samen met de ambtman annex dijk-

graaf annex richter de dienst uitmaakten.

Na 1795 was afkomst van minder belang om politieke invloed te kunnen verwerven. Grondbezit was het voornaamste criterium geworden voor politieke invloed in alle bestuurlijke lagen, het nieuwe gemeentebestuur inclusief. Politieke macht werd via stemrecht (census) of door het bekleden van politieke functies verkregen. Het jaar 1795 mogen we, ondanks pogingen tot restauratie daarna, duiden als het jaar waarin de boeren in de Over-Betuwe, dankzij hun toegenomen grondbezit, hun macht vestigden, waarbij bovendien de katholieken veel meer invloed kregen. Voor een streek waarin de bevolking voornamelijk katholiek was, moet dit laatste van grote betekenis geweest zijn. Het waren waarschijnlijk vooral de grote boeren die het voor het zeggen kregen. Pas na 1945 brokkelde de boerenmacht weer langzaam af.¹

Als we naar de materiële cultuur in de Over-Betuwe tussen 1670-1740 kijken, wordt bevestigd dat de samenleving toen weinig gepolariseerd was. De hele boeren onderscheidden zich slechts in beperkte mate door hun materiële bezittingen en door hun eet- en drinkgewoonten. Na 1740 zien we de verschillen toenemen, waarbij het opvallend is hoe snel de welvaart van deze groep toenam. In het tweede kwart van de 19e eeuw waren de verschillen nog duidelijker. Met de halve boeren in hun kielzog, gedroegen de hele boeren (eigenaarboeren én pachters) zich steeds meer als een elite.

Uit de materiële cultuur van de door ons onderscheiden laagste sociale groepen, de zogenaamde niet-boeren of niet-paardenhouders, blijkt dat armoede onder hen niet altijd troef was. In hoeverre deze groep representatief is voor de laagste sociale groepen in de over-Betuwe, is onzeker. Ons inziens blijkt hier echter uit, dat onder meer dankzij de tabaksteelt (en later aardappelen) de welvaart van de laagste sociale lagen redelijk was. Dat komt overeen met ons beeld van een groeiend aantal mensen (waaronder veel arbeiders) dat na 1650 een min of meer zelfstandig bestaan in de landbouw kon opbouwen. Dat neemt niet weg dat de arbeiders/tabakkers het op gezette tijden, met name tussen 1795 en 1817, zeer moeilijk hadden. Maar ons inziens ging de bevolkingsgroei gepaard met een toenemende sociale polarisatie en niet met een groeiende proletarisering.

Tot slot nog dit. We hebben gezien hoe de mensen in de Over-Betuwe onder invloed van de omstandigheden vorm hebben gegeven aan hun bestaan. We willen echter nog eens herhalen wat we aan het begin van dit boek hebben geschreven. Het waren de inwoners van de Over-Betuwe die de geschiedenis van de streek uiteindelijk hebben bepaald. Zonder hen zou het gebied geen geschiedenis hebben gehad. Zij hebben geschiedenis gemaakt.

SUMMARY

BIJLAGEN

NOTEN

ARCHIEVEN

AANGEHAALDE LITERATUUR

PLAATSNAMENREGISTER

SUMMARY

AGRARIAN HISTORY OF OVER-BETUWE 1650-1850

This book deals with agrarian change in Over-Betuwe during the period 1650-1850. Over-Betuwe is situated in the eastern part of the northern Netherlands between the Rijn and Waal rivers. The starting-point of this book was the assumption that agriculture in Over-Betuwe was market-orientated in the seventeenth century and onwards. It is well-known that the economy of the northern Netherlands, not only the coastal, but also the inland provinces, was defined by occupational differentiation and market relations at this time. The markets of the cities of Arnhem and Nijmegen were close to Over-Betuwe. The biggest market in the Dutch Republic, the Province of Holland (with cities like Amsterdam, Rotterdam, Leiden, Delft and Dordrecht), was, thanks to the good infrastructure, within easy reach. Costs of transportation for products from Over-Betuwe were relatively low.

Therefore the line of approach of the agrarian changes in Over-Betuwe was the developments on the market. These developments (the increasing or decreasing tension between demand and supply) can be illustrated by price movements. In this research the long-term price trend, the so-called secular trend, is particularly relevant. This trend was a product of international market activities and reflects the behaviour of numerous individuals in innumerable transactions. Because the demand for basic foodstuffs (grains) is inelastic, the general course of the grain prices was determined by population growth or decline. Population growth increased the demand for (and prices of) grain more than the demand for (and prices of) other products. Therefore the development of the long-term grain prices is a good indicator for the agrarian development in Over-Betuwe, where the farmers mainly produced grain.

The period between 1650/60 and 1740/50 is often called an era of contraction or depression (declining population and prices) and the years between 1740/50 and 1817, an era of expansion. After 1817 a period of depression began again. This decline lasted until 1849. However, this was not a secular depression, but the falling line of the economic cycle known as the Kondratieff. Although the Kondratieff was/is not determined by the tension between the size of the population (which actually increased after 1817) and the production of grain, during the recessions of this long wave, agriculture, as a rule, suffers long depressions too.

These trends formed a useful and important framework for the research. However, it was not the intention to fall into a sort of determinism, reducing the inhabitants of Over-Betuwe to victims of the market. On the contrary this thesis is about the efforts of farmers and other residents of Over-Betuwe to try and survive during economic depressions and to try

and take advantage of economic upsurge.

In this context, attention is paid to rent practices and to the relations between landowners and tenants. Examination of rent practices was relevant, because round 1650 over 80% of the land in the region was rented by farmers. In the nineteenth century more than 50% of the land was still rented. An important question was how landowners treated their tenants, especially during times of (economic) crisis. How weak was the position of tenants in times of economic upsurge?

In 1650 almost 50% of the land was owned by the nobility or by citizen from Arnhem and Nijmegen. Almost 25% was owned by institutions, like orphanages, nursing homes and former convents. Farmers owned the rest. It is striking that large farmers (with more than 40 ha in use) possessed only 2% of the total surface of land owned by farmers. Most land-owning farmers had a relatively small farm. Large farmers were chiefly tenants. But this changed. Research showed that large farmers were mainly responsible for the shift in property relations in Over-Betuwe between 1650 and 1850. After 1700 they started to buy the land they used. This meant that farmers' property had increased to almost 45% of the land at the beginning of the nineteenth century.

Most of the land (more than 90%) was let for money. Every year between 11th of November and Christmas, tenants had to pay the rent. Because the amounts of rent for large farms were very high, probably most tenants did not pay it at once but in several smaller amounts. As well as money, some farmers had to pay annually in kind (like chickens or butter). Farms were usually let for terms of six years; pastures from the 22th of February and arable land (with farmhouse and barns) from the first day of May. Both parties could normally cancel the lease after three years, but sometimes only the landowner had this privilege. At the end of the term the tenant had to ask and negotiate for another term of six years.

Although landlords always had the right to let the farm through a public (Dutch) auction, most farms were leased in private to the current tenant for another term. Sometimes tenant and landlord did not come to an agreement. In that case the landlord often tried to enforce an agreement by threatening to auction the lease. Most disagreements were about the amount of rent the tenant had to pay. It is not surprising that threats (to auction the lease) were mainly effective in times of economic upsurge. In these times, tenants were more often willing to pay the price the landlord asked. So in times of economic upsurge (1750-1817) the rent rose too. During economic decline (1650-1740 and after 1817) the rent went down, in spite of the regular (threats of) public auction of leases.

Most farmers were never sure of another term, but they and their families usually rented the same farm for several terms in succession. Often the prolongation of the lease seemed to be a formality and the conditions (except the price) were usually not changed. A farmer often rented the farm until his death. Three times out of four he was succeeded by his

widow, son, daughter or another member of the family.

It is clear that landlords preferred to extend the leases. Probably, in the first place simply because they were content with the tenant. But they also had an interest in guaranteeing the continuity of the farm. When a farmer and his family could more or less count on another term, it was more likely that they would manage the farm well.

To bring about continuity, landlords were willing to make concessions. This was especially true in times of economic depressions, or in 'wet' years like 1650 when it rained so long that the harvest was ruined, or in years when mice ate the grain, or during cattle plagues (1713-20; 1744-65; 1768-86). During times of war (1672-74, 1795) and also when land was flooded, landlords were even very helpful. Many tenant-farmers survived many crises (economic or not) thanks to their landlords.

Landlords were flexible in applying the tenures. Normally (at least according to the leases) tenants had to indicate a guarantee, but in the second half of the seventeenth century and in the first half of the eighteenth, many tenants failed to find one. However, these tenants were not (always) expelled from the farms and their leases were often continued. Also, although the conversion of pasture into arable land was usually forbidden, during times of cattle plague some landlords gave permission to do so. During the period 1720-1820 there was even a very important shift in the pasture – arable land ratio caused by the economic developments. And although most leases explicitly stipulated that no help was to be expected from the landlords in cases of a mouse plague or after heavy rain, in practice the tenants were regularly assisted by the landowners when this happened.

Often the tenants could not pay the rent (in time). Sometimes they were not able to pay their rent for more than two years. Although the Old Regional Law (*Gereformeerde Landt-rechten van de vier Boven-Ampten des Nymeeghschen Quartiers*) stipulated that landlords were allowed to intervene when the tenants had not paid more than two terms, some landlords did not even intervene after four or five terms of rent arrears. The landlords turned out to be rather flexible with payments of rent.

Rent arrears was the rule rather than the exception. When they became too large, landlord and tenant tried to come to an agreement about payment. Sometimes debts were converted into loans, sometimes the tenant was exempted from paying one or two terms. Sometimes money-rent was temporarily converted into share-cropping, sometimes landlords lowered the rent. Between 1650 and 1690 and after 1817 the rent was lowered regularly. It seems that in times of economic depressions the landlord took over the payment of several land taxes from the tenants.

At times the helpfulness of the landlords even looks like charity. In January 1795, the French invaded the Netherlands. They destroyed farmhouses, barns and the grain in the fields. They took away horses, carts, wagons and cattle. A lot of farmers were in distress. Shortly after the in-

vasion of the French in Over-Betuwe, Geurt Peters, tenant of a large farm in Elden, told the landowner that he was ruined and that he could no longer pay the rent. Moreover he had lost two sons and his wife. The owners remitted two terms of his rent. Even more important was that the rent was not raised until 1815, whereas the price of grain doubled in 1795 and most tenants soon had to pay much more rent (a tripling of the rent was no exception). In 1815, Geurt Peters paid the same amount of annual rent (330 guilders) as in 1795. When he left the farm in 1815, it was leased by public auction and rent rose at once to 1,000 guilders per annum.

In 1817, the grain prices suddenly dropped sharply. Round 1825, the prices reached their lowest point. At the same time the land taxes rose. Many farmers, especially those who had recently bought their farms, were desperate. They could no longer pay (off) the mortgage or the interest, and had to sell the farm. Most tenants however, survived this crisis and remained on their farm.

It might be concluded that the position of the tenant was rather strong. Nevertheless, farmers were sometimes expelled from the farm, for example because their debt was too high or just because they were in conflict with the landowner. Landowners were mostly (though not always) very reasonable, but they were also businesslike. They did not hesitate to use their position if they considered that to be inevitable, but the tenants were certainly not defenseless.

Although the proportion of land owned by farmers increased after 1700, many preferred to remain tenants. Buying land was not without risks. The economy was unpredictable and nature very capricious. Not every large farmer had the courage to buy a farm. There was no government or insurance company to help him when things went wrong. Besides, many farmers needed a loan to finance the purchase of land, and borrowing money was not free.

In our opinion the aspect of risk-sharing was an important reason for many farmers renting a farm instead of buying one. This was also the reason for many smallholders and labourers in Over-Betuwe becoming sharecroppers after 1650, and renting a small plot of land on which they could cultivate a new crop: tobacco. So many smallholders and labourers shared the risks (and the yields) of this crop with the landlords, mostly large farmers. This form of rent allowed the smallholders and farmers to be less afraid to take the risks of introducing this crop. The cultivation of tobacco increased rapidly after 1650. In the beginning of the nineteenth century 50% of the households in Over-Betuwe still cultivated tobacco.

Before the twentieth century the economy of Over-Betuwe was one of risk-sharing. Not only because many people shared the risks of farming with the landowners, but also because people often had more than one occupation. Research on the occupational structure of Over-Betuwe showed that, although the economy of Over-Betuwe was defined by market relations, specialization of the labour force was limited. Tailors, shoe-

makers, smiths, carpenters, shopkeepers, barkeepers and even some schoolmasters were also smallholders or farmers. They and their wives and children kept a few cows, sheep and pigs and cultivated tobacco, potatoes and other crops. Many people in the region worked both inside and outside agriculture. Only those with more than 30 or 40 hectares were mainly farmer. But these large farmers were not specialized either. Therefore they could easily change their management if the market changed.

Round 1650, Over-Betuwe was a grain-growing area. The most important crops were wheat, barley, rye and oats (almost 80% of the arable land was sown with grain). These crops were inevitably alternated with peas, beans and coleseed. More than half of the farmland was arable. Furthermore horse and cattle breeding and feeding were important sources of income in this area.

Farmwork was complicated by the characteristic physical and geographical circumstances of the river clay area. A serious problem was the seepage water (i.e. groundwater that came to the surface behind the dikes because of the pressure of the river, especially at high water level during winter and spring). These circumstances gave weeds the opportunity to thrive. Therefore the growing of the crops was seriously hampered. As a result, the crop yields were relatively low in Over-Betuwe. In the eighteenth century, the average yield from one hectare of grain in Over-Betuwe was about 50% below the average yield per hectare in the clay-provinces of Zeeland and Groningen. Another problem were the large basins with impenetrable and heavy clay. This land was usually very wet during winter and spring and often too dry during summer, and therefore unsuitable for arable land. Even the grass on this land was of poor quality and filthy with weeds.

Because of the low yields, nineteenth century experts on agriculture believed that the farmers in Over-Betuwe were quite traditional and their management poor. These experts pointed towards the labour-intensive methods of the farmers in Zeeland. There the weeds were carefully pulled out. Why did the farmers in Over-Betuwe not do the same, they wondered.

However, these contemporary experts were not comparing like with like. The circumstances in Over-Betuwe were different from those in Zeeland and Groningen. Drainage problems were more serious. So it was almost impossible to fight the weeds, as the land was too wet. Farmers in Over-Betuwe chose for a more labour-extensive approach. Their solution was to allow the land to lie fallow more often. During the fallow period the farmers ploughed the land several times as a remedy against weeds. More than 20% of the arable land lay fallow round 1750. Labour costs were therefore much lower than those of farmers in the other clay areas. Another reason for leaving the land fallow and plough it, was, to restore the fertility of the soil, because there was a shortage of manure.

In our opinion the management was not poor but rational and the far-

mers in Over-Betuwe were not traditional at all. Between 1650 and 1850 agriculture in Over-Betuwe changed dramatically. The declining prices after 1650 forced the farmers to adjust the management. Especially between 1720 and 1750 this was considerable. After 1750, when prices increased, farmers seized their opportunities and after 1817 they changed direction again. It is surprising how fast and effectively they responded to long-term developments on the market.

Shortly after 1650 tobacco was introduced in Over-Betuwe. The growing demand in Europe and the relatively high prices of this new crop led to a rapid increase in its cultivation. This labour-intensive crop was mainly cultivated by smallholders and agricultural labourers with a small plot of land. The gross money-yield of one hectare of tobacco was comparable to the earnings of two labourers per year. The means of existence were growing, so the population could grow too. Hundreds of people were cultivating tobacco in the nineteenth century. Not only the smallholders and labourers profited from this development, but many large farmers also took advantage of it. A lot of tobacco was cultivated by sharecroppers, who rented their land from the large farmers. In return, the latter received half the harvest. The large farmers probably played an important part in the emergence of this crop. Thanks to the tobacco many large farmers could partially compensate their falling income.

Another adjustment to the changing market was the increase in the area under barley (this area almost doubled) mainly at the expense in the area under oats. Barley was, like wheat, mainly sold in the Province of Holland. Oats was usually grown as fodder for the horses of the farmer. The money-yield per hectare of barley was much higher than of oats. Although barley was more labour-intensive, it is to be expected that the net-proceeds of one hectare of barley was higher than that of oats. Horses were probably more and more fed with beans.

But these changes were not enough. Prices reached their lowest point after 1720, but wages did not decline. Land with the lowest yields per hectare was no longer profitable. Farmers had to reduce the labour costs. So in the following decades they turned 25% of the arable land into pasture. It was mainly the area of oats that was reduced. At the same time the farmers expanded the horse breeding and cattle breeding, because the demand for these animals increased. The demand for horses rose as the army of the Dutch Republic expanded considerably with a new conflict between the Republic and France. The demand for cattle increased because the import of cattle from abroad was restricted through a levy. These adjustments paid rich rewards and this found expression in the development of land rents. In the provinces of Holland and Friesland the rent reached its nadir round 1750, whereas in Over-Betuwe the rent did no longer fall after 1690/1700. The large farmers did well, and bought their land. Labourers had less work, all the more because the demand for tobacco dropped. This development was softened by relatively low prices.

After 1740/50 circumstances changed. Grain prices rose, but wages did not. The farmers seized their opportunities. Arable land was no longer converted into grassland, on the contrary, grassland was converted into arable land again. Round 1820 the arable – pasture ratio was the same as in 1720. Because the horse breeding and cattle breeding was expanding at the same time, farmers introduced clover as a foddercrop. Clover could also be used as green manure, thus improving the supply of fertilizer. Moreover the weeds had, thanks to this crop, less chance of growing.

Another new crop was potatoes. After the reluctant introduction in the first half of the eighteenth century, the area under potatoes increased after 1770. Clover and potatoes improved the crop rotation. The increase in fertilizer reduced the area left fallow. As a result yield per hectare and the total agricultural production increased. The period between 1795 and 1817, when the grain prices doubled, must have been a golden era for the large farmers. However the labourers and smallholders suffered under the high prices. Furthermore the demand for tobacco was low. The real income of agricultural labourers and smallholders was relatively low too and the social polarization increased.

The crisis of 1817 and the following depression were a great blow. Although most tenants were better off than the owner-occupier, probably most farmers survived this crisis because they reacted adequately. Breeding and feeding were expanded further, because prices for horses and cattle developed relatively better than that for grain. The demand of cattle from abroad (initially from France and Prussia and later from England) rose considerably.

Also arable farming changed. Because of the low grain prices, the area under barley almost disappeared after 1817 to be replaced by potatoes. Land for potatoes was often leased to sharecroppers. Croprotation improved, because the total area under grain was reduced (not only the area under barley but also the area under oats). Grain was increasingly alternated with clover, potatoes, peas and beans. Thanks to the increasing number of livestock and the growing area under clover, the supply of manure improved considerably.

Yields per hectare improved and perhaps even doubled between 1760 and 1850. In the same period the area left fallow was halved. Total production increased considerable. Even labour productivity increased. Moreover prices recovered after 1825, so that the big farmers recovered from this crisis rather quickly. After 1817 the process of social polarization did not stop, although the demand for tobacco from Over-Betuwe increased and income of a growing number of labourers and small-holders probably increased.

The agricultural changes between 1650 and 1850 in Over-Betuwe were considerable. As a result the population in this area grew. Whereas in other regions in the northern Netherlands and western Europe popula-

tion declined or at least stagnated, the population in Over-Betuwe increased by 60% between 1650 and 1795. Between 1650 and 1850 population trebled, from 8,000 to 24,000 inhabitants.

This growth was found in the lower social groups or classes, like land labourers and smallholders who cultivated tobacco. The number of large farmers (with more than 40 ha) did not grow at all, and the number of farmers with 30-40 ha decreased. Because of the necessarily labour-extensive approach, the farms of the latter were too small to survive the declining prices after 1650. However their farms were too large for cultivating labour-intensive crops like tobacco. Moreover their farms were too large to allow them to do other work besides or outside agriculture. The farmers with more than 40 ha became more and more an elite. They also became very prosperous, largely profiting from the economic revival after 1740/50.

The increasing social polarization and the increasing wealth of the large farmers is illustrated by the changes in the material culture of the various social groups. Between 1670-1740, differences in the material culture of these groups were relatively small. In the second quarter of the nineteenth century the differences were substantial. The large farmers tried to differentiate themselves more and more from other groups by their possessions and customs. In spite of the crisis of 1817, these farmers lived in large farmhouses which were furnished very luxuriously after 1825. The other groups lived more modestly. A contemporary even wrote of the existence of an aristocracy of large farmers with a preference for splendour and luxury who drove around in carriages and whose wives were dressed according to the latest Paris fashion.

These farmers must have increasingly felt the need for political influence or power. Although until 1795 class (noble birth) was decisive in wielding political power in Over-Betuwe, farmers and other inhabitants could have exercised some influence, especially in the village, if they owned land. After 1795, ownership of land was of much more importance in political say. As the large farmer was generally a tenant in the seventeenth century, it was (theoretically) possible that he would have had a smaller political voice than a small farmer (or even agricultural labourer) who owned his land. In practice probably most large farmers owned some land, but certainly their political influence in Over-Betuwe was at first not much more than that of other social groups or classes. After 1700 they began to buy land. The main reason to buy land was not purely economic, all the more because renting a farm was not unfavourable. Many large farmers probably bought land in order to achieve political influence. The growing economic, social and cultural contrast between them and other groups in Over-Betuwe stimulated their need for more political power. Having achieved it, they kept it until the second half of the twentieth century.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1

EEN RECONSTRUCTIE VAN DE BEVOLKINGSONTWIKKELING 1650-1850

De eerste algemene volkstelling in ons land werd in 1795 gehouden. Daarna zijn er met tussenpozen tot aan 1971 nog een aantal tellingen uitgevoerd. Deze vormen de belangrijkste bron voor de kennis van de bevolkingsontwikkeling van de Over-Betuwe vanaf 1795. Dat deze bron gebruikt wordt voor het demografisch onderzoek ligt voor de hand en dat hoeft niet nader toegelicht te worden.

Voor de bevolkingsgegevens van vóór 1795 zijn we echter aangewezen op lokale bronnen. We verkeren in de gelukkige omstandigheid, dat voor vrijwel het hele gebied over de periode 1650-1795 vijf dwarsdoorsneden (1650, 1677, 1711, 1736 en 1770) gemaakt kunnen worden. Van een aantal dorpen zijn er zelfs meer te maken.

Het gaat vaak om bronnen van fiscale aard. Deze werden met een ander doel opgesteld dan waarvoor we ze nu willen gebruiken. Ze moeten daarom met een zekere argwaan bekeken worden. We gaan in deze bijlage uitgebreid op deze bronnen in, omdat ze bepaald niet eenduidig zijn. In deze bijlage wordt verantwoording afgelegd over hoe we te werk gegaan zijn bij de reconstructie van de demografische ontwikkeling in de Over-Betuwe tussen 1650 en 1795.

Als eerste bron voor de reconstructie van de bevolkingsaantallen in de Over-Betuwe 1650-1850 (voor de vindplaatsen van deze bronnen, zie tabel B1.1) zijn de zogenaamde verpondingskohieren uit 1650 gebruikt. Deze verpondingskohieren, die ook door Roessingh zijn gebruikt voor de beschrijving van de bevolkingsontwikkeling in de Veluwe, werden in de jaren vóór 1650 opgesteld ten behoeve van de in 1651 in Gelderland ingevoerde verponding. In de verpondingskohieren werden alle onroerende goederen waarover inkomsten werden verkregen, opgetekend. Jaarlijks was men over de pachtwaarde van deze goederen een bepaald percentage aan belasting verschuldigd. Ook alle huizen werden in deze registers opgenomen, zodat het tamelijk eenvoudig is om het aantal huizen per dorp omstreeks 1650 te bepalen.¹ En met het aantal huizen weten we, met enig voorbehoud, ook het aantal huishoudens (zie verder).

Voor een tweede dwarsdoorsnede, omstreeks 1677, staan ons meer bronnen ter beschikking. Allereerst zijn daar de kohieren van het familiegeld. Het familiegeld was een belasting die tussen 1676 en 1717 geheven werd in het Kwartier van Nijmegen. Van de meeste dorpen zijn kohieren uit 1676 bewaard gebleven, soms ook uit 1677. De kohieren van deze belasting die 'na ijdern welvaren en bedrijf sal omgeslegen werden', lijken zeer volledig. Waarschijnlijk worden de meeste hoofden van huishoudens

genoemd, want ook degenen die in de '0 klasse' waren ingedeeld, werden genoteerd. De anderen werden 'in classen gegoed' van drie, zes, negen, twaalf gulden enzovoort ingedeeld.²

In dezelfde tijd werden andere lijsten opgesteld, waarop eveneens de meeste hoofden van huishoudens werden genoteerd. Ze stammen uit 1677 en 1678. De lijsten uit 1677 lijken ook betrekking te hebben op het familiegeld, maar ze verschillen van die uit 1676. Waarschijnlijk werden ze opgesteld ten behoeve van de inning van het familiegeld en werd hierop genoteerd in hoeverre de in 1676 genoemde personen aan hun verplichting voldeden. Daarnaast dienden ze mogelijk ter aanvulling van de registers uit 1676. De personen op de meeste lijsten werden ingedeeld naar de kwalificatie hele boer, halve boer, keuter en arbeider.

Een derde bron, uit 1678, werd gemaakt ten behoeve van de dijkbewaking. De bewaking was vooral van belang wanneer er een overstroming dreigde. Het zijn zogenaamde rotcedullen. De op deze lijsten voorkomende personen, die doorgaans in rotten van ongeveer zeven of acht personen werden ingedeeld, vormden het zogenaamde dijkleger. Volgens een reglement, dat weliswaar uit 1711 stamt, maar vermoedelijk gebaseerd is op eerdere reglementen, moesten deze rotten '(...) niet meer of minder (...) met 't getal der ingesetenen best overeencomstigh (...) ' zijn.³ Uit een vergelijking met het kohier van het familiegeld blijkt dat de rotcedullen alleen de hoofden van huishoudens vermelden.

Elke rot stond onder gezag van een rotmeester en had tot taak een van tevoren aangewezen stuk van de dijk te bewaken. Naast de indeling in rotten, werden de hoofden van huishoudens ook nog eens ingedeeld naar beroep of omvang van het bedrijf. Zo bestond elke rot uit een aantal hele boeren, halve boeren, keuters en arbeiders en soms een enkele ambachtsman. Deze laatste indeling had te maken met de levering van materialen en diensten, die naar draagkracht geschiedde, ook ten behoeve van de dijkbewaking.⁴

De ordonnantie, gedateerd op 14 mei 1675, waarop aangekondigd werd dat 'ten behoeve van de gemeene saecke alomme in den Quartiere van Nymegen'⁵ de impost van het zout- of hoofdgeld verpacht zou worden aan de meest biedende, heeft de vierde bron opgeleverd voor de reconstructie van de omvang van de bevolking in het vierde kwart van de 17e eeuw. De Betuwse kohieren van het 'hooff off soudt gelt' zijn echter van 1678. Blijkbaar werd toen pas het op lijsten aanbrengen van '(...) alle ingesetenen (...), geene uytgesondert, (...) het getal van soodanige persoonen vijftien jaren en daer boven oudt, waer uyt hare huyshoudinge en familien zijn bestaende (...)'⁶ serieus aangepakt. Klachten over de vele ontduikingen hadden de gedeputeerden in 1677 bereikt en het was kenmerkend voor deze tijd om hierna iets te doen.⁷ De maatregel resulteerde in bruikbare lijsten met aantallen huishoudens per dorp in de Over-Betuwe, waardoor we in de gelegenheid worden gesteld de andere bronnen te verifiëren.

Tot slot zijn er uit 1672 de 'cedulle van de inwoonders' van een aantal

dorpen en uit 1673 de 'Monsterrolle vant Scholtampt Valburgs' bewaard gebleven. Ook op deze lijsten zijn de hoofden van huishoudens ingedeeld naar beroep of omvang van het boerenbedrijf, hetgeen erop wijst dat deze lijsten vermoedelijk gemaakt zijn ten behoeve van de dijkbewaking. Met deze laatstgenoemde bronnen is overigens geen dwarsdoorsnede van het gehele gebied te maken, omdat de lijsten slechts enkele dorpen betreffen.

Deze 'hausse' aan bronnen in de jaren zeventig van de 17e eeuw heeft ongetwijfeld te maken met de behoefte de financiële situatie van de provincie te verbeteren, nadat de Fransen zich in 1674 teruggetrokken hadden. Het land was uitgemolken, als gevolg van het oorlogsgeweld, de verplichte leveringen van goederen en diensten gedurende de tweejarige bezetting en door de vorderingen van duizenden guldens door de Fransen, die dienden als afkoop om plunderingen te voorkomen terwijl ze zich terugtrokken. De boeren in Gelderland waren er slecht aan toe, hun akkers waren vertrapt, hun boerderijen geplunderd en van de veestapel was niet veel meer over. De lastenverzwaring die de provincie hen oplegde, moet hard aangekomen zijn.⁸ De rotcedullen werden daarentegen, zoals gezegd, in eerste instantie opgesteld ten behoeve van de dijkbewaking en niet om de financiële tekorten te saneren. Maar dat de oudste overgebleven cedullen stammen uit de tijd waarin de Fransen hun inval deden, is waarschijnlijk niet helemaal toevallig. De dijklegers konden ook goede diensten bewijzen bij de verdediging van het rivierengebied.⁹

Uit 1711 en 1713 stammen de bronnen waarmee een derde dwarsdoorsnede van de gehele Overbetuwe bevolking te maken is. Het zijn de 'lijste van de heele en halve Bouwluijden mitsgaders Keuters die carren en peerden hebben alsmede van d'arbeijders' van de verschillende dorpen. Soms hebben de lijsten een andere naam. De aanleiding voor het opstellen van de lijsten uit 1711 was waarschijnlijk (de dreiging van) een doorbraak van de dijk (bij Elden en misschien wel op meer plaatsen) in het voorjaar van dat jaar. Dankzij de inventarisatie van de aantallen hele en halve boeren, de keuters en de arbeiders kon men het dijkleger samenstellen. Waarschijnlijk werden de lijsten vooral opgesteld om te kijken wie kon helpen bij het herstellen van de dijk.

In 1713 werden opnieuw dergelijke lijsten gemaakt. Waarom men dat deed, is onbekend. Mogelijk dreigde er weer een overstroming. Ze verschillen overigens wel sterk van de lijsten uit 1711. De meeste lijsten uit 1711 zijn vollediger, dan de lijsten uit 1713, omdat de laatste de arbeiders vaak niet noemen, maar alleen de hele en halve boeren en de keuters. Daarentegen lijken sommige lijsten van enkele dorpen uit 1713, waarin de arbeiders wel genoemd zijn, vollediger dan die uit 1711, omdat het aantal huishoudens volgens de lijsten uit 1713 aanzienlijk hoger was dan het aantal huishoudens op de lijsten uit 1711.

Misschien werden er in de loop van de 18e eeuw meer van deze lijsten opgesteld, maar deze zijn in ieder geval niet bewaard gebleven. Wel zijn een aantal van de eerder genoemde rotcedullen bewaard gebleven. Deze

werden waarschijnlijk opgesteld op basis van de bovengenoemde lijsten van hele en halve boeren enzovoort. Hoe vaak de rotcedullen werden opgemaakt is niet duidelijk. De rotmeesters waren verplicht deze cedullen te overhandigen, als er gevaar dreigde, aan de op de dijk aanwezige heemraden. Deze laatsten waren verantwoordelijk voor de dijkbewaking. De cedullen werden vanwege deze verplichting regelmatig geactualiseerd.¹⁰ Het reglement van 1711 lijkt hierop een positieve invloed te hebben gehad, het aantal bewaard gebleven rotcedullen van na 1711 is veel groter, dan het aantal van vóór 1711. Van verschillende dorpen over meerdere jaren zijn deze cedullen bewaard gebleven. Slechts van één jaar, namelijk van 1736, zijn er voldoende cedullen overgebleven om een dwarsdoorsnede (de vierde) te maken.

De bron voor de vijfde doorsnede is ontstaan naar aanleiding van een voorgenomen belastingherziening. Volgens een resolutie van 11 augustus 1769 moest er een 'Specifique lijst van het getall der huijsen en Woningen, Haardsteden en Vuurplaatsen, Personen en Paarden etc' gemaakt worden. Van de Over-Betuwe, zijn alleen de lijsten van Herwen en Aerdt bewaard gebleven, met gegevens per huishouden. Voor de overige dorpen (en de rest van het hele riviereengebied) beschikken we over het verzamelhokhier uit 1770, de zogenaamde 'copia van de opgegevene Huysen, Haardsteden, Personen, Kinderen, Armen en Paarden.' Hierin wordt dus per dorp het totaal aan huizen én inwoners gegeven.¹¹

De bronnen vóór 1770 geven dus alleen het aantal huizen of huishoudens per dorp in de Over-Betuwe, de meeste bronnen van daarna vermelden het aantal huizen of huishoudens én het aantal inwoners per dorp. Als we de cijfers uit de bronnen naast elkaar leggen, dan valt op, dat de cijfers die uit dezelfde periode stammen, maar die van diverse bronnen afkomstig zijn, soms sterk verschillen. Bemmelen zou bijvoorbeeld in 1713 120 huishoudens geteld hebben, terwijl het aantal in 1711 101 was, Heteren telde in 1713 93 huishoudens en in 1711 slechts 66. Het is niet aannemelijk dat er in die korte tijd een groei van respectievelijk 18 en 40% is geweest. Maar meestal bevestigen de cijfers elkaar min of meer en bieden ze de mogelijkheid controle uit te oefenen.¹² Toch verdienen de gevonden aantallen en verschillen enige toelichting, want er moesten keuzes gemaakt worden.

De verschillen kunnen een aantal oorzaken hebben. Ten eerste kan het feit dat de diverse belastingkohieren en rotcedullen met uiteenlopende doeleinden zijn opgesteld, de reden zijn dat mensen wel op de ene lijst voorkomen en niet op de andere. Ten tweede zouden degenen die de kohieren hebben gemaakt bepaalde buurtschappen samengenomen kunnen hebben (misschien was er sprake van tussentijdse grenswijzigingen), zonder dit expliciet te vermelden, terwijl dat in andere jaren niet gebeurd is. Ten derde kan er natuurlijk in de tussenliggende periode sprake zijn geweest van een demografische verandering, bijvoorbeeld als gevolg van

een groeiend aantal geboorten en een toenemende migratie. Ten vierde kunnen factoren, die op korte termijn pieken en dalen veroorzaakten in de omvang van de bevolking, zoals seizoensarbeid en bovennatuurlijk sterfte als gevolg van rampen (zoals overstromingen, oorlogen, epidemieën), een rol gespeeld hebben bij het ontstaan van de verschillen. Ten vijfde kunnen de verschillen ontstaan zijn door onzorgvuldigheid van de opstellers en door fraude.

De eerste oorzaak kan alleen gelden voor de lijsten uit de tweede helft van de jaren zeventig van de 17e eeuw. De lijsten uit 1711 en 1713 zijn waarschijnlijk met hetzelfde doel opgesteld: de inventarisatie van het aantal hele en halve boeren, het aantal keuters en arbeiders, teneinde voldoende mankracht te vinden voor de dijkbewaking en -herstel in geval van nood.

Als we de bronnen uit de jaren zeventig van de 17e eeuw met elkaar vergelijken, dan blijkt dat de kohieren van de familiegelden uit 1676 en 1677 meestal de hoogste aantallen noemen. We verkeren in de gelukkige omstandigheid dat op de meeste van deze lijsten ook degenen zijn opgenomen die waren vrijgesteld van het familiegeld. We kunnen er dus vanuit gaan dat deze lijsten zeer volledig zijn. Leggen we de rotcedullen en de kohieren van het familiegeld naast elkaar, dan blijkt dat de schoolmeester, de predikant, de jonker, de koster en soms ook een aantal weduwen niet op de rotcedullen vermeld worden. Kennelijk werd een aantal mensen vrijgesteld van de dijkbewaking. De cijfers volgens de rotcedullen zijn daarom vaak lager dan de cijfers uit de kohieren van het familiegeld.

Ook de aantallen huishoudens die door de 18e eeuwse rotcedullen worden gegeven zijn dikwijls lager dan de aantallen uit andere bronnen. Er blijkt, uit een vergelijking van enkele rotcedullen uit 1750 met de 'opneming der huizen' uit hetzelfde jaar, dat de notabelen zijn vrijgesteld van de dijkbewaking.¹³ En ook hier worden veel getrouwde vrouwen of weduwen niet in de rotcedullen genoemd, die wel in de 'opneming der huizen' worden vermeld. Deze vrouwen, die in plaats van hun man in de 'opneming der huizen' werden vermeld, waren officieel of officieus (soms leefde de man nog wel) hoofd van het huishouden en werden daarom vermeld. Zij werden waarschijnlijk niet opgenomen in de rotcedullen, omdat het huishouden geen volwassen mannen telden, die beschikbaar waren voor het dijkleger. De mannen waren dood of te ziek en te oud en hun zonen waren te jong. Ziekte was een geldig excuus voor afwezigheid, aldus het reglement uit 1711.¹⁴ Over leeftijd rept het reglement overigens niet, evenmin over de sexe van de dijkbewakers. De vrouwen die wel werden opgenomen (dit waren uitsluitend weduwen), hoefden waarschijnlijk niet zelf op te komen in geval van nood, maar hadden een inwonende zoon, schoonzoon of knecht die dat voor hen deed. Gezien de zware fysieke arbeid die het bewaken en herstellen van de dijk soms met zich meebrachten, is dat ook wel aannemelijk.

We moeten dus zeer voorzichtig zijn met het gebruiken van de informa-

tie uit de rotcedullen. Daar komt nog bij dat men zich soms aan de dijkbewaking trachtte te onttrekken.¹⁵ De verschillen tussen de rotcedullen uit 1678 en de andere bronnen uit die tijd zijn echter niet zó groot, dat het vertrouwen in de rotcedullen geheel verdwijnt. Een aantal 18e eeuwse cedullen is echter minder betrouwbaar. Dat blijkt ook uit bovengenoemde vergelijkingen van de rotcedullen met de 'opneming der huizen' uit 1750 en een vergelijking van de rotcedullen uit 1791 en 1795 met de 'lijsten van huizen en personen' uit 1796.¹⁶ Bijna altijd zijn de cijfers uit de rotcedullen te laag, maar een aantal keren zijn ze te hoog. Een verklaring voor dit laatste is niet snel te geven. Het is mogelijk dat soms meerdere personen uit één huishouden in het dijkleger werden opgenomen, maar waarschijnlijker is dat personen uit andere dorpen op de betreffende cedullen werden genoteerd. Bekijkt men tabel B1.1, dan ziet men dat de cijfers uit de rotcedullen uit 1736 echter weinig aanleiding geven tot ernstige twijfel, hoewel ook hier de meeste cijfers te laag zullen zijn. Hiermee zal rekening gehouden worden in het verdere betoog.¹⁷

Men zou verwachten dat de kohieren van de hoofdgelden, gezien de instructies op de ordonnantie uit 1675 (zie boven), tamelijk volledig zouden zijn. En inderdaad de predikant, de jonker en de schoolmeester worden regelmatig genoemd op deze lijsten. Toch is het aantal huishoudens vaak laag. Een redelijke verklaring daarvoor blijft uit. Fraude is niet uitgesloten, ook in andere regio's waren de hoofgeldlijsten niet altijd betrouwbaar.¹⁸

De tweede mogelijke oorzaak voor de verschillen tussen de cijfers uit de verschillende bronnen biedt geen verklaring, want tussentijdse grenswijzigingen (binnen de regio) zijn er niet geweest vóór 1795. En er kan weinig zinnigs gezegd worden over eventuele samenvoegingen van dorpen door de opstellers van de kohieren. We weten dat het soms gebeurde, zoals in 1711 bij enkele dorpen in Elst. Misschien zijn in de lijst van Heteren uit 1713 ook de hoofden van huishoudens uit Lakemond en Indoornik opgenomen en bevat het kohier uit Bemmelen ook de huishoudens uit Ressen en Doornik, maar zeker weten doen we dat niet.

De demografische factoren spelen als derde oorzaak natuurlijk wel een rol bij het ontstaan van de verschillen, al zal de invloed op korte termijn niet groot zijn geweest. De toe- of afname is soms zó groot, dat deze factoren zeker niet alleen hebben meegespeeld.

Blijken er seizoensinvloeden uit de bronnen? Men zou meer mensen in een bepaald jaar geteld kunnen hebben, omdat de kohieren uit dat jaar bijvoorbeeld in de oogstmaanden werden opgesteld, waardoor ook mogelijk aanwezige tijdelijke arbeiders werden geregistreerd. De kohieren van het familiegeld uit 1676 zijn in februari opgesteld, de lijsten uit 1677 zijn in augustus gemaakt, de rotcedullen uit 1678 stammen uit maart van dat jaar en de kohieren van het hoofdgeld zijn opgesteld in juli. De lijsten uit 1711 zijn in april gemaakt, die in 1713 in november.

Lucassen beschouwt – in zijn studie over de trekarbeid – de Betuwe omstreeks 1800 als een 'neutraal' gebied: er trokken nauwelijks mensen weg

voor seizoenwerk en er kwamen evenmin veel van elders om in de Betuwe werk te zoeken. Dat laatste is, wat de Over-Betuwe betreft, niet waar. Er kwamen juist erg veel mensen naar de Over-Betuwe voor werk in de zomermaanden. En hoewel dat aantal in de loop van de tijd waarschijnlijk afnam (zie paragraaf 7.2), kwamen omstreeks 1820 jaarlijks nog zo'n 500 mensen naar deze streek om bij de boeren te werken.¹⁹ Dit blijkt niet uit de genoemde lijsten. Volgens de kohieren van het hoofdgeld was het aantal mensen in juli 1678 laag, in februari 1676 (familiegeld) was het aantal juist vaak hoog. Trok men dan weg in juli, om elders te oogsten? Het is niet aannemelijk dat dit uit het kohier zou blijken, immers het gezinshoofd liet een gezin achter. Bovendien, waarom zouden er mensen wegtrekken als er genoeg werk in de streek voorhanden was?

Het is eveneens onwaarschijnlijk dat uit de lijsten van 1711 en 1713 iets van seizoenarbeid blijkt. Het oogstseizoen was nog niet begonnen toen de lijsten uit 1711 werden vervaardigd en al voorbij, toen de lijsten uit 1713 werden opgemaakt. Bij de fabricage van stenen werden ook veel seizoenarbeiders ingezet, die tot eind oktober bleven. Misschien dat de lijsten uit 1713, die in november werden ondertekend, in oktober werden opgesteld. Maar het had weinig zin deze mensen in de rotcedullen op te nemen voor de dijkbewaking als ze er niet zouden zijn, wanneer de grootste overstromingen dreigden, namelijk in het voorjaar. Bovendien stelde de Gelderse steenbakkerij vóór 1800 niet veel voor.²⁰

Ook van andere factoren, zoals oorlogshandelingen, pestepidemieën en overstromingen, die op korte termijn grote invloed kunnen uitoefenen op de omvang van de bevolking, blijkt niet veel. Oorlogen met buitenlandse mogendheden werden niet meer gevoerd in het rivierengebied sinds de Fransen in 1674 waren weggetrokken en de pest sinds 1670 was verdwenen uit West-Europa. In 1676/77 waren er weliswaar enige overstromingen in het rivierengebied, zoals in de Tielerwaard en de Neder-Betuwe, maar dat de Over-Betuwe last had van dijkbreuken blijkt niet. Voor 1678 zijn er helemaal geen aanwijzingen gevonden voor rivieroverstromingen. Wel had de Over-Betuwe te kampen met een dijkdoorbraak in het voorjaar van 1711, maar of daarbij veel slachtoffers vielen is de vraag. In het algemeen vielen er weinig dodelijke slachtoffers bij dergelijke overstromingsrampen, zodat deze nauwelijks invloed hadden op het verloop van de bevolking.²¹

Waarschijnlijk zijn de grote verschillen ontstaan door onzorgvuldigheid van de opstellers van de lijsten en door pogingen van mensen de belastingen en andere verplichtingen te ontduiken. Misschien dat niet alle buurmeesters de juiste instructies bezaten of mogelijk werden de instructies gewoon niet goed opgevolgd. In 1677 bereikte de gedeputeerden de klacht dat de inning van de hoofdgelden te wensen over liet (zie eerder). De verarmde boeren waren mogelijk niet bereid na de invoering van het familiegeld ook nog eens hoofdgeld te gaan betalen. Misschien is de lijst uit 1713 gemaakt, omdat was gebleken dat de lijsten uit 1711 niet betrouwbaar wa-

ren. De boeren en arbeiders probeerden onder de dijklasten uit te komen, zoals al eerder naar voren is gekomen.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat men eerder geneigd was bepaalde personen al dan niet bij vergissing niet op een lijst op te nemen, dan om niet bestaande personen te noteren. Hieruit volgt: de lijst met het meest aantal personen is de meest volledige lijst en is ervoor gekozen de hoogste aantallen te gebruiken om het aantal inwoners per dorp te berekenen. Hierop wordt één uitzondering gemaakt: het opgegeven aantal huishoudens in Heteren in 1713 is zeer waarschijnlijk onjuist. De ontwikkeling in Heteren tussen 1678 en 1736 is tamelijk ongeloofwaardig en wijkt te sterk van de ontwikkelingen in nabije kerspelen af, indien we het aantal van 93 huishoudens voor 1711/13 zouden aanhouden.

Overigens zou zelfs het hoogste aantal nog te laag kunnen zijn, gezien het aantal huishoudens in Doornenburg in 1713 volgens twee andere bronnen, die niet voor tabel B1.1 gebruikt zijn. Daaruit blijkt dat het aantal huishoudens ook 45 of 46 zou kunnen zijn.²² Het is daarom niet onaanvaardbaar dat het aantal huishoudens en inwoners volgens de tabel eerder te laag is dan te hoog. Ook uit deze bronnen blijkt dat het aantal opgegeven huishoudens per jaar sterk kon verschillen. In grafiek B1.1 is dat tot uitdrukking gebracht. Hier is het natuurlijk eveneens de vraag of het aantal werkelijk zó sterk schommelde, maar het aantal huishoudens zal zeker per jaar verschild hebben. In ieder geval was de loop van de bevolking

GRAFIEK B1.1. Ontwikkeling aantal huishoudens in Doornenburg 1687-1725 volgens een tweetal bronnen.

Bron: zie tekst.

veel dynamischer dan wat uit tabel B1.1 en B1.3 naar voren komt en hoeven we de verschillen tussen de opeenvolgende jaren niet altijd te zoeken in de onbetrouwbaarheid van de bronnen.

In tabel B1.1 is de ontwikkeling van het aantal huizen en huishoudens weergegeven. In deze tabel zijn echter alleen de hoogste aantallen (m.u.v. Heteren in 1713) uit de jaren rond 1677 en 1711 opgenomen. Ook is ter illustratie het aantal huizen of huishoudens per dorp in 1770, 1796, 1807 en 1849 vermeld.

De bronnen vóór 1770 geven alleen de aantallen huizen of hoofden van huishoudens. Om het totaal aantal inwoners per dorp te weten, moet de gemiddelde grootte van de huishoudens bepaald worden, zo ook het gemiddeld aantal bewoners per huis. Daarnaast moet vastgesteld worden of hier in de loop van de tijd veranderingen in optraden.

Over deze materie is al het een en ander geschreven. Slicher van Bath kwam voor Overijssel rond 1795 op een gemiddelde van 4,8 personen, maar dit gemiddelde acht hij te hoog voor de eerste helft van de 18e en de tweede helft van de 17e eeuw. Bij een totale (geschatte) bevolking van ongeveer 70.700 personen en een totaal aantal huishoudens van 16.400 was de gemiddelde grootte van het huishouden in Overijssel in 1675 4,3 personen. Dit gemiddelde wordt echter bepaald door de grootte van de huishoudens in het platteland én de steden. In de steden waren de huishoudens in het algemeen kleiner dan op het platteland. Nemen we alleen de cijfers die Slicher geeft van de buurtschappen op het platteland van bijvoorbeeld Salland, dan komen we op een gemiddelde van 5,7 in 1795 en 5,6 in 1748.²³

Niet overal op het platteland was het gemiddelde zo hoog als in de buurtschappen van Salland. Van der Woude berekende dat het gemiddelde voor het platteland van Noord-Holland omstreeks 1742 3,7 personen bedroeg. In tegenstelling tot wat Slicher impliciet beweert, gaat Van der Woude ervan uit, dat de gemiddelde grootte van het huishouden in de loop van de tijd is afgenomen. Een grootte van 5 tot 5,5 personen gemiddeld per huishouden (platteland en stad) in Noord-Holland in de 16e eeuw is volgens hem zeer waarschijnlijk. Hij acht het zelfs mogelijk dat we in dit verband van een algemeen verschijnsel kunnen spreken en dat ook in andere delen van ons land de gemiddelde grootte afnam.²⁴

Deze vermoedens worden (ten dele) bevestigd door onderzoeken die door Bieleman en Roessingh voor respectievelijk Drenthe en de Veluwe zijn gedaan. Bieleman constateert een afname van de gemiddelde grootte van de huishoudens tussen 1630 en 1795 van 5,2 personen naar 4,9.²⁵ Roessingh gaat uit van een gemiddelde van 5,5 à 6 personen per huis voor het platteland omstreeks 1566, dat afnam tot aan het begin van de 18e eeuw, waarna een lichte stijging optrad, tot in 1749 een gemiddelde van 5,1 werd bereikt. Op basis van deze redenering was het gemiddeld aantal personen per huis volgens Roessingh omstreeks 1650 5,3. Aangezien inwoning, dus meerdere huishoudens in één huis, op het platteland niet zo-

BIJLAGEN

TABEL B1.1. De ontwikkeling aantal huizen of huishoudens per buurtschap in de Over-Betuwe van 1650 tot 1849.

GEMEENTE/Buurtschap	1650*	1673	1677/78	1711/13	1736	1770	1796	1807	1849
BEMMEL									
Angeren	35	51	57	56	57	75	70	78	142
Bemmel	81	90	96	129	116	163	176	198	342
Doornenburg	28	40	40	42	48	61	64	68*	178
Ressen/Doornik	20	16	18	18	22	28	24	32	55
ELST						284			
Aam	11	.	13	19#	10	.	22	21*	31
Elsterbuurt	64	.	53	63	72	.	90	107*	239
Bredelaar	2	.	2	#	7	.	.	4*	4
Eimeren	6	.	8	26#	.	.	.	16*	20
Hollanderbroek	34	.	30	30	38	.	35	45*	74
Laar	4	.	5	#	6	.	3	3*	3
Lijnden	21	.	17	20	37	.	59	47*	55
Merm	2	.	2	7#	.	.	4	4*	6
Reeth	13	.	13	#	18	.	.	23*	20
Rijkerswoerd	11	.	15	20#	13	.	.	17*	26
Meinerswijk	6	.	4	.	.	6	6	8	.
Elden	46	35	38	39	40	63	64	68*	149
Lent	70	61	48	78	103	127	139	128*	228
GENDT									
Erlecom	28	.	.	.	.	28	.	17	.
Gendt	79	.	.	.	.	142	165	170	336
HEMMEN	10	.	.	.	.	.	.	.	.
HERWEN/AERDT									
Aerd	37	.	47	.	.	59	68	73	110
Herwen	64	.	54	.	.	53	69	78	121
HETEREN									
Driel	45	.	45	65	69	87	127	124	188
Heteren	59	.	65	66	67	74	71	73	109
Indoornik	5	.	7	.	.	14	14	16	14
Lakemond	10	.	11	.	.	18	.	.	24
Randwijk	53	.	61	57	56	62	71	83	114
HUISSEN	.	.	.	.	.	.	.	.	604
MILLINGEN (en Zeeland)	37	.	51	.	.	93	107	.	246
PANNERDEN	65	.	64	.	.	92	104	119	117
VALBURG									
Andelst	24	24	26	36	36	46	45	55	85
Herveld	56	41	45	62	58	82	90	102	173
Homoet	13	.	14	.	13	20	21	19	19
Loenen/Wolferen	9	.	9	.	.	17	.	.	.
Oosterhout	36	22	26	40	54	62	70	68*	89
Slijk-Ewijk	34	25	25	30	35	43	49	53	57
Valburg	42	40	54	48	55	71	140	.	123
Zetten	41	33	40	55	45	50	61	60	99

Toelichting: de oppervlakte van de Over-Betuwe is in de 19e eeuw sterk veranderd. In deze tabel zijn alle dorpen, die ooit tot dit gebied behoord hebben, opgenomen. We hebben de gemeentelijke inde-

ling volgens de gemeente-atlas van Kuyper uit 1868 aangehouden, uitgezonderd bij Erlecom, dat toen onder Ubbergen viel en bij Herwen/Aerdt waaronder onder meer ook nog Lobith viel. Voor een beschrijving van de bestuurlijke veranderingen, zie paragraaf 1.7.

*' = huizen; '#' (1711/13) = Aarn en Bredelaar samen; Eimeren, Reeth en Merm samen; Rijkerswoerd en Laar samen. Vindplaats bron 1650: ASKvN, inv. nrs. 495, 496, 497. Bron 1673 (soms 1672): OAOB inv. nrs. 2247 en 2267. Bron 1676, 1677, 1678: OAOB, inv. nrs. 700, 701, 701A, 702, 703, 772, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273. Bron 1711, 1713: OAOB, inv. nrs. 2107D, 2249, 2250. Bron 1736: OAOB, inv. nr. 2096, Hemmen en Homoet 1741: OAOB, inv. nr. 2098. Bron 1770: OAREM, inv. nr. 273. Bron 1796: (diverse 'lijsten van huizen en personen') OAOB, inv. nr. 938. Bron 1807: (idem) OAOB, inv. nr. 139. Bron 1849: *Uithomsten 1849*.

veel voorkwam, was het gemiddelde per huis op de Veluwe niet veel hoger dan het gemiddelde per huishouden. Inwoning nam in de loop van de tijd volgens Roessingh wel toe. Het was na 1700 een van de factoren die de gemiddelde grootte per huis deed toenemen. Een andere factor was een vermindering van de kindersterfte in de 18e eeuw.²⁶

Verduin bevestigt de golfbeweging van de gemiddelde grootte van het huishouden en verbindt deze met de seculaire trend. De gemiddelde grootte van het huishouden was op haar hoogtepunt tijdens de economische bloeiperiode van de Republiek in de eerste helft van de 17e eeuw, nam af gedurende de periode van economische neergang tussen 1650 en 1750 en nam weer toe vanaf 1750, toen een periode van hausse was aangebroken, waarna we reeds in de tweede helft van de 19e eeuw voortekenen van de 'beslissende daling' kunnen zien.²⁷

Evenals Roessingh kiest Van Schaik voor een omrekeningsfactor van 5,5 voor het Gelderse platteland in de 15e en 16e eeuw. Hij is echter van mening dat dit cijfer voor het rivierengebied eigenlijk te hoog is, omdat daar overwegend veeteelt bedreven werd, terwijl het cijfer voor de oostnederlandse zandgronden te laag zou zijn, vanwege de akkerbouw die daar overheerste.²⁸ In hoeverre de gemiddelde grootte van het huishouden beïnvloed werd door de aanwezigheid van vooral akkerbouw danwel veeteelt is onduidelijk; feit is wel, dat in de belangrijke veeteelt gebieden Noord-Holland en Friesland de gemiddelde omvang van het huishouden vergeleken met andere gebieden halverwege de 18e eeuw erg laag was, namelijk respectievelijk 3,7 en ongeveer vier.²⁹

Hoe groot was de gemiddelde grootte van het huishouden in het rivierengebied dan wel? Bronnen uit de tweede helft van de 18e en eerste helft van de 19e eeuw kunnen ons hierbij verder helpen. Zoals eerder is opgemerkt, is uit de bronnen van vóór 1770 alleen het aantal huizen en huishoudens per dorp te distilleren. De enige bron van vóór 1770 die ook nog informatie bevat over het aantal personen per huishouden zijn de lijsten 'tot Opneming van de Huysen...' uit 1750.³⁰ De andere bronnen zijn de al genoemde 'copia van de opgegevene Huysen...' uit 1770, de 'lijsten der huizen en personen' uit 1796 gecombineerd met de *Volkstelling* uit het jaar daarvoor en (de onderliggende stukken van) de latere volkstellingen. Het een en ander heeft tot tabel B1.2 geleid.

Afgezien van de verschillen die per dorp of buurschap bestonden, is op basis van tabel B1.2 de conclusie te trekken dat in het algemeen de gemid-

delde grootte van het huishouden vanaf het midden van de 18e eeuw toenam, om na 1850 weer af te nemen³¹. De ontwikkeling in het rivierengebied komt dus overeen met de landelijke ontwikkeling. Indien we de redenering van Roessingh en Verduin (verder) volgen, dan mogen we veronderstellen dat de gemiddelde grootte ongeveer halverwege de 18e eeuw zich juist op een dieptepunt bevond en dat deze rond 1650 hoger was. Bekijk we tabel B1.2, dan lijkt de conclusie gerechtvaardigd een gemiddelde grootte van 5,5 personen voor de tweede helft van de 17e eeuw aan te houden en voor de eerste helft van de 18e eeuw een gemiddelde grootte van 5,3. Het gemiddelde bedroeg in de Over-Betuwe in 1770 (over het gemiddelde per huis, zie verder) 5,1 personen en in 1849 5,7.³²

Een bron uit 1678, namelijk de kohieren van het hoofdgeld, lijkt deze conclusie te weerspreken. Op grond van deze kohieren zou men kunnen concluderen, dat de gemiddelde omvang van het huishouden in de tweede helft van de 17e eeuw en dientengevolge ook in de eerste helft van de 18e eeuw, veel kleiner was. Volgens de ordonnantie van 14 mei 1675 was men alleen hoofdgeld verschuldigd over personen van vijftien jaar en ouder. Indien de kohieren uitsluitend deze mensen vermelden, dan kwam de gemiddelde grootte van de huishoudens in de Over-Betuwe niet boven de vier personen uit.

Voorbeeld: Bemmelse telde in 1678 86 huishoudens, bestaande volgens het kohier uit gezamenlijk 213 personen, die allemaal vijftien jaar en ouder zouden zijn. Als we de plausibele redenering van Van der Woude volgen en stellen dat de bevolking van veertien jaar en jonger in de 17e eeuw ongeveer 35% van het totaal was, dan telde Bemmelse in 1678 ongeveer 328

TABEL B1.2. Het gemiddeld aantal personen per huis(houden) in enkele dorpen in de Over-Betuwe 1750-1869.

Dorp	1750	1770*	1795	1807	1849	1869
Angeren	.	4,8	5,2	5,2	6,0	5,0
Bemmelse	.	4,8	4,7	5,7	5,7	4,8
Doornenburg	.	4,8	5,2	4,7*	5,8	5,7
Elden	.	4,9	6,4	5,8*	5,4	5,2
Lent	.	4,7	5,0	6,0*	5,3	4,8
Gendst	.	5,1	4,9	.	5,6	5,2
Driel	.	5,2	4,9	.	5,5	5,1
Heteren	.	5,1	4,9	.	6,7	5,4
Randwijk	.	4,9	4,9	.	5,6	5,2
Pannerden	.	5,2	5,4	.	5,8	5,5
Andelst	4,8	6,7	6,9	.	5,9	5,3
Herveld	5,5	5,7	5,5	.	5,4	5,0
Oosterhout	5,8	5,7	5,2	.	6,6	5,3
Slijk-Ewijk	5,1	5,8	5,2	.	6,4	5,5
Valburg	5,4	5,6	.	.	5,8	5,2

Bron 1750: OAOB 840; 1770: OAReM 273; 1795: OAOB 938 en *Volkstelling*; 1807: OAOB 139; 1849: *Uitkomsten 1849*; 1869; *Uitkomsten 1869*. '*' = aantal personen per huis.

inwoners, hetgeen een gemiddelde per huishouden van 3,8 personen betekent.³³ Dergelijke berekeningen kunnen ook voor andere dorpen gemaakt worden. Vooralsnog is niet aannemelijk dat de cijfers, op deze manier verkregen, juist zijn. Het gemiddelde van omstreeks 1750 van verschillende dorpen in acht nemende, zou er in relatieve korte tijd een sterke groei van de gemiddelde grootte van het huishouden hebben plaatsgevonden, hetgeen in strijd is met de ontwikkelingen elders in de Republiek. Het is zeer waarschijnlijk dat de kohieren uit 1678 volgens andere criteria zijn samengesteld, dan volgens de welke de ordonnantie had bevolen. Mogelijk werd het aantal volwassen personen systematisch te laag opgegeven, om zo in een lager tarief te vallen. Iets dergelijks gebeurde ook in de Meijerij van Den Bosch omstreeks 1700.³⁴

Rest ons de vraag of deze gemiddelden van 5,5 en 5,3 per huishouden ook kunnen gelden als gemiddelden per huis. De bronnen van 1770 en 1750 lijken dit te bevestigen. Uit een bron van 1769 uit Herwen en Aerdt, die het aantal huishoudens geeft, komt naar voren dat dit aantal vrijwel overeenkomt met het aantal huizen uit de eerder genoemde verzamelkohier van 1770. Ook uit de bron van 1750 blijkt dat er toen nauwelijks sprake was van meerdere huishoudens in één huis.³⁵ Pas later kwam dit veelvuldiger voor. Een bron uit 1807 geeft in Bemmelen 198 'hoofdnamen van ieder huisgezin' op, terwijl er slechts 170 'nummers der huizen' zijn vermeld. De gemiddelde grootte van het huishouden in 1849 in Hollanderbroek was 5,5 en het gemiddeld aantal inwoners per huis was 6,2, voor Angeren waren deze cijfers respectievelijk 6,0 en 6,9.³⁶

Duidelijk is nu hoe de meeste cijfers van vóór 1770 zijn verkregen. De resultaten van de vermenigvuldiging van het aantal huishoudens per dorp met de gemiddelde omvang van de huishoudens zijn in tabel B1.3 gegeven. Daarnaast zijn de cijfers van verschillende volkstellingen in de tabel opgenomen.

Toch verdient tabel B1.3 nog een nadere verantwoording. Van enkele dorpen waren geen gegevens over het aantal huishoudens beschikbaar. Soms konden de gegevens over de periode vanaf 1770 niet zonder meer uit de bronnen worden opgenomen in de tabel, omdat ze te sterk afweken van de trend of ronduit fout bleken te zijn. Bovendien zouden sommige cijfers van na 1795 in de tabel verwarring kunnen veroorzaken, omdat door de bestuurlijke veranderingen de demografische ontwikkeling soms vreemd lijkt te lopen.

Alle cijfers die niet direct uit de bron zijn overgenomen of waaraan geen aantallen huishoudens ten grondslag liggen, zijn cursief in tabel B1.3 afgedrukt. Van de dorpen waarvan geen gegevens werden gevonden of waarvan het sterke vermoeden bestaat dat de gegevens onjuist zijn, zijn de aantallen meestal door middel van extrapolatie geschat. Niet alle op deze manier gevonden cijfers behoeven een aparte toelichting. Om het ontbrekende aantal inwoners te bepalen is namelijk een gelijkmatige groei of afname aangenomen tussen de jaartallen waarvan de cijfers wel

BijLAGEN

TABEL B1.3. De ontwikkeling van de bevolking per gemeente en buurtschap in de Over-Betuwe 1650-1849.

GEMEENTE/ Buurtschap	1650	1673	1677 1678	1711 1713	1736	1770	1795	1815	1849
BEMMEL									
Angeren	190	280	310	300	300	357	368	519	857
Bemmel	450	500	530	640	610	782	834	1.268	2.021
Doornenburg	150	220	220	220	250	290	332	603	1.028
Ressen/Doornik	110	90	100	100	120	140	180	142	308
Totaal	900	1.090	1.160	1.260	1.280	1.579	1.714	2.532	4.214
ELST									
Aam	60	.	70	100 #	50	.	.	.	184
Elsterbuurt	350	.	290	330	380	.	.	.	1.203
Bredelaar	10	.	10	#	40	.	.	.	35
Eimeren	30	.	40	140 #	60	.	.	.	115
Hollanderbroek	190	.	170	160	200	.	.	.	403
Laar	20	.	30	#	30	.	.	.	26
Lijnden	120	.	90	110	200	.	.	.	311
Merm	10	.	10	#	30	.	.	.	23
Reeth	70	.	70	#	100	.	.	.	123
Rijkerswoerd	60	.	80	110 #	70	.	.	.	167
Meinerswijk	30	.	20	30	30	40	28	38	60
Totaal	950	.	880	980	1.190	1.490	1.542	1.886	2.650
Elden	250	190	210	210	210	310	413	504	804
Lent	390	340	270	410	550	594	697	911	1.213
Totaal	1.590	.	1.360	1.600	1.950	2.394	2.652	3.301	4.667
GENDT									
Gendt	440	.	500	590	660	722	709	1.028	1.880
Erlecom	150	.	150	140	130	120	110	121	160
Totaal	590	.	650	730	790	842	819	1.149	2.040
HEMMEN									
	60	.	60	70	70	118	133	157	236
HERWEN/AERDT									
Aerd	200	.	260	270	290	294	361	900	469
Herwen	350	.	300	280	270	271	361	.	611
Totaal	550	.	560	550	560	565	722	900	1.080
HETEREN									
Driel	250	.	260	350	370	448	493	681	1.039
Heteren	330	.	360	350	360	381	500	469	731
Indoornik	30	.	40	50	70	74	78	117	108
Lakemond	60	.	60	70	90	90	150	159	156
Randwijk	290	.	340	300	300	304	312	464	642
Totaal	960	.	1.060	1.120	1.190	1.297	1.533	1.890	2.676
HUISSEN									
stad Huissen	1.150	.	1.120	1.100	950	890	1.750	1.102	1.211
ambt Huis/Malb.	300	.	350	500	490	640	.	1.014	1.853
Totaal	1.450	.	1.470	1.600	1.440	1.530	1.750	2.116	3.064
MILLINGEN (en Zeeland)									
	200	.	280	350	420	430	570	850	1.423

VERVOLG TABEL B1.3. De ontwikkeling van de bevolking per gemeente en buurtschap in de Over-Betuwe 1650-1849.

GEMEENTE/ Buurtschap	1650	1673	1677 1678	1711 1713	1736	1770	1795	1815	1849
PANNERDEN	360	.	350	400	460	483	568	476	797
VALBURG									
Andelst	130	130	140	190	190	306	309	333	503
Herveld	300	230	250	330	300	465	495	579	930
Homoet	70	70	80	70	70	110	107	117	85
Loenen/Wolferen	50	50	60	70	100	115	70	96	100
Oosterhout	200	120	140	210	290	354	362	420	589
Slijk-Ewijk	190	140	140	160	190	251	256	288	364
Valburg	230	220	300	250	290	396	489	514	711
Zetten	230	180	220	290	240	279	278	335	582
Totaal	1.400	1.140	1.330	1.570	1.670	2.276	2.366	2.682	3.864
TOTAAL I*	8.100		8.300	9.300	9.800	11.500	12.800	16.100	24.100
TOTAAL II*	6.800		6.900	7.800	8.300	9.900	10.900	13.700	20.600

Toelichting: '* = afgerond op 100-tallen; '#' (1711/13) = Aam en Bredelaar samen; Eimeren, Reeth en Merm samen; Rijkerswoerd en Laar samen. 'TOTAAL I' is het totaal van het aantal inwoners van alle in de tabel opgenomen dorpen. 'TOTAAL II' is het totaal van alle dorpen die na de bestuurlijke herindeling van begin 19e eeuw tot de Over-Betuwe hoorden. Voor deze verandering: zie paragraaf 1.7. Voor de tabel hebben we de gemeentelijke indeling volgens de gemeente-atlas van Kuiper uit 1868 aangehouden, uitgezonderd bij Erlecom, dat toen onder Ubbergen viel en bij Herwen/Aerdts waaronder onder meer ook nog Lobith viel.

Bronnen 1650-1770: zie tabel B1.1; bron 1795: OAOB, inv. nr. 938 (Lent, Meinerswijk); *Geschiedkundige atlas*, tekst bij XVI-XVIII, bijlage 1 (Elst, Elden, Gendt, Driel, Heteren, Randwijk); *Volkstelling*, (overige dorpen); bron 1815: DE KOK, *Nederland op de breuklijn, 409-425*; GORISSEN, *Stede-atlas*, 12-18, *Gelderland 1812-1850*, passim. Bron Huissen: 'Huissens bevolkingsverloop', 157-161. Bron 1849: *Uitkomsten 1849*.

bekend zijn. Deze berekeningen zijn niet voor 1673 (uitgezonderd enkele dorpen van Valburg), omdat het aantal ontbrekende getallen in die jaren te groot is. Hieronder volgt een nadere toelichting op een aantal cursief gedrukte cijfers.

Gemeente Bemmelen

1) Het dorp Ressen en Doornik zou volgens de bron uit 1770 in dat jaar 110 inwoners tellen of 28 huishoudens. Dit zou een gemiddelde grootte van het huishouden geven van 3,9 personen. Vergeleken met de overige dorpen uit schoutambt Bemmelen (4,8) en met het gemiddelde uit Ressen in 1809 en 1849 (resp. 5,8; 5,6) is dat erg laag en dus vermoedelijk te laag. Er vanuit gaande dat het aantal huishoudens juist is, is dit vermenigvuldigd met 5,1 (gemiddelde 1770, zie eerder), hetgeen een inwonertal van 140 oplevert.

2) Een bestuurlijke herindeling is verantwoordelijk voor de sterke groei van Doornenburg na 1795. Het gedeelte van Pannerden dat door het Pannerdenskanaal van het dorp was afgescheiden, werd in 1815 bij Doornenburg gevoegd. Het gebied telde toen 204 inwoners.

Gemeente Elst

1) Volgens de bron uit 1770 telde Elst (exclusief Elden en Lent) in dat jaar 2.428 inwoners en 284 huishoudens. Dit zou betekenen dat de gemiddelde grootte van het huishouden in dat dorp 8,5 was. Dat is te hoog, gezien het gemiddelde in Elden in 1770 (4,9 zie tabel B1.2) het gemiddelde van de Over-Betuwe in 1770 (5,1) en het gemiddelde in Elst in 1849 (5,4). Het is aannemelijk dat het aantal huishoudens dichter de historische realiteit benadert dan het aantal inwoners, omdat men (degenen die de lijst samenstelden) op het aantal huishoudens beter zicht had. Indien we uitgaan van een gemiddelde van 5,1, is het aantal inwoners 1.450 personen in 1770.

2) Volgens de *Volkstelling*e uit 1795 telde Lent 603 inwoners, maar een andere bron (zie bronvermelding tabel) vermeldt 697 inwoners, hetgeen geloofwaardiger is, gezien de ontwikkelingen elders.

Gemeente Herwen en Aerdt

1) In de tabel zijn alleen de cijfers opgenomen van de dorpen Herwen en Aerdt, want alleen deze hebben ooit tot de Over-Betuwe behoord. In de Franse tijd en vlak daarna hebben er allerlei grenswijzigingen plaatsgevonden, waardoor het grondgebied (door de toevoeging van onder meer het Kleefse Lobith) aanzienlijk werd uitgebreid. In feite telde de gemeente Herwen en Aerdt in 1815 ruim 1.850 en in 1849 ruim 2.300 inwoners.

Gemeente Huissen

Van Huissen zijn de bevolkingsgegevens gepubliceerd over de periode 1722-1808. Het betreft echter niet precies te jaartallen waarin we van de overige dorpen cijfers hebben. De cijfers in de tabel vanaf 1711 zijn hiervan afgeleid, alleen de cijfers uit 1740 (kolom 1736) zijn direct overgenomen. De cijfers voor 1650 en 1677 zijn geschat, op basis van de ontwikkeling in Arnhem (lichte daling tussen 1650-1749) en het Betuwse platteland (lichte stijging tussen 1650-1677, vervolgens een snellere stijging tot 1711). Ook in het Kleefse Huissen zullen ze de gevolgen van de strijd rond 1672 gevoeld hebben. Schuurman gaat uit van een lichte stijging na 1665 voor Duiven, dat evenals Huissen tot 1815 tot het Kleefse behoorde.³⁷

Gemeente Pannerden

Na de aanleg van het Pannerdenskanaal in 1708 was het dorp Pannerden gesplitst. Tot aan 1815 heeft deze situatie bestaan, na die tijd viel het gebied ten westen van het kanaal onder het schoutambt Bemmelen (Doornenburg).

BIJLAGE 2

EEN RECONSTRUCTIE VAN DE BEVOLKINGSONTWIKKELING IN DE NEDER-BETUWE, DE TIELER- EN DE BOMMELERWAARD 1650-1795

De bronnen voor het 17e eeuwse bevolkingsonderzoek die voor deze drie ambten zijn gebruikt, zijn voor de Neder-Betuwe: de *verpondingskohieren* van 1650 en voor de Tieler- en Bommelerwaard: de *kohieren van de schoorstenen* van 1630.¹ Het gebruik van de verpondingskohieren behoeft hier geen toelichting, zie bijlage een. De kohieren van de schoorsteengelden uit 1630 zijn gebruikt, omdat deze bron veel toegankelijker en dus veel minder bewerkelijk zijn dan de verpondingskohieren. Helaas zijn alleen van de Tieler- en de Bommelerwaard deze bronnen overgeleverd. In betrekkelijk overzichtelijke lijsten staat per persoon (en dus, naar wat aangenomen wordt, per hoofd huishouden) het aantal schoorstenen genoteerd, ook van de zogenaamde 'pro deo's'. Deze laatste groep omvat degenen die was vrijgesteld in de betaling van het schoorsteengeld. Hoe volledig deze bron is, is tot op zekere hoogte vast te stellen als men de kohieren vergelijkt met de verpondingskohieren. Voor een zestal dorpen is dat gedaan, zie tabel B2.1.

Uit tabel B2.1 blijkt, rekening houdend met het tijdsverschil van twintig jaar, dat de kohieren van de schoorsteengelden van 1630 redelijk betrouwbaar zijn, zodat de verpondingskohieren niet allemaal in bewerking genomen hoeven te worden.

Omdat in 1630 en 1650 alleen het aantal huizen wordt gegeven, moet voor deze regio's een omrekeningsfactor vastgesteld worden. Deze factor is gebaseerd op bronnen uit 1750 en 1770. Hieruit blijkt dat de gemiddelde grootte van het huishouden toentertijd 5,1 was. Omdat halverwege de 18e eeuw de gemiddelde omvang van het huishouden op een dieptepunt lag, is voor 1650 factor 5,5 aangehouden (bijlage een).

TABEL B2.1. Aantal huizen in een zestal dorpen in de Bommelerwaard 1630-1770.

Dorp	1630	1650	1770
Zuilichem	55	44	71
Nieuwaal	25	29	30
Gameren	71	82	120
Bruchem	44	42	46
Kerkwijk	20	13	11
Delwijnen	20	19	25
Totaal	235	229	303

Bron: AR, inv. nr. 1423; ASKvN, inv. nr. 511; bron 1770: zie bijlage een.

Deze 17e eeuwse factor is voor de andere gebieden in het rivierengebied waarschijnlijk te hoog. Uit dezelfde bron van 1770 blijkt namelijk ook, dat de gemiddelde grootte in de Neder-Betuwe (4,8), de Bommelerwaard (4,6) en de Tielerwaard (4,3) lager was dan het gemiddelde in de Over-Betuwe. Het is niet onaannemelijk dat dit halverwege de 17e eeuw ook het geval was. Voor de Tieler- en Bommelerwaard lijkt een omrekeningsfactor van 5 in 1650 dan ook beter. In de tabellen B2.2, B2.3 en B2.4 zijn de aantallen huizen en de berekende aantallen inwoners weergegeven per dorp en per regio. Hierbij is er vanuit gegaan dat elk huis één huishouden telde (zie bijlage een).

In tabel B2.2 gaat het uitsluitend om het gebied dat in de 17e en 18e eeuw tot het ambt Neder-Betuwe werd gerekend. Hofstee geeft voor 1795 een veel groter aantal, namelijk 12.604. Dat cijfer is echter inclusief het voormalige graafschap Buren, het ambt Beesd/Rhenoy, en het dorp Acquoy dat bij Holland hoorde, maar in de 19e eeuw bij Gelderland is gevoegd.² In het verpondingsregister van Ingen uit 1650 zijn 157 vermeldingen van woningen geteld. Dit is een onwaarschijnlijk groot aantal, gezien het aantal huishoudens in 1470: 72 (vergelijk Avezaath in 1470: 82, of Zoelen: 81) en het aantal in 1770.³ De enorme groei na 1470 en de sterke daling na 1650 gaat zo tegen de ontwikkeling van de andere dorpen in de Neder-Betuwe in, dat het aantal van 157 onjuist lijkt. Vermoedelijk zijn een aantal woningen dubbel in het register opgenomen. Het aantal woningen in Ingen in 1650 is dan ook geschat op 80. Volgens de *familiegeldcellen* uit 1702 telde Ingen toen 83 huishoudens, maar dit aantal is zonder de 'geringe personen', dus het aantal zal hoger gelegen hebben.⁴ De overige tellingen leveren op het eerste gezicht geen problemen op.

Het aantal inwoners in de Tielerwaard in 1795 volgens tabel B2.3 is groter dan het aantal dat Hofstee geeft. Hij noemt een aantal van 7.586 inwoners. Dit aantal is echter exclusief Drumpt en Wadenoyen, dorpen die hij bij Tiel heeft gerekend. In tabel B2.3 worden de cijfers van Tiel niet gegeven, maar wel van de genoemde dorpen.⁵

De aantallen van Dalem en Waardenburg in 1630 zijn geschat, zo ook het aantal van Haaften in 1770.⁶ Volgens de bron van 1770 telde Haaften toen 348 inwoners. Gezien het aantal huishoudens is dat te weinig.

TABEL B2.2. De ontwikkeling van de bevolking in de Neder-Betuwe 1650-1795.

Dorp	1650 Huizen	1650 Inwoners	1770 Huizen	1770 Inwoners	1795 Inwoners
Hien/Dodewaard	87	480	83	893	962
Ochten	50	280	91	443	518
Echteld	56	310	96	454	467
Avezaath	69	380	85	499	532
Ravenswaaij	39	220	39	175	223
Rijswijk	74	410	73	336	368
Maurik	129	710	139	621	701
Eck en Wiel	69	380	72	354	419
Ingen	80	440	86	449	557
Ommeren	35	190	46	217	211
Lienden/Meerten/Aalst	125	690	157	656	806
Kesteren	50	280	68	281	305
Opheusden	127	700	176	752	843
De Mars	25	130	25	134	119
Lede en Oudewaard	13	70	11	73	78
Ijzendoorn	55	300	59	313	286
Zoelen	69	380	118	635	631
Totaal	1.150	6.350	1.524	7.275	8.026

Bron: 1650, zie tekst; bronnen 1770 en 1795 zie bijlage een.

TABEL B2.3. De ontwikkeling van de bevolking in de Tielerwaard (exclusief Mariënwaard) 1630-1795.

Dorp	1630 Huizen	1630 Inwoners	1770 Huizen	1770 Inwoners	1795 Inwoners
Gellicum	33	170	40	211	190
Rumpt	63	320	67	332	346
Enspijk	46	230	32	117	179
Deil	80	400	80	341	415
Geldermalsen	72	360	113	496	628
Wadenhoijen	33	170	63	277	284
Drumpt	23	120	47	184	270
Meteren	56	280	56	221	280
Zennewijnen	12	60	22	84	116
Ophemert	78	390	118	433	560
Varik	44	220	73	289	428
Heesselt	23	120	25	100	142
Est	39	200	45	203	228
Opijnen	46	230	62	261	330
Hiern/Neerijen/Waardenburg	144	720	134	537	710
Tuil	41	210	45	245	270
Haafden	91	460	110	473	538
Hellouw	30	150	46	214	315
Herwijnen	113	570	172	879	1.040
Vuren	30	150	63	264	446
Dalem	20	100	47	241	428
Totaal	1.117	5.630	1.460	6.402	8.143

Bron: 1650, zie tekst; bronnen 1770 en 1795 zie bijlage een.

BIJLAGEN

TABEL B2.4. De ontwikkeling van de bevolking in de Bommelerwaard 1630-1795.

Dorp	1630 Huizen	1630 Inwoners	1770 Huizen	1770 Inwoners	1795 Inwoners
Hurwenen/Oensel	32	160	46	196	280
Rossum	70	350	110	434	505
Heerewaarden	45	230	60	275	432
St. Andries	14	70			
Maasdriel	283	1.420	324	1.769	2.026
Hedel	103	520	152	615	791
Ammerzoden/Well/Wordragen	143	720	202	903	1.203
Nederhemert	105	530	92	351	427
Aalst	51	260	61	271	337
Poederoijen	45	230	54	255	194
Munnikenland	14	70	9	51	56
Brakel	91	460	127	625	739
Zuilichem	55	280	71	313	394
Nieuwaal	25	130	30	117	183
Gameren	71	360	120	531	655
Bruchem	44	220	46	213	284
Kerkwijk	20	100	11	58	83
Delwijnen	20	100	25	134	141
Totaal	1.231	6.210	1.540	7.111	8.730

Bron: 1650, zie tekst; bronnen 1770 en 1795 zie bijlage 1.

BIJLAGE 3

HET AANTAL HELE BOEREN, HALVE BOEREN, KEUTERS EN NIET-BOEREN IN 1711, 1713, 1719 EN 1724

TABEL B3.1. Het aantal hele en halve boeren, keuters en arbeiders in een aantal dorpen in de Over-Betuwe in 1711.

Dorp	Heel	Half	Keuter	Niet-boer	Totaal
BEMMEL					
Angeren	3	5	18 ^a	26 ^b	52
Bemmel	6	9	22 ^a	64 ^b	101
Doornenburg	5	2	16 ^a	13	36
Ressen/Doornik	4	4	1	9	18
Totaal	18	20	57	112	207
Relatief	9	10	28	53	100
ELST					
Aam/Bredelaar	5	3	2 ^c	9	19
Elsterbuurt	4	8	12 ^c	39	63
Merm/Reeth/ Eimeren	5	4	3 ^c	13	25
Hollanderbroek	4	2	11 ^c	13	30
Laar/Rijkerswoerd	4	3	2 ^c	11	20
Lijnden	3	2	5	10	20
Totaal	25	22	35	95	177
Relatief	14	12	19	55	100
Elden	8	3	3 ^c	19	33
Lent	3	2	13 ^c	54	72
Totaal	36	27	51	168	282
Relatief	13	10	18	59	100
HETEREN					
Driel	4	8	14 ^d	35 ^e	61
Heteren	1	8	14 ^d	43 ^e	66
Randwijk	4	2	13 ^d	38 ^e	57
Totaal	9	18	41	116	184
Relatief	5	10	22	63	100

BIJLAGEN

VERVOLG TABEL B3.1. Het aantal hele en halve boeren, keuters en arbeiders in een aantal dorpen in de Over-Betuwe in 1711.

Dorp	Heel	Half	Keuter	Niet-boer	Totaal
VALBURG					
Andelst	6	1	2	21 ^f	30
Herveld	4	4	9	45	62
Oosterhout	3	5	1 ^g	26	35
Slijk-Ewijk	2	5	1	22	30
Valburg	2 ^h	2 ^h	4 ^g	40	48
Zetten	8	4		33	45
Totaal	25	21	17	187	250
Relatief	10	8	7	75	100
TOTAAL	88	86	166	583	923
Relatief	10	9	18	63	100

Bron: OAOB, inv. nr. 2107D. ^a *Angeren*: 12 personen met 2 paarden en 6 personen met 1 paard, deze laatsten zijn 'slechte mannen ten dele', *Bemmel*: 10 personen met 2 paarden en 12 met 1 paard, waarvan er 6 'seer slecht van gespan en arm ten dele' zijn, *Doornenburg*: 8 personen met 2 paarden en 8 met 1 paard, deze laatsten zijn 'slechte gespannen van peerden'; ^b *Angeren*: waaronder 15 'persoenen die zeer slecht zijn en schier geen broodt hebben', *Bemmel*: waaronder 11 zeer arme personen; ^c *Aam/Bredelaar*: keuters die kar en paard hebben, *Elsterbuurt*: keuters die een paard en kar hebben, *Merm/Reeth/Eimeren*: 2 die 2 of 3 paarden hebben, 1 keuter met kar en peerd, *Hollanderbroek*: 5 die 2 of 3 paarden hebben en 6 keuters met kar en paard, *Elden*: keuters met kar en peerd, *Lent*: 6 met 'ijder 2 peerden' en 7 met een paard, waaronder 6 'oock wel arme luijden ten dele'; ^d *Driel*: waaronder 5 keuters die 'peerden hebben en bouwerije doen' en 9 keuters die 'carren en peerden hebben', *Heteren*: 'keuters die carren en peerden hebben', *Randwijk*: waaronder 8 keuters die 'peerden hebben en bouwerije doen' en 5 keuters die 'carren en peerden hebben'; ^e 'keuters of arbeiders met schuppen'; ^f waaronder een smid, een kleermaker en een 'arm man'; ^g kleine keuters; ^h hele en halve boeren.

TABEL B3.2. Het aantal hele en halve boeren, keuters en arbeiders in een aantal dorpen in de Over-Betuwe in 1713.

Dorp	Heel	Half	Keuter	Niet-boer	Totaal
BEMMEL					
Angeren	3	4	17 ^a	32	56
Bemmel	7	8	31 ^a	74	120
Doornenburg	5	1	19 ^a	17	42
ELST					
Elden	9	3	9 ^c	18 ^b	39
Lent	3	1	20 ^c	54	78
HETEREN					
Driel	4 ^d	7	20 ^c	34	65
Randwijk	4	1	12 ^c	30	47
VALBURG					
Andelst	6	3	5	22	36
Oosterhout	3	5	6	26	40
Zetten	8	2	3	43	56
Totaal	52	35	142	350	579
Relatief	9	6	25	60	100

Bron: OAOB, inv. nr. 2249, 2250. Toelichting: ^a *Angeren*: waaronder 8 keuters en 9 personen met 1 paard, *Bemmel*: waaronder 10 keuters en 5 arbeiders met 2 paarden en 16 arbeiders met 1 paard, *Doornenburg*: waaronder een keuter met 5 paarden, een keuter met 4 paarden, 4 keuters met 3 paarden, een keuter met 2 paarden, 10 keuters met 1 paard en 2 keuters die samen 1 paard hebben; ^b arbeiders zonder paard; ^c *Elden*: waaronder 6 arbeiders die paarden hebben, *Lent*: waaronder 1 keuter met 4 paarden, 3 keuters met 3 paarden, 5 keuters met 2 paarden en 10 keuters met 1 paard ^d 4 hele bouwingen, waarvan 3 'gespleten', op 2 van deze gespleten woonden arbeiders; ^e *Driel*: waaronder 15 karlieden, *Randwijk*: waaronder 1 met wagen en 4 paarden, 1 met 4 paarden, 3 met wagen en 2 paarden, 3 met 2 paarden en 4 met 1 paard.

BIJLAGEN

TABEL B3.3. Het aantal hele en halve boeren en keuters in 1719 en 1724 in enkele dorpen in de Over-Betuwe.

Dorp	Heel 1719	Heel 1724	Half 1719	Half 1724	Keuter 1719	Keuter 1724
BEMMEL						
Angeren	3	3	1	2	13	14
Bemmel	6	6	7	10	27	24
Doornenburg	5	5	1	2	10	10
Ressen/Doornik	3 ^a	3	5 ^a	5	3 ^a	3
Totaal	17	17	14	19	53	51
ELST						
Aam/Bredelaar	5	6	2	3	1	3
Elsterbuurt	3	3	7	2	2	16
Eimeren	1	1	4	2	.	2
Hollanderbroek	3	3	4	3	4	10
Laar/Rijkerswoerd	5	5	3	3	1	4
Lijnden	3	4	2	2	.	5
Merm	1	1	1	1	.	.
Reeth	3	3	1	1	.	.
Totaal	24	26	24	17	8	40
Elden	9	9	4	4	3	10
Lent	3	3	3	2	7	14
Totaal	36	38	31	23	18	64
HETEREN						
Driel	4 ^a	4 ^c	4 ^a	4 ^d	22 ^a	22
Heteren	1	1	6	10	14	15
Randwijk	5	4	2	1	8	8
Totaal	10	9	12	15	44	45
VALBURG						
Andelst	5	6	2	1	4	4
Herveld	4	4 ^b	5	5 ^b	8	8 ^b
Oosterhout	3	3 ^b	4	4 ^b	2	2 ^b
Slijk-Ewijk	1	1	4	4	2	5
Valburg	4	3	1	.	8	15
Zetten	7	8	.	.	1	3
Totaal	24	25	16	13	25	38
TOTAAL	87	89	73	71	140	197

Bron: OAOB, inv. nrs. 2251, 2252. ^a 1724; ^b 1719; ^c 3 hele plaatsen zijn 'gescheurt'; ^d waar-
onder een 'gescheurde' hele plaats.

BIJLAGE 4

BRONNEN VOOR DE EIGENDOMSVERHOUDINGEN

Bronnen die gebruikt zouden kunnen worden om inzicht te krijgen in een verschuiving in de eigendomsverhoudingen tussen 1650 en 1850, zijn de verpondingsregisters uit 1650 en latere perioden, de maancedullen en de morgentalcedullen (vooral 1810), de dijkcedullen (vanaf 1650) en de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (OAT's) en tot slot de kadastrale leggers uit 1832 (1820).

Met de verpondingsregisters uit 1650 is een vlakdekkende dwarsdoorsnede te maken.¹ Er is besloten om alleen de verpondingsregisters van het 'kernegebied' te verwerken. Gebieden die na de Franse tijd niet meer tot de Over-Betuwe behoorden, zijn buiten beschouwing gelaten. Ook Huisen is niet meegenomen, omdat dit stadje toentertijd bij Kleef hoorde en er geen registers zijn opgemaakt. De verwerking van de registers voor de reconstructie van het grondeigendom leverde verder nauwelijks problemen op. In het kohier is bijna altijd duidelijk aangegeven wie de eigenaar is. Hooguit hebben we een probleem als we het grondeigendom per eigenaar in de gehele Over-Betuwe willen weten, omdat, uit praktische overwegingen, de verpondingen per dorp zijn ingevoerd.²

De tweede bron waarmee een dwarsdoorsnede betreffende het grondeigendom gemaakt kan worden, zijn de verpondingsregisters van omstreeks 1790. De verpondingen werden in dat jaar geheel herzien. In de eerste plaats omdat in het buitendijkse grondgebied nogal wat was veranderd als gevolg van dijkdoorbraken, waardoor land buitendijks te liggen kwam en als gevolg van verzandingen en verplaatsing van rivierbeddingen.³ Voor het binnendijkse was herziening eveneens noodzakelijk, omdat 'de binnenlandsche quohieren door de verandering van Eigenaar, en van tijd tot tijd gedaane splitsingen sedert 1649 en 1650 thans van weinig utiliteit meer (...) ' waren.⁴

De inrichting van deze kohieren verschilt sterk van de kohieren uit 1650. Vermelden de kohieren van 1650 per perceel, de oppervlakte, de pachtwaarde, de eigenaar, de pachter en vaak ook nog de bestemming van het perceel, de kohieren uit 1790 geven veel minder informatie. Naast het bedrag van de aanslag, vermeld de bron per stuk grond vaak alleen de naam van degene die werd aangeslagen. Dat was meestal de eigenaar, zo blijkt uit het kohier, hoewel dit nergens expliciet vermeld is. Als het de gebruiker was, werd de eigenaar eveneens vermeld. Het is echter niet met 100% zekerheid vast te stellen of de genoemde personen eigenaar danwel gebruiker waren. Maar als we ervan uitgaan dat de kohieren consequent zijn ingericht, blijven er weinig twijfels over.

In deze kohieren is niet de pachtwaarde vermeld, maar het bedrag

waarvoor men aangeslagen werd. Vaak ontbreekt ook een opgave van de oppervlakte van de grond. Dat blijkt geen bezwaar te zijn, want het bedrag van de aanslag correspondeert sterk met de oppervlakte van het perceel of de percelen. Dat hebben we kunnen vaststellen aan de hand van de kohieren, waarin wel de perceelsgrootten werden vermeld. Zo hadden de grondeigenaren in Driel 29% van de grond in handen en werden ze voor 31% aangeslagen. Voor de instellingen waren deze percentages respectievelijk 17% en 18%. Hadden de grondeigenaars in Randwijk 73% van de buitendijkse grond in bezit, ze werden voor 72% van het totaalbedrag aangeslagen. In Reeth hadden ze 60% van de binnenlandse grond in eigendom, ze werden voor 59% aangeslagen. Soms liggen deze percentages wat verder uit elkaar, maar doorgaans was dat niet het geval. Belangrijke verschuivingen tussen 1650 en 1790 zijn met behulp van deze bron goed te meten.

Met behulp van de kadastrale gegevens uit het begin van de 19e eeuw is de derde dwarsdoorsnede te maken. Hier stuiten we op een voor de Over-Betuwe specifiek probleem, namelijk dat als gevolg van de oorlogshandelingen gedurende de Tweede Wereldoorlog de bronnen voor een belangrijk deel zijn vernietigd. Het betreffen de kadastrale leggers die in die tijd verloren zijn gegaan. Deze bron die per eigenaar de grond vermeld, is veel minder bewerkelijk dan de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (OAT's), die per perceel de eigenaar vermeld. Per dorp gaat het al gauw om honderden percelen. Helaas zijn de verschillende gemeenten in deze streek evenmin zorgvuldig met dit materiaal omgegaan, dus over de kopieën van deze leggers kunnen we, met enkele uitzonderingen, ook niet beschikken.

We zijn dus aangewezen op de OAT's. Deze mooie bron vermeld per opgenomen perceel onder meer de naam, het beroep en de woonplaats van de eigenaar, bestemming van de grond, de oppervlakte en het 'belastbaar inkomen' (de economische waarde) van ieder perceel. Voor een relatief snelle en doelmatige bewerking van de OAT's is het noodzakelijk slechts een onderscheid te maken tussen de categorie 'grondeigenaren' (met de 'beroepsaanduidingen': landeigenaar, rentenier, particulier, maar ook degenen met aanduidingen als notaris, rechter, advocaat enzovoorts), waaronder degenen die buiten de Over-Betuwe woonden, de categorie 'instellingen/overheid' en de groep 'anders/boeren', waaronder degenen met de beroepsaanduiding landbouwer vallen (voor deze groepsindeling, zie paragraaf 4.2). Dan houden we nog een groep over, zoals degenen met beroepsaanduidingen als smid, timmerman, arbeider, molenaar enzovoorts. Deze zijn als restgroep ook onder de groep 'anders/boeren' geschaard. In verband met de vergelijkbaarheid met de andere bronnen is ervoor gekozen de oppervlakte per perceel over te nemen en niet het zogenaamde belastbaar inkomen.

We kunnen dus drie momentopnamen maken, 1650, 1790 en 1820.⁵ De twee laatste doorsneden liggen vlak bij elkaar. Tussen 1650 en 1790 gaapt

een gat van 140 jaar. Willen we echter een direct verband kunnen leggen tussen bijvoorbeeld de ontwikkeling van de graanprijzen, de pachtprizen en de lonen enerzijds en de eventuele verandering in de eigendomsverhoudingen anderzijds, kortom willen we weten wanneer precies een eventuele verschuiving plaats gevonden heeft, zullen we voor de tussenliggende jaren eveneens gegevens moeten hebben.

We komen dan al gauw op de zogenaamde dijkcedullen. Andere bronnen zoals de maancedullen en de morgentalcedullen zijn te incidenteel bewaard gebleven om voldoende informatie te bieden. Maancedullen zijn kohieren van aanslag in de verpondingen, die om de zoveel tijd op basis van de oude verpondingsregisters werden opgesteld.⁶ Morgentalcedullen werden regelmatig door de buurmeesters opgesteld om tot een verdeling van de dorpslasten te kunnen komen. Deze werden per morgen omgeslagen. Alleen van het dorp Andelst zijn voldoende morgentalcedullen bewaard gebleven om de veranderingen te kunnen volgen. De begin 19e eeuwse morgentalcedullen zijn wel bewaard gebleven, maar deze bieden op zich onvoldoende informatie over de vraag in welke groep van grondbezitters men ingedeeld kan worden.

De dijkcedullen dus. Dijkcedullen zijn registers van dijkgeslaagden of dijkplichtigen. Dat waren degenen die verantwoordelijk waren voor het onderhoud van de dijk. Alleen de geërfden, de grondbezitters waren formeel dijkplichtig, pachters dus niet. In de praktijk werd de dijkplicht vaak op de pachters afgewenteld (paragraaf 4.10). Per afgebakend stuk dijk is genoteerd wie de dijkgeslaagde was. Een dijkgeslaagde kon voor meerdere stukken verantwoordelijk zijn. Soms werd een stuk door meerdere geërfden onderhouden. Eigenlijk rustte de dijkplicht op (of kleefde aan) de grond (of deze was ermee besmet) in de dijkbuurtschappen en wel op de grond die rechtstreeks door de dijk werd beschermd. Dat moet men waarschijnlijk letterlijk nemen. Uit een analyse van enkele dijkcedullen en een vergelijking van deze met enkele morgentalcedullen blijkt dat inderdaad niet alle geërfden of landeigenaren dijkgeslaagd waren. Ook uit het verpondingsregister van 1650 van het dorp Oosterhout blijkt dat niet alle grond in het dorp bezwaard was met dijkplicht. Waarschijnlijk alleen degenen van wie de grond aan de dijk grensden. Verkocht men de 'besmette' grond, dan was men ook niet meer dijkplichtig. De dijkvakken waren niet even groot. Hoe groter je perceel aan de dijk, hoe langer je dijkvak of hoe groter je dijkvakken.

In de binnenlandse kerspels vond men dus vrijwel geen dijkplicht. Van deze dorpen bestaan dan ook geen dijkcedullen of ze stellen niets voor. Uitgezonderd hiervan waren enkele binnenlandse dorpen die verantwoordelijk waren voor flinke stukken dijk langs de Rijn bij Elden, Driel, Heteren en Randwijk. Hoe dat ontstaan is, is onduidelijk. Deze stukken worden per dorp in de cedullen opgenomen en niet nader gespecificeerd op dijkgeslaagden. Misschien waren de geërfden van de desbetreffende inlandse dorpen hiervoor collectief verantwoordelijk. Iets dergelijks blijkt

uit de cedula van Zetten van 1723 (OAOB, inv. nr. 2892): de 'gemeijne dijk' van Zetten onder Heteren en Randwijk wordt daarin naar dijkvak gespecificeerd. Het dorp was zelfs verantwoordelijk voor een stuk dijk uit de Neder-Betuwe, zo blijkt uit de cedula.

Soms werd de dijk 'gemeen' gemaakt, zoals het dijkvak Wolferen-Andest. Dat had als voordeel dat kosten van het onderhoud over iedere dijkgeslaagde na rato van het grondbezit werd omgeslagen. In andere gevallen was het mogelijk dat een of enkelen moesten opdraaien voor de kosten, als de rivier daar toevallig flink had huisgehouden. Zo zou een keuter in theorie kunnen opdraaien voor alle kosten van een dijkbreuk als die op zijn stuk had plaatsgevonden. In de praktijk ging het vaak anders.

Soms ook was er voor een stuk dijk geen dijkgeslaagde te vinden. Dan sprak men van een verloren dijk. In dat geval moest er een ingewikkelde procedure gestart worden, de zogenaamde zeventuigsprocedure, om vast te stellen wie voor het stuk dijk verantwoordelijk gesteld kon worden.

De dijkcedullen vermelden doorgaans alleen de lengte van de stukken dijk per dijkgeslaagden. Heel soms is geregistreerd hoe groot het stuk grond is dat erbij hoorde. Maar deze informatie is te incidenteel om echt te kunnen gebruiken. Regelmatig (vooral in de oudere cedullen) wordt wel vermeld of de grond verpacht was. Omdat er waarschijnlijk een verband bestaat tussen de oppervlakte van de grond van de dijkgeslaagde en de lengte van het stuk dijk waarvoor hij verantwoordelijk was en omdat deze dijkcedullen regelmatig werden bijgewerkt, is het mogelijk vast te stellen wanneer (ongeveer) (niet hoeveel) de grond in andere handen overging. Hierdoor kan de belangrijke vraag: wanneer werden de boeren eigenaar van de door hen geëxploiteerde grond, beantwoord worden.

Een probleem hierbij is: hoe bepaal je of een dijkvak tot de verantwoordelijkheid van een edelman of heer, een instelling, de overheid of een boer hoorde, zonder hiervoor uitgebreid (genealogisch) onderzoek te hoeven doen? Overheid en instellingen leveren geen problemen op. Moeilijker is het om vast te stellen wanneer het om een grootgrondbezitter gaat. Meestal is dat op te maken uit de vermelding van de woonplaats (buiten de Betuwe), de familienaam (dikwijls zonder vermelding voornaam), de toevoegsels heer, mijnheer, jonker, weledede, vrouwe, juffrouw, joffer, rentmeester, burgemeester, schout, doctor en andere titels. Titels waren vroeger veel belangrijker dan nu, dus men vermeldde deze doorgaans wel. En als bij het stuk dijk ook de naam van een pachter wordt vermeld, is de grondeigenaar als zodanig nog makkelijker te herkennen. De boeren worden meestal alleen met hun voornaam en achternaam aangeduid. Vooral de vermelding van de voornaam (zonder titel) is van belang om de boer te herkennen. Op de verschillende andere belastinglijsten was dat ook gebruikelijk. Door deze factoren te combineren, is mijn inziens goed de status van de dijkgeslaagde te bepalen, hoewel het niet altijd duidelijk is of de grondeigenaar een edelman is of een stadse niet-edele heer.

Dat er een verband bestaat tussen grootte van het grondbezit en de

lengte van de dijk waarvoor men onderhoudsplichtig was, is voor Oosterhout vastgesteld voor het jaar 1810. De dijkcedul uit 1810 en de morgentalcedul uit 1812 zijn aaneengesloten (OAOB, inv. nrs. 585P en 3008). Een morgentalcedul is een opgave van de grond per eigenaar, die periodiek gemaakt werd. Deze werd gebruikt om de diverse belastingaanslagen per grondeigenaar te berekenen.

Het verband is het duidelijkst bij de grootgrondbezitters. Dat is niet zo vreemd natuurlijk, de kans dat de grond van een grootgrondbezitter aan de dijk grensde was relatief erg groot. Dat betekent dat de ontwikkeling van het (groot)grondbezit goed in beeld gebracht kan worden. Het correlatiecoëfficiënt is 0,87. Zoals verwacht, blijken verschillende personen wel op de morgentalcedul te staan die niet op de dijkcedul zijn vermeld. Deze personen waren kennelijk geen dijkgeslaagden. Het gaat hier niet om grootgrondbezitters. Een aantal was misschien elders gaan wonen tussen 1810-1812.

Opmerkelijker is dat een klein aantal wel op de dijkcedul staat vermeld, maar niet op de morgentalcedul. Een verklaring hiervoor is dat de cedullen niet in hetzelfde jaar werden opgemaakt. Mogelijk dat de morgentalcedul fouten bevat. Uit een globale vergelijking van de morgentalcedul van 1827 (OAOB, inv. nr. 585F) uit Elden met gegevens van de uitgegeven kadastrale atlas (1832) van hetzelfde dorp blijkt echter, dat deze morgentalcedul redelijk betrouwbaar is. Het is aannemelijk dat de andere cedullen dat ook zijn.

Al met al kan men concluderen, dat de ontwikkeling van het grondbezit waarschijnlijk goed te volgen is. Een analyse van de gegevens loont dus de moeite. De bron kent echter nog meer beperkingen: alleen op de ontwikkeling van de eigendom van het binnendijkse bieden de dijkcedullen enig zicht. De grond daarbuiten was niet dijkplichtig. Het is echter niet waarschijnlijk dat alleen buitendijks land van eigenaar wisselde.

Een andere beperking is dat de cedullen van de dijkdorpen aan de Rijn nauwelijks bruikbare gegevens bevatten, vanwege het feit dat hele stukken dijk onder de (mogelijk collectieve) verantwoordelijkheid vielen van enkele 'binnenlandse' dorpen, waarvoor geen specificatie bestaat. Evenmin zal de cedul van de 'gemene' dijk bij Andelst-Wolferen bruikbare gegevens opleveren, zodat alleen de cedullen van dorpen aan de Waal en het Pannerdens Kanaal (vanaf 1708) gebruikt kunnen worden. We hebben ons echter beperkt tot de cedullen van de enkele dorpen langs de Waal, omdat van deze dorpen ook de 17e eeuwse cedullen bruikbaar zijn. Bovendien is beperking noodzakelijk, omdat de bronnen nogal bewerkelijk zijn. Het zijn de dorpen Bemmelen, Lent, Loenen, Oosterhout en Slijk-Ewijk. Overigens zijn niet alle cedullen van de dorpen bewaard gebleven (zie de tabel). Omdat de meeste cedullen van Gendt niet bewaard zijn gebleven, zijn de gegevens van dit dorp niet gebruikt.

Een extra probleem vormen de dijkbreuken. De lengte van de dijk nam

BIJLAGEN

meestal toe na een breuk, omdat deze om de wiel heen gelegd moest worden. Zo nam de lengte van de dijk van Oosterhout tussen 1677 en 1700 met ongeveer 180 roeden toe. (in 1681 was er een dijkbreuk). Voor het dorp betekende dit verhoudingsgewijs een sterke toename, maar voor de lengte van de dijken van alle dorpen samen, was deze toename gering. Ook uit de cedullen van Bemmelen blijkt dat de lengte van de dijk soms veranderde, maar ook deze veranderingen waren beperkt.⁷ Voor de resultaten zie de tabel.

TABEL B4.1. Het aantal roeden dijk per categorie dijkgeslaagden in een aantal Waaldorpen in de Over-Betuwe 1677 - 1801.

	1677 ^a		1698 ^b		1713 ^c		1733 ^d		1760 ^e		1774 ^f		1801 ^g	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Eigenaars	1.243	42	1.892	49	1.558	41	1.110	36	1.128	36	1.286	33	1.160	30
Instellingen	690	23	902	23	1.001	26	757	25	682	22	751	20	746	20
Boeren	1.017	35	1.100	28	1.274	33	1.186	39	1.295	42	1.830	47	1.906	50
Totaal	2.950	100	3.894	100	3.833	100	3.053	100	3.105	100	3.867	100	3.812	100

Bron: dijkcedullen betreffende dorpen, OAOB, onder inv. nrs. 2796 - 3029.

^a Bemmelen, Lent, Oosterhout, Slijk-Ewijk.

^b Bemmelen, Lent, Loenen, Oosterhout (1700), Slijk-Ewijk.

^c Bemmelen, Lent, Loenen, Oosterhout, Slijk-Ewijk.

^d Bemmelen (1737), Lent, Loenen (1736), Slijk-Ewijk.

^e Bemmelen (1765), Lent, Oosterhout, Slijk-Ewijk.

^f Bemmelen, Lent, Loenen, Oosterhout, Slijk-Ewijk.

^g Bemmelen, Lent, Loenen, Oosterhout (1810), Slijk-Ewijk.

BIJLAGE 5

BRONNEN VOOR DE PRAKTIJK VAN DE PACHT IN DE OVER-BETUWE

Informatie over de praktijk van de pacht in de 17e en 18e eeuw is schaars. Van de talrijke rekening-, pacht-, resolutie- en notulenboeken die er geweest moeten zijn, zijn er slechts enkele bewaard gebleven. Vooral in de familiearchieven is zeer weinig bronnenmateriaal gevonden. We zijn daarom aangewezen op de archieven van de verschillende instellingen en overheid, die in 1650 iets minder dan een kwart van de grond in de Over-Betuwe in eigendom hadden (1820: 13%, paragraaf 4.3). Deze archieven zijn natuurlijk evenmin volledig bewaard gebleven. Voor de bronverwijzing zie de noten in hoofdstuk vier.

Een nadeel van het feit dat we bijna geheel afhankelijk zijn van archieven van instellingen kan zijn, dat we een vertekend beeld van de praktijk van de pacht kunnen krijgen. De instellingen waren mogelijk milder of misschien juist strenger voor hun pachters en stelden misschien andere voorwaarden dan particuliere grootgrondbezitters. Maar aangezien de particuliere verpachters vaak tot dezelfde sociale klasse behoorden (het waren niet zelden dezelfde personen) als de regenten van de verschillende instellingen, zullen de verschillen niet groot geweest zijn. Uit de spaarzame informatie over particuliere verpachters blijkt dat zij vermoedelijk de 'algemene praktijk' volgden. Nadat Jacob Vermeer te Driel, pachter van de bouwung Vredenstein, die de graaf Van den Bergh ('s-Heerenberg) in eigendom had, bij andere grondeigenaren, zowel instellingen als particulieren, had geïnformeerd naar de gevolgde praktijk rond pachtvrijstellingen ter compensatie van de geleden schade als gevolg van de inval van de Fransen in 1672, nam de graaf een eensluidend besluit. Of Jacob Vermeer op eigen initiatief handelde is niet duidelijk.¹ Ook de enkele bewaard gebleven pachtcontracten, waarin de afspraken tussen particuliere verpachters en hun huurders werden vermeld, wijken niet sterk af van de andere pachtcontracten (paragraaf 4.4). De bepalingen in het landrecht wijzen eveneens op een zekere uniformiteit hieromtrent.

Ons bronnenmateriaal bestaat dus uit rekeningen van rentmeesters, waarin onder meer de pachtontvangsten jaarlijks werden verantwoord (bijna altijd werd daarbij de naam van de pachter vermeld) en uit pacht-, resolutie- en notulenboeken (in het vervolg: notulenboeken) waarin dezelfde rentmeesters de beslissingen betreffende pachtvoorwaarden, over onderhoud van de bedrijven, aangaande investeringen door de verpachter, omtrent pachtvermindering en continuatie enzovoort regelmatig noteerden. Een andere bron vormen de pachtcontracten, die hier en daar uit de archieven opdoken. Deze contracten kunnen getoetst worden aan de bepalingen omtrent pacht in het landrecht. Daarnaast is materiaal van

het Oud Rechtelijk Archief van de Over-Betuwe een belangrijke bron, omdat de verschillende conflicten over pacht die voor de rechtbank werden uitgevochten, de inzichten over de praktijk van de pacht aanzienlijk vergroten. Ook al eerder genoemde bronnen, zoals de verpondingsregisters, andere belastingbronnen en rotcedullen bieden aanvullende informatie. Tot slot zijn de doop- trouw- en begraafboeken een bruikbare bron, vooral voor wat betreft gegevens over de continuïteit.

We hebben gegevens verzameld van zo'n 40 bouwingen en van een zeer beperkt aantal losse percelen, die we stuk voor stuk een korte of lange tijd hebben kunnen volgen in de verschillende rekeningen en notulenboeken. Een bouwing is in dit verband een compleet boerenbedrijf met een in de tijd min of meer vaste omvang of beter gezegd vaste kern, die in zijn geheel aan een persoon of echtpaar werd verpacht. Een dergelijk bedrijf bestond uit een woonhuis, schuren, stallen, hooi- en/of korenberg (soms ook nog een bakhuis en een duiventil), hof en boomgaard en wei- en bouwlanden met een oppervlakte van enkele tientallen morgens. Om pragmatische redenen hebben we ons vooral gericht op de bouwingen. In de eerste plaats, omdat we naast de behoefte aan gegevens over pacht ook geïnteresseerd zijn in informatie over de bedrijfsvoering en het economisch welvaren van de verschillende bedrijven. En die informatie is op basis van gegevens over losse percelen veel moeilijker te verkrijgen. In de tweede plaats, omdat we via deze weg vooral ook hoopten te achterhalen hoe de grote boerenbedrijven zich handhaafden. Een gevolg is wel dat over de kleine boerenbedrijven wat betreft de pacht niet veel weten. In de derde plaats spaart deze beperking veel tijd. De bouwingen zijn bovendien gemakkelijker te volgen dan losse percelen. In de vierde plaats gaan we ervan uit dat de verpachting van een los perceel niet principieel verschilde van de verpachting van een bouwing, hoewel het erop lijkt dat losse percelen vaker publiek werden verpacht.

We hadden nog meer bouwingen kunnen volgen als we dat hadden gewild. Gegeven echter het arbeidsintensieve karakter van dit werk – het doornemen van de soms honderden pagina's tellende notulenboeken, zonder betrouwbare index (de meeste informatie betrof andere zaken dan pacht) en tientallen rekeningboeken, kostte veel tijd – hebben we ons moeten beperken. Bovendien trad op den duur de wet van de afnemende meeropbrengsten in werking. Naar gelang het onderzoek duurde, bevatten de bronnen minder nieuwe gegevens. We kunnen evenwel gerust stellen, dat we het grootste deel van het beschikbare materiaal gezien hebben.

Dat betekent niet dat we van de tijd die we een bedrijf konden volgen ook elk jaar gegevens hebben. In de rekeningen werden natuurlijk jaarlijks de pachtontvangsten verantwoord. Maar als de rekeningen niet bewaard zijn gebleven, en dat was helaas vaak het geval, zijn we afhankelijk van de notulenboeken, die evenmin allemaal aanwezig zijn. Vanzelfsprekend noteerde de rentmeester pas iets in die boeken als er wat over de bedrijven te rapporteren was dat ook de verpachter aanging, zoals bijvoor-

beeld een besluit betreffende verlaging van de pacht of een verzoek tot reparatie van het dak van de schuur. Vaak duurde het vele jaren eer er weer iets te melden was. De meeste vermeldingen betroffen overigens de prolongatie van pachtcontracten.

Bij het doornemen van de rekeningen en notulenboeken is gebleken dat een groot deel van de bouwingen in de loop van de tijd uit de boeken zijn verdwenen, grotendeels door verkoppingen. In het schema is hiervan een overzicht gegeven.

Het aantal bouwingen waarvan vanaf het tweede en derde kwart van 17e eeuw gegevens zijn gevonden	38
Het aantal bouwingen waarvan we vanaf de 1e helft van de 18e eeuw gegevens hebben	3
Het aantal bouwingen dat in het derde kwart van de 17e eeuw verkocht is	3
Het aantal bouwingen dat in het vierde kwart van de 17e eeuw verkocht is	19
Het aantal bouwingen dat rond 1750 uit het zicht is verdwenen (twee verkocht, twee samengevoegd tot een)	3
Het aantal bouwingen dat direct na 1795 uit het zicht is verdwenen (naar andere administratie overgegaan)	2
Het aantal bouwingen waarvan we tot in het tweede kwart van de 19e eeuw gegevens hebben	14

De eigenaars die verantwoordelijk waren voor de verkoop van de bouwingen in de 17e eeuw, waren 'lege' instellingen, voormalige kloosters die sinds de reformatie geen functie meer hadden. In feite waren de gedeputeerden van Veluwe, de steden Arnhem en Nijmegen en het ambt van Over-Betuwe eigenaars van deze bouwingen. Zij hadden de bezittingen van de kloosters destijds geconfiscieerd en waren sindsdien grootgrondbezitter in de Over-Betuwe. Van de meeste bouwingen is niet bekend waarom ze verkocht werden, maar een vermoeden hebben we wel.

Directe aanleiding van dat men is gaan nadenken over de verkoop van de bouwingen, is mogelijk de inval van de Fransen geweest in 1672, toen als gevolg daarvan de pacht prijzen kelderden. Niet alleen de pachtontvangsten werden minder, ook moest de schade hersteld worden die de Fransen hadden aangericht. Een belangrijke reden voor de verkoopphaus in het vierde kwart van de 17e eeuw zal het sindsdien lage peil van de pacht prijzen zijn geweest. Hoewel de prijzen zich enigszins herstelden na de terugtrekking van de Franse troepen, bereikten zij in de 17e eeuw niet meer het oude niveau, zoals we nog zullen zien, omdat ook het rivierengebied, net zoals heel Europa, te maken had gekregen met structureel dalende graanprijzen.

Er moet echter meer meegespeeld hebben bij de verkoop van de bezittingen van deze 'lege' instellingen, die trouwens niet allemaal verkocht werden. De onmiskenbare geldnood na 1672 van de diverse overheden,

zal hierbij eveneens een rol gespeeld hebben.² De instellingen die gedurende de gehele periode hun functie behielden, zoals de wees- en gasthuizen in Arnhem en Nijmegen, verkochten hun landerijen niet. Deze huizen breidden hun bezittingen in de loop van de tijd zelfs aanzienlijk uit. Dat laatste gebeurde overigens pas in de 18e eeuw. Kennelijk bleef grond voor hen op lange termijn een goede beleggingsmogelijkheid.

Het een en het ander heeft tot gevolg dat we maar elf bedrijven gedurende vrijwel de hele periode kunnen volgen. Informatie over de familie-relatie tussen de opeenvolgende pachters op de bedrijven is nog schaarser. Want van deze elf zijn de doop-, trouw- en begraafgegevens van de bewoners van zes bedrijven onvoldoende. Gelukkig zijn er daarnaast zeker negen bedrijven die we wat dit betreft (ook met behulp van ander bronnenmateriaal) gedurende 100 jaar of meer en een zestal die we minstens 60 jaar goed kunnen volgen (ook in de dtb-boeken). In totaal kunnen we dus twintig bedrijven minstens drie generaties volgen (zie bijlage zes). Gefundeerde uitspraken over de praktijk van de pacht, de continuïteit en pacht prijsontwikkeling zijn op basis van dit materiaal, zeker in combinatie met het andere bronnenmateriaal, zeker mogelijk.

BIJLAGE 6

DE OPEENVOLGING VAN DE PACHTERS OP EEN TWINTIGTAL BOUWINGEN

Hieronder volgen de namen van de opeenvolgende pachters van een twintigtal bouwingen in de Over-Betuwe, die het eigendom waren van de verschillende instellingen. De namen van de pachters komen uit de rekening- en de notulenboeken van deze instellingen. De meeste namen van de pachters werden in de bronnen op verschillende manieren gespeld. Soms waren de namen van dezelfde pachter zo verschillend, dat het leek alsof het om meer dan één persoon ging. Hieronder wordt maar een naamsvariant per persoon vermeld.

De jaartallen betreffen het eerste jaar en het laatste jaar van de pacht. Niet altijd zijn we geïnformeerd over wanneer de pacht precies inging of eindigde. In dat geval noemen we het eerste jaar waarin we de betreffende persoon zijn tegengekomen in de rekeningen of notulenboeken.

Waar het om gaat is, vast te stellen of de elkaar opvolgende pachters tot dezelfde familie behoorden en zo ja, in welke graad. Helaas werd maar zeer zelden in de rekeningen en notulenboeken vermeld of er een familielatie bestond, laat staan dat de graad vermeld werd. We hebben daarom vrijwel altijd een beroep moeten doen op de doop-, trouw- en begraafboeken (dtb) uit de 17e en 18e eeuw en op de 19e eeuwse bevolkingsgegevens. Met behulp van zogenaamde naamlijsten, die in het Rijksarchief te Arnhem te vinden zijn en waarin de namen uit de meeste dtb-boeken per dorp op alfabet staan genoteerd, kwamen we regelmatig onvermoede familiebanden op het spoor. We ontdekten soms ook familielaties tussen pachters van verschillende bouwingen.

We hoopten op deze wijze enig zicht te krijgen op de continuïteit op de pachtersbedrijven in de Over-Betuwe. Hoe vaak werd een pachter opgevolgd door iemand uit zijn eigen of uit een andere familie? Hier hebben we echter een probleem. Het is namelijk veel eenvoudiger om vast te stellen dat pachters familie van elkaar zijn (als de bronnen tenminste compleet zijn), dan om te concluderen dat ze dat niet zijn. Indien wij geen familielatie konden ontdekken, wil dat niet altijd met zekerheid zeggen dat die dan ook niet heeft bestaan.

Het bleek bovendien vaak niet mogelijk, in het geval we constateerden dat er wel een familielatie bestond en tevens dat deze geen bloed- of aanverwantschap in de eerste of tweede graad ((schoon)zoon of broer, zwager) was, te bepalen of er dan sprake was van een bloedverwant- of aanverwantschap in de derde, vierde, vijfde of zesde graad (tegenwoordig de graden waarin men nog kan erven). Alleen na een zeer uitgebreid en langdurig onderzoek kunnen we het aantal gevallen (zeker niet alle, daarvoor zijn de bronnen onvoldoende), waarover onzekerheid bestaat, verminderen.

BIJLAGEN

Gelukkig hebben we ook andere gegevens, zoals opmerkingen in de notulenboeken over pachtschulden, over beëindiging van de pacht door pachter of eigenaar, over het niet kunnen vinden van borgen, over (dreigende) openbare verpachting omdat de oude pachter te weinig wilde betalen. Al deze gegevens gecombineerd met die uit de dtb-boeken, geven toch een redelijk beeld van de continuïteit op de pachtersbedrijven in de Over-Betuwe. Per bouwning wordt hieronder een verantwoording gegeven van de door ons gemaakte keuzen. Zie verder de tekst in hoofdstuk vier.

BOUWING 1. Eijmerse bouwning. Locatie: Eimeren (Elst). Periode 1650-1750. Eigenaar: Ambt Over-Betuwe. Grootte: 1650: 55 hectaren (verpoundingsregister); Bij verkoop 1750: 57 hectaren, 45 hectaren bouwland, 12 morgen weiland.

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatie familiërelatie/opmerking
Hendrik Jansen Raijmaecker	?	±1650	?	—	
Cost Hendrickse Raemaker	±1651	±1671	20	ja, waarschijnlijk zoon	Zie de achternaam. En: 'sijne voor-ouders en hij nu (...) daerop gewoont' heeft. ¹

BREUK, motivatie: Cost wilde minder pacht betalen, maar werd van de bouwning afgezet. De bouwning werd daarna openbaar verpacht. Cost had wel kinderen volgens de dtb-gegevens, maar geen zoon die Aert (de volgende pachter) heette.²

Familie 2					
Aert Henrickse	±1671	1687	16	nee	In 1687 is hij overleden. Hij had toen een pachtschuld van bijna 2.000 gulden.
Henrick Aertsen	1687	1690	3	ja, zoon	Zie de naam (patroniem).

BREUK, motivatie: Aert is in 1687 overleden, hij liet een pachtschuld achter. Zoon Hendrick kon of wilde niet betalen, gezien het feit dat hij zeker drie maal gemaand werd dat wel te doen. Er is mogelijk beslag gelegd op de spullen van zijn vader, gezien het feit dat er een boedelbeschrijving bij de bescheiden zit.³

Familie 3					
Jan Jansen	1690	1704	14	nee	
BREUK, motivatie: Jan Jansen wilde minder pacht betalen. Dat werd geweigerd. De bouwning werd vervolgens publiek verpacht en het vee van Jan werd, ter lediging van de pachtschuld, in beslag genomen omdat 'denselve weijnigh in bonis heeft'. ⁴					

Familie 4					
Gerrit Verwaaijen	1704	1711	7	nee	
BREUK, motivatie: vermoedelijk is hij naar een andere hele bouwning gegaan in Hollanderbroek. ⁵ Er is geen familiërelatie vast te stellen met de volgende pachter Johannes Vree, die uit Beersel komt en getrouwd was met Jantje Derxen Roeleffen weduwe van Herman Kranen uit Duisburg. (dtb)					

Familie 5					
Johannes Vree	1711	1738	27	nee	
weduwe Johannes Vree	1738	1750?	12?	ja, weduwe	De bouwning is omstreeks 1750 verkocht. Zij was toen nog steeds pachter, alhoewel haar zoon ook genoemd werd.
Elbertus de Vree	1750?	1752?	2?	ja, zoon	'Op requeste van Elbertus de Vree namens zijne moeder Jantje Derxen'. ⁶ Vanaf 1752 pachtte hij twee andere bouwningen in Elden, zijn moeder ging met hem mee en overleed aldaar in 1763 (dtb). ⁷ (zie bouwningen 17A en B).

Gedurende de ongeveer 100 jaar dat we deze bouwning kunnen volgen, is zij in handen geweest van negen pachters uit vijf families. Familie 5 had deze bouwning het langst in handen: ongeveer 40 jaar.

BOUWING 2. De Baarskamp. Locatie: Driel. Periode 1650-1850. Eigenaar: Burgerweeshuis te Arnhem. Grootte in 1651: 32 hectaren ($\pm$ 20 ha bouwland, 12 ha weiland; Grootte in 1738: 30 hectaren; 1739: 40 hectaren; in 1832: 40 hectare (bouwland/weiland: niet gegeven).⁸

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Joris Cornelise	?	$\pm$ 1650	?	–	Volgens verpondingsregister 1650 pachtte hij van het weeshuis zo'n 19 ha en Jan Bernts ongeveer 7 ha.
Engel Cornelijssen Dockums	$\pm$ 1651	1654	4	ja, waarschijnlijk	Zie achternaam. Geen dtb-gegevens.
Jan Engelen Dockum	1654	1660	6	ja, waarschijnlijk zoon	Zie patroniem en achternaam. Geen dtb-gegevens.
Herman Cornelissen	1660	1669	7	ja, waarschijnlijk	Vergelijk de achternamen. Geen dtb-gegevens.
Rodolph van Ginckel	1669	1672	3	ja, gehuwd met weduwe vorige pachter	In 1667 is Herman overleden. Hij was gehuwd met Trineke Janssen.
Henrijck Hageman	1672	1682	10	ja, gehuwd met weduwe vorige pachter	
BREUK, motivatie: Hageman eindigde de pacht (of werd daartoe gedwongen) met een pachtsschuld van 528 gulden 'Hier tegen is (...) haer landt tot Heteren verbonden' Ook zijn land te Homoet werd in onderpand genomen, tevens de gewassen op de bouwning.					
Familie 2					
Berndt Willemse van Brummen	1682	1696	14	nee	Hij komt van Brummen en is gehuwd met Truijtte Gerrits. Heeft verschillende kinderen van haar gehad vanaf 1681.
BREUK, motivatie: er is geen familierelatie vast te stellen.					
Familie 3					
Antoni Caaltgens	1696	1706	10	onwaarschijnlijk	Hij is gehuwd met Berntje Berends en is in 1684 vader geworden van Jan. Verder geen dtb-gegevens.
BREUK, motivatie: in 1705 had hij een pachtsschuld van 1.080 gulden, desondanks pachtte hij de bouwning een nieuwe termijn. In februari 1706 blijkt hij 'banquerout gegaan en uyt der lande gevlucht' De bouwning werd opnieuw publiek verpacht.					
Familie 4					
Henrick Geurtsen	1706	1708	2	nee	
Jan Geurtsen	1708	1755	47	ja, broer	Bron: rekeningboek 1708.
Arien Geurtsen	1755	1776	21	ja, zoon	Bron: resolutieboek. ⁹
Jan Geurtsen	1776	1810	34	ja, zoon	Bron: rekeningboek 1780.
Jan Geurtsen	1810	1834	24	ja, zoon	Bron: resolutieboek. ¹⁰
Arend Costerman	1834	tot na 1850	?	ja, gehuwd met achternicht	Arend is in 1835 gehuwd met Gerritje Geurtsen de dochter van Geurt Geurtsen, de oom van laatst genoemde Jan Geurtsen. Bron: bevolkingsregister Driel.

Gedurende de ongeveer 200 jaar dat we deze bouwning kunnen volgen, is zij in handen geweest van veertien pachters uit vier families. Familie 4 had deze bouwning het langst in handen: meer dan 140 jaar.

BOUWING 3. Bouwing te Eimeren (Elst) Eigenaar: Burgerweeshuis te Arnhem. Periode 1730-1850. Omvang: 1730: bouwland ± 9 ha, weiland onbekend; omvang 1737: bouwland 20 ha, weiland onbekend; omvang 1770: bouwland 28 ha, weiland 19 ha; omvang 1790: bouwland 23 ha, weiland 23 ha; omvang 1820: bouwland 23 ha, weiland 16 ha; omvang 1832 39 ha.¹¹

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Hendrik Huijsman	vóór 1727	1738	?	–	
weduwe Hendrik Huijsman (eigenaam: Friedje Holdhuijs)	1738	1742	4	ja, weduwe	Zij en Hendrik hadden, voorzover we dat kunnen nagaan, 3 kinderen, Arnoldus (1707), Albert (1710) en Margriet (1714). RK gedoopt. (dtb)
Albert Huijsman	1742	1762	20	ja, tweede zoon	Zie boven.
BREUK, motivatie: Albert had een pachtsschuld van minimaal 760 gulden. Geen familierelatie met de volgende pachter vast te stellen. Noch via zijn vrouw (Hendrina Teunissen), noch via zijn dochters (Theodora (1745) en Gertrudis (1755)). Hij had verschillende zonen, waarvan de eerste in 1744 is geboren. Die volgden hem niet op. De oudste was trouwens pas 18 jaar toen zijn vader de bouwning verliet. (dtb)					
Familie 2					
Peter Sanders	1762	1782	19	nee	Peter was de oudste zoon (1738) van Evert Sanders en Cornelia Jacobus. Deze Evert was pachter van bouwning nr 4. Peter zelf huwde met Cornelia Costerman. (dtb)
Willem Sanders	1782	1788	6	ja, mogelijk neef of oom	Zie de naam. Peter had geen zoon die Willem heette. Willem overleed in 1787. (dtb)
Hermen Burgers	1788	1796	12	ja, waarschijnlijk	Hermen was de borg, hij nam tijdelijk de honneurs waar. Waarschijnlijk was hij familie, maar dat hebben we niet kunnen vaststellen. Hij getuigde regelmatig bij doop ed. voor de familie Sanders. (dtb) Hermen was in 1790 eigenaar van een bouwning in Driel groot 34 ha. ¹²
Peter Sanders	1796	1803	7	ja, maar hoe?	Zie de naam.
Hermen Burgers/ Ertkamp/ Peter Sanders	1803	1812	9	ja	'Er is (...) geresolveert om aan Peter Sanders de bouwhof en woning te weerzeggen en dezelve aan de twee borgen H. Burgers en Ertkamp te verpachten'. ¹³ Toch wordt Peter in het resolutieboek ook na 1803 nog pachter genoemd. Mogelijk stond hij onder curatele.
Andries Jansen	1812	1845	33	ja, neef of achterneef	Zoon van Hendrik Jansen en Cornelia Sanders. Zie de naam moeder. Deze vrouw was eveneens de moeder van Gradus Jansen, pachter van bouwning 4, waaruit blijkt dat deze bouwningen nog steeds in handen waren van dezelfde familie (zie boven) (dtb)
weduwe Jansen	1845	tot na 1850	?	ja, weduwe	

Gedurende de ongeveer 120 jaar dat we deze bouwning kunnen volgen, is zij in handen geweest van tien pachters uit twee families. Familie 2 had deze bouwning het langst in handen: ongeveer 90 jaar.

BOUWING 4. Bouwing Welderen. Locatie: Hollanderbroek (Elst) Eigenaar: Burgerweeshuis te Arnhem. Periode 1745-1850. Omvang: 1745: bouwland ± 19 ha, weiland 8, onland ± 1 ha; omvang 1770: bouwland 18 ha, weiland 24; omvang 1790: bouwland 18 ha, weiland 29 ha; omvang 1832: bouwland 18 ha, weiland 28 ha.¹⁴

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatie familiere relatie/opmerking
Evert Sanders	vóór 1745	1785	?	–	Gehuwd met Cornelia Jacobus in 1736. Kinderen: Anna (1737), Petrus (1738), Gerdina (1739, Peter (1740). (dtb)
weduwe Evert Sanders	1785	1803	18	ja, weduwe	
Willem Sanders	1803	1807	3	ja, zoon	Zie de naam. Willem was de zoon van 'weduwe Sanders' ¹⁵ . Of zij dezelfde was als de weduwe van Evert Sanders is niet helemaal zeker. Als dat zo was, dan is zij waarschijnlijk niet Cornelia Jacobus, maar de tweede vrouw van Evert. Willem is in 1807 overleden.
Evert Jansen	1807	1826	19	ja, neef of achterneef	'Erfgenamen van voors. Wm Sanders geproduceerd zijnde eene onderlinge overeenkomst waarbij zij hunnen meede erfgenaam Evert Jansen autoriseren (...) deezzen bouwhof de nog overigen pachtjaaren te gebruiken (...)'. ¹⁶ Evert was de zoon van Hendrik Jansen en Cornelia Sanders. (dtb)
Gradus Jansen	1826	tot na 1850	?	ja, broer	Gradus was ook een zoon van Hendrik Jansen en Cornelia Sanders. (dtb) Zie bouwning 3.

Gedurende de ongeveer 100 jaar dat we deze bouwning kunnen volgen, is zij in handen geweest van vijf pachters uit één familie.

BOUWING 5. Bouwing Noordhoek. Locatie: Driel. Eigenaar: Burgerweeshuis te Arnhem. Periode 1730-1850. Omvang: 1736: bouwland minimaal 10 ha, weiland 3, hof, boomgaard, tabaksland: ± 2 ha; omvang 1737: bouwland minimaal 15 ha, weiland ± 6 , hof, boomgaard, tabaksland: ± 2 ha; omvang 1748: bouwland ± 23 ha, weiland 6 ha, hof, boomgaard, tabaksland: ± 2 ha; omvang 1832: 34 ha (totaal).¹⁷

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Ruth van Hall	vóór 1730	1736	?	–	Gehuwd met Hendrina de Man (gemengd huwelijk) (dtb)
Andries van Helden	1736	1743	6	ja, gehuwd met de weduwe van Ruth	
Andries van Helden/ Jan de Man	1743	1749	6	ja	Bouwing geslitst. Jan de Man was vrijwel zeker familie van de vrouw van Andries. (dtb)
Toon Reimers	1749	1755	6	ja, indirect	Waarschijnlijk was Toon de broer van de echtgenoot (Jan Reimers) van de stiefdochter van Andries van Helden, Hendrijn van Hall, dochter van Ruth. (huwelijk 1750) Toon zelf was in 1749 met Derkje van Brienens gehuwd (gemengd huwelijk). In 1753 getuigde Toon bij de doop van een kind van Jan. (dtb)
Teunis van Loon	1755	1770	15	ja, gehuwd met weduwe van Toon	(dtb)
Jan Baltesen	1770	1796	16	ja, gehuwd met weduwe van Teunis	Jan in 1799 overleden, geen kinderen achtergelaten. (dtb)
Arie Vierkens	1796	1805	9	ja, gehuwd met stiefdochter	gehuwd met Wilhelmina van Loon, waarschijnlijk dochter van Teunis en stiefdochter van Arie. Krijgen in 1790 zoon Hendrik. (RK gedoopt) (dtb)
Hendrik Scheerder	1805	1821	16	ja, gehuwd met weduwe van Arie	
Hendrik Vierkens	1821	tot na 1850	?	ja, stiefzoon van Hendrik Scheerder	Hendrik is waarschijnlijk de zoon van Arie Vierkens (zie boven). (dtb)

Gedurende de ongeveer 120 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen, is zij in handen geweest van negen pachters uit één familie.

BOUWING 6. Bouwing te Laar. Eigenaar: Gelderse Rekenkamer. Periode 1650-1795. Omvang in 1650: 39 ha; in 1790: idem.¹⁸

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatie familielerelatie/opmerking
Herman Vonck	vóór 1650	1655	?	–	
BREUK, motivatie: hoewel Herman Vonck niet in de dtb-boeken van Elst voorkomt en dus niet veel kan bewezen kan worden, is het aannemelijk dat Herman geen familie was van Jacob. Jacob huwde in 1658 met Stijneke Jansen, op het moment dat hij al pachter van de bouwing was. Stijneke was dus niet de weduwe van Herman, maar ook niet zijn dochter (zij was een dochter van Jan Geurtsen). Jacob was weduwnaar van Aeltje Roeleffen, waarschijnlijk geen familie van Herman. (dtb) Mogelijk kwam Jacob van een ander bedrijf. Het verpondingsregister (1650) vermeldt een Jacob Jansen, pachter bouwing van 28 ha te Lienden.					
Familie 2					
Jacob Jansen	1655	1675	20	onwaarschijnlijk	Jacob had van Stijneke Jansen zeker 5 kinderen, waaronder zonen (gereformeerd). (dtb)
Cornelis van Gent	1675	1689	14	ja, gehuwd met weduwe van Jacob	Had met Stijneke Jansen minstens 3 kinderen, waaronder zonen. (dtb)
Derk Eggeman	1689	1695	6	ja, gehuwd met weduwe van Cornelis	Nog steeds Stijneke Jansen, geen kinderen samen. (dtb)
weduwe Derk Eggeman (is in 1694 gehuwd met Hendrik van Otten)	1695	1705	10	ja, weduwe	
Hendrik van Otten	1705	1723	18	ja, gehuwd met weduwe van Derk	Ook Stijneke Jansen, huwelijk 1694. Huwde in 1711 met Jantje Derksen en in 1716 met Cornelia Engelen Van Jantje en Cornelia had hij verschillende kinderen, waaronder zonen. (dtb)
Cornelis van Oort	1723	1741	18	ja, gehuwd met weduwe van Hendrik	Cornelia Engelen, geen kinderen. (gereformeerd) (dtb)
BREUK, motivatie: uit een document blijkt dat er beslag is gelegd op de goederen van Cornelis en Cornelia en dat deze spullen publiek zijn verkocht ten behoeve van de Rekenkamer. De pacht is opgezegd, waarschijnlijk zijn ze van de bouwing afgezet. Mogelijk hadden ze pacht schulden, maar dat blijkt niet uit de rekeningen. ¹⁹ De bouwing is publiek verpacht.					
Familie 3					
Bart Daenen, alias Bart Slinckman	1741	1753	12	nee	Bart was vermoedelijk de zoon van Jan Willemse Danen en de stiefzoon van Hendrik Slinckman. De laatste volgde Jan Willem in 1733 op als pachter van een bouwing in Elden van het Nicolai Broederschap (bouwing 21). Hendrik stond borg voor Bart. Bart huwde in 1720 met met Enghel Jansen; ze hadden verschillende kinderen, waaronder zonen. RK gedoopt. (dtb)

VERVOLG BOUWING 6. Bouwing te Laar. Eigenaar: Gelderse Rekenkamer. Periode 1650-1795. Omvang in 1650: 55 ha; in 1795: idem.

Johannes Jansen	1753	1764	11	ja, waarschijnlijk	In 1749 is een Johannes Jansen gehuwd met Johanna Slinckman, weduwe van Willem Koppers. Zij was geen dochter van Bart, mogelijk een zuster. Gemengd huwelijk. Bouwing is in het openbaar verpacht aan Johannes.

BREUK, motivatie: uit niets blijkt een familierelatie met de volgende pachter. De bouwing is publiek verpacht, daardoor kan de bouwing vrij gemakkelijk in andermans handen komen.

Familie 4					
Jan Hoogvelt	1764	tot na 1795	?	onwaarschijnlijk	Jan is in 1766 getrouwd met Hendrijn van Bergenden uit Ooy. Gemengd huwelijk Kinderen RK gedoopt.

Gedurende de ruim 140 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen, is zij in handen geweest van tien pachters uit vier families. Familie 2 heeft de bouwing het langst in handen gehad: 86 jaar.

BOUWING 7. Bouwing te Rijkerswoerd. Eigenaar: Gelderse Rekenkamer. Periode 1650-1795. Omvang in 1650: 28 ha; in 1790: idem.²⁰

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatie familierelatie/opmerking
Arnt Otten	vóór 1650	1661	?	–	
Willem Wulfers	1661	±1675	12	ja, gehuwd met dochter Peterke	Gereformeerd (dtb)

BREUK, motivatie: geen familierelatie vast te stellen. Op zich is het heel plausibel dat een boer er rond deze tijd ermee ophield, want de Fransen hebben toen flink huisgehouden. Er blijkt echter dat veel pachters op hun grond terug keerden, nadat de Fransen waren vertrokken.

Familie 2					
Willem Joosten	±1675	1685	10	onwaarschijnlijk	Willem, weduwnaar van Anna Essevelt huwde in 1675 met Erntjen Cornelisen, weduwe van Teunis Wesselen. (dtb)
Arien Hendriks	1685	1697	12	ja, gehuwd met stiefdochter van Willem Cornelis	Arien huwde in 1677 met Helena Teunissen, dochter van Teunis Wesselen. (zie boven) (dtb)
Jan Jansen Hoogvelt	1697	1731	34	ja, met weduwe gehuwd.	Jan blijkt in 1694 weduwnaar te zijn van Erntjen Cornelissen. Hij huwde met Anneken Francken, dochter van Franck Philipsen (gereformeerd) Waarschijnlijk vader van onder meer Arnoldus. (dtb)
Arnoldus Hoogvelt	1731	tot na 1795	?	ja, zoon	Gehuwd met Gertruij Alberts (gemengd). Het kan zijn, zeker gezien de lange termijn die Arnoldus op de bouwing zit, dat er twee pachters in het spel zijn. Ze waren dan in ieder geval familie, gezien de naam. (dtb)

Gedurende de ruim 140 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen, is zij in handen geweest van zes pachters uit twee families. Familie 2 had de bouwing minstens 120 jaar in handen.

BOUWING 8. Bouwing de Hoeven. Locatie Randwijk. Eigenaar: Gedeputeerden van Veluwe ('Clooster van Rencom'), na 1695 is de bouwing verkocht. Aan wie is onbekend. In 1723 is de heer Drost Tork eigenaar en in 1743 blijkt mevrouw gravinne Van Rechteren eigenaresse te zijn. Periode 1635-1743. Omvang in 1650: 59 ha (verpondingsregister); in 1711 wordt de pachter hele boer genoemd; in 1723 is de bouwing ook 59 ha, in 1743 idem.²¹

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Gijsbert Gijsbertsen	?	1635	?	–	
Sander Gijsberts	1635	1653	18	ja, zie de naam.	
Hendrick Bouwman	1653	±1669	14	ja, gehuwd met weduwe van Sander.	
Gerrit Roest	±1669	tot na 1695	?	ja, gehuwd met weduwe van Hendrick.	Vanaf 1695 is niet meer bekend, wanneer er een nieuwe pachter op de bouwing kwam.
weduwe Gerrit Roest	?	tot na 1711	?	ja	Zie de naam.
Jacob Roest	?	tot na 1723	?	ja	Zie de naam.
Gerrit Roest	?	tot na 1743	?	ja	Zie de naam.

Gedurende de ruim 110 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen, is zij in handen geweest van minstens zes pachters uit één familie.

BOUWING 9. Bouwing de Taerte. Locatie: Zetten. Eigenaar: Gedeputeerden van Veluwe ('Clooster van Rencom'), na 1695 is de bouwing verkocht, aan wie is onbekend. Periode 1644-1697. Omvang in 1650: 71 ha (verpondingsregister); in 1697: idem.²²

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Henrick Lijberts	±1644	1669	25	–	
Geurt Henricksen	1669	tot na 1697	?	ja, gehuwd met weduwe van Henrick.	(dtb)

Gedurende de ongeveer 60 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen, is zij in handen geweest van twee pachters uit één familie.

BOUWING 10. Bouwing te Zeijen. Eigenaar: Gedeputeerden van Veluwe (Clooster van Rencom), na 1695 is de bouwing verkocht, aan wie is onbekend. Periode 1635-1713. Omvang in 1650: 55 ha (verpondingsregister); in 1697: idem.²³

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatie famili relatie/opmerking
Gerrit Huijberts	vóór 1635	1641	?	–	
Claes Gerritsen	1641	±1666	25	ja, zoon.	
BREUK, motivatie: in 1666 klaagde hij over een dijkbreuk, 'hagelslach', te hoge pacht, herstelwerkzaamheden door hem betaald, kosten van melioratie. In 1668 blijkt hij de bouwing 'door armoede' te hebben verlaten.					
Familie 2					
Jan Henrick	±1666	1686	20	onwaarschijnlijk	
Tonis Hendriks	1686	tot na 1713 ²⁴	?	ja, gehuwd met de weduwe van Jan.	

Gedurende de ongeveer 80 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen, is zij in handen geweest van vier pachters uit twee families. Familie 2 heeft de bouwing zeker 47 jaar in gebruik.

BOUWING 11. Bouwing te Heteren. Eigenaar: Gedeputeerden van Veluwe (Clooster van Rencom), na 1695 is de bouwing verkocht, aan wie is onbekend. Periode 1629-1713. Omvang in 1650: 52 ha (verpondingsregister); in 1697: idem.²⁵

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatie famili relatie/opmerking
Jacob van Cruchten	?	1629	?	–	
Henrick van Cruchten	1629	±1660	31	ja, zoon.	Bouwing in 1629 verpacht aan Jacob, maar: 'ten regarde van des pachters hogen ouderdom, den oltsten soon (Henrick, PB) voor de regeronge goede opsicht drage'.
weduwe van Henrick van Cruchten en zoon Jacob	±1660	1679	19	ja, weduwe en zoon.	'van nieuw verpacht aen Steven ende Rijk van Cruchten, scholtis tot Heteren bij sulcx ten behoeve van de weduwe van Hendrick van Cruchten, bij haren soon Jacob van Cruchten'.
Jacob van Cruchten	1679	1684	5	ja, zoon.	Zie boven. Kan best zijn dat Jacob al vóór 1679 pachter was, maar we komen hem pas in dat jaar voor het eerst als zodanig tegen.
weduwe van Jacob van Cruchten	1684	1690	6	ja, weduwe	Borg: Benjamin van Cruchten, mogelijk haar zwager.
Bernt van Cruchten	1690	tot na 1711 ²⁶	?	ja, gehuwd met de weduwe van Jacob	Naam weduwe van Jacob: Gerrijte Heij. Jacob was mogelijk de neef van Bernt. Bernt zoon van Benjamin.

Gedurende de ongeveer 80 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen, is zij in handen geweest van zes pachters uit één familie.

BOUWING 12. Bouwing Groot Baerl. Locatie: Bommel. Eigenaar: Gedeputeerden van Veluwe (St.Walburgen), na 1695 is de bouwing verkocht, aan wie is onbekend. Periode 1625-1696 Omvang in 1650: 43 ha; in 1696: 43 en 10 ha.²⁷

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Beijer Huijbert	1625	1653	28	ja, gehuwd met weduwe vorige pachter	
weduwe Beijer Huijbert	1653	1656	3	ja, weduwe	
Willem Vermeer	1656	1696	40	ja, gehuwd met de weduwe van Beijer	Haar naam: Engeltje Thoenis. (dtb) Willem is schout. Huwelijk: gereformeerd.
Jacob Vermeer	1696	?	?	ja, mogelijk zoon	Zie de naam.

Gedurende de ongeveer 70 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen, is zij in handen geweest van vier pachters uit één familie.

BOUWING 13. Bouwing te Zetten. Eigenaar: Gedeputeerden van Veluwe (St.Walburgen), na 1695 is de bouwing verkocht, aan wie is onbekend. Periode 1638-1696 Omvang in 1650: 43 ha; in 1697: idem.²⁸

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Adriaan Noorman	1638	1644	6	—	
Lucas Schuijringh	1644	±1663	19	ja, gehuwd met waarschijnlijk de dochter	Zie de naam. Naam vrouw: Luijtje Noormans.
Jan Verwaj	±1663	±1679	13	ja, gehuwd met de weduwe van Lucas	Luijtje Noormans.
weduwe Verwaj	±1679	±1692	13	ja, weduwe	Luijtje Noormans
Uland Schueringh	1692	1697	5	ja, vermoedelijk dochter van Lucas en Luijtje.	Verpacht aan Uland 'en hare erven'. Uland is in 1691 gehuwd met Gijsbert van Cruchten (gereformeerd) (dtb)
Gijsbert van Cruchten	1697	?	?	a, aangetrouwd	Bouwing heet nu verpacht te zijn aan Gijsbert en 'sijne erven'.

Gedurende de ongeveer 60 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen, is zij in handen geweest van zes pachters uit één familie.

BOUWING 14. Bouwing de Hollerscamp. Locatie: Zetten. Eigenaar: Gedeputeerden van Veluwe (St.Walburgen), na 1695 is de bouwing verkocht, aan wie is onbekend. Periode 1628-1697 Omvang in 1650: 48 ha; in 1697: idem.²⁹

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Gerrit Huijberts	vóór 1628	1634	?	–	
Bernt de Bruijn	1634	1657	22	ja, gehuwd met de weduwe van Gerrit.	

BREUK, motivatie: Bernt verzocht ‘quijtslach ten opsichte van pretensie duire pachte daerdeur hij claecht geruijneert te sijn’. Als antwoord werd hij gesommeerd een borg te stellen. De bouwing werd ‘geveild’ aan de hoogst biedende.

Familie 2					
Jan Roest	1657	1682	25	onwaarschijnlijk	Borg: Henrick Bouman. Zie bouwing 8, alwaar Gerrit Roest in 1669 Hendrick Bouwman opvolgt. Henrick is dus waarschijnlijk familie.

BREUK, motivatie: geen familieband aan te tonen. Jan Roest blijkt pacht schulden te hebben. De paarden van Evert Hendrix werden zelfs in beslag genomen voor schulden die volgens Evert door Jan gemaakt zijn en waarvoor hij niet verantwoordelijk gesteld wilde worden.

Familie 3					
Evert Hendrix	1682	1685	3	onwaarschijnlijk	In 1683 als lidmaat gereformeerde kerk toegelaten. Hij kwam dus mogelijk van elders.

BREUK, motivatie: Evert heeft een andere bouwing gepacht, waaraan hij ‘sijne goederen soude willen verbinden’. De verpachter was het er niet mee eens - want de man had pacht schulden - en liet beslag leggen op de ‘gerede en ongerede goederen’ van Evert.

Familie 4					
Arent Jansen	1685	tot na 1697	?	nee	

Gedurende de ongeveer 70 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen, is zij in handen geweest van vijf pachters uit vier families. Familie 2 heeft deze bouwing het langst in handen gehad: 25 jaar.

BOUWING 15. Bouwing te Zetten. Eigenaar: Catharina Gasthuis te Arnhem. Periode 1650-1850. Omvang in 1650: 49 ha; in 1810: 61 ha.³⁰

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Arien Janse	vóór 1650	tot vóór 1670	?	–	Bron: verpondingsregister.
Willem Hendrix	vóór 1670	1675	?	ja, mogelijk gehuwd met weduwe, zuster of dochter.	Naam vrouw: Dingen Jansen. (dtb)
Arien Jansen van Oort	1675	tot na 1699	?	ja, gehuwd met weduwe	Dingen Jansen (dtb)
Hendrik van Noort	vóór 1721	1732	?	ja, zoon	In 1685 geboren. Gehuwd met Dingema Hendriks in 1719. Ze hebben verschillende kinderen gekregen. (dtb)
BREUK, motivatie: geen familierelatie vast te stellen.					
Familie 2					
Willem Derksen	1732	1746	14	onwaarschijnlijk	
Gijsbert Leijberts	1746	±1767	21	ja, mogelijk gehuwd met dochter	Zie de naam: Peterken Derksen Romijn. (dtb)
D(erk) Jacobs	1767	1818	51	ja, gehuwd met weduwe	Haar naam: Peterke Romeijn. In 1785 huwde hij met Aaltje Aarjens. (gereformeerd) Zij hebben verscheidene kinderen gekregen. Gezien de lange termijn die Derk of D. Jacobs op het bedrijf zat, kan het best om twee personen gaan.
B. Derksen	1818	1855	37	ja, mogelijk	Deze man was de zoon van Gijsbert Derksen en Magaretha Wilhelmina Dumpen. Zijn vrouw, waarmee hij op 32 jarige leeftijd in 1818 mee gehuwd was, heette: Jenneke van Zadelhof. Hij was te Lobith geboren. Zo is de familierelatie ver te zoeken. Toch denken we dat die er was, gezien de naam van de eerste vrouw van D. Jacobs: Peterke Derksen Romijn.

Gedurende de ongeveer 200 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen, is zij in handen geweest van acht of negen pachters uit twee families. Familie 2 heeft deze bouwing het langst in handen gehad: 120 jaar.

BOUWING 16. Bouwing te Slijk-Ewijk. Eigenaar: Catharina Gasthuis te Arnhem. Periode 1650-1850. Omvang in 1650: 46 ha; in 19e eeuw: mogelijk groter.³¹

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Dibbith Janse	vóór 1650	tot vóór 1668	?	–	Bron: verpondingsregister.
Jan Dibbith	vóór 1668	1681	13	ja, zoon.	Jan was gehuwd met Utjen Cornelisse en o.a. vader van Dibbith die in 1676 geboren is.
BREUK, motivatie: er is besloten de ‘pacht op te zeggen ten waere hij (Jan Dibbits, PB) binnen korte tijt quame contantement gene om nader borghe te stellen’ en: ‘sulle die bouwingh opgeseit ende die publiquelijck weder verpacht worden’					
Familie 2					
Jacob van Welij	1681	1721	40	nee	Jacob kwam van Herveld en was samen met zijn vrouw Grietjen Hendriks in 1682 met attestatie toegelaten tot de gereformeerde kerk van Slijk Ewijk. (dtb)
Hendrik Rutgern	1721	1750	29	ja, gehuwd met dochter	Hij was de zoon van Rutgher Jacobs en Maijtje Claesen, in 1684 geboren. Gehuwd met Grietje van Welij.
BREUK, motivatie: geen familierelatie vast te stellen. Hendrik had, voorzover te overzien, twee dochters. Een trouwde met Antonius van Lobith, de ander huwde met Frerick Claasen in 1740. Deze Frerick blijkt in 1750 hele boer te zijn. Zijn schoonvader (Hendrik dus) woonde in dat jaar bij hem in. Op een bepaalde manier was er dus wel sprake van continuïteit, alleen op een ander bedrijf. ³²					
Familie 3					
Rijck Theunissen	1750	1771	21	onwaarschijnlijk	Rijck was waarschijnlijk de zoon van Knelis Theunisse en Margriet Reine. Hij huwde in 1735 met Menske Dibbith. (gemengd huwelijk) Zij hebben verschillende kinderen tussen 1736 en 1748 gekregen. Onder andere Antonius in 1739 (de derde zoon). In 1755 hertrouwde Rijck met Jacomijn Vermeer die op dat moment zwanger was. (dtb)
Toon (Antonius) Teunissen	1771	1820	49	ja, zoon van Rijck.	Waarschijnlijk gaat het om twee pachters en volgt de ene Toon de andere Antonius op. Er is niet vast te stellen wanneer de bouwing in andere handen kwam.
H. Teunissen	1820	tot na 1850	30	ja, zoon van Toon.	

Gedurende de ongeveer 200 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen, is zij in handen geweest van zeven of acht pachters uit drie families. Familie 3 heeft deze bouwing het langst in handen gehad: minimaal 100 jaar.

Bouwingen 17A, B, C, D. Bouwingen te Elden. Eigenaar: Catharinae Gasthuis te Arnhem. Periode 1634-1827. Omvang 1650: bouwing A: 51 ha (40 + 11 ha), bouwing B: onbekend; omvang in 1722 bouwing A: 68 ha, bouwing B: 43 ha. In 1752 werden de bouwingen tot één bedrijf gemaakt en in 1772 weer gesplitst in een 'kleine' en een 'grote' bouwing. In hoeverre de percelen op de oude manier werden samengevoegd, is onduidelijk. Omvang in 1772, bouwing C: 38 ha (de kleine bouwing); Bouwing D: 57 ha (de grote bouwing). Omvang 1827 bouwing C is 43 ha; bouwing D is 55 ha. In 1827 werden ze aan G. Dullert verkocht.³³

BOUWING A. (1650-1772)

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Jacob Reinen ³⁴	vóór 1635	1668	?	–	
Claes Reijnen	1668	?	?	ja, zoon	
weduwe Reijnen	?	±1730	?	ja, weduwe	
Gerrit Rijnen	±1730	1739	9	ja, zoon	
BREUK, Gestorven in 1739, de bouwing is 'open gekomen'. Geen familierelatie vast te stellen.					
Familie 2					
Gosen Sanders	1739	1753	13	nee	
BREUK, motivatie: Gosen is in 1752 overleden. Er is geen familierelatie vast te stellen.					
Familie 3					
Elbertus de Vrec	1753	1772	20	onwaarschijnlijk	Voor afkomst Elbertus, zie bouwing I. Hij had een jaar tevoren de andere Eldense bouwing gepacht. Zie 17B.

Bouwing A is gedurende ongeveer 140 jaar in handen geweest van zeven pachter uit drie families.

BOUWING B. (1676-1772)

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatie familiërelatie/opmerking
Sander de Beijer	vóór 1676	1732	56	–	Gezien de pachttermijn, zal het om vader en zoon Sander gaan.

BREUK, motivatie: geen familiërelatie vast te stellen. Sander was vader van verschillende kinderen, maar die volgden hem niet op.

Familie 2					
Frederik Nas	1732	1752	20	onwaarschijnlijk	Frederik was de zoon van Steven Nas uit Rijkerswoerd. Hij huwde in 1729 met Berendje Sanders, dochter van Peter Sanders te Elst (huwelijk gereformeerd). Hij was de zwager van Gosen Sanders van bouwning 17A. Waarschijnlijk had hij geen kinderen toen hij zijn bedrijf verliet. (dtb)

BREUK, motivatie: op verzoek van Frederik wordt de bouwning publiek opgehangen, 'om inval deselve sonder schade van het gasthuys voor de oude pagt off hooger hadde konnen verpagt worden, alsdan de oude pagter te ontslaan de welke voorneemen was sijn eijgen plaats te willen aanvaerden'.³⁵

Familie 3					
Elbertus de Vree	1752	1772	20	nee.	Zie bouwning 1 en 17A

Bouwning B is gedurende minstens 100 jaar in handen geweest van drie of vier pachters uit drie families.

BREUK, motivatie: Elbertus heeft deze twee bouwningen (17A + B) gepacht tussen 1752/3 en 1772. In dat laatste jaar werd hij als vader van het gasthuis aangesteld 'dus hier door met aenstaende mej de twee voors. plaatsen onder Elden open koomen'. De bouwningen werden, in gewijzigde vorm, weer apart publiek verpacht.

BOUWING C. (1772-1827)

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatie familielerelatie/opmerking
J.H. Hoogvelt	1772	1776	4	nec	
Jacob van de Kamp	1776	1783	7	ja, huwt met de weduwe van Jan Hendrik	Haar naam: Willemijn Derksen (gereformeerd) (dtb)
Teunis van de kamp	1783	1790	7	ja, vermoedelijk zoon.	Zie de naam.
J. van de Kamp	1790	1810	20	ja, vermoedelijk zoon.	Zie de naam.
W. Hoogvelt	1810	tot na 1827	?	ja, schoonzoon	

Bouwing C is gedurende minstens 55 jaar in handen geweest van vijf pachters uit één familie.

BOUWING D. (1772-1827)

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatie familielerelatie/opmerking
Albert Smits	1772	1788	16	nec	
weduwe Smits	1788	1790	2	ja, weduwe.	
gebroeders Smits	1790	±1800	±10	ja, vermoedelijk zonen	Zie de naam.
J. Smits	±1800	±1818	18	ja, vermoedelijk zoon	Zie de naam.
A. Smits	1818	tot na 1827	?	ja, vermoedelijk zoon	Zie de naam.

Bouwing D is gedurende minstens 55 jaar in handen geweest van vijf pachters uit één familie. Familie 1 van bouwing A heeft het langst een van de bouwingen in handen gehad: ruim 100 jaar.

BOUWING 18. Halve bouwning de Praest te Driel. Eigenaar: Sint-Nicolaï Broederschap te Arnhem. Periode 1650-1778. Omvang in 1650: 20 ha (verpondingsregister). In 1711 werd de bouwning half genoemd. Vermoedelijk was deze vanaf een bepaald moment in de tweede helft van de 18e eeuw geen bouwning meer. In 1800 heette het de '25 morgen uiterwaard op de Praest'. In 1822 gaat het om weideland met boomgaard met een oppervlakte van 26 ha. Om die reden hebben we deze bouwning tot 1778 gevolgd.⁹⁶

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Pouwel Vercuijl	vóór 1650	1658	?	–	
Arnt Vercuijl	1658	1674	16	ja, vermoedelijk zoon.	Zie de naam. Arnt huwt in 1658 met Willemken Hendrick. (dtb)
Berend Olof Smit	1674	1682	8	ja, waarschijnlijk	Hoewel een famlierelatie niet vast te stellen is, is het aannemelijk dat die er toch was, gezien het feit dat een van de volgende pachters, Bernt Vierdeman, huwde met de weduwe van de pachter die voor Berend op de bouwning zat: Arnt Pouwel. Berend had in ieder geval drie zonen, tussen 1657 en 1659 geboren, die hem niet opvolgen. (dtb)
Gerardus Herckelens	1682	1690	8	ja, waarschijnlijk	Geen famlierelatie vast te stellen, maar zie boven. (dtb)
Bernt Vierdemans	1699	1702	3	ja, waarschijnlijk	Bernt blijkt in 1674 weduwnaar te zijn van Majke Teunissen, ooit gehuwd met Berend Olof Smit, en hij huwde in dat jaar met Willemken van Hendrijck, weduwe van Arnt Vercuijl. (dtb)
weduwe Bernt Vierdemans	1702	1707	5	ja, weduwe.	
BREUK, motivatie: Geen famlierelatie vast te stellen. De weduwe wilde van de bouwning af. Ze stelde zelf Evert Welmers voor, die in 1701 als weduwnaar van Anna Wijlhese was gehuwd met Willemijn van Woerden, jonge dame tot Pannerden. Evert werd in 1664 geboren als zoon van Albert Welmers en Jetje Hendriks.					
Familie 2					
Evert Welmers	1707	1729	22	onwaarschijnlijk	Evert heeft verschillende kinderen, waaronder Albert die in 1707 is geboren. Waarschijnlijk de oudste en enige zoon. (dtb)
Albert Welmers	1729	1735	6	ja, zoon	
Evert van Lunteren	1735	1746	11	ja, waarschijnlijk	Famlierelatie is niet vast te stellen, Toch bestond die waarschijnlijk wel. Evert van Lunteren was de borg van Albert. De vader van Evert van Lunteren was de borg van Evert Welmers. Zijn opvolger op de bouwning huwde in 1735 met Anneke Welbers, 'jonge dame van de Praest', zuster van Albert de vorige pachter. (dtb)
Herman Burgers	1746	1770	24	ja	Zie boven.
weduwe Burgers	1770	1778	7	ja, weduwe	

Gedurende de ongeveer 130 jaar dat we deze bouwning kunnen volgen, is zij in handen geweest van elf pachters uit twee families. De families hebben de bouwning ongeveer even lang in handen gehad.

BOUWING 19. Halve bouwning in de Overmaet gelegen te Elden. Eigenaar: Sint-Nicolai Broederschap te Arnhem. Periode 1650-1850. Omvang in 1650: 24 ha. In 1676: 41 ha, in 1685: 29 ha. In 1710: 30 ha. In 1711 wordt de (pachter van de) bouwning half genoemd. In 1735: 32 ha, in 1765: 24 ha in 1825: 35 ha en in 1849: 42 ha.³⁷

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatie familieleratie/opmerking
Gerrit van Eijmeren	vóór 1650	1659	?	–	Gerrit was de vader van Maria, die huwde niet met de volgende pachter. Zijn weduwe huwde in 1658 met Jan Hendriks (dtb).

BREUK, motivatie: geen familieleratie vast te stellen.

Familie 2					
Jan Roeloffs	1659	1675	16	onwaarschijnlijk	

BREUK, motivatie: Derck Rutgers, de beoogde opvolger en zijn vrouw die de achternaam Van Eijmeren droeg, konden geen borger stellen. De bouwning is derhalve in het openbaar verpacht aan de volgende pachter.

Familie 3					
Erasmus Weijts	1675	1693	18	nee	Niet te vinden in dtb
Geurt Hendricx	1693	1699	6	onbekend	Niet te vinden in dtb

We hebben geen breuk kunnen vaststellen. Jan Willemse Danen is de eerste na lange tijd die we in de dtb-boeken hebben kunnen terugvinden.

Jan Willemse Danen	1699	1735	36	onbekend	Jonge man uit Elden gehuwd op 20 januari 1700 met Artje Roest, jonge dame uit Valburg.
Hendrik Slinckman	1735	1763	28	ja, gehuwd met weduwe Jan Danen	Overleden 1763
Derk Slinckman	1763	1785	22	ja, waarschijnlijk zoon	Zie de naam, hij werd in 1764 'ouderloos' genoemd.
Gijsbert Peters	1785	1814	29	ja huwde met weduwe van Derk	Huwelijk vond in 1780 plaats (dtb), terwijl Derk tot 1785 pachter wordt genoemd, waarschijnlijk pachtte zijn weduwe de laatste jaren de bouwning.

BREUK, motivatie: geen familieleratie vast te stellen. Bouwing werd publiek verpacht.

Familie 4					
Richardus de Bruin	1814	1827	13	nee	Zoon van Hendrik te Bruin, landman te Pannerden en Helena Grenen. Huwde in 1821 met Maria Hoogveld (eerste huwelijk van beiden), dochter van Willem Hoogveld, landman te Elden (bevolkingsregister)
Jan Hoogveld	1827	ot na 1850	?	ja, waarschijnlijk zwager van Richardus	Waarschijnlijk dezelfde als Johannes Hoogveld, zoon van Willem Hoogveld. (zie boven) In 1830 gehuwd met Johanna Wilhelmina Hoogveld. (bevolkingsregister)

BOUWING 20. Bouwing te Merm (Elst). Eigenaar: Oud Burgeren gasthuis te Nijmegen. Periode 1671-1850. Omvang in 1650: 43 ha (verpondingsregister), in 1724: idem; eerste helft 19e eeuw: idem.³⁸

Familie 1					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatiefamilierelatie/opmerking
Derck Goris	vóór 1671	1674	?	–	
BREUK, motivatie: geen familierelatie vast te stellen. Derck had enorme pacht schulden. Waarschijnlijk is dat de reden van de beëindiging van de pacht.					
Familie 2					
Jan Verheijden	1674	1690	16	onwaarschijnlijk	Jan was in 1667 gehuwd met Elisabeth de Haardt, weduwe van Hendrik Geurtsen. Elisabeth had met Hendrik zeker drie zonen, waaronder Teunis, de tweede zoon, die in 1662 is geboren.
Teunis Hendrickx	1690	1692	2	ja, stiefzoon.	Teunis moest met zijn broer de pacht schuld van Jan Verheijden aflossen.
Jan Verheijden	1692	1704	12	ja, stiefvader	
Claes Hendricks	1704	1715	11	ja, mogelijk	Zie de naam. Gehuwd in 1687 met Neeltjen Roelofs (gereformeerd)
BREUK, motivatie: geen familierelatie vast te stellen. Claes had nog een pacht schuld staan. Hij betaalde de laatste termijn van deze schuld in 1720. In dat jaar zat er al vijf jaar een andere pachter op de bouw ing. Het was de bedoeling de bouw ing publiek te verpachten 'bij 't afbranden der keerse', maar de bouw ing bracht niet genoeg op. Daarom werd zij naderhand 'uijt de handt' verpacht aan Leendert Meeuwsen, die van een andere bouw ing te Lent kwam. ³⁹					
Familie 3					
Leendert Meeuwsen	1715	1724	9	nec	Gehuwd met Elsken Woertman. Zij hadden vier zonen.
BREUK, motivatie: geen familierelatie aan te tonen. Leendert had pacht schulden en betaalde deze tot 1730 af. Bouw ing werd publiek verpacht.					
Familie 4					
Wilhem Bodt	1724	1736	17	nec	Gehuwd met Johanna Mathisse.
Jan de Man	1736	1741	5	ja	Familierelatie niet aan te tonen, maar zijn opvolger Hendrik de Man was gehuwd met de weduwe van zijn voorganger. Zelf was Jan gehuwd met Gertruid Verwaijen (gemengd huwelijk). (dtb)
Hendrik de Man	1741	1747	6	ja	Gehuwd met Johanna Mathijssen (gemengd). (dtb)
BREUK, motivatie: geen familierelatie aan te tonen.					

VERVOLG BOUWING 20. Bouwing te Merm (Elst). Eigenaar: Oud Burgeren gasthuis te Nijmegen. Periode 1671-1850. Omvang in 1650: 43 ha (verpondingsregister), in 1724: idem; eerste helft 19e eeuw: idem.³⁸

Familie 5					
Pachter	Eerste pachtjaar	Laatste pachtjaar	Aantal pachtjaren	(Aan)verwantschap met vorige pachter?	Motivatie familiere relatie/opmerking
Familie 5					
Jan Sebus	1747	1764	17	nec	Jan Sebus is in 1738 gehuwd met Aeke van den Berg (katholiek huwelijk). En omstreeks 1745 huwde hij met Maria Kreghtingh. Zij was niet eerder gehuwd geweest. Jan had bij beide vrouwen kinderen. (dtb)
BREUK, motivatie: 'Jan Sebus binnen staande en verzogt hebbende ontslag van den Bouwhof tot Merm (...)'. Geen familie relatie aan te tonen.					
Familie 6					
Jan Sanders	1764	1770	6	onwaarschijnlijk	Gehuwd met Peterke Janssen.
Gerardus Goedhart	1770	1802	32	ja, gehuwd met de weduwe	Peternella Jansen van Doorn.
Jan Sanders	1802	1822	20	ja, vermoedelijk stiefzoon	
Aert Sanders	1833	1837	4	ja, vermoedelijk zoon	
Johanna van Bolderik	1837	1851	14	ja, weduwe van Aert	
Arend Sanders	1851	?	?	ja, zoon	

Gedurende de ongeveer 175 jaar dat we deze bouwing kunnen volgen is zij in handen geweest van zestien pachters uit zes families. Familie 6 heeft deze bouwing het langst in handen gehad, minstens 85 jaar.

BIJLAGE 7

DE PACHTPRIJZEN (IN GULDENS) VAN EEN AANTAL BOUWINGEN 1650-1850

Jaar	Bouwing 1 Eimeren Ambt Over-Betuwe	Bouwing 2 Baarskamp Burgerweeshuis Arnhem	Bouwing 3 Eimeren Burgerweeshuis Arnhem	Bouwing 4 Welderen Burgerweeshuis Arnhem
1650	700	.	.	.
1660	700 (1666: 630)	.	.	.
1670	570 (1671: 500)	.	.	.
1680	500 (1678: 550; 1684:450)	.	.	.
1690	500	.	.	.
1700	525 (1696)	350 (1696)	.	.
1710	525 (1705)	286 (1702)	.	.
1720	475 (1711)	335 (1718)	.	.
1730	450 (1727)	335 (1725)	.	.
1740	475 (1735)	400 (1735) be- drijf groter	.	.
1750	.	400 (1745)	.	425 (1745)
1760	.	365 (1755)	.	425
1770	.	440 (1765)	500	550 (1764) be- drijf groter
1780	.	460 (1776)	500	550
1790	.	460	600 (1788) be- drijf groter	600 (1788) be- drijf groter
1800	.	520	1.200	600
1810	.	900	1.100	1.000
1820	.	900 (1815)	1.500	1.100 + een weinig toepacht
1830	.	650 (1825)	1.150	875
1840	.	825 (1835)	1.150 (1835)	1.000
1850	.	1.005	1.220	1.400

Jaar	Bouwing 5 Noordhoek Burgerweeshuis Arnhem	Bouwing 6 Broodkorf Commanderie St Jan Nijmegen	Bouwing 7 Lawick Commanderie St Jan Nijmegen	Bouwing 8 Visvelt Commanderie St Jan Nijmegen
1650	.	500	625	500
1660	.	500	600	530
1670	.	550	575	575
1680	.	400	500	425
1690	.	250	350	250
1700	.	300	400	300
1710	.	300	500	400
1720	.	321	474	360
1730	.	411	555	388

BIJLAGEN

Jaar	Bouwing 5 Noordhoek Burgerweeshuis Arnhem	Bouwing 6 Broodkorf Commanderie St Jan Nijmegen	Bouwing 7 Lawick Commanderie St Jan Nijmegen	Bouwing 8 Visvelt Commanderie St Jan Nijmegen
1740	.	352	453	388
1750	275	390	453	388
1760	275	in percelen	453	388
1770	300	.	855	715
1780	300	.	855	565
1790	370 bedrijf groter	.	855	565
1800	370	.	1.585	1.530
1810	520	.	1.500	1.600
1820	520 + wat toepacht	.	1.350	1.250
1830	400	.	900	1.150
1840	435	.	.	.
1850	815	.	.	.

Jaar	Bouwing 9 Gennepstein Hessenberg Nijmegen	Bouwing 10 Veenen Hessenberg Nijmegen	Bouwing 11 Zetten Mariënburg Nijmegen	Bouwing 12, 13 Oosterhout Mariënburg Nijmegen
1650	600	470	430	755
1660	600	475	435	830
1670	600	475	450	845
1680	455	350	367	560
1690	300	250	225	325
1700	.	.	.	475
1710	.	.	.	393
1720	.	.	.	354
1730	.	.	.	393
1740	.	.	.	393
1750	.	.	.	393
1760	.	.	.	393
1770	.	.	.	680
1780	.	.	.	680
1790	.	.	.	950
1800	.	.	.	1.835
1810	.	.	.	1.750
1820	.	.	.	700 dijkdoor- braak
1830	.	.	.	700

Jaar	Bouwing 14 Reeth Mariënborg Nijmegen	Bouwing 15 Laar Rekenkamer	Bouwing 16 Rijkerswoerd Rekenkamer	Bouwing 17 Den Hoven Gedeputeerden Veluwe
1650	480	500	300	600
1660	450	490	300	575 (1657)
1670	450	490	300	600 (1669)
1680	200	400	225	457 (1682); 550 (1683)
1690	150	400	140	335 (1689); 470 (1695)
1700	.	400	150	.
1710	.	400	350	.
1720	.	400	310	.
1730	.	400	310	.
1740	.	400	310	.
1750	.	390	310	.
1760	.	380	310	.
1770	.	525	520	.
1780	.	630	450	.
1790	.	630	450	.

Jaar	Bouwing 18 Zetten Gedeputeerden Veluwe	Bouwing 19 Zetten Gedeputeerden Veluwe	Bouwing 20 Heteren Gedeputeerden Veluwe	Bouwing 21 Groot Baerl Gedeputeerden Veluwe
1650	650 (1649)	500 (1655)	450 (1647)	370 (1646); 330 (1653)
1660	580 (1661)	500 (1655)	450 (1661)	330 (1656)
1670	580 (1669)	610 (1669)	450 (1661)	
1680	446 (1679); 335 (1683)	435 (1679); 400 (1683)	490 (1679); 332 (1683)	210 (1683)
1690	335 (1689); 370 (1695)	315 (1689); 380 (1695)	.	225; 280 (1696)

BIJLAGEN

Jaar	Bouwing 22 Zetten Gedeputeerden Veluwe	Bouwing 23 Zetten Geputeerden Veluwe	Bouwing 24 Elden Catharina gasthuis Arnhem	Bouwing 25 Elden Catharina gasthuis Arnhem
1650	350	490 (1652)	.	.
1660	.	.	.	.
1670	300 (1668)	465	150 + 50 pond boter + 2 magere varkens (voor 1674)	.
1680	265 (1682)	.	150 (1674); 300 + 100 pnd boter (1684)	330 + 100 pond boter
1690	228 (1685); 230 (1692); 275 (1697)	250 (1685); 230 (1691); 275 (1697)	400 + 100 pnd boter + mager varkens of 8 malder (mld) weit, 8 mld wintergarst (1693)	350 + 100 pnd boter + 2 magere varkens of 8 mld weit, 8 mld winter- grst (1693)
1700	.	.	400 + 11 mld weit + 11 mld winter- grst + 100 pond boter + vet varken van 150 pond	400 + 11 mld weit + 11 mld winter- grst + 1 mld goede erwten + 1 varken v 150 pnd + 100 pnd goede boter
1710	.	.		
1720	.	.	350 + 11 mud weit + 11 mud garst (1722)	325 (+ 8 mud weit + 8 mud wintergarst (1722)
1730	.	.	300 + 8 mud weit + 8 mud wintergarst (1726)	280 + 8 mud weit + 8 mud wintergarst
1740	.	.	362; idem (1746)	340 (1746)
1750	.	.	250 (1753)	340 (1752)
1760	.	.	.	350 (1756)
1770	.	.	één bouwning, één huis	400 (1763)
1780	.	.	weer gesplitst 452 (1772); 400 (1776); 402 (1783)	weer gesplitst 610 (1772); 460 (1776); 460 (1783)
1790	.	.	402	460
1800	.	.	695	748
1810	.	.	695	748
1820	.	.	695	1.220

Jaar	Bouwing 26 Zetten Catharina gasthuis Arnhem	Bouwing 27 Slijk Ewijk Catharina gasthuis Arnhem	Bouwing 28 Driel Nicolai Broeder- schap Arnhem	Bouwing 29 Elden Nicolai Broeder- schap Arnhem
1650	.	.	340	365
1660	.	.	340	365
1670	390 + vet varken van 150 pnd	.	340	350
1680	300 + 100 pnd boter (1676)	400 (1674); idem (1680)	300	300
1690	400 + 100 pnd boter + 2 magere varkens (1693)	360 + vet varken 100 pond (1681); 350 (1688)	300	260
1700	400 + 10 mld weit + 5 mld grauwe erwten + 100 pnd boter + 2 magere varkens	400 + 50 pond boter (1693); 450 + 3 mald weit + 3 mld wintergarst (1699)	330	340
1710	.	425 + 4 mld weit + 4 mld wintergarst + 50 pond boter (1709)	350	360 bedrijf groter vanaf 1705
1720	350 + 8 mud wintergarst + 4 mud weit + 4 mud grauwe erwten + 2 magere varkens + 100 pond boter (1722)	450 + 5 mud weit + 4 mud wintergarst + 50 pond boter (1722)	370	460
1730	400 (1727)	.	300 (1728)	350
1740	.	400 + 5 mld weit + 4 mld wintergarst + 50 pond boter (1739)	400	325
1750	350 (1746)	430 (1746)	400 (1745)	399
1760	.	400 (1756)	410	399
1770	480 (1772)	400 (1771)	440	330
1780	480 (1778)	400	600	330
1790	480	400	900	330
1800	970	1.015	1.150	330
1810	970	1.015	1.000	330
1820	1.500	1.015	1.150	650
1830	1.000	700	800	650
1840	1.010	800	1.100	650
1850	1.200	1.000	.	1.088

BIJLAGEN

Jaar	Bouwing 30 Merm Oud Burgeren weeshuis Nijmegen	Gemiddeld 1650-1740, bouwing 1, 6, 7, 8, 12, 13, 15, 16, 28	Gemiddeld 1700-1790, bouwing 7, 8, 12, 13, 15, 16, 26*, 27*, 28, 30	Gemiddeld 1750-1830, bouwing 2, 7, 8, 12, 13, 26*, 27*, 28, 29, 30
1650	.	470	.	.
1660	.	480	.	.
1670	475	470	.	.
1680	475 (1678)	370	.	.
1690	475	280	.	.
1700	475 (1695)	320	350	.
1710	475 (1695)	360	390	.
1720	525 (1715)	340	370	.
1730	450 (1721); 475 (1724); 475 (1730)	360	370	.
1740	430 (1736)	350	360	.
1750	520 (1747)	.	360	370
1760	500 (1764)	.	360	370
1770	500	.	510	480
1780	525 (1782)	.	520	490
1790	525 (1782)	.	580	550
1800	525 (1802)	.	.	950
1810	525 (1809)	.	.	960
1820	1.510	.	.	1.000
1830	800	.	.	740
1840	1.250	.	.	.
1850	1.300	.	.	.

Jaar	Gemiddeld 1800-1850 Bouwing 2, 3, 4, 5, 26*, 27*, 29, 30
1800	840
1810	920
1820	980
1830	880
1840	890
1850	1.130

Toelichting: we hebben niet altijd precies om de tien jaar gegevens betreffende de pachtprizen. In die gevallen waarin de gegevens ontbreken, hebben we het jaar waarvan we de gegevens wel hebben, daarachter vermeld. We gaan er hierbij vanuit dat de pachtprizen ook in de steekjaren golden. Een enkele keer hebben we de pacht prijs aan de hand van eerdere en latere gegevens geschat.

Bronnen: OAOB, inv. nr. 3587; ABWA, inv. nrs. 129-228; OAN, inv. nrs. 1086, 1548, 1558, 1568, 1574, 1648-1924; AGRK, inv. nrs. 2796-2936; AKVD, inv. nrs. 335, 336, 340, 341; ACGH, inv. nrs. 490-495, 564, 565, 572-661; ASNBA, inv. nrs. 193-589; AOBG, inventaris tot 1817: vak D, plank 1, nr 1, 4, 5, na 1817 inv. nr 748, 1070.

* Totale pacht (inclusief pacht in natura) van bouwing 26 geschat op: 1700: 590 gulden, 1710: idem, 1720: 450, 1740: 400; bouwing 27: 1700: 440, 1710: 490, 1720: 500, 1730: idem, 1740: 460. Schattin- gen gebaseerd op opgaven van Tijms, 'Prijzen van granen' en prijzen uit boedelinventarissen.

BIJLAGE 8

DE BEROEPSSTRUCTUUR IN DE OVER-BETUWE, DE NEDER-BETUWE EN HET KWARTIER VAN NIJMEGEN AAN HET BEGIN VAN DE 19E EEUW. DE REGISTRES CIVIQUES, DE STAAT DER INGEZETENEN EN DE PATENTREGISTERS

De Registres Civiques¹ werden opgesteld ter registratie van alle mannen van 21 jaar en ouder, die gerechtigd waren de municipaliteit, een soort gemeenteraad, te kiezen. Naast naam en geboortedatum werd ook meestal het beroep van de mannen vermeld. De bron is dus te gebruiken voor de reconstructie van de beroepsstructuur aan het begin van de 19e eeuw.

Er moet echter wel een aantal opmerkingen gemaakt worden aangaande de bruikbaarheid en betrouwbaarheid van de bron. Ten eerste: we moeten er rekening mee houden dat de beroepen van vrouwen en die van mannen jonger dan 21 jaar niet zijn geregistreerd. Daar komt bij dat een flink aantal mannen de registratie waarschijnlijk ontdoken, omdat ze de gevolgen vreesden. De conscriptie was kort daarvoor ingevoerd en men dacht zich daaraan op deze manier te kunnen onttrekken. Ook om andere redenen was de registratie soms ondermaats.

We kunnen ons een beeld vormen van de onderregistratie door het aantal geregistreerden uit te drukken in procenten van de totale bevolking en dit percentage te vergelijken met bevindingen elders in het land. Van der Woude geeft voor het Noorderkwartier een percentage van 23,6%. In hoeverre wijkt het percentage in de Over-Betuwe hiervan af? Voordat deze vraag beantwoord wordt, moeten nog wat opmerkingen gemaakt worden. Er is namelijk gebleken dat bij de opmaking van de Registres Civiques voor de Over-Betuwe door de Franse overheid andere bestuurlijke grenzen (mairiën) werden gehanteerd dan de gebruikelijke en dat we alleen over de beroepsgegevens van de mairiën Bommel, Elst, Gendt, Herveld, Heteren en Huissen beschikken. De gegevens van de mairiën Lent en Hemmen (waaronder de dorpen Valburg, Hemmen, Zetten en Slijk-Ewijk vielen) ontbreken.² Om de beroepsgegevens in een juist perspectief te plaatsen, moesten we het aantal inwoners dus schatten en wel voor die mairiën samen, waarvan we de beroepsgegevens hebben. We hebben hierbij gebruik gemaakt van bijlage 6.9 van Roessinghs *Inlandse tabak*, waaruit de Franse bestuurlijke indeling blijkt. Echter die indeling geeft per mairie alleen het aantal huizen en niet het aantal huishoudens, zodat het aantal inwoners te laag wordt geschat en dat geeft dan een te hoog percentage geregistreerden. Uit bijlage een is echter gebleken dat het aantal huizen met meer dan een huishouden beperkt was. Het totaal aantal inwoners van deze mairiën hebben we, met behulp van onze bevin-

dingen ten aanzien van de gemiddelde grootte van het huishouden (zie bijlage een), geschat op 10.500. Zonder Huissen zou het aantal inwoners ongeveer 8.500 geweest zijn. Het percentage voor de Over-Betuwe dat we op deze manier verkregen hebben, is inderdaad hoog, namelijk 29%. We mogen echter concluderen dat de registratie in de Over-Betuwe erg goed gebeurde, maar minder goed dan uit het percentage blijkt.

We kunnen ons gelukkig prijzen met deze gegevens. Het zijn de beste gegevens op lokaal en regionaal niveau. Oudere gegevens betreffen alleen de hoofden van huishoudens. Dat betekent dat we doorgaans, indien we van alle hoofden de gegevens hebben (en dat is meestal niet het geval) en bij een gemiddelde grootte van het huishouden in de Over-Betuwe van meer dan 5 personen (zie bijlage 1), van minder dan 20% van de bevolking het beroep weten. En gegevens op lokaal niveau van latere datum zijn óf niet gepubliceerd óf alleen voor de grotere gemeenten. Alleen van Valburg zijn nog gegevens over de beroepsbevolking van halverwege de 19e eeuw beschikbaar. De latere beroepstellingen onderschatten overigens het aantal werkende vrouwen ook.

Een ander probleem vormt de benaming van de beroepen. Men was niet consequent in het geven van beroepsnamen en men deed dat in het Frans en in het Nederlands. Dit had bijvoorbeeld tot gevolg dat men de boeren met wel zeven verschillende termen aanduidde. Ook voor de arbeiders werden verschillende termen gehanteerd. Meestal is wel duidelijk wanneer het om boeren ging en wanneer om arbeiders of knechten. Maar soms is het gebruik van een woord verwarrend, zoals bijvoorbeeld de term 'valet'. Een aantal keer is het beroep niet te vertalen. Omdat men de Franse taal niet altijd goed beheerste, gebruikte men soms een niet bestaande term.

Toch is vrijwel altijd duidelijk in welke sector de beroepsbeoefenaar werkzaam was. Zo is dat ook voor de arbeiders helder. Ze zijn bij de landbouw ingedeeld. Hoewel er een aantal steenfabrieken in de Over-Betuwe was, ging het niet om grote bedrijven.³ En aangezien het werk veelal door seizoensarbeiders werd gedaan en deze niet in de registers opgenomen zullen zijn, mogen we de arbeiders tot de landbouw rekenen.

Wel is het een probleem dat veel tabakkers als arbeider werden geregistreerd, maar het is onbekend hoeveel dat er waren. Als dit aantal wel bekend was geweest, zou dat voor de sectorindeling overigens geen gevolgen hebben gehad. Huissen telde in 1811 214 tabakkers, terwijl het aantal arbeiders verhoudingsgewijs laag was. In Herveld waren er volgens de bron geen tabakkers gevestigd en in Elst slechts zes. Het aantal arbeiders was er daarentegen verhoudingsgewijs groot. Dat gold ook voor Bemmelen, Heteren en vooral voor Gendt. Het verschil tussen Huissen en de overige dorpen is merkwaardig en niet juist. Dat het aantal tabakkers in de andere schoutambten en dorpen veel groter was dan uit de bron blijkt, komt bijvoorbeeld twee jaar later voor Elst naar voren. In 1813 werden lijsten opgesteld voor de vorming van de nationale garde. Alleen de beroepen van mannen tussen 20-40 jaar werden genoteerd. Elst bleek toen minstens 46

tabakkers te tellen.⁴ Dit aantal kunnen we zonder bezwaar verdubbelen en dan nog is het aantal waarschijnlijk te laag. We mogen er vanuit gaan dat in Elst minimaal 27% van de mannelijk beroepsbevolking van 21 jaar en ouder tabakker was. Het aantal personen dat tabakte (maar niet als voornaamste bezigheid) was veel groter. Roessingh komt voor 1812 op een aantal van 1177 tabakstelers in de Over-Betuwe. Gerelateerd aan het aantal huizen of huishoudens, geeft dat een percentage van ruim 50%.⁵

Een ander bezwaar bij het gebruik van de Registres Civiques is het feit dat alleen de hoofdberoepen worden gegeven. Aangezien een groot deel van de beroepsbevolking meer dan een beroep had, kan er een vertekend beeld ontstaan. Zo blijkt uit andere bronnen dat in de 18e eeuw een deel van de beroepsbevolking naast het uitoefenen van een bepaald beroep ook nog tabakte. Ook van het zojuist genoemde percentage van 50% van de hoofden van huishoudens dat tabakte aan het begin van de 19e eeuw, zal een deel ander werk ernaast gedaan hebben. Een aantal mensen verdiende zijn brood dus in meer dan één sector.

Dat laatste is goed zichtbaar als we het aantal winkeliers en tappers uit het patentregister (tabel B8.3) vergelijken met het aantal uit de Registres Civiques (tabel B8.1). De regio's komen niet helemaal met elkaar overeen, maar volgens het patentregister telde de Over-Betuwe 150 tappers en 60 winkeliers, terwijl dit er volgens de registres respectievelijk 36 en zeven waren. Veel mannen tapte bier en wijn of hielden er een winkeltje op na naast hun andere werk. Maar hier wreekt zich vooral dat de vrouwen niet zijn opgenomen op de lijsten, want zij waren het waarschijnlijk die de winkeltjes en de tapperijen dreven, terwijl hun mannen elders werkzaam waren.

De bron uit 1811 kent dus zo haar beperkingen, maar geeft toch een redelijk beeld van de beroepsstructuur aan het begin van de 19e eeuw. De grenzen tussen de sectoren zijn echter minder scherp dan de percentages per sector suggereren. De dienstensector is van meer belang dan uit de tabel blijkt, niet alleen omdat de tappers en tapsters en winkeliers(ers) grotendeels ontbreken, maar ook de dienstmeiden. Ook het belang van de nijverheid is groter want naaisters en de spinsters worden niet genoemd. Het is bekend dat er honderden spinnewielen in het gebied aanwezig waren, waarvan de gebruiksters overigens grotendeels in de landbouw werkten (zie hoofdstuk drie). Dat er naaisters in het gebied werkten – hun aantal lijkt overigens niet groot – blijkt uit het patentregister.

Dat de bron uit 1811 niet zo onbetrouwbaar is, blijkt als we haar vergelijken met de telling van 1807. Deze telling is in mei 1807 door Koning Lodewijk Napoleon verordonneerd, omdat hij ingelicht wilde worden over het welvaren van zijn nieuwe onderdanen. Het grote verschil met de telling uit 1811 is dat in 1807 alleen van de hoofden van huishoudens de beroepen werden genoteerd.⁶

Helaas zijn de gegevens van deze telling van de Over-Betuwe niet be-

BIJLAGEN

TABEL B8.1. De beroepsbeoefenaars in de Over-Betuwe volgens de Registres Civiques van 1811.

SECTOR/Beroep	Bemmel		Elst ^d		Gendt		Heteren		Herveld		totaal		Huisssen		totaal	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
LANDBOUW																
boer ^a	32	6	41	11	43	9	16	6	44	13	176	9	39	6	215	8
tabakker	—	—	6	2	—	—	—	—	—	—	6	—	214	34	220	8
tuinder	28	5	1	—	—	—	—	—	1	—	30	2	3	—	33	1
schaapsherder	2	—	2	1	—	—	1	—	—6	2	11	1	6	1	17	1
boerenknecht	—	—	—	—	—	—	—	—	24	7	24	1	—	—	24	1
bijhouder	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	2	—	—	—	2	0
TOTAAL	62	12	50	13	43	9	18	7	76	22	249	13	262	41	511	19
arbeider	311	59	197	53	363	76	154	60	191	56	1.216	61	206	32	1.422	54
TOTAAL	373	71	247	66	406	85	172	67	267	78	1.465	74	468	73	1.933	74
visser	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2	0
NIJVERHEID																
steenbakker	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	2	—	1	—	3	0
timmerman	20	4	9	2	14	3	6	2	5	1	54	3	13	2	67	3
metselaar	8	2	5	1	—	—	2	1	8	2	23	1	10	2	33	1
glazenmaker	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	3	—	2	—	5	0
dekker	2	—	1	—	1	—	—	—	6	2	10	1	2	—	12	0
kuiper	4	1	3	1	3	1	1	—	2	1	13	1	3	—	16	1
houtzager	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	3	0
mandenmaker	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	0
klompenmaker	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	0
kleermaker	13	2	13	3	11	2	5	2	8	2	50	3	18	3	68	3
schoenmaker	6	1	5	1	12	3	8	3	9	3	40	2	17	3	57	2
zadelmaker	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	2	—	3	0
leerlooiër	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	0
smid	9	2	11	3	8	2	4	2	4	1	36	2	7	1	43	2
koperslager	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	0
radmaker	—	—	3	1	—	—	—	—	5	1	8	—	—	—	8	0
wagenmaker	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	2	—	—	—	2	0
draaier	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	0
verver	1	—	2	1	—	—	—	—	—	—	3	—	1	—	4	0
wever	1	—	3	1	—	—	1	—	—	—	5	—	4	1	9	0
linnenbleker	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	1	0
slager	2	—	2	1	1	—	1	—	—	—	6	—	3	—	9	0
vilder	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	0
brouwer	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	2	0
molenaar	4	1	3	1	1	—	1	—	2	1	11	1	1	—	12	0
bakker ^b	6	1	5	1	1	—	5	2	3	1	20	1	9	1	29	1
TOTAAL	85	16	67	18	53	11	37	14	54	16	296	15	100	16	396	15

VERVOLG TABEL B8.1.

SECTOR/	Bemmel		Elst ^d		Gendt		Heteren		Herveld		totaal		Huissen		totaal	
	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%	abs	%
HANDEL EN DIENSTEN																
koopman ^c	11	2	8	2	3	1	2	1	4	1	28	1	9	1	37	1
winkelier	–	–	–	–	3	1	2	1	1	–	6	–	1	–	7	0
ondernemer	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	0
voerman	16	3	8	2	–	–	–	–	1	–	25	1	13	2	38	1
schipper	2	–	–	–	2	–	–	–	2	1	6	–	–	–	6	0
tapper	–	–	6	2	–	–	10	4	5	1	21	1	15	2	36	1
herbergier	4	1	1	–	–	–	–	–	–	–	5	–	–	–	5	0
tollenaar	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1	0
advocaat	–	–	1	–	–	–	1	–	–	–	2	–	–	–	2	0
veearts	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	2	0
chirurgijn	3	1	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	2	–	5	0
uitdrager	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	0
bouwmeester	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	0
deurwaarder	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	2	0
muzikant	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	0
rentmeester	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	0
schoolmeester	4	1	3	1	3	1	1	–	3	1	14	1	2	–	16	1
dienstknecht	2	–	5	1	–	–	16	6	–	–	23	1	–	–	23	1
burgemeester	–	–	1	–	1	–	1	–	–	–	3	–	1	–	4	0
wethouder	2	–	1	–	1	–	1	–	1	–	6	–	2	–	8	0
secretaris	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1	0
heemraad	–	–	2	1	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	2	0
dijkschout	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	–	–	1	0
buurmeester	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1	0
onderschout	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1	0
bode	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	2	–	3	–	5	0
commies/klerk	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	1	4	0
griffier	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	2	0
diender	1	–	1	–	–	–	–	–	1	–	3	–	–	–	3	0
zetter	–	–	2	1	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	2	0
ontvanger	3	1	2	1	–	–	–	–	–	–	5	–	4	1	9	0
landmeter	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1	0
raadslid	4	1	2	1	–	–	8	3	–	–	14	1	–	–	14	1
militair	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–	2	–	3	–	5	0
crederechter	1	–	–	–	–	–	1	–	–	–	2	–	–	–	2	0
kapelaan	–	–	1	–	1	–	–	–	–	–	2	–	1	–	3	0
pastoor	1	–	2	1	1	–	1	–	–	–	5	–	3	–	8	0
priester	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	2	0
predikant	2	–	2	1	2	–	1	–	2	1	9	–	2	–	11	0
organist	–	–	2	1	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	2	0
koster	–	–	–	–	1	–	3	1	–	–	4	–	–	–	4	0
TOTAAL	63	12	57	15	19	4	48	19	21	6	208	11	72	11	280	11
onbekend	6	1	1	–	1	–	1	–	–	–	9	–	1	–	10	0
TOTAAL GENERAAL	529		372		479		258		342		1.980		641		2.621	100

Bron: FBA, inv. nr. 7937. Toelichting:

^a waaronder valet, paisan (sic), cultivateur, landman, landbouwer, bouwman, landbezitter (Elst: 16).^b De bakkers in Herveld waren tevens kastelein.^c Waaronder in Bemmel een garen- en bandkoopman, een houthandelaar, een graanhandelaar, een lo-ten-verkoper, en een fabriqueur.^d Bij 88 personen in het register opgenomen personen uit Elst is het beroep niet vermeld. Deze zijn niet in de tabel opgenomen.

waard gebleven, maar de gegevens van de andere regio's in het stroomgebied van de Rijn, de Waal en de Maas en van het Kwartier van Nijmegen wel in hun geheel. In tabel B8.2 zijn de gegevens van de Neder-Betuwe en van het platteland van het Kwartier van Nijmegen gepresenteerd. We zien dat de beroepsstructuren van de Over-Betuwe, de Neder-Betuwe en het gehele Kwartier sterk met elkaar overeenkomen. De bron van 1811 is dus redelijk betrouwbaar.

We zien ook dat het aandeel van de landbouw in de Over-Betuwe iets groter was en het aantal dat werkzaam was in de nijverheid wat kleiner dan in andere gebieden. We hebben daar op basis van deze gegevens geen sluitende verklaring voor, maar de oorzaak van het verschil is ten dele een brontechnische. De telling van 1807 onderscheidt een groot aantal 'allerlei kleine bedrijven'. Mogelijk was een aantal van hen kleine boer. Het is ook mogelijk dat men voor de telling van 1807 wat zorgvuldiger te werk is gegaan en minder mensen in de restgroep van dagloner of arbeider zijn ingedeeld. Aangezien een groot aantal van de beroepsbeoefenaars twee of meer beroepen uitoefende kunnen de verschillende tellingen tot uiteenlopende resultaten leiden. Overigens hoeft het ons niet te verwonderen dat het belang van de landbouw in de Over-Betuwe relatief wat groter was, want de tabaksteelt was voor een aanzienlijk deel geconcentreerd in dit gebied.

Ter controle van de omvang van de meeste beroepsgroepen buiten de landbouw zoals die uit de Registres Civiques naar voren komt, kunnen we ook gebruik maken van het patentregister (register van patentschuldigen) van 1810. De vergelijking heeft echter een beperkte waarde, omdat de bronnen niet precies dezelfde regio betreffen. Bovendien zijn de Registres Civiques niet compleet en ontbreken de beroepsgegevens van bepaalde dorpen. Het patentregister betreft Bemmelen, Elst (inclusief Lent, nemen we aan) Gendt, Herwen/Aerdts, Heteren, Pannerden, Valburg en Millingen. Het aantal inwoners van deze schoutambten hebben we gesteld op 12.700.⁷

In 1805 werd het patentrecht in ons land ingevoerd. De ordonnantie van 1805 draagt het karakter van een vergunningensysteem. Er werd bepaald dat 'een zekere som welke voor ieder die eenigen handel, eenig bedrijf of beroep of eenige neering wil uitoefenen (...) aan den Lande moet betaald worden'. Dit gold voor de overgrote meerderheid van de beroepen. In 1819 vond een belangrijke verandering plaats, met als voornaamste kenmerk dat veel beroepen, met name de geringste, vrijgesteld werden van het patentrecht.⁸ Daarmee neemt de waarde van de bron voor de reconstructie van de beroepsbevolking dus af. We hebben het geluk dat we over een register van vóór 1819 kunnen beschikken.

We gaan niet uitgebreid op de verschillen in. Ze worden, afgezien van de eerder genoemde afwijkingen, onder meer en vooral veroorzaakt doordat

TABEL B8.2. De beroepsbevolking van de Neder-Betuwe en het platteland van het Kwartier van Nijmegen volgens de Staat der Ingezetenen van 1807.

SECTOR/Beroep	Neder-Betuwe		Kwartier van Nijmegen (platteland)	
	abs	%	abs	%
LANDBOUW				
boer	345	21	2.402	21
dagloner	769	47	5.579	49
TOTAAL	1.114	69	7.981	71
visser	1	0	69	1
NIJVERHEID				
timmerman	35	2	242	2
metselaar	13	1	80	1
loodgieter en leidekker	2	0	2	0
kuiper	—	0	10	0
kleermaker	40	2	205	2
pruikmaker	—	0	1	0
schoenmaker	23	1	187	2
leerlooiër	1	0	2	0
smid	27	2	143	1
horlogemaker	—	0	2	0
wagenmaker	11	1	57	1
verver	2	0	25	0
wever	—	0	26	0
slager	32	2	140	1
brouwer	3	0	27	0
molenaar	9	1	76	1
bakker	14	1	107	1
ambachtsgezel	1	0	102	1
'allerlei kleine bedrijven'	95	6	504	4
TOTAAL	308	19	1.938	17
HANDEL EN DIENSTEN				
koopman	46	3	103	1
fabrikant en trafikant	—	0	7	0
winkelier	39	2	187	2
voerman	29	2	48	0
karman of kater	—	0	27	0
schipper	3	0	74	1
tapper	23	1	425	4
logementhouder	7	0	28	0
rechtsgeleerde	—	0	8	0
medisch doctor	—	0	9	0
chirurgijn	4	0	20	0
apotheker	—	0	1	0
schoolhouder(es)	15	1	105	1
ambtenaren	18	1	148	1
polder of watermolenaar	—	0	24	0
geestelijke	15	1	114	1
TOTAAL	199	12	1.328	12
TOTAAL GENERAAL	1.622	100	11.316	100
geen beroep opgegeven	97		369	

Bron: FBA, inv. nrs. 2667, 2669.

BijLAGEN

TABEL B8.3. De beroepsbeoefenaars in de Over-Betuwe volgens het patentregister van 1810.

Beroep	Aantal	Beroep	Aantal
azijnmaker	1	muzikant	1
advocaat	1	naaister	10
baardscheerder	2	pakker	1
bakker(sknecht)	33	procureur	1
brouwer	5	wagenmaker(sknecht)	9
chirurgijn	4	rietdekker	1
vreemde dagloner	4	schoenmaker(sknecht)	45
glazenmaker(sknecht)	6	schoolmeesters	18
haarpoeier	6	slagers	41
horlogemaker	1	smid(sknecht)	36
kleermaker(sknecht)	57	stalhouter	2
klompenmaker(sknecht)	4	steenbakker(sknecht)	3
kooplieden	18	stoelenmaker	1
kuiper(sknecht)	11	tapper	150
linnenbleker	1	timmerman(sknecht)	69
logementhouder	1	vroedvrouw	4
lotverkoper	4	wever(sknecht)	3
makelaar	2	winkelier	60
metselaar(skecht)	36	zadelmaker	2
molenaar(sknecht)	21		
		TOTAAL	675
		TOTAAL NIJVERHEID	409

Bron: OAOB, inv. nr. 670.

de Registres Civiques alleen de hoofdberoepen vermelden. Daarentegen moest eenieder die meer dan één beroep uitoefende dat onder het patentrecht viel, deze belasting voor elk van die beroepen betalen. Een persoon kon dus meerdere keren aangeslagen worden in de patentbelasting. Vrouwen werden, als ze een zelfstandig beroep uitoefenden eveneens aangeslagen in de patentbelasting. Bovendien gold voor het patentrecht het leeftijdscriterium van 21 jaar niet. Duidelijk is echter dat de beroepsdifferentiatie in de Over-Betuwe groter was dan uit de Registres Civiques blijkt. Aandacht verdient nog wel het grote aantal van 41 slagers volgens de patentregisters, terwijl de Registres Civiques er slechts 9 noemen. Het beroep van slager werd, evenals dat van tapper en winkelier, er kennelijk bij gedaan. Waarschijnlijk was een flink aantal boeren tevens slager.

De overeenkomsten tussen het patentregister en de Registres Civiques zijn echter van dien aard, zeker als we naar de verhoudingen tussen de omvang van de verschillende beroepsgroepen kijken, dat het vertrouwen in de laatste bron nog verder toeneemt. De Registres Civiques geven een redelijk goed beeld van de beroepsstructuur van de Over-Betuwe aan het begin van de 19e eeuw.

BIJLAGE 9

DE BOEDELBSCHRIJVINGEN

De boedelbeschrijvingen afkomstig van het platteland vormen een bruikbare bron voor agrarisch- en cultuurhistorisch onderzoek (materiële cultuur) en voor onderzoek naar de bedrijfsvorm of bedrijfsvoering. De interessantste beschrijvingen voor dit onderzoek zijn de beschrijvingen van de boerenboedels. Maar in een agrarische samenleving als de Over-Betuwe verdienden de meeste mensen een deel van het inkomen in de landbouw, dus ook de beschrijvingen van niet-boerenboedels zijn gebruikt. Bovendien worden we zo beter geïnformeerd over de niet-agrarische activiteiten in de Over-Betuwe.

In feite geeft iedere boedelbeschrijving van een boerenboedel een dwarsdoorsnede van het bedrijf. Idealiter geven deze bronnen informatie over hoeveel koeien en ossen het bedrijf telde, hoeveel paarden, hoeveel karren, over welke gereedschappen werden gebruikt, hoeveel hooi- en/of korenbergen en schuren bij het bedrijf hoorde, over wat werd verbouwd, over de waarde van de bezittingen enzovoort. Een 'goede' beschrijving vermeldt tevens de 'inkomende' boedelschulden (de vorderingen), waarvan is af te lezen aan wie de boer zijn producten leverde. Uit de 'uitgaande' schulden kunnen we opmaken wie, leverancier of arbeider, aan de boer zijn diensten bewees.

De boedelbeschrijvingen behoren ook informatie over het aantal kasten, uitgesplitst naar soort en waarde, over de stoelen en tafels, over het serviesgoed, het bestek, over het boekenbezit, de sieraden, de schilderijen, over het textiel, de luxe vervoermiddelen, over de verlichtings- en verwarmingsbronnen binnen de boedel te bevatten, goederen waarmee de welstand en sociale positie van de boer te bepalen is.

In de praktijk is de bron minder mededeelzaam. Zo geven alleen sommige van de in het voorjaar en in de zomermaanden opgemaakte beschrijvingen goede informatie over het gewassenareaal, omdat dan de winter- én zomergewassen zijn ingezaaid. En omdat veel boeren pachters waren, ontbreekt meestal informatie over de oppervlakte bouwland en grasland van het bedrijf. Zelfs gegevens over de omvang (aantal kamers) en indeling van de gebouwen ontbreken veelvuldig. Soms waren er al spullen uit de boedel verkocht, voordat de boedel werd opgemaakt. We hebben helemaal geen zicht op de spullen die gewoon verzwegen werden. Dikwijls werden de bezittingen niet gespecificeerd. Niet zelden is onbekend welke relatie de boer met zijn schuldeisers en debiteuren onderhield, omdat alleen namen in de schuldenlijsten zijn opgenomen. En de beschrijvingen van vóór 1775 vermelden zelden de waarde van de goederen.

Toch is op verschillende plaatsen in het boek gebruik gemaakt van gegevens uit de boedelbeschrijvingen. Aldaar wordt, indien nodig, dieper

ingegaan op de beperkingen van de bron. Om de gegevens op een zinvolle manier te kunnen gebruiken en ze beter te kunnen interpreteren, hebben we de beschrijvingen ingedeeld in groepen.

Ten behoeve van deze indeling hebben we over de periode 1670-1855 ongeveer 230 van de nagenoeg 280 beschikbare boedelbeschrijvingen geselecteerd. De beschrijvingen, waarvan duidelijk is dat ze onvolledig zijn, zowel voor het onderzoek naar de materiële cultuur als voor het onderzoek naar de bedrijfsvorm, vallen meestal buiten de selectie. Met onvolledig wordt bedoeld, dat duidelijk is gebleken (of we hebben sterke vermoedens) dat een deel van de ooit aanwezige goederen bij de inventarisatie ontbrak. Maar boedelbeschrijvingen waarin bijvoorbeeld de stoelen of het graan of de schulden onvoldoende zijn gespecificeerd, hebben we wel gebruikt.

Ook de beschrijvingen van adellijke boedels hebben we niet gebruikt, omdat dit aantal te klein was en omdat we de adel niet representatief achten voor de Overbetuwse bevolking. Evenmin hebben we de boedelbeschrijvingen geselecteerd, waarvan duidelijk was dat deze de boedels betroffen van hoge ambtsdragers, tenzij uit de boedelbeschrijving bleek dat zij agrarische activiteiten ontplooiden (te denken valt aan een paar koeien, een perceeltje tabak enzovoort). Overigens was ook dit aantal te klein om een groep te vormen. Van de 230 zijn van een drietal perioden de beschrijvingen (iets minder dan 150 in totaal) gebruikt voor het onderzoek naar de materiële cultuur. Deze zijn in de onderstaande tabellen met een *case*-nummer aangegeven.

De beschrijvingen zijn te vinden in het Oud Rechtelijk Archief van de Over-Betuwe (beschrijvingen tot 1813) en in het Notarieel Archief, beide aanwezig in het Rijksarchief Gelderland te Arnhem.¹ Het zijn vrijwel allemaal erflatersinventarissen, die opgemaakt werden ten gevolge van sterfte, waarbij de gestorvene(n) minderjarige kinderen achterliet(en).

De personen van wie de boedels zijn beschreven, zijn in de categorieën hele boeren (meer dan 40 morgen in gebruik), halve boeren (15 - 40 morgen in gebruik), keuters (3 - 15 morgen in gebruik) en niet-boeren ingedeeld (zie hoofdstuk twee). Dat is op basis van de volgende gegevens gebeurd:

1. De grond die de boedelhouder en erflater volgens de boedelbeschrijving in bezit hadden. Daarbij gaan we ervan uit dat de beschreven onroerende goederen door hen zelf gebruikt werden. Op zich kunnen we, door te kijken of in de betreffende boedel landbouwwerktuigen aanwezig waren, snel vaststellen of (een deel van) de grond zelf gebruikt werd. Soms blijkt dat de grond niet door erfla(a)t(st)er en boedelhoud(st)er werd gebruikt. Hiermee wordt uiteraard rekening gehouden. Hoofdstuk vier laat zien dat met name de grote boeren steeds meer eigenaar werden van hun bedrijf. De gegevens moeten dus wat dit betreft in de loop van de tijd beter worden. Dit wordt bevestigd door de boedelbeschrijvingen.

2. De grond die door de boedelhouder en erflater gebruikt werd. Deze informatie blijkt doorgaans niet uit de boedelbeschrijvingen, maar uit ander bronnenmateriaal. Wel staan bij de opsomming van de boedelschulden soms bedragen, waaruit de grootte van het bedrijf indirect blijkt, zoals nog te betalen ambtslasten, dorpsgeld en verpondingen, die per morgen werden omgeslagen. Een enkele keer werd het bedrag waartegen het bedrijf jaarlijks werd gehuurd als schuld opgenomen. Van de hoogte van dit bedrag is af te leiden hoe groot het bedrijf ongeveer was (zie bijlage zeven). Verschillende morgentalcedullen vormen een bron voor de kennis van de oppervlakte grond die de boeren in gebruik hadden, want deze lijsten vermelden niet alleen de eigenaar van de grond, maar vaak ook de pachter. Deze bron is overigens maar zeer beperkt bewaard gebleven. Ook zijn we een aantal keer via de archieven van de verpachters achter de grootte van bedrijven gekomen.

3. Indelingen van tijdgenoten, meestal de buurmeesters, die de boeren voor belastingdoeleinden of ten behoeve van de dijkbewaking in bovengenoemde groepen onderbrachten. Vooral over de periode 1675-1725 kunnen we van deze gegevens gebruik maken.

4. Lijsten betreffende de levering van horden en palen, opgesteld ten behoeve van de versteviging van de dijken. Elke boer was verplicht deze te leveren. Het aantal was afhankelijk van de grootte van zijn bedrijf.

5. Het areaal winter- en zomergewassen. De boedelbeschrijvingen uit de maanden april/mei-augustus leveren wat dit betreft de beste informatie, omdat de winter- en zomergewassen in die tijd wel ingezaaid waren, maar nog niet geoogst. De beschrijvingen uit de periode november-april/mei vermelden alleen de wintergewassen. Helaas werden de gewassen vaak als p.m. post opgenomen, omdat daarmee de boedelschulden werden vereffend. In een aantal gevallen werd slechts de totaalwaarde van de gewassen opgenomen en niet het areaal. Hoeveel grond er braak en zomervaaig lag, werd niet vermeld, evenals hierbij vrijwel altijd informatie over de omvang van de weilanden ontbreekt. Toch kunnen we dikwijls van het opgegeven gewassenareaal afleiden tot welke klasse bedrijf behoorde. Zo gaat het bij een gewassenareaal van 32 morgen vrijwel zeker om een hele bouwving; bij een gewassenareaal van 15 morgen gaat het zeker niet om een keuterbedrijf.

6. De totaalwaarde van de gewassen op het veld. Door de verschillende opgaven uit de boedelbeschrijvingen met elkaar te vergelijken, krijgen ze perspectief en kunnen we bepalen of het een groot of klein(er) bedrijf betreft.

7. De aanwezige landbouwwerktuigen. We hebben vooral gekeken naar het aantal ploegen. Bedrijven zonder ploegen zullen niet veel voorgesteld hebben.

8. Overige informatie, bijvoorbeeld hypotheekschulden en loonschulden ten behoeve van de knechten en meiden, maar ook bepaalde vorderingen (verkoop van gewassen) geven tot op zekere hoogte informatie over de grootte van het bedrijf.

9. Het aantal paarden per bedrijf. Dit wordt als laatste genoemd, maar is zeker niet onbelangrijk. Sterker, de gegevens betreffende het aantal paarden zijn doorslaggevend als andere gegevens ontbreken of onvoldoende zijn. De criteria voor het bepalen hoeveel paarden een hele of halve boer of een keuter minimaal of maximaal had, zijn afgeleid van onze bevindingen ten aanzien van het aantal paarden van mensen van wie we de status min of meer kennen. Dat wil zeggen, dat we óf op de hoogte zijn van de omvang van door de betreffende persoon gebruikte grond (meer dan 40 morgen in gebruik = hele boer, enzovoort, zie eerder), of weten hoeveel grond hij in eigendom had, of weten hoeveel bouwland hij had ingezaaid of weten hoeveel 'horden en palen' hij moest afdragen (dat geschiedde naar draagkracht, zie paragraaf 2.3) of geïnformeerd zijn over hoe hij door tijdgenoten werd ingedeeld. Die gegevens gecombineerd met het aantal paarden geeft tabel B9.1.

Het is duidelijk dat hele en halve boeren vrijwel altijd meer dan twee paarden hadden. De conclusie dat iemand met een of twee paarden een keuterbedrijf had, lijkt hiermee gerechtvaardigd. Aan de andere kant is het niet erg speculatief iemand met zeven paarden of meer tot de hele boeren te rekenen. Natuurlijk waren er uitzonderingen, maar de kans dat iemand met zeven paarden hele boer was, is vrij groot. Anders ligt dat bij boeren met vijf of zes paarden. In deze gevallen is het, als we niet over andere gegevens beschikken, niet te bepalen of het hele boeren waren of halve. Omdat we toch een keus willen maken, rekenen we ze tot de halve boeren, wetende dat we in een aantal gevallen verkeerd zullen gokken.

Ook de boeren met drie paarden rekenen we tot de halve boeren. Daarbij zullen we in een aantal gevallen eveneens de plank misslaan. Maar we voelen ons in deze keuze gesterkt door lijsten uit 1711 uit Angeren,

TABEL B9.1. Het paardenbezit van hele boeren, halve boeren en keuters.

Paarden	Hele boeren	Halve boeren	Keuters
1	—	1	35
2	—	2	16
3	—	4	13
4	1	9	4
5	5	3	2
6	7	9	—
7	10	4	1
8	6	2	—
>9	12		
Totaal	41	34	71

Bron: OAOB, inv. nrs., 782, 840, 2107D, 2245, 2250 (Lent, Doornenburg, Randwijk); ORAOB, inv. nrs. 480, 481, 482, 483, 486. Zie ook de bronnenvermeldingen in de noten bij tabel B9.2 t/m B9.5.

Bemmel, Doornenburg en Lent, waarop een onderscheid gemaakt wordt tussen hele boeren, halve boeren, keuters met twee paarden, personen met één paard en tenslotte de arbeiders.

Derhalve; als we de bedrijfsgrootte alleen op basis van het aantal paarden kunnen bepalen, stellen we de volgende grenzen:

- personen met minder dan drie paarden delen we in bij de keuters,
- personen met drie tot zeven paarden delen we in bij de halve boeren,
- personen met zeven paarden of meer delen we in bij de hele boeren.
- personen zonder paarden delen we altijd in bij de groep niet-boeren.

We zouden ook naar het bezit van rundvee hebben kunnen kijken, maar dat doen we niet. Dit gegeven nemen we pas achteraf mee in de beoordeling van de bedrijfsgrootte, maar is daarvoor uiteindelijk niet van belang. Dat wil zeggen dat het prettig is als het veebezit de andere bevindingen omtrent de grootte van het bedrijf bevestigt, maar dat het als het dat niet doet, het geen consequenties heeft. Ten eerste, omdat het veebezit normaliter sterk fluctueerde, ten tweede, omdat we het uit de boedelbeschrijvingen naar voren gekomen veebezit zelf aan een onderzoek willen onderwerpen. Zo willen we bijvoorbeeld kunnen bepalen of het veebezit van de boeren in de afzonderlijke categorieën in de loop van de tijd toe- of afnam.

De indeling is gemaakt op basis van het grondgebruik (of daarvan afgeleide criteria) van de boedelhouders en/of erfslater. Voor het onderzoek naar de bedrijfsvorm is dat een functionele indeling. Voor het onderzoek naar de materiële cultuur per groep is een dergelijke indeling echter minder geslaagd, omdat het grondgebruik niet alles zegt over de maatschappelijke positie van iemand. Voor dit onderzoek was het beter geweest als we het inkomen als criterium hadden genomen. Maar daarover ontbreken alle gegevens. Ook indirecte informatie, zoals over belastingaanslagen op basis van vermogen of inkomen, is onvoldoende aanwezig. Een andere mogelijkheid is om de beroepen van de boedelhouders of erfslaters bij de indeling te betrekken. Maar dat bleek voor de 17e en de 18e eeuwse boedelbeschrijvingen niet mogelijk, aangezien het beroep vrijwel nooit uit deze beschrijvingen blijkt. Omdat we vooral geïnteresseerd zijn in de agrarische bevolking en omdat verreweg de meeste huishoudens wel een deel van het inkomen uit de landbouw haalden, is het grondgebruik als criterium echter minder bezwaarlijk dan het lijkt. Bij het onderzoek naar de materiële cultuur zullen de eventuele tegenstellingen binnen de groepen, als het goed is, vanzelf naar boven komen.

Hieronder volgt de verantwoording van de indeling van de boedelbeschrijvingen, die ook nog eens op maand en jaar zijn gesorteerd. Per boedelbeschrijving is aangegeven waarom deze in de desbetreffende groep is ondergebracht (zie de noten, kolom 12). Zo niet, dan was het aantal paarden beslissend voor de indeling. Zoals gezegd, zijn alle boedels zonder paarden ondergebracht bij de groep niet-boeren.

BIJLAGEN

Daarnaast hebben we het aantal ploegen per bedrijf in de tabellen vermeld. Tevens hebben we zo veel mogelijk vastgesteld of de erflater (en boedelhouder) tabakten (of dat in deelpacht lieten doen) en vermeld waaruit dat ons inziens blijkt (zie kolom overig/opmerking). Ook hebben we informatie over de veestapel uit de beschrijvingen in de tabellen opgenomen, uitgezonderd de gegevens over het pluimvee (ganzen, eenden, hoenders en kippen), lammeren, ezels, biggen ('keuijens', 'keijen', 'keuljens' of 'keutjes'). Deze aantallen stelden weinig voor. Bovendien hebben we gegevens uit de beschrijvingen opgenomen in de tabellen, waaruit niet-agrarische activiteiten blijken. De boedelbeschrijvingen van na 1825 noemen doorgaans het beroep van de boedelhoud(st)er. Die zijn vermeld in de kolom 'overig/opmerking'.

TABEL B9.2a. Hele boeren.

Maand/ jaar	Inv. nr. ²	Case nr. ³	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Overig/opmerking	14
1 /1672	-	210	2	n	8	1	9	7			6		j ³
12/1678	480	203	1	n	7	1	7	13			8		n
2 /1681	480	200	2	n	9		12	8	11		1		j ⁵
7 /1687	-	211	1	n	9	4	5	9	7		3		j ⁶
4 /1690	481	206	1	n	6	1	4	2		1	3		j ⁷
4 /1701	481	224	1	n ⁸	15	5	9	26	8	68	5		j ⁹
5 /1703	481	223	1	j	5	3	5	6	5	3	3	x tabaksspijken	j ¹⁰
8 /1713	481	215	2	n	6		8	4	6		3		j ¹¹
1 /1718	481	209	1	n	4	1		19		4	3		j ¹²
1 /1724	482	243	1	n ¹³	6		5	7	5	42	x		j ¹⁴
1 /1727	482	241	1	n	9			26		60	9		j ¹⁵
3 /1734	482	231	2	n	7		9	10	7		5		j ¹⁶
9 /1734	482	232	2	n	5	1	5	10	2		8		j ¹⁷
6 /1734	482	233	1	n	6		5	12	6	8	6		j ¹⁸
2 /1765	483	135	1	n	4		2	4				onderschout	j ¹⁹
6 /1767	483	130	1	n	8	2	6	7	6	80	7		j ²⁰
6 /1769	483	125	1	n	8	2	4	4	5	2	2		j ²¹
3 /1771	484	120	1	j	7	1	15	33	6	7	3	tabaksland	j ²²
10/1773	484	104	-	n	6	2	5	7	5		2		j ²³
4 /1774	484	91	2	n	8		7	17			2	steenoven aanwezig	j ²⁴
11/1774	484	89	1	n	5		2	10		9	3		j ²⁵
8 /1776	485	2	n	8	1		6	14	6	47	x		j ²⁶
6 /1776	485	2	n	7 ²⁷			7	15	11		6		j ²⁸
3 /1778	485	2	n	9	1		7	10		53	12		j ²⁹
8 /1780	485	1	j	8			12	6				x tabaksspijken; verkochte tabak	j ³⁰
3 /1781	485	1	j	6			7	13	3		4	4.000 tabaksspijken; 10 deksels	j ³¹
7 /1781	485	1	j	5	1		6	9	8	1	6	300 tabaksspijken	j ³²
5 /1786	485	2	n	7			9	18	6	3	10		j ³³
4 /1792	486	2	n	6	2		7	16	7		3		j ³⁴
1 /1793	486	2	n	7			5	17	4		8		j ³⁵
6 /1794	486	2	n	5	2		7	13	6		2		j ³⁶
6 /1796	486	2	n	13	6		3	19	3	31	9		j ³⁷
6 /1820	66/801	3	n	10			5	21	2				j ³⁸
2 /1822	67/935	2	j	8			7	11	5	2	10	2 tabaksdeksels	n
9 /1829	69/1436	155	2	n	9		8	28	2			beroep boedelhouder: landeigenaar	j ³⁹
7 /1829	?/233 ⁴⁰	196	3	n	13	2	7	40	7	2			j ⁴¹
3 /1843	2862/30	170	2	n	7		4	12			5	beroep boedelhouder: landbouwersche	n
11/1843	2861/179	166	2	n ⁴²	7 ⁴³	6	9	37	14	59	13	beroep boedelhouder: landbouwersche, steenbakker	j ⁴⁴
11/1844	2862/156	169	1	j	7		7	9	3	35		beroep boedelhouder: landbouwersche; 6.000 tabaksspln	j ⁴⁵
1 /1846	2863/2	172	3	n	10	4	6	26	6	37	11	beroep boedelhouder: landbouwersche	j ⁴⁶
11/1846	2086/76	159	2	n	7		4	17			4		j ⁴⁷
1 /1847	2863/6	174	2	n	7		3	29	2		4	beroep boedelhouder: landbouwersche	j ⁴⁸

Toelichting: kolom 4: aantal ploegen; kolom 5: tabakt ja/nec; kolom 6: aantal paarden; kolom 7: aantal veulens; kolom 8: aantal (melk)koeien; kolom 9: overig rundvee; kolom 10: aantal kalveren; kolom 11: aantal schapen; kolom 12: aantal varkens en 'schuttelingen'; kolom 14: informatie over omvang bedrijf ja/nec; x = aantal onbekend.

BijLAGEN

TABEL B9.2b. Halve boeren.

Maand/ jaar	Inv. nr.	Case nr.	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Overig/opmerking	14
? /1677	480	204	1	n	6	3	5	9	3		2		j ⁴⁹
12/1680	480	202	1	n	4	2	6	7			3		j ⁵⁰
4 /1698	481	225	1	n	6		3	5	3		3		n
10/1699	481	218	—	j	6	1	3	1	1			verkochte tabak; x tabaksdeksels	n
11/1710	481	214	1	n ⁵¹	6	2	5	2	4	4	6		j ⁵²
1 /1711	481	219	2	j	7	1	5	3		2	3	verkochte tabak	j ⁵³
3 /1728	482	242	1	n	5		1	5	3	1	1		j ⁵⁴
2 /1731	482	239	1	n	4		2	3			6		j ⁵⁵
3 /1733	482	235	1	j	3	1	2	11				'etteclike' duizenden tabaksspijen, tabaksschuur	j ⁵⁶
12/1737	482	229	—	n	2		3	15			2		j ⁵⁷
3 /1739	482	228	1	j	3		2					x tabaksspijen	n
8 /1748	483		—?	n	2		9	17	9		2	smid	j ⁵⁸
4 /1753	483	149	—?	n	5		4	5	6				j ⁵⁹
2 /1754	483	148	1	n	4	2	5	20	5		3		n
2 /1760	483	143	1	n ⁶⁰	3		4	6			3		n
7 /1761	483	141	1	n	3	2	3	9	5		3		n
6 /1768	483	124	1	j	6		6	7	5		3		j ⁶¹
7 /1768	484	129	1	j	6		5	11	5		2	tabaksland	j ⁶²
6 /1769	484	126	1	n ⁶³	4	2	3		4		2	molenaar	j ⁶⁴
6 /1770	484	123	1	n	5		2		5		3		j ⁶⁵
10/1771	484	109	2	j	6	2	1	3			4	tabaksland	j ⁶⁶
3 /1772	484	110	1	n ⁶⁷	6	1	5	11	1				j ⁶⁸
1 /1773	484	98	1	n	3		1					verkochte beesten twv. 160 gulden	n
2 /1773	484	92	1	j	4		2	12	2		4	7.900 tabaksspijen, 3.860 pond tabak op voorraad; brouwer	j ⁶⁹
6 /1774	484	97	1	j	6		5	14			1	belastingontvanger; tabakskast met deksels	j ⁷⁰
4 /1775	485		1	n	4	1	5	3	4		3		j ⁷¹
4 /1776	485		1	j	4	2	4	4	3	4	1	2.000 tabaksspijen	j ⁷²
4 /1776	485		1	n	5		2	5	1		3		j ⁷³
2 /1778	485		1	j	5		7	9		1	1	1.900 tabaksspijen	j ⁷⁴
6 /1784	485		1	j	6		3	3	3		1	x tabaksspijen, tabak op het veld	j ⁷⁵
9 /1784	485		1	j	6		5	6			3	belastingontvanger; tabaksland, tabak: p.m.	j ⁷⁶
9 /1791	485		2	n	7		4	6			4		j ⁷⁷
8 /1792	486		1	n	3	1	4	5	4		5		j ⁷⁸
10/1793	486		—?	j	1		7	5			2	10 tabaksdeksels, 3.500 pond tabak	j ⁷⁹
4 /1794	486		2	n	5	1	6	15	7		3		j ⁸⁰
8 /1795	486		1	n	3		5		2		5		j ⁸¹
12/1795	486		—?	n	4		3		2		2		j ⁸²
9 /1806	486		—?	?	4		3	14			1		j ⁸³
10/1809	486		1	n	3		3	10	5		4		j ⁸⁴
6 /1822	67/1134		2	n	7		2	5	3		3		j ⁸⁵
9 /1830	?/179 ⁸⁶	197	1	n ⁸⁷	3	3	4	4	3		2	beroep boedelhouder: kasteleinsche	n
3 /1833	69/1597	156	1	n	7	1	4	11	5		4	beroep boedelhouder: landbouwersche, landman	j ⁸⁸
4 /1833	69/1610	157	1	n	6	1	4	12	7		4	beroep boedelhouder bouw- sche, landman	n
1 /1842	2861/4	161	2	n	5		2	11	3		2	beroep boedelhouder: kasteleinsche	n
8 /1844	2862/122	168	1	n	4		5	10			7	beroep boedelhouder: landbouwer	j ⁸⁹

VERVOLG TABEL B9.2b. Halve boeren.

Maand/ jaar	Inv. nr.	Case nr.	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Overig/opmerking	14
8 /1851	3481/1	182	1	j	4		5	20	5	29	5	beroep boedelhouder: tabaksplanter; 6.000 spijlen, 16 deksels	n
2 /1853	3481/173	183	1	j	4		7	21	12		2	beroep boedelhouder: landbouwersche; voorraad droge tabak twv. 400 gulden.	j ⁹⁰
9 /1855	3482/569	190	1	n	2		6	5	5	4	3	bakker; beroep boedelhouder: winkelierster	j ⁹¹

Toelichting: kolom 4: aantal ploegen; kolom 5: tabakt ja/nee; kolom 6: aantal paarden; kolom 7: aantal veulens; kolom 8: aantal (melk)koeien; kolom 9: overig rundvee; kolom 10: aantal kalveren; kolom 11: aantal schapen; kolom 12: aantal varkens en 'schuttelingen'; kolom 14: informatie over omvang bedrijf ja/nee; x = aantal onbekend

TABEL B9.2c Keuters.

Maand/ jaar	Inv. nr.	Case nr.	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Overig/opmerking	14
8 /1676	480	205	1	n	2		2	2	2	2	10		j ⁹²
4 /1691	481	207	1	n	1	1	2	4		16	2		n
9 /1694	481	227	1 ⁹⁸	j	1 ⁹⁴		3	1			1	"Taback bijt thuis voor (...)'	n
3 /1698	481	226	-	j	1		3					x tabaksdeksels	n
3 /1703	481	222	-	n	1 ⁹⁵		2		2		3		n
10/1703	481	221	1	j	1		3	3		1	1	verkochte tabak: 415 gulden	n
12/1716	481	216	1	j	4		7	4	6		4	x tabaksspijken	j ⁹⁶
2 /1717	481	213	1	j	2	1	4	2				voorraad tabak	j ⁹⁷
11/1727	481	245	-	n	1 ⁹⁸		1	2			1		j ⁹⁹
6 /1731	482	244	-	j	1		3			2		300 tabaksspijken	j ¹⁰⁰
10/1732	482	236	-?	j	1		2	4	2		1	x tabaksspijken, 5 deksels.	j ¹⁰¹
1 /1737	482	230	1	n	3			7			1		j ¹⁰²
10/1742	483		-	j	1			2	3		2	x tabaksspijken	j ¹⁰³
5 /1760	483	145	1	n	1,5		2	1	1		2		j ¹⁰⁴
4 /1761	483	142	2	n	1,5		2	1	3				j ¹⁰⁵
11/1761	483	144	1	j	2	2	12	2	12		6	enige tabaksspijken	n
9 /1769	483	127	-	j	1		2	3				x spijlen	j ¹⁰⁶
4 /1772	484	111	-	j	1		3	3	2		2	500 spijlen	n
4 /1772	484	115	-	j	1 ¹⁰⁷		4	1	2			3.000 tabaksspijken	j ¹⁰⁸
6 /1772	484	107	1	n	5		4	2			3	postwagen aanwezig	j ¹⁰⁹
1 /1773	484	102	1	n	1	1	1	1	1				j ¹¹⁰
3 /1773	484	99	2	j	4		2	2			2	800 spijlen	j ¹¹¹
5 /1773	484	108	-	j	1						1	1.200 spijlen	n
10/1774	484	90	1	n	3				1		3		j ¹¹²
5 /1776	485		-	j	1		2	1	2	1		tabakskasten en deksels	n
7 /1776	485		-	j	1	1	3	4	3		2	x spijlen, 12 deksels	j ¹¹³
12/1776	485		1	j	1 ¹¹⁴		3	1			2	x spijlen	n
10/1777	485		-	j	1			1				x tabaksdeksels	n
12/1777	485		1	j	1 ¹¹⁵		3	1			2	x tabaksspijken	n
1 /1779	485		1	j	4		2	5			2	2.000 tabaksspijken	j ¹¹⁶
2 /1779	485		-	n	1			1					j ¹¹⁷

BijLAGEN

VERVOLG TABEL B9.2c Keuters.

Maand/ jaar	Inv. nr.	Case nr.	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Overig/opmerking	14
3 /1779	485		–	j	2		5	6			8	brouwer; 6.000 tabaksspijlen	j ¹¹⁸
5 /1781	485		1	j	2		3	4	2		4	1.900 tabaksspijlen	j ¹¹⁹
2 /1784	485		1	j	2		1	1			1	tabaksland	j ¹²⁰
5 /1784	485		–	j	1		2		2		2	1.000 tabaksspijlen	n
6 /1786	485		¹²¹	j	1		6	5	5	7	2	x tabaksspijlen	j ¹²²
4 /1787	485		1/2	j	2	1	1	4			1	tabaksland, voorraad 1.600 pond tabak	j ¹²³
1 /1788	485		–	j	2	1	3	3				x spijlen, voorraad tabak twv. 220 gulden	n
10/1788	485		–	j	1		3	7	3		2	winkelier; voorraad tabak twv. 475 gulden	j ¹²⁴
5 /1792	486		–	j	1		2	7	1		15	smid, winkel; 10 deksels	n
1 /1793	486		–	j	2			1			2	x tabaksspijlen	n
3 /1793	486		–	n	1		5	6	2		2		n
4 /1797	486		–	j	1	1	3	3			3	2.000 spijlen	j ¹²⁵
2 /1809	486		2	n	1		3	1			1		j ¹²⁶
4 /1829	68/1391	152	1	j	1		2	2	2		4	beroep boedelhouder: landman; 1.500 spijlen	j ¹²⁷
4 /1842	3588/217	192	–	n	1		1	2			3	beroep boedelhouder: timmerman	j ¹²⁸
4 /1842	2861/62	163	–	n	1 ¹²⁹		2					beroep boedelhouder: bakker, winkelier	j ¹³⁰
3 /1844	2862/43	167	1	n	1		3	5			5	beroep boedelhouder: molenaar	j ¹³¹
1 /1847	2863/17	175	–	j	1		2	4	3		2	beroep boedelhouder: tabaksplanter; 2.500 spijlen	n
3 /1850	2865/28	178	–	j	1		4	11	1		1	molenaar; 10 deksels, voorraad tabak twv 288 gulden	n
1 /1852	3481/23	247	–	n	1		2				2	beroep boedelhoudster: kasteleinsche	j ¹³²
3 /1854	3482/315	185	–	j	2		3	2	1		1	voorraad tabak	j ¹³³
7 /1855	3482/541	188	–	n	1		2	10	6		2	beroep boedelhouder: kastelein, koopman	j ¹³³

Toelichting: kolom 4: aantal ploegen; kolom 5: tabakt ja/nee; kolom 6: aantal paarden; kolom 7: aantal veulens; kolom 8: aantal (melk)koeien; kolom 9: overig rundvee; kolom 10: aantal kalveren; kolom 11: aantal schapen; kolom 12: aantal varkens en 'schuttelingen'; kolom 14: informatie over omvang bedrijf ja/nee; x = aantal onbekend.

TABEL B9.2d. Niet-boeren (zonder paarden).

Maand/ jaar	Inv. nr.	Case nr.	4	5	6	7	8	9	10	Overig/opmerking
1/1681	480	201	-	n	2	1	1		2	
2/1688	480	199	-	n		geen vee				uitgeleend 1.000 gulden; 1 morgen bezaaid met tarwe
0/1703	481	220	-	n		geen vee				spinner
0/1713	481	217	-	j	1	1	1			smid; volgens OAOB inv. nr. 2107D: arbeider; 1.200 tabaksspijen
0/1717	481	212	-	n	4					eigen grond: ± 11 mrgn; eigen gebruik: 2,5 mrgn
0/1719	481	208	-	j ¹⁸⁴		geen vee				wel een rijtuig, een wanmolen en mestvaalt; tabaksspijen; predikant
0/1730	482	240	-	j		geen vee				tabaksland, huis, hof 0,5 mrgn; 5 tabaksdeksels; het aandeel van deze man, Derk Jager uit Randwijk, in het schoutentractement (een omslag) was in 1724 4 stuivers, terwijl een hele boer toen 3-15 betaalde, AD inv. nr. 4725
0/1731	482	238	-	n		geen vee				huis, hof, land: 3 mrgn, 1,5 mrgn bezaaid met tarwe
2/1733	482	234	-	j	3		1		2	eigen grond en in eigen gebruik: 6,5 mrgn; 'tabak bestgoed op de hofstede gewassen'
0/1747	483		-	j					1	eigen grond: 7 mrgn, waarvan een deel verpacht; niet op lijst horden en palen van 1744 (OAOB, inv. nr 2245); 1.500 tabaksspijen
0/1749	483		-	n	1				1	huis, hofstede, boomgaard met appelbomen
1/1750	483	150	-	j		geen vee				meester metselaar; 800 tabaksspijen;
1/1759	483	146	-	n		geen vee				hofstede 2,5 morgen
2/1765	483	136	-	j	1	2	1			hofstede 0,5 morgen; voorraad: enige tabak
2/1765	483	137	-	j	1					eigen grond: 6,5 mrgn, waaronder tabaksland
0/1766	483	133	1 ¹⁸⁵	n	1		1			hofstede 0,9 mrgn
0/1766	483	131		j	1				4	1.250 tabaksspijen
2/1769	483	128	-	j	1				1	radmaker; had een knecht in dienst; tabaksdeksels, voorraad: 1.000 pond bestgoed
0/1770	484	119	-	j		2			1	hofstede, huis, schuur; 2.000 tabaksspijen
0/1771	484	121	-	j	1	2	1			schoenmaker; 1.000 tabaksspijen
0/1772	484	112	-	n		geen vee				
0/1772	484	113	-	n		1				2 morgen bouwland
0/1772	484	114	?	j	2					brouwer; huis, hof, brouwerij; gepacht: bouw- en tabaksland 2 mrgn
0/1772	484	116	-	j	3	3			1	smid; huis, smidshuis, tabaksland: 0,5 mrgn
0/1773	484	103	-	j	1		1		2	huis, hof, schuur, tabaksland: 1 mrgn
0/1773	484	106	-	j		1	1			een hutje met een hoekje land; x tabaksspijen
0/1773	484	101	-	j	2		1		1	huis, hofstede, tabaksland: 0,5 mrgn; 1.000 tabakspjn
0/1773	484	100	-	n		geen vee				
0/1773	484	105	-	j	1		2			huis, hof ed: 2,5 mrgn; 300 tabaksspijen
0/1774	484	96	-	j	2		1		1	huis, hof, tabaksland: 1 mrgn; weipacht
0/1774	484	95	-	j	1				2	schuldig: 35 gulden; verponding : 3 gulden
										jaarpacht hofstede, bouw- en weiland: 122 gulden; deksels en spijen

BIJLAGEN

VERVOLG TABEL B9.2d. Niet-boeren (zonder paarden).

Maand/ jaar	Inv. nr.	Case nr.	4	5	6	7	8	9	10	Overig/opmerking
2 /1774	484	94	–	j			1			500 tabaksspijken; jaarlijkse pacht land: 200 gulden
3 /1775	485		–	j						huis, hof, ed: 0,8 mrgn; tabakskast en verkochte tabak 1.200 pond, tabaksland
8 /1775	485		–	j	1	1	1		2	huis, hof ed: 4 mrgn; verponding 1774: 8 gulden; ambtslasten 1773/74: 7-16 gulden; kleermakerstafel aanwezig; tabaksdeksel
4 /1776	485		–	n	1	2	1		1	
6 /1776	485		–	j	1	1			1	huis, hof ed: 1 mrgn; 1.500 tabaksspijken
2 /1777	485		–	j	2	2				1.000 tabaksspijken
2 /1777	485		–	n	1				1	
1 /1778	485		–	j	2	5				huis, hof, bakhuis, schuur, tabaksland: 1,5 mrgn
7 /1778	485		–	j	1	1	2		2	huis, hof ed: ± 3 mrgn; smid; tabaksland
7 /1778	485		–	j		1				huis en hof: 0,4 mrgn; 350 tabaksspijken
4 /1779	485		–	j	3	2			1	huisje; 800 tabaksspijken
5 /1781	485		–	j	1				1	460 tabaksspijken
8 /1781	485		–	j	1				1	2 huizen + weiland: 0,3 mrgn; 2.000 tabaksspln
3 /1782	485		–	j	2	1	1			hofstede; 2.000 tabaksspln
6 /1782	485		–	j	1		1			huis, hof ed: 0,5 mrgn; 1.000 tabaksspijken
10/1782	485		–	j	1					hofstede en land; 600 tabaksspln
7 /1784	485		0,3	j	2				1	ceenderde deel v. e. ploeg; x tabaksspijken
7 /1784	485		–	j	2	1	1		2	huis, hof ed; x tabaksspijken
8 /1784	485		–	j	1				1	hofstede; tabaksdeksels
10/1784	485		–	j	2½	1	2	4	1	huis, hof ed: 3,3 mrgn; 6 tabaksdeksels
11/1784	485		–	j	2	1			1	huis, hof ed: 1,5 mrgn; 250 spijken; 4 deksels
1 /1791	486		–	j	1					huis, hof ed: 0,5 mrgn; spijken, voorraad 600 pond twv. 42 gulden
4 /1791	486		–	j	1				1	voorraad tabak 25 pond twv 3 gulden
11/1791	486		–	j	2	1			1	3 huizen, hoven, boomgaard, tabaksland: minstens 3,8 mrgn, spijken en deksels; winkelier
9 /1793	486		–	j	1	4	1		2	huis, hof, berg, boomgaard, tabaksland ed: 1 mrgn
3 /1794	486		–	n	2	7	1		2	steenbakker
3 /1794	486		–	n	1	1			1	hofstede; kleermaker
9 /1795	486		–	n	1	1			1	huis
3 /1796	486		–	j	3				1	huis, hof, boomgaard: 3 mrgn; broeibakken
4 /1796	486		–	n		1				schoenmaker; loonschuld knecht; huis, hof ed: 4 mrgn
9 /1796	486		–	j	1					huis, boomgaard, tabaksland: 0,4 mrgn
8 /1810	486		–	j	2	1			3	tabak op het veld
1 /1811	486		–	j	1				3	huis, boomgaard, tabaksland: 1 mrgn
3 /1818	65/544		–	j	1		1			huis, boomgaard, tabaksland: 150 roeden; beroep boedelhouder: kleermaker; 1.000 tabaksspijken
3 /1819	66/661		–	j	1					1.300 tabaksspijken; beroep boedelhouder: tabaksplanter; huis, hof, boomgaard, tabaksland, weiland: 2,5 mrgn

ERVOLG TABEL B9.2d. Niet-boeren (zonder paarden).

laand/ var	Inv. nr.	Case nr.	4	5	6	7	8	9	10	Overig/opmerking
/1819	66/698		–	j		1			1	800 tabaksspln; beroep boedelhouder timmerman; 2 hofsteden 0,5 mrgn, waarvan 1 verpacht
/1819	66/700		–	j	1		1		1	2 hofsteden: 1,5 mrgn, 1 verpacht; beroep boedelhouder: kastelein, winkelier; 6 deksels
/1820	66/845		–	n		geen vee				huisje, hof: 0,8 morgen
2/1822	67/1013		–	j	1	1				600 tabaksspijlen; beroep boedelhouder: timmerman
/1825	?/87 ¹³⁶	193	–	j	1				1	beroep boedelhouder: tabaksplantersche
/1826	?/69 ¹³⁷	194	–	j					1	beroep boedelhouder: tabaksplantersche
/1827	68/1309	151	–	j	1	1				huis, hof, tabaksland ed: ruim 5 ha
/1828	?/150 ¹³⁸	195	–	j	1	1				1.500 tabaksspln; beroep boedelhouder: tabaksplanter
/1829	68/1395	153	–	j	1		1		1	beroep boedelhouder: schaapsherder; huis, hof ed: 1,7 ha; enige spijlen
/1829	68/1401	154	–	j	1	1				Huis, hof ed: 0,9 ha; beroep boedelhouder: tabaksplanter
2/1841	709/141	160	–	j	2	2			2	3.000 tabaksspijlen; een kar met tuig in gemeenschappelijk bezit. Loonschuld aan een knecht; beroep boedelhouder: tabaksplantersche
/1842	2861/38	162	–	j		geen vee				tabakspers
/1843	2861/155	165	–	j	1				2	1.500 tabaksspijlen; beroep boedelhouder: tabaksplanter Hofstede: 1,9 ha
0/1843	2861/152	164	–	n	2	1	1		3	beroep boedelhouder: smid
0/1844	2085/124	158	–	n		1			1	beroep boedelhouder: arbeidster
0/1845	2862/123	171	–	j		1			1	hofstede, bouwland: 0,6 ha; beroep boedelhouder: tabaksplanter
0/1846	2863/125	173	–	j	2	3	2		2	2.000 tabaksspijlen
/1849	2864/55	176	–	j	2	3	1	2	2	4.000 tabaksspijlen; beroep boedelhouder: smid
0/1849	2864/109	177	–	j	1				1	klompenmaker; het vee was al verkocht; 5 deksels
/1851	2865/15	179	–	j	2				1	hofstede: 1,9 ha; 400 pond bestgoed
/1851	3481/4	180	–	j	2	1		5	2	beroep boedelhouder: tabaksplanter
/1852	3481/53	246	–	j		geen vee				beroep boedelhouder: deurwaarder
/1852	3481/76	181	–	j	1	1	1		2	hofstede: 1,3 ha; beroep boedelhouder: tabaksplanter
/1852	3481/113	248	–	n		geen vee				
/1854	3482/397	187	–	j	1					hofstede; 2.500 tabaksspijlen; schoonzoon die de hofstede huurde was tabaksplanter
/1855	3842/549	189	–	j	2	1	2		1	hofstede; beroep boedelhouder: tabaksplantersche
2/1855	3482/603	191	–	j	5				x	voorraad halfgewas, aard- en bestgoed twv. 310 gulden

oelichting: kolom 4: aantal ploegen; kolom 5: tabakt ja/nee; kolom 6: aantal (melk)koeien; kolom : overig rundvee; kolom 8: aantal kalveren; kolom 9: aantal schapen; kolom 10: aantal varkens/schutelingen'; x = aantal is onbekend.

BIJLAGE 10

DE TIENDEN

De tiend is een van oorsprong kerkelijk belasting op de verbouwde gewassen (en vee). Dit recht (om belasting te heffen) is de na de Reformatie in de Noordelijke Nederlanden veelal in andere handen overgegaan. Meestal werd deze belasting, die een vast gedeelte van de oogst bedroeg (ongeveer 10%), verpacht. Indien er bronnen over de tienden bewaard zijn gebleven, zijn dat meestal gegevens over de geldbedragen waartegen de tienden verpacht werden.¹

Van een zevental tiendblokken (= aaneengesloten stukken land waarbinnen de verbouwde gewassen tiendplichtig waren) in de schoutambten Valburg en Elst zijn echter over een betrekkelijk lange periode opgaven van de bezaaide morgens (ook wel kerfcedullen genoemd) binnen die blokken bewaard gebleven. De eigenaar van deze tiend (het ambt van Over-Betuwe) liet deze lijsten opstellen omdat hij op de hoogte wilde zijn van de te verwachten opbrengsten of omdat men deze belasting zelf inde. De opgaven betreffen enkele tientallen (in 1709 bijvoorbeeld bijna 200) percelen per jaar, variërend in grootte van 0,5 hond (= ongeveer 0,07 ha) tot enkele morgens met een totale oppervlakte van gemiddeld 340 morgen (ongeveer 300 ha) per jaar.

De opgaven beslaan de periode 1642-1772, maar er zijn grote leemtes. In feite hebben we alleen over 1642, 1772 en de periode 1668-1705 goede gegevens; tussen 1708-1715 is de informatie redelijk. In die jaren weten we de oppervlakte van elk binnen de blokken verbouwd gewas afzonderlijk. Maar tussen 1716-1745 (ook met leemtes) kunnen we eigenlijk alleen de oppervlakten winter- en zomergewassen van elkaar onderscheiden. Over de perioden tussen 1642-1668, 1705-1708 en 1745-1772 hebben we geen gegevens.

In hoeverre binnen of buiten deze blokken andere gewassen werden verbouwd dan die uit de opgaven betreffende de tiendblokken naar voren komen, is makkelijk na te gaan. Dankzij de boedelbeschrijvingen zijn we goed op de hoogte van de gewassen die verbouwd werden in de Over-Betuwe. Het blijkt dat de opgaven van de tiendblokken een goed beeld geven: er werden geen andere gewassen verbouwd dan die de opgaven vermelden. Pas aan het einde van de 18e eeuw komt de niet-tiendbare aardappel op, maar over die periode zijn er geen tiendgegevens beschikbaar.

In het algemeen geeft de verwerking van de gegevens geen problemen. Per perceel of opgegeven oppervlakte-eenheid is aangegeven welk gewas erop verbouwd werd, maar in een aantal gevallen (hoe later in de periode hoe vaker dat voorkomt) werd per perceel of opgegeven oppervlakte-eenheid meer dan één gewas verbouwd, zonder verdere specificatie. Mogelijk is dit te wijten aan de luiheid van de opnemer. Maar misschien was hij ge-

woon niet in staat de gewassen goed te specificeren, omdat ze door elkaar gezaaid werden. In hoeverre er hier sprake was van zogenaamde mengteelten (= verbouw van mengsels van twee of meer plantensoorten op zodanige wijze, dat ze als één gewas worden behandeld), wordt niet helemaal duidelijk. De opgaven vermelden verschillende combinaties, in de jaren 1709 en 1710 bijvoorbeeld worden genoemd: tarwe en rogge; haver, bonen en boekweit; winterrogge en zomergerst; gerst en boekweit; gerst en zomerzaad (waarschijnlijk oliezaad), haver en boekweit; haver en bonen; haver, gerst en boekweit; linzen en erwten; erwten en bonen; erwten, haver en gerst, bonen, haver en wikke; erwten, vlas, zomergerst en worgkruit.²

We denken dat in een aantal gevallen inderdaad sprake kan zijn geweest van mengteelt, bijvoorbeeld wanneer tarwe en rogge samen worden genoemd of haver en gerst of haver en wikke. Deze mengteelten kwamen elders ook voor. De mengteelt tarwe/rogge, met gelijke delen tarwe en rogge, werd dikwijls met mastelein of masteluin aangeduid, maar de term werd ook wel voor andere combinaties gebruikt. Mankzaad is een andere benaming voor een gemengde teelt. Het Hof van Gelderland verstond er in 1565 een mengsel van haver en gerst of haver en boekweit of gerst en boekweit of alle drie tezamen onder. De voedzame mengteelten werden vaak als veevoer gebruikt. Zo werd haver soms ongedorst samen met wikke (die zich bij het groeien om de haver wikkelde) versneden en aan de dieren gevoerd.

Nog een belangrijke reden om gewassen door elkaar te zaaien was de behoefte aan risicospreiding. Als een gewas mislukte, lukte het andere gewas mogelijk wel. Tarwe is minder winterhard dan rogge. Met rogge liep men iets het minder het gevaar dat de oogst mislukte. Maar er zaten grote nadelen aan vast, zoals het ongelijk rijp worden van de afzonderlijke gewassen. Bovendien was de marktwaarde van een gemengd gewas minder hoog.³

Zowel de benaming masteluin als mankzaad kwamen voor in het rivierengebied (zo blijkt uit andere bronnen), maar het aantal vermeldingen is zeer gering. In de ruim 200 boedelbeschrijvingen betreffende boerenbedrijven in de Over-Betuwe in de periode 1650 en 1850 wordt de term masteluin maar één keer gebruikt en de term mankzaad helemaal niet. En uit de boedelinventarissen met een duidelijk opgave van een bouwplan, blijkt niets van mengteelt.⁴ Mankzaad wordt enkele malen genoemd bij de afdrachten van de deelpacht voor de bouw van de Baarskamp in de periode 1650-1673. Het ging echter iedere keer om minder dan 1% van de afdracht en na 1673 werd mankzaad (de opgaven lopen door tot 1705) helemaal niet meer vermeld. Een andere aanwijzing dat mengteelt niet veel voorkwam in die tijd is, dat er bij de pachtafdrachten slechts één maal (1652) melding werd gemaakt van 'wickige haver'.⁵

Mengteelten kwamen niet veel voor in het rivierengebied. De Statistische beschrijving van 1826 betreffende de Gelderse landbouw zwijgt zelfs

over mengteelten, waarmee onze conclusie bevestigd lijkt. In onderstaande tabellen hebben we ze dan ook niet apart onderscheiden. Bovendien is uit de opgaven van de niet gespecificeerde tiendgewassen nooit op te maken of het mengteelten betroffen. Dat het een flink aantal keer zeker niet om mengteelten ging, blijkt wél uit de bron. Zo waren in het Neijeslagse tiendblok in 1710 twee percelen van elk drie morgen bezaaid met tarwe en rogge (10% van dit blok). Bij de door de tijdgenoten zelf gemaakte recapitulatie en sommering van de opgaven van dit tiendblok werden de totale oppervlakten tarwe en rogge echter weer apart genoemd. Men was dus wel degelijk op de hoogte van de oppervlakten van deze gewassen afzonderlijk. Ook uit de soms vreemde combinaties van gewassen blijkt dat het vaak niet om mengteelten ging.

Voor tabel B10.1 hebben we elk gewas in de niet-gespecificeerde percelen een evenredig deel toebedeeld. Indien er bijvoorbeeld een perceel van drie morgen met tarwe, rogge en gerst wordt vermeld, zijn we ervan uitgegaan dat elk gewas een morgen besloeg. We vermoeden dat dit overeenkomt met de historische werkelijkheid. Want waarom zou degene die de oppervlakten van de gewassen schatte – indien er geen sprake was van mengteelt – deze op het ene perceel niet specificeren en op het andere wel? Waarschijnlijk omdat de gewassen op het ene niet-gespecificeerde perceel ongeveer gelijk verdeeld waren en op de andere percelen niet. Soms echter zullen de oppervlakten per gewas per jaar in tabel B10.1 afwijken van de werkelijke arealen, maar deze afwijkingen zullen gering zijn, omdat de oppervlakte niet gespecificeerde gewassen relatief gering is.

Een ander probleem is dat bij een aantal opgaven slechts het onderscheid winter- en zomergewas is gemaakt, een paar keer specificeerde men alleen de wintergewassen. En soms zijn niet (alle gewassen van) alle zeven blokken gespecificeerd. Was dit laatste het geval, dan hebben we in tabel B10.1 slechts de gespecificeerde blokken opgenomen. Een enkele keer vonden we het noodzakelijk om van de niet-gespecificeerde gegevens van bepaalde blokken zelf een schatting van de verdeling te maken. Dat hebben we overigens alleen gedaan indien er van een aantal blokken in die jaren wél een specificatie aanwezig was. We hebben daarbij gebruik gemaakt van gemiddelden van andere jaren. De geschatte cijfers staan cursief gedrukt. Met tabel B10.2 hebben we een percentage-gewijze gewassen-indeling per periode gemaakt.

Bijlagen

TABEL B10.1. De oppervlakten van de verbouwde gewassen (in morgens afgerond) in een zeventiendeblokken te Elst en Valburg

jaar	2	3	4	5	6	7	8	9	10 ^h	11	12	13	14	15
1642	84 4	8	12 1	18 1	8 2	130 + 8*	181 2	66	43 1	290 + 3*	18			450
1668 ^a	50	8	7	18	12	95	76	25	43	144	6	17	wat vlas en hennep; 2m tarwezaad	261 (+130) ^c
1669 ^b	68	9	15	35	10	137	78	27	33	138	23	19	wat vlas, hennep, linzen	317 (+ 55) ^c
1670 ^a	42	23	18	26	16	125	76	19	37	132	2	11	2m linzen en wat hennep	272 (+130) ^c
1674	71	37	9	50	21	188	7	11	4	22		10		220
1675	22	14	7	40	16	99	56	32	20	108	16	2	1m vlas en hennep	226
1676	42	9	10	7	7	75	75	40	53	168	14	4	1m vlas en hennep	262
1677	95	6	8	25	27	161	137	36	69	242	10	7	1m hop	421
1678	54	7	9	44	24	138	138	28	44	210	2	8		358
1681 ^c	42	2	3	17	16	80	85	16	34	135	12	9		236 (+ 75) ^d
1682 ^c	33 6	4 1	3 1	6 2	3 2	49 +12*	103	20	43	166	26	17	2m onbekend; 2m linzen	274 (+ 75) ^d
1683 ^c	79		7	40	14	140	96	15	35	146	29	14	1m onbekend	320 (+ 75) ^d
1684 ^c	47	7		14	31	99	69	10	35	114	5	16		234 (+ 75) ^d
1685 ^c	37		11	13	24	85	77	21	48	146	16	21	1m linzen; wat vlas	269 (+ 75) ^d
1686	45	3	7	12	28	95	128	41	82	251	42	15		403
1687	45		12	17	18	92	123	28	78	220	20	15	1m onbekend	356
1688	58	6	5	22	18	105	162	21	89	271	25	13	1m linzen	418
1689	67	2	4	16	38	127	120	25	82	227	31	11	2m linzen	398
1690	42	18	8	21	30	119	103	12	101	216	4	26	12m linzen; 4m onbekend	381
1691	32	2	2	26	13	75	135	29	117	281	29	14	2m linzen	401
1692	46	8	9	30	8	101	117	32	109	258	19	21	7m linzen; 2m onbekend	408
1693	79	7	17	41	16	160	91	17	110	218	4	17	5m linzen	404
1694	42	2	9	44	17	114	139	23	87	249	1	16	4m linzen; 2m wikke	386
1695	56	1	7	29	20	113	122	20	73	215	10	15	2m linzen	355
1696	64	1	9	28	15	117	114	16	79	209	14	15		355
1697	44	2	9	24	3	82	125	14	101	240	17	22		361
1698	85	10	11	32	11	149	127	15	64 5	206 1	3	18	2m wickzaad	387
1699	69	23	15	45	17	169	100	9	77	186		15	4m wick	374
1700	45	6	14	35	16	116	146	21	70	237	11	19	wick	385
1701	61	10	12	64	12	159	77	12	81	170	13	20		362
1702	45	4	5	42	16	111	98	22	85	205	29	16	2m wick	363
1703	35	4	11	26	19	95	142	26	99	267		16	2m wick	380
1704	74		6	50	12	142 + 2*	112	24	95	231	4	17	3m linzen; 2m wick	401
1705	52 12	4 1	4 2	22 8	7 3	89 +26*	128	18	62	208	15	22	2m linzen; 3m wick; 4m onbekend	369
1708	47 12	2 1	7 2	29 8	5 3	90 +26*	108	17	97	222	6	21	1m zomerrogge; 2m linzen; 2m wick	370
1709	115	34	47	55	29	280 + 2*		3	64 ^e	67	4	22	6m linzen; 3m wick; 4m herikzaad, worgkruid, vlas, zomerrogge	388
1710 ^c	14 10	4 1	6 2	14 7	3 2	41 +22*	106	9	46	161	7	22		253 (+170) ^g
1711 ^f	48 3	43	13	19	7 1	130 + 5*	18	2	15	35	4	21	1m linzen	196 (+210) ^g
1712	35 20	3 2	4 4	21 14	13 5	76 +45*	99	11	85 17	195 +41*	18	20	1m wick; 2m compos (= ratjetoe)	398

VERVOLG TABEL B10.1. De oppervlakten van de verbouwde gewassen (in morgens afgerond) in een zevental tiendblokken te Elst en Valburg

jaar	2	3	4	5	6	7	8	9	10 ^b	11	12	13	14	15
1713	45	2	12	23	6	105	137	20	85	242	14	19	1m spelt	398
	8	1	1	5	2	+17*								
1714	72	27	14	24	3	150	120	19	46	185	3	20	2m onbekend	369
	4		1	3	1	+ 9*								
1715	48	1	2	23	9	83	150	18	77	245	7	22	4m spelt; 1m wick	378
	7	1	1	5	2	+16*								
1716						106*				200*	16	21		343
1720						99*				192*	6	16		313
1724						66*				255*	15	18		354
1725						61*				233*		18		312
1726						56*				220*		18	xm spelt	294
1727 ⁱ	19			12	1	32	89	11	56	156	6	15		226
	8	1	1	5	2	+17*								(+110)*
1731 ^j	17		8	2		27	100	9	57	166	22	15	3m spelt	287
	24	3	5	16	6	+54*								(+ 49)*
1732 ^k						27*	66	5	36	107	17	15		166
														(+148)*
1733 ^j						32*	82	3	44	129		15	7m spelt	176
														(+110)*
1734 ^k						19*	88	11	31	130	13	15		177
														(+134)*
1735						76*				160*	10	14	xm spelt	260
1736						36*				214*	16	15		281
1737						40*				218*	35	15	xm spelt; 2m koorngevas	310
1738						47*				209*	12	15		283
1739						56*				204*	19	?		288
1741						207*				73*	6	16	5m besaey	307
1742						85*	117	10	43	170	16	17	4m spelt; 2m besaey	294
1745						71*	86	5	56	147	46	1	12m spelt	276
1772	30	1	5	11	17	65	135	20	38	193	13			270

Bron: OAOB, inv. nrs. 3616, 3619, 3620, 3621, 3622, 3623, 3624, 3625, 3626, 3633, 3647. De namen van de blokken zijn: het Oosterveldse, het Wesselingse, het Hoenderse blok (te Valburg), het Eijmerse, het Neijeslagse, het Beenackerse en het Mermse blok (te Elst).

Kolom 2: haver; kolom 3: zomergerst; kolom 4: boekweit; kolom 5: bonen; kolom 6: erwten; kolom 7: totaal zomergewas; kolom 8: tarwe; kolom 9: rogge; kolom 10: wintergerst; kolom 11: totaal wintergranen; kolom 12: oliezaad; kolom 13: tabak; kolom 14: diversen; kolom 15: totale areaal.

* Niet nader gespecificeerd zomer- of wintergewas. m = morgen

^a Zonder het Neijeslagse en het Mermse blok.

^b Zonder het Neijeslagse blok.

^c Zonder het Mermse blok, dit blok werd verpacht in die jaren.

^d Geschatte oppervlakte ontbrekende blokken (is gemiddelde van jaren tussen 1687 en 1700)

^e Zonder het Oosterveldse, het Wesselingse en het Hoenderse blok. Gewassen van die blokken zijn onvoldoende gespecificeerd.

^f Zonder het Oosterveldse, het Wesselingse, het Hoenderse blok en het Eimerse blok. Gewassen van die blokken zijn onvoldoende gespecificeerd.

^g Oppervlakte alle blokken samen is bekend.

^h Meestal worden zowel zomergerst als wintergerst als gerst aangeduid. Dat het in deze gevallen vrijwel altijd om wintergerst blijkt te gaan, komt naar voren bij de destijds jaarlijks gemaakte totalisering en specificering van de zomer- en wintergewassen per blok.

ⁱ Zonder het Eimerse en het Mermse blok

^j Zonder het Eimerse blok

^k Zonder het Eimerse, Beenackerse en het Nijeslagse blok

Enige morgens

TABEL B10.2. Ingezaaide gewassen in zeven tiendblokken in Elst en Valburg per periode in procenten van het totale areaal, 1642-1772.

Periode	Haver	Zomer- gerst	Boek- weit	Bo- nen	Erw- ten	<i>Totaal zomer- gewassen</i>	Tarwe	Rogge	Winter- gerst	Olie- zaad	<i>Totaal winter- gewassen</i>	Ta- bak	Diver- sen
1642	19	2	3	4	2	31	40	15	10	4	69	—	
1668-70	18	5	5	9	5	42	27	8	13	3	55	4	
1674-78	19	6	3	6	7	41	35	10	12	3	60	3	
1681-85	18	1	2	7	7	35	32	8	15	7	62	5	
1686-90	13	1	2	4	7	27	33	6	22	6	67	4	1
1691-95	13	1	2	9	4	29	31	6	25	3	65	4	1
1696-00	16	3	3	9	3	34	33	4	21	3	61	5	
1701-05	16	1	2	11	3	33	30	5	23	3	61	4	1
1708-10	19	4	6	11	4	44	25	3	21	2	51	6	1
1711-15	18	7	3	8	3	39	29	4	18	3	54	5	
1731-34						19	43	3	21	6	73	5	1
1742						29	40	3	15	5	63	6	
1745						24	32	2	20	17	71		4
1772	11		2	4	6	23	50	7	14	5	76		

BIJLAGE 11

DE VERHOUDING BOUWLAND-GRASLAND OMSTREEKS 1650

Met behulp van de verpondingskohieren is het mogelijk de verhouding tussen bouw- en grasland halverwege de 17e eeuw te schatten. De verpondingsregisters noemen niet alleen de pachter, de eigenaar en pachtwaarde van het perceel, maar ook dikwijls of het om bouwland dan wel om grasland gaat. Zo kunnen we een eventuele verschuiving in de verhouding bouwland-grasland tussen 1650 en 1820 vaststellen.

Een probleem hierbij is echter dat bij een aanzienlijk aantal percelen vermeld is, dat het 'soo bouwlandt als weijlandt' betreft (9% van het totaal, zie tabel B11.2). Evenmin werden de landerijen van de meeste bouwingen, die in hun geheel werden verpacht en vaak een omvang hadden van enkele tientallen morgens, gespecificeerd. De totale oppervlakte van de bouwingen samen besloeg zo'n 40% van de gebruikte grond in de Over-Betuwe. Bijna de helft van de grond in de Over-Betuwe werd dus niet gespecificeerd. Een derde probleem is het feit dat de verpondingsregisters slechts ongeveer 85% van de grond in de Over-Betuwe beslaan (tabel B11.1). Dit alles bemoeilijkt een vergelijking met de kadastrale metingen uit de eerste decennia van de 19e eeuw.

De problemen zijn echter niet zo groot als ze lijken. Met behulp van andere gegevens kunnen we tot de gemiddelde omvang van de oppervlakte bouwland komen, die de bouwingen in beslag namen. In tabel B11.3 zijn gegevens verzameld van ongeveer 30 grote boerenbedrijven uit de periode 1635-1750, die redelijk over het gebied verspreid lagen en waarvan we de verhouding bouwland-grasland min of meer kennen.¹ De totale omvang van het bouwland van deze bedrijven blijkt ongeveer 63% van de totale door deze bedrijven gebruikte grond te omvatten, het grasland zo'n 34%.² We mogen er dus van uitgaan dat de grote boerenbedrijven meer bouwland dan grasland in gebruik hadden, hetgeen in de lijn der verwachting ligt, gezien het feit dat de Over-Betuwe in die tijd vooral een akkerbouwgebied was.

Deze percentages willen we niet gebruiken voor die landerijen die in de verpondingsregisters werden aangeduid met 'soo bouwlandt als weijlandt' of 'bouwlandt ende weijlandt' of waarbij helemaal niets vermeld werd. Hiervoor hanteren we de percentages die naar voren komen uit de totalen van de wel specificeerde bouw- en graslanden. Het ligt voor de hand dat de verhouding tussen de niet specificeerde bouw- en graslanden ongeveer gelijk is aan de wel gespecificeerde. De gespecificeerde bouwlanden gaven een totaal van 4.367 morgen en de graslanden 3.498 (= 56:44) (tabel B11.2). Dat de verhouding op de grotere boerenbedrijven in het algemeen hiervan afwijkt, is vermoedelijk een gevolg van de specifieke be-

drijfsvorm van die bedrijven.

Er bestaat echter de mogelijkheid dat met deze niet gespecificeerde landerijen het wat lager maar nog net niet in de komgronden gelegen en minder voor akkerbouw geschikt land bedoeld werd, dat als wisselland werd gebruikt. Dat wil zeggen dat het eens in de zoveel jaar gescheurd werd en voor een of twee jaar als bouwland in gebruik werd genomen. Als dat zo was, kunnen we dit land beter grotendeels tot de wei- of graslanden rekenen. De term 'driesland' wordt wel, zij het sporadisch, gebruikt in de verpondingskohieren. Men was hiermee dus niet onbekend. Maar omdat de term zo weinig werd gebruikt, gaan we ervan uit dat dergelijke wissellanden niet veel voorkwamen omstreeks 1650. We hebben eerder de indruk dat het hier meestal om bouw- en graslanden ging, die als één geheel verpacht werden en waarvoor één pachtprijs werd betaald. En aangezien die pachtprijs als basis voor de aanslag in de verpondingen werd gebruikt, vond men, ondanks dat de pachtwaarde van bouwland bijna altijd anders was dan die van grasland, het niet noodzakelijk deze landerijen, net zoals de bouwingen waarvoor ook één pachtprijs werd gerekend, nader te specificeren.³ De verschillen in pachtwaarde tussen de desbetreffende verpachtte bouw- en graslanden waren waarschijnlijk verdisconteerd in de berekende totale pachtprijs per eenheid.

Tot slot het probleem dat de verpondingsregisters slechts 85% van de grond in de Over-Betuwe vermelden. Dit blijkt uit een vergelijking van de verpondingsregisters met de eerste kadastrale metingen van omstreeks 1820 (zie tabel B11.1). Dit verschil wordt mogelijk veroorzaakt doordat men bij de opmaking van de verpondingsregisters de uiterwaarden buiten beschouwing liet en/of doordat de Over-Betuwe rond 1650 nog veel woeste grond kende, die in 1820 geheel in cultuur gebracht was.⁴

Uit de bronnen blijkt echter dat de uiterwaarden ook in de verpondingsregisters werden genoteerd. Regelmatig worden de uiterwaarden hierin apart genoemd. Vergelijken we bijvoorbeeld de totale oppervlakte van het verpondingsregister van Elden met die van de morgentalcedul van dat dorp uit 1810 (met aparte vermelding van de buitendijkse gronden), dan blijken de totalen nauwelijks van elkaar af te wijken. Datzelfde geldt voor de verpondingsregisters van Randwijk en de 18e eeuwse morgentalcedullen van dat dorp (met ruim 130 morgen aan uiterwaarden). Mogelijk dat de uiterwaarden in Gendt en Bemmelen in 1650 onderschat zijn, want de buitendijkse gebieden waren daar relatief erg groot, zo ook het verschil tussen de verpondingsregisters en de kadastrale meting. De oppervlakte van de graslanden aldaar is in 1650 dus misschien iets te laag.

We kunnen ons ook afvragen in hoeverre we de moeilijk te gebruiken komgronden van omstreeks 1650 als 'woeste grond' moeten beschouwen. Uit het feit dat de voor de afwatering gebruikte 'pijpen' en 'zegen' ruim vóór 1650 de grenzen tussen de kerspellen vormden, kunnen we echter opmaken dat de laag en veraf gelegen komgronden toen reeds (af en toe)

in gebruik waren.⁵ Tussen 1650 en 1820 hebben er waarschijnlijk geen uitgebreide ontginningen plaatsgevonden, de meeste grond was al ontgonnen.

Waardoor wordt het verschil dan wel hoofdzakelijk veroorzaakt? Hoewel het opstellen van de verpondingskohieren ruime tijd in beslag nam, ging men waarschijnlijk halverwege de 17e eeuw minder zorgvuldig te werk dan in de 19e eeuw. De voor het kadaster opgestelde Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (OAT's), dat zijn lijsten waarop ieder perceel per eigenaar per bestemming staat genoteerd, waren het resultaat van uitgebreide en zorgvuldige eigen metingen, terwijl de zettters en de buurmeesters uit de verschillende dorpen voor de opstelling van de verpondingsregisters voor een belangrijk deel afhankelijk waren van de inlichtingen die door de inwoners werden verstrekt.⁶ Het is maar de vraag of de bewoners bereid waren de juiste gegevens te verstrekken, omdat ze wel begrepen waarom men deze informatie verlangde. Bovendien was het waarschijnlijk zo, dat men voor de verpondingsregisters slechts de zogenaamde 'gemeten maat' hanteerde en men dus anders mat dan bij de kadastrale metingen.⁷ Bij de kadastrale metingen werden de sloten en heggen als grenzen van de percelen beschouwd en liepen de laatste precies door tot aan het midden daarvan. Bij de verpondingen ging men slechts tot de slootkant. Vaak werd alleen maar die grond opgenomen waar de ploeg bij kon komen en vielen de hoeken van de percelen dus af. Het bouwland werd hierbij dus iets meer onderschat dan het grasland.

We hebben echter geen reden om te veronderstellen dat hierdoor de gras- of bouwlanden onevenredig werden onderschat, al zullen de lager gelegen komgronden, die regelmatig onder water stonden en daardoor minder bruikbaar waren, nog slechter geregistreerd zijn dan de rest van het gebied. Hierdoor zou de oppervlakte graslanden iets te laag kunnen zijn. Daar staat tegenover dat bij de gemeten maat het bouwland waarschijnlijk iets meer onderschat werd. We gaan er vanuit dat de verhoudingen (die tussen bouwland en grasland of die tussen de verschillende grondeigenaren) die uit de verpondingsregisters naar voren komen niet wezenlijk anders waren dan de werkelijke verhoudingen.

Hoe nu zijn we te werk gegaan? We hebben de grond door de bouwingen in gebruik per schoutambt gesommeerd (tabel B11.2) en, met behulp van de uit de tabel B11.3 naar voren gekomen verhouding: 63:37, vastgesteld hoeveel daarvan bouwland en hoeveel daarvan grasland was. Datzelfde hebben we gedaan voor de niet gespecificeerde bouw- en graslanden, maar dan volgens de verhouding: 56:44. Daar hebben we het overige en wel gespecificeerde bouw- en graslanden bij opgeteld. Het resultaat is in tabel B11.4 te zien.

BIJLAGEN

TABEL B11.1. Oppervlakte bouw- en grasland, alsmede de tuinen en boomgaarden, percelen hakhout en de met gebouwen bezette gronden in de Over-Betuwe in hectaren volgens de verpondingsregisters van 1650 en de kadastrale metingen van 1820.

Plaats	Verpondings- registers 1650	Kadastrale meting 1820	Index 1820 = 100
Bemmel	2.930	3.830	77
Elst	4.540	5.240	87
Gendt	950	1.280	74
Hemmen	250	250	100
Heteren	2.890	3.190	91
Valburg	4.100	4.620	89
Totaal	15.660	18.410	85

De verpondingsregisters van 1650 (ASKvN, inv. nrs. 495, 496, 497) geven voor de zes plaatsen samen een oppervlakte van ongeveer 18.000 morgen, is 15.660 hectaren (zie tabel 4.1). De oppervlakte per plaats kan enigszins vertekend zijn, doordat we niet altijd rekening hebben gehouden met het in de registers opgegeven grensoverschrijdend grondgebruik. Bij de verpondingen werden alleen de bouw- en graslanden (gespecificeerd of niet gespecificeerd), de boomgaarden, de tuinen en hoven, de percelen hakhout en de met woningen bezette gronden opgenomen. Om de vergelijking zuiver te houden, hebben we ook voor 1820 in de tabel alleen die gronden opgenomen, teweten alleen de rubrieken 5, 7, 8, 9, 10, 11 van *Grootte der gronden*, 8, 9, 74, 75. In hoeverre deze rubrieken voor 1820 reeds de 'gemeten maat' geven, is niet duidelijk. Als met 'watergangen' in rubriek 2 ook de sloten die de percelen van elkaar scheidden bedoeld worden, komen we er dichtbij. Dat neemt niet weg, dat men wat betreft het bouwland in 1650 alleen het met de ploeg bereikbare land gemeten zou kunnen hebben.

TABEL B11.2. Het grondgebruik in morgens in de Over-Betuwe volgens verpondingsregisters van 1650.

Kerspel	Bouwing	Bouw- land	Grasland ^a	Huis, hof, boomgaard	Boom- gaard	Bouw- en/of grasland	Totaal
Angeren	321	323	102	39	17	41	843
Bemmel	443	474	384	126	.	158	1.585
Doornenburg	261	47	6	41	.	11	366
Ressen	283	173	74	29	.	10	569
Elst	1.443	948	720	148	3	448	3.710
Elden	458	188	137	23	8	139	953
Meinerswijk	.	16	18	2	.	5	41
Lent	226	143	105	28	.	61	563
Gendt	162	405	237	92	6	183	1.085
Hemmen	167	60	25	5	4	28	289
Driel	478	278	193	26	12	74	1.061
Heteren	240	257	445	25	11	25	1.003
Indoornik	60	84	28	3	.	113	288
Randwijk	308	92	80	17	10	45	552
Andelst	305	116	124	21	.	6	572
Herveld	400	271	130	25	4	124	954
Homoet	76	18	57	12	1	65	229
Oosterhout	347	153	100	25	7	45	677
Slijk-Ewijk	173	88	92	45	6	12	416
Valburg	220	162	413	23	.	.	818
Zetten	595	71	28	19	2	2	717
Totaal	6.966	4.367	3.498	774	91	1.595	17.291
Relatief	40	25	20	4	1	9	100

Bron: ASKvN, inv. nrs. 495, 496, 497. Zonder Lakemond en Loenen/Wolferen.

^a inclusief de genoemde uiterwaarden, rijswaarden en driesland.

BIJLAGEN

TABEL B11.3. Oppervlakte bouw - en grasland in morgens van een aantal grote boerenbedrijven in de Over-Betuwe tussen 1635 - 1750.

Jaar	Plaats	Bouwland	Grasland	Anders	Totaal
1635	Elden	105	35	—	140
1635	Elden	24	12	—	36
1635	Elden	19	14	—	33
1635	Slijk Ewijk	48	18	—	66
1635	Zetten	40	20	—	60
1644	Elst	29	5	2	36
1644	Elst	42	26	9	77
1650	Elst	22	15	1	38
1650	Elst	16	16	1	33
1650	Driel	23	14	—	37
1650	Andelst	17	4	1	22
1650	Andelst	39	23	2	64
1650	Heteren	16	11	1	28
1650	Heteren	5	10	1	16
1650	idem	25	12	—	37
1650	idem	2	27	1	30
1650	idem	40	20	2	62
1650	Rijkerswoerd	43	22	—	65
1663	Herwen	9	9	2 ⁸	20
1663	Herwen	30	29	12 ⁹	71
1663	Herwen	32	31	3	66
1673	Laar	34	33	—	67
1673	Rijkerswoerd	19	24	—	43
1685	Merm	40	10	—	50
1690	Herveld	61	23	—	84
1731	Andelst	14	6	—	20
1734	Herveld	54	26	2	82
1736	Oosterhout	32	2	—	34
1737	Eimeren	23	4	1	28
1745	Hollanderbroek	22	10	1	33
1750	Eimeren	54	14	—	68
Totaal		979	525	42	1.546
Relatief		63	34	3	100

Bronnen: boedelbeschrijvingen ORAOB, inv. nrs. 480, 481, 482; ABWA, rekeningen, inv. nrs. 129-228; AKVD, inv. nr 337; verpondingsregisters, ASKvN, inv. nrs. 495, 496, 497; het goed gespecificeerde grondbezit van het Catharina gasthuis te Arnhem in de Over-Betuwe in 1635 blijkt uit de destijds getekende kaarten, die gepubliceerd zijn in *Geelkerckens Kaartboek*, 132-187. Doordat we ook bedrijven uit de periode 1730-1750 in de tabel hebben opgenomen, is het mogelijk dat de oppervlakte grasland voor 1650 iets te hoog is geschat, omdat het grasland na 1720/30 toenam (zie paragraaf 5.3).

TABEL B11.4. Verhouding bouwland - grasland omstreeks 1650 in de Over-Betuwe.

Plaats	In morgens absoluut		Relatief	
	Bouwland	Grasland	Bouwland	Grasland
Bemmel	1.964	1.147	63	37
Elst	3.000	2.054	59	41
Gendt	609	378	62	38
Heteren	1.539	1.261	55	45
Valburg	2.534	1.937	57	43
Totaal	9.646	6.777	59	41

BIJLAGE 12

DE VERHOUDING BOUWLAND-GRASLAND 1820-1910

Twee problemen treden bij een vergelijking van de opgaven van bouw- en graslanden op de voorgrond: 1. het probleem van de definitie van bouwland en 2. het probleem van de 'gemeten maat' versus de 'kadastrale' maat.

Bij de kadastrale opmetingen (de metingen in de Over-Betuwe werden omstreeks 1820 gedaan) hanteerde men, net zoals elders, een ruime definitie van het begrip bouwland.¹ Zowel het braakliggende land als het land dat bezaaid was met groenvoedergewassen werden volledig tot het bouwland gerekend. De latere gegevens (1846, 1875) vermelden niet het totale bouwland per plaats, maar de oppervlakten van de verschillende gewassen die daarop waren ingezaaid. Gelukkig vermeldt de bron uit 1846 voor een aantal plaatsen ook de groenvoedergewassen (met name klaver) en de oppervlakte gebrakkt land, de bron uit 1875 doet dat voor alle plaatsen in de Over-Betuwe. Voor de jaren 1846 en 1875 is dus de oppervlakte bezaaid land in de tabellen opgenomen inclusief de groenvoedergewassen en het braakliggend land. Zo zijn de gegevens uit 1820, 1846 en 1875 wat dat betreft goed met elkaar te vergelijken. De gegevens aangaande het bouwland uit de bron uit 1910 zijn waarschijnlijk gebaseerd op jaarlijkse oogstgegevens, eveneens inclusief de braak en groenvoedergewassen. Ook de gegevens van 1910 zijn dus goed bruikbaar.²

Een ander probleem vormt het probleem van de 'gemeten maat' versus de 'kadastrale maat'. Bij de meting voor het kadaster werd tot het midden van de sloot of heg, die de percelen van elkaar scheidden, gemeten. Bovendien werden de voetpaden, greppels die door de percelen heen liepen gewoon bij het bouw- of grasland betrokken. Daarnaast werden de hoeken van de percelen, waar de ploegen niet bij kon komen volledig meegetrokken. Bij de schatting en meting van de werkelijk bezaaide oppervlakten, kwam men derhalve vanzelfsprekend veel lager uit (want daarbij rekende men geen slootkanten, geen greppels, maar alleen die grond waar op dat moment iets op groeide). De gegevens betreffende 1846 en 1875 geven dus in principe lagere oppervlakten van zowel bouwland als grasland dan de gegevens betreffende 1820. Volgens het L.E.I. betreffen de gegevens uit 1910 de kadastrale maat.³

We mogen dus concluderen dat de oppervlakte bouwland in 1846 en 1875 is onderschat. Deze onderschatting kon oplopen tot 10% van het totaal (is verschil kadastrale en gemeten maat). Ook de graslanden werden onderschat, maar in mindere mate. We zijn echter alleen geïnteresseerd in de verhouding tussen het bouw- en grasland. Omdat zowel het bouw-

land als het grasland onderschat is, zal de verhouding redelijk kloppen. De cijfers uit de verschillende jaren mogen dus met elkaar vergeleken worden.

Omdat we de gegevens uit 1820 en 1875 willen vergelijken met gegevens uit 1846, een jaar waarin de informatie niet volledig is, en met gegevens uit 1910, wijken de tabellen B12.2 en B12.3 wat betreft 1820 en 1875 van elkaar af.

De conclusie is dat er tussen 1820 en 1875 geen opmerkelijke verschuivingen hebben plaatsgevonden. Er is relatief weinig bouwland omgezet in grasland of andersom. Anders ligt dat voor de periode 1875-1910. De oppervlakte bouwland lijkt met 36% te zijn afgenomen. Dit percentage moeten we niet al te 'letterlijk' nemen, omdat de gegevens, zoals gezegd, niet helemaal vergelijkbaar zijn. Gezien de toename van het grasland tussen 1875 en 1910, mogen we concluderen dat een groot deel van het bouwland omgezet is in grasland. Een ander deel van het bouwland werd omgezet in tuingrond. Vooral aan het eind van de 19e eeuw toen de tabaksbouw steeds minder belangrijk werd, werd veel tabaksland omgezet in tuingrond.

TABEL B12.1. De oppervlakte bouw-en grasland in de Over-Betuwe omstreeks 1820.

Plaats	Bouwland		Grasland	
	ha	%	ha	%
Bemmel	2.229	64	1.273	36
Elst	2.677	56	2.117	44
Gendt	705	63	416	37
Heteren	1.252	44	1.581	56
Valburg	2.444	56	1.897	44
Totaal	9.307	56	7.284	44
1826 ⁴	10.644	58	7.839	42

Bron: *Grootte der gronden* 74, 75.

TABEL B12.2. Oppervlakte bouw-en grasland in enkele plaatsen in de Over-Betuwe omstreeks 1820, 1846 en 1875.

1820				
Plaats	Bouwland		Grasland	
	ha	%	ha	%
Bemmel	2.229	64	1.273	36
Gendt	705	63	416	37
Hemmen	95	48	105	52
Heteren	1.252	44	1.581	56
Huissen	678	40	1.025	60
Totaal	4.959	53	4.400	47

1846				
Plaats	Bouwland		Grasland	
	ha	%	ha	%
Bemmel	2.213	64	1.255	36
Gendt	694	66	365	34
Hemmen	150	64	84	36
Heteren	997	40	1.505	60
Huissen	696	42	975	58
Totaal	4.750	53	4.184	47

1875				
Plaats	Bouwland		Grasland	
	ha	%	ha	%
Bemmel	2.165	63	1.276	37
Gendt	792	67	398	33
Hemmen	88	46	104	56
Heteren	1.170	41	1.653	59
Huissen	644	39	1.025	61
Totaal	4.859	52	4.456	48

Bron 1820: *Grootte der gronden* 74, 75. Alleen die plaatsen, waarvan dezelfde gegevens beschikbaar zijn als in 1846; 1846: *de bevolking, het vee en de opbrengst der gewassen*, 34-40. Bouwland: alle verbouwde gewassen, inclusief groenvoedergewassen en inclusief braak. Niet in alle plaatsen in de Over-Betuwe is de hoeveelheid gebrakt land vermeld en van niet alle plaatsen is het grasland bekend: die plaatsen ontbreken in de tabel: dat zijn Elst en Valburg; 1875: *Verslag van den toestand*, 746-753. Bouwland: alle vermelde gewassen (exclusief tweede gewas en ondervrucht) inclusief voedergewassen en gebrakt land. Alleen die plaatsen waarvan over 1846 dezelfde gegevens beschikbaar zijn.

BIJLAGEN

TABEL B12.3. Oppervlakte bouw-en grasland in de Over-Betuwe omstreeks 1820, 1875 en 1910.

1820				
Plaats	Bouwland		Grasland	
	ha	%	ha	%
Bemmel	2.229	64	1.273	36
Elst	2.677	56	2.117	44
Gendt	705	63	416	37
Hemmen	95	48	105	52
Heteren	1.252	44	1.581	56
Huissen	678	40	1.025	60
Valburg	2.444	56	1.897	44
Totaal	10.080	55	8.414	45

1875				
Plaats	Bouwland		Grasland	
	ha	%	ha	%
Bemmel	2.165	63	1.276	37
Elst	2.619	54	2.240	46
Gendt	792	67	398	33
Hemmen	88	46	104	54
Heteren	1.170	41	1.653	59
Huissen	644	39	1.025	61
Valburg	2.353	64	1.792	36
Totaal	9.831	54	8.488	46

1910				
Plaats	Bouwland		Grasland	
	ha	%	ha	%
Bemmel	1.575	50	1.582	50
Elst	1.948	42	2.684	58
Gendt	370	45	459	55
Hemmen	69	39	109	61
Heteren	769	30	1.773	70
Huissen	321	23	1.084	77
Valburg	1.191	36	2.139	64
Totaal	6.243	39	9.830	61

Bron: *Grootte der gronden 74, 75; Verslag van den toestand, 746-753*. Bouwland: alle gewassen (exclusief tweede gewas en ondervrucht) inclusief voedergewassen en gebrakt land; L.E.I., *Agrarische Documentatie*.

BIJLAGE 13

HET GEWASSENAREAAL IN 1813

TABEL B13.1. De gewassen in de Over-Betuwe en het totale gewassenareaal in 1813 in hectaren.

Plaats	Tarwe	Rogge	Gerst	haver	Boekweit	Aardappel	Oliezaad	Ta- bak	Groente en peul- vruchten	Di- ver- sen	Totaal areaal
Bemmel	223	42	85	38	25	31	2	28	38	1	513
Elst	589	46	260	101	48	34	4	60	374	–	1.516
Gendt	384	160	156	92	93	76	10	11	15	1	998
Hemmen	383	31	144	83	31	14	6	35	136	6	869
Herveld	215	20	102	61	21	37	–	72	4	–	532
Herwen	138	97	49	71	25	26	13	19	5	17	460
Heteren	120	20	15	36	10	40	5	65	45	–	356
Huissen	128	145	89	106	57	103	24	67	101	–	820
Lent	186	24	80	66	8	20		1	64	–	449
Totaal*	2.100	343	842	477	236	252	27	272	676	8	5.233
Totaal	2.366	585	980	654	318	381	64	358	782	25	6.513

Bron: FBA, inv. nr. 4722. * totaal zonder Huissen en Herwen.

TABEL B13.2. Oppervlakte gewassen in 1813 in de Over-Betuwe in procenten van het totale gewassenareaal.

Plaats	Tarwe	Rogge	Gerst	haver	Boekweit	Aardappel	Oliezaad	Ta- bak	Groente en peul- vruchten	Di- ver- sen	Totaal areaal
Bemmel	44	8	17	7	5	6	–	5	7	–	100
Elst	40	3	17	6	3	2	–	4	25	–	100
Gendt	39	16	16	9	9	8	1	1	1	–	100
Hemmen	41	4	17	10	4	2	1	4	16	1	100
Herveld	40	4	19	11	4	7	–	14	1	–	100
Herwen	31	21	11	15	5	5	3	4	1	4	100
Heteren	34	6	4	10	3	11	1	18	13	–	100
Huissen	17	18	11	13	7	13	3	5	13	–	100
Lent	41	5	18	15	2	5	–		14	–	100
Totaal*	40	7	16	9	5	5	–	5	13	–	100
Totaal	37	9	15	10	5	6	1	5	12	–	100

Bron: zie tabel B13.1. * totaal zonder Huissen en Herwen.

BIJLAGEN

TABEL B13.3. Oppervlakte bouwland (exclusief braakland), grasland en boomgaard in de Over-Betuwe in hectaren en verhouding bouwland-weiland in 1813.

Plaats	Bouwland	Grasland	<i>Subtotaal</i>	Boomgaard	<i>Totaal</i>	Bouwland	Grasland
	abs.	abs.	<i>abs.</i>	abs.	<i>abs.</i>	%	%
Bemmel	513	584	<i>1.097</i>	7	<i>1.104</i>	47	53
Elst	1.516	1.204	<i>2.720</i>	30	<i>2.750</i>	56	44
Gendt	998	628	<i>1.626</i>	48	<i>1.674</i>	61	39
Hemmen	869	940	<i>1.809</i>	122	<i>1.933</i>	48	52
Herveld	532	432	<i>964</i>	80	<i>1.044</i>	55	45
Herwen	460	521	<i>981</i>	4	<i>987</i>	47	53
Heteren	356	1.390	<i>1.746</i>	50	<i>1.796</i>	20	80
Huissen	820	1.355	<i>2.175</i>	32	<i>2.207</i>	37	63
Lent	449	350	<i>799</i>	72	<i>871</i>	56	44
Totaal*	5.233	5.528	<i>10.761</i>	409	<i>11.170</i>	49	51
Totaal	6.513	7.404	<i>13.917</i>	445	<i>14.362</i>	47	53

Bron: zie tabel B13.1. * totaal zonder Huissen en Herwen.

BIJLAGE 14

HET BESCHOT

Er zijn verschillende Overbetuwse bronnen die ons op een indirecte wijze informatie kunnen verschaffen over het beschot, of de fysieke opbrengst per oppervlakte-eenheid.¹ De belangrijkste zijn de rekeningen van het Burgerweeshuis te Arnhem. Daarin worden onder meer de ontvangsten van de pachten verantwoord. Aangezien een aantal bouwingen en percelen in de Over-Betuwe tot ver in de 18e eeuw tegen deelpacht werden verhuurd, bieden deze rekeningen de mogelijkheid het beschot te berekenen. Deelpacht betekende in de Over-Betuwe vooral halfpacht, de helft van de oogst moest afgedragen worden aan de verpachter. In de 17e eeuw gebeurde dat in natura: de pachter bracht het gedorste graan naar het weeshuis. Daar werden deze ontvangsten in de rekeningboeken genoteerd. Bovendien schreef men soms op, van welk perceel het graan kwam en hoe groot het perceel was. Met deze gegevens is het beschot van verschillende gewassen op de percelen waarvan we de omvang kennen, eenvoudig uit te rekenen.

Later, in de 18e eeuw, werd de helft van de oogst in het openbaar op het veld verkocht. Wat deze verkopen opbrachten, werd eveneens genoteerd in de rekeningboeken. Ook in die gevallen werd de grootte en naam van het perceel vaak vermeld. Omdat we goed op de hoogte zijn van de graanprijzen in Arnhem, laat de opbrengst per hectare zich vervolgens gemakkelijk uitrekenen.

Een andere bron vormen de boedelinventarissen. In een aantal van deze inventarissen werd het gewas op het veld ('het groen koren') gespecificeerd, naar waarde en oppervlakte. Ook deze gegevens laten zich simpel omrekenen tot het beschot.

Opmerkingen bij de berekeningen.

- a) Bij de verkopen op het veld werd het graan inclusief het stro verkocht. Prijzen waren dus iets hoger dan de marktprijs in Arnhem.
- b) Omdat de kosten van maaien en dorsen nog gemaakt moesten worden, zullen de prijzen op het veld lager zijn dan de marktprijs. a en b vallen dus ten dele tegen elkaar weg.
- c) De gemiddelde prijzen van de afgelopen winter (11 november - 22 februari) te Arnhem zijn gebruikt voor de berekeningen, omdat verondersteld werd, dat de boeren zich op de gemiddelde prijzen van de afgelopen periode zullen hebben gericht om de prijs van het graan te bepalen.²
- d) Het zijn percelen die in halfpacht zijn verhuurd, dus twee keer de pacht is de (geldelijke) opbrengst van het perceel.
- e) Hoe zit het met de tiend? Volgens Roessingh werd in Gelderland dikwijls eerst de tiend afgedragen, alvorens de pacht werd betaald.³ De ver-

BIJLAGEN

pachter droeg dus (voor de helft) in de tiend bij. Was dat in de Over-Betuwe ook het geval, dan is de opbrengst in een aantal keer circa 10% te laag geschat. Niet elk perceel was overigens tiendplichtig.

f) Het is mogelijk dat men te weinig pacht afdroeg. Men kon de verpachter een lagere opbrengst voorspiegelen dan in werkelijkheid het geval was. Maar het is aannemelijk dat de eigenaars de opbrengsten op het veld controleerden en waarschijnlijk zelfs aanwezig waren bij de openbare verkopeningen.

TABEL B14.1. Het beschoot van diverse gewassen berekend op basis van halfpacht op verschillende percelen in de Over-Betuwe tussen 1653 en 1695.

Jaar	Gewas	Beschoot in hl 2 x pacht	Grootte perceel in ha	Beschoot in hl per ha	Ligging perceel
1664	tarwe	34,8	3,4	10,2	Reeth
1667		38,2	2,125	18,0	Aam
1694		21,8	2,975	7,3	Elst
1695		17,1	4,25	4,0	Elst
Totaal		113,9	12,75	8,9*	
1653	wintergerst	35,5	3,4	10,4	Reeth
1667		46,8	3,4	13,8	Reeth
1669		25,9	4,25	6,1	Aam
1690		35,5	1,7	20,9	Elst
Totaal		143,7	12,75	11,3*	
1654	haver	31,4	3,4	9,2	Hollanderbroek
1658		20,5	4,25	4,8	Aam
1662		23,9	3,4	7,0	Reeth
1665		24,5	3,4	7,2	Hollanderbroek
1671		19,1	3,4	5,6	Hollanderbroek
Totaal		119,4	17,85	6,7*	
1658	erwten	27,3	3,4	8,0	Reeth

Bron: ABWA, inv. nrs. 129-228. De helft van de oogst werd door de boeren gedorst en al bij de eigenaars van de percelen (burgerweeshuis te Arnhem) gebracht. De ontvangsten werden doorgaans in malder (1,3654 hl) genoteerd.

* Gewogen gemiddelde.

TABEL B14.2. Het beschot van tarwe, wintergerst, rogge, haver en bonen berekend op basis van de halfpacht op tien verschillende percelen tussen 1730 en 1758e.

TARWE					
Jaar	Winterprijs per malder (1,3654 hl) te Arnhem	Totale opbrengst in gld = 2 x pacht	Beschot per perceel in hl	Beschot in hl per ha	Oppervlakte in ha en naam perceel
1730	5,70	68	16,3	9,6	1,7 agter het horst
1730	5,70	72	17,2	8,1	2,125 de Eng (Aam)
1731	5,975	83	18,9	7,4	2,55 Gorte Poel (Elst)
1731	5,975	57	13,1	7,7	1,7 in het broek (Rijkerswoerd)
1732	5,45	37	9,4	5,5	1,7 Elsenbosch (Hollanderbroek)
1732	5,45	74	18,7	11	1,7 agter het horst
1733	4,9	106	29,5	9,9	2,975 Gorte Poel (na de zomerv.)
1733	4,9	103	28,7	16,9	1,7 agter het horst
1733	4,9	130	36,1	8,5	4,25 de Eng (Aam)
1734	5,45	81	20,2	6,8	2,975 Gorte Poel
1734	5,45	48	12,1	7,1	1,7 in het broek (na de zomerv.)
1734	5,45	29	7,2	3,4	2,125 Meinerswijk (grond vaak te nat, in 1738 in grasland omgezet Elsenbosch (Hollanderbroek)
1735	7	42	8,2	4,8	1,7 agter het horst
1736	6,075	143	32,1	18,9	1,7 de Eng (Aam)
1736	6,075	145	32,7	7,7	4,25 Gorte Poel (Elst)
1737	5,55	197	48,5	16,3	2,975 Gorte Poel (Elst)
1738	6,10	92	20,7	6,9	2,975 Vuijlenbras
1739	5,825	11	2,6	1,5	1,7 in het broek (Rijkerswoerd)
1739	5,825	225	52,7	12,4	4,25 Eng (Aam) ten dele na zomervoor
1742	8,41	46	7,3	4,3	1,7 Elsenbosch (Hollanderbroek)
1742	8,41	197	32	18,8	1,7 agter het horst
1743	5,80	97	22,8	7,6	2,975 Vuijlenbras
1744	5,90	93	21,5	10,1	2,125 de Eng (Aam)
1745	5,275	23	6	3,5	1,7 in het broek (Rijkerswoerd)
1745	5,275	107	27,6	13	2,125 de Eng (Aam)
1748	7,425	172	31,5	7,4	4,25 de Eng
1750	7,46	102	18,7	4,4	4,24 de Eng
Totaal			592,3	239,5	60,8
Tarwe gemiddeld (gewogen)				9,7	

WINTERGERST^a

Jaar	Winterprijs per malder (1,3654 hl) te Arnhem	Totale opbrengst in gld = 2 x pacht	Beschot per perceel in hl	Beschot in hl per ha	Oppervlakte in ha en naam perceel
1731	3,15	69	29,9	17,5	1,7 Elsenbosch
1731	3,15	95	41,2	19,4	2,125 de Eng
1732	3,11	95	41,7	14,0	2,975 Gorte Poel
1733	2,675	199	101,6	34,1	2,975 Gorte Poel
1734	3,325	55	22,6	13,3	1,7 Elsenbosch
1734	3,325	75	30,8	14,5	2,125 de Eng
1736	3,15	198	85,8	28,8	2,975 Gorte Poel, na de zomervoor
1738	3,20	66	28,2	16,6	1,7 Elsenbosch

BIJLAGEN

VERVOLG TABEL B14.2. Het beschot van tarwe, wintergerst, rogge, haver en bonen berekend op basis van de halfpacht op tien verschillende percelen tussen 1730 en 1758.

WINTERGERST^a

Jaar	Winterprijs per malder (1,3654 hl) te Arnhem	Totale opbrengst in gld = 2 x pacht	Beschot per perceel in hl	Beschot in hl per ha	Oppervlakte in ha en naam perceel	
1738	3,20	79	33,7	15,9	2,125	de Eng
1741	5,375	80	20,3	12,0	1,7	Elsenbosch
1742	3,65	230	86,0	28,9	2,975	Gorte Poel
1742	3,65	167	62,5	29,4	2,125	de Eng, na de zomer voor
1744	3,10	58	25,5	15,0	1,7	in het broek
1747	3,75	80	29,1	6,8	4,25	de Eng
1754	3,435	108	42,9	10,1	4,25	de Eng
Totaal			681,8	276,3	34,4	
Wintergerst gemiddeld (gewogen)				19,8		

^a Waar alleen 'gerst' vermeld werd, zijn we ervan uitgegaan dat het om wintergerst ging. Zomergerst werd nauwelijks verbouwd in de Over-Betuwe.

ROGGE

Jaar	Winterprijs per malder (1,3654 hl) te Arnhem	Totale opbrengst in gld = 2 x pacht	Beschot per perceel in hl	Beschot in hl per ha	Oppervlakte in ha en naam perceel	
1732	3,90	138	48,3	14,2	3,4	Agtervelt (Reeth), na de zomer voor
1735	4,35	126	39,5	11,6	3,4	Agtervelt, na de zomer voor
1738	4,00	156	53,3	15,7	3,4	Agtervelt, na de zomer vaag
1738	4,00	45	15,4	9,0	1,7	agter het horst, na een jaar niet bezaaid
1746	5,25	243	63,2	18,6	3,4	Agtervelt, na de zomer voor
Totaal			219,7	69,1	15,3	
Rogge gemiddeld (gewogen)				14,4		

HAVER

Jaar	Winterprijs per malder (1,3654 hl) te Arnhem	Totale opbrengst in gld = 2 x pacht	Beschot per perceel in hl	Beschot in hl per ha	Oppervlakte in ha en naam perceel	
1730	2,575	38	20,1	15,8	1,275	Doorn gaert
1731	2,425	55	31,0	18,2	1,7	agter het horst
1731	2,425	69	38,9	18,3	2,125	de Eng
1732	2,135	29	18,5	8,7	2,125	de Eng
1733	1,725	58	45,9	13,5	3,4	Agtervelt
1733	1,725	53	42,0	24,7	1,7	Elsenbosch
1734	2,30	33	19,6	11,5	1,7	agter het horst
1734	2,30	51	30,3	14,3	2,125	de Eng

VERVOLG TABEL B14.2. Het beschot van tarwe, wintergerst, rogge, haver en bonen berekend op basis van de halfpacht op tien verschillende percelen tussen 1730 en 1758.

HAVER						
Jaar	Winterprijs per malder (1,3654 hl) te Arnhem	Totale opbrengst in gld = 2 x pacht	Beschot per perceel in hl	Beschot in hl per ha	Oppervlakte in ha en naam perceel	
1735	2,075	70	46,1	21,6	2,125	de Eng
1736	1,925	55	39,0	11,5	3,4	Agtervelt
1736	1,925	15	10,6	4,9	2,125	in Meinerswijk, in 1738 omgezet in weiland
1737	1,80	58	44,0	20,7	2,125	de Eng
1739	2,65	88	45,3	13,3	3,4	Agtervelt
1740	3,525	120	46,5	18,2	2,55	Gorte Poel
1741	3,375	13	5,3	2,1	2,55	Gorte Poel
1741	3,375	31	12,5	7,4	1,7	in het broek
1741	3,375	56	22,7	13,3	1,7	agter het horst
1742	2,215	71	43,8	12,9	3,4	Agtervelt
1743	2,40	74	42,1	12,3	3,4	Agtervelt
1743	2,40	53	30,2	17,7	1,7	Elsbosch
1745	2,40	53	30,2	14,2	2,125	de Eng
1746	2,225	51	31,3	18,4	1,7	in het broek
1752	2,61	33	17,3	10,2	1,7	in het broek
1753	2,235	49	29,9	14,1	2,125	de Eng
1754	2,535	25	13,5	7,9	1,7	in het broek
1757	3,425	91	36,3	17,1	2,125	de Eng
1758	4,385	118	36,7	21,6	1,7	in het broek
Totaal			829,6	384,4	59,50	
Haver gemiddeld (gewogen)				13,9		
BONEN						
Jaar	Winterprijs per malder (1,3654 hl) te Arnhem	Totale opbrengst in gld = 2 x pacht	Beschot per perceel in hl	Beschot in hl per ha	Oppervlakte in ha en naam perceel	
1730	3,90	132	46,2	15,5	2,975	Gorte Poel
1732	4,05	23	7,8	4,6	1,7	in het broek
1735	3,80	29	10,4	4,9	2,125	Meinerswijk
1736	2,675	26	13,3	7,8	1,7	Elsbosch
1738	3,625	72	27,1	9,1	2,975	Gorte Poel
1739	3,90	35	12,3	7,2	1,7	Elsbosch
1742	5,05	39	10,5	6,2	1,7	Elsbosch
1756	3,135	48	20,9	9,8	2,125	de Eng
1757	5,125	34	9,1	5,3	1,7	Elsbosch
Totaal			157,6	70,4	18,7	
Bonen gemiddeld (gewogen)				8,4		

Bron: ABWA, inv. nrs. 129-228. Berekend op basis van de halfpacht. In 1738 is een perceel omgezet in weiland, vanaf 1743 werden twee percelen voor geld verpacht, vanaf 1744 nog eens drie, vanaf 1746 wederom een. De helft van het gewas werd in het openbaar op het veld verkocht.

BijLAGEN

TABEL B14.3. Het beschot van verschillende gewassen berekend op basis van de halfpacht op enkele percelen van de bouwning de Noordhoek te Driel tussen 1730 en 1745.

Jaar	Gewas	Opper- vlakte perceel in ha	Totale opbrengst = 2 x pacht in gld	Winterprijs per malder (1,3654 hl) te Arnhem	Beschot per perceel in hl	Beschot in hl per ha
1730	tarwe	2,125	28	5,70	6,7	3,2
1732		2,125	40	5,45	10,0	4,7
1735		3,4	110	7,00	21,5	6,3
1737		2,975	96	5,55	23,6	7,9
1740		2,55	21	7,675	3,7	1,5
1745		0,85	15	5,275	3,9	4,6
Totaal	14,03				69,4	4,9*
1730	wintergerst	1,275	32	3,40	12,8	10,1
1733		2,55	154	2,675	78,6	30,8
1736		2,55	167	3,15	72,4	28,4
1738		2,55	78	3,20	33,3	13,1
1739		2,55	98	3,255	41,1	16,1
1741		0,85	38	5,375	9,7	11,4
1742		0,85	50	3,65	18,7	22,0
Totaal	13,18				266,6	20,2*
1733	rogge	0,85	37	4,05	12,5	14,7
1743		2,975	69	4,25	22,2	7,5
1743	zomergerst	2,55	65	3,60	24,6	9,7
1733	haver haver en wikke	2,125	65	1,725	51,4	24,2
1735		2,55	47	2,075	30,9	12,1
1738		1,275	46	2,075	30,3	23,8
1738		2,975	78	2,075	51,3	17,2
1740		1,275	33	3,525	12,8	10,0
1741		2,55	80	3,375	32,4	12,7
1741		5,525	80	3,375	32,4	5,9
Totaal	24,65				300,8	12,2*
1732	bonen	0,425	23	4,05	7,8	18,4
1741		2,125	100	7,05	19,4	9,1
1733	boekweit	2,125	31	2,95	14,3	6,8
1740		2,975	19	4,025	6,4	2,2

Bron: ABWA, inv. nrs. 129-228. * gewogen gemiddelde

TABEL B14.4. Het beschoot van verschillende gewassen berekend op basis van de halfpacht op enkele percelen van een bouwring te Eimeren tussen 1727 en 1737.

Jaar	Gewas	Oppervlakte perceel in ha	Totale opbrengst = 2 x pacht in gld	Winterprijs per malder (1,3654 hl) te Arnhem	Beschoot per perceel in hl	Beschoot in hl per ha
1728	tarwe	1,7	96	6,45	20,3	12,0
1728		2,125	72	6,45	15,2	7,2
1728		1,7	60	6,45	12,7	7,5
1729		1,7	79	5,90	18,3	10,8
1730		1,7	59	5,70	14,1	8,3
1732		3,4	74	5,45	18,5	5,5
1733		1,7	39	4,90	10,9	6,4
1733		2,55	89	4,90	24,8	9,7
1734		1,7	82	5,45	20,5	12,1
1734		0,85	13	5,45	3,3	3,8
1734		1,275	55	5,45	13,8	10,8
1735		3,4	167	7,00	32,5	9,6
1736		3,4	75	6,075	16,9	5,0
1736		2,125	147	6,075	32,8	15,4
1737		2,125	57	5,55	14,0	6,6
Totaal		31,45			268,6	8,5*
1727	wintergerst	2,125	138	4,00	47,1	22,2
1728		2,125	124	4,00	42,3	19,9
1728		1,7	140	4,00	47,8	28,1
1729		2,55	152	4,05	51,2	20,1
1730		2,55	75	3,40	30,1	11,8
1731		1,7	48	3,15	20,8	12,2
1732		2,55	61	3,11	26,8	10,5
1733		1,7	128	2,675	65,3	38,4
1734		3,4	106	3,325	43,5	12,8
1735		1,7	83	3,05	37,2	21,9
1736		2,125	108	3,15	46,8	22,0
1736		1,275	63	3,15	27,3	21,4
1737		8,075	448	3,025	202,2	25,0
Totaal		33,58			688,4	20,5*
1727	rogge	1,7	65	5,785	15,3	9,0
1730	haver	1,7	25	2,575	13,3	7,8
1727	boekweit	0,85	27	3,075	12,0	14,1

Bron: ABWA, inv. nrs. 129-228. De helft van het gewas werd in het openbaar op het veld verkocht. De opbrengsten werden verantwoord. De gegevens worden na 1737 slechter.

* gewogen gemiddelde

BIJLAGEN

TABEL B14.5. Het beschot van verschillende gewassen berekend op basis van de waarde in geld van deze gewassen (1772-1829).

Maand/ jaar	Gewas	Waarde in guldens	Opper- vlakte in ha	Winterprijs per malder	Beschot in hl	Beschot in hl per ha
3/1772	tarwe	395	9,4	10,80	35,2	3,7
4/1774		845	11,1	9,50	121,4	10,9
4/1775		230	3,6	10,175	30,9	8,6
6/1776		270	7,7	9,035	40,8	5,3
9/1784		106	5,1	8,81	16,4	3,2
8/1792		180	2,6	9,08	27,1	10,4
6/1794		700	8,1	10,345	92,4	11,4
8/1795		240	3,4	18,15 ^a	18,1	5,3
6/1824		90	2,6	5,35 ^b	16,8	6,5
7/1829		180	2,6	11,77	15,3	5,9
Totaal			56,2		414,4	7,4*
3/1772	wintergerst	190	3,2	6,775	38,3	12,0
4/1774		500	5,1	4,45	153,4	30,0
4/1775		150	2,6	5,035	40,7	15,6
6/1776		70	1,7	4,56	21,0	12,3
6/1784		520	11,1	5,71 ^c	124,3	11,2
4/1794		1.000	8,5	5,785	236,0	27,8
8/1795		160	2,4	16,625 ^a	13,1	5,5
7/1829		140	1,7	4,65 ^b	30,1	17,7
Totaal			36,3		656,9	18,1*
3/1772	rogge	40	0,9	11,20	4,9	5,4
4/1775		75	1,3	8,335	12,3	9,5
8/1795		160	1,3	13,08 ^a	16,7	12,8
7/1829		150	2,6	6,34 ^b	23,6	9,1
Totaal			6,1		57,5	9,4*
6/1776	haver	100	4,3	2,985	45,7	10,6
8/1792		70	1,7	3,255	29,4	17,3
6/1794		125	2,1	4,75	35,9	17,1
7/1829		160	4,3	2,89 ^b	55,4	12,9
Totaal			12,4		166,4	13,4*
6/1776	bonen	100	3,4	5,475	24,9	7,3
6/1794		150	2,6	7,095	28,9	11,1
6/1776	erwten	50	1,3	12,00	5,7	4,3
6/1794		100	1,7	13,775	9,9	5,8
8/1792	boekweit	26	0,9	4,77	7,4	8,3
8/1795		50	0,9	7,22 ^a	9,5	10,5

Bron: De bronnen zijn de boedelinventarissen die in grote dozen bij elkaar opgeborgen zijn in ORAOB, inv. nrs. 480-486. In sommige boedelbeschrijvingen is de geldswaarde van de gewassen en de perceelsgrootte gegeven. Als prijzen zijn genomen de Arnhemse winterjaarprijzen (11 november - 22 februari) van de afgelopen winter. Tijms, 'prijzen van granen'.

^a Omdat in 1795 de prijs van graan sterk steeg hebben we de gemiddelde prijs genomen van de winter 1794/95 en 1795/96. De maandprijs augustus 1795 was nog veel hoger. ^b prijs per hl. ^c gemiddelde prijs zomer- en wintergerst. * gewogen gemiddelde

BIJLAGE 15

SCHATTINGEN VAN HET BESCHOT EN DE JAARLIJKSE GELDELIJKE OPBRENGST VAN DE AKKERBOUWPRODUCTIE OP EEN FICTIEF BEDRIJF VAN 40 HA OMSTREEKS 1775

We gaan ervan uit dat er geen tabak voor eigen rekening werd verbouwd, omdat grote boeren doorgaans niet aan tabaksbouw deden (bijlage negen). Tevens veronderstellen we dat de grote boeren niet aan aardappelteelt deden en verwaarlozen we de opbrengst van fruit. Zoals we hebben aangetoond, nam de aardappelteelt eerst in het tweede kwart van 19e eeuw een verhoudingsgewijs groot deel van de areaal in beslag en stelde de fruitteelt in de Over-Betuwe relatief weinig voor. We gaan er ook van uit dat ongeveer 63% als bouwland werd gebruikt (tabel B11.3, bijlage elf): 25 ha van het bedrijf bestond dus uit bouwland.

Het bouwplan van het akkerland is gebaseerd op gegevens uit de boedelbeschrijvingen van drie hele bedrijven omstreeks 1775, twee hele bedrijven uit respectievelijk 1794 en 1829 (zie tabel 5.4) en twee halve bedrijven uit 1795 en 1824 en de verdeling van het Overbetuwse areaal in 18e en 19e eeuw (bijlagen tien en dertien). Voor de braak zie paragraaf 5.12.

Voor het beschot per hectare gaan we uit van de gemiddelden uit 1812/13 in het arrondissement Tiel.¹ Dat deze cijfer betrouwbaar zijn, is in paragraaf 5.12 uiteengezet. Uit bijlage veertien blijkt echter, dat wat betreft de tarwe, rogge en de haver de Overbetuwse gegevens uit de 18e eeuw hiervan nogal afwijken en dat de gemiddelde opbrengst toen een stuk lager was. Tussen 1760 en 1850 nam de productie per ha toe. Daarom hebben we voor deze gewassen een lager gemiddelde genomen. De opbrengst van het oliezaad, de bonen en de erwten per hectare baseren we op gegevens uit de Statistische beschrijving van 1826. Omdat we ervan uitgaan dat ook de opbrengst per ha van die gewassen sinds 1760 zal zijn toegenomen, gaan we uit van een lager gemiddelde.² Omdat we wat betreft de prijzen van klaver en oliezaad slecht geïnformeerd zijn, gebruiken we gegevens uit de boedelbeschrijvingen van omstreeks 1775. Daarom gebruiken we ook voor de andere gewassen prijzen uit 1774/75.³ Omdat prijsverhouding tussen de gewassen nauwelijks veranderde tussen 1750 en 1825, is dit niet bezwaarlijk.

De hoeveelheid verbouwde haver was onvoldoende om de eigen paarden te voederen. Bij een gemiddeld paardenbezit van zes (hele en halve boeren, zie bijlage negen), met elk paard een gemiddeld verbruik van dertien hectoliter jaarlijks⁴, had men minimaal 78 hl nodig. Het bovengenoemde bedrijf verbouwde daarvan nog geen 30% daarvan. Bonen en klaver wer-

BIJLAGEN

den eveneens onvoldoende verbouwd om deze tekorten aan te vullen, te meer daar een groot (half of heel) boerenbedrijf tussen de tien en twintig runderen (zie paragraaf 6.14) en nog wat ander vee had rondlopen. Sommige bedrijven telden daarnaast enige tientallen schapen. De paarden, de runderen en de schapen werden derhalve ook gevoederd met stro en hooi. Uit de boedelbeschrijvingen blijkt dat de boeren regelmatig graan kochten. In hoeverre dit veevoeder was, kunnen we niet zeggen. De boeren zullen het relatief dure wintergerst alleen aan de eigen dieren hebben gevoerd, indien de prijs daarvan verhoudingsgewijs laag was.

TABEL B15.1. Het beschot en totale opbrengst in guldens op een fictief groot bedrijf in de periode 1750-1825 in de Over-Betuwe met 25 ha bouwland.

Gewas	In % van het bouwland	Aantal ha	Beschot per ha in hl	Totale beschot in hl	Prijs per hl 1774/75	Totale opbrengst in guldens	Verkoopwaarde gewas in % van totale waarde
tarwe	27	6,8	11	75	7,45	560	40
gerst	18	4,5	19	86	3,69	320	23
rogge	2	0,5	11	6	6,10	40	3
oliezaad	5	1,3	15	20	onb.	130 ^a	9
erwten	6	1,5	13	20	7,86	160	11
haver	5	1,3	15	20	2,49	50	3
bonen	10	2,5	9	23	3,48	80	6
boekweit	1	0,3	10	3	3,33	10	1
klaver	6	1,5	onb.	onb.	onb.	50 ^b	4
braak	20	5					
Totaal	100	25,2				1.400	100

^a De prijs van oliezaad per hl is onbekend. Maar van drie bedrijven uit die tijd (bron: boedelinventarissen) hebben we wel gegevens omtrent de oppervlakte en de waarde van het gewas (koolzaad en aveelzaad). Hiervan hebben we het gemiddelde genomen.

^b Van een bedrijf uit 1776 (bron: boedelinventaris) weten we de oppervlakte klaver met de waarde daarvan.

NOTEN

ARCHIEVEN

AANGEHAALDE LITERATUUR

PLAATSNAMENREGISTER

NOTEN

GEBRUIKTE AFKORTINGEN ARCHIEVEN

AB	Archief van het huis Bergh
ABWA	Archief Burgerweeshuis te Arnhem
ACGH	Archief Catharinae Gasthuis te Arnhem
AD	Archief van de dorpspolders Over-Betuwe 1652-1954
ADK	Archief Domkapittel
AG	Archief I.J.A. Gogel
AGRK	Archief Gelderse Rekenkamer
AHWeN	Archief Huizen Waardenburg en Neerijnen
AKVD	Archief van Veluwe en hun Gedeputeerden
AOBG	Archief Oud Burgeren Gasthuis te Nijmegen
APNB	Archief polderdistrict Neder-Betuwe
AR	Archief Randwijk 1292 - 1870
ASNBA	Archief Sint-Nicolai Broederschap te Arnhem
ASKvN	Archief van de Staten van het Kwartier van Nijmegen
ASPG	Archief Sint-Peters Gasthuis te Arnhem
AvD	Archief van de Doornenburg
FBA	Frans-Bataafs Archief
GAN	Gemeente Archief Nijmegen
GAA	Gemeente Archief Valburg
KGA	Kadaster Gelderland, kantoor Arnhem
OAOb	Oud Archief Over-Betuwe
OAN	Oud Archief gemeente Nijmegen
OAReM	Oud Archief van het polderdistrict Rijk van Nijmegen en Maas en Waal
ORAOb	Oud Rechtelijk Archief Over-Betuwe
RAA	Rijksarchief Arnhem
RAD	Rijksarchief Den Haag
SAN	Secretarie-archief Nijmegen

NOTEN BIJ HOOFDSTUK EEN

1. Ook MICHAEL WINTLE geeft een goed beredeneerd overzicht van de relevante literatuur tot circa 1990 op het gebied van de agrarische geschiedenis in: 'Agrarian History in The Netherlands'.
2. We zouden hier een lijst kunnen aanleggen van recent verschenen agrarische studies. Dat doen we niet. De belangrijkste onlangs verschenen en voor ons onderzoek relevante studies zullen in de loop van ons betoog de revue passeren.
3. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 139. Van Bavel heeft in 1993 een belangwekkende studie geschreven, die onder meer over de laatmiddeleeuwse landbouw in het westelijk gelegen Gelders rivierengebied gaat. VAN BAVEL, *Goederenverwerving en goederenbeheer*, passim. Van Bavel heeft zich ook op de periode daarna gestort, met name de periode tot 1600. De resultaten van dit onderzoek moeten nog gepubliceerd worden. In 1996 is *De Gelderse landbouw* verschenen van de hand van ROESSINGH en SCHAARS. Het betreft een heruitgave van het landbouwkundige deel van de Statistieke Beschrijving van Gelderland uit 1826. Hierin wordt veel aandacht aan het rivierengebied geschonken. Deze heruitgave is van groot belang, omdat de Statistieke Beschrijving door Roessingh en Schaars door middel van verklarende woordenlijsten en indexen zeer toegankelijk is gemaakt.
4. Zie bijvoorbeeld VAN ZANDEN, 'Middelen van bestaan', 82.

5. We gaan hier nog uitgebreid op in.
6. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 587.
7. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 124.
8. ABEL, *Agrarische crisis en Agrarische conjunctuur*, 286, 287; TIJMS, 'Prijzen van granen en peulvruchten', passim; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 18-23.
9. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 109.
10. KONDRATIEFF, 'The long wave', 31-34.
11. VAN DER WOUDE, 'De "Nieuwe Geschiedenis" in een nieuwe gedaante', 15-17.
12. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 22, 23.
13. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 41-45.
14. ROESSINGH, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', 18.
15. BRUGMANS, *Paardenkracht en mensenmacht*, 34, 53; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 115, 123, 124, 135, 177.
16. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 349.
17. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw* 173; PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 404; KNIBBE, *Agriculture in the Netherlands*, 113.
18. PILAT, *Dutch agricultural export performance*, 19; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 312, 313.
19. Zie KNIBBE, *Agriculture in the Netherlands*, passim.
20. H.P. DE BRUIN (red.).
21. VAN ZANDEN, 'Middelen van bestaan', 88.
22. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 70, 71.
23. ROESSINGH, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', 39; VAN ZANDEN, 'Middelen van bestaan', 85; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 275.
24. Hier gaan we in hoofdstuk vijf nog diep op in.
25. ROESSINGH, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', 38-42; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 139-153.
26. Zie voorwoord in *Agricultural revolution in England* van MARK OVERTON.
27. VAN DER WOUDE, 'Afdeling Agrarische Geschiedenis', 9-11.
28. TRIENEKENS, 'Theoretische en methodologische aspecten', 168; Een recent voorbeeld van een regionaliserende studie, is het boek van F.M.M. HENDRICKX, *In order not to fall to poverty*, waarin niet de geschiedenis van Wierden en Borne voorop staat, maar de discussie over proto-industrialisering.
29. Dit doet De Vries en Van der Woude verzoeken dat 'alleen een veelheid van regionaal-historisch onderzoek recht kan doen aan het gevarieerde beeld van de landbouw in het verleden'; DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 626.
30. Mooie en belangrijke regionale (en regionaliserende) studies over (de landbouw in) Nederland zijn onder meer: ROEBROECK, *Het land van Montfort*; Klep, *Groeyndynamiek en stagnatie*; BAARS, *Landbouw in de Beijerlanden*; DE VRIES, *The Dutch Rural economy*; NOORDAM, *Leven in Maasland*; HOFSTEE, *Groningen van grasland naar bouwland*; GRIJNS en KRIELLAARS, *Het gemengde bedrijf op de zandgronden*; MASTBOOM, *The role of Eastern Gelderland*; PHILIPS e.a., *Geschiedenis van de landbouw*; KOOIJ e.a. *Dorp naast een stad*; PAPING, *Voor een handvol stuivers*; VAN DEN BRINK, *De grote overgang*.
31. SLICHER VAN BATH, *Samenleving onder spanning*; VAN DER WOUDE, *Het Noorderkwartier*; FABER, *Drie eeuwen Friesland*; BIELEMAN, *Boeren*; Natuurlijk horen ook de artikelen van ROESSINGH over de Veluwe daarbij. Dat zijn onder meer: 'Het Veluws inwonertal', 'De uitkomsten' en 'Beroep en bedrijf'. PRIESTER's *De economische ontwikkeling*, valt hier enigszins buiten, maar is niettemin inspirerend.
32. PRAK, 'Sociale geschiedschrijving', 624; NOORDEGRAAF, 'Overmoed uit onbehagen', 673, 674.
33. PRAK, 'De nieuwe sociale geschiedschrijving', passim; SCHUURMAN, 'Mensen maken verschil', 199, 200.
34. NOORDEGRAAF, 'Overmoed uit onbehagen', 676; ROESSINGH, 'Tobacco growing in Holland'.
35. Een niet-ingekaderde, maar overigens mooie studie over het dagelijks leven, is het

boek van ROOIJAKKERS, *Rituele repertoires*.

36. ROMEIN, *Breukvlak*, 7, 8.
37. Vergelijk TRIENEKENS, 'Theoretische en methodologische aspecten' 171, 172.
38. VAN DER HAER, 'De bevolkingsontwikkeling' 118.
39. KOIJ, 'Hoogkerk integraal', 339-345, met name schema pag. 342.
40. SCHUURMAN, 'Mensen maken verschil', 198-204.
41. Al in 1980 is er in Wageningen een conferentie gehouden over het onderzoek naar de materiële cultuur in binnen- en buitenland. De gepresenteerde papers zijn gepubliceerd in AAG bijdragen nr. 23: *Probate inventories*; In 1989 verscheen het onderzoek van SCHUURMAN in AAG nr. 30: *Materiële cultuur en levensstijl*. Op dit moment is de materiële cultuur een belangrijk onderzoeksonderwerp bij de Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van de LU in Wageningen. Maar ook elders in Nederland onderzoekt men de geschiedenis van de materiële cultuur of heeft men dat gedaan. THERA WIJSENBEES boek *Achter de gevels* is een belangrijk boek. Bij het P.J. Meertens Instituut wordt en is eveneens onderzoek naar de materiële cultuur gedaan. Zie ook het recent verschenen en door SCHUURMAN geredigeerde boek: *Aards geluk*.
42. Tweederde van de oogst op de klei werd volgens de Statistieke beschrijving van Gelderland op de markt verkocht (1826). De zandboeren brachten veel minder naar de markt. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 124. De term peasantesk in dit verband komt van Zanden, die de landbouw in Oost-Nederland van voor 1850 dit stempel opdrukt. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 19-25. Kenmerkend voor het gedrag van 'peasants' is, dat ze de markt zoveel mogelijk op een afstand houden.
43. *Uitkomsten der telling*, 37, 39, 41, 43, 45, 47, 75, 100, 114.
44. BIELEMAN, *Boeren*, 158.
45. Een belangrijke bron voor deze paragraaf is het boek van Mentink en Van Os, die verspreid over het hele boek de bestuurlijke organisatie en de veranderingen daarin beschrijven. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, passim. Waar nodig hebben we de literatuur aangevuld met eigen onderzoek.
46. SMIT, *De Kleefse enklaves*, 75, 80, 81.
47. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 65, 66.
48. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 139.
49. In 1811 werd per keizerlijk decreet het gebied ten noorden van de Waal ingedeeld in arrondissementen, cantons en mariën. De indeling in mariën mogen we als vooranganger van de latere gemeentelijk indeling beschouwen. Overigens waren er in 1798 al gemeentebesturen aangesteld. Maar gezien het tijdelijk en vooral andere karakter van deze besturen houden we liever 1811 aan als ontstaansdatum van de gemeente als bestuurlijke eenheid in Gelderland. MARTENS VAN SEVENHOVEN, 'Geschiedenis der burgerlijke gemeenten', 23-25.
50. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 151, 183, 184.
51. Deze lijsten werden door de buurmeesters, de vertegenwoordigers van het dorp, opgesteld, zo blijkt telkens weer uit de bronnen. Zij waren het best op de hoogte van de plaatselijke situatie. Om meer te weten te komen over het dorpsbestuur, hebben we onder meer de dorpsboeken van Andelst, Herveld, Heteren en Randwijk doorgenomen. AD, inv. nrs. 1-5, 2063-2065, 2550-2551, 4725.
52. Zie bijvoorbeeld AD inv. nr. 2551, dorpsboek van kerspel Heteren, verslag van de geërfdendag 25 juli 1781.
53. AD, inv. nr. 4725, dorpsboek Randwijk.
54. ACGH, inv. nr. 490, folio 97.
55. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 81.
56. Bron: verpondingsregisters, ASKvN, inv. nrs. 495-497. Pavort pachtte een groot bedrijf in Doornik en Van Cruchten in Heteren. Zie betreffende registers.
57. Bijlage negen, casenummer 135.
58. Uit de boedelbeschrijving (mei 1731) blijkt zijn rijkdom. Vergeleken met de boedelbeschrijvingen van de boedels van grote boeren, is zijn rijkdom evident. ORAOB, inv. nr. 482. Zie ook bijlage negen.

NOTEN BIJ P. 18-32

59. D'ABLAING VAN GIESSENBURG, *De ridderschap*, 68-80, 95-97.
60. OAOB, 12, 13, 14, 16, 17. Zie ook VAN HEMMEN, 'Fluwelen revolutie', *passim*.
61. MENTINK EN VAN OS, *Over-Betuwe*, 150-153.
62. MENTINK EN VAN OS, *Over-Betuwe*, 141, 147. Ze noemen alleen Van de Westeringh landbouwer, maar H. Burgers komt uit andere bronnen als landbouwer naar voren. Zo beschikken we bijvoorbeeld over een boedelbeschrijving waaruit blijkt dat zijn weduwe op een zeer groot boerenbedrijf woonde. Bijlage negen, casenummer 185.
63. VAN DE WESTERINGH, 'Johannes Glover', 37, 49.
64. MARTENS VAN SEVENTHOVEN, 'Geschiedenis der burgerlijke gemeenten', 20-26; BLOK, *Stemmen en kiezen*, 168-181, 284, 309.
65. AD, inv. nr. 2063. Zie het verslag (met name de presentielijst) van de betreffende vergadering en de morgentalcedul uit hetzelfde jaar (1776).
66. Zie bijvoorbeeld het dorpsboek van Heteren. AD, inv. nr. 2551.
67. AD, inv. nr. 2.
68. AD, inv. nr. 2551, 25 juli 1781.
69. AD, inv. nr. 2551.
70. MENTINK EN VAN OS, *Over-Betuwe*, 35, 36. Zie ook de verschillende dorpsboeken in het AD.
71. MENTINK EN VAN OS, *Over-Betuwe*, 35.
72. VAN BINSBERGEN, 'De buurmeesters van Randwijk', 25.
73. VAN BINSBERGEN, 'De buurmeesters van Randwijk', 25.
74. Met behulp van de verschillende belastinglijsten uit de dorpsboeken van Andelst, hebben we de bevolking met hun buurmeesters een tijdje (1694-1723) kunnen volgen. AD, inv. nrs. 1, 2.
75. VAN BINSBERGEN, 'De buurmeesters van Randwijk', 24; AD, inv. nr. 2551.
76. Zie de ordonnantie van 1676. OAOB, inv. nr. 700.
77. Aangaande de buurmeesters van Andelst, hebben we over de periode 1694-1788 zoveel mogelijk belastingaanslagen en beroepsaanduidingen verzameld en onderzocht hoeveel grond ze in eigendom hadden. Dat leidt tot de conclusie dat de buurmeesters uit alle rangen en standen kwamen. AD, inv. nrs. 1-5, OAOB, inv. nrs. 840, 2107D, 2249, 2250.
78. MENTINK EN VAN OS, *Over-Betuwe*. Volgens hen werd de 'democratie' toen hersteld, omdat de poldermeesters door de geërfden werden gekozen. De buurmeesters werden echter ook door de geërfden gekozen. Van een democratie kan men natuurlijk niet spreken.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK TWEE

1. FABER, e.a., 'Population changes', *passim*.
2. Zie voor een recent overzicht van het historisch-demografisch onderzoek in Nederland, het handzame boek van SCHUURMAN, *Historische demografie*. De bovenstaande alinea's zijn ontleend aan zijn boek p. 16-22.
3. BIELEMAN, *Boeren*, 148; SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 737.
4. PRAK, 'De nieuwe sociale geschiedschrijving', 123, 144, 146.
5. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 480; BIELEMAN, *Boeren*, 147-149; VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 344, 345. Zie ook het artikel van VAN ZANDEN EN VAN DER VEEN, 'Boeren, keuters en landarbeiders', *passim*.
6. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 382.
7. VAN ZANDEN EN VAN DER VEEN, 'Boeren, keuters en landarbeiders', 156, 157, 168-178.
8. FABER e.a. 'Population changes', 75, 76, 105; VAN DER WOUDE, 'Demografische ontwikkelingen van de Noordelijke Nederlanden', 132, 133.
9. GEURTS EN JANSSEN, 'Gelderland van 1566-1609', 119-199, *passim*.
10. MENTINK EN VAN OS, *Over-Betuwe*, 207.
11. Hofstee, 'Groeit van de bevolking', 46. Het Rijk van Nijmegen groeide in de 19e en

- 20e eeuw veel sneller dan de Over-Betuwe. De steden in het rivierengebied groeiden tussen 1795 en 1850 minder hard dan de Over-Betuwe.
12. SCHUURMAN, *Historische demografie*, 18-21.
  13. HOFSTEE, 'Groei van de bevolking', 46.
  14. OAOB, inv. nr. 2107D.
  15. OAOB, inv. nr. 2245; DRIESSEN, *Watersnood*, 104, 320.
  16. OAOB, inv. nr. 2107D.
  17. OAOB, inv. nrs. 702, 703, 2250, 2252, 2269.
  18. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 207-218, 323-329, 364-370. Overigens noemt Roessingh vooral de dorpen Heteren en Randwijk als plaatsen in de Over-Betuwe waar de groei van de tabaksteelt plaatsvond, maar hij vermeldt daarbij dat deze gegevens slechts het 'karakter van aanwijzingen' hebben, ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 213. Dat de tabaksteelt in Valburg al vroeg (1668) een belangrijke plaats innam, zullen we in hoofdstuk drie en zeven zien.
  19. Het totaal aantal huishoudens in 1724 is eenvoudig te schatten met behulp van de gegevens uit de tabel B1.1 van bijlage een.
  20. Op deze lijsten worden vaak degenen vermeld die horden en palen geleverd hebben en niet degenen die zouden moeten leveren. Hiertussen blijkt nogal eens een gat te hebben bestaan. OAOB, inv. nr. 2265.
  21. Angeren, Bemmelt, Elsterbuurt, Hollanderbroek, Laar, Rijkerswoerd, Elden, Driel, Heteren, Randwijk, Oosterhout, Valburg en Zetten. Zie de tabellen 2.8 en 2.11.
  22. Voor schoutambt Elst (zonder Elden en Lent) hebben we de bestanden gekoppeld. Het gevolg is dat het aantal huishoudens (te meten naar het aantal huizen) afneemt, omdat onduidelijk is in hoeverre de gebruikers van de huizen en percelen, die (bijna) dezelfde naam droegen, van elkaar gescheiden kunnen worden (zie tabel). Hoe groter de bestanden, hoe meer mensen met dezelfde naam, hoe onzekerder men is over het aantal huishoudens en over de grond die men gebruikte. We moeten dus, als de naam dezelfde is, nog een criterium hebben, in dit geval de woonplaats. Het koppelen van de bestanden heeft daarom weinig zin.

	≥ 40 morgen	10-40 morgen	2-10 morgen	< 2 morgen	Totaal
Elst ontkoppeld	26	38	29	75	168
Elst gekoppeld	28	35	32	64	159

23. OAOB, inv. nr. 2265, Randwijk; ROESSINGH EN SCHAAARS, *De Gelderse landbouw*, 480.
24. OAOB, inv. nr. 2253.
25. OAOB, inv. nrs. 2245, 2252.
26. Vergelijk bijvoorbeeld het aantal opgegeven hele en halve boeren uit Laar in 1677, OAOB, inv. nr. 703 met OAOB, inv. nr. 585L, zijnde een opgave van het aantal morgens per gebruiker uit dezelfde tijd.
27. BIELEMAN, *Boeren*, 127-131. Het gebruik van het begrip keuter door Bieleman is overigens bekritiseerd door VERDUIN in 'Demo-geografische kanttekeningen', 196.
28. OAOB, inv. nrs. 2107D; ORAOB, inv. nr. 481.
29. OAOB, inv. nrs. 581, 2265.
30. OAOB, inv. nr. 2245; ASKvN, inv. nr. 519B.
31. ASKvN, inv. nr. 496, Heteren fol. 30.
32. OAOB, inv. nrs. 2245, 2253.
33. OAOB, inv. nrs. 2245, 2252.
34. OAOB, inv. nrs. 581, 703, 2265.
35. OAOB, inv. nrs. 2245, 2253.
36. OAOB, inv. nrs. 581, 2265.
37. ASKvN, inv. nr. 496, Hollanderbroek, fol. 30.

38. BIELEMAN, *Boeren*, 247.
39. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 253, 364.
40. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 424. De verschillen tussen Twente en het veeteeltgebied in Salland waren minder groot dan ze nu lijken, omdat de weilanden in 'Twente, naar Slicher zelf meedeelt, buiten beschouwing gelaten zijn.
41. HOPPENBROUWERS, 'Grondgebruik en agrarische bedrijfsstructuur', 77.
42. FBA, inv. nrs. 2667, 2669.
43. Volgens opgave *Grootte der gronden*: Kesteren, Dodewaard, Echteld, IJzendoorn, Lienden Maurik en Zoelen. Vrijwel alle en uitsluitend de dorpen behorende tot deze gemeenten worden ook in de opgave van 1807 genoemd.
44. Aantal inwoners was in 1807 ongeveer 9.000; gedeeld door de gemiddelde grootte van het huishouden (5,3, zie bijlage een), geeft 1.700 huishoudens. Zie paragraaf 2.4; GORISSEN, *Stede-atlas*, 13.
45. VAN ZANDEN gaat hiervan uit in: *De economische ontwikkeling*, 341, 342.
46. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een rapport van halverwege de 19e eeuw, waarin de sociale stratificatie in beide gebieden dezelfde structuur kende. Ook is de verhouding bouwland-weiland en de samenstelling van de veestapel in de Neder-Betuwe aan het begin van de 19e eeuw goed vergelijkbaar met die in de Over-Betuwe. In vergelijking met de andere gebieden van het rivierengebied zijn de verschillen groter. BOGAARD, 'Verslag', 164-166; FBA, inv. nr. 3542; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 190.
47. BIELEMAN, *Boeren*, 214, 215, 244.
48. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 342; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 280, 281.
49. Bronnen: zie bijlage negen, tabel B9.1.
50. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 102; VAN DER POEL, *Honderd jaar*, 19.
51. BIELEMAN, *Boeren*, 282.
52. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 424, 529.
53. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 364, 365.
54. BIELEMAN, *Boeren*, 102, 282; SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 532.
55. Zie tabel B1.1
56. In deze opgave wordt ook het aantal runderen per dorp gegeven. Enkele dorpen worden niet genoemd, zoals Driel, Randwijk en Herwen. Gogel geeft niet het aantal paarden per dorp, maar het is mogelijk dat de drie dorpen in de totalen ontbreken.
57. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 329.
58. Register van volkstelling van gemeente Valburg over het jaar 1840 in GAA, geen nummer, geen inventaris.
59. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 329. Zijn bron van 1846, althans de Overbetuwe cijfers, is, zoals reeds gezegd, zeer onbetrouwbaar. Wij hebben deze bron daarom afgekeurd.
60. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 368.
61. De grondslagen voor de verschillende belastingen komen uit een boek dat over de Neder-Betuwe gaat: HEUFF, *De Neder-Betuwe en haar ridderschap*, 88-93. De dorpsboeken van Andelst bieden eveneens enig zicht op de vele belastingen die op de bevolking drukten, AD, inv. nrs. 1, 2 en 5.
62. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 382.
63. Registres civiques, FBA inv. nr. 7937; register van volkstelling over gemeente Valburg over het jaar 1840 in GAA, geen nummer, geen inventaris.
64. FBA, inv. nr. 5774.
65. *De bevolking, het vee en de opbrengst der gewassen*, 35.
66. BIELEMAN, *Boeren*, 148; SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 737.
67. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 732, 733; BIELEMAN, *Boeren*, 47, 146, 147; GRIGG, *Dynamics*, 37-43; BOSERUP, *Agricultural Growth*, passim.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK DRIE

1. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 607.
2. VAN ZANDEN, 'De mythe van de achterlijkheid', 163-167.
3. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 125, 126; ROESSINGH, 'Beroep en bedrijf', 211, 212; VAN DER WOUDE, *Noorderkwartier*, 272; FABER, *Drie eeuwen*, 442; BIELEMAN, *Boeren*, 117; DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 604.
4. DE VRIES, *Dutch Rural Economy*, 4-10, 119-164, 224-234.
5. ROESSINGH, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', 45.
6. VAN DEN BRINK, *De grote overgang*, 23-25.
7. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 19-25.
8. VAN ZANDEN, 'De landbouw op de zandgronden', 191-194.
9. VAN ZANDEN, *Een klein land*, 22.
10. BIELEMAN, 'Boeren en rekenmeesters', 209.
11. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 41-45, 213, 221.
12. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 23, 33; DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 587-590.
13. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 123, 124.
14. KNOTTER, 'Problemen van de *family economy*', 48, 53, 56, 57, 64.
15. Zie bijvoorbeeld SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 180; ROESSINGH, 'Beroep en bedrijf', 235. Zie ook bijlage acht.
16. Dit is 94 beroepsvermeldingen (zie tabel 3.1) gedeeld door 1% van het aantal huishoudens in 1650: 891 (zie tabel 2.12).
17. Normaliter hadden de inwoners van de Over-Betuwe in de 17e eeuw een patroniem als achternaam. Daarom is van degenen met een beroepsaanduiding als achternaam aangenomen dat ze het desbetreffende beroep daadwerkelijk uitoefenden. Het gaat overigens om een beperkt aantal gevallen. Soms bestaat er echter enige twijfel of het beroep inderdaad uitgeoefend werd. Claes Thonisse Smit en Bert Hendrikse Smit, woonachtig in respectievelijk Elst en Elden, waren hele boer, maar waren zij ook smid? De combinatie van hele boer met smid, lijkt ons ongebruikelijk en zijn we naderhand ook niet meer tegengekomen. Dit zelfde geldt voor de hele boer die Kuiper als achternaam had.
18. ROESSINGH, 'Beroep en bedrijf', 214, 215, 227, 228. Iemand met een basisberoep produceerde goederen en verleende diensten, die voor iedereen onontbeerlijk waren, agrarische ambachten waren van groot belang voor het boerenbedrijf, de dorpsambachten waren van een mindere primaire betekenis en de centraal verzorgende beroepen voorzagen in niet-dagelijkse behoeften; BIELEMAN, *Boeren*, 99, 100. De boerderij was de spil waar de dorps- en plattelandseconomie om draaide. De overige bedrijven leverden diensten. Dat wordt mooi geïllustreerd in PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 23.
19. OAOB, inv. nr. 3647: 1690, vermelding van een korvenmaker; Volgens het dorpsboek van Andelst uit die tijd betaalde Jenneke Janssen een naar verhouding groot bedrag in de zout- en zeepgelden, waarbij vermeld werd dat het voor de pacht van de 'zeepsij's' was. AD, inv. nr. 1.
20. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 333.
21. Over-Betuwe inclusief Herwen, Aerdt, Pannerden, Millingen, Zeeland en exclusief Huissen (bijlage acht).
22. AD, inv. nr. 1.
23. Neder-Betuwe: zie verder; Rijk van Nijmegen: ASKvN, inv. nr. 528.
24. De vergelijking wordt enigszins vertroebeld, omdat de afzonderlijke bronnen ten dele verschillende schoutambten betreffen. Registres Civiques: Bommel, Elst, Gendt, Hemmen, Heteren, Valburg (Herveld) inclusief Huissen; de patentregisters: idem exclusief Huissen, inclusief Pannerden, Herwen, Aerdt, Millingen en het gehucht Zeeland.
25. Roessingh noemt deze beroepen stedelijk, omdat deze beroepen in 1749 wel in de

- steden op de Veluwe voorkwamen, maar vrijwel niet op het platteland. ROESSINGH, 'Beroep en bedrijf', 188.
26. Voor de glazenmakers zie de andere tabellen. Eenmaal wordt er in een bron uit 1690 een barbier uit Valburg genoemd die tevens tabakker was. OAOB, inv. nr. 3647.
  27. JAGER, 'Transcriptie van de cedullen', 4-9.
  28. ROESSINGH, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', 54, 55.
  29. OAOB, inv. nr. 3647, volgens de gegevens betreffende in Valburg gelegen tiendblokken; Zie bijlage een voor het aantal huishoudens.
  30. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 207-212.
  31. Roessingh, *Inlandse tabak*, 218.
  32. Het grote verschil tussen het aantal tabakkers in het dorp Valburg en daarbuiten is merkwaardig en ongeloofwaardig. We zijn het vaker tegengekomen dat het aantal tabakkers sterk is onderschat. Zie verder in de tekst.
  33. Zie bijlage negen. Volgens de boedelbeschrijvingen waren in de meeste niet-boerenhuishoudens vee en een karn aanwezig. Veel niet-boeren hadden een hof, sommigen een boomgaard.
  34. ROESSINGH EN SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 357, 358.
  35. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 308-317.
  36. ROESSINGH, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', 18.
  37. Het is overigens zo dat de telling van 1807 'allerlei kleine bedrijven' onderscheidde, waartussen zich mogelijk een aantal wevers bevonden. Het aantal wevers in het Kwartier van Nijmegen was omstreeks 1807 daarom misschien hoger dan de genoemde 26. Zie bijlage acht.
  38. DE VRIES EN VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 342-345.
  39. MASTBOOM, *The role of Eastern Gelderland*, 91, 92; SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 201.
  40. Roessingh, 'Beroep en bedrijf', 222; Paping *Voor een handvol stuivers*, 90.
  41. GORISSEN, *Stede-atlas*, 12-14.
  42. PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 52, 85, 90-92.
  43. OAOB, inv. nrs. 480-486.
  44. El in Nijmegen: 0,678 meter. Zie VERHOEFF, *Oude Nederlandse maten*, 58, 103.
  45. ROESSINGH, 'Beroep en bedrijf', 223.
  46. OAOB, inv. nrs. 480-486.
  47. Ogenschojnlijk is het aantal huishoudens met spinnewielen tussen 1675 en 1800 verhoudingsgewijs nauwelijks veranderd. Maar hierbij moeten enkele kanttekeningen geplaatst worden. Ten eerste is, zoals al gezegd is, het aantal boedelbeschrijvingen uit de periode 1675-1750 beperkt. Daar komt nog eens bij dat het aantal boedelbeschrijvingen van niet-boerenhuishoudens relatief zeer klein is. Mogelijk waren het, net zoals aan het einde van de 18e eeuw, vooral de niet-boeren die eind 17e en begin 18e eeuw spinnewielen bezaten. Het aantal huishoudens met spinnewielen kan dus voor die periode ernstig onderschat zijn. Misschien was er derhalve wel sprake van afname van het aantal huishoudens met spinnewielen vanaf 1675. Ten tweede waren er in veel huishoudens spinnewielen aanwezig die mogelijk niet (meer) gebruikt werden. Ze waren er wel, waren ooit wel eens gebruikt, maar in de jaren voorafgaande aan de opmaking van de boedel niet meer. Een aantal keer is het vrij duidelijk dat de spinnewielen niet gebruikt werden, zoals bij de spinnewielen met de toevoeging 'slegte', 'oude', of 'quade'. In het vierde kwart van de 18e eeuw kwam dat wel eens voor, maar te weinig om er conclusies aan te verbinden. Bovendien blijkt uit de landbouwenquête van 1800 dat het spinnen thuis nog wijd verbreid was (zie verder), al waren er wel tekenen van achteruitgang. Ten derde kon ook het aantal spinnewielen per huishouden veranderen. Sommige huishoudens telden drie spinnewielen, een enkele zelfs vier, maar de meeste van de huishoudens waar spinnewielen aanwezig waren, telden er twee. Opvallend is echter dat in de periode 1750-1775 gemiddeld minder spinnewielen per huishouden aanwezig waren dan in de jaren ervoor en erna (respectievelijk 1,9; 1,4; 1,7). Het hoge aantal spinnewielen per huishouden van voor 1750 kan veroorzaakt zijn doordat we betreffende die periode over relatief weinig arbeiders-

- boedelinventarissen beschikken. Het hogere gemiddelde van na 1775 suggereert een toename van het aantal spinnewielen, hetgeen in tegenspraak lijkt met het eerste punt. Maar we zouden hierin ook een toenemende concentratie kunnen zien: minder huishoudens met meer spinnewielen.
48. Vergelijk ROESSINGH, 'Beroep en bedrijf', 223.
  49. Pond in Tiel: 462 gram; Wijk bij Duurstede: 469 of 499 gram; Arnhem: 469 gram. Zie VERHOEFF, *Oude Nederlandse maten*, passim.
  50. VAN DER POEL, 'Landbouwenquête van 1800', vraag en antwoord nummer 188 in de genoemde districten.
  51. Tussen de boedels uit de Over-Betuwe zit een laat 18e-eeuwse boedel (1788) van een winkel waar ze stoffen verkochten. Johan Kamermans, onderzoeker bij de Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis, heeft echter een aantal 18e eeuwse boedels gevonden van dorpswinkeliers uit de Krimpenerwaard, waaruit blijkt dat reeds aan het begin van de 18e eeuw op het platteland textiel in winkels werd verkocht. Zijn proefschrift verschijnt te zijner tijd.
  52. ROESSINGH, 'Beroep en bedrijf' 264, 265; *Economische geschiedenis van Nijmegen*, 13; *Statistieke beschrijving van Gelderland 1808*, deel I en III, betreffende Arnhem en Nijmegen: er wordt hier geen gewag gemaakt van een uitgebreide textielnijverheid; OFFERMANS, *Arbeid en levensstandaard*, 79, 80, 86-88; er was wel een weversgilde in de 17e eeuw in Nijmegen, maar de economische betekenis was niet groot.
  53. MASTBOOM, *The role of Eastern Gelderland*, 94.
  54. In de meest oostelijk gelegen dorpen van de Over-Betuwe was in 1829 70 tot meer dan 95% van de bevolking Katholiek. DE KOK, *Breuklijn tussen Rome en Reformatie*. Zie ook *Statistieke beschrijving 1808*, deel III, 142, 143. Smit, *De oude Kleefse enklaves*, 10-12.
  55. SMIT en ZWEERS, 'De economische teruggang', 245-251.
  56. SMIT, *De oude Kleefse enklaves*, 15; ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 222, 223.
  57. Zie bijvoorbeeld Hovv, *Het voorstel van 1751*, 97.
  58. ORAOB, inv. nrs. 480-486; voor de pachtboeken zie hoofdstuk over pacht.
  59. *Statistieke beschrijvingen 1808*, deel III, 137.
  60. Voor de slagers, zie bijlage acht. Uit de 19e eeuwse boedelbeschrijvingen blijkt dat een aantal ambachtslieden over tabaksspijen en -deksels beschikte, tabaksland in eigendom hadden of veel tabak op voorraad hadden. In hoeverre zij zich daadwerkelijk met de tabaksteelt bezighielden, is natuurlijk de vraag, maar een aantal zal dat zeker hebben gedaan. Zie bijlage negen.
  61. SLEEBE, *Agrarische structuur*, 51.
  62. De beroepsgegevens zijn in het ene gebied per hoofd van het huishouden en in het andere per mannelijke inwoner van 21 jaar en ouder. Niet overal is de registratie van de beroepen even goed gedaan. Zie Bijlage Acht.
  63. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 587-608.
  64. OAOB, inv. nr. 1123.
  65. BOGAARD, 'Verslag', 164.
  66. *Statistieke beschrijving 1808*, deel III, 137.
  67. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 357, 358.
  68. JANSSEN, *baksteenfabricage*, 30-39. Zie ook VAN ZANDEN, 'Middelen van bestaan', 79-82. *Uitkomsten van het onderzoek*, Bemmels, 3. *Uitkomsten der Beroepstelling 1899*.
  69. JANSSEN, *Baksteenfabricage*, 69-75, 328-335.
  70. JANSSEN, *Baksteenfabricage*, 328-332.
  71. *Uitkomsten van het onderzoek*, 22.
  72. *Uitkomsten van het onderzoek*, 3.
  73. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 69.
  74. Zo deelde men de beroepsbevolking bij de beroepstelling van 1889 in naar de aard van het beroep en in 1899 naar de aard van het bedrijf. Dat laatste betekende dat een klerk bij een metaalfabriek onder de nijverheid viel en niet onder de dienstensector, waar hij in 1889 ondergebracht zou zijn geweest. Daardoor is het soms moeilijk de beroepstellingen met elkaar te vergelijken. Voor de Nijverheidssector in de Over-Betuwe

geldt dit probleem vóór 1850 nauwelijks, omdat het gebied geen grote bedrijven telde. Pas als de steenfabricage opkomt, moet hiermee rekening gehouden worden. Voor de werkboden in de landbouw geldt het probleem wel. Ze zijn 'dienstverleners' in de strikte betekenis van het woord, maar ze zullen, omdat ze op de boerderij werkten, voor een belangrijk deel werkzaamheden in de landbouw verricht hebben.

75. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 342-351.
76. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 364.
77. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 358, 359.
78. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 370-377.
79. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 379-381.
80. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 372, 548, 549.
81. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 383-385.
82. VAN ZANDEN noemt voor 1807 een percentage van 60%. VAN ZANDEN, 'Middelen van bestaan', 76.
83. Het rivierengebied deed daarin niet onder voor de Veluwe. Ruim 60% van de huishoudens bezat aan het begin van de 19e eeuw minstens een rund. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 317.
84. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 587.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VIER

1. Echter systematisch internationaal onderzoek naar verschuivingen in de eigendomsverhoudingen is nog te weinig gebeurd, aldus Vanhaute. VANHAUTE, 'Eigendomsverhoudingen', 185.
2. BRENNER, 'Agrarian Class Structure', passim, 62; BRENNER, 'The Agrarian Roots', passim, 308, 323.
3. HILTON, 'Introduction', 4; LE ROY LADURIE, 'A reply', 103. Zie ook het boek van LE ROY LADURIE, *Boeren van de Languedoc*.
4. ALLEN, *Enclosure and the yeoman*, 310; HOFFMAN, *Growth in a traditional society*, 191; OVERTON, *Agricultural revolution*, 133-147, 205-207.
5. VAN BAVEL, *Scale Enlargement of Farms*, passim.
6. VAN ZANDEN, 'De opkomst', 106, 107, 126, 127.
7. HOPPENBROUWERS, *Een middeleeuwse samenleving*, 68.
8. Voor Van der Wielen, zie DE VRIES, 'Absenteeisme', 114, 115; BLAUW, *Van Friese grond*, 45-54.
9. BRENNER, 'The Agrarian Roots', 287, 288.
10. VANHAUTE, 'Eigendomsverhoudingen', 199, 200.
11. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 230-233.
12. VERRIPS-ROUKES, *Over heren en boeren*, 24, 27, 122, citaat op 24.
13. MINDERHOUD, *De Nederlandsche Landbouw*, 21-23.
14. VAN DER WOUDE, 'Large estates and small holdings', 193, 194.
15. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking*, 567-574, VAN BAVEL, *Goederenverwerving*, 372-385.
16. VAN DER POEL, 'Salland in opspraak', 131-132; DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 200, 201.
17. ROESSINGH, 'Garfpacht, zaadpacht', passim.
18. Zie *Uitkomsten der telling*.
19. BAARS, 'Geschiedenis van het grondbezit', 135, 136, 140.
20. Uit het proefschrift van Blauw blijkt hoe moeilijk de oplossing van een dergelijk vraagstuk is. Hoewel zij in haar boek de relatie tussen de 19e-eeuwse Friese eigendoms- en gebruiksverhoudingen enerzijds en agrarische ontwikkelingen in die provincie anderzijds wil onderzoeken, komt zij niet tot een bevredigend antwoord. BLAUW, *Van Friese grond*, 16, 294-296.
21. *Uitkomsten der telling*, 40, Het betreft de gemeenten Gendt, Bemmelen, Elst, Heteren,

Valburg en Hemmen.

22. VAN BAVEL, *Goederenverwerving*, 354, 396-406, 409, 410.
23. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 138.
24. D' ABLAING VAN GIESSENBURG, *De ridderschap*, 72, 73.
25. HOPPENBROUWERS, 'Grondgebruik en agrarische bedrijfsstructuur', 77.
26. De gegevens zijn per dorp ingevoerd. Het koppelen van bestanden levert niet zoveel op, omdat men niet consequent was met de benaming van de eigenaren. Bovendien is het in een groot bestand veel moeilijker de personen van elkaar te onderscheiden, dan in een klein bestand. Zie eerder.
27. Dat wil zeggen: wat we in het voorafgaande onder Over-Betuwe hebben verstaan.
28. VAN BAVEL, *Scale Enlargement of Farms*, 2-4.
29. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 631; FABER, *Drie eeuwen Friesland*, 215-220; BIELEMAN, *Boeren*, 258, 259; VERSTEGEN, *Gegoede ingezetenen*, 160, 161; HOPPENBROUWERS, 'Grondgebruik en agrarische bedrijfsstructuur', 76, 77.
30. Bogaard maakt in 1852 onderscheid tussen grote boeren die 'wegens hunne uitgestrektheid hunner boerderijen, zelf geen handarbeid verrigten, doch zich bepalen tot het wakend toezighouden (...) en grote boeren die 'zelf mede de hand aan het werk slaan. BOGAARD, 'Verslag', 164-166
31. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 367.
32. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 173.
33. VAN ZANDEN, 'De opkomst', 118.
34. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 367.
35. Die bouwingen waarover we na de verkoop nog gegevens hebben, blijken ook daarna pachtbedrijven te zijn. De oude pachter of een van zijn nazaten pachtte het bedrijf nog steeds. Vrijwel niemand van de kopers die we toevallig bij naam kennen, was een boer.
36. VAN ZANDEN, 'De opkomst', 108, 126-128; Voor Twente zie ook TROMPETTER, 'Burgers en Boeren', 13; BAARS, 'De geschiedenis van het grondbezit', 135-144.
37. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 280.
38. ASKVN, inv. nrs. 495, 496, 497; *Uitkomsten der telling*, 40, Over-Betuwe zonder Huissen.
39. AD, inv. nrs. 1, 3, 4, 5; KGA, OAT's geen inv. nrs..
40. In de omgeving van Maastricht hechtte men echter weinig waarde aan het pachtcontract. JANSEN, 'Landbouw rond Maastricht', 30.
41. *Gereformeerde Landt-rechten*, titel 30, artikel 1, blz. 147.
42. ORAOB, inv. nr. 219¹. Ook het Nicolai broederschap te Arnhem liet voor relatief kleine stukken grond schriftelijke contracten opstellen. ASNBA, inv. nr. 799.
43. Met een contract wordt hier bedoeld een aantal folio's waarvan de laatste vaak door beide partijen ondertekend is en waarop de pachtvoorwaarden staan geformuleerd betreffende één bouwning. We zijn echter ook folio's met algemene pachtvoorwaarden tegengekomen, die alle eigendommen (bouwingen, woningen, molens, losse percelen) in de Over-Betuwe van één verpachter betroffen. In dit geval zullen de pachters waarschijnlijk alleen de algemene voorwaarden ondertekend hebben of een stuk papier, waarin zij verklaarden kennis te hebben genomen van en akkoord te gaan met deze voorwaarden. Aan de pachter van de bouwning de Hof Vredesteijn te Driel waren, zo gaf de pachter in een proces zelf toe, de 'Generaale Conditien, en bijzonderlijk de voornaamste bedingen vandien, waarop 't Huijs Bergh altijd gewoon is haare goederen (...) te verpachten', duidelijk voorgehouden. De pachter had bovendien toegezegd akkoord te gaan met de algemene pachtvoorwaarden en beloofde deze te ondertekenen. ORAOB, inv. nr. 198¹⁸.
44. Het Nicolai Broederschap te Arnhem liet waarschijnlijk wel iedere keer een nieuw contract opstellen, ook als de pacht gewoon werd gecontinueerd en de oude pachter nog een termijn bleef. ASNBA, inv. nr. 799.
45. In totaal twaalf stuks betreffende verschillende grote bouwingen, vindplaatsen: AB-WA tot 1817, vindplaats vak D, plank 1, nr 10, fol. 139, 140; ORAOB, inv. nr. 203², 202¹ en 186⁶; AB, inv. nr. 5606 en 5624 (twee stuks); AGRK, inv. nr. 913; ASNBA, inv.

- nr. 799 (drie stuks) en een gepubliceerd contract in JONCKERS NIEBOER, 'Een betuwsch pachtcontract', 102-106. Onder ASNBA, inv. nr. 799 hebben we 70 à 80 pachtcontracten aangetroffen, waaruit we een viertal, ons inziens representatieve contracten, waaronder het genoemde drietal, hebben geselecteerd voor de beschrijving in deze paragraaf. Ook hebben we een document onder ORAOB 198¹⁸ aangetroffen, dat de algemene pachtvoorwaarden van alle eigendommen van het 'Hooggraaflijk Huijs Bergh' in de Over-Betuwe betreft. Het oud rechtelijk archief van de Over-Betuwe bevat meer materiaal waaruit direct of indirect pachtvoorwaarden te destilleren zijn. Daarnaast hebben we drie opsommingen met algemene pachtvoorwaarden betreffende dezelfde losse percelen uit verschillende jaren bekeken, vindplaats: OAOB inv. nr. 3648 en verpachtcondities van diverse losse percelen uit 1708, vindplaats: ADK, inv. nr. 2106. De rekeningen en notulen vermelden soms eveneens het een en ander over pachtvoorwaarden. Er zal in het navolgende beperkt naar deze inventarisnummers worden verwezen.
46. Daarbij moet wel vermeld worden dat de meeste contracten uit de dezelfde periode stammen, te weten het eerste en tweede kwart van de 18e eeuw. Of er een ontwikkeling heeft plaatsgevonden, kunnen we niet vaststellen. De kans is echter zeer groot dat aan het pachtcontract inhoudelijk weinig of niets is veranderd gedurende de onderzoeksperiode, zoals in de Kasselrij Veurne niets veranderde aan het pachtcontract tussen 16e en de 20e eeuw. Wat natuurlijk wel vaak werd aangepast, waren de pacht prijs en mogelijk ook de verdeling van de lasten. Deze voorwaarden waren het resultaat van de onderhandelingen tussen de partijen en werden bepaald door de marktsituatie en waren minder gebaseerd op oude gewoonten. VANDEWALLE, *Kasselrij*, 152, 153. Ook Roebroeck constateerde voor het Land van Montfort, dat er aldaar in de 18e en eerste decennia van de 19e eeuw niets wezenlijks aan de pachtvoorwaarden is veranderd. ROEBROECK, *Land van Montfort*, 357.
  47. In enkele contracten wordt rechtstreeks verwezen naar de oude gebruiken en het landrecht, om bepaalde bepalingen te billijken.
  48. Zie onder titel 30, blz. 147-152.
  49. VANDEWALLE, *Kasselrij*, 152.
  50. Men kan zich afvragen hoeveel pachtcontracten men gezien moet hebben voordat men een goed beeld heeft.
  51. ASKvN, inv. nrs. 495, 496, 497.
  52. ROESSINGH, 'Garfpacht, zaadpacht', 86, 88.
  53. idem, 86, 87.
  54. idem, 86, 87, 89, 90.
  55. idem, 83.
  56. ABWA, rekeningen, inv. nrs. 129-228.
  57. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 253-260.
  58. ORAOB, inv. nrs. 480-486.
  59. AOBG, bron: leggerboek 1671-1682, folio 11. Vindplaats: vak D, plank 1, nr. 2. Zo is het vermeld in de oude en t.z.t. te vervangen inventaris van het archief tot 1817.
  60. ABWA, rekeningen, inv. nrs. 129 - 228. De geldpacht voor het bouwland van de bouwingen van het St. Peter gasthuis werd aan het begin van de 19e eeuw tijdelijk in halfpacht omgezet. Waarschijnlijk vanwege de betalingsproblemen van de boeren als gevolg van de sterk fluctuerende en onzekere prijzen en de overstroming in 1809. ASPG, inv. nr. 2, folio 147.
  61. Zie bijvoorbeeld de resolutieboeken van het St. Peter gasthuis. ASPG, inv. nrs. 1, 2, 3.
  62. AGRK, inv. nr. 913.
  63. ADK, inv. nr. 2106.
  64. OAOB, inv. nr. 3648.
  65. AB, inv. nr. 5606.
  66. AB, inv. nr. 5624.
  67. ABWA, inv. nr. 7.
  68. ACGH, inv. nr. 490, folio 90.

69. OAOB, inv. nr. 3587.
70. AOBG, inv. nr. 1070.
71. OAOB, inv. nr. 3587.
72. ACGH, resolutieboek, inv. nr. 490.
73. *Gereformeerde landt-rechten*, art 6, blz 148.
74. ACGH, resolutieboek, inv. nr. 490.
75. ASNBA, rekeningen, vanaf inv. nr. 192, jaar 1746.
76. AGRK, rekeningen, inv. nrs. 2796-2936.
77. AOBG 1817-1967, inv. nr. 1070.
78. ABWA, inv. nr. 7.
79. ABWA, inv. nr. 6.
80. ORAOB, inv. nr. 198¹⁸.
81. JANSEN, 'Landbouw rond Maastricht', 28. Of een veelvoud van drie jaar, zoals in de Kasselrij Veurne. VANDEWALLE, *Kasselrij Veurne*, 146, 147.
82. JANSEN, *Landbouwpacht in Brabant*, 7, 17, 18, 19. Er wordt ook door anderen een verband gelegd tussen de bewerking van het land, met name de bemesting, en de pachttermijn. JANSEN, 'Landbouw rond Maastricht', 28, 29 en ROEBROECK, *Land van Montfort*, 363. Bij deze laatste ging het overigens om een pachttermijn van acht jaar.
83. VAN BAVEL, *Goederenverwerving*, 352, 353.
84. Maar ook andere verpachters deden dat. Zoals de Gedeputeerden van Veluwe voor hun Betuwse bouwingen in de 17e eeuw. AKVD, inv. nr. 335, fol 45 en 81.
85. GAN, inv. nrs., 1086, 1089, 1733 - 1754, 1808, 1882, 1924.
86. In hoeverre lange pachtcontracten 'opengebroken' werden om een betere pachtprijs te bereiken, is niet duidelijk. Wel was het soms mogelijk dat, als de pacht naar de mening van beide partijen te hoog was geweest, pachters achteraf restitutie van de pacht ontvingen. Zie verder. Waarschijnlijk was het niet gebruikelijk, hoewel de mogelijkheid bij een zes- of meerjarigcontract meestal uitdrukkelijk werd opengelaten, om de pacht halverwege op te zeggen om bijvoorbeeld opnieuw over de voorwaarden te gaan onderhandelen.
87. TIJMS, 'Prijzen van granen', 141.
88. ABWA, inv. nrs. 6, 7, 8, 129-228 (rekeningen).
89. ACGH, inv. nr. 490, folio 26, 64, 66, 67.
90. AKVD, inv. nr. 335, folio 93.
91. Zie ook BLÉCOURT, *Oud-vaderlands burgerlijk recht*, 174-196.
92. AB, inv. nr. 5606.
93. Het werd de pachter door het Landrecht zelfs verboden het goed voortijds te verlaten en 'dede hy des contraire, soude hy moeten verantwoorden allen schade, die den Verhuyrder of Verpachter daer quae me te lyden'. *Gereformeerde Landt-Rechten*, titel 30, artikel 3.
94. AKVD, inv. nr. 336.
95. AKVD, inv. nr. 335, folio 91, 94, 102, 103, 105, 113.
96. AKVD, inv. nr. 339.
97. AKVD, inv. nr. 339, folio 18 ev.
98. ORAOB, inv. nr. 198¹⁸.
99. THOEN, *Landbouweconomie en Bevolking*, 575-588, 659-669. ROEBROECK, *Land van Montfort*, 360, 361.
100. Zomervagen was het braken van veelal kleigronden, waarbij de grond in de zomer van het braakjaar meerdere malen werd geploegd en geëgd, ter bestrijding van het onkruid en ter verbetering van de bodemstructuur. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 460.
101. Zie bijvoorbeeld een bewaard gebleven pachtcontract van het Catharina gasthuis en de notulenboeken. AGRK, inv. nr. 913 en ACGH, inv. nrs. 490, 491. Het is natuurlijk mogelijk dat de pacht op een andere datum inging dan die waarop het bouwland daadwerkelijk werd overgedragen. Dat gebeurde in Vlaanderen ook. Zie THOEN, *Landbouweconomie en Bevolking*, 660.

102. ASNBA, inv. nr. 799.
103. JANSEN, *Landbouwpacht in Brabant*, 36, 37, 50.
104. THOEN, *Landbouweconomie en bevolking*, 576, 577. Het kan ook een maatregel geweest zijn die de mobiliteit vergrootte. Beginnende boeren hoefden zo over minder begin-kapitaal te beschikken. Volgens Thoen waren de bepalingen in tijden van economi-sche neergang restrictiever, dan in voorspoedige perioden.
105. Van alle bewaard gebleven procesdossiers van het Oudrechtelijk archief van de Over-Betuwe zijn korte beschrijvingen gemaakt, waardoor snel een overzicht kan worden verkregen.
106. AB, inv. nr. 5606.
107. 'Die dese bouwinge pacht, sal het weylantdt aenveerden Petri ad Cathedram anno LXXVII naestcommende ende tsaylandt mitte huysinge op Meyavondt dairaeen vol-gende; ende want alsdan tsaylandt meest besayt sall ziin, sal den pachter dien aen-gaende mitten ytzigen pachter schuldich ziin te overcomen oft hem laten volgen ziin ploechrecht soe men boven ende beneden nae den lantrechte gewoonlick is te doene, twelck thalff gewas vant gesayde landt.' Martens van Sevenhoven, 'Geldersche pachtcontracten', 487-490.
108. ASNBA, inv. nr. 799.
109. OAOB, inv. nr. 3762.
110. OAOB, inv. nr. 3734. Om tot dit bedrag te komen, ging hij uit van de helft van de be-zaaide bouwlanden, 22,5 morgen, die hij verminderde met de 1,5 morgen bouwland, die nog wel wat hadden opgebracht en vermenigvuldigde vervolgens de overgeble-ven 21 morgen met de door hem geschatte normale gemiddelde opbrengst per mor-gen, namelijk 30 gulden. Een ander voorbeeld: Weduwe Verhuel bleek nadat ze van de bouwning was afgegaan nog pachtschuld te hebben. De verpachters, de huismees-ters van het weeshuis te Arnhem, verkochten daarom op 13 juni 1682 het winter-graen 'soo voor de helfte de oude pachtersch (...) noch toequam (...) om daer uijt te voldoen hare beloofde pacht' ABWA, inv. nrs. 129-228.
111. De bepalingen rond het begrip bouwrecht, die in een viertal contracten voorkomen, suggereren dat de overdracht van de bezaaide bouwlanden ook anders kon gaan. 'Pachter sal int afvarende jaar geen mist of *bouwregt* pretenderen' (1750), of: 'de pach-teren sullen zijn gehouden voor en bij expiratie van de pagtjaren (...) het een en het ander te moeten ontruimen en verlaten, sonder daeraan eenig verder mist of *bouwregt* te konnen (...) praetenderen' (1750), en: Pagteren sullen ook geen mist of stroo van die goederen mogen afvoeren (...) nogte sullen bij expiratie der pagtjaaren enige melioratie of *bouwregt* hebben te praetenderen' (1750), en: omdat 'den Heere ver-pachter die Bouwlanden in halfbouw heeft aen bestayt gehad en mitsdien denselve Halfbouwer (= de oude pachter PB) dit lopende jaer daeraen nog *bouwrecht* heeft, den pagteren (= de nieuwe pachters PB) (...) uijt dien hoofde deselve bouwlanden niet eerder sullen connen aenvaerden als nae dat het coorn in dit jaer van de gront sal weesen' (1755). AGRN, inv. nr. 913; OAOB, inv. nrs. 202¹, 198¹⁸ en 203². Wat is bouwrecht en vanaf wanneer precies had de oude pachter dat recht niet meer? Het betekende waarschijnlijk wat anders dan het begrip bouwmanrecht, dat ook hier en daar uit de contracten opduikt en wel in het volgende verband: 'Den pachter sal het bouwland naar Bouwmanrecht moeten hanteren'. OAOB, inv. nr. 186⁶. Het bouw-mansrecht heeft waarschijnlijk betrekking op de wijze waarop het bedrijf werd ge-rund. Terwijl bouwrecht vermoedelijk letterlijk 'recht om gewassen te verbouwen' (en te oogsten) betekende. De laatste hier geciteerde bepaling betreffende het bouwrecht is het duidelijkst in wat dat inhield. Omdat de oude pachter het lopende jaar nog bouwrecht had, had hij tevens recht op de gehele oogst. In hoeverre het hier om een uitzondering gaat en of het maken had met het feit dat de bouwlanden in halfbouw werden gepacht, is niet duidelijk. Het begrip is in ieder geval te vergelij-ken met het begrip ploegrecht, dat in het eerder genoemde Overbetuwse pachtcon-tract van 1577 gebruikt werd. Ook Jan Brandenburgh, die in 1691 van zijn bouwning was afgezet, mocht toch nog een deel van de daaropvolgende oogst gebruiken voor

de aflossing van zijn pachtschulden, nadat zijn bouwrecht alsnog was erkend door de verpachter. ACGH, inv. nr. 490, folio 84. Uit de andere hier aangehaalde contractbepalingen blijkt, dat de desbetreffende pachters, indien ze de bouwning zouden verlaten, geen recht op (een deel van) de oogst zouden hebben, omdat ze in het overgangsjaar *geen* bouwrecht hadden. De gehele oogst was dus voor de nieuwe pachter. Om de begrippen volledig helder te krijgen en om hierover meer zekerheid te krijgen is een uitgebreid juridisch-technisch onderzoek nodig.

112. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 263.
113. OAOB, inv. nrs. 3587, 3735, 3737.
114. OAOB, inv. nr. 3587.
115. Berent van Cruchten bleek in 1690 een schuld te hebben van 1.143 gulden, 'waer-voor geen borge is gestelt'. AKVD, inv. nr. 341.
116. Voorbeelden waarbij dat wel gebeurde zijn te vinden onder ACGH, inv. nr. 490, folio 23, 30 en ABWA, inv. nr. 9, 20-12 1823.
117. ASNBA, inv. nr. 1, folio 149.
118. Zie ORAOB, inv. nr. 202¹: twee pachters die samen een bouwning pachtten, stonden borg voor elkaar. Overigens hebben we van hen de preciese relatie niet vastgesteld. Zie AB, inv. nr. 5606: voor Jan Velen, als pachter van een grote bouwning, traden rond 1730 zijn twee zonen op als borgen, die beiden eveneens een grote bouwning pachtten. Zie AKVD inv. nr. 335: Adriaen Noorman stelde zijn vader Bernt Noorman, predikant te Heteren, als borg toen hij in 1650 een grote bouwning pachtte. Zie ACGH, inv. nr. 490: Geurt de Bruijn, stond in 1668 borg voor zijn zoon Derk de Bruijn. Zie ASPG, inv. nr. 1: Hendrick van Kerkhoff, pachter van een bouwning, stelde in 1740 zijn neef Anthony Costerman als opvolger voor. Dat mocht, maar alleen indien Hendrik en zijn zoon Jan borg wilden zijn. Meestal zijn de gegevens, die duiden op een familierelatie, indirect. Zie ASNBA, inv. nr. 799: Aert Rutgers, pachter van 20 morgen land had in 1755 onder meer Frans Rutgers als borg. Gezien de achternaam, gaan we ervan uit dat ze een familieband hadden. Zo ook bij Jan Jansen Woertman en Cornelis Meeuwssen die vanaf 1714 borg stonden voor Leendert Meeuwssen en zijn vrouw Elsken Jansen Woertman, AOBG, vak D plank 1, nr 4. Zie ABWA, inv. nr. 6: Geurt Geurtsen en Arent Geurtsen stonden in 1803 borg voor Jan Geurtsen. Zie AOBG, vak D, plank 1, nr 2,4,5 en archief na 1817: het blijkt dat de elkaar opvolgende pachters van de grote bouwning te Merm heel vaak familieleden als borg hadden. Zie ASNBA, inv. nrs. 1,2,3, 193-589, 799: soms bleef de (familie)relatie tussen borgen en pachters generaties lang bestaan. Evert Welmers, vanaf 1707 pachter van een halve bouwning te Driel van het Nicolai Broederschap, had als borg Derk van Lunteren. De zoon van Evert Welmers, Albert Welmers, die zijn vader opvolgde, had als borg de zoon van Derk van Lunteren, genaamd Evert van Lunteren. Evert Welmers die tot 1731 ook nog een bouwning te Elden bezat of pachtte, werd in dat jaar op die bouwning onder meer opgevolgd door weduwe van Lunteren. Evert van Lunteren volgde Albert Welmers op als pachter. De weduwe van Evert van Lunteren stond korte tijd borg voor Herman Burgers, die gehuwd was met de dochter van Evert Welmers. Hij pachtte het bedrijf tot 1770. Ook Coenraat Burgers stond borg voor Hermen. Hieruit blijkt hoe nauw zo'n netwerk kon zijn. Zie AKVD, inv. nr. 335 en 340: Henrick Bouwman, pachter van een grote bouwning, stond vanaf 1657 borg voor Jan Roest. Henrick zelf werd in 1669 opgevolgd door Gerrit Roest, die met de weduwe huwde. Zie ABWA, inv. nrs. 6,7, 8, 129-228: de relatie tussen borg en pachter is in het volgende voorbeeld ook illustratief. Hermen Burgers (een andere dan bovengenoemde) werd in 1790 pachter van een grote bouwning te Eimeren. Hij was Willem Sanders opgevolgd. Rond die tijd was hij volgens het verpondingsregister ook eigenaar van een grote bouwning te Driel. Een familierelatie met Willem Sanders is niet vast te stellen, maar is wel aannemelijk, omdat Hermen regelmatig getuigde bij geboorte in de familie Sanders (bron: dtb). Hermen Burgers werd acht jaar later opgevolgd door Peter Sanders, voor wie Hermen borg werd. Hermen werd echter drie jaar later opnieuw als pachter van de bouwning genoemd. Maar uit de notulenboeken blijkt eveneens dat Peter Sanders nog steeds op de bouwning rondliep

- en zelfs soms als pachter werd aangemerkt. Hoe de verhoudingen exact lagen, is niet duidelijk. Misschien dat Peter wanprestaties leverde en dat Hermen als verantwoordelijke borg de bouwing overnam en dat Peter Sanders onder leiding van Hermen het bedrijf bestierde. Meer voorbeelden zijn mogelijk.
119. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 108.
  120. AD, inv. nr. 3. De pacht prijs weten we niet, die is geschat op 450 tot 600 gulden. Vergelijk bijvoorbeeld de bouwing van het Oud Burgeren Gasthuis, die in 1724 ongeveer 50 morgen groot was en 475 gulden opbracht. AOBG, vak D, plank 1, nr 5, folio 72-75.
  121. AD, inv. nr. 5. Pacht prijs is onbekend, maar mogelijk te vergelijken met de pacht prijs van een bouwing te Laar van de Gelderse rekenkamer, groot ongeveer 44 morgen, waarvoor omstreeks 1770 ruim 500 gulden betaald werd. AGRK, inv. nr. 2796-2936. De pacht prijs van een bouwing te Merm, groot ongeveer 50 morgen, eigendom van het Oud Burgeren Gasthuis te Nijmegen, was omstreeks 1770 500 gulden. Zie bijlage zeven. De prijzen van het vee komen uit enkele boedelinventarissen. Deze prijzen zijn overigens iets te laag. ARAOB, inv. nr. 484.
  122. ROESSINGH, 'De Gelderse verpondingskohieren', 67. In Holland gebeurde dit ook, zie DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 135, 136. Zie ook SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 370.
  123. Soms werd er wel onderscheid genaakt tussen bouw- en grasland, zoals in Randwijk. AD, inv. nr. 4725. Er werd ook een onderscheid gemaakt tussen de binnendijkse en 'ronde' morgen, waarmee het binnen- én buitendijkse werd bedoeld. De meeste lasten drukten op de binnendijkse morgens, sommige op de ronde. Een boer had nooit alleen maar buitendijkse grond, maar was wel in het voordeel als hij over relatief veel buitendijkse grasland beschikte. Daar stond tegenover dat de pacht prijs van het buitendijkse veel hoger was. En waarschijnlijk was dat een van de redenen – naast het feit dat de kwaliteit van het buitendijkse grasland goed was – dat de pacht prijs hoog was.
  124. AD, inv. nr. 4725.
  125. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 107, 115-124.
  126. De gewestelijke lasten werden volgens een bepaalde sleutel over de kwartieren verdeeld. Het Kwartier van Nijmegen bracht doorgaans zo'n 45% op, in 1796 was dat ongeveer 660.000 gulden. De verdeling van de lasten over de ambten geschiedde ook volgens een bepaalde verdeelsleutel. In de Quotisatie van 3 miljoen van 1808, waarin het Kwartier van Nijmegen 91.000 moest bijdragen, moest de Over-Betuwe 15.500 betalen, dat is 17%. Dat dit percentage correct is, wordt bevestigd door Mentink. Over de periode 1773 tot 1785 moest de Over-Betuwe gemiddeld met 17% bijdragen. In 1785 werd het kwartier voor ongeveer 670.000 gulden aangeslagen. De Over-Betuwe werd dus voor 114.000 gulden aangeslagen. De Over-Betuwe betaalde in 1796 ook voor 17% – dit is 112.200 gulden – aan de gewestelijke lasten mee. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 211, 212; HOFMAN, 'Eenvoudig, onkostbaar en gerieflijk', 58-77. OAOB, inv. nr. 997.
  127. Althans, dat waren ongeveer de bedragen in 1798 en 1801.
  128. Het algemene beeld is, dat de belastingdruk per hoofd in de Republiek na 1650/70 groter werd. De reële belastingdruk werd eveneens groter, want de prijzen daalden. Na 1715/20 werd de belastingdruk per hoofd, met name in de landprovincies, zoals Gelderland, Overijssel, Drenthe en de Generaliteitslanden weer lager. De belastingen werden vanaf dat moment nauwelijks nog verhoogd. De bevolking nam toe. De reële belastingdruk nam na 1740 ook af, omdat de prijzen weer stegen. Deze ontwikkeling (van drukvermindering per hoofd) ging mogelijk tot in de 19e eeuw door. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 372, 373; BIELEMAN, *Boeren*, 176, 177; DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 139, 140; VAN DEN BRINK, *De grote overgang*, 255.
  129. AD, inv. nr. 4725.
  130. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 100-105.
  131. Zie bijvoorbeeld OAOB, inv. nr. 2107D en MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 108-110.
  132. Vaak werd er bij de verschillende belastingen een onderscheid gemaakt tussen ordinaire en extra-ordinaire heffingen, waarbij de laatsten soms uitsluitend voor reke-

ning van de verpachter kwamen. Wat betreft de verpondingen, ongeveer in de helft van de door ons gebruikte pachtcontracten was bepaald dat de verpachter deze lasten betaalde. In een derde van de gevallen was bepaald dat de ambtslasten voor rekening van de verpachter kwamen. In slechts twee contracten was overeengekomen dat de dijk- en de dorpslasten ten laste van de verpachter zouden worden gebracht. Gezien het geringe aantal contracten (achttien stuks), kunnen dit niet meer dan indicaties zijn.

133. OAOB, inv. nr. 3587, 4 december 1683.
134. ACGH, inv. nr. 490, folio 55 en 108; inv. nr. 491, folio 317.
135. ACGH, inv. nr. 494, folio 76, 77.
136. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 366.
137. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 367.
138. VAN BAVEL, *Goederenverwerving*, 346-350.
139. Vergelijk SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 372, 373.
140. SICKENGA, *Geschiedenis der Belastingen*, 354.
141. HOFMAN, 'Eenvoudig, onkostbaar en gerieflijk', 76.
142. HOFMAN, 'Eenvoudig, onkostbaar en gerieflijk', 60.
143. WOLF, 'Gogels fiscale hervorming' 87.
144. VAN DEN BRINK, *De grote overgang*, 255.
145. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 108.
146. AOBG tot 1817, vak D, plank 1, nr 5.
147. ABWA, inv. nrs. 129-228.
148. AOBG, vak D, plank 1, nr 2, folio 11.
149. OAOB, inv. nr. 3587.
150. ABWA, inv. nrs. 129-228.
151. ACGH, inv. nr. 494, folio 76, 77.
152. AKVD, inv. nr. 341.
153. ORAOB, inv. nr. 198¹.
154. ORAOB, inv. nr. 193¹⁸; AB, inv. nr. 5606.
155. POELHEKKE, '1609-1672', 194; AKVD, inv. nr. 335.
156. Zie bijvoorbeeld de notulenboeken van het Kwartier van Veluwe en die van het ambt van Over-Betuwe.
157. AB, inv. nr. 5624.
158. ASNBA, inv. nr. 3, folio 241, rekeningen inv. nrs. 193-589.
159. Zie MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, noot 215, blz. 207.
160. Zoals de doorbraak van 1653 bij Holthuizen (AKVD, inv. nr. 338) en 1711 bij Elden (OAOB inv. nr. 3587).
161. Zie het verpondingsregister van dit dorp.
162. OAOB, inv. nr. 3587.
163. ABWA, inv. nr. 5.
164. ABWA, inv. nr. 8.
165. Elders in de Republiek klaagde men ook over het slechte weer in die tijd. BIELEMAN, *Boeren*, 463.
166. AKVD, inv. nrs. 335, 337, 340.
167. ACGH, inv. nr. 490, folio 118, 171; ASPG, inv. nr. 2, folio 24; AKVD, inv. nr. 335, folio 94.
168. AKVD, inv. nr. 341; ABWA, inv. nr. 7. Er zijn meer voorbeelden te geven.
169. ORAOB, inv. nr. 210⁷.
170. ASPG, inv. nr. 2, folio 23.
171. ORAOB, inv. nr. 219¹.
172. Tabak was geen item in de notulenboeken, net zo min als de aardappel. Voor de verspreiding van tabak, zie ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 194-207. De 'early adopters' kwamen meestal wel uit de betere kringen.
173. ABWA, inv. nr. 5; ACGH, inv. nr. 490, folio 95.
174. Veel pachters moesten ook nog wat toepacht betalen, in de vorm van een paar hoen-

- ders, wat boter enzovoort. Hiermee is geen rekening gehouden.
175. Ook werden de prijzen bepaald door de kwaliteit van de woning en andere gebouwen.
  176. Vergelijk BAARS, *De Beijerlanden*, 114-117; KNIBBE, 'Pachtprijzen in Friesland', 124-148; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 69.
  177. BIELEMAN, idem, 20.
  178. BIELEMAN, *De geschiedenis van de landbouw*, 69. KNIBBE, 'Pachtprijzen in Friesland', 136.
  179. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 108.
  180. OAOB, inv. nrs. 2107D, 2245.
  181. In vergelijking met het Maasland lijkt het aantal boeren dat in de Over-Betuwe werd opgevolgd door een familielid erg hoog. Maar vergelijken is in dit geval erg moeilijk, omdat Noordam perioden vergelijkt waar 30 jaar tussen zit, terwijl in de Over-Betuwe naar de directe opvolging is gekeken. NOORDAM, *Leven in Maasland*, 58.
  182. Een deel van de grond deelden ze met andere pachters.
  183. AKVA, inv. nr. 336.
  184. AOBG, vak D, plank 1, nr. 4; OAN, inv. nr. 1692.
  185. OAN, inv. nrs. 1753, 1754, 1760, 1770.
  186. Voorbeelden van (sociale) mobiliteit. Van keuter en halve boer tot hele boer: Jacob van Welij uit Herveld, die in 1678 keuter was (OAOB, inv. nr. 2268) en in een andere bron 'omtrent half' werd genoemd (OAOB, inv. nr. 703), zag in 1681 zijn kans schoon de bouwning te Slijk Ewijk van 46 hectaren te pachten, waar even tevoren Jan Dibbith vanaf was gezet (bouwning 16). Jacob Jansen, halve boer te Hollanderbroek, nam in dezelfde periode de bouwning van Bernt Jansen, ook halve boer, over, '(...) Soo dat hij nu is een hele bouman' (OAOB, inv. nr. 708, deze overname wordt bevestigd door de lijsten levering van horden en palen: in 1685 moest Jacob het dubbele leveren van het aantal daarvoor (OAOB, inv. nr. 2245). Albert Hermsen die in 1684 (OAOB, inv. nr. 2245) halve boer was, werd in 1711 hele boer genoemd (OAOB, inv. nr. 2107D). Bart Daenen, vanaf 1741 pachter van een bouwning, groot 39 hectaren (bouwning 6) en dus hele boer, was de zoon van Jan Daenen, die tussen 1699 en 1735 een halve bouwning pachtte (bouwning 19). Jan Geurtsen wist in 1738 zijn bedrijf aanzienlijk uit te breiden en werd zo hele boer (bouwning 2). Jacob Roest gebruikte omstreeks 1650 volgens de verpondingsregisters zo'n 24 hectaren. Zijn zoon Gerrit wist zich via een huwelijk met de weduwe Bouwman een bedrijf van 59 hectaren te verschaffen (bouwning 8). Van hele boer tot 'super' boer: Arien Hendricks pachter vanaf 1732 van een bouwning, groot 30 hectaren, eigendom van de stad Nijmegen, pachtte vanaf 1745 een bouwning erbij, groot 48 hectaren. Sindsdien bleven deze bouwningen in handen van een persoon. (OAN, inv. nrs. 1753, 1754 e.v.). Elbertus de Vree, omstreeks 1750 pachter van een bouwning te Eimeren (bouwning 1), 56 hectaren groot, blijkt daarna twee bouwningen te pachten (bouwning 17), tezamen met een omvang van meer dan 100 hectaren. Van pachtbedrijf naar eigenbedrijf: Frerick Nass, pachter van een bouwning van het Catharina Gasthuis (bouwning 17B) vroeg in 1752 een jaar voor het einde van de termijn ontslag van de pacht, omdat hij zijn eigen bedrijf wilde betrekken. Jan Verplack, pachter van een grote bouwning, werd in 1770 gedwongen 'sijn eigen hofstede te betrekken', omdat de verpachter het contract weigerde te verlengen. (OAOB, inv. nr. 2107). Ook uit de verpondingsregisters blijkt dat sommige boeren met een klein bedrijf in eigendom, deze verpachtten, en daar voor in de plaats een ander groter bedrijf pachtten. Dit komt ook uit de boedelbeschrijvingen naar voren: het kleine eigen bedrijf kunnen we mogelijk als een soort reserve voor de oude dag beschouwen.
  187. NOORDAM, *Leven in Maasland*, 60.
  188. VAN ZANDEN, 'De opkomst', 122. Hij vergelijkt de Overijsselse zandboeren met de boeren op het Kampereiland, alwaar de pachtprijzen wel sterk stegen als gevolg van de commerciële instelling van de verpachter.
  189. BAARS, *De Beijerlanden*, 118.
  190. TROMPETTER, 'Burgers en boeren', 26. Er bestonden wel regionale verschillen in de hoogte van de rente, maar de richting was in grote lijnen hetzelfde.

191. Voor de rentevoet zie bijvoorbeeld BAARS, *De Beijerlanden*, 118; PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 360-361; TROMPETTER, 'Burgers en boeren', 26.
192. Zie bijvoorbeeld VAN ZANDEN. 'De opkomst', 116.
193. VAN ZANDEN, 'De opkomst', 126.
194. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 367.
195. Zie bijvoorbeeld TROMPETTER, 'Burgers en boeren' 24. In Twente werd de aankoop van het boerenbedrijf in de eerste helft van de 19e eeuw vaak gefinancierd met vreemd kapitaal.
196. Zie bijlage negen, casenummer 224.
197. Bijvoorbeeld Gerrit Roest die zijn bouwning omstreeks 1695 'uijt de hant' pachtte, maar in die tijd een weiland van zes morgen via een publieke verpachting verwierf. De gedeputeerden van Veluwe waren in beide gevallen de eigenaren van de grond. AKVD, inv. nr. 341. Er zijn meer voorbeelden te geven.
198. AKVD, inv. nrs. 335, 336.
199. THOEN, *Landbouweconomie en Bevolking*, 567-592; VAN BAVEL, *Goederenverwerving*, 400-406.
200. THOEN, *Landbouweconomie en Bevolking*, 573, 574.
201. Bron: dtb Lent.
202. ACGH, inv. nr. 491, folio 292.
203. Dtb.

NOTEN HOOFDSTUK VIJF

1. Vergelijk BIELEMAN, *Boeren*, 146, 147; DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland, 1500-1815*, 830 cv.
2. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 53, 70-73
3. ROESSINGH, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', 38-42; VAN ZANDEN, 'Middelen van bestaan', 88; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 139-153.
4. BIELEMAN, *Boeren*, 158.
5. Vergelijk LESGER, 'Ondernemers en ondernemerschap', 64, 65; SCHUURMAN, 'Mensen maken verschil', 168-205, zie met name 174, 175.
6. VAN DER PLOEG, *Landbouw als mensenwerk*, 63.
7. HOFSTEE, *Groningen van grasland naar bouwland*, 227, 231.
8. VAN DER PLOEG, *Landbouw als mensenwerk*, 69.
9. LESGER, 'Ondernemers en ondernemerschap', 58, 66.
10. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 10-15, 483-489.
11. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 23-25.
12. CAMPBELL en OVERTON, 'A new perspective', 101; CAMPBELL, 'Progressiveness and backwardness', 552, 553.
13. Deze twee termen drukken de verschillen in benadering goed uit. Deze termen worden volgens David Grigg echter ook wel gebruikt voor twee verschillende methoden om de agrarische overbevolking te meten. Volgens Jan Bieleman hanteert Slicher van Bath in zijn boek *Samenleving onder spanning* een 'consumption approach'. Slicher stelde de consumptieve behoefte van de Overijsselse bevolking centraal. Bij de 'production approach' wordt de relatie tussen bevolking en bestaansmiddelen centraal gesteld. Het gaat ons ook (bij beide benaderingen) om deze relatie. Was de vraag op de afzetmarkt groot genoeg om de bevolking in de Over-Betuwe van werk te voorzien? GRIGG, *Dynamics*, 25, 26; BIELEMAN, *Boeren*, 146.
14. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 16.
15. BOSERUP, *The Conditions of Agricultural Growth*, 28-69, 106-110; PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 19.
16. DE VRIES, VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 703-707, 739-741.
17. VAN DER PLOEG, *Landbouw als mensenwerk*, 59, 60.
18. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 14, 20.

19. THORNER e.a., *Chayanov*, xi-xxiii.
20. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 25-29.
21. VAN DER PLOEG, *Landbouw als mensenwerk*, 56.
22. BIELEMAN, *De geschiedenis van de landbouw*, 14, 15; VAN DER PLOEG, *Landbouw als mensenwerk*, 54, 55.
23. ELLIS, *Peasant economics*, 63-101.
24. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 20.
25. ELLIS, *Peasant economics*, 81, 82.
26. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, passim.
27. DE BRUIN, 'Wording van het land', 11-15; EDELMAN, 'De bodemgesteldheid', 39-41; VAN DE VEN, *Leefbaar laagland*, 20, 21; MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 14-19.
28. HARTEN, 'De invloed van de mens', 24.
29. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 21, 207.
30. ABWA, rekeningen, inv. nrs. 129 - 228.
31. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 207. Zij zijn een doorbraak vergeten, want in 1653 brak de dijk bij Holthuizen. AKVD, inv. nr. 338.
32. OAOB, inv. nr. 3587. Zie ook *Bodemkaart van Nederland*, blad 40, van de toelichting bladzijde 50.
33. DRIESSEN, *Watersnood*, 39.
34. OAOB, inv. nrs. 2085, 2088, 2107A.
35. VAN DE VEN, *Leefbaar laagland*, 139. Zie ook VAN DE VEN, *Aan de wieg*, passim.
36. DRIESSEN, *Watersnood*, 25.
37. DRIESSEN, *Watersnood*, 35.
38. Meer onderzoek is nodig. Het aantal bekende dijkdoorbraken in het gebied tussen de Waal en Maas is veel groter dan het aantal in de Over-Betuwe: tussen 1750 en 1820 brak de dijk in het eerste genoemde gebied 16 keer, in de Over-Betuwe was dat 6 keer. Maar waarschijnlijk was de overlast en het aantal doorbraken in de Over-Betuwe groter dan nu bekend is. Driessen schrijft dat het aantal doorbraken tussen Maas en Waal groter was geweest, indien de dijken in de Over-Betuwe het niet eerder hadden begeven. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 207; DRIESSEN, *Watersnood*, 28-30.
39. DRIESSEN, *Watersnood*, 39, 41. BUISMAN, *Bar en Boos*, 133-192, 299-300, 302-304.
40. VAN DE VEN, *Leefbaar laagland*, 138, 227, 228, 229, 234; DRIESSEN, *Watersnood*, 31-38.
41. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 107.
42. Zie bijvoorbeeld BAARS, *De Beijerlanden*, 145-155; BIELEMAN en ROESSINGH, 'Wie zaait zal oogsten', 188, 189.
43. ABWA, rekeningen, inv. nrs. 129 - 228. Hierin worden onder meer de afdrachten van de halfpacht van de bouwng de Baarskamp verantwoord. In de jaren rond 1650 was de afdracht relatief laag.
44. Zie bijlage tien. We gaan hier uit van de oppervlakte wintergewassen, die niet veel lager was dan normaal. Maar dat er ook in de Over-Betuwe iets aan de hand was, blijkt wel uit het relatief grote areaal zomergewassen in die jaren. Het is natuurlijk mogelijk dat de opbrengst per morgen in deze jaren wel veel lager uitviel dan normaal. BIELEMAN, *Boeren*, 527, 529. DEKKER, *Holland in beroering*, 23.
45. EDELMAN, *De bodemgesteldheid*, 56-59.
46. EDELMAN, *De bodemgesteldheid*, 43-45; BIELEMAN, 'De Gelderse landbouw', 52-54.
47. Edelman, *De bodemgesteldheid*, 43-45; HARTEN, 'De invloed van de mens', 24.
48. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 105, 106.
49. HARTEN, 'De invloed van de mens' 24.
50. EDELMAN, *De bodemgesteldheid*, 43-49.
51. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 110-112, 170-172; HARTEN, 'De invloed van de mens', 23.
52. EDELMAN, *De bodemgesteldheid*, 43-56, Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw*, 141, 142.
53. Zie bijlage elf; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*. De Statistieke beschrijving van 1826 gebruikt alleen de term driesland voor bepaalde stukken land op de zandgronden.

54. Bron verpondingsregisters betreffende jaren, ASKvN, inv. nrs. 495-497, 516b, 517a, 517b, 518b, 519b. De uiterwaarden werden in 1650 slecht gespecificeerd in de verpondingsregisters, doch waar dat gebeurde, hadden deze meestal een relatief hoge pachtwaarde.
55. EDELMAN, *De bodemgesteldheid*, 59-61.
56. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 190.
57. We hebben van de verschillende perioden niet van elk jaar gegevens, zie bijlage tien.
58. VAN ZANDEN, 'Tienden als bron', 138, 139.
59. VAN ZANDEN, 'Tienden als bron', 139.
60. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 188.
61. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 188.
62. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 64, 279.
63. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 182, zie vooral noot 171 op bladzijde 405.
64. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 486.
65. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 321.
66. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 107, 108.
67. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 104-106, 482, 483. Ook uit een enkele boedelbeschrijving blijkt dat er ristarwe in de Over-Betuwe werd verbouwd. TEN RODENGATE MARISSSEN, *Bijzondere plantenteelt I*, 53, 54. Aan het begin van de 20e eeuw was het hectoliter-gewicht van ristarwe gunstig, zo'n 80 kilo per hectoliter, terwijl aan het begin van de 19e eeuw een hectoliter tarwe van de eerste kwaliteit op de korenmarkt in Arnhem 74 kg woog en van de derde kwaliteit 68 kg. Een hl tarwe uit de Over-Betuwe zal, hoewel die in de 18e en 19e eeuw waarschijnlijk geen 80 kg woog, doorgaans van de eerste kwaliteit zijn geweest.
68. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 539 (19e eeuwse gegevens). In *Wheat yields in Zeeland* geeft hij ook 17e en 18e eeuwse gegevens, waaruit de hoge opbrengst per hectare in die provincie blijkt. Een hl tarwe bedroeg tussen de 68 en 74 kg, zie ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 482.
69. Zie TEN RODENGATE MARISSSEN, *Bijzondere plantenteelt I*, 67, 102.
70. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 92.
71. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 308.
72. TEN RODENGATE MARISSSEN, *Bijzondere plantenteelt I*, 99, 100.
73. TEN RODENGATE MARISSSEN, *Bijzondere plantenteelt I*, 77.
74. 'Over het geheel valt onze rogge op de klei lichter en geeft daar minder zaad dan in zandgronden', aldus de Statistieke beschrijving van 1826. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 108.
75. BIELEMAN, *Boeren*, 463, 527, 528.
76. FABER, *Dure tijden*, 4, 11; DEKKER, *Holland in beroering*, 22-28. In onder meer 1709, 1740 en 1741, jaren waarin de wintergewassen in de Over-Betuwe mislukten, vonden er, vanwege de hoge prijzen, voedseloproeren plaats op verschillende plaatsen in Holland.
77. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 141.
78. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 317. Volgens de Statistieke beschrijving was de kans op het neerslaan van de tarwehalmen te groot, indien dit gewas na de gemeste zomervraag ingezaaid zou worden. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 105. Zie ook TEN RODENGATE MARISSSEN, *Bijzondere plantenteelt I*, 64, 100. Directe bemesting was nadelig voor deze gewassen.
79. TEN RODENGATE MARISSSEN, *Bijzondere plantenteelt IV*, 6-30.
80. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 543; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 137-140.
81. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 91; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 114.
82. TEN RODENGATE MARISSSEN, *Bijzondere plantenteelt I*, 119; PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 313.
83. WITTEWAALL, 'Landbouwkundige beschrijving', 19.

84. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 92; PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 539; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 482; bijlage veertien.
85. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 114.
86. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 116.
87. TEN RODENGATE MARISSSEN, *Bijzondere plantenteelt II*, 5, 6; PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 308, 335-340.
88. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 92; PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 541; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 167-170.
89. ORAOB, inv. nr. 481.
90. Bron: boedelbeschrijvingen. In de meeste inventarissen zijn de etenswaren of de gewassen vermeld. Aardappelen worden zelden genoemd, hetgeen erop wijst dat dit gewas nog weinig werd geconsumeerd en verbouwd.
91. VAN ZANDEN. 'Tienden als bron', 141.
92. De tabakker Gerrit Vermeulen uit Angeren had in 1773 wat aardappelen in zijn hof staan. Ook de tabakker/arbeider Anthony Janssen uit Elden pachtte in dat jaar wat aardappelland. De keuter Hendrik Huisman had in oktober 1774 voor tien gulden aan aardappelen op het land. De kleermaker Jan IJsselbrands uit Lent had in 1775 wat aardappelen in zijn hof. Geertruij Janssen uit Laar, weduwe van de hele boer Hendrik Copper, had in 1776, van de 29 bezaaide morgens, een morgen met rogge en aardappelen bepoet. Ook na 1790 was het areaal aardappelen per boer niet groot. Willem van Erp, halve boer uit Bemmelen, had in 1793 0,15 ha aan aardappelen staan. Bron: boedelbeschrijvingen, ORAOB, inv. nrs. 481-486.
93. VAN ZANDEN, 'Middelen van bestaan', 87; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 280, 281; WITTEWAALL, 'Landbouwkundige beschrijving', 23; WITTEWAALL, 'Jaarlijksch verslag', 46.
94. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 15, 181. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 535. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 146. Ook Bieleman komt tot conclusie dat een hectare aardappelen vier maal zoveel arbeid vroeg als tarwe. Het is niet duidelijk in hoeverre Van Zanden zich gerealiseerd heeft dat de bron waarop zijn gegevens zijn gebaseerd niet uit 1830 stamt, maar uit omstreeks 1820. Toen golden andere prijzen dan in 1830. Welke prijzen heeft hij gebruikt? Als we uitgaan van een gemiddelde opbrengst van 160 hl aardappelen per hectare en we houden voor 1830 een gemiddelde prijs van 2 gulden per hl aan, komen we ook op een opbrengst van 320 gulden.
95. WITTEWAALL, 'Jaarlijksch verslag', 42.
96. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 15.
97. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 292, 294, 535.
98. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 148, 149; PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 541; VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 92.
99. OVERTON, *Agricultural revolution*, 116-121.
100. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 129, 130.
101. ORAOB, inv. nr. 198-18.
102. Vergelijk WITTEWAALL, 'Landbouwkundige beschrijving', 22.
103. 18e-eeuwse boedelbeschrijvingen, ORAOB, inv. nrs. 484-486; 19e-eeuwse boedelbeschrijvingen: NOTA, inv. nrs. 67/1134.
104. *Mededeelingen en handeligen*, 18; *Mededeelingen en berigten*; *De bevolking, het vee en de opbrengst der gewassen*, 39. In 1846 wordt er een onderscheid gemaakt tussen groene klaver enerzijds en klaverzaad en klaverhooi anderzijds. In 1846 namen deze gewassen respectievelijk 480 en 440 hectare in beslag. De bron over 1845 vermeldt alleen klaverzaad en klaverhooi. Waarschijnlijk werd er met groene klaver bedoeld, klaver die beweid werd. Het is niet waarschijnlijk dat er in 1845 geen klaver beweid werd. De bron is dus niet volledig.
105. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 230, 231; VAN PESCH, *Nederlandschen landbouw*, 256; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 129, 130.
106. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 207.

107. Een dergelijke grafiek kunnen we alleen voor tabak maken, omdat dit gewas in slechts twee van de zeven blokken verbouwd werd en deze twee blokken elk jaar waarvan we gegevens hebben, gespecificeerd worden. Van de andere blokken hebben we dikwijls alleen de zomer- en wintergewassen of hebben we de totale oppervlakte zelfs moeten schatten. Zie bijlage tien.
108. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 391-397.
109. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 247.
110. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 134-137.
111. Bron: bijlage tien.
112. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 108-146.
113. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 174.
114. Een hectare tabak in het rivierengebied bracht volgens Roessingh gemiddeld minder dan 1500-1900 kg op. Gaan we uit van gemiddeld 1300 kg per hectare per jaar en we nemen de gemiddelde telersprijs per 100 pond in de periode 1781-1790 (10,8 gulden), komen we op 280 gulden. Gaan we uit van gemiddeld 1600 kg opbrengst per jaar, dan bracht eenhectaretabak 350 gulden op. Tarwe bracht gemiddeld minder dan 10 hl per jaar op (bijlage tien). De gemiddelde prijs van tarwe per Amsterdamse mud (1,1 hl) te Arnhem in de periode 1781-1790 was 8 gulden, is 7,27 gld per hl. (Tijms: 7,15 gld per hl) Gaan we uit van een gemiddelde opbrengst van 10 hl per ha, dan bracht eenhectaretarwe iets meer dan 70 gulden per jaar op. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 174, 535; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 133; TIJMS, 'Prijzen van granen', 140.
115. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 175.
116. We gaan ervan uit dat een arbeider zo'n 300 dagen per jaar werkte. Zie PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 332-335.
117. Volgens de Statistieke beschrijving werkte een landarbeider tussen de 12 en 14 uur per dag. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 374.
118. Dat wordt bevestigd door de Statistieke beschrijving van 1826. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 159.
119. 300 dagen van 13 uur tegen 10 stuivers per dag.
120. Om de oogst van een perceel tabak van 0,15 ha te kunnen drogen, had men ongeveer 2.250 tabaksspijen nodig (150 spijen per are tabaksland, zie ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 144). Een groot aantal niet-boeren en keuters bezat veel minder spijen, zo blijkt uit de boedelbeschrijvingen. Zie bijlage negen.
121. De roggeconsumptie per persoon was begin 19e eeuw 44 kg (zie paragraaf 6.4). Een huishouden bestond gemiddeld uit 5,1 personen (bijlage een), de jaarlijkse roggeconsumptie per huishouden was ongeveer 225 kg. Met 20 gulden kon in de periode 1781-1790 echter ongeveer 250 kg rogge gekocht worden. We gaan hierbij uit van een gemiddelde roggeprijs per hl van 5,40 gulden en er vanuit dat één hl rogge 69 kg was. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 133, 482. Gemiddelde roggeprijs per hl was volgens Tijms 5,30 gulden. Tijms, 'prijzen van granen', 140.
122. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 20.
123. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 171-174, 253-260. Gegevens over de aanwezigheid in de 17e en 18e eeuw van tabaksschuren in het rivierengebied zijn volgens Roessingh zeer summier. Volgens onze gegevens (uit de boedelbeschrijvingen) stonden al aan het eind van de 17e en begin 18e eeuw tabaksschuren in de Over-Betuwe. ORAOB, inv. nrs. 481, 482, met name twee boedelbeschrijvingen uit respectievelijk 1694 en 1733. De beschrijving van 1694 betreft een adellijke boedel. De schuur zal niet voor eigen gebruik zijn geweest.
124. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 175, 176.
125. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 14, 20, 21.
126. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 25-29.
127. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 395.
128. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 102, 206; VAN DER POEL, *Honderd jaar*, 19. Voor een verdeling van het paardenwerk over het jaar, zie BIELEMAN, *Geschiedenis*

- van de landbouw*, 262.
129. BIJL, *Het Gelderse water*, 195.
130. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 92, 93, 459, 460; Wtewaall, 'Jaarlijksch verslag', 42; BIELEMAN, *De geschiedenis van de landbouw*, 205.
131. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 98, 102, 103, 227, 228, 482; Wtewaall, 'Jaarlijksch verslag', 42, 45.
132. BOONE, *De landbouwkunst*, 1867, 65; BRAKELL VAN DEN ENG, *Losse gedachten*, 13.
133. Met dank aan dr. H.K. Roessingh, die deze gegevens heeft verzameld. *Flora Batava*, dl 2 (1807), tekst bij plaat 147; WEEDA e.a., *Oecologische flora*, dl 2 (1987), 49-50.
134. BIELEMAN, *De geschiedenis van de landbouw*, 47.
135. ABWA, rekeningen, inv. nrs. 129 - 228, 1658.
136. Met dank aan dr. H.K. Roessingh, die deze gegevens heeft verzameld. CHOMEL-DE CHALMOT, *Woordenboek (1778)*, dl 1, 534; SCHWERZ, *Anleitung*, bd II (1825), 157-158; SCHWERZ, *Westfalen und Rheinpreussen*, T 1 (1836), 67, 277, 293, 297, 298; *Flora Batava*, dl 10, (1849), tekst bij plaats 791; *Staat van den landbouw 1852*, 36, 40; VAN HALL, *Neêrlands plantenschat* (1854), 262-263; THAER, *Unkräuter* (1893²), 29; MENNEMA e.a., *Atlas van de Nederlandse flora*, dl 1 (1978), 61; WEEDA e.a., *Oecologische flora*, dl 5 (1994), 123-124.
137. Met dank aan dr. H.K. Roessingh, die deze gegevens heeft verzameld. Met worgkruid kan ook vlaswarkruid bedoeld zijn, dat later duivelsnaagaren wordt genoemd. Vlaswarkruid slingerde zich om het vlas heen en 'naaide' de vlasstengels aan elkaar. Vrucht en zaad leken sterk op die van vlas, werden dus samen geoogst en weer uitgezaaid. Het kruid vormde een smakelijke maaltijd voor het vee. GERTH VAN WIJK, *Dictionary of plant-names* 1 (1909), 407; WNT, dl XXVI (1993), kol 2205; VAN OOSTROM, 'Het geslacht *Cuscuta*' (1942), 177-203; WEEDA e.a., *Oecologische flora*, dl 3 (1988), 115-118, 121; *Flora Batava*, dl 1 (1800), tekst bij plaat 13; *Neêrlands plantenschat* (1854), 148-149.
138. PRIESTER, *Wheat yields in Zeeland*, 2, 3.
139. Wtewaall, 'Landbouwkundige beschrijving' 24, 25. In het Utrechtse kleigebied werd nauwelijks gewied, maar ook in het Gelders rivierengebied gebeurde het te weinig naar de zin van tijdgenoten. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 245.
140. KOPS, 'Verbaal', 211; J. Wtewaall, 'Jaarlijksch verslag', 42; G. Wtewaall, 'Landbouwkundige beschrijving' 10-12; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 98, 102, 103. ACL, inv. nr. 1, pag 351 (rapport over de staat van de landbouw). Bieleman vindt een vruchttopvolgingscyclus van vijf- of achttien jaar erg onwaarschijnlijk. Maar het gaat er hier natuurlijk om aan te geven hoe weinig mest men had. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 370, noot 135.
141. Volgens J. Kops werd er rond 1800 in de Over-Betuwe om de vijf jaar gebrakt en werd er tijdens het braakjaar maar twee of drie keer geploegd. KOPS, 'Verbaal', 211.
142. *De bevolking, het vee*, 40; *Verslag van den toestand*, 746-751.
143. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 181.
144. Met gerst werd doorgaans wintergerst bedoeld.
145. Soms komt de oppervlakte van het areaal niet overeen met de oorspronkelijke grootte van het perceel. Kennelijk breidde men het perceel soms tijdelijk uit.
146. Wtewaall, 'Jaarlijksch verslag', 41.
147. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 102.
148. Een voer(der) is een volgeladen wagen voor twee paarden. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 482.
149. VAN ZANDEN, 'Middelen van bestaan', 82-88.
150. TEN RODENGATE MARISSSEN, *Bijzondere plantenteelt*, 54.
151. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 166-185, voor de cijfers zie zijn tabel 8.10 op blz. 181; Bieleman, 'Productie en consumptie', 145-153. Zie ook hun discussie in *Tijdschrift voor geschiedenis* 101 (1988), 190-224, met name 195-200 en 211-221.
152. FBA, inv. nr. 2833, p. 22.
153. *Mededeelingen en handelingen* I (1846), zie gegevens Over-Betuwe; *Mededeelingen en be-*

- rigten III (1857); VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 92; VAN ZANDEN, 'Middelen van bestaan', 88.
154. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 166-185. Zie ook de discussie tussen Bieleman en Van Zanden over de groei van de productiviteit in de eerste helft van de 19e eeuw in: VAN ZANDEN, 'De landbouw op de zandgronden', 195-200 en BIELEMAN, 'Boeren en rekenmeesters', 211-221.
  155. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 180.
  156. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 294, 405, 406.
  157. OAOB, inv. nrs. 2245, 3762.
  158. Waarschijnlijk was een 'ewinter' (ook wel eenwinter genoemd) hetzelfde als een pink, hokkeling of enter. Het rund was dan tussen de 9 en 21 maanden oud. Een twinter was ouder dan 21 maanden. REINDERS, *Handboek voor den Nederlandschen landbouw*, 268.
  159. MAAS, *Landbouw en ruimte*, 69.
  160. Alleen degenen die aangeduid zijn als boer zijn in de tabel opgenomen. Keuters, bouwers en tabakkers en anderen personen werkzaam in de landbouw vallen er dus buiten. Onderscheid hele of halve boer werd niet gemaakt in de bron. Niet alle boeren zijn in de tabel opgenomen, want van circa 13% van de huishoudens is het beroep onbekend. Hier waren ongetwijfeld een aantal boeren bij.
  161. OAOB, inv. nr. 139.
  162. PAPING, *Werken, verdienen en besteden*, 115, 116.
  163. ROESSINGH, *De Gelderse landbouw*, 365.
  164. WTTewaall, 'Landbouwkundige beschrijving', 28.
  165. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 264; PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 110-113.
  166. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 175.
  167. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 375.
  168. LUCASSEN, *Naar de kusten*, 41, 52, 100-103.
  169. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 365.
  170. PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 348-349.
  171. De boerenknechten die we zijn tegengekomen in boedelbeschrijvingen tussen 1845 en 1855, verdienen 17, 48 (mogelijk per halfjaar); 40, 70, 60, 50, 68, en 40 gulden per jaar en drie knechten verdienen ongeveer per driekwart jaar ('nazomer' tot 1 mei) 140 gulden, de meiden respectievelijk 24, 17 (mogelijk per halfjaar), 34, 24 en 25 gulden. De boedelbeschrijvingen komen uit het notarieel archief Gelderland (RAA) en betreffen de plaatsen Andelst, Bemmelen, Elst en Lent.
  172. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 703-707.
  173. PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 144-151, 438, noot 30.
  174. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 729-741.
  175. PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 148.
  176. Rekeningen van het ambt, OAOB, inv. nrs. 277-416.
  177. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 374.
  178. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 115; PAPING, *Voor een handvol stuivers*, 159-170; DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 707.
  179. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 374.
  180. Zo gebeurde dat tenminste in het kleigebied tussen Utrecht en Wijk bij Duurstede. WTTewaall, 'Landbouwkundige beschrijving', 23.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ZES

1. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 106; Roessingh, *Inlandse tabak*, 271.
2. ROESSINGH, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', 18.
3. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 173.
4. VON THÜNEN, *Der isolierte Staat*. CHISHOLM gaat uitgebreid op het model van Von Thünen in, in: *Rural Settlement*. Ook GRIGG behandelt dit model in: *Transformation of*

- agriculture*, 71, 72. CAMPBELL e.a. gebruiken het model in het recentelijk uitgevoerde 'The Feeding the City Project'. Voor andere literatuur, zie verder.
5. Voor een heldere kritiek op Von Thünen, zie MAAS, *Landbouw en ruimte*, 44-69.
6. PRIESTER, 'Het model', 205.
7. Volgens Bieleman en anderen kan het model ook zo gebruikt worden, maar Eysberg bijvoorbeeld heeft daar kritiek op geleverd. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 24, 25; EYSBERG, 'Gebruik en misbruik van het model', 15-31.
8. VON THÜNEN, *Der isolierte Staat*, 390-392.
9. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 136, 137.
10. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 126-130; *Statistische beschrijving 1808*, 138.
11. DE VRIES, 'Consumption of wheat', 202, 203; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 128.
12. In de Over-Betuwe werden volgens een opgave uit 1808 in dat jaar ongeveer 5.850 zakken rogge geconsumeerd en niet meer dan ongeveer 840 zakken tarwe. Er werd dus ongeveer zeven keer zoveel rogge verbruikt als tarwe. FBA, inv. nr 2833.
13. Volgens gegevens van De Vries werd er in 1809 in Arnhem 29,5 kilo tarwe per hoofd geconsumeerd. Zie DE VRIES, 'The production', 203. Met een inwonersaantal van 7.600, zie ROESSINGH, 'Het Veluwe inwonertal', 137, kan de consumptie van tarwe in Arnhem in 1809 gesteld worden op 224.000 kilo, inclusief Arnhem schependom op 277.300 kilo. Stellen we het areaal tarwe in de Over-Betuwe op 2.200 hectaren (bijlage dertien gemiddelde opbrengst per hectare op 12,6 hl, dan komen we op 27.720 hl, is ongeveer 2.050.000 kilo (1 hl = 74kg). Het beschot van tarwe is op 12,6 hl per hectare gesteld (zie paragraaf 5.12). Een onbekende factor die de schatting positief of negatief beïnvloedt, is de kwaliteit van de tarwe. Het aantal kilo's tarwe per hl tarwe hangt af van de kwaliteit van de tarwe. ROESSINGH en SCHAARS (in *De Gelderse landbouw*, 482) gaan uit van drie kwaliteiten, 1e kwaliteit betekent 74 kg per hl tarwe, 3e kwaliteit: 68 kg. Indien de tarwe alleen uit die van de 3e kwaliteit bestond, dan was het beschot van tarwe in de Over-Betuwe bij 2200 ha en 12,6 hl per ha: 1.885.000 kilo.
14. BRUSSE, 'De Gelderse landbouw', 103.
15. VAN DER WOUDE, 'De consumptie van graan', 148.
16. DE VRIES, 'Consumption of wheat', 202, 203.
17. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 719-724.
18. TIELHOF, *De Hollandse graanhandel*, 64-71, citeert op 68.
19. In het Departement de l'Isse Superieur was in 1813 ongeveer 9.600 ha (klei: ca. 8.600 ha) met tarwe bezaaid. FBA, inv. nr. 4722. De Bommelerwaard, het Land van Maas en Waal, het Rijk van Nijmegen en Culemborg, eveneens Gelderse gebieden, vielen niet onder deze opgave. Indien we gemakshalve een opgave uit 1845 gebruiken, waarbij deze gebieden wel zijn meegerekend, komen we op ruim 11.000 ha tarwe. In 1845 lag circa 15% van het areaal tarwe in Gelderland beneden de Waal. Als we ervan uitgaan dat dat in 1813 ook zo was, dan was het areaal tarwe ook destijds ruim 11.000 ha. We nemen een opbrengst van 12,6 hl per ha, het cijfer voor het arrondissement Tiel (arr. Nijmegen: 15 hl per ha, arr. Liemers: 10,9 hl per ha). Volgens verschillende bronnen was de oogstopbrengst in heel Gelderland toen echter 11 hl per ha, maar aangezien 90% van de tarwe op de rivierklei werd verbouwd en omdat in dat cijfer niet de hoge opbrengst van het arr. Nijmegen is verwerkt, gebruiken we het cijfer uit arr. Tiel. Met een gemiddelde opbrengst van 12,6 hl per ha, komen we op 138.600 hl aan totale tarweproductie, dit is 10,3 miljoen kg (als we uitgaan van eerste kwaliteit tarwe was 1 hl gelijk aan 74 kg). Daar moet nog het zaaizaad vanaf: 150 liter per ha, dat is totaal 16.500 hl, dat is 1,2 miljoen kg. In Gelderland werd in 1808 zo'n 3 mln kg aan tarwe geconsumeerd (40.540 hl), er werd dus per saldo mogelijk ongeveer 6,1 mln kg geëxporteerd, dat is 2700 last (81.560 hl). Maar omdat we mogen aannemen dat er ook tarwe in Gelderland werd ingevoerd, bijvoorbeeld vanuit Kleef, was de export waarschijnlijk hoger. BRUSSE, 'De Gelderse landbouw', 103; VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 92, 174, 181; DE VRIES, 'Consumption of wheat' 202, 205, 206; PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 364, 539.

- ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 105, 121, 129, 482; PRIESTER, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600-1910*, de informatie over de Zeeuwse export komt uit het hoofdstuk 'Tarwe', paragraaf 'De opbrengsten en het verbruik van tarwe in 1795', verschijnt in 1998.
20. Boedelinventaris van Dibbit Hendericx, 24-9 1734, ORAOB, inv. nr. 482.
  21. OAOB 2250, Heteren telt in 1711 één brouwerij.
  22. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 93.
  23. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 124.
  24. Zie bijvoorbeeld de boedelbeschrijvingen van Fredrik Jansen Driessen van 25-8 1776 en Hendrijna Fredriks van 6-3 1779, ORAOB, inv. nr. 485.
  25. Boedelbeschrijving van Fredrik Jansen Driessen van 25-8 1776, ORAOB, inv. nr. 485.
  26. Boedel van Reijdert Roelofs (boedelhouder) 10-12 1737: gekochte rogge 78 gulden; boedel van Johannes Vetterik 31-3 1772: voor 75 gulden aan tarwe gekocht, terwijl hij nog voor 300 gulden aan ongedorste tarwe had liggen; boedel van Anthony Jansen 9-1 1773: gekocht 'varkenskoorn' en 'broodskoorn'; boedel van Helma Peters 17-6 1784: had koren op het veld staan, maar kocht nog een voor 360 gulden aan koren. ORAOB, inv. nrs. 482-485. Er zijn meer voorbeelden.
  27. Volgens De Vries was de tarwe consumptie in 1834-37 in Gelderland 26 kg per persoon, in 1808 werd er 12,5 kg pp geconsumeerd. Volgens de Statistieke beschrijving van 1826 lag de consumptie van tarwe per hoofd in 1812 al op 18,5 kg pp en werd voor 1826 op 22,5 kg pp geschat. Met ongeveer 278.900 inwoners in 1823, was de totale consumptie van tarwe in Gelderland in die tijd nagenoeg 6,3 miljoen kilo. In 1834-37 werd de tarwe consumptie in die provincie op 8,5 miljoen gesteld. We hebben de productie aan het begin van de 19e eeuw op 10,3 miljoen kg gesteld, op een areaal 11.000 ha. In 1824 werd 10.000 ha met tarwe bebouwd. Met een gemiddelde opbrengst van 12,6 hl per hectare (932 kg) (zie eerder), komt de totale opbrengst op 9,3 mln kg, minus ongeveer 1,1 mln kg zaaizaad, minus de Gelderse consumptie, bleef er 1,9 mln kg (26.000 hl) over voor de export, mits er niets werd ingevoerd. In 1834-37 kon er, bij een productie van 10,3 mln kg, zeer weinig worden uitgevoerd (0,7 mln kg). Maar aangezien de productie per hectare sterk verbeterde, zoals we gezien hebben, zal de uitvoer hoger zijn geweest. DE VRIES, 'Consumption of wheat' 202, 203; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 105, 128, 129.
  28. De omvang van de Baltische aanvoer van tarwe in de periode 1669-1780 varieerde sterk, maar nam na 1690 duidelijk af. Tussen 1669 en 1690 werd nog gemiddeld 13.200 last tarwe jaarlijks ingevoerd, in de periode 1691-1720 was dat 6.800 last, met het laatste decennium als dieptepunt (jaarlijks gemiddeld 4.500 last), tussen 1721-1750 werd er jaarlijks 7.700 last tarwe ingevoerd, maar tussen 1741 en 1750 'slechts' 5.200 last, daarna nam de invoer weer toe, tussen 1751-1780 was de jaarlijkse aanvoer gemiddeld 10.300 last. Na 1780 nam de gemiddelde aanvoer weer af tot minder dan 5.000 last. De Engelse aanvoer van graan (tarwe, rogge en haver) naar Holland (waarschijnlijk Rotterdam), die tot 1700 nog niet veel voorstelde, nam na 1710 al weer af, maar nam halverwege de jaren dertig weer toe, tot deze rond 1750 op een ongekend hoogtepunt was, waarna de invoer weer daalde. De Engelsen exporteerden, behalve gerst en mout, vooral (gesubsidieerde) tarwe. Hoeveel tarwe uit Engeland naar Holland werd vervoerd, vermeldt Ormrod niet, maar dat zal in de jaren veertig ook aanzienlijk zijn geweest, aangezien Holland de belangrijkste afzetmarkt voor Engels graan was. De Vries is echter van mening dat niet veel tarwe vanuit Engeland via Rotterdam de Republiek binnenkwam. Maar dat is onjuist. Volgens Chartres ging in 1749/50 11,5% van de Engelse uitvoer van tarwe naar de Republiek. Aangezien in die periode de Engelse uitvoer van tarwe, zoals gezegd, enorm was, namelijk 950.000 quarter (= 2.755.000 hl = 91.200 last), werd er in de Republiek ook veel ingevoerd en wel 11,5% van het totaal = 10.500 last (met dank aan Peter Priester, die mij op deze gegevens wees). Weliswaar was dit een extreem jaar, maar ook in andere jaren (tussen 1732-1755) werden jaarlijks enkele duizenden lasten naar de Republiek geëxporteerd, met waarschijnlijk als belangrijkste haven Rotterdam, dat

- ook al de grootste markt voor de binnenlandse tarwe was en waarheen ook de Engelse gerst heenging. Na 1760 nam de uitvoer van Engelse tarwe dramatisch af. In de jaren 1814-16 was Nederland zelfs netto-exporteur van tarwe. UNGER, 'De Sonttollen', 196; ORMROD, *English grain exports*, 22-26, 29, 96, 97; CHARTRES, 'The Marketing', 451, zie ook tabel XXXIV in *The agrarian history of England and Wales*, 887; MITCHELL, *British historical statistics*, 221; VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 373; DE VRIES, 'Consumption of wheat' 204, 205.
29. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 120, 137.
30. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 321. Priester noemt men name de kosten van het dorsen die de tarwe duur maken, maar die zullen in de Over-Betuwe even hoog zijn geweest.
31. VAN ZANDEN, 'De economie van Holland', 589-592; DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 377-380.
32. Aan het begin van de 18e eeuw, althans rond 1711, telde de Over-Betuwe waarschijnlijk wel meer brouwerijen. Niet dat we er omstreeks die tijd meer gevonden hebben (zie hoofdstuk drie), maar omdat de bronnen uit die tijd slecht zijn, is het relatief hoge aantal keer dát er een brouwer geteld werd, veelbetekenend. OAOB, inv. nrs. 2250, 2107D. Bovendien nam overal in de Republiek het aantal brouwerijen af.
33. ORMROD, *English grain exports*, 26-33, 68, 69.
34. In 1721 telde Schiedam 96 branders, in 1736 waren dat er 124, volgens gegevens van Ormrod nam de aanvoer van mout en gerst juist af. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland-1500-1850*, 381, 382, 485; ORMROD, *English grain exports*, 26.
35. DE VRIES, 'Consumption of wheat', 200.
36. Prijsverhouding wintergerst en haver 1680-1754

Periode	Gemiddelde prijs wintergerst per malder	Gemiddelde prijs haver per malder	Index prijsverhouding wintergerst = 100
1680-89	3,86	2,56	101
1685-94	4,04	3,08	87
1690-99	5,26	3,40	103
1695-1704	4,82	3,13	103
1700-09	3,74 ^a	2,62	95
1705-14	4,21 ^a	2,72	103
1710-19	4,23	2,61	108
1715-24	3,55	2,37	100
1720-29	3,47	2,23	104
1725-34	3,39	2,31	98
1730-39	3,30	2,26	97
1735-44	3,68	2,45	100
1740-49	3,88	2,59	87
1745-54	3,62	2,46	98

^a 1709/10 geen gegevens. Bron: Tijms, 'Prijzen van granen', winterjaarprijzen te Arnhem. Prijsverhouding basisperiode 1730-1755: 3,534/2,392 = 1,5.

37. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 308 en noot 40 op pag. 597.
38. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 317, 319.
39. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 294, 307-310. Volgens Priester was dit streven doorslaggevend en niet de prijsverhouding.
40. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 92; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 148, 149. Zie paragraaf 5.12.
41. Iets dergelijks valt ook op te maken uit de Statistieke beschrijving van 1826. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 127.
42. In de Over-Betuwe werden volgens een opgave uit 1808 in dat jaar ongeveer 5.850

- zakken rogge geconsumeerd en niet meer dan ongeveer 840 zakken tarwe. Er werd dus ongeveer zeven keer zoveel rogge verbruikt als tarwe. FBA, inv. nr 2833
43. Een roggeareaal aan het begin van de 19e eeuw in de Over-Betuwe van ongeveer 500 ha (exclusief Herwen, inclusief Huissen, zie bijlage dertien) en een gemiddelde opbrengst per hectare van 11 hl, geeft een opbrengst van 5.500 hl = 379.500 kg (1 hl rogge = 69 kg). De roggeconsumptie van de ongeveer 13.000 inwoners van de Over-Betuwe (tabel 2.1) die, uitgaande van het Gelders gemiddelde, 44 kg rogge gemiddeld per hoofd verbruikten, was in totaal 572.000 kg in 1809. Maar waarschijnlijk was de roggeconsumptie iets hoger. In de zandstreken werd veel aardappelen gegeten en dat geeft een laag gemiddelde. Aan de andere kant werd er meer tarwe gegeten in het riviereengebied. Er bleef in ieder geval niets over om te exporteren, zo mogen we concluderen. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 127, 482; VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 92; DE VRIES, 'Consumption of wheat', 202.
44. ORAOB, inv. nr. 483, boedelinventaris 17-6 1769.
45. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 364, 365.
46. DE VRIES, 'Consumption of wheat', 202. De consumptie van rogge en tarwe nam met meer dan 100% toe in de 30 jaar na 1808. Ten koste van welk gewas zou dit dan gegaan moeten zijn? We mogen aannemen dat de consumptie van de aardappel ook toenam. Mogelijk dat het areaal en de consumptie van boekweit afnam. De bronnen lijken hierop te wijzen. Als we het areaal boekweit in de gebieden met de meeste boekweit: de Veluwe, het IJsseldal en de Achterhoek volgens een Franse opgave uit 1813 vergelijken met een opgave uit 1845, dan zien we inderdaad een sterke daling. De Franse opgave komt op 15.260 ha, die van 1845 op 12.600. Maar de betrouwbaarheid van deze cijfers, mogen we in twijfel trekken. FBA, inv. nr. 4722; *Mededeelingen en Handelingen*, 1846.
47. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 306-309.
48. POSTHUMUS, *Prijsgeschiedenis*, 49-53.
49. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 216, 260.
50. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 119.
51. Prijsverhouding tarwe en koolzaad.

Periode	Gemiddelde tarweprijs per malder	Gemiddelde koolzaadprijs per malder	Index prijs- verhouding
1680-89	6,20	8,63	126
1685-94	6,86	9,91	131
1690-99	9,77	10,48	98
1695-1704	9,18	8,74	87
1700-09	7,73	9,66	113
1705-14	8,40	11,03	119
1710-19	7,26	10,26	128
1715-24	6,13	7,45	110
1720-29	6,22	6,69	98
1725-34	6,05	6,23	94
1730-39	6,00	6,42	97
1735-44	7,17	7,74	98
1740-49	7,75	8,54	100
1745-54	7,05	8,10	104
1790-99	12,21	14,58	108
1795-1804	15,63	19,69	97
1800-09	15,71	20,70	119
1805-14	14,86	20,81	127

Toelichting tabel: basisperiode: 1730-1735. Berekening: Zeeuws, Vlaams en Over-

- maas' koolzaad (Posthumus, 49-51): 5455,55 (= gesommeerde prijs per last): 22 = 247,98 (= gesommeerde gemiddelde jaarprijs per malder): 31 (= aantal jaar waarvan gegevens zijn) = 7,80 (= gemiddelde prijs per malder). Tarwe: 242,162 (= gesommeerde gemiddelde Arnhemse winterprijs per malder): 35 = 6,92 (gem. prijs per mld) De gemiddelde prijsverhouding in de basisperiode van deze twee gewassen is: 7,80/6,92 = 1,1. (tarwe = 100) Vergeleken zijn dus de Zeeuwse prijzen van koolzaad en de Gelderse (Arnhemse) prijzen van tarwe. Dat is geen bezwaar, want de ontwikkeling van de prijs van koolzaad, zal net zoals die van de prijs van het graan ongeveer hetzelfde zijn geweest in de gehele Republiek. Tenslotte was Holland de belangrijkste markt en daar kwam de prijs tot stand. De Gelderse koolzaadprijzen verschilden waarschijnlijk wel van de Zeeuwse, maar ook dat is geen bezwaar, omdat het in bovenstaande berekeningen om de ontwikkeling van de prijsverhouding gaat.
52. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 142.
  53. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 149.
  54. Zie bijvoorbeeld FBA, inv. nr. 4722, waarin het areaal uit 1813 van Gelderland boven de Waal wordt gespecificeerd.
  55. *Mededeelingen en berigten*, 1857.
  56. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 179, 180.
  57. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 176, 177.
  58. De boedelbeschrijvingen zitten in grote pakken per periode bijeen in ORAOB, inv. nrs. 480-486.
  59. In theorie is en was de grond rondom de steden relatief duur. Daarom zullen intensieve bedrijfstakken, met een relatieve hoge opbrengst per hectare, zoals de tuinbouw, zich bij deze centra concentreren.
  60. *Grootte der Gronden*, 74, 75; MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 97; SANGERS, *Ontwikkeling van de tuinbouw*, kaart tegenover 328; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 71, 72, 349.
  61. HOL, *De Betuwe*, 154.
  62. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 291, 292.
  63. Ook het areaal ooftgewas in de Neder-Betuwe zou volgens deze twee tellingen toegenomen zijn, want volgens de telling van 1813, telde dit gebied ongeveer 870 ha aan fruitbomen. FBA, inv. nr. 4722. *Grootte der gronden*, 75-77. De kadastrale metingen werden voor de Over-Betuwe in 1818/19 gehouden. Over de betrouwbaarheid der Franse tellingen, zie bijvoorbeeld BIELEMAN, 'Productie en consumptie', 145, 146. We mogen ze eigenlijk geen tellingen noemen, maar enquêtes, want het waren opgaven van plaatselijke bestuurders, die vaak maar wat deden, hoewel de enquête door Bieleman hoger wordt ingeschat. Een dergelijk toename van de oppervlakte boomgaarden is echter in die korte tijd niet mogelijk.
  64. (*De fruitteelt*, 2, 3; *Verslag van den toestand 1875*, 754, 764. In 1775 was de oppervlakte boomgaard in de Over-Betuwe nog 740 ha. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 309.
  65. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 260-277.
  66. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 408-424.
  67. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 131-133, 172.
  68. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 395, 430; ORAOB, inv. nrs. 480-486.
  69. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 437-460.
  70. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 314, 460.
  71. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 308; bijlage tien.
  72. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 274.
  73. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 311.
  74. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 456.
  75. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 315.
  76. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 470-473.
  77. Zoals bijvoorbeeld in Wamel, ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 364.
  78. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 370-378.

79. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 181-183, 375-382.
80. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 379; Zie ook *Mededeelingen en berigten*, 1857.
81. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 206.
82. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 198.
83. WTTTEWAALL, 'Jaarlijksch verslag', 39, 40.
84. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 144.
85. Oppervlakte hooiland omstreeks 1820 volgens *Grootte der gronden*, 74, 75, 80-82. Bommelerwaard: 2.270 ha; Over-Betuwe: 3020 ha. Aantal paarden, runderen, schapen in december 1824 in de Bommelerwaard: respectievelijk: 1.839, 5.143, 2.472 = 9.454; Over-Betuwe: 2.066, 7.937, 3.076 = 13.079. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 237.
86. MENTINK, VAN OS, *Over-Betuwe*, 88, 89. De prijzen zijn per vim gegeven en zijn erg hoog. Zo geven zij voor 1770 een bedrag op van zes gulden per vim tarwestro. In een boedelbeschrijving van 1772 is een vim ongedorst tarwe echter op gemiddeld drie gulden gesteld en in twee andere beschrijvingen uit 1774 op respectievelijk 4,50 en 1,60. Deze prijzen zijn waarschijnlijk inclusief het stro. We kunnen niet anders stellen, dat of de gebruikte maten, ondanks dezelfde naam, van elkaar verschillen, of dat de opgaven of de bronnen van Mentink en Van Os niet kloppen. Volgens Wttewaall werd in de eerste helft van de 19e eeuw acht gulden of minder voor 1.000 kilo stro betaald. WTTTEWAALL, 'Jaarlijksch verslag', 39, 40. Dezelfde hoeveelheid tarwe bracht in die tijd gemiddeld zo'n 140 gulden op. (berekend op basis jaarprijs Arnhem in de periode 1823-1850, TIJMS, 'Prijzen van granen', 142.)
87. Hooiland en uiterwaarden in de Over-Betuwe omstreeks 1820: 3.020 ha (3.590 morgen). Aantal paarden en runderen in december 1824 in de Over-Betuwe: 2.066 en 7.937. Indien zij net zoveel verbruikten als de paarden (3.000 kg) en runderen (2.000 kg) in Groningen, dan werd er 6,2 mln kg + 15,9 mln kg = 22,1 mln jaarlijks verbruikt. De productie van hooi per morgen van zeer goed hooiland bedroeg maximaal 6.500 kg, totale productie was dus maximaal 23,3 mln kg. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 193, 237. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 602-603, noot 204 en 225.
88. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 216.
89. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 168, 173, 174.
90. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 58, 163, 170, 173.
91. WTTTEWAALL, 'Jaarlijksch verslag', 38-40.
92. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 123, 124.
93. Goederen of diensten die door het ene bedrijfsonderdeel aan het andere binnen het zelfde bedrijf worden geleverd. Zie PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 395.
94. Het feit dat de afname van het areaal wintergerst in de eerste helft van de 19e eeuw samenviel met de sterke groei van de rundveestapel, lijkt ook hierop te wijzen. We kunnen dus stellen dat de wintergerst niet voor de runderen bestemd was, zoals in Groningen. De Statistieke beschrijving van 1826 bevestigt dit, de runderen kregen, naast wat ander voer, vooral hooi en stro.
95. Gezien de hoge prijs van erwten, gaan we ervan uit dat deze gemarkt werden. Zie TIJMS, 'Graanprijzen'. Volgens de Statistieke beschrijving werden de erwten veelal te Utrecht verkocht. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 227.
96. De paarden op de boerderij kregen in de winter naast gehakt stro en 'overvloediger hooi', vooral klaver, haver en paardebonden te eten. De runderen kregen in de winter hoofdzakelijk stro en hooi en wat wortelen, koolbladeren en bouwafval. Aan de varkens werd (een deel van) de boekweit gevoerd. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 206, 216, 235.
97. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 105, 109, 112, 121, 137, 168, 169.
98. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 316.
99. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 161.
100. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 190. Volgens de *Grootte der gronden* lagen de verhoudingen iets anders, waarschijnlijk doordat de gebieden op verschillen-

- de manieren afgebakend zijn. Maar uit die bron blijkt dat het Land van Maas en Waal relatief veel meer grasland had dan de Over-Betuwe. Voor de Over-Betuwe, zie ook bijlage twaalf.
101. Voor de oppervlakten bouwland en het aantal stuks vee zie: ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 190, 237. Voor de omrekening in grootvee-eenheden zie: ROESSINGH, 'De veetelling van 1526', 29. Een volwassen paard is 1,0 GVE, een (melk)koe ook, een veulen is 0,5 GVE, een kalf ook, een varken is 0,2 GVE en een schaap is 0,1 GVE.
  102. Dat er in de Betuwe een tekort aan mest was, vermeldt ook de Statistieke beschrijving van 1826. In andere streken was deze minder schaars. Van een overschot wordt echter niet gesproken. Zie ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 98.
  103. Een mooi voorbeeld hiervan staat in de Nieuwsbrief van de Historische Kring Kesteren en Omgeving van april 1997. Hierin wordt een ooggetuigenverslag over de overstroming in 1799 in de Betuwe gepubliceerd. Daarin staat onder meer: 'Hierdoor wies het water te Oosterhout en naar boven dat het wel een voet en meer over de dijk heenliep en er lang gevaar was, dat, *ongeacht alle moeite en arbeid van mest-dammen te leggen*, daar een doorbraak vallen zou (...)', pag 28. Zie ook MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 87, 88.
  104. WITTEWAALL, 'Jaarlijksch verslag', 45.
  105. Van een boer weten we dat hij een schaapherder in dienst had. We zijn een boedelbeschrijving van een schaapherder tegengekomen, die geen schapen bezat. En in een geval was de boer samen met de herder eigenaar van de kudde.
  106. DE VOOYS, 'Relatie tussen landschappen', 145-147; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse Landbouw*, 227, 228.
  107. Indien we het aantal schapen uit 1824 relateren aan het aantal inwoners uit 1829/30 op het platteland van de verschillende gebieden, komt de Over-Betuwe in vergelijking met andere gebieden laag uit. Het zijn globale cijfers, omdat we niet precies weten, welke geografische grenzen we moeten trekken. De cijfers (aantal schapen per 100 inwoners) zijn: Land van Maas en Waal: 8; Rijk van Nijmegen: 8; Over-Betuwe: 19; Bommelerwaard: 21; Tielerwaard: 22; Neder-Betuwe: 37; Veluwe: 53. Ook als we het aantal schapen relateren aan de oppervlakte bouw- en grasland, lagen de verhoudingen ongeveer zo. ROESSINGH, 'Het Veluwe inwonertal', 139 (gerekend is dat 27% van de bevolking op de Veluwe in de stad woonde); HOFSTEE, 'Groei van de bevolking'; ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 237.
  108. *(De) bevolking, het vee*, 40. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 237.
  109. Boedelbeschrijvingen, ORAOB, inv. nrs. 480-486.
  110. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 225, 233. Volgens een herder uit die tijd konden de schapen aanvankelijk gratis tijdens de zomervoor op de akkers. Waarschijnlijk werd wel verwacht dat de mest bleef liggen. WITTEWAALL, 'Jaarlijksch verslag', 45.
  111. De melkproductie was in de Over-Betuwe, anders dan in de Neder-Betuwe en de Tielerwaard vermoedelijk van ondergeschikt belang. Tot deze conclusie kunnen we komen, als we het aantal hamels (gesneden rammen) relateren aan het aantal ooien. In juni/juli 1811 waren er in de Over-Betuwe 77 hamels tegen 100 ooien, in de Neder-Betuwe waren dat er 25 tegen 100 en in de Tielerwaard 4 tegen 100. Relateren we het aantal hamels op de Veluwe, een gebied waar de schapen vooral voor de mest werden gehouden, aan het aantal ooien aldaar, dan komen we op 93. En relateren we het aantal lammeren in deze gebieden aan het aantal volwassen schapen, dan zijn de aantallen per 100 schapen in juni/juli 1811 voor de Veluwe 23, de Over-Betuwe: 51, de Neder-Betuwe: 76, en de Tielerwaard: 85. In de kleigebieden werd dus veel meer aan vetweiderij gedaan dan op het zand, in de Over-Betuwe nog het minst. FBA, inv. nr. 3542.
  112. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 233.
  113. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 224, 226, 228.
  114. De Duitse wol kostte zo'n 5 á 8 stuivers per pond (494 gram). POSTHUMUS, *Neder-*

- landsche prijsgeschiedenis*, 264-265.
115. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 225-228.
  116. Bieleman, *Boeren*, 423.
  117. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 236.
  118. Boedelbeschrijvingen, ORAOB, inv. nrs. 480-486.
  119. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 219.
  120. We kunnen het onderscheid maken tussen mesters en weiders. De eersten brachten het vee gedurende de winter in vette toestand, de tweede groep weidden het vee in de zomer vet. Het onderscheid is niet altijd even scherp.
  121. BIELEMAN, *De veetelling van 1811*, nog te verschijnen; FBA, inv. nr. 3542. Gogel komt voor 1807 voor de Over-Betuwe op 58 kalveren per 100 koeien. Dit verschil kan veroorzaakt zijn door seizoensinvloeden en doordat men andere definities hanteerde (want wat is het verschil tussen een vaarskalf, een eenjarig kalf (1811) en een vaars en een pink, zoals Gogel de jonge runderen noemde). RAD, AG, inv. nr. 73.
  122. BIELEMAN, *De veetelling van 1811*, nog te verschijnen; FBA, inv. nr. 3542. Volgens de telling van Gogel uit 1807 telde de Over-Betuwe 39 ossen op 100 koeien. Het aantal ossen was in 1807 volgens de telling uit dat jaar aanmerkelijk hoger dan in 1811. Hier kunnen seizoensinvloeden ons parten spelen, maar ook is het mogelijk dat Gogel andere definities hanteerde dan men in 1811 deed. RAD, AG, inv. nr. 73.
  123. Hier worden zeer waarschijnlijk ossen bedoeld. Volwassen stieren kunnen tamelijk gevaarlijk zijn en het is dus niet praktisch om ze te houden voor de vleesconsumptie. Ossen zijn niet alleen rustiger, maar groeien (na 1,5 jaar) sneller dan stieren en de betere voederconversie van deze beesten resulteert in vettere karkassen. Aldus Peter Koolmees in een schrijven (19 oktober 1991) aan Jan Bieleman. Over de term os bestaat onduidelijkheid. In het verleden werd er niet alleen een gesneden mannelijk rund mee bedoeld, maar ook wel runderen in het algemeen. De boedelbeschrijvingen zijn hierin echter vrij duidelijk. De veestapel wordt vaak per boerderij uitgesplitst en waar ossen genoemd worden, worden ook andere runderen genoemd, zoals kalveren, vaarzen, malen, guste koeien, melkkoeien, hokkelingen. Soms is de veestapel onvoldoende gespecificeerd, maar dan wordt de term 'runderen' gebruikt. Zie ook BIELEMAN, *Boeren*, 359.
  124. Boedelbeschrijvingen, ORAOB, inv. nrs. 480-486.
  125. Een goede melkkoe uit het rivierengebied deed niet of nauwelijks onder voor een goede koe uit het weidegebied en kon dus '(...) met het schoonste, dat Zuid-Holland oplevert, vergeleken worden (...)'. De melkgift van zo'n koe werd geschat op 18 á 22 liter per dag gedurende de zomermaanden. Als we de zomermaanden oprekken tot de periode 1 mei – 1 oktober, dan komen we voor zo'n koe op 3.200 á 4.000 liter. De lactatieperiode duurde echter meestal langer, de koe gaf aan het begin van deze periode de meeste melk. Volgens Hengeveld gaf een koe uit de Over-Betuwe gedurende enkele maanden wel 28 tot 35 liter daags en een opgave uit de buurt van Arnhem spreekt over een jaarlijkse melkgift van 3.000 tot 3.500 liter jaarlijks. Een goede koe uit het weidegebied gaf doorgaans 2.700 á 3.000 liter, maar 4.000 á 4.500 was geen uitzondering. Uit de boedelbeschrijvingen (de vorderingen) blijkt overigens het belang van deze verkopen niet, hoewel we wel een aantal vorderingen betreffende verkocht vee zijn tegengekomen. Een verklaring hiervoor is, dat het vee op de markt waarschijnlijk tegen contante betaling werd verkocht. De producten waren voor een relatief anonieme markt bestemd en krediet werd niet verleend aan een onbekende. Dat gold ook voor het graan. Iets anders was het waarschijnlijk als de afnemer een bekende was en/of een dorpsgenoot en aan de deur van de boer kwam. Dan werd er wel krediet verleend. De slagers uit de stad, die jaarlijks terugkwamen, de molenaar uit het dorp, de brouwer verderop of gewoon de buurman hoefden niet direct te betalen. Net zoals de smid, de schoenmaker en de timmerman uit het dorp de boer krediet verstrekten. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 208, 209, 220, 222. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 176. HENGEVELD, *Het rundvee*, 444, 445.
  126. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 63.

127. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 209.
128. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 62-64; WIESE, 'Der Rinderhandel', 28, 32, 63-65, 67-72, 92-97, met name 94; BIELEMAN, *Boeren*, 357-367; MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 97. Het aantal van 20.000 ossen is erg veel. Mogelijk is dit aantal wat overdreven. Het getal komt uit een verzoekschrift van het ambtsbestuur aan Philips II om in de Over-Betuwe tol te mogen heffen. Het bestuur zal het niet al te nauw genomen hebben met de aantallen om Philips te overtuigen. Overigens worden er geen ossenhandelaren o.i.d. genoemd in: SCHIMMEL, *Burgerrecht te Nijmegen*, passim.
129. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 171.
130. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 160-180. Dat de Over-Betuwe net zoals de hele Republiek werd geraakt tijdens de veepestperiode, blijkt uit verschillende archiefstukken. Derk Jacobs uit Herveld meldt dat op 14 januari 1770 veertien van zijn beesten zijn gestorven, waarschijnlijk zo'n 60 tot 80% van zijn rundveestapel als we een uit de boedelbeschrijvingen naar voren gekomen gemiddelde van ongeveer 18 runderen aanhouden. We hebben de bron betreffende de veepest echter niet in bewerking genomen. OAOB, inv. nr 1572.
131. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 162-166.
132. ABEL, *Stufen der Ernährung*, 39-44.
133. VAN ZANDEN, 'De mythe', 165. De Vries en Van der Woude komen met een ander cijfer voor Holland en stellen het vleesverbruik aan het einde van de 18e eeuw op 27 kg per persoon. Zij zijn echter wel van mening dat het vleesverbruik tijdens de Republiek nauwelijks is afgenomen. Pas in de Franse tijd en daarna nam de consumptie af. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 708, 709, 715-717. Volgens de Economist uit 1853 werd er in 1836 16,5 kg rundvlees, 3,6 kg kalfsvlees, 1,8 kg schapenvlees en 11,7 kg varkensvlees, samen 33,6 kg per persoon geconsumeerd. Volgens Reens is die hoeveelheid iets te hoog en moet dat 31,3 kg zijn. Het vleesgebruik nam in de eerste helft van de 19e eeuw af. REENS, *De vleeschexport*, 59, zie ook noot 1 onder aan de bladzijde.
134. Om ons een beeld te vormen van de markt voor slachtvee en de import het volgende. Als we ervan uitgaan dat er in de Republiek gemiddeld achttien kg rundvlees per persoon werd geconsumeerd (in 1836 was dat volgens de Economist 16,5 kg, exclusief kalfvlees dat toen 3,6 kg per persoon was), dan werd er eind 17e eeuw en in de 18e eeuw jaarlijks, bij een bevolking van ongeveer 2 miljoen mensen (de totale omvang van de bevolking bleef tamelijk constant) ongeveer 36 miljoen kg rundvlees verbruikt. De uitvoer van runderen uit Denemarken en Sleeswijk-Holstein (en Schonen) bedroeg jaarlijks maximaal 60.000 stuks, waarvan maximaal 80% naar de Republiek ging, dit is 48.000. Als we van een slachtgewicht van 300 kg per os uitgaan (1812/13), dan werd er maximaal 14,4 miljoen kg uit deze gebieden ingevoerd. Twee conclusies kunnen hieruit getrokken worden. Ten eerste dat de invoer uit Noord-Europa bediende slechts een deel van de markt in de Republiek, ten tweede dat door het wegvalen van een deel van de invoer uit dit productiegebied, zal de productie zich, bij een gelijkblijvend vleesconsumptie, verplaatst moeten hebben. WIESE, 'Rinderhandel', 78, 93; REENS, *De vleeschexport*, 59, noot 1; VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 103.
135. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 260, 261.
136. REENS, *De vleeschexport*, 19, 20; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 64.
137. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 549.
138. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 173.
139. REENS, *De vleeschexport*, 25.
140. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 295, 296, 401-404.
141. De volgende alinea's zijn vooral gebaseerd op REENS, *De vleeschexport*, 41-61.
142. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 220.
143. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 220, 221; REENS, *De vleeschexport*, 52, 53.
144. WITTEWAAL, 'Jaarlijksch verslag', 39-40; *Verslag van den landbouw*, 1852: 210, 21; 1853: 183, 184; PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 401-403, 444-449; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 211-213.

145. WITTEWAALL, 'Jaarlijksch verslag', 39-40.
146. OVERTON, *Agricultural revolution*, 113.
147. In de gemeente Vuren (Tielerwaard) leverde een koe in 1853 100 gulden op, een scharige (= volwassen) os deed wel 135 gulden en een halfscharige os 85 gulden. *Verslag van den landbouw*, 1853, 183. De prijs van slachtvee in Groningen was in dat jaar ook ongeveer 135 gulden en de prijs van melkvee lag net onder de 100 gulden. In 1780 kostte slachtvee in Groningen bijna 90 gulden per stuk. PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 549, 550, 551.
148. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 223. Volgens Hengeveld was deze schatting te laag. HENGEVELD, *Het rundvee*, 444.
149. Dat blijkt ook uit de vorderingen van verschillende boedelinventarissen.
150. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 181. Hij geeft de boterprijs in Friesland, Leiden (circa achttien gulden) en 's-Hertogenbosch (circa veertien gulden). We nemen aan, gezien de hoge waardering voor de melkkoeien uit de Over-Betuwe, dat de Overbetuwse boter Friese kwaliteit had.
151. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, 169. In de Overbetuwse boedelbeschrijvingen zijn we tot 1850 niets van dien aard tegengekomen. Wel waren elders in het rivierengebied (Buren en Culemborg) door paarden en honden aangedreven karnmolens aanwezig. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 355.
152. Vergelijk PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 414.
153. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 202.
154. BIELEMAN, *Boeren*, 301.
155. *Verslag van den landbouw*, 1853, pag. 170, 1855, pag. 132.
156. Dat was althans in de 19e eeuw zo, zie verder.
157. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 97.
158. Het zogenaamde Gelderse paard, dat waarschijnlijk ook in de Over-Betuwe (op)gefokt werd, was in de 18e eeuw een groot en sterk trekpaard, geschikt voor de zware klei. Als legerpaard was het dan ook alleen geschikt was voor het zware werk bij de cavalerie. De afzet bleef mogelijk beperkt daardoor. Maar volgens de Statistische beschrijving van 1826 was een paard uit de Betuwe bijzonder bruikbaar als ruiterspaard en 'waartoe zij ook niet weinig pleegden opgekocht te worden'. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 199, 430.
159. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 95.
160. OAOB, inv. nr. 782.
161. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 207.
162. OAOB, inv. nr. 782. Uitgezonderd Huissen en Gendt en enkele kleine dorpen, waarvan de gegevens onduidelijk waren of ontbraken. Inclusief Pannerden, Herwen, Aerdt en Millingen.
163. Het totaal aantal paarden van een jaar en ouder was 2.094. Dit aantal moet verhoogd worden met het aantal paarden van jonger dan een jaar. Dat aantal hebben we gemakshalve gesteld op 334, gelijk aan het aantal een-jarige paarden. Het totaal aantal paarden was dus 2.428. Ook zijn we er van uit gegaan dat het aantal twee-jarige paarden 334 was. Het aantal paarden jonger dan 3 jaar was dus $3 \times 334 = 1.002$. Hierbij moeten echter kanttekeningen geplaatst worden. We mogen ervan uitgaan dat de boeren in de Over-Betuwe naast de weipaarden in 1697 ook nog een aantal paarden jonger dan een jaar bezaten. En wanneer de boeren vooral zelf fokten, mogen we aannemen dat het aantal paarden jonger dan een jaar bijna even groot was als het aantal paarden van een jaar oud. Maar indien zij zich vooral met de opfok bezighielden, mogen we het aantal niet zonder meer verdubbelen. Daarnaast is het waarschijnlijk dat niet ieder jaar even veel veulens werden geboren. Bovendien is het mogelijk dat de boeren meer veulens in hun tweede jaar verkochten dan in hun eerste jaar. Het aantal veulens van ongeveer 1.000 is dus waarschijnlijk te hoog.
164. Bron 1811: FBA, inv. nr. 3542; 1824: Roessingh en Schaars, *De Gelderse landbouw*, 237; 1846: *(De) bevolking, het vee*, 34-40; 1856: *Verslag van den landbouw*, 150, 151. Uit de fluctuatie van het aantal veulens zou men kunnen opmaken dat er verschillende telme-

thoden werden toegepast. Zo werden bij de tellingen voor het veefonds de paarden jonger dan een jaar niet geteld. Echter de genoemde tellingen geschiedde niet ten behoeve van het veefonds, maar waren eigen provinciale tellingen, waarbij alle veulens, paarden beneden de drie jaar, apart werden geteld. De opvallende daling van het aantal veulens tussen 1846 en 1856 heeft zich dus daadwerkelijk voorgedaan, blijkens het verslag van de landbouw uit het laatste jaar. Ook het lage aantal veulens in 1824 komt overeen met de werkelijkheid, gezien de dalende trend van het totaal aantal paarden na 1818 (zie verder).

165. ISRAEL, *The Dutch Republic*, 985-997, 1095.
166. Veulens werden een aantal jaren gehouden voordat ze verkocht werden. Meestal werden ze in hun tweede of derde jaar op de markt gebracht. Hoewel de najaarsmarkten iets belangrijker lijken, werden er veulens op voor- en najaarsmarkten verkocht. Het maakt derhalve niet veel uit in welke maand geteld werd. 1811: FBA, inv. nr. 3542; 1824: ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 201, 202, 207, 208, 237, 238; 1846: (*De*) *bevolking, het vee*, 40. Het cijfer van 1811 is zonder het aantal paarden in Herwen, dat toen nog bij de Over-Betuwe hoorde en inclusief het aantal in Huissen, dat toen nog niet onder de Over-Betuwe viel.
167. WITTEWAALL, 'Jaarlijksch verslag', 39, 40; *Mededeelingen en berigten*, III, 1857; *Verslag van den landbouw*, 1853, 161, 162; *Verslag van den landbouw*, 1856, 150, 151; TIJMS, 'Prijsen van granen', 142, 152; PRIESTER, *De economische ontwikkeling*, 404. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 199.
168. *Verslag van den landbouw*, 1853, 162.
169. *Verslag van den toestand*, 1875, 814-823.
170. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 202.
171. BIELEMAN, *Boeren*, 295. FBA, inv. nr. 3542.
172. In 1824 was het totaal aantal hengsten in de Over-Betuwe niet meer dan twintig. Is het een verschrijving? Dat is mogelijk, want volgens de bron waren de hengsten niet gelijkmatig over de streek verdeeld, maar vooral geconcentreerd in Gendt (248 hengsten). Het is natuurlijk ook denkbaar dat er toevallig op het moment van de telling een groep cavaleristen in Elst gelegerd was. We weten het niet. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 237.
173. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 208.
174. Er zijn meer tellingen van paarden in de periode van voor de 19e eeuw gehouden, zoals in 1750 en in 1697. In hoeverre er buiten de Over-Betuwe gegevens van deze tellingen bewaard zijn gebleven, weten we niet.
175. De boszone die volgens Von Thünen daar nog tussen moest liggen, vergeten we gemakshalve even.
176. BRUSSE, 'De Gelderse landbouw', 116-118.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ZEVEN

1. BOGAARD, 'Verslag', 164-166.
2. VAN ZANDEN, 'Het Nederlandse platteland', 30, 31.
3. Zie SCHUURMAN, 'Consumptie en de moderne samenleving', 11-32; zie ook het 'vooraf' in: SCHUURMAN e.a., *Aards geluk*, 7, 8.
4. SCHUURMAN, 'Consumptie en de moderne samenleving', 11, 12, citaat op 11.
5. SCHUURMAN, 'Consumptie en de moderne samenleving', 24.
6. SCHUURMAN, 'Consumptie en de moderne samenleving', 20, 21.
7. ROESSINGH, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', 72; SLEEBE, *In termen van fatsoen*, 53, 54.
8. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, 255-268, citaat op 265.
9. idem, 334, 335; SLEEBE, *In termen van fatsoen*, 53, 54.
10. KOOLBERGEN, 'Materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel', 121-160, citaat op 121.

11. SCHELSTRAETE e.a., *Het einde van de onveranderlijkheid*, vanaf 148.
12. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, met name de hoofdstukken drie, vier en zes en bijlage IV. 1a zijn voor ons onderzoek van belang geweest.
13. Vos, *Rijtuigen*, 85-95; SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, 338.
14. Bijlage negen, groep 'niet-boeren', casenummer 208 (1719).
15. Bijlage negen, keuters, casenummer 107 (1772).
16. Bijlage negen, halve boeren, casenummers 161 (1842) en 197 (1830).
17. Vos, *Rijtuigen*, 97; KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel', 151.
18. KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel', 153, 154.
19. Bijlage Negen, keuters, casenummer 163 (1842).
20. Bijlage Negen, keuters, casenummer 167 (1844).
21. Bijlage Negen, keuters, casenummer 185 (1854).
22. Bijlage Negen, keuters, casenummers., 192 (1842), 178 (1850), 188 (1855).
23. Bijlage Negen, zie groep niet-boeren, de meesten van hen tabakten en een aantal van hen oefende een ambacht uit of had een nering.
24. KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel', 146-148.
25. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, 330.
26. KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel', 141-143.
27. DIBBITS, 'Presentation of self', 22, 23.
28. VAN DAM, *Nederlandse Tegels*, 63-78.
29. Penantkasten waren bestemd om tegen de penant, de wand tussen de ramen, geplaatst te worden. VAN VOORST TOT VOORST, *Tussen Biedermeier en Berlage*, 624.
30. KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur in Weesp en Weesperkarspel', 139; SCHELSTRAETE e.a., *Het einde van de onveranderlijkheid*, 155.
31. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, 330, 340.
32. DE KOK, *Breuklijn Rome Reformatie*.
33. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, 90, 91.
34. Bijlage Negen, niet-boeren, casenummer 248 (juli 1852).
35. SCHELSTRAETE e.a., *Het einde van de onveranderlijkheid*, 191, 192, 240; KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel', 150, 151.
36. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, 88.
37. VOSKUIL, 'De verspreiding van koffie en thee', 72; KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel', 144, 145; SCHELSTRAETE, *Het einde van de onveranderlijkheid*, 169.
38. DIBBITS, 'Presentation of self', 21.
39. VOSKUIL, 'De verspreiding van koffie en thee', 74.
40. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, 102.
41. VOSKUIL, 'De verspreiding van koffie en thee', 76, 77.
42. DE VRIES EN VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 379, 380.
43. 'dat het gebruik van bier, schoon nog vrij algemeen afgenomen is, merken wij reeds vroeger aan (...). Ten platten lande wordt thans alleen bij zeer welgezeten boeren dagelijks bier gedronken (...). Geciteerd bij VOSKUIL, 'De verspreiding van koffie en thee', 81, noot 47.
44. VOSKUIL, 'De verspreiding van koffie en thee', 78, 79.
45. KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel', 134.
46. ELIAS, *Het civilisatieproces*, 145, 146, 152.
47. ELIAS, *Het civilisatieproces*, 152-156, 176-178.
48. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, 335, zie 'servet'.
49. Zie DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 245, 246.
50. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, 261.
51. SLEEBE, *In termen van fatsoen*, passim.
52. SLEEBE, *In termen van fatsoen*, 334, 335.
53. VAN DEN BRINK, *De grote overgang*, 506.
54. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, 265.

55. VOSKUIL, 'De verspreiding van koffie en thee', 92.
56. SCHUURMAN, 'De ontwikkeling van woning en huisraad', 174, 175.
57. Dit is zo opvallend, omdat de kachel elders veel minder snel verspreid raakte. In Delft was dit voorwerp in de 18e eeuw nog nauwelijks aanwezig, in Maasland raakte dit voorwerp pas in de tweede helft van de 19e eeuw echt verspreid, zo ook in andere delen van Nederland. WIJSENBEEK, *Achter de gevels*, 450; VOSKUIL, 'Groepsvorming en groepsgedrag' 35; SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, 72. Er dient hier meer onderzoek naar gedaan te worden.
58. Ook elders werd de kachel in het voorjaar op zolder gezet. VOSKUIL, 'Groepsvorming en groepsgedrag', 32.
59. VOSKUIL, 'Groepsvorming en groepsgedrag', 356-357, 361-363.
60. Bijlage Negen, hele boeren, casenummers, 155 (september 1829), 159 (november 1846), 166 (november 1843).
61. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 354.
62. Bijlage Negen, halve boeren, casennummer 161 (januari 1842), 183 (februari 1853).

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ACHT

1. MUNTERS, 'Het einde van de boerenstand', 421-441.

NOTEN BIJ BIJLAGE EEN

1. In een flink aantal gevallen werd het huis niet als zodanig genoemd, maar was er sprake van een 'bouwinghe' of een 'hoffstat'. In deze gevallen werden grond en huis als een geheel verpacht. Soms echter werd er een bouwing of hofstede bedoeld zonder een huis. Het is gelukkig vrij eenvoudig om te bepalen of er op een bouwing of hofstede een huis stond of niet. Voor onderhoud van de huizen mochten de pachters of eigenaars namelijk een bepaald bedrag aftrekken. Werdt dat bedrag afgetrokken, dan stond er op die bouwing een huis. Zie: ROESSINGH, 'Gelderse verpondingskohieren', 61-71, met name p.70. Dit artikel is een uitgebreide toelichting op de verpondingskohieren. Zie ook: ROESSINGH, 'Veluwe inwonertal', 92-99.
2. MENTINK, *Bronnen voor de historische demografie*, 8, 9. Zie ook de ordonnantie van 14 juni 1676: men werd ingedeeld in klassen, 'sulcks ten respecte van een yders Goederen/Middelen/Incompsten/Handtwercken/Neringen/ofte andere middelen van subsistentie/alsmede van hare Ampten en benesitien.', OAOB, inv. nr. 700.
3. OAOB, inv. nr. 2085.
4. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 85-88.
5. OAOB, inv. nr. 772.
6. Ordonnantie, 14 mei 1675, OAOB, inv. nr. 772.
7. Zie de publicatie van 25 september 1677 van de Gedeputeerde Staten van het Kwartier van Nijmegen, OAOB, inv. nr. 772.
8. WERTHEIM-GIJSE WEENINK, 'Gelderland 1672-1795', 211-231.
9. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, zij suggereren iets dergelijks op pagina 85.
10. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het dorpsboek van Heteren. AD, inv. nr. 2552.
11. MENTINK, *Bronnen voor de historische demografie*, 14. OAOB, inv. nr. 764.
12. Er zijn meer bronnen die de cijfers in de tabel bevestigen: 1) Bemmelen 1676: een andere lijst uit dezelfde tijd (geen jaartal) noemt 94 personen (OAOB, inv. nr. 702). 2) Driel 1676: een tweetal andere lijsten uit dezelfde tijd (geen jaartal) noemen een iets hoger aantal: respectievelijk, 47 en 48 huishoudens (OAOB, inv. nr. 702). 3) Heteren 1676: uit een 'lijste van de ingezetenen des kerspels Heteren' van ongeveer 1676 (OAOB, inv. nr. 702), blijkt een aantal van 63 personen. 4) Randwijk 1678: in een bron uit ongeveer dezelfde periode (jaartal onbekend) worden 59 personen genoemd (OAOB, inv. nr. 703). 5) Herveld: een bron uit 1709 (OAOB, inv. nr. 2248).

- noemt 65 huishoudens. 6) Bemmelt: een rotcedul uit 1711 noemt 119 huishoudens.
13. OAOB, inv. nr. 840.
  14. OAOB, inv. nr. 2085.
  15. We beschikken over een lijst van circa 100 mensen die zich in 1710 aan de dijkbewaking of in 1711 aan de aanleg van de ringdam om het doorbraakgat trachtten te onttrekken en daarvoor werden beboet. OAOB, inv. nr. 2085.
  16. Vergelijk OAOB, inv. nr. 2101: rotcedullen 1750 met OAOB, inv. nr. 840: 'opneming der huizen' 1750 en vergelijk OAOB, inv. nr. 2106, 2107: rotcedullen uit 1791 en 1795 met OAOB, inv. nr. 938 'lijsten van huizen en personen' 1796.
  17. De 18e eeuwse rotcedullen zijn te vinden onder de inventarisnummers 2092-2107.
  18. KAPPELHOF, 'Demografische ontwikkeling Meierij', 10.
  19. ROESSINGH en SCHAAARS, *De Gelderse landbouw*, 375.
  20. LUCASSEN, *Naar de kusten*, 41, 52, 100-103. Zie paragraaf 3.9.
  21. GOTTSCHALK, *Stormvloed*, 282-288; MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 207, noot 215; veel dodelijke slachtoffers vielen er doorgaans niet bij de 17e eeuwse overstromingen, DRIESSEN, *Watersnood*, 15.
  22. AVD, inv. nr. 144, 147, kohier uitzetting dorpsgeld en kohieren familiegeld.
  23. SLICHER VAN BATH, *Samenleving*, 51-53, 98.
  24. VAN DER WOUDE, *Noorderkwartier*, 242, 250, 251, zie ook 86-89.
  25. BIELEMAN, *Boeren*, 66-69.
  26. ROESSINGH, 'Het Veluwe inwonertal', 94, 95.
  27. VERDUIN, 'Het gezin', 82, 83.
  28. VAN SCHAÏK, *Belasting, bevolking en bezit*, 132-134.
  29. Noordholland (Noorderkwartier) zie eerder; Friesland: FABER, *Drie eeuwen*, 71.
  30. OAOB, inv. nr. 840.
  31. Soms is het zeer aannemelijk dat de gegevens uit de bronnen niet juist zijn. De bron uit 1770 geeft bijvoorbeeld voor schoutambt Elst, na deling van het aantal inwoners door het aantal huizen, een gemiddelde grootte van 8,5 personen. Dit kan niet goed zijn, gezien de gemiddelden in de overige dorpen en het berekende gemiddelde in Elst in 1849: 5,4. Waarschijnlijk is het aantal inwoners te hoog geschat. Het gemiddelde van Valburg was extreem laag in 1795: 3,4 personen, terwijl het gemiddelde in 1770 5,6 en in 1849 5,8 personen was. Het lage gemiddelde wordt in dit geval veroorzaakt door verkeerd opgegeven aantal huishoudens (OAOB, inv. nr. 938). Ook andere cijfers zijn soms ongeloofwaardig en zijn daarom niet opgenomen in tabel B1.2.
  32. Cijfers 1770 zonder Elst (wel inclusief Elden), omdat het aantal inwoners in dat schoutambt volgens de bron uit 1770 te hoog is. De berekening is uiteraard ook zonder Huissen gemaakt, omdat over stad en ambt geen gegevens beschikbaar zijn.
  33. VAN DER WOUDE, *Noorderkwartier*, 81-85.
  34. KAPPELHOF, 'Demografische ontwikkeling Meierij', 10.
  35. 1750: OAOB, inv. nr. 840; 1770: OAOB, inv. nr. 764, OAMeW, inv. nr. 273.
  36. 1807: OAOB, inv. nr. 139; 1849: *Uitkomsten 1849*.
  37. Voor de overgang van de Kleefse enclaves naar Nederland, zie SMIT, *De oude Kleefse enclaves*, passim, SCHURMAN, 'De bevolking van Duiven', 150, 181. ROESSINGH, 'Het Veluwe inwonertal', 96.

NOTEN BIJ BIJLAGE TWEE

1. Verpondingskohieren 1650: ASKvN, inv. nrs. 498, 499, 500, 501; schoorsteengelden 1630: AR, inv. nr. 1423.
2. HOFSTEE, 'Groeï van de bevolking', 44.
3. VAN SCHAÏK, *Belasting, bevolking*, 253, 275.
4. APNB, inv. nr. 523, familiegeldcedullen.
5. HOFSTEE, 'De groeï van de bevolking', 44

NOTEN BIJ P. 396-418

6. AHWeN, inv. nr. 994, kohieren hoofdgeld. Volgens deze kohieren telde Waardenburg in 1675 77 huishoudens.

NOTEN BIJ BIJLAGE VIER

1. Dat betekent dat van alle dorpen die tot de Franse tijd bij de Over-Betuwe hoorden, een register opgemaakt is en dat deze registers allemaal bewaard zijn gebleven. Overigens heeft er wel enige onderregistratie plaatsgevonden. De bron is desondanks zeer goed te gebruiken, zie bijlage 11.
2. We hebben gezien in paragraaf 2.4 dat het koppelen van de bestanden geen oplossing voor dit probleem biedt. Overigens zijn de grootgrondbezitters gemakkelijker van elkaar te onderscheiden dat de talrijke grondgebruikers.
3. ROESSINGH, *Verpondingskohieren*, 68, 69.
4. ASKvN, inv. nr. 128, reces des Quatiers van Nijmegen van 7 mei 1787.
5. De officiële datum van het kadaster is 1832. De metingen zijn echter veel eerder verricht. Wij nemen daarom 1820 als meetpunt.
6. Zie ROESSINGH, 'Gelderse verpondingskohieren', 67-69.
7. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 101-104 en noten 49, 215; DRIESSEN, *Watersnood*, passim.

NOTEN BIJ BIJLAGE VIJF

1. AB, inv. nr. 5624.
2. Lees hierover onder meer de betreffende passages uit het boek van DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, 148-159.

NOTEN BIJ BIJLAGE ZES

1. OAOB inv. nr. 3587, 24 januari 1668.
2. OAOB, inv. nr. 3587, 9 mei 1671.
3. OAOB inv. nr. 3587, november 1687, januari 1688, juli 1690; inv.nr. 3755 is een boedelbeschrijving van Aert Henrickse, opgemaakt in 1687.
4. OAOB, inv. nr. 3587, 17 november 1704, 10 juli 1705.
5. OAOB, inv. nr. 2107D.
6. OAOB, inv. nr. 3587, 1749.
7. AGCH, inv. nr. 491, folio 92, 95, 126, 127.
8. Volgens de rekeningen is de bouwning vanaf de 18e eeuw zo'n acht hectare groter dan mijn tellingen. Deze laatste zijn gebaseerd op tellingen van de percelen van de bouwning, waarvan de oppervlakte ook afzonderlijk in de rekeningen staan vermeld. Vooralsnog heb ik geen reden om te twifelen aan mijn tellingen. ABWA, rekeningen, inv. nrs. 129-228, zie de jaren 1737, 1825, 1832. De gegevens komen, tenzij anders vermeld, uit de rekeningen.
9. ABWA, resolutieboek, inv. nr. 5, 1754, 1755.
10. ABWA, resolutieboek, inv. nr. 7, fol 211.
11. Bron, tenzij anders vermeld: ABWA, rekeningboeken inv. nrs. 129-228 en resolutieboeken, inv. nrs. 5, 6, 7, 8.
12. ASKvN, inv. nr. 516b.
13. ABWA, inv. nr. 6, 4 januari 1803.
14. Bron, tenzij anders vermeld: ABWA, rekeningboeken inv. nrs. 129-228 en resolutieboeken, inv. nrs. 5, 6, 7, 8.
15. ABWA, inv. nr. 7, fol 232.
16. ABWA, inv. nr. 7, 13 oktober 1807.

17. Bron, tenzij anders vermeld: ABWA, rekeningboeken inv. nrs. 129-228 en resolutieboeken, inv. nrs. 5, 6, 7, 8.
18. Bron, tenzij anders vermeld: AGRK, rekeningen van de rentmeesters der domeinen, inv. nrs. 2796-2736. Bron omvang bouwingen: ASKvN, verpondingsregisters, inv. nrs. 495 - 497, 516b - 519b.
19. AGRK, inv. nr. 909.
20. Bron, tenzij anders vermeld: AGRK, rekeningen van de rentmeesters der domeinen, inv. nrs. 2796-2736. Bron omvang bouwingen: ASKvN, verpondingsregisters, inv. nrs. 495 - 497, 516b - 519b.
21. Bron: AKVD, inv. nrs. 340, 341; bron 1711: OAOB, inv. nr. 2250, bron 1723 en 1743, 1759: AD, inv. nr. 4725.
22. Bron: AKVD, inv. nrs. 340, 341.
23. Bron, tenzij anders vermeld: AKVD, inv. nrs. 340, 341.
24. OAOB, inv. nr. 2250.
25. Bron, tenzij anders vermeld: AKVD, inv. nrs. 340, 341.
26. OAOB, inv. nr. 2107D.
27. Bron, tenzij anders vermeld: AKVD, inv. nrs. 335, 336.
28. Bron, tenzij anders vermeld: AKVD, inv. nrs. 335, 336.
29. Bron, tenzij anders vermeld: AKVD, inv. nrs. 335, 336.
30. Bron, tenzij anders vermeld: ACGH, inv. nrs. 490-495, 564, 565, 572-661.
31. Bron, tenzij anders vermeld: ACGH, inv. nrs. 490, 491, 493, 494, 495, 564, 565, 572-661. Volgens de OAT's bezat het gasthuis in de jaren twintig van de 19e eeuw in Slijk Ewijk ongeveer 56 ha, waarschijnlijk grotendeels tot de bouwning behorende.
32. OAOB, inv. nr. 840.
33. Bron, tenzij anders vermeld: ACGH, inv. nrs. 490, 491, 493, 494, 495, 564, 565, 572-661. Omvang van bouwning A in 1650 is de oppervlakte van de percelen die Jacob Reinen volgens het verpondingsregister in pacht heeft van het gasthuis. De bouwning zelf is ongeveer 40 ha. Omvang in 1722 is het totaal aantal percelen per pachter volgens de rekeningen. De oppervlakte van deze percelen zijn gegeven in het kaartenboek, zie hiervoor: LEPPINK e.a., *Van Geelkerckens Kaartboek*, 140. De kans bestaat dat de bouwningen zelf toen kleiner waren. Omvang 1772: ACGH: inv. nr. 491, folio 293. Omvang 1827: ACGH, inv. nr. 494, 13 juni 1827.
34. LEPPINK e.a., *Van Geelkerckens Kaartboek*, 140-142.
35. ACGH, inv. nr. 491, folio 89.
36. Bron, tenzij anders vermeld: ASNBA, inv. nrs. 1, 2, 3 en de rekeningen inv. nrs. 193-589.
37. Bron, tenzij anders vermeld: ASNBA, inv. nrs. 1, 2, 3 en de rekeningen inv. nrs. 193-589. De bouwning zelf heeft vermoedelijk tot in de 19e eeuw een vaste omvang gehad, maar bij tijd en wijle werden er een paar losse percelen bijgepacht.
38. Bron, tenzij anders vermeld: AOBG, inventaris tot 1817: (vak D, plank 1) nrs.: 2, 4, en 5 zijnde leggerboeken der bezittingen/grondeigendommen, periode 1671-1810 (drie delen); inventaris periode 1818-1967, inv. nrs. 748, 1070, ook leggerboeken.
39. AOBG, archief voor 1817, (vak D plank 1) nr. 10, folio 139, 140.

NOTEN BIJ BIJLAGE ACHT

1. Voor deze bijlage is gebruik gemaakt van VAN ZANDEN, 'Registres Civiques', passim, en van VAN DER WOUDE, *Het Noorderkwartier*, 260 ev. In het navolgende wordt hier niet meer naar verwezen.
2. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 548, 549. Uit een vergelijking van bijlage 6.9 uit zijn boek met de door ons gevonden gegevens blijkt dat ook voor Lent en Hemmen (dat toen waarschijnlijk uit de dorpen Slijk-Ewijk, Valburg, Zetten en Hemmen bestond) aparte Registres Civiques zijn opgesteld.
3. Zie paragraaf 3.9.
4. FBA, inv. nr. 5776.

NOTEN BIJ P. 443-455

5. ROESSINGH, *Inlandse tabak*, 548, 549. Zie ook tabel B1.1, bijlage een.
6. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 63, 64.
7. GORISSEN, *Stede-atlas*, 13.
8. KLEP, LANSINK e.a., 'De registers van patentplichtigen', passim, citaat, 17.

NOTEN BIJ BIJLAGE NEGEN

1. De 17e en 18e en begin 19e eeuwse (tot 1811) boedelbeschrijvingen zijn te vinden in het Oud Rechtelijk Archief, inv. nrs. 480-486. De beschrijvingen zijn op periode opgeborgen en niet apart genummerd. De 19e eeuwse beschrijvingen komen uit het Notariële Archief. Aldaar zijn de beschrijvingen onder de naam en woonplaats van de notarissen te vinden. Het betreffen B. de Bruin en J.G. Mos uit Andelst, C.E. Stolp en Ph. A. Van Rees uit Bemmel, N.G. Franken uit Elst, G.W. Roes uit Heteren en A. van Daalen uit Lent. Voor de inventarisnummers van deze boedelbeschrijvingen wordt verwezen naar de tabellen.
2. De boedelbeschrijvingen uit de periode tot 1811 zijn in het ORAOB opgeborgen. De 19e eeuwse beschrijvingen zijn in het NOTA opgeborgen. Beiden archieven zijn gedeponneerd in het RAA.
3. Alleen de boedelbeschrijvingen die gebruikt zijn voor het onderzoek naar de materiële cultuur hebben een casenummer.
4. Deze boedelbeschrijving komt niet uit het ORAOB, maar uit het OAOB, inv. nr. 3735. Het betreft een pachtbedrijf, gelegen te Eimeren, van het ambt van Over-Betuwe, groot ruim 67,5 morgen. OAOB 3762.
5. De boer had volgens de boedelbeschrijving 23 morgen met wintergewassen bezaaid. De zomergewassen moesten nog ingezaaid worden. Dat het om een groot bedrijf ging, is wel duidelijk. Gezien het aantal paarden, was het een hele bouwring. Bij de boedelschulden waren loonschulden tbv. vier knechten en drie meiden opgenomen.
6. Deze boedelbeschrijving komt niet uit het ORAOB, maar uit het OAOB, inv. nr. 3755. Het betreft een pachtbedrijf, gelegen te Eimeren van het ambt van Over-Betuwe, groot ruim 67,5 morgen. OAOB, inv. nr. 3762.
7. De boer pachtte een bedrijf van minstens 50 morgen van de stad Nijmegen. GAN, inv. nr. 1714. Grootte van het bedrijf blijkt uit de verpondingskohieren.
8. Verpachtte wel tabaksland in deelpacht.
9. De boer Jan Vermeer is eigenaar van het bedrijf, hoewel de oppervlakte van het bedrijf niet uit de boedel blijkt. Wel blijkt dat hij een schuld van ruim 12.000 gulden had. Dit bedrag werd gebruikt ter financiering van de aanschaf. Zijn stiefzoon Rut van Hal en waarschijnlijk zijn opvolger, werd in 1711 hele boer genoemd. OAOB, inv. nr. 2107D.
10. De boer had 32 morgen bezaaid in mei 1703. De kans dat hij daarnaast nog minstens acht morgen aan weiland gebruikte is vrij groot. Hij leverde in 1701 twee horden en acht palen, hetgeen hele boeren verplicht waren te leveren in die tijd. OAOB, inv. nr. 2245.
11. Betreft bedrijf van Albert Janssen, hele boer te Doornenburg volgens OAOB, inv. nr. 2107D.
12. Betreft hetzelfde bedrijf als het vorige.
13. Verpachtte wel tabaksland in deelpacht.
14. Jan Hendriks uit Elden leverde in 1719 vier horden en zestien palen, hij was derhalve dus hele boer. OAOB inv. nr. 2245.
15. De boer had zeventien morgen met wintergewas bezaaid. Omdat hij daarmee zowel hele boer als halve boer kan zijn, delen we hem op grond van het aantal paarden bij de hele boeren in.
16. Jan Jelis van der Wal uit Randwijk leverde in 1728 vier horden en zestien palen. OAOB, inv. nr. 2245. Volgens een morgentalcedul uit 1732 pachtte hij 32 morgen en had hij toen ruim elf morgen in bezit. AD, inv. nr. 4725. In 1734, bij overlijden, bezat

- hij nog meer.
17. Hij moest over 55 morgen ambtslasten betalen. In het algemeen betaalde de gebruiker deze lasten. Maar zijn bedrijf kan zeker 82 morgen groot geweest zijn, gezien het feit dat hij over 37 morgen pacht verschuldigd was, twintig morgen in eigendom en had en daarnaast nog eens 25 morgen aan leenroerige goederen gebruikte.
  18. Volgens morgentalcedul 1732 uit Randwijk pachtte Roeloff Heijendaal 40 morgen en had hij in eigendom 3,3 morgen. AD, inv. nr. 4725.
  19. De boedelhouder Willem Crijnen uit Lent bezat in die tijd ruim 35 morgen, waaronder drie hofsteden. Tussen 1750 en 1753 pachtte hij van de stad Nijmegen een bouw-
wing van ongeveer 50 morgen en daarna tot ongeveer 1763 een kwart daarvan (GAN, inv. nrs 1753-1800). Het lijkt er dus op dat hij (ooit) een hele boer was. Hij is een grensgeval, want hij zal ook grond verpacht hebben, omdat het onwaarschijnlijk is dat al zijn hofsteden zelf gebruikte. Vijf jaar later (juni 1770), toen er weer een boedelinventaris opgesteld werd, bleek hij veel minder grond in eigendom te hebben en 'slechts' 300 gulden aan groen koren op het veld te hebben staan. Dat laatste duidt op een middelgroot bedrijf.
  20. Het groene koren op het veld gewaardeerd op 400 gulden, maar dat was waarschijnlijk alleen het deel voor de kinderen, dus 800 gulden. Zie opmerkingen bij boedelbeschrijving van 6/1768 (halve boer). Het aantal paarden is doorslaggevend.
  21. Jacob Ponsen te Andelst pachtte volgens de morgentalcedul van 1760 51 morgen. AD, inv. nr. 4. Volgens de boedel had hij ook nog eens negen morgen in bezit. Hij was aan pacht schuldig over 1769 700 gulden. De waarde van het groene koren op het veld werd gewaardeerd op 490 gulden, maar dat is waarschijnlijk alleen het deel voor de kinderen, dus 980 gulden. Zie opmerkingen bij de boedelbeschrijving van 6/1768 (halve boer).
  22. Volgens de boedelbeschrijving bezaten de erflater en de boedelhouder ruim 70 morgen, waaronder zes hofsteden met onder meer tabaksland. Deze zullen (ten dele) verpacht zijn geweest. Gezien de ploeg en het vele vee die tot de boedel behoorden, zullen ze een groot deel van de grond zelf gebruikt hebben.
  23. Jan Hoogvelt, gehuwd geweest met Willemijn Dercksen, is dezelfde als J.H. Hoogvelt, sinds 1772 pachter van een bouw-
wing groot 38 morgen (bouw-
ing 17C, bijlage zes). Eigen grond: een weide van vijf morgen.
  24. Volgens de boedelbeschrijving hadden de boer en boerin meer dan 60 morgen in eigendom. Het 'Capittel van groencoorn bereeds te velde staande en 't gene opt land 't welke reeds uijt den Boedel gebouwt is, nog sal gesaeijt worden' besloeg: 30,5 morgen met een waarde van 1.905 gulden.
  25. Voorraad ongedorst koren gewaardeerd op 750 gulden. Koren op het veld voor de kinderen 210 gulden, dus totaal 420 gulden, betreft natuurlijk alleen wintergewassen. Een jaar pacht stond op 600 gulden. Dit is erg hoog, want de door ons berekende gemiddelde pacht in die tijd voor grote bouw-
ingen lag op minder dan 500 gulden.
  26. De boer had 33 morgen bezaaid volgens de boedelbeschrijving. Volgens de morgentalcedul van Andelst van 1771 gebruikte hij (Frederik Janssen Driessen) 44,5 morgen, waarvan slechts zeven morgen gepacht. Zijn erfgenamen beschikten in 1780 over nog meer. AD, inv. nrs. 4, 5.
  27. De boer beschikte voor 660 gulden aan paarden. Het aantal hebben we geschat.
  28. Eigendom: 57 morgen. Bezaaid: 29 morgen, (gr)aveelzaad, gerst, tarwe, bonen, klaver, boekweit, rogge, aardappelen met een waarde 820 gulden.
  29. Deze boer en zijn vrouw bezaten 75,5 morgen. Zij hadden 30 morgen bezaaid met een geschatte waarde van 1.350 gulden.
  30. De helft van de waarde van de winter- en zomergewassen was volgens de boedelbeschrijving geschat op 305 gulden. Er werd dus voor ruim 600 gulden aan gewassen verbouwd.
  31. Op het moment dat de boedelbeschrijving opgemaakt werd, behoorde ongeveer 7 morgen tot de boedel (erflaatster Maria Vermeer) en bestond er een pacht-schuld

- van 325 gulden, hetgeen op een halve bouwning wijst. De bedrijfsvoering was waarschijnlijk sinds het overlijden van Maria's echtgenoot Jacob Glover (1774) in handen van haar zoon Jan Glover. In 1785, toen er in Heteren een morgentalcedul (AD, inv. nr. 2551) werd opgemaakt, gebruikte Jan Glover 40 morgen, waarvan 33,5 morgen weiland. Dat wijst op een hele bouwning. Zie ook VAN DE WESTERINGH, 'Johannes Glover', 37.
32. De erflater Jan Michielsens bezat bij overlijden samen met zijn vrouw 40 morgen aan grond, waarvan 29 morgen bouwland. Het groene koren (juli) op het veld werd ge- waardeerd op 850 gulden.
33. Eigendom was minimaal 75 morgen. Waarde gewassen op het veld (mei) gezet op 600 gulden.
34. Eigendom volgens boedelbeschrijving 58 morgen. Waarde gewassen op het veld: 800 gulden, beschrijving is van eind april, dus inclusief de meeste zomergewassen.
35. De boer, woonachtig in Bemmelen, leverde in 1790 vier horden en zestien palen. OAOB, inv. nr. 2245.
36. Tot de boedel behoorde minimaal 40 morgen. Er was 34 morgen bezaaid met een waarde van 2.475 gulden.
37. Tot de boedel behoorden enkele tientallen morgens. Gezien de ploegen en het vele vee, was men nog actief in de landbouw.
38. Tot de boedel behoorden minimaal 80 hectaren. Gezien de ploegen en het vee, was men nog actief in de landbouw.
39. Tot de boedel behoorden enkele tientallen hectaren, volgens de OAT's bezat Daniël de Leeuw meer dan 100 hectaren. Gezien de ploegen en het grote aantal runderen, was deze man nog actief in de landbouw.
40. Notaris N.G. Franken uit Elst.
41. Het bedrijf bestond uit ruim 25 hectaren aan grasland en ruim 43 hectaren aan bouwland. Ongeveer 26 hectaren was eigendom.
42. Verpachtte wel tabaksland in deelpacht. De waarde van de helft van de tabak werd geschat op 720 gulden.
43. Twee paarden waren net verkocht.
44. Tot de boedel behoorden 48 hectaren.
45. Ongeveer 38 hectaren in eigen bezit (44 morgen), waaronder 4 hofsteden en een stuk land met daarop een huis van iemand anders. Drie hofsteden en het land met dat huis zullen verpacht zijn geweest. De boer en boerin hadden waarschijnlijk onge- veer 40 morgen in eigen gebruik. Mogelijk pachtten ze nog wat.
46. De boerin Johanna van Bolderik was pachteres van het Oud Burgeren Gasthuis te Nijmegen, de grootte van de bouwning is bekend: 43 hectaren, zie bouwning 20, bijlage zes.
47. Tot de boedel behoorden tenminste 45 hectaren.
48. Pachtschuld een jaar: 1.500 gulden. Dat duidt op een zeer groot bedrijf.
49. Deze boer leverde in 1673 1 horde en 4 palen en dat was in die tijd wat halve boeren verplicht waren jaarlijks te leveren. OAOB, inv. nr. 2245.
50. Leverde in 1676 1 horden en 4 palen. OAOB, inv. nr. 2245.
51. De tabak liet men 'ten halve' bouwen.
52. Jan Smit had in 1709 ten minste zestien morgen bezaaid. OAOB, inv. nr. 3619.
53. Berrouw Dercxen, volgens OAOB, inv. nr. 2107D (1711) halve boer te Bemmelen.
54. De erflater Peter Stocx uit Elst leverde in 1727 2 horden en 8 palen en was daarom waarschijnlijk een halve boer. OAOB, inv. nr. 2245. Uit een bijlage van de boedelbe- schrijving, betreffende de berekening van het 'restant van het beseij en hoorngelt', zou men kunnen opmaken dat hij in 1726 bijna 36 morgen ingezaaid had. Met wat weiland daarbij, zou hij dus een hele boer geweest zijn.
55. Jacob Ponsen uit Andelst leverde in 1727 2 horden en 8 palen en dat maakt het aan- nemelijk dat hij een halve boer was. Dat wordt bevestigd door de morgentalcedul van het dorp uit 1724, waaruit blijkt dat hij 18 morgen in eigendom had en niets pachtte. OAOB, inv. nr. 2245; AD, inv. nr. 2.

56. Johannes Vermeer uit Driel leverde in 1731 2 horden en 8 palen en wordt daarom tot de halve boeren gerekend. OAOB, inv. nr 2245. Hij bezat ruim 35 morgen, hetgeen hij overigens niet allemaal zelf in gebruik had.
57. De Boedelhouder Reijndert Roelofs uit Heteren leverde in 1737 2 horden en 8 palen. OAOB, inv. nr. 2245.
58. In 1741 leverde Hendrik Bouman, smid uit Elden, 1 horde en 4 palen (OAOB 2245) en was toen mogelijk keuter. Hij bezat geen ploeg en slechts 2 paarden, waaruit een geringe omvang blijkt. Tot de boedel behoorde echter ruim 24 morgen, waaronder twee hofsteden. Mogelijk was een hofstede verpacht, maar Hendrik zelf had bij overlijden eveneens pacht schulden. Dat zijn bedrijf toch niet zo klein was, blijkt uit het relatief grote aantal runderen dat tot de boedel behoorde. Hij hield zich mogelijk, naast het smidswerk, minder met de akkerbouw bezig en meer met de veehouderij.
59. Hermen Burgers pachtte in die periode een halve bouwning van St.-Nicolai Broederschap te Arnhem. Zie bijlage zes, bouwning nr. 18.
60. De boedelbeschrijving vermeldt: 'spijlen gehören aan de planter, ingevolge pachtcedul'. Dit wijst op deelpacht.
61. De boedelbeschrijving die van juni 1768 is, meldt dat er 425 gulden aan groen koren op het veld stond op dat moment. Waarschijnlijk gaat het hier slechts om het deel dat voor de kinderen bestemd was ('waaromtrent nu nog alhier men noteert dat de helfte van de kinderen in deesen Boedel toekomende, alsnog geaugumenteert worden met eene somma van 425 gulden herkomende wegens het groen koor ten veld staande en 't welke ten behoeve van de voors onmundige is taxeert op 425') en stond er dus voor 850 gulden op het veld. Dat duidt op een groot bedrijf. Dit is een grensgeval.
62. Reijder Jordaan leverde in 1765 2 horden en 8 palen (OAOB 2245). De waarde van het groene koren op het veld dat voor de kinderen bestemd was, werd geschat op 212 gulden, zijnde waarschijnlijk de helft (zie eerder), dus 424 gulden. Dit duidt op een middelgroot bedrijf.
63. Gaf tabaksland in halfpacht uit.
64. Waarde van het droge (waarschijnlijk net geoogst) en het nog te veld staande koren: ruim 500 gulden, dus middelgroot bedrijf.
65. Waarde van het groen koren op het veld was 300 gulden. Dat duidt op een middelgroot bedrijf.
66. Opgaven van diverse gewassen (in vimmen), 'ingezameld', hebben een waarde, naar eigen schatting op basis van prijzen per vim uit andere boedels, van 650 gulden. Dat duidt op een middelgroot bedrijf. Ingezaaid areaal volgens opgave: ongeveer 20 morgen, alleen wintergewas.
67. Gaf tabaksland in halfpacht uit.
68. Deze boer had bij opmaking van de boedel ongeveer zeventien morgen bezaaid met gerst, graveelzaad en tarwe (maart) met een waarde van 650 gulden. Dat duidt op een middelgroot bedrijf. Het aantal paarden bevestigd dit.
69. De erflater en weduwnaar Arend Costerman, brouwer, boer en tabakker, had ruim 30 morgen in bezit, waarvan meer dan achttien morgen bouwland. De gewassen op het veld (februari) werden ten tijde van de opmaking van de boedel verkocht voor 777 gulden. Gezien deze opbrengst, had hij waarschijnlijk niet veel meer bouwland in gebruik dan de bovengenoemde achttien morgen (vergelijk een andere boer, die volgens een boedelbeschrijving uit dezelfde periode ruim elf morgen bezaaid had met een waarde van 580 gulden, zie verder), er vanuitgaande dat hij alles in eigen gebruik had. Hij was tevens een relatief grote tabakker, want de boedelinventaris vermeldt 7.900 tabaksspijen en dertien tabaksdeksels. Het feit dat Costerman over een chais beschikte, wijst erop dat hij een welgestelde man was. Het aantal paarden is doorslaggevend.
70. De boedelhouder Derk Holmans, boer en belastingontvanger, had in juni 13 morgen aan winterkoren op het veld staan, maar geen zomerkoren. Daarnaast tabakte hij. Hij was eigenaar van ruim veertien morgen land en twee hofsteden, die hij (mo-

- gelijk ten dele) verpachtte. Hij pachtte zelf een bouwerij en was daarvoor 460 gulden schuldig aan pacht. Ook was hij ruim 8.000 gulden aan landsmiddelen schuldig. Hij bezat een chaise, hetgeen op een zekere welstand wijst. Het aantal paarden is doorslaggevend.
71. Er was bij opmaking van de boedel bijna elf morgen bezaaid aan wintergewassen met een waarde van 580 gulden. In de uitgaande schulden was een bedrag van 378 gulden opgenomen te weten een jaar pacht voor de bouwhof. De door ons berekende gemiddelde pacht van een hele bouwning in die tijd bedroeg ongeveer 490 gulden. Zie bijlage zeven.
  72. De erflater had ruim 25 morgen in gebruik volgens de boedelbeschrijving, waarvan zes morgen weiland.
  73. De boedelhouder Steeven Evers en zijn vrouw hadden ruim tien morgen bezaaid. Zij waren eigenaar van zo'n 10,5 morgen land en waren pacht verschuldigd over zeven morgen weiland en over nog wat ander land.
  74. De jaarlijkse pacht bedroeg minder dan 450 gulden per jaar, want tot de schulden behoorde een bedrag van 1349 gulden voor pacht *en tiend* over drie jaar. Dat duidt op een groot bedrijf. Het aantal paarden is doorslaggevend.
  75. Dertien morgen bezaaid met winter- en zomergerst met een waarde van 520 gulden.
  76. De erflater Jan Holmans, tabakker, boer en belastingontvanger, zijn we al eerder tegengekomen. In 1774 was hij halve boer, bij overlijden in 1784 nog steeds. Hij bezat in 1784 ruim 24 morgen aan grond. Hij had minder dan twintig morgen bezaaid met verschillende gewassen, hetgeen al eerder publiek was verkocht.
  77. Gerhardus Peeters, boedelhouder, leverde in 1790 2 horden en 8 palen. Hij was dus waarschijnlijk halve boer. OAOB, inv. nr. 2245.
  78. De erflater had nog ongeveer acht morgen bezaaid, maar er was al wat koren binnengehaald. Hij bezat vijftien morgen aan grond en was bovendien 480 gulden pacht verschuldigd, waarvan 280 over het lopende jaar.
  79. Tot de boedel behoorde vijftien morgen.
  80. Het koren op het veld (gerst, tarwe en erwten) gewaardeerd op 625 gulden.
  81. 14,5 morgen bezaaid (gerst, tarwe, boekweit, erwten en bonen) met een waarde van 750 gulden.
  82. De erflater had met zijn vrouw 11,5 morgen in bezit. Daarnaast wat pachtschulden. De waarde van het koren (wintergewas) op het veld werd gewaardeerd op 588 gulden. De prijzen van graan waren relatief hoog.
  83. In 1790 leverde deze boer 2 horden en 8 palen. Toen was dus halve boer.
  84. De erflater Peter van Kleef bezat met zijn vrouw 37,5 morgen. Hij had alles in eigen gebruik. Geen pachtschulden. De voorraad ongedorst koren, vooral tarwe en gerst, had een waarde van ruim 1.300 gulden. Mogelijk was al een deel van de oogst verkocht en was de waarde van de opbrengst hoger.
  85. Bijna twintig morgen was bezaaid met oliezaad, tarwe, klaver, bonen, garst en erwten en de gewassen hadden een gezamenlijke waarde van 532 gulden. De tarweprijzen waren omstreeks 1822 relatief laag. Pachtschuld over de periode 1822-1824: 1.125 gulden is 375 per jaar voor de bouwhof. Gemiddelde pachtprizen voor grote bouwningen in die tijd: 1.000 gulden. Zie bijlage zeven.
  86. Notaris N.G. Franken te Elst.
  87. Hofstede met tabaksland verpacht.
  88. Aan pacht was men nog schuldig 700, waarschijnlijk voor een jaar. Gezien de pachtprijs ging het hier om een halve bouwning, zie bijlage zeven.
  89. Bijna 29 hectaren (33 morgen) gepacht.
  90. In eigendom ongeveer veertien hectaren, ruim vijftien morgen.
  91. Tot de boedel behoorde ruim veertien hectaren (ruim vijftien morgen). De waarde van het op het veld staande gewas en stro werd geschat op 430 gulden. Reeds gemaaid was gewas twv. 270 gulden. De vrouw was tevens winkelierster en had een bakkerij.
  92. Tot de boedel behoorde minstens tien morgen, waaronder twee hofsteden. Mogelijk werd 1 hofstede verpacht.

93. Onderdeel van een ploeg.
94. Paard waarschijnlijk vlak voor opmaking boedel verkocht, want tot de boedel behoorde wel een toom, een zadel en karren. Bovendien stond er een bedrag ten laste van de boedel open voor het weiden van een paard.
95. Tot de boedel heeft zeker een paard gehoord gezien het feit dat er karren staan vermeld en een 'haam vant peert' en een schuld is opgenomen voor het weiden van een veulen.
96. Hermen Coppen was in 1713 keuter volgens OAOB, inv. nr. 2250. Hij had 11,5 morgen bezaaid met rogge, tarwe en gerst. Tot de boedel behoorde 9,5 morgen land.
97. Tot de boedel behoorde iets meer dan acht morgen, waaronder twee hofsteden. Mogelijk werd er een verpacht. Volgens OAOB, inv. nr. 2107D was Derijck Reijers een kleine keuter.
98. Paard verkocht op de Gendtse markt.
99. Tot de boedel behoorde ongeveer tien morgen. Bezaaid met gerst: vijf morgen; met rogge 0,5 morgen; met tarwe een morgen.
100. Tot de boedel behoorde zestien morgen, daarenboven was er een pachtschuld bij overlijden. Toch willen we deze indelen bij de keuters, want het boerenbedrijf stelde niet veel voor gezien het feit dat er slechts een paard tot de boedel behoorde en geen ploeg.
101. Tot de boedel behoorde minder dan zes morgen. Volgens de morgentalcedul van Randwijk uit 1732 (AD, inv. nr 4725) had de weduwe van Alerd Willemse niet meer dan 4,5 morgen in gebruik.
102. Michiel van Swelm uit Haalderen (Bemmel) leverde in 1736 1 horde en 4 palen en was dus waarschijnlijk een keuter. Tot de boedel behoorde echter een bouwning van vijftien morgen en nog wat land waarop twee hofsteden, waarvan een in ieder geval verpacht. Hij had vijf morgen bezaaid met rogge, gerst en tarwe. Hij is een grensgeval.
103. Waarde van het gewas op het veld: 21 gulden.
104. Tot de boedel behoorde een kleine vier morgen.
105. Tot de boedel behoorde ongeveer zeven morgen.
106. Tot de boedel behoorde ongeveer vijftien morgen. Te vorderen was een klein bedrag voor weipacht. Het moet een klein bedrijf geweest zijn, omdat er geen ploeg aanwezig was.
107. Tot de boedel behoorde geen paard, maar wel een kar met haam.
108. Tot de boedel behoorde bijna vijftien morgen. Geen ploeg, dus waarschijnlijk een klein bedrijf.
109. Het was een klein boerenbedrijf gezien het bezaaide areaal: zeven morgen (in halfpacht). Ooit (1753-1763) pachtte de boer een vierde deel van een bouwning van 50 morgen, dus 12,5 morgen. (GAN, inv. nrs. 1750-1800) Hij hield zich ook met andere zaken bezig, gezien het feit dat hij een postwagen bezat en een aantal koetsjes. De paarden zijn dus niet voor het boerenbedrijf alleen.
110. Tot de boedel behoorde hofstede met weide die door de boedelhouder zelf gebruikt werd.
111. Tot de boedel behoorde 4,5 morgen, waaronder een en een halve hofstede. De laatste was verpacht. De boer had ongeveer vier morgen bezaaid met rogge, tarwe en klaver.
112. Uit de hele boedel gebouwd ongeveer tien morgen, waarvan bij opmaking slechts drie morgen bezaaid.
113. Tot de boedel behoorde ongeveer 26 morgen, waaronder drie hofsteden. Zeker is dat een deel was verpacht, waaronder tabaksland. Het lijkt erop dat ongeveer negen morgen in eigen gebruik was, met daarbij wat gepacht land, samen hooguit elf morgen (dat was het land dat bezaaid was inclusief een weiland met 'heel gras'). De erfstaatster beschikte over een chaise, hetgeen op een zekere welstand wijst. Het bedrijf was mogelijk vroeger groter.
114. Het paard was net verkocht.
115. Paard zojuist verkocht.

116. Volgens de morgentalcedul uit 1776 (Herveld) gebruikte Albert Jansen 14,5 morgen. AD, inv. nr 2063.
117. Tot de boedel behoorde zeven morgen bouwland.
118. Tot de boedel behoorde een hofstede, huis, brouwerij, drie schuren, berg, varkens-kot, boomgaard, hof, tabaks- en korenland, weiland van twee morgen, samen 5,8 morgen. Daarbij werd nog wat weiland gepacht.
119. Tot de boedel behoorde ongeveer elf morgen land.
120. Tot de boedel behoorde tien morgen land.
121. De ploeg was mogelijk tot het deelgereedschap gerekend, dat in één post werd ver-antwoord.
122. Tot de boedel behoorde bijna dertien morgen land.
123. Tot de boedel behoorde huis, hof, boomgaard, tabaksland, bouw- en weiland onge-veer drie morgen. Koren op het veld: 0,5 morgen rogge; 0,5 morgen tarwe.
124. Tot de boedel behoorde meer dan 30 morgen. Ook uit de morgentalcedul van 1785 (AD, inv. nr 2551) blijkt dat Huijbert Verburgs, winkelier te Heteren, meer dan 30 morgen bezat. Toch willen we hem onder de keuters scharen, omdat we de indruk hebben dat het boerenbedrijf bijzaak voor hem was. Zo bezat hij geen ploeg en maar een paard. Hij tabakte wel (een voorraad twv. 475 gulden). Hij was redelijk welva-rend, dat blijkt onder meer uit de chais die tot de boedel behoorde.
125. Tot de boedel behoorde vier morgen land.
126. Tot de boedel behoorde zes morgen land.
127. Tot de boedel behoorde 6,6 hectare, 7,5 morgen land.
128. Tot de boedel behoorden ongeveer acht hectaren (negen morgen) land, waaronder een herenhuis en drie hofsteden. Deze laatsten werden waarschijnlijk verpacht. De man had als beroep timmerman. Hij had een groot bedrijf, gezien het feit dat hij ruim 3500 gulden te vorderen had aan arbeidsloon en leveranties. Landbouw lijkt een bijzaak, hij had geen ploeg en uit niets blijkt dat hij tabakte.
129. Ooit waren er 3 paarden, maar 2 zijn er verkocht.
130. Tot de boedel behoorde enkele hectaren weide. De man was bakker en winkelier. Landbouw was bijzaak of hij deed daar helemaal niet aan. Geen ploeg, geen tabak.
131. Tot de boedel behoorde ruim negen hectaren (ruim tien morgen). De man was mo-lenaar en bakker. Hij had minstens drie knechten en een meid in dienst. Hij boerde waarschijnlijk wel of had dat ooit gedaan, want hij beschikte over een oude ploeg en een 'bles aftands ruin paard'.
132. Tot de boedel behoorden 44 hectaren. De erflaatster was de weduwe van Hermen Burgers (overleden 1848) die verschillende keren als grote boer uit de bronnen naar voren komt. Zijn weduwe had het bedrijf waarschijnlijk op kleine schaal voortgezet en verpachtte een groot deel van het land. Zij beschikte niet over een ploeg, en ta-bakte wat (of verpachtte het tabaksland ten halve). Waarde voorraad tabak: 400 gul-den.
133. Tot de boedel behoorde verschillende huizen en wat land. De man was kastelein, koopman (in steenkolen). Het was een enorm bedrijf gezien de grote vorderingen die de man had. Hij hield zich waarschijnlijk nauwelijks met de landbouw bezig, want hij bezat weinig spullen die op landbouwactiviteiten wijzen. Niettemin had hij aardig wat runderen rondlopen.
134. Waarschijnlijk tabakt Casparus Eijlbracht niet zelf, gezien het citaat: 'een partij ta-back die verkogt is en de selve behoort voor de helft aan de halve toebacker'
135. Een 'quade agterploegh'.
136. Notaris N.G. Franken te Elst.
137. Notaris N.G. Franken te Elst.
138. Notaris N.G. Franken te Elst.

NOTEN BIJ BIJLAGE TIEN

1. Over de tienden: lees bijvoorbeeld VAN ZANDEN: 'Tienden als bron', 131-161.
2. Worgkruid zie paragraaf 5.12.
3. H.K. Roessingh in een niet uitgegeven manuscript over de visitatie van de graanvoorraad op de Veluwe in 1566, dat aanwezig is bij de Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van de LU te Wageningen. SLICHER VAN BATH, *De agrarische geschiedenis*, 288; VAN PESCH, *Nederlandschen Landbouw*, 192.
4. ORAOB, inv. nrs. 480-486.
5. ABWA, rekeningen, inv. nrs. 129 - 228.
6. Mogelijk betrof het zomergerst, gezien het feit dat de wintergewassen het in 1709 zeer zwaar te verduren hadden, waardoor een groot deel van de oogst, met name die van tarwe, mislukte.

NOTEN BIJ BIJLAGE ELF

1. We zijn nooit helemaal zeker van de omvang van de bedrijven, omdat het altijd mogelijk is dat de betreffende boer wat grond bezat in een dorp waarvan we de gegevens niet hebben, of grond erbij pachtte waarvan we geen weet hebben.
2. Deze percentages zijn niet exact, omdat we geen informatie hebben over de oppervlakte die de gebouwen, de hoven en boomgaarden in beslag namen. En aangezien de berekening van de verhouding bouwland-grasland op de bouwingen onder meer gebaseerd is op de gegevens van een aantal bouwingen tussen 1720-1750 en de boeren na 1720 bouwland omzetten in grasland, kan het percentage bouwland voor 1650 iets te laag zijn (zie paragraaf 5.3).
3. Zie ook ROESSINGH, 'Gelderse verpondingskohieren', 62, 63.
4. Omstreeks 1820 was er in de Over-Betuwe volgens de kadastrale metingen nauwelijks nog woeste grond.
5. MENTINK en VAN OS, *Over-Betuwe*, 20-22.
6. ROESSINGH, 'Gelderse verpondingskohieren', 62, 63.
7. Voor het begrip 'gemeten maat', zie bijvoorbeeld *Statistiek van de land- en tuinbouw*, 19 en ROESSINGH, 'Schatten, rekenen...en bewijzen', 663.
8. Waaronder 'leegten'
9. Met nogal wat 'leegten', ruim zeven morgen.

NOTEN BIJ BIJLAGE TWAALF

1. PRIESTER, *de economische ontwikkeling*, 63.
2. PRIESTER, *de economische ontwikkeling*, 75.
3. Zie de zogenaamde *Agrarische Documentatie* van het L.E.I., nu aanwezig bij de Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van de Landbouwuniversiteit te Wageningen.
4. Oppervlakte bouw- en graslanden volgens de Statistieke beschrijving uit 1826. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 190.

NOTEN BIJ BIJLAGE VEERTIEN

1. Zie BIELEMAN en ROESSINGH, 'Wie zaait zal oogsten', 167.
2. TIJMS, 'prijzen van granen'.
3. ROESSINGH, 'Garfpacht', 74.

NOTEN BIJ P. 491

NOTEN BIJ BIJLAGE VIJFTIEN

1. VAN ZANDEN, *De economische ontwikkeling*, 181.
2. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 138, 139, 227, 228.
3. Arnhemse winterjaarprijzen, TIJMS, 'Prijzen van granen' 140-153.
4. ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw*, 128.

ARCHIEVEN

Rijksarchief in Gelderland, Arnhem:

Archief Catharinae Gasthuis te Arnhem
Archief Gelderse Rekenkamer
Archief Huizen Waardenburg en Neerijnen
Archief van Veluwe en hun Gedeputeerden
Archief Randwijk 1292 - 1870
Archief van de Staten van het Kwartier van Nijmegen
Archief van de Doornenburg
Frans-Bataafs Archief
Oud Rechtelijk Archief Over-Betuwe
Naamlijsten die gebaseerd zijn op de doop- trouw- en begraafboeken van verschillende dorpen in de Over-Betuwe
Kopieën van doop-trouw en begraafboeken van verschillende dorpen in de Over-Betuwe.

Algemeen Rijksarchief, Den Haag:

Archief I.J.A. Gogel

Rijksarchief in Utrecht, Utrecht:

Archief Domkapittel

Kadaster Gelderland, Arnhem

Gemeentearchief Arnhem, Arnhem:

Archief Burgerweeshuis te Arnhem
Archief Sint-Nicolai Broederschap te Arnhem
Archief Sint-Peters Gasthuis te Arnhem

Gemeentearchief Nijmegen, Nijmegen:

Oud Archief van het polderdistrict Rijk van Nijmegen en Maas en Waal
Secretarie-archief Nijmegen
Archief Oud Burgeren Gasthuis te Nijmegen
Oud Archief gemeente Nijmegen

Gemeentearchief Valburg te Andelst:

Gemeente archief Valburg

Polderdistrict Betuwe (ambtshuis te Elst):

Archief van de dorpspolders Over-Betuwe 1652-1954
Archief polderdistrict Neder-Betuwe
Oud Archief Over-Betuwe

Archief van het huis Bergh ('s-Heerenberg).

AANGEHAALDE LITERATUUR

- ABEL, WILHELM, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungs-wirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*. Hamburg-Berlijn 1966.
- ABEL, WILHELM, *Stufen der Ernährung. Eine historische Skizze*. Göttingen 1981.
- D' ABLAING VAN GIESSENBURG, W.J., *De ridderschap van het kwartier van Nijmegen. Namen en stamdelen van de sedert 1587 verschenen edelen*. Den Haag 1899.
- Algemeen verslag wegens den staat van den landbouw in het Koninkrijk der Nederlanden gedurende het jaar 1852*. Haarlem 1852.
- ALLEN, ROBERT C., *Enclosure and the Yeoman. The Agricultural Development of the South Midlands 1450-1850*. Oxford 1992.
- BAAL, W.J. VAN, A.G.M. MULLER, 'Huissens bevolkingsloop in de Pruisische tijd. Een statistiek van 1722-1808', in: *Mededelingen omtrent de werkzaamheden van de Historische kring Huessen*, 4/5, 1981, 157-161.
- BAARS, C., *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden*. Wageningen 1973.
- BAARS, C., 'De geschiedenis van het grondbezit van Gelderse en Utrechtse edelen in de Beijerlanden', in: *A.A.G. Bijdragen* 28 (Dertig jaar Afdeling Agrarische Geschiedenis), 1986, 109-144.
- BAVEL, B.J.P. VAN, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)*. Hilversum 1993.
- BAVEL, B.J.P. VAN, *Factors Contributing to the Scale Enlargement of Farms in the Dutch River Area During the late Middle Ages and the early Modern Period (15th-16th centuries)*. Zp zj, paper, niet gepubliceerd.
- BEEKMAN, A.A., W.A.F. BANNIER, J.W. WELCKER, *Geschiedkundige atlas van Nederland. De Republiek in 1795 met de Heerlijkheden en Ambachten*. Den Haag 1913.
- (De) bevolking, het vee, en de opbrengst der gewassen in Gelderland over 1846. Arnhem 1847.
- BIELEMAN, J., 'De produktie en consumptie van akkerbouwgewassen in Drenthe in het begin van de 19e eeuw', in: *A.A.G. Bijdragen* 28, 1986, 145-163.
- BIELEMAN, JAN, *Boeren op het Drentse zand, 1600 - 1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw*. Wageningen 1987. Ook verschenen als *A.A.G. Bijdragen* 29.
- BIELEMAN, J., 'Boeren en rekenmeesters - een repliek', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 101, 1988, 206-221.
- BIELEMAN, JAN, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid*. Meppel/Amsterdam 1992.
- BIELEMAN, J., H.K. ROESSINGH, 'Wie zaait zal oogsten? De ontwikkeling van het rogge-beschot op de noordelijke zandgronden op lange termijn', in: HERMAN DIEDERIKS, J. THOMAS LINDBLAD, BOUDIEN DE VRIES, *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering*. Hilversum 1994, 167-198.
- BIELEMAN, JAN, 'De Gelderse landbouw vóór 1850', in: *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*. Groningen 1995, 34-65.
- BIELEMAN, J., *De veetellingen van 1811 en 1910. Verscheidenheid in de Nederlandse veehouderij aan het begin en einde van de 19e eeuw*. (in bewerking).
- BIJL A., *Het Gelderse water. Waterstaatkundige en sociaal-economische ontwikkelingen in de polders van de westelijke Tielerwaard (1809-1940)*. Vuren 1997.
- BINSBERGEN, E. VAN, 'Register van de buurmeesteren', *Gens Nostra*, XXVI, 1971, 24, 25.
- BINSBERGEN, E. VAN, 'De buurmeesters van Randwijk van 1653-1709', *Gens Nostra*, XXVII, 1972, 216.
- BLAUW M.J.E., *Van Friese grond: agrarische eigendoms en gebruiksverhoudingen en de ontwikkelingen in de Friese landbouw in de negentiende eeuw*. Leeuwarden 1995.
- BLÉCOURT, A.S. DE, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*. Bewerkt door H.F.W.D. Fischer, 6e druk. Groningen/Djakarta 1950.
- BLOK, LODEWIJK, *Stemmen en kiezen. Het Kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850*.

- Groningen 1987.
- Bodemkaart van Nederland, blad 40 West en Oost Arnhem. Stichting voor Bodemkatering (Stiboka) 1975.
- BOER, D. DE, 'Een geografische schets van de Over-Betuwe', in: *Geografisch Tijdschrift*, 6e aflevering nov. 1948, 239-281.
- BOGAARD, P.TH., 'Verslag van den stoffelijken en zedelijken toestand der arbeidende volksklasse ten plattelande, in het zuidelijk deel der provincie Gelderland', in: *Verslag van het verhandelde op het zesde Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres gehouden te Goes van den 10 tot den 14 juni 1852*, p. 163-170. Heruitgave in: J.L. VAN ZANDEN, "Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande". Een reeks rapporten uit 1851. Agronomisch-Historische Bijdragen. Wageningen 1991.
- BOONE, FELIX A., *De landbouwkunst in de Nederlanden. Noord Nederland. Naar het Fransch van Emile de Laveleye*. Gent 1867.
- BOSERUP, ESTER, *The conditions of Agricultural Growth. The economics of agrarian change under population pressure*. London 1965.
- BRAKELL VAN DEN BERG, F.L.W., *Losse gedachten over den Gelderschen landbouw op de klei*. Tiel 1850.
- BRENNER, ROBERT, 'Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe', in: T.H. ASTON and C.H.E. PHILPIN (eds.), *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge 1985, 10-63.
- BRENNER, ROBERT, 'The Agrarian Roots of European Capitalism', in: T.H. ASTON and C.H.E. PHILPIN (eds.), *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge 1985, 213-328.
- BRINK, GRABRIËL, VAN DEN, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920*. Nijmegen 1996.
- BRUGMANS, I.J., *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940*. 's Gravenhage 1961.
- BRUIN, H.P. DE (red.), *Het Gelders Rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelands vernieuwing*. Zutphen 1988.
- BRUIN, H.P. DE, 'Wording van het land', in: H.P. DE BRUIN (red.), *Het Gelders Rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelands vernieuwing*. Zutphen 1988, 11-15.
- BRUSSE, PAUL, 'De Gelderse landbouw in de periode 1850-1920', in: J. BIELEMAN e.a. (eindred.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*. Groningen 1995, 92-121.
- BUISMAN, J., *Bar en boos: zeven eeuwen winterweer in de lage landen*. Baarn 1984.
- CAMPBELL, BRUCE M.S., MARK OVERTON, 'A new perspective on medieval and early modern agriculture: six centuries of Norfolk farming c. 1250-c. 1850', in *Past and Present*, 141, 1993, 38-105.
- CAMPBELL, BRUCE M.S., 'Progressiveness and backwardness in thirteenth- and early fourteenth-century English agriculture: the verdict of recent research', in: JEAN-MARIE DUVOSQUEL and ERIK THOEN (eds.), *Peasants & townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*. Gent 1995.
- CAMPBELL, BRUCE M.S., *The Feeding the City Project: a report*. Een niet gepubliceerd verslag van het recentelijk uitgevoerd onderzoek.
- CHARTRES, J.A., 'The Marketing of Agricultural Produce', in: JOAN THIRSK, *The agrarian history of England and Wales*, V, II, 1640-1750: Agrarian Change. Cambridge 1985, 406-501.
- CHISHOLM, MICHAEL, *Rural Settlement and Land Use. An essay in Location*. third edition, London 1979.
- CHOMEL, N. en J.A. DE CHALMOT, *Algemeen huishoudelijk, natuur-, zedekundig- en konst-woordenboek (...)*. 2e druk, Leiden 1778.
- CRIJNS, A.H. en KRIELLAARS F. W. J., *Het gemengde bedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland LXXII. Tilburg 1987.
- DAM, J.D., VAN, *Nederlandse Tegels*. Utrecht/Antwerpen 1988.
- DEKKER, RUDOLF, *Holland in beroering*. Baarn 1982.

- DIBBITS, HESTER C., *The 'presentation of self' in early modern Doesburg. Probate inventories in ethno-historical perspective, 1630-1800*. Niet gepubliceerde paper. P.J. Meertens Instituut, Amsterdam 1993.
- DRIESSEN, A.M.A.J., *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810*. Zutphen 1994.
- DURRENBERGER, E. PAUL, (ed.), *Chayanov, Peasants, and Economic Anthropology*. Orlando 1984.
- EDELMAN, C.H., *Over de Bodemgesteldheid van Midden-Nederland*. Utrecht 1947.
- ELLAS, NOBERT, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Utrecht 1987.
- ELLIS, FRANK, *Peasant economics. Farm households and agrarian development*. Cambridge 1988.
- EYSBERG, C.D., 'Gebruik en misbruik van het model van von Thünen in de geografie', in: *Geografisch Tijdschrift*, deel XIII, nr 5, 1979, 15-31.
- FABER, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*. Wageningen 1972. Ook verschenen als A.A.G. Bijdragen 17.
- FABER, J.A. e.a., 'Population changes and economic developments in the Netherlands: a rural historical survey', in: A.A.G. Bijdragen 12, 1965, 47-113.
- FABER, J.A., *Dure tijden en hondernoden in pre-industrieel Nederland*. Amsterdam 1976.
- Flora Batava of afbeelding en beschrijving van Nederlandsche gewassen*, door Jan Kops e.a., 28 delen, Amsterdam 1800-1934.
- (De) *fruitteelt in de provincie Gelderland tusschen Rijn en Maas*. Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1918, nr 1, 's Gravenhage 1918.
- Geschiedkundige atlas van Nederland. De rechtelijke indeeling na 1795*. Tekst bij kaart XVI-XVIII (J.C. Ramaer) 's-Gravenhage 193. Zie ook bij BEEKMAN.
- Gelderland 1812-1850* (Demografische gegevens per gemeente in Gelderland. Niet uitgegeven katern dat ter inzage ligt bij de vakgroep Sociologie Westers aan de LU in Wageningen) zj. Ook gegevens van andere provincies beschikbaar.
- Gereformeerde Landt-rechten van de vier Boven-Ampten des Nymeeghschen Quatiers*. 1686 (1765).
- GERTH VAN WIJK, H.L., *A dictionary of plant-names*. 2 vols., Den Haag, 1909-1916.
- GEURTS EN JANSSEN, '1566-1609', in: P.J. MEIJ e.a., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*. Zutphen 1975, 97-132.
- GORISSEN, F., *Stede-atlas van Nijmegen*. Arnheim 1956.
- GOTTSCHALK, M.K. ELISABETH, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland. De periode 1600-1700*, III. Assen 1977.
- GRIGG, DAVID, *The Dynamics of Agricultural Change. The historical experience*. London 1982.
- GRIGG, DAVID, *The Transformation of Agriculture in the West*. Oxford 1993.
- Grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster*. Bijlage bij het Verslag van den landbouw in Nederland. 's Gravenhage 1875.
- HAER, DAAN VAN DER, 'De bevolkingsontwikkeling van de gemeente Hoogkerk' in: PIM KOOIJ (red.) *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914*. Assen 1993, 117-129.
- HALL, H.C. VAN, *Neêrlands plantenschat of Landhuishoudkundige Flora, behelzende eene beschrijving der onkruiden, vergiftige en nuttige inlandsche planten en der in onzen landbouw gekweekte gewassen*. Leeuwarden 1854.
- HARTEN, J.D.H., 'De verzorging van het platteland van de Zeeuwse eilanden in de Franse Tijd', in: *Bulletin Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht*. Serie III no. 1. Historische Geografie, 1971, 31-73.
- HARTEN J.D.H., 'De invloed van de mens op het landschap' in: H.P. DE BRUIN (red.), *Het Gelders Rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelands vernieuwing*. Zutphen 1988.
- HEUKELS, H., *Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten*. zp 1907.
- HENDRICKX, F.M.M., 'In order not to fall into poverty'. *Production and Reproduction in the Transition from Proto-industry to Factory Industry in Borne and Wierden (the Netherlands), 1800-1900*. Amsterdam 1997.
- HEMMEN, FERDINAND VAN, '200 Jaar geleden: fluwelen revolutie in de Over-Betuwe. Orangistische jonkers gewipt; de roomsen komen, *De Gelderlander* 7 oktober 1995.
- HENGVELD, G.J., *Het rundvee, zijne verschillende soorten, rassen en veredeling Nederlandsche*

AANGEHAALDE LITERATUUR

- Runderen en hunne veredeling. Deel 2. Haarlem 1865.
- HEUFF AZ., J.A., *De Neder-Betuwe en haar ridderschap. Schetsen uit het ambts-archief*. Arnhem 1902.
- HILTON, R.H., 'Introduction', in: T.H. ASTON and C.H.E. PHILPIN (eds.), *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Cambridge 1985, 1-9.
- HOFFMAN, PHILIP T., *Growth in a Traditional Society. The French Countryside 1450-1815*. Princeton 1996.
- HOFMAN, J., 'Eenvoudig, onkostbaar en gerieflijk... Een bijdrage tot de geschiedenis van de belastingen in Gelderland in de periode 1795-1807', in: H.B.N.B. ADAM, J. HOFMAN, G.J. MENTINK (red.), *Van Gelre naar Gelderland. Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw*. Arnhem 1984, 37-57.
- HOFSTEE, E.W., *Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930. Een agrarisch-economische ontwikkeling als probleem van sociale verandering*. Wageningen 1985.
- HOFSTEE, E.W., 'Groei van de bevolking vanaf 1795' in: H.P. DE BRUIN (red.), *Het Gelders rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelandsovernieuwung*. Zutphen 1988, 42-56.
- HOL, A.R., *De Betuwe*. Deventer 1957.
- HOPPENBROUWERS, P.C.M., 'Grondgebruik en agrarische bedrijfsstructuur in het Oldambt na de vroegste inpolderingen (ca. 1630-ca. 1720)', in: J.N.H. ELERIE en P.C.M. HOPPENBROUWERS (red.), *Het Oldambt deel 2*, 1991, 73-94.
- HOPPENBROUWERS, P.C.M., *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515)*. Wageningen 1992. Ook verschenen als A.A.G. Bijdragen 32.
- HOVY, J., *Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek (propositie tot een gelimiteerd porto-franco)*. Groningen 1966.
- ISRAEL, JONATHAN, *The Dutch Republic. Its rise, Greatness and Fall 1477-1806*. Oxford 1995.
- JAGER, J.W.N., *Transcriptie van de cedullen van Eck, Kesteren, Opheusden, Ravenswaaij en Rijswijk*. Oscorenreeks, 30, 1989.
- JANSEN H.P.H., *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw*. Assen 1955.
- JANSEN, J.C.G.M., 'Landbouw rond Maastricht (1610-1865). Een analyse van de exploitatie van enige lössbedrijven in halfwinning', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 13, 1968, 1-98.
- JANSEN, G.B., *Baksteenfabricage in Nederland. Haar eerste mechanisering met name in het gebied van de Grote Rivieren (ca 1850-1920)*. Zutphen 1987.
- JONCKERS NIEBOER J.H., 'Een betuwsch pachtcontract', in *Geldersche volks-almanak*. 1900, 102-106.
- Kadastrale atlas Gelderland 1832* (Elden). Arnhem 1989.
- KAPPELHOF, TON, 'De demografische ontwikkeling van de Meierij van Den Bosch' in: *Historisch-Geografisch tijdschrift* 4, 1986, 6-13.
- KLEP, P.M.M., *Groeidynamiek en stagnatie in een agrarisch grensgebied. De economische ontwikkeling in de Noordantwerpse Kempen en de Baronie van Breda, 1750-1850*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland XXVI. Tilburg 1973.
- KLEP, P.M.M., A. LANSINK, W.F.M. TERWISSCHA VAN SCHELTINGA, *De registers van patentplichtingen, 1805-1893*. Bronnencommetaren, zp zj.
- KNIBBE, MERIJN, 'Pachtprijzen in Friesland 1712-1912', in: *Tijdschrift voor sociaal wetenschappelijk onderzoek van de landbouw*, nr 1, 1989, 124-148.
- KNIBBE, MERIJN, *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and Institutional Change*. Amsterdam 1993.
- KNOTTER, AD, 'Problemen van de family economy. Gezinsarbeid en arbeidsmarkt in pre-industrieel Europa', in: MICHEL BAUD, THEO ENGLEN (red.), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin*. Hilversum 1994, 35-72.
- KOK, J.A. DE, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1800*. Assen 1964.
- KONDRATIEFF, NIKOLAI, 'The long waves in economic life', *Readings in business cycle theory*, selected by a committee of the Agrarian Economic Association. London, zj, 20-42.
- KOOIJ, PIM, 'Hoogkerk integraal' in: PIM KOOIJ (red.) *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-*

1914. Assen 1993, 339-356.
- KOOLBERGEN, HANS VAN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw', in: ANTON SCHUURMAN, JAN DE VRIES en AD VAN DER WOUDE (red.), *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen 1550-1850*. Amsterdam 1997, 121-160.
- KOPS, J., 'Verbaal gehouden door den commissaris van landbouw J. Kops in het jaar 1800', in: *Historia Agriculturae*, V, 1959, 192-288.
- KUYPER, J., *Gemeente atlas van de provincie Gelderland*, 1868. Leeuwarden zj. Reprint Groningen 1988.
- LEPPINK, G.B., IJ.M. DONKERSLOOT DE VRIJ, H. VOORN, *Van Geelkerckens kaartboek van de landerijen van het Sint Catharinae Gasthuis in Arnhem, 1635: vergeleken met de oudste kadastrale kaarten 1832*. Arnhem 1988.
- LE ROY LADURIE, EMMANUEL, *De boeren van de Languedoc*, Amsterdam 1996.
- LE ROY LADURIE, EMMANUEL, 'A reply to Robert Brenner', in: T.H. ASTON AND C.H.E. PHILPIN (eds) *The Brenner debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge, 1985, 101-105.
- LESGER, C., 'Over het nut van huwelijk, opportunisme en bedrog. Ondernemen en ondernemerschap tijdens de vroeg-moderne tijd in theoretisch perspectief', in: C.A. DAVIDS, W. FRITSCHY, L.A. VAN DER VALK (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden*. Amsterdam 1996.
- LUCASSEN, JAN, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900*. Gouda 1984.
- MAAS, J.H.M., *Landbouw en ruimte. Theorie en praktijk van de agrarische lokatie*. Assen 1984.
- MASTBOOM, JOYCE M., *The role of Eastern Gelderland in Dutch economic development, 1650-1850*. Ann Arbor, Michigan 1990.
- MARTENS VAN SEVENHOVEN, A.H., 'Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland vóór de invoering der gemeentewet van 1851', in: *Bijdragen en mededeelingen*, deel XXIV, 1921, 1-36.
- MARTENS VAN SEVENHOVEN, A.H., 'Geldersche pachtcontracten uit de 16e eeuw', in: *Verslagen en mededeelingen van de vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsch recht*. Deel IX, no 5, 1942, 487-490.
- Mededeelingen en berigten van de Geldersche Maatschappij van Landbouw over 1857*. Arnhem 1857.
- Mededeelingen en handelingen van de Geldersche Maatschappij van Landbouw*, Arnhem 1846.
- MEIJ, P.J., W. JAPPE ALBERTS e.a., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*. Zutphen 1975.
- MENNEMA, J., E.A., *Atlas van de Nederlandse flora, deel 1: Uitgestorven en zeer zeldzame planten*. Amsterdam 1980.
- MENTINK, G.J., *Bronnen voor de historische demografie van de kwartieren van Nijmegen en Zutphen tot 1850*. Syllabus uitgereikt op de najaarsvergadering van de historisch demografische studiekkring, gehouden op 16 november 1968 in het rijksarchief te Arnhem.
- MENTINK, G.J., J. VAN OS, *Over-Betuwe. Geschiedenis van een polderland (1327-1977)*. Zutphen 1985.
- MINDERHOUD, G., *De Nederlandse Landbouw*. Haarlem 1935.
- MITCHELL, B.R., *British Historical Statistics*. Cambridge 1988.
- MUTERS, RIEN, 'Het einde van de boerenstand als maatschappelijke bovenlaag op het Gelderse platteland', in: J. BIELEMAN e.a. (eindred.), *Anderhathve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*. Groningen 1995, 421-440.
- NOORDAM, D.J., *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw*. Hilversum 1986.
- NOORDEGRAAF, L., 'Overmoed uit onbehagen. Positivismen en hermeneutiek in de economische en sociale geschiedenis', in: *Ideën en ideologieën. Studies over economische en sociale geschiedschrijving in Nederland 1894-1991*. Amsterdam 1991, 665-688.
- OFFERMANS, P.H.M.G., *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen omstreeks de reductie (1550-1600)*. Zutphen zj.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- ORMROD, D., *English grain exports and the structure of agrarian capitalism 1700-1760*. Hull 1985.
- OOSTSTROOM, S.J. VAN, 'Het geslacht Cuscuta in Nederland', in: *Nederlandsch kruidkundig archief* 52, 1942, 159-210.
- OVERTON, MARK, *Agricultural revolution in England. The transformation of the agrarian economy*. Cambridge 1996.
- Overzicht van de economische ontwikkeling van Nijmegen in het bijzonder na 1800*. zp 1941.
- PAPING, RICHARD F.J., "Voor een handvol stuivers". *Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860*. Groningen 1995.
- PESCH, F.J. VAN, *Beknopte handleiding tot de kennis van den Nederlandschen landbouw*. Amsterdam 1881.
- PHILIPS, J.F.R., JANSSEN, J.C.G.M. en CLAESSENS, TH.J.A.H., *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914*. Leeuwarden/Mechelen 1992.
- PILAT, DIRK, *Dutch agricultural export performance (1846-1926)*. *Historia Agriculturae* XIX. Groningen 1989.
- PLOEG, J.D. VAN DER, *Landbouw als mensenwerk. Arbeid en technologie in de agrarische ontwikkeling*. Muiderberg 1991.
- POEL, J.M.G. VAN DER, 'De landbouwenquête van 1800', in: *Historia Agriculturae* 1, 1953, 48-194; 2, 1954, 45-233; 3, 1956, 105-170.
- POEL, J.M.G. VAN DER, *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland*. Wageningen 1983.
- POEL, J.M.G. VAN DER, 'Salland in opspraak' Een bespreking van het boek *Over heren en boeren*, van KITTY VERRIPS-ROUKES, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1, 1984, 131-132.
- POELHEKKE J.J., '1609-1672', in: P.J. MEIJ e.a., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*. Zutphen 1975, 133-210.
- POSTUMUS, N.W., *Nederlandsche prijsgeschiedenis*. Deel 1, Leiden 1943.
- PRAK, MAARTEN, 'Sociale geschiedschrijving van Nederlands Ancien Régime', in: *Ideëen en ideologieën. Studies over economische en sociale geschiedschrijving in Nederland 1894-1991*. Amsterdam 1991.
- PRAK, MAARTEN, 'De nieuwe sociale geschiedschrijving in Nederland', in: *Tijdschrift voor Sociale geschiedenis*, 1994, 121-149.
- PRIESTER, P., 'Het model van J.H. von Thunen en het "geval" Drenthe. Reactie op J. Bieleman', in: *Ons Waardeel* 5, 1988, 197-205.
- PRIESTER, PETER, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse*. Wageningen 1991. Ook verschenen als A.A.G. *Bijdragen* 31.
- PRIESTER, PETER, *Wheat yields in Zeeland from c. 1585 to 1995*. Paper for the Fourth CORN meeting in Exeter in 1997, Wageningen 1997.
- REENS, ALEXANDER, *De vleeschexport van Nederland*. 's Gravenhage 1922.
- REGT, ALI, DE, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie*. Meppel-Amsterdam 1984.
- REINDERS, G., *Handboek voor den Nederlandschen landbouw en de veeteelt*, 3 delen, Groningen 1899⁴-1903⁴.
- ROEBROECK, E., *Het land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied 1647-1820*. Assen 1967.
- ROMEIN, JAN, *Op het breukvlak van twee eeuwen I*. Amsterdam 1967.
- ROESSINGH, H.K., 'Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw', in: A.A.G. *Bijdragen* 13, 1965, 181-275.
- ROESSINGH, H.K., 'Gelderse landmaten in de 17e en 18e eeuw. Een empirische benadering', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 83, 1969, 53-98.
- ROESSINGH, H.K., 'Garfpacht, zaadpacht en geldpacht in Gelderland in de 17e en 18e eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen Vereniging 'Gelre'*, deel 63, 1968/69, 72-97.
- ROESSINGH, H.K., 'Het Veluws inwonertal, 1526-1947', in: A.A.G. *Bijdragen* 11, 1964, 79-150.
- ROESSINGH, H.K., 'De uitkomsten van de godsdienststelling van 1809 op de Veluwe in sociaal-historisch perspectief', in: A.A.G. *Bijdragen* 11, 1964, 151-181.
- ROESSINGH, H.K., 'Hoe zijn de Gelderse verpondingskohieren uit het midden van de 17e

- eeuw ingericht? Bronnen voor het lokaal-historisch onderzoek' in: *Bijdragen en Mededelingen Vereniging 'Gelre'*, deel 63, 1968/69, 61-71.
- ROESSINGH, H.K., *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*. Wageningen 1976. Ook verschenen als A.A.G. *Bijdragen* 20.
- ROESSINGH, H.K., 'Tobacco growing in Holland in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: A case study of the innovative spirit of Dutch peasants', in: *Acta Historiae Neerlandica* XI, 1978, 18-54.
- ROESSINGH, H.K., 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden 1650-1815', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 8. Bussum 1979, 15-73.
- ROESSINGH, H.K., 'Schatten, rekenen... en bewijzen. Discussie over Ph. Kint, *Prometheus aangevuurd door Demeter. De economische ontwikkeling van de landbouw in Oost-Vlaanderen, 1815-1850*, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, aflevering 4, 1991, 659-665.
- ROESSINGH, H.K. en A.H.G. SCHAARS, *De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825. Een heruitgave van het landbouwkundig deel van de Statistieke beschrijving van Gelderland*. Arnhem 1996.
- RODENGATE MARISSSEN, J.Z. (bewerkt door J.Elema), *Bijzondere plantenteelt. Deel I t/m IV: bouwland*. Groningen 1920/25.
- ROOIJAKKERS, GERARD, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853*. Nijmegen 1994.
- SANGERS, W.J., *Gegevens betreffende de ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw tot het jaar 1800*. Zwolle 1953.
- SANGERS, W.J., *De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw tot het jaar 1930*. Zwolle 1952.
- SCHAIK, REMIE, VAN, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)*. Hilversum 1987.
- SCHELSTRAETE, C., H. KINTAERT, D. DE RUYCK, *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17e en de 18e eeuw*. Nevele 1986.
- Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland*. 's Gravenhage 1912.
- SCHWERZ, J.N. v., *Anleitung zum practischen Ackerbau*. 3 Bde, Stuttgart/Tübingen 1823-1828.
- SCHWERZ, J.N. VON, *Beschreibung der landwirthschaft in Westfalen und Rheinpreussen*. Erster Theil, Stuttgart 1836.
- SCHIMMEL, J.A., *Burgerrecht te Nijmegen 1592-1810. Geschiedenis van de verlening en burgerlijst*. Tilburg 1966.
- SCHUURMAN, A.J., 'De bevolking van Duiven 1665-1795' in: A.A.G. *Bijdragen* 22, 1979, 138-189.
- SCHUURMAN, A.J., *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*. Wageningen 1989. Ook verschenen als A.A.G. *Bijdragen* 30.
- SCHUURMAN, A.J., *Historische demografie: bevolkings- en gezinsgeschiedenis*, Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis. Zutphen 1991.
- SCHUURMAN, ANTON, 'Mensen maken verschil. Sociale theorie, historische sociologie en geschiedenis', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 2, 1996, 168-204.
- SCHUURMAN, ANTON, 'Aards geluk. Consumptie en de moderne samenleving', in: ANTON SCHUURMAN, JAN DE VRIES en AD VAN DER WOUDE (red.), *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen 1550-1850*. Amsterdam 1997, 11-28.
- SCHUURMAN, ANTON, 'De ontwikkeling van woning en huisraad op het Zuid-Nederlandse platteland in de achttiende eeuw', in: ANTON SCHUURMAN, JAN DE VRIES, AD VAN DER WOUDE (red.), *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen 1550-1850*. Amsterdam 1997, 161-178.
- SICKENGA, F.N., *Bijdrage tot de geschiedenis der belasting in Nederland*. Leiden 1864.
- SLEEBE, VINCENT, *Agrarische structuur en Sociale ontwikkeling van een Betuws Dorp, Andelst 1850-1940*. Osenvorenreeks nummer 36, Kesteren 1990.
- SLEEBE, V.C., *In termen van Falsoen. Sociale controle in het Groningse Kleigebied 1770-1914*. Assen 1994.
- SLICHER VAN BATH, B.H., *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in*

- Overijssel. Utrecht 1977².
- SMIT E. (J.Th.A.M.A.) en J.H.F. ZWEERS, 'De economische teruggang van Huissen in de 17e eeuw', in *Mededelingen omtrent de werkzaamheden van de Historische kring Huissen*, 6/7, 1979/80, 245-251.
- SMIT, E.J.Th.A.M.A., *De oude Kleefse enklaves en hun overgang naar Gelderland 1795-1817*. Zutphen 1975.
- SPIERTZ, M.P.G., *Reformatie en herleving van het katholicisme in Nijmegen (1591-1623)*. Rogier herzien en herdacht. Nijmegen 1993.
- Staatscommissie voor den Landbouw, zie *Schetsen Staat van den landbouw*, zie *Algemeen verslag*.
- Statistiek van land- en tuinbouw 1951. CBS/De Haar. Utrecht 1952, 25-27.
- Statistieke beschrijving van de steden en het platteland van Gelderland uit 1808. In drie delen in druk verschenen in de serie *Werken* nr. 37, verzorgd door vereniging Gelre, 1986.
- Statistieke beschrijving van Gelderland, (NIJHOFF, Is. AN., red.), Arnhem 1826. Zie ROESSINGH en SCHAARS, *De Gelderse landbouw omstreeks 1825*.
- THAER, A., *Die landwirtschaftlichen Unkräuter. Farbige Abbildung, Beschreibung und Vertilgungsmittel derselben*. Berlin 1893².
- THIRSK, JOAN, *The agrarian history of England and Wales*. V. II, 1640-1750: Agrarian Change. 406-501, Cambridge 1985.
- THOEN E., *Landbouweconomie en Bevolking in Vlaanderen gedurende de Late Middeleeuwen en het Begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaard en Aalst*. 2 banden, Gent 1988.
- THORNER, DANIEL, BASILE KERBLAY, R.E.F. SMITH (eds.), *Chayanov on the theory of peasant economy Homewood*. Illinois 1966.
- THÜNEN, J.H., von, *Der isolierte Staat*. Jena 1921.
- TIELHOF, M. VAN, *De Hollandse graanhandel 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen*. Den Haag 1995.
- TIJMS, W., 'Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's Hertogenbosch, Kampen, Koevorden, Maastricht, Nijmegen' *Historia Agriculturae* XI-1 en XI-2. Groningen 1977, 1984.
- TRIENEKENS, G., 'Theoretische en methodologische aspecten van lokale en regionale geschiedenis', in: *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland*. Groningen 1987, 167-189.
- TROMPETTER, COR, 'Bevolkingsontwikkeling, textielnijverheid en armoede. Een nieuwe visie op de demografische geschiedenis van Twente, 1675-1795', in *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 55, 1992, 159-188.
- TROMPETTER, COR, 'Burgers en Boeren. Geld en Grond. De betekenis van burgerlijk kapitaal voor veranderende eigendomsverhoudingen in Twente 1760-1832', in: *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs en techniekgeschiedenis* 60, 1997, 7-35.
- Uitkomsten der beroepstelling in het koninkrijk der Nederlanden, 31 december 1899*. Provincie Gelderland. Den Haag 1902.
- Uitkomsten der telling inzake het grondgebruik en den veestapel gehouden 20 mei-20 juni 1910, 's-Gravenhage* 1912.
- Uitkomsten derde Volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den negentiende november 1849*. Provincie Gelderland. 's Gravenhage 1852.
- Uitkomsten der vijfde tienjarige Volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den eersten december 1869*. Provincie Gelderland, 's Gravenhage 1873.
- Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland*. Eerste deel. 's Gravenhage 1890.
- UNGER, W.S., 'De publikatie der Sonttollen voltooid', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 1958, 147-205.
- VANDEWALLE, PAUL, *De geschiedenis van de landbouw in de Kasselarij Veurne (1550-1645)*. zp zj.
- VANHAUTE, ERIC, 'Eigendomsverhoudingen in de Belgische en Vlaamse landbouw tijdens de 18e en de 19e eeuw', in: *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, XXIV, 1993, 185-226.

- VEN, G.P. VAN DE, *Aan de wieg van rijkswaterstaat. Wordingsgeschiedenis van het Pannerdens Kanaal*. Zutphen 1976.
- VEN, G.P. VAN DE, *Leefbaar laagland: geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*. Utrecht 1993.
- VERDUIN, J., 'Demo-geografische kanttekeningen', in: *Ons Waardeel. Tijdschrift van de Drentse Historische Vereniging en Vereniging voor genealogie en geschiedenis*, dl 8, Assen 1988.
- VERDUIN, J.A., 'Het gezin in demografisch perspectief' in: G.A. KOOP (red.), *Gezins-geschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland*. Assen 1985, 69-111.
- VERHOEFF, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten*. Amsterdam 1983.
- VERRIPS-ROUKES, KITTY, *Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977*. 's Gravenhage 1982.
- Verslag van den landbouw in Nederland over 1852, 1853, 1855, 1856*. 's Gravenhage 1854, 1855, 1857, 1858.
- Verslag van den toestand der provincie Gelderland, 1875*
- VERSTEGEN, S.W., *Gegoede ingezetenen*. Zutphen 1990.
- Volkstelling in de Nederlandsche Republiek uitgegeven op last der commissie tot het ontwerpen van een plan van constitutie voor het volk van Nederland*. Den Haag 1796.
- VOOYS, A.C., 'De relatie tussen landschappen: de schapentrek van klei naar zand rond de Veluwe en Utrechtse heuvelrug in de negentiende eeuw', in: *Geografisch Tijdschrift*, XV, 1962, 145-147.
- VOS H.B., *Rijtuigen*. Bussum zj.
- VOSKUIJL, J.J., 'Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groeps-gedrag. Maasland in de negentiende eeuw', in: *Volkskundig bulletin* 13, 1987, 30-58.
- VOSKUIJL, J.J., 'De verspreiding van koffie en thee', in: *Volkskundig bulletin* 14, 1988, 68-132.
- VRIES, HILLE DE, 'Absentisme van grootgrondbezitters in Nederland 1850-1890, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, deel 38, 1975, 109-123.
- VRIES, JAN DE, *The Dutch rural economy in the golden age 1500-1700*. New Haven 1974.
- VRIES, JAN DE, 'The production and consumption of wheat in the Netherlands, with special reference to Zeeland in 1789', in: HERMAN DIEDERIKS, J. THOMAS LINDBLAD, BOUDIEN DE VRIES, *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering*. Hilversum 1994, 199-220.
- VOORST TOT VOORST, J.M.W. VAN, *Tussen Biedermeier en Berlage. Meubel en interieur in Nederland 1835-1895*. Amsterdam 1992.
- VRIES, JAN DE en AD VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne eco-nomische groei*. Amsterdam 1995.
- WEEDA, E.J., E.A., *Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties*, 5 delen, zp, 1985-1994.
- WERTHEIM-GIJSE WEENINK, 'Gelderland 1672-1795' in: P.J. MEIJ e.a., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*. Zutphen 1975, 211-330.
- WESTERINGH, W. VAN DE, 'Johannes Glover en de reorganisatie van de plattelandsbestu-ren in 1798', in: H.B.N.B. ADAM, J. HOFMAN, G.J. MENTINK (red), *Van Gelre naar Gelderland. Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw*. Arnhem 1984, 37-57.
- WINTLE, MICHAEL, 'Agrarian History in The Netherlands in the Modern Period: a Review and Bibliography', in: *The Agricultural History Review*, volume 39 1991, 65-73.
- WIESE, H., 'Der Rinderhandel im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. Jahrhun-dert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts', in: H. WIESE UND J. BÖLTS, *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart 1966.
- WIJSENBECK-OLTHUIS, THERA, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)*. Hilversum 1987.
- WNT, zie *Woordenboek*.
- WOLF, A.L.M., 'Gogels fiscale hervorming getoetst in Gelderland. De uitvoering van de be-lasting op het gemaal, 1805-1809', in: H.B.N.B. ADAM, J. HOFMAN, G.J. MENTINK (red), *Van Gelre naar Gelderland. Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende*

AANGEHAALDE LITERATUUR

- eeuw. Arnhem 1984, 78-91.
- Woordenboek der Nederlandschen taal, deel 1, 's Gravenhage 1882-. Ook fotografische herdruk, 's Gravenhage 1993.
- WOUDE, A.M. VAN DER, 'De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van achttiende eeuw', in: A.A.G. *Bijdragen* 9, 1963, 127-153.
- WOUDE, A.M. VAN DER, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*. Wageningen 1972. Ook verschenen als A.A.G. *Bijdragen* 16.
- WOUDE, AD VAN DER, ANTON SCHUURMAN (eds), *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development*. A.A.G. *Bijdragen* 23. Wageningen 1980.
- WOUDE, A.M. VAN DER, 'De "Nieuwe Geschiedenis" in een nieuwe gedaante', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5. Haarlem 1980, 9-36.
- WOUDE, A.M. VAN DER, 'Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden van 1500-1800' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5. Haarlem 1980, 102-160.
- WOUDE, A.M. VAN DER, 'Large estates and small holdings. lords and peasants in the Netherlands during the late Middle Ages and early modern times', in: P. GUNST en T. HOFFMAN (eds), *Grand domaine et petites exploitations*, 193-207.
- WOUDE, A.M. VAN DER, 'Dertig jaar afdeling Agrarische Geschiedenis, in: A.A.G. *Bijdragen* 28. Wageningen 1986.
- WTTWAALL, G., 'Landbouwkundige beschrijving van een gedeelte der provincie Utrecht, gelegen tusschen de steden Utrecht en Wijk bij Duurstede', in: *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid* 1834, 1-42. Heruitgave in: G.H. KOCKS, J.M.G. VAN DER POEL, *Landbouwkundige beschrijvingen uit de negentiende eeuw. Deel III. Overige provincies*. Wageningen 1981.
- WITTEWAALL, J., 'Jaarlijksch verslag aan de 8ste Algemene Vergadering der Geldersche Maatschappij van Landbouw', in: *Medeelingen en berigten van de Geldersche Maatschappij van landbouw over 1853*, Arnhem 1853, 37-68.
- ZANDEN, J.L. VAN, *De Registres Civiques' 1811 (1812, 1813)*, Broncommentaar IV, zj.
- ZANDEN, J.L. VAN, D.J. VAN DER VEEN, 'Boeren, keuters en landarbeiders. De sociale structuur van Salland aan het begin van de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 2, 1984, 155-193.
- ZANDEN, J.L. VAN, 'De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel, 1750-1830', in: A.A.G. *Bijdragen* 24, 1984, 105-130.
- ZANDEN, J.L. VAN, 'Tienden als bron voor de geschiedenis van de landbouw in Nederland in de achttiende eeuw (1650-1810)', in: A.A.G. *Bijdragen* 24, 1984, 131-162.
- ZANDEN, J.L. VAN, 'Landbouw op de zandgronden van Oost-Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, dl 101, 1988, 190-224.
- ZANDEN, J.L. VAN, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*. Wageningen 1985. Ook verschenen als A.A.G. *Bijdragen* 25.
- ZANDEN, J.L. VAN, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, aflevering 4, 1987, 562-609.
- ZANDEN, J.L. VAN, 'Middelen van bestaan 1800-1950', in: H.P. DE BRUIN (red), *Het Gelders rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelandsovernieuwning*. Zutphen 1988, 76-93.
- ZANDEN, J.L. VAN, 'Het Nederlandse platteland rond 1850', in: ZANDEN, J.L., VAN, "Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande". Een reeks rapporten uit 1851. Wageningen 1991, 1-43.
- ZANDEN, J.L. VAN, 'De mythe van de achterlijkheid van de Nederlandse economie in de 19e eeuw', in: *Spiegel historicael*, 4, 1989, 163-167.
- ZANDEN, J.L. VAN, *Een klein land in de twintigste eeuw*. Utrecht 1997.
- ZWEERS, J.H.F., 'Het "Historischer Bericht von der Stadt Huijssen" uit 1722', in: *Medelingen omtrent de werkzaamheden van de Historische kring Huessen*, 4, 1983, 135-147.

PLAATSNAMENREGISTER

- Aalst, 397, 398.
Aalten, 271
Aam, 37, 40, 42, 49, 124, 127, 129, 388, 389,
392, 393, 399, 400, 402, 484, 485.
Achterhoek, 93, 97, 271, 310, 523.
Acquoy, 396.
Aerd, 6, 15, 29, 60, 64, 65, 66, 99, 159, 160,
302, 305, 382, 388, 389, 391-394, 446.
Amerika, 109, 229, 286.
Amersfoort, 94, 284, 316.
Ammerzoden, 398.
Amsterdam, 229, 268, 271, 277, 281, 284,
292, 313.
Andelst, 21, 22, 38, 40, 42, 49, 50, 58, 62,
70, 71, 83, 87, 90, 91, 124, 125, 129, 130,
132, 157, 158, 161, 227, 275, 308, 352,
388, 390, 393, 400-402, 405, 406, 473,
474, 519, 536-538.
Angeren, 27, 38, 40, 43, 49, 52, 60, 124,
124, 127, 129, 169, 250, 274, 279, 305,
388, 390-392, 399-402, 542, 473, 516.
Arnhem, 14, 16, 93, 94, 96, 99, 100, 105,
110, 122, 125, 137, 142, 145-147, 151,
152, 159, 160, 163, 165, 169, 179, 189,
267, 268-275, 282, 284, 285, 294, 299,
301, 302, 304, 310, 313, 316, 364, 394,
411-413, 416-419, 426-428, 431, 432, 435,
436, 438, 439, 450, 474, 483, 503, 508,
517, 520, 539.
Avezaath, 396, 397.
Balticum, 275, 521.
Bazel, 202.
Beersel, 415.
Beesd, 126, 146, 396.
België, 110, 118, 299.
Bemmel, 6, 16, 29, 37-41, 43, 49, 50, 52,
58-61, 64-66, 72, 97, 98, 101, 103, 106-108,
124, 126, 127, 133, 135, 138, 167, 206,
217, 224, 249, 252, 282, 308, 382, 384,
388, 390-394, 399-402, 407, 408, 424, 441,
442, 444-446, 453, 470, 472, 473, 475, 478-
482, 516, 519, 532, 533, 536, 538, 541.
Betuwe, 56, 57, 110, 143, 152, 207-209, 225,
280, 282, 285, 291, 293, 299, 320, 384,
385.
Beusichem, 303.
Bommelerwaard, 29-31, 57, 73, 225, 226,
280, 287, 302, 303, 309, 311-313, 395,
396, 398, 520, 525, 526.
Borne, 496.
Brabant, 151, 273, 292, 299, 307, 313, 334,
336, 338, 340, 348.
Brakel, 303, 398.
Bredelaar, 37, 40, 42, 43, 49, 124, 127, 129,
132, 388, 389, 392, 393, 399, 400, 402.
Bremen, 299.
Bruchem, 395, 398.
Brummen, 416.
Buren, 212, 283, 302, 310, 311, 396, 529.
Culemborg, 116, 126, 294, 302, 311, 520,
529.
Dalem, 396, 397.
Deil, 397.
Delfshaven, 277.
Delft, 532.
Delwijnen, 395, 398.
Denemarken, 284, 294, 295, 528.
Deventer, 271.
Dodewaard, 239, 241, 397, 500.
Doesburg, 20, 336, 342.
Doornenburg, 37, 38, 40, 49, 52, 58, 60, 94,
123-125, 127, 129, 224, 386, 388, 390,
392-394, 399-402, 452, 453, 473, 536.
Doornik, 37, 40, 49, 60, 124, 127, 129, 202,
384, 388, 392, 393, 399, 402, 497.
Doorwerth, 125.
Dordrecht, 273, 281.
Drenthe, 9, 26, 27, 32, 54, 59, 61, 72-74, 77,
82, 92, 103, 104, 126, 204, 260, 294, 303,
310, 359, 387, 510.
Driel, 37, 38, 40, 42-44, 49, 50, 52, 60, 94,

PLAATSNAMENREGISTER

- 124, 127, 129, 132, 138, 141, 143, 147,
150, 168, 169, 177, 202, 203, 236, 249,
274, 281, 304, 337, 352, 388, 390, 392,
393, 399-401, 402, 404, 405, 409, 416,
419, 431, 439, 473, 474, 488, 505, 509,
532, 539.
Drumpt, 396, 397.
Duisburg, 415.
Duitsland, 111, 268, 269, 286, 295.
Duiven, 394.
- Echteld, 397, 500.
Eck, 84, 397.
Eemland, 96,
Eimeren, 37, 40, 43, 49, 124, 129, 142, 143,
152, 155, 156, 162, 169, 179, 245, 388,
389, 392, 399, 400, 402, 415, 417, 435,
474, 489, 512, 536.
Elden, 33, 36, 37, 38, 40, 43, 49, 50, 52, 61,
124, 125, 129, 135, 138, 140, 169, 181,
202, 217, 245, 246, 282, 293, 381, 388,
390, 393, 399, 400, 402, 405, 407, 415,
420, 428, 432, 439, 470, 473, 474, 501,
509, 533, 536, 539.
Elst, 6, 16-18, 20, 29, 37-41, 50, 60, 64-66,
72, 88, 92, 94, 97, 98, 101, 103, 106, 108,
111, 127, 129, 133, 135, 210, 213, 214,
218, 200, 227-230, 237, 246, 252, 282,
293, 294, 303, 304, 308, 353, 384, 388,
393, 394, 399-402, 429, 433, 441-446, 463,
466, 468, 472-475, 478, 478-482, 484, 485,
501, 519, 433, 536, 538, 540, 542.
Elsterbuurt, 37, 40, 42-44, 49, 52, 124, 129,
38, 392, 399, 400, 402.
Engeland, 3, 115, 116, 226, 229, 268-270,
277, 280, 285, 299, 321, 521, 522.
Enspijk, 397.
Erlecom, 6, 16, 388, 389, 392, 393.
Est, 397.
Europa, 2, 77, 109, 202, 268, 275, 284, 297,
358, 385, 528.
- Frankrijk, 3, 109, 115, 117, 268-270, 284,
285, 292, 295, 299, 305-307, 313, 315,
346.
- Friese Wouden, 77.
Friesland, 3, 9, 25, 32, 77, 78, 103, 112, 117,
126, 157, 228, 273, 282, 288, 389, 529.
- Gameren, 395, 398.
Gelderland, 2, 17, 20, 28, 29, 32, 73, 89, 94,
119, 135, 164, 192, 201, 224, 226, 253,
272, 273, 275, 276, 279, 283, 284, 299,
302, 306, 607, 336, 344, 379, 385, 389,
464, 483, 510, 521, 523.
Geldermalsen, 397.
Gelders rivierengebied, 1, 4, 5, 30, 105,
201, 205, 281, 358.
Gellicum, 397.
Gendt, 6, 16, 29, 49, 50, 52, 65, 66, 101,
103, 124, 127, 129, 159, 160, 204, 388,
390, 392, 393, 407, 441, 442, 444-446,
470, 472, 473, 475, 479-482, 541.
Generaliteitslanden, 510.
Gent, 325.
Glasgow, 285.
Gouda, 281.
Groningen, 3, 52, 92, 93, 112, 118, 121,
194, 195, 213, 215, 216, 219, 222, 223,
226-228, 235, 251, 253, 254, 256, 273,
276, 279, 279, 283, 287, 296, 308, 232,
326, 327, 247, 525, 529.
Gulik, 273.
- Haaften, 396, 397.
Haalderen, 224, 541.
Hedel, 398.
's Heerenberg, 125, 409.
Heerewaarden, 398.
Heeselt, 397.
Hellouw, 397.
Hemmen, 16, 29, 49, 65, 66, 125-127, 129,
388, 389, 392, 441, 472, 473, 479-482,
534.
Herveld, 20, 38, 40, 42, 49, 50, 52, 62, 70-
72, 90, 91, 99, 101, 103, 124, 125, 129,
224, 274, 282, 290, 388, 390, 400, 402,
441, 442, 444, 45, 473, 474, 481, 482, 512,
528, 532, 542.
's Hertogenbosch, 28, 116, 529.

- Herwen, 6, 15, 29, 60, 64-66, 99, 159, 160,
302, 305, 312, 382, 388, 389, 391-394,
446, 474, 481, 482, 523.
- Herwijnen, 397.
- Heteren, 6, 16, 18, 19, 21, 22, 29, 37-44, 47,
49, 50, 52, 60, 64-66, 72, 94, 101, 103,
124-127, 129, 133, 148, 180, 245, 249,
252, 274, 304, 308, 384, 386-388, 390,
392, 393, 399-402, 405, 406, 416, 426,
437, 441, 444-446, 472-475, 478, 479-482,
497-499, 509, 521, 532, 536, 538, 542.
- Hien, 397.
- Hiern, 397.
- Holland, 5, 14, 15, 25, 32, 97, 112, 175, 184,
192, 254, 256, 271-275, 277, 280, 282,
283, 292, 295, 299, 307, 313, 316, 336,
358, 396, 510, 521, 528.
- Hollanderbroek, 37, 40, 42, 43, 48, 49, 52,
127, 129, 169, 170, 179, 388, 391, 392,
399, 400, 402, 415, 418, 474, 484, 484,
512.
- Homoet, 49, 124, 127, 388, 388, 389, 393,
473.
- Hoogkerk, 10.
- Houten, 96.
- Huissen, 6, 15, 16, 29, 30, 57, 63, 65, 66, 72,
87, 93, 96-101, 104, 106, 110, 159, 160
312, 388, 392-394, 403, 441, 442, 444,
445, 479-482, 523, 533.
- Hurwenen, 398.
- Indoornik, 49, 124, 127, 384, 388, 388, 392,
473.
- Ingen, 396, 397.
- Kampereiland, 512.
- Kerkwijk, 395, 398.
- Kesteren, 84, 397, 500.
- Keulen, 294.
- Kleef, 97, 272, 273, 394, 402, 520.
- Krimpenervaard, 503.
- Kwartier van Nijmegen, 16, 30, 31, 53, 56,
93, 135, 144, 160, 164, 303, 379, 380, 441,
446, 447, 502, 510.
- Laar, 33, 37, 40, 42, 43, 49, 124, 127, 129,
178, 179, 388, 392, 393, 399, 402, 420,
437, 474, 510, 516.
- Lakemond, 33, 37, 40, 42, 43, 49, 124, 127,
129, 178, 179, 388, 392, 393, 399, 402,
420, 437, 474, 510, 516.
- Land van Maas en Waal, 57, 109, 110, 134,
206, 272, 285, 290, 302, 303, 311, 312,
517, 520, 526.
- Land van Montfort, 151, 506, 507.
- Land van Nevele, 325, 337, 340, 342.
- Lede, 397.
- Leiden 292, 529.
- Lent, 18, 37-40, 49, 52, 59, 60, 124, 127,
129, 129, 135, 148, 148, 181, 189, 202,
282, 308, 388, 390, 392, 394, 399, 401,
402, 408, 433, 441, 446, 452, 453, 473,
481, 482, 516, 519, 535-537.
- Leuven, 119.
- Liemers, 97, 138, 239, 272, 520.
- Lienden, 397, 500.
- Lijnden, 37, 40, 42, 49, 52, 124, 127, 129,
388, 392, 399, 402, 420.
- Limburg, 25, 119.
- Lingegebied, 116, 121, 126, 163, 163, 181,
188.
- Liverpool, 285.
- Lobith, 389, 393, 394, 426, 427.
- Loenen, 16, 65, 123, 124, 127, 129, 168,
202, 274, 388, 393, 407, 408, 473.
- Londen, 313.
- Luik, 25.
- Lunteren, 275.
- Lynn, 277.
- Maasdriel, 398.
- Maasland, 182, 342, 512, 532.
- Maassluis, 336.
- Maastricht, 505, 507.
- Malburgen, 6, 168, 169, 203, 392.
- Mariënwaard, 398.
- Mars (de), 397.
- Maurik, 397, 500.
- Meerten, 397.
- Meijerij van den Bosch, 28, 29, 96, 391.

PLAATSNAMENREGISTER

Meinerswijk, 245, 388, 392, 473, 485, 487.
Merm, 37, 40, 49, 124, 127, 139, 142, 165,
181, 388, 389, 392, 393, 399, 400, 402,
433, 440, 474, 509, 510.

Meteren, 397.

Millingen, 6, 16, 29, 64-66, 99, 101, 159,
160, 312, 388, 392, 446.

Monnikenland, 398.

Munster, 304.

Neder-Betuwe, 6, 16, 28, 30, 31, 53-58, 64,
83, 84, 86, 93, 134, 236, 239, 280, 283,
291, 302, 310-312, 385, 395-397, 441, 446,
447, 524, 526.

Nederhemert, 398.

Nederland, 1, 3, 4, 9, 10, 13, 25, 26, 32, 77,
95, 104, 112, 120, 175, 202, 215, 226, 269,
278, 295, 299, 316, 320, 339, 357, 358.

Neerijnen, 397.

Nieuw Beijerland, 120, 131.

Nieuwaal, 395, 398.

Nijkerk, 284, 316,

Nijmegen, 14, 16, 29, 39, 93, 94, 96, 99,
100, 105, 106, 110, 122, 125, 130, 139,
142, 146, 181, 189, 267, 270, 272-275,
280-282, 294, 299, 301, 302, 304, 307,
313, 316, 364, 411, 412, 433, 434-437,
440, 503, 510, 520, 538.

Noorderkwartier, 9, 104, 105, 441.

Noord-Holland, 13, 77, 78, 103, 294, 359,
387, 389.

Noorwegen, 284.

Norfolk, 226.

Ochten, 397.

Oensel, 398.

Oldambt, 52, 123, 126.

Ommeren, 397.

Ooij, 421.

Oost-Groningen, 334, 336, 338, 340, 343.

Oostzeengebied, 284.

Ophemert, 397.

Opheusden, 84, 274, 397.

Opijnen, 397.

Oudewaard, 397

Overijssel, 9, 26, 27, 29, 32, 51, 61, 72, 73,
77, 78, 103-105, 116, 117, 120, 128, 131,
164, 185, 387, 510, 512.

Overmaas, 523.

Pannerden, 6, 15, 29, 64, 65, 66, 99, 159,
160, 302, 305, 312, 388, 390, 393, 394,
431, 446.

Parijs, 105, 313, 320.

Poederoyen, 398.

Pruissen, 97, 299.

Randwijk, 17, 21, 22, 37, 38, 40, 47, 48, 49,
52, 60, 94, 124, 127, 129, 148, 158, 161,
177, 281, 340, 388, 390, 392, 393, 399,
400, 401, 402, 404-406, 422, 452, 459, 470,
473, 497, 499, 510, 532, 536, 537, 541.

Ravenswaaij, 86, 397.

Reeth, 37, 40, 42, 46, 49, 124, 127, 129, 388,
389, 392, 393, 399, 400, 402, 404, 437,
484, 486.

Renkum, 132, 422, 423.

Republiek, 2, 3, 14, 39, 78, 79, 88, 98, 109,
113, 157, 176, 192, 197, 254, 269-271,
275, 277, 292, 294, 295, 297, 304-306,
315-317, 321, 329, 343, 359, 360, 389,
391, 510, 521.

Ressen, 37, 38, 40, 49, 58, 60, 124, 127, 129,
384, 388, 389, 392, 393, 399, 402, 473.

Rhenoy, 396.

Rijk van Nijmegen, 83, 134, 302, 311, 312,
313, 498, 520, 526.

Rijkerswoerd, 33, 37, 40, 42, 43, 49, 124,
125, 127, 129, 152, 388, 389, 392, 393,
402, 421, 429, 437, 474, 485.

Rijnland, 25, 299.

Rijswijk, 43, 86, 305, 306, 397.

Rossum, 398.

Rotterdam, 96, 273, 277, 281, 285, 286,
299, 521.

Ruhrgebied, 111.

Rumpt, 397.

Rusland, 2, 128, 313.

Salland, 50, 51, 59, 18, 126, 387, 500.

- Schenkenschans, 29, 167.
 Scherpenzeel, 292.
 Schiedam, 277, 278, 299.
 Schonauwen, 96.
 Schonen, 528.
 Schotland, 285.
 Skandinavië, 313.
 Sleswijk-Holstein, 294, 295, 528.
 Slijk-Ewijk, 38, 40, 42, 49, 52, 58, 62, 70, 71,
     91, 124, 27, 129, 135, 227, 388, 390, 393,
     400, 402, 407, 408, 427, 439, 441, 473,
     474, 512, 535.
 St. Andries, 29, 398.
 Steenwijk, 96.

 Tiel, 20, 280, 281, 294, 303, 396, 491, 503,
     520.
 Tielerwaard, 6, 16, 30, 31, 57, 73, 280, 283,
     302, 308-313, 385, 395-397, 526, 529.
 Tuil, 309, 397.
 Twente, 50, 51, 93, 97, 126, 500, 505, 513.

 Ubbergen, 389, 393.
 Utrecht, 25, 140, 212, 251, 272, 282, 284,
     306, 313, 518, 519.

 Valburg, 6, 16, 29, 30, 38-44, 47, 49, 50, 52,
     58, 62, 64-66, 70-72, 81-84, 88-92, 94, 95,
     97-99, 102-104, 106-108, 111, 124, 127,
     129, 133, 210, 213, 214, 218, 220, 221,
     229, 230, 236, 237, 250, 252, 282, 285,
     381, 388, 390, 393, 400-402, 432, 441,
     442, 446, 463, 466-468, 472, 475, 478,
     480, 499, 502, 535.
 Varik, 397.
 Veenendaal, 292, 313.
 Veluwe, 13, 28, 32, 77-79, 82, 92-94, 96,
     103, 104, 112, 125, 126, 133, 135, 136,
     148, 149, 168, 180, 235, 271, 276, 285,
     288, 290, 291, 310, 359, 379, 387, 422-
     425, 437, 438, 523, 526, 543.
 Verenigde Staten, 286.
 Veurne, 135, 506, 507.
 Vianen, 96.
 Virginia, 284.

 Vlaanderen, 151, 188, 189, 299, 507, 523.
 Vuren, 309, 397, 529.

 Waardenburg, 396, 397.
 Wadenoyen, 397, 397.
 Wageningen, 100, 230, 272, 275, 294.
 Wamel, 109.
 Weesp(perkarspel), 325, 329, 333, 334,
     366, 337, 340, 342, 345.
 Well, 398.
 Wells, 277.
 Whitehaven, 285.
 Wiel, 397.
 Wierden, 496.
 Wijchen, 303.
 Wijk bij Duurstede, 503, 519.
 Winterswijk, 271.
 Wolferen, 16, 123, 124, 127, 129, 388, 393,
     406, 407, 473.
 Wordragen, 398.

 Yarmouth, 277.
 IJsselstreek, 272, 523.
 IJzendoorn, 397, 500.

 Zaanstreek, 25, 77, 278, 280, 313, 334, 336,
     338, 340, 343.
 Zaltbommel, 280, 287, 294, 307.
 Zeeland, 6, 16, 388, 392.
 Zeeland (prov.), 3, 4, 13, 78, 97, 103, 104,
     105, 118, 191, 192, 215, 216, 219, 222,
     223, 226, 236-238, 241, 243, 28, 259, 273,
     316, 360, 523, 524.
 Zennewijnen, 397.
 Zetten, 38, 40, 42, 43, 49, 50, 52, 62, 70, 71,
     91, 94, 12, 125, 127, 132, 135, 148, 168,
     169, 227, 245, 388, 393, 400-402, 406, 422,
     423-426, 437, 439, 441, 473, 474, 535.
 Zevenaar, 97.
 Zoelen, 57, 396, 397, 500.
 Zuid-Holland, 13, 273, 293, 297, 527.
 Zuilichem, 395, 398.
 Zutphen, 28, 271, 285, 302, 310.
 Zweden, 284.

CURRICULUM VITAE

Paul Brusse studeerde tussen 1984 en 1990 economisch sociale geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht. Daarvoor was hij werkzaam in de accountancy en de administratieve sector. In de periode 1992-1997 was hij AIO bij de Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis. Thans is hij verbonden aan het Onderzoeks Instituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit van Utrecht.